STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 01352

DI YUDISHE GESHIKHTE

Permanent preservation of this book was made possible
by Elliot Gould

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol
of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from
a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights
in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain
or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.
If you hold an active copyright to this work – or if you know who does –
please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

די יודישע געשיכטע

נײַ בעארבײַט

נאך פראָפ. גרעץ און אנדערע קװעלען.

דורך א. ר—ם.

IV-טער באנד.

פון גירוש שפאניע ביז דער לעצטער צײַט.

פערלאג ב. שימין. װארשא, תרע"ב.

דרוק אוניװערסאל, לעשנא 31.

Тип. „Универсаль“, Лешно 31.
Варшава, 1912 г.

די מאראנען און זייער עפאכע.

ערשטעס קאפיטעל.

די מאראנען און זייער עפאכע.

(1391—1498).

אין שפאניען פון מיטעל־אלטער איז די בעפעלקערונג בעשטאנען פון פערשידענע עלעמענטען. דא זענען זיך צונויפגעקומען דריי בעזונדערע רעליגיעס, דריי ראסען, דריי קולטורען: קריסטען, מוסולמענער, יודען. אין פערלויף פון עטליכע דורות האבען די דאזיגע דריי פערשידענע פעלקער און ראסען ווי עס איז זיך צוזאמענגעלעבט, צוזאמען געארבייט און קולטורעל געווירקט איינע אויף די אנדערע, אזוי אז פון אלע מיטעלאלטערישע מלוכות איז שפאניען געוועזען דער איינציגער ליכטיגער פונקט פון קולטור און טאלעראנץ. אבער אט איז געקומען דער פינסטערער קלעריקאליזם, אין דעם שפאנישען המון ערוועקט זיך די אמאליגע חיה, די ליידענשאפטען פון פאלק צישפידען זיך און עס הויבט זיך אן יענע בלוטיגע טראגעדיע, וואס האט זיך אזוי שלעכט געענדיגט סיי פאר יודען, סיי פאר גאנץ שפאניען. אנשטאט קולטורעלער געמיינזאמער ארבייט הויבט זיך אן א בעוועגונג, וואס איהר לאזונג איז געוועזען: איין איינציגע אמונה, איין פאלק און איין הערשענדע קולטור אין גייסט פון דער קירכע! אין אנהויב שטרעבט דער קלעריקאליזם נאר צו בעשיצען די קריסטליכע עלעמענטען פון דער שעדליכער ווירקונג פון די איבעריגע נאציאנען, שפעטער ווערט ער אויך אגרעסיוו, הויבט אן אנפאלען אויף דעם צד שכנגד און שטרעבט צו בעהערשען איהם און נאך שפעטער הויבט זיך אן אין נאמען פון קריסטענטום יענע בלוט־דורשטיגע שטרעבונג צו הערשאפט און מאכט, וואס האט געבראכט צו דער שרעקליכער טראגעדיע פון די מאראנען, צו די פייערן פון דער אינקוויזיציע און דעם גירוש פון יודען אויף דער גאנצער פירענעאישער האלב־אינזעל.

דער שפאנישער קלעריקאליזם האט זיך גענומען צום אלטען

מיטעל, וואס ס'האבען שוין געהאט אויסגעפרובט די קרייץ=טרעגער,
אום מיט געוואלד צו פעראייניגען דאס אלטע פערעקשנ'טע יודישע פאלק
מיט דער היילינער קירכע; טויט אדער שמד! — דאס איז געוועזען דער
לאזונג פון די פאנאטישע קלעריקאלען, וואס האבען מיט'ן כח פון
שווערד געוואלט בעהערשען די יודען און מוסולמענער. מיט די לעצטע
האבען זיי געמוזט זיין אביסעל פארזיכטיג, ווייל זיי האבען מורא גע=
האט, אז אויב מען וועט צו פיעל אונטערדריקען די מוסולמענער,
וועלען די לעצטע מאכען א שחיטה אויף די קריסטען, וואס וואוינען
אין די מוסולמענישע לענדער. אבער מיט יודען האט מען נישט געהאט,
וואס צו צערעמאניען זיך, און דער אלטער „להרוג ולאבד" האט דא
געקענט פייערן זיין נצחון.

דער בעשעפער פון דער נייער בעוועגונג געגען יודען איז געוועזען
דער פאנאטישער גייסטליכער, פערדינאנד מארטינעץ. א ליידענשאפט=
ליכער פאנאטישער קאטוליק, וואס האט געטרוימט וועגען דעם, אז
שפאניען זאל ווערען א פעראייניגטע גאנצע קאטולישע מלוכה, אבגערייני=
גט פון יודען, מוסולמענער און אפיקורסים, האט ער פון דער קיר=
כען=טריבונע אנגעהויבען אויפהעצען דאס פאלק סיי געגען דער „פאל=
שער לעהרע" פון יודען, סיי געגען יודען אליין, וואס האבען פערכאפט
אגרויסען פלאץ אין מלוכה=לעבען און זענען געווארען א געפעהרליכע
קראפט. ער האט גוט געקאנט די פסיכאלאגיע פון המון, געוואוסט זיין
שטימונג און ווען ער האט געפריידיגט צו האסען די יודען, טרייבען
און בעליידיגען זיי, ברענען זייערע שוהלען און בכלל מאכען פאר זיי
דאס לעבען אונערטרעגליך, האט ער גוט געוואוסט, אז זיינע ווערטער
וועלן געפינען אויערן צווישען פאנאטישען פעבעל. זיין געפעהרליכע
אגיטאציע האט מארטינעץ אנגעהויבען נאך פאר'ן קאסטילישען קעניג
הענריך II. די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע אין סעווילא,
איינער פון די גרעסטע צענטרען פאר די שפאנישע יודען, האבען זיך
בעקלאגט פאר'ן קעניג אויף דער אגיטאציע און דער קעניג האט מאר=
טינעץ'ן פערבאטען צו האלטען זיינע פייערדיגע העץ=רעדעס (1378).
מיט עטליכע יאהר שפעטער איז די זעלבע יודען ווידער אויסגעקומען
זיך צו בעקלאגען אויף דער געפעהרליכער אגיטאציע פון דעם פאנאטי=
שען גייסטליכען, געגען וועלכען עס איז פערפיהרט געווארען א פראָ=
צעס. דעם געריכט האט מארטינעץ, וואס האט זיך געשטיצט אויף א
געהיימער קלעריקאלישער ליגע, צבגעענטפערט, אז ער וועט אויך ווי=

טער טאן, ווי ער האט ביז יעצט געטאן, ווייל זיינע מעשים זענען נאר געווענדט לטובת דער קירכע. דער קעניג יאהאן האט געפיהרט א צווייזייטיגע שפיעל: פון איין זייט האט ער געלויבט די טעטיגקייט פון מארטינעץ, און פון דער צווייטער זייט פערבאטען איהם, אנצופאלען אויף יודען. דער ארציבישאף אין סעווילא, בעראזא, האט שוין געהאנדעלט עהרליכער: ער האט אפען געפאדערט פון מארטינעצ'ן, אז ער זאל זיך אבזאגען פון זיין מאוסער אגיטאציע און ווען יענער האט דאס נישט געוואלט טאן, האט בעראזא איהם ענטזאגט פון זיין שטעל.

באלד אבער איז פאר מארטינעצ'ן און זיין געהיימער ליגא אנגעקומען א גוטע צייט. דער קעניג און דער ארציבישאף פון סעווילא זענען במעט גלייכצייטיג געשטארבען און די אפוטרופסות איבער דעם יונגען קרוין-פרינץ הענריק III האט איבערגענומען די קעניגין לעאנארא, א פרומע קאטוליקין, ביי וועלכער מארטינעץ איז פריהער געווען דער הויז-גלח. דער ענטזאגטער וויקארי האט תיכף צוריק בעקומען אלע זיינע רעכטען, אנגעהויבען ארביימען פראנק און פריי און צושיקט א צירקולאר צו די גלחים פון דער סעווילער יעפארכיע, אז זיי זאלען חרוב מאכען די יודישע שוהלען ביז'ן גרונד. אין מארט 1391 האט ער פאר א גרויסען עולם אין מיטען גאס געהאלטען א פייערדיגע רעדע און פשוט גערופען צו א פאגראם אויף יודען, האפענדיג אז יודען וועלען מוזען זיך שמד'ען, כדי צו ראטעווען דאס לעבען. דער אויפגערעגטער המון האט זיך אלאז געטאן אויף די יודען און עס האט זיך שוין אנגעהויבען א שרעקליכע הריגה; דאס מאל האבען זיך אבער פאר יודען אנגענומען די בעאמטע פון שטאדט און דער פאגראם איז איינגעשטילט געווארען. אייניגע פון די הויפט-שולדיגע זענען זאגאר בעשטראפט געווארען; אבער מארטינעץ אליין האט ווייטער געפיהרט זיין אגיטאציע און סוף כל סוף זיך דערשלאגען צו זיין ציעל. אין דריי חדשים שפעטער האט דער פאגראם אין סעווילא זיך איבערגעחזר'ט מיט אזא קראפט, אז אבשטעלן איהם איז שוין געווען אונמעגליך. די קריסטען זענען אין איין פריהמארגען זיך צונויפגעלאפען פון אלע עקען שטאדט צום יודישען קווארטאל, איהם אונטערגעצונדען און אנגעהויבען ראבעווען און הרג'ענען. אנ'ערך פון פיער טויזענד יודען זענען אין יענעם טאג דערהרג'עט געווארען פיעל זענען אריינגעפאלען אין געפענגעניש און דערנאך פערקויפט געווארען צו די אראבער, די איבריגע האבען איינגעוויליגט צו שמד'ען זיך, כדי צו ראטעווען דאס לעבען. צווישען די לעצטע איז אויך געווען שמואל

אבארבאנעל, א געוועזענער הויכגעשטעלטער אין הויף ביי הענריך ‏II; ביים שמד'ען זיך האט ער אנגענומען דעם נאמען יאהאן דע סעווילא.

דער רעליגיעזער פאנאטיזם האט אויפגעפלאקערט אין זיין גאנצער קראפט, די ווילדע אינסטינקטען פון המון האבען ערוואכט און די שחיטה אין סעווילא איז געווען ווי א סיגנאל צו אנפאלען אויף יודען פון אלע זייטען. קוים זענען די אנפאלען שוין געווען אין גאנג, האט מען זיך שוין גערעכענט נישט בלויז מיט דער אידעע, אבצושמד'ען יודען מיט געוואלט — מען האט שוין געהרג'עט און געראבעוועט פשוט אויס האס און כדי צו פערהאפען דאס יודישע פערמעגען. עס האבען זיך אנגעהויבען שרעקליכע אנפאלען אויף די אונבעוואפענטע הילפלאזע יודען. אין קארדאווא האט מען א טייל יודען אויסגעהרג'עט און א טייל האבען לפנים זיך אבגעשמד'ט, כדי צו ראטעווען זיך פון טויט. אין טאלעדא האט מען די יודען געהרג'עט אויף די גאסען און אין די שוהלען. צווישען די מערטירער, וואס זענען געפאלען אויף קדוש השם, איז אויך געווען דער געלעהרטער יהודה בן אשר, א אור-אייניקעל פון דעם בעריהמטען רא"ש. אזעלכע שרעקליכע סצענעס זענען אויך פארגעקומען אין די איבעריגע שטעדט פון קאסטיליען; העכער 70 יודישע קהלות זענען מיט איין מאל חרוב געווארען, פיעל טויזענדער יודען זענען אויסגעהרג'עט געווארען און נאך גרעסער איז געווען די צאהל פון יענע יודען, וואס האבען נישט געהאט גענוג מוט בייצושטעהן דעם נסיון און מיט א וועהטאג אין הארצען געמוזט אננעהמען די קאטוילישע רעליגיע.

אין גיכען האט די עפידעמיע פון די פאגראמען ארומגעכאפט אויך אראגאניען, וואוהין עס זענען צוליעב דעם ארויסגעשיקט געווארען ספעציעלע אגיטאטארען פון סעווילא. אין וואלענסיא האבען יודען געפרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד, פערבאריקאדירט זיך אין זייער קווארטאל און דערהרג'עט פריהער עטליכע אנפאלער, אבער דאס האט נאך מעהר אויפגערייצט דעם המון און די פינפטויזענדיגע יודישע קהלה איז אינגאנצען חרוב געווארען. אין בארצעלאנא, דער יודישער הויפט-צענטר פון אראגאניען, האבען יודען זיך פערמאכט אין דער פעסטונג און זענען צוערשט געשטיצט געווארען דורך דער דארטיגער אדמיניסטראטיווער מאכט. דער אויפגערייצטער קאטוילישער המון האט אבער בעלאגערט די פעסטונג, זי איינגענומען און אונטערגעצונדען. דערזעהענדיג, אז קיין רעטונג איז נישטא, האבען א טייל יודען זיך לעבעדיגערהייד דערשטאכען מיט מעסערס אדער זיך אראבגעווארפען פון

די פעסטונג־טורעמס און דערהרג'עט געווארען; אנדערע האבען אין פערצווייפלונג זיך געווארפען אויף די שונאים און זענען אונטערגעקומען אין קאמפף; די איבעריגע האבען פערראטען זייער אמונה און נאר א קליינע צאהל האט זיך געראטעוועט דורך ענטלויפען. די בלוט־דורשטיגע פאגראם־מאכערס האבען זיך נישט אבגעשטעלט, זיי זענען געגאנגען ווייטער ביז צום אינזעל מאיארקא; דא האבען זיי אכזריות'דיג געהרג'עט יודען, געראבעוועט זייער גוטס, חרוב געמאכט זייערע הייזער און זאגאר זיך נוקם געווען אן יענע גוטע קריסטען, וואס האבען ביי זיך בעהאלטען די גערודפ'טע און געפלאגטע.

אין פערלויף פון דריי מאנאטען, פון יוני ביז אויגוסט 1391, האבען די שפאנישע יודען איבערגעלעבט אזעלכע שרעקליכע צרות, ווי זייערע עלטערען האבען געהאט אויסצושטעהן מיט דריי הונדערט יאהר צוריק אין דייטשלאנד בעת דעם קרייץ־צוג. נאר מ'מוז זאגען, אז די שפאנישע יודען זענען שוין ניט געווען אזוי פעהיג אויף קדוש־השם, ווי זייערע עלטערן. אין דייטשלאנד האבען כמעט אלע יודען מקריב געווען זייער לעבען און נאר א קליינע צאהל האט לפנים אנגענומען דאס קריסטליכע גלויבען. אין שפאניען איז שוין די צאהל פון די, וואס האבען זיך געלאזען שמד'ען געווען פיעל גרעסער און דערגרייכט עטליכע צעהנדליג טויזענד. די שפאנישע יודען זענען מעהרסטענטייל געווען קולטורעל און רייך, ביי זיי איז דער אינסטינקט פון לעבען שוין געווען שטארקער, ווי ביי זייערע ארימע דערשלאגענע ברידער אין דייטשלאנד, פאר וועלכע דאס לעבען איז געווען נישט מעהר, ווי א אבקומעניש, און ווען דער חלף איז געלעגען אויפ'ן האלז, ווען זיי האט געדראהט דער באלדיגער טויט, האבען זיי איינגעשטימט אנצונעהמען לפנים דאס קריסטליכע גלויבען, כדי ביי א גוטער געלעגענהייט באלד זיך אומצוקעהרען צו דער אמונה פון זייערע אבות. א טייל פון זיי האבען טאקי אזוי געטאן און ווי נאר עס איז אריבער די געפאהר, האבען זיי פערלאזען שפאניען און זענען אוועק אין אנדערע לענדער; אבער פיעל האבען קיין מוט נישט געהאט אבצוזאגען זיך פון זייער לעבען און פערמעגען אין דעם לאנד, וואו זיי זענען ערצויגען און אויפגעוואקסען געווארען, און זיי האבען אפיציעל ווייטער געהייסען קריסטען, בלייבענדיג געהיים געטרייע יודען. אזויערנאך איז ענטשטאנען דאס מאראנענטום, יענע אונגעהערטע לאגע פון מענשען, וואס האבען געמוזט לפנים ערפילען אלע קריסטליכע מנהגים און דאגמאטען און אין דער

שטיל, מיט מסירת נפש, ערפילען די דינים פון דער יודישער רעליגיע און אבהיטען זייער בונד מיט די איבעריגע ברידער. עס איז ענטשטאנען א בעזונדער קלאס פון אנוסים און דאס האט געבראכט צו שרעקליכע פאלגען סיי פאר די אנוסים אליין, סיי פאר די יודען, וואס זענען אויך אפיציעל געבליבען ביי זייער אמונה.

צו דער חרפה פון יודענטום האבען אין יענער שווערער צייט זיך געפונען יודען, וואס האבען פריהער זיך געטויפט צוליעב געוואלט, נאר דערנאך זענען זיי געווארען שוין באמת געטרייע קריסטען און זאגאר שונאים פון זייערע אייגענע ברידער, ווענען וועלכע זיי האבען פערשפרייט רכילות און בלבולים. אט די נייע קריסטען האבען דורך זייער פעררעט פיעל צרות אנגעטאן די געפלאגטע יודען. דער געפהערליכסטער צווישען די יודישע פעררעטער און מוסרים איז געווען דער געוועזענער תלמודיסט שלמה הלוי פון בורגאס, וואס האט ביים שמד׳ען זיך אנגענומען דעם נאמען פאאול דע סאנטא מאריא (געבוירען אין 1351-52, געשטארבען אין 1435). ער האט גוט געקאנט די ביבעל און דעם תלמוד און זיך גערעכענט פאר איינעם פון די זיילען פון יודענטום. ער איז אבער דערצו געווען זעהר פראקטיש און האט געהאלטען, אז וויכטיגער פון אלץ אין דער וועלט איז מאכען זיך א קאריערע און לעבען א גוטען טאג. זענענדיג א מענש מיט א אונגעוועהנליכער אייגענליעבע און א הייסען טעמפעראמענט, איז איהם דער בית-המדרש באלד צו ענג געווארען און ער האט זיך געריסען צו דער גרויסער וועלט. ער האט זיך ערווארבען א גרויסארטיגען געשפאן מיט פיעל בעדינטע און אנגעהויבען טרוימען וועגען „גרויסקייט", ד. ה. וועגען אריינדרינגען אין הויף און דארט בעקומען א שטעל. די שרעקליכע געשעהענישען פון 1391 האבען איהם איבערצייגט, אז אלס יוד וועט ער דאס ניט דערגרייכען, און ער בעשליסט זיך צו 40 יאהר, זיין אמונה צו טוישען, וואס ס׳האבען איהם באלד נאכגעטאן זיין ברודער און זיינע פיער זיהן.

כדי צו דערגרייכען א הויכע שטעלע אין הויף איז אין יענער צייט געווען נאר איין וועג: אריינטרעטען אין שטאנד פון די גייסטליכע, און שלמה הלוי האט דאס געטאן. ער איז אוועק קיין פאריז, אריינגעטרעטען אין אוניווערזיטעט און זיך גענומען צו דער קריסטליכער טעאלאגיע. א דאנק זיינע קענטנישען אין העברעאיש האט ער געשווינד דערגרייכט זיין ציעל און באלד בעקומען דעם טיטול גלח. פון דאמאלס אן האט ער אנגעהויבען שטייגען אלץ העכער, און לויט דער רעקאמענדאציע פון

קאַרדינאַל דע-לונאַ, וואָס איז אין יאָהר 1394 אויסגעקליבען געוואָרען אַלס פּויפּסט אונטערן נאָמען בענעדיקט דער 13-ער, האָט פּאַאול פון בורגאָס בעקומען אַ אַריינטריט אין קעניגליכען הויף און שטאַרק נושא חן געווען ביי העגריך III. פּאַאול האָט אָנגעהויבען מיט היץ צו אַגיטירען געגען דער „פאַלשער" יודישער רעליגיע און געפּרובט שריפטליך און מונדליך איבערצורעדען פיעל פון די אָנגעזעהענע יודען, זיי זאָלען איבערגעהן צום קריסטענטום. ער האָט זיך געווענדעט צום לייב-דאָקטאָר פון קייזערליכען הויף מאיר אַלגואַדעץ און נאָך פיעל אַנדערע יודישע געלעהרטע מיט אַ בריעף און זיך געסטאַרעט זיי צו איבערצייגען, אַז זיי זאָלען פערלאָזען די אמונה פון זייערע עלטערן; די יודישע געלעהרטע האָבען איהם נישט געשוויגען און איהם אָבגעענטפערט אין אַ שאַרפער פּאָלעמיק. איינעם פון די שענסטע תשובות דעם רענעגאַט פּאַאול האָט געגעבען דער יודישער דאָקטאָר יהושע לאָרקי, נאָר שפּעטער האָט זיך זיך מתקנא געווען אָן דעם פעררעטער, וואָס האָט געמאַכט אַזאַ גוטע קאַריערע און אַליין אויך אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבען. אויך דער פילאָזאָפישער דענקער חסדאי קרעסקאַס איז אַרויסגעטרעטען אַלס דרייסטער קעמפּפער פאַר דער אמונה פון זיינע עלטערן; ער האָט פערפאַסט אַ פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונג וועגען קריסטענטום און קריטיקירט די קריסטליכע דאָגמאַטען מיט אַ שטאַרקער ליידענשאַפט, זיך גאָרנישט רעכנענדיג מיט דעם פייער, וואָס זיין ווערק קאָן אַרויסרופען צווישען דער קריסטליכער בעפעלקערונג.

אַ שאַרפזיניגע סאַטירע אויף דער טעמא האָט אָנגעשריבען איינער פון די אנוסים, וואָס האָט זיך צוריק אומגעקעהרט צום יודענטום, פּראָפיאַט דוראַן, אַ בעוואוסטער דענקער, דאָקטאָר, אַסטראָנאָם און שפּראַך-קענער, וואָס האָט זיך גערופען מיט זיין יודישען נאָמען יצחק בן משה הלוי און האָט אין די בלוטיגע טעג פון 1391 געמוזט לפנים אָננעהמען די קריסטליכע רעליגיע. מיט איהם צוזאַמען האָט זיך אָבגעשמד'ט זיין חבר דוד באָנגאָן, און ווי נאָר עס איז אַריבער די ערשטע געפאַהר, האָבען זיי ביידע בעשלאָסען, אַוועקצופאָהרען קיין פּאַלעסטינא און דאָרט זיך אומקעהרען צום יודענטום. זיי האָבען פריהער איינגעאָרדענט זייערע געשעפטען און דערנאָך איז דוראַן אַוועק אין איינער פון די פּאָרט-שטעדט אין פראַנקרייך, וואו ער האָט אָבגעוואַרט זיין חבר. נאָר ווי גרויס איז געווען זיין ערשטיינונג, ווען ער האָט פון זיין חבר אַ בריעף בעקומען, אין וועלכען ער איז איהם מודיע, אַז אונטער'ן

איינפלוס פון משומד פּאַול פון בורגאָס האָט ער בעשלאָסען, צו בלייבען ביי'ם קריסטענטום און ער בעט דוראַנ'ען, אַז ער זאָל אויך דאָס זעלבע טאָן. דוראַן האָט דאַן אָבגעענטפערט זיין חבר מיט אַ ווערק, וואָס האָט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער יודישער ליטעראַטור, לויט זיין איראָניע און גיפטיגער סאַטירע. דאָס ווערק איז געשריבען אין אַזאַ טאָן, גלייך ווי דער מחבר עצה'ט זיינע לעזער, אַז זיי זאָלען ביי'ם קריסטענטום בלייבען און איז אין אַלץ מסכים מיט די פרעריגער פון שמד. „אל תהי כאבותיך" (זיי נישט, ווי דיינע עלטערן) הייסט דאָס ווערק און מיט די ווערטער ווענדעט זיך דער מחבר יעדעס מאָל צו זיינע לעזער און סטאַרעט זיך כלומר'שט זיי צו איבערצייגען, אַז זייערע עלטערן זענען געווען פערנאַרישט, אין אַ פאַלשען וועג געגאַנגען און די קינדער דאַרפען שוין קליגער זיין און פערשטעהן די גרויסקייט פון קריסטענטום. אין דעם טאָן איז אויסגעהאַלטען דאָס גאַנצע ווערק און אונטער די ווערטער „אל תהי כאבותיך" איז בעהאַלטען אַזאַ איידעלע פערמאַסקירטע סאַטירע, אַז די קריסטען האָבען צוערשט נישט ווי געהעריג פערשטאַנען די שאַרפע איראָניע און געמיינט, אַז דוראַן פערטיידיגט באמת דאָס קריסטענטום. ערשט שפּעטער, ווען זיי האָבען זיך געכאַפּט, אין וואָס דאָ געהט, האָבען זיי דאָס ווערק פערברענט. „נישט זיי—ווערט דאָרט שאַרפזיניג געזאָגט,— ווי דיינע עלטערן, וואָס האָבען פשוט געגלויבט אין אחדות האלהים און גאָרנישט פערשטאַנען, אַז גאָט איז פיעלפאַכיג; וואָס האָבען פאַלש אויסגעטייטשט די ווערטער „שמע ישראל, ה' אחד", פערשטעהענדיג דאָס אין געוועהנליכען זין... נאָר גלויב בעסער, אַז גאָט איז אי איין און איינציג אי דריי־איייניג, גלויב, אַז דריי איז געגליכען צו איינס און איינס צו דריי — אַ היילינגער אמת, וואָס מען קאָן איהם נישט בעגרייפען מיט'ן אויער און אַרויסרעדען מיט'ן מויל. זיי נישט, ווי דיינע עלטערן, וואָס האָבען געגלויבט, אַז די טבע פון גאָט קאָן זיך נישט ענדערן אין קיין שום פאָרם, און אַז גאָט איז אָהן אַ געשטאַלט און אָהן אַ מאָס, נאָר גלויב בעסער, אַז"... און אַזוי ווייטער אין דעם זעלבען טאָן, אונטער וועלכען עס איז בעהאַלטען אַ שאַרפע, בייזע קריטיק פון דער קריסטליכער אמונה.— דוראַן האָט אויך אָנגעשריבען אַ פּאָפּולערען פירוש צום „מורה נבוכים" און צום אבן־עזרא, אַ גראַמאַטיק, ווי אויך אַ היסטאָרישע חראָניק וועגען די מיטעלאַלטערישע רדיפות אויף יודען (זכרון השמד), וועלכע איז, צום בעדויערן, נישט פערבליבען.

נאך די בלוטיגע געשעהנישען פון 1396 איז פאר יודען געקימען אויף א קליינע צייט א פערהעלטניסמעסיגע בערוהיגונג. דער קעניג הענריך דער דריטער, וועלכער איז מינדיג געווארען, האט בעשטראפט דעם הויפט-שולדיגען פון די פאגראמען מארטינעץ מיט תפיסה אין מאנאסטיר, נאר אין גיכען האט ער איהם געמוזט בעפרייען, ווייל די מאסע האט איהם פערגעטערט און געהאלטען פאר א קדוש. הענריך דער דריטער האט ארויסגעגעבען א בעפעהל, שטרענג צו בעשטראפען יעדען, וואס וועט אנפאלען אויפ'ן לעבען און פערמעגען פון יודען, און כל זמן הענריך האט געלעבט האט די אגיטאציע פון די יודישע שונאים געמוזט געפיהרט ווערען אין בעגרענעצטע ראהמען. נאר מיט'ן טויט פון דעם קעניג (1407), ווען אנשטאט זיין יונגען טראן-פערטרעטער, יאהאן דער צווייטער, האט רעגירט מיט דער מלוכה א רעגענט, האט די רעליגיעזע אגיטאציע געגען יודען אנגענומען א שארפען כאראקטער. מיט דער ערציהונג פון יונגען קעניג האט זיך פערנומען פאאול פון בורגאס, דאמאלס שוין א בישאף, און דער דאזיגער רענעגאט, וואס האט זיך ארומגעטראגען מיט דער אידעע אבצוטויפען אלע שפאנישע יודען, האט יעצט געקאנט פריי פיהרען זיין שענדליכע טעטיגקייט. פריהער פון אלץ האט ער זיך בעמיהט אבצורוימען פון פלאץ דעם קאסטילישען הויפט-ראבינער ר' מאיר אלגואדעץ, וואס דאט געהאט א שטעל אין קעניגליכען הויף און וואס איז געווען שטארק פערהאסט פון דעם משומד פאאול. צוליעב א בלבול אויף די יודען אין סעגאוויען, אז זיי האבען געשענדעט די קירכען-האסטיע, האט מען ארעסטירט דעם רב אלגואדעץ און איהם געפייניגט דורך שרעקליכע ענוים האט מען ביי איהם ארויסבעקומען א געצוואונגענע הודאה, אז ער, אלס לייב-ארצט, איז שולדיג אין פריהצייטיגען טויט פון קעניג הענריך און אויפ'ן גרונד פון די ווערטער האט מען איהם פער'משפט צו א מערדערליכען טויט. אזא סוף האבען אויך געהאט די בעשולדיגטע יודען אין סעגאוויען און א דארטיגע שוהל איז פערוואנדעלט געווארען אין א קירכע.

ווען מען איז פטור געווארען פון ר' מאיר אלגואדעץ און אין הויף איז שוין נישט געבליבען מעהר קיינער, וואס זאל זיך אננעהמען פאר יודען, האט די יודענפיינדליכע פארטיי בעקומען פליגעל. מען האט, ערשטענס, איבערצייגט דעם הויף, אז יודען זענען זעהר שעדליך אין דער היגזיכט, וואס זיי רעדען אב פון יודענטום יענע יודען, וואס האבען שוין איינמאל זיך אבגע'שמד'ט, און דעריבער דארף מען נעגען

די יודען אננעהמען די אלטע מיטלען. אין 1412 איז פערעפענטליכט געווארען א קעניגליכער עדיקט, לויט וועלכען יודען האבען פערלוירען זייערע בירגערליכע רעכטען. יודען איז ערלויבט געווארען צו וואוינען נאר אין בעזונדערע יודישע קווארטאלען; זיי איז פערבאטען געווארען אריבערצוציהען זיך פון איין שטאדט אין דער צווייטער, בעשעפטיגען זיך מיט פרייע פראפעסיעס און מעדיצין, האנדלען מיט קריסטען און האלטען קריסטען אלס בעדינטע ביי זיך. די יודישע געמיינדע האט פערלוירען דאס רעכט צו האבען א אייגענעם געריכט. יעדער יוד האט געמוזט טראגען א ספעציעלען בגד, א לאנגען, פון דיקען טוך, און אויך א ספעציעלען „יודישען צייכען" אויף דער הוט. אויך איז יודען פערבאטען געווארען צו טראגען דעם שפאנישען טיטול דאן, האלטען געוועהר און זאגאר ראזירען די בארד. א יוד, וואס וויל עמיגרירען פון קאסטיליען אין א אנדער לאנד ווערט בעשטראפט דורך קאנפיסקאציע פון זיין פערמעגען און ער אליין ווערט א לייב-אייגענער פון קעניג. דורך די דאזיגע אכזריות'דיגע מיטלען האט מען געוואלט ברעכען דעם יודישען שטאלץ און ענדליך זיי צווינגען אריבערצוגעהן צום קריסטענטום. פאר די יודען, וואס זענען נישט געווען פעסט אין זייער אמונה אדער וואס האבען נישט געקאנט אריבערטראגען אזא רעכטלאזע לאגע, זענען די דאזיגע מיטלען ווירקליך געווען א גרויסע סכנה.

אבער דערמיט האט מען זיך נאך נישט בעגנוגענט און יודען האט מען געשלעפט מיט געוואלט אין די קירכען און זיי געדראהט מיט טויט. אין שפאניען האט צו יענער צייט געארבייט דער צווייטער מארטינעז, דער נייער צורר ישראל וויצענטי פערוס. דער דאזיגער בייזער מאנאך, וואס איז געווען ארומגערינגעלט מיט א סוויטע פון פאנאטישע אנהענגער, האט געוואנדערט איבער שפאניען, פראנקרייך און איטאליען און געפרעדיגט וועגען תשובה טאן און וועגען האס צו די אונגלויביגע, די יודען און מוסולמענער. עס איז א סברא, אז אונטער דער השפעה פונ'ם דאזיגען פאנאטישען מאנאך האט פאאול פון בורגאס איינגעשטימט זיך אבצושמד'ען, נאר יעדענפאלס איז בעוואוסט, אז פאאול איז געווען זעהר בעפריינדעט מיט פערוס'ן און ענערגיש געשטיצט זיין טעטיגקייט. א דאנק זייער ווירקונג איז ארוים דער עדיקט פון 1412 און זיי האבען דאס אויך ארגאניזירט די מיסיאנערישע אגיטאציע איבער גאנץ שפאניען. ארומגערינגעלט דורך א המון פון מאנאכען איז פערוס געגאנגען פון שטאדט צו שטאדט, מיט א קרייץ אין

דער האנד זיך ארייננעריסען אין די יודישע שוהלען און מיט א הילכיגער שטים געפאדערט פון יודען, אז זיי זאלען אננעהמען דאס קריסטענטום, די ליידענשאפטליכע געשרייען פון די פאנאטישע מאנאכען האבען ארויפגעווארפען א פחד אויף אלע. דאס איז שוין געווען נישט קיין פשוטע אגיטאציע, נאר א מין וואקחאנאליע. יודען זענען פערציטערט געווארען, זיי האבען זיך דערמאהנט אן די ערשט=איבערגעלעבטע שרעקליכע טעג אין סעווילא, זיי האבען דערזעהען פאר זיך אומעטום אויפגערייצטע מענגעס קריסטען, וואס שטעהען אנגעגרייט און ווארטען נאר אויף א סיגנאל, אנצוהויבען א נייע שחיטה, און אין פיעל שטעדט האבען יודען מאסענווייז אנגענומען די קריסטליכע רעליגיע און די אנוסים האבען זיך מתודה געווען און צוגעזאגט צו ווערן גוטע קאטוליקען. פאר יענער צייט האבען פון נויט זיך אבגעשמד'ט העכער 10 טויזענד יודען און דערמיט זיך געראטעוועט פון פאגראמען, שחיטות און ענוים. נאר דער יודישער שריפטשטעלער פון יענער צייט שלמה אראמי ווייזט אן, אז אויסער די שרעקליכע צוואנגס=מיטלען איז אין דעם מאסען=שמד געווען שולדיג אויך די אלגעמיינע דעמאראליזאציע. אין זיין „אגרת המוסר" זאגט אראמי, אז א דאנק דעם טרוקענעם פארמאליזם פון די רבנים פון איין זייט, און די פילאזאפישע חקירות פון דער צווייטער זייט איז פיעל אבגעשוואכט געווארען דאס פשוטע רעליגיעזע געפיהל; די מאראלישע זייטען פון יודען זענען שטארק געפאלען, די נאציאנאלע אחדות איז אבגעשוואכט געווארען; די יודישע עשירים האבען זיך אנגעהויבען שטופען צו דער שפאנישער אריסטאקראטיע, חאטש יענע שטויסט זיי אב פון זיך, עס האט זיך ענטוויקעלט צווישען יודען דער חשק צו א גוט הרחבה'דיג לעבען, דעריבער איז אזוי שווער געווען אריבערצוטראגען די פלוצלונגע בעגרענצונגען און רדיפות און דערפון האט זיך גענומען דער מאסען=שמד.

דאס זעלבע וואס אין קאסטיליען איז אויך פארגעקומען מיט די יודען אין אראגאניען. אויך דארט האט מען יודען געפייניגט און געפלאגט און אויך דארט האבען עטליכע טויזענד יודען געמוזט זיך שמד'ען. אבער דאס אלץ איז נאך פאר די פאנאטישע קאטוליקען ווינציג געווען, זייערע אפעטיטען זענען געווען גרויס און ווען מען האט שוין אויסגעפרובט אלערליי צוואנגס=מיטלען, האט מען זיך גענומען נאך צום אלטען מיטעל פון קאמפראמיטירען דאס יודענטום דורך א עפענטליכען ווכוח מיט די רבנים, און דערנאך פאדערן פון די „בענעגנטע". אז זיי

זאלען זיך אונטערגעבען, ד. ה. שמד'ען זיך. דעם געדאנק וויגען אזא עפענטליכען דיספוט האט געגעבען דער איבענדערמאהנטער משומד יהושע לארקי, וועלכער האט ביים טויפען זיך אנגענומען דעם נאמען העראנימא דע סאנטא־פע. דער דאזיגער געוועזענער קעמפפער פאר'ן יודענטום איז יעצט געווארען א הייסער פיינד פון די יודישע אונטערדריקער און ער אליין האט זיך פארגענומען צו בעווייזען די רבנים דורך ראיות פון דער יודישער ליטעראטור גופא און אליין איך צוזאמענגעשטעלט דעם גאנצען פלאן פון דעם דיספוט. לויט דעם פלאן האט מען פריהער געדארפט זיך פרובען איבערצייגען די רבנים דורך ראיות פון תלמוד, אז משיח איז שוין געקומען, נאר אויב דאס וועט זיך נישט איינגעבען, דאן דארף מען ערקלערן, אז דער תלמוד איז א געפעהרליך בוך און זיינע אנהענגער קאנען אלזא נישט האבען קיין פלאץ אין קיין מלוכה.

ענדע 1412 האט בענעדיקט דער 13־ער מיט דער הסכמה פון קעניג פונאנדערגעשיקט צו אלע בעוואוסטע רבנים און אנגעזעהענע לייט פון די יודישע געמיינדעס אין אראגאניען א איינלאדונג צו קומען אויף דעם עפענטליכען רעליגיעזען דיספוט און פאר ניט קומען האט מען געדראהט מיט דער שטרענגסטער שטראף. די יודישע געמיינדעס האבען געמוזט פאלגען און עס זענען ארויסגעשיקט געווארען קיין טארטאזא 22 יודישע דעלעגאטען, צווישען וועלכע עס האבען פערנומען דעם הויפט־פלאץ: ווידאל בענווענישטע איבן־לאבי פון סאראגאסא, א אריסטאקראט, ארצט און פאעט; דער בעריהמטער פילאזאף יוסף אלבא; זכריה הלוי סאלאדען פון סאראגאסא און אנדערע. דער בעריהמטער דיספוט האט זיך אנגעהויבען אין פעברואר 1413 און געדויערט א יאהר מיט 9 מאנאטען, פערנעהמענדיג 69 זיצונגען. דער דיספוט איז פארגעקומען זעהר פייערליך. דער פארזיצענדער איז מעהרסטענטייל געווען בענעדיקט דער 13־ער, וועלכער איז געווען ארומגערינגעלט מיט בישאפען, וועלטליכע הויכגעשטעלטע לייט און גראנד־דאמען; דעם הויפט־אנטייל אין די וכוחים האט גענומען יהושע לארקי, וועלכער האט מיט גרויס היץ זיך געסטארעט צו בעווייזען די ריכטיגקייט פון קאטוילישען גלויבען דורך ציטאטען פון ביבעל און פון דער אגדה. נאר זיינע יודישע אפאנענטען האבען איהם נט אבגעענטפערט און לייכט צוקלאפט זיינע טענות, הגם זיי האבען זיך געהאלטען זעהר געלאסען און ניט געברויכט קיין שארפען אויסדרוק געגען יודישען רעגענאט. די יודישע דעלעגאטען האבען

זיך געהאַלטען שטענדיג איינוג און בעראַטען זיך. נאָר איינמאָל, ווען עס איז געוועזען אַ רעד וועגען איניגע צווייפֿעלבאַרע ערטער אין דער אַגדה, האָבען די מיינונגען זיך צוטיילט: דאָס רוב דעלעגאַטען, פּרייזיניגע מענשען, האָבען זיך אַרויסגעזאָגט, אַז די אגדה איז נישט קיין הייליגטום און איז פֿאַר יודען קיין פֿליכט נישט; די מעהר קאָנסערוואַטיווע, ווי ווידאַל און אַלבאָ, זענען געבליבען ביי דער מיינונג, אַז אויך די אגדה איז פֿאַר יודען הייליג. בענעדיקט האָט זיין טאַקטיק בנוגע צו די יודישע דעלעגאַטען יעדעס מאָל געביטען. דאָ איז ער געווען וויך, דאָ שטרענג, נאָר זעהענדיג, אַז נישט מיט גוטען און נישט מיט בעזען ווערט מען בעזיעגען די פֿערעקשנ'טע יודען, האָט ער געפּרובט ווירקען אויף זיי דורך אַ דעמאָנסטראַציע: ער האָט געהייסען ברענגען פֿיעל יודען, וואָס האָבען בעת די בלוטיגע געשעהנישען געמוזט טויפֿען זיך און דאָ אויפ'ן אָרט אויסגעפֿיהרט אויף זיי די טויף-צערעמאָניע. דערמיט האָט דער פּויפּסט בענעדיקט געוואָלט דערמאָנען די יודישע דעלעגאַטען, אַז פֿיעל יודען זענען שוין אָבגעשמד'ט און אַז אויף אַ העלפֿט האָט דאָס יודענטום שוין פֿערשפּיעלט. די דאָזיגע סצענע האָט אויף די דעלעגאַטען געמאַכט אַ שווערען איינדריק און זיי פֿערשאַפֿט פֿיעל יסורים, אָבער געווירקט אויף זיי האָט דאָס נישט און זיי זענען געבליבען ביי זייעריגען.

דער דיספּוט, וואָס האָט זיך פֿערצויגען כמעט צוויי יאָהר, האָט צום גרויסען בעדויערן פֿון בענעדיקט און זיינע אנהענגער נישט געבראַכט צו די געוואונשטע רעזולטאַטען. קיינער פֿון די רבנים האָט זיך נישט אָנערקענט פֿאַר בעזיגט און דער צורייצטער פּויפּסט האָט אויסגעגאָסען זיין צאָרן אין אַ בעזוער בולאַ געגען יודען. אין דער בולאַ האָט ער בעפֿויהלען: אויסזוכען און פֿערברענען אַלע עקזעמפּליאַרען פֿון דעם „גאָטלעסטערנדען" תלמוד, ווי אויך אַלע פּאָלעמישע ביכער געגען קריסטענטום; איבערלאָזען פֿאַר יודען און יעדער שטאָדט נאָר איין איינציגע שוהל; מיט אַלע מיטלען אָבזונדערן יודען פֿון קריסטען; קריסטען זאָלען נישט בעדינען יודען זאָגאַר מיט דער מינדסטער זאַך, ווי למשל אויסלעשען די ליכט אום שבת, צווינגען די יודען צוהערן ניט ווייניגער פֿון דריי מאָל אין יאָהר די מיסיאָנערישע דרשות. נאָר די דאָזיגע אכזריות'דיגע בעפֿעהלען איז נישט בעשערט געווען דורכגעפֿיהרט צו ווערען אין לעבען. וויייל באַלד נאָכדעם האָט דער קירכען-קאָנגרעס אַראָבגעוואָרפֿען בענעדיקטען פֿון זיין פּאָסטען און אויסגעקליבען אַלס פּויפּסט מאַרטין דעם 5-טען, וועלכער האָט זיך בעצויגען צו יודען מעהר פֿריינדליך

און אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז מען זאָל יודען נישט אָנריהרען, „ווייל זיי זענען בעשאַפען געוואָרען מיט דעם צלם אלהים און דאָס רעשט פון דעם פאָלק וועט נאָך אַמאָל זוכה זיין צו גאָטס גנאָד". בענעדיקטס פריינד האָבען איהם באַלד פערלאָזען און איינינע פון זיי, ווי יהושע לאָרקי, זענען געשווינד אַראָב פון דער סצענע.

נאָך די בלוטיגע מאָנאַטען, וואָס די קאַסטילישע יודען האָבען איבערגעלעבט, איז פאַר זיי ווידער געקומען אַ קליינע צייט פון רוה און פרידען. די קלעריקאַלע פאַרטיי, וואָס האָט רעגירט מיט'ן לאַנד אָנשטאָט דעם יונגען קעניג, איז בטל געוואָרען און דער קעניג פון קאַסטיליען יאָהאַן דער צווייטער איז געוואָרען אַ זעלבסטשטענדיגער הערשער (1420). אָנפיהרער פון דער אינערליכער פאָליטיק איז געוואָרען דער ליבעראַל אַלוואַראָ דעלינאַ, וואָס האָט פערשטאַנען, ווי וויט שעדליך עס איז פאַר'ן לאַנד די קלעריקאַלע פאָליטיק. ער האָט געזעהען די טרויעריגע רעזולטאַטען פון דעם קלעריקאַלען טעראָר: הונדערטער יודישע קהלות זענען חרוב געוואָרען, די אינדוסטריעלע געביטען, וואָס האָבען זיך געפונען אין די הענד פון די יודען, זענען יעצט געפאַלען, און די מלוכה־פינאַנסען, וואָס זענען פריהער געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה אַ דאַנק די פעהיגקייטען פון די יודישע באַנקירען און צינזען־אָבקויפער, זענען יעצט זעהר פערפלאָנטעט געוואָרען. דאָס האָט פערשטאַנען די נייע רעגירונג און זי האָט בעשלאָסען צוריקצושטעלען דעם שלום אין לאַנד. יודען האָבען צוריקבעקומען זייערע רעכטען, די פעהיגע יודישע אונטערנעהמער זענען איינגעלאַדען געוואָרען אָנצונעהמען אין אַרענדע איינינע רעגירונגס־הכנסות און די יודישע געמיינדעס האָבען בעקומען די מעגליכקייט צוריקצושטעלען און איינאָרדנען זייער זעלבסט־פערוואַלטונג.

אַ גרויסען איינפלוס ביים הויף האָט בעקומען דער יודישער כלל־טוער אברהם בענוועניסטע, הויפט־ראַבינער פון די קאַסטילישע יודישע געמיינדעס. ער האָט אָפיציעל פערוואַלטעט מיט אַלע יודישע אַנגעלעגענהייטען און איז אויך געווען זייער הויפט־ריכטער אין גייסטיגע און ציווילע משפטים. בענוועניסטע האָט געהאַט פאַר זיך אַ שווערע אויפגאַבע. ער האָט געדאַרפט צוריק אויפבויען דאָס יודישע געזעלשאַפטליכע לעבען, וואָס איז צוליעב די פּאָגראָמען און רדיפות רואינירט געוואָרען. אין פיעל שטעדט איז זאָגאַר נישט געווען קיין שוהל צום דאַווענען, ווייל בעת דעם טעראָר זענען פיעל שוהלען פערוואַנדעלט געוואָרען אין קירכען. די

א וועלטשאַפטליכע דיסציפּלין איז געפאַלען, אומעטום האָט געהערשט דעמאָראַליזאַציע און אָבגעלאָזענקייט. די יודען, וואָס האָבען אָנגעקליבען פיעל עשירות, האָבען געלעבט אַגוטען טאָג און אַרויסגערופען קנאה ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג, די מאַסע, ווידער, האָט געהונגערט און נויט געליטען. דאָס אַלץ האָט געצוואונגען בענוועניסטען צונויפצורופען, מיט דער ערלויבניש פון קעניג, אַ רבנים-צוזאַמענפאָהר אין וואַליאַדאָלידאַ (1432). לויט דער אַלטער אויטאָנאָמיע פון די יודישע געמיינדעם האָט מיט יעדער געמיינדע, אָדער קהל פערוואַלטעט אַקאָמיטעט פון אויסגעוועהלטע, וואָס האָט זיך איינגעטיילט אויף פערשידענע קאַטעגאָריעס: קאַסירער, רעוויזאָרען א. אַז. וו. דאָס גייסטליכע קאָלעגיום איז בעשטאַנען פון רב און דינים. דאָס דאָזיגע קאָלעגיום האָט געהאַט אַלע רעכטען פון אַגעריכט; אין איהם פלעגען בעטראַכט ווערן אַלע פּראָצעסען מיט דער בעטייליגונג פון די וועלטליכע פאָרשטעהער. דער העכסטער פאָרשטעהער אין דעם קאָלעגיום איז געוועזען דער הויפטריכטער אין יענער צייט — אברהם בענוועניסטע. אָט די אַלע פאָרמען פון זעלבסטפערוואַלטונג זענען יעצט צוריקגעשטעלט געוואָרען דורכ'ן צוזאַמענפאָהר פון די רבנים, נאָר עס זענען נאָך צוגעגעבען געוואָרען איינינע הוספות לויט דעם גייסט פון דער צייט. דער צוזאַמענפאָהר האָט אָנגענומען אַ רייהע מיטלען צו פערפעסטיגען דעם אויטאָריטעט פון די רבנים, מעהר פערשפּרייטען דאָס לערנען תלמוד און ערציהען די קינדער אין יודישען גייסט. פאַר אַ מסירה האָט מען איינגעפיהרט די שטרענגסטע שטראָפען. יודען, איבערהויפּט פרויען, איז פערבאָטען געוואָרען צו געהן אין רייכע קליידער. טראָגען זיידענע מלבושים מיט שלייפען, פערל, בראַסלעטען און בכלל לעבען אין לוקסוס, כדי ניט אַרויסצורופען קיין קנאה ביי דער אָרימער קריסטליכער בעפעלקערונג.

די יודענפיינדליכע פּאַרטיי האָט ניט געקאָנט צוזעהען אָהן פערדראָס, ווי אַזוי די בעציהונגען צווישען דער רעגירונג און יודען ווערן אַלץ בעסער און ווי די זעלבסטפערוואַלטונג פון די יודישע קהלות ווערט צוריק אויפגעבויט; זי האָט דעריבער ווידער אָנגעהויבען פיהרען אַן אַגיטאַציע געגען יודען. מיט דער אַגיטאַציע האָבען אָנגעפיהרט די זיהן פון משומד פּאַאול פון בורגאָס, צווישען וועלכע איינער, אַלפאָנס, האָט איבערגענומען בירושה פון פאָטער די שטעל פון בישאָף. אויפ'ן בערימטען באַזעלער קירכען-קאָנגרעס, וואו אַלפאָנס איז געוועזען אַ מיטגליד, האָט ער ווידער ערוועקט די יודענפראַגע און געפּועלט, אַז עס זאָלען

ווידער ארויסגעגעבען ווערן די אלטע קאנאנישע געזעצען געגען יודען. דער בעשלוס פון קאנגרעס איז בעשטעטיגט געווארען דורכ'ן פויפסט אלגעניוס VI, וועלכער האט וועגען דעם מודיע געוועזען אין א ספעציעלער בולא צום פאלק. יודען איז ווידער פארגעשטאנען א גרויסע סכנה. די קאטוילישע מאסע איז אונטער'ן איינפלוס פון דער בולא אויפגערייצט געווארען און אנגעהויבען אויסמיידען יודען. די קריסטליכע בעדינער ביי יודען האבען פערלאזען זייערע בעלי-בתים און די פאגראם-שטימונג איז ווידער בעשאפען געווארען. דאן האט דער קעניג ארויסגעגעבען א בעפעהל, אין וועלכען עס ווערט ערקלערט, אז נישט קוקענדיג אויף דער בולא ווערט יודען נישט פערבאטען צו פיהרען האנדעל מיט קריסטען נאר בענוצען יודישע אדער מוסולמאנישע דאקטוירים דארף מען נישט דארט, וואו מען קאן זיך בעגעהן אהן זיי. דאך איז געבליבען אין זיין קראפט דאס געזעץ, אז יודען זאלען וויטער וואוינען אין בעזונדערע קווארטאלען און טראגען ספעציעלע מלבושים. אזוי שטארק איז דאן געוועזען דער קלעריקאליזם, אז אפילו מלכים האבען נישט געקאנט געגענשטעלען זיך.

אין יענער פינסטערער צייט האבען יודען געפונען א שטיקעל מנוחה אין פארטוגאליען. בעת די בלוטיגע פאגראמען האט זיך צום ערשטען מאל אנגעהויבען א גרויסע יודישע מאסען-עמיגראציע פון שפאניען. די יודען האבען איבערהויפט עמיגרירט אין די דריי נאהנסטע פונקטען: פארטוגאליען, דער דרום-טייל פון גרענאדא, וואס האט זיך דאמאלס נאך געפונען אין די הענד פון די מוסולמאנער, און צפון-אפריקא. אין פארטוגאליען האט זיך יודען פון שטענדיג אן געלעבט רוהיג; פון ענדע דעם 13-טען יאהרהונדערט האבען די יודישע קהלות אין פארטוגאליען בעקומען א זעלבסט-פערוואלטונג. בראש פון די קהלות איז געשטאנען דער הויפט-ראבינער, וואס איז גערעכענט געווארען אלס אפיציעלע פערזאן און געהאט געריכטליכע און ציווילע רעכטען. אם ענדע פון 14-טען יאהר-הונדערט איז פארגעקומען א פאל, אז די פראגע ווערען פערנעהמען די שטעל פון הויפט-ראבינער אין פארטוגאליען, האט זיך צוזאמענגעבונדען מיט דער פראגע וועגען טראן. ווען דער קעניג פערדינאנד (אין 1383 איז געשטארבען, נישט איבערלאזענדיג קיין געזעצליכע טראן-פערטרעטער, זענען געוועזען צוויי פרעטענדענטען אויף דער קרוין: זיין אונגעזעצליכער זוהן יאהאן דע-אוויע און זיין איידים, דער קאסטילישער קעניג יאהאן דער 1-טער, וועלכער האט געהאט די טאכטער פון קעניג פערדינאנד פאר א פרוי. די שוויגער, קעניגין לעאנארא, איז צוערשט געשטאנען

אויף דער זייט פון איהר איידעם, דעם קאסטילישען קעניג. נאר אין
דער צייט האט זיך געטראפען, אז עס איז פריי געווארען די שטעל פון
פארטוגאלישען הויפט=ראבינער און אויך דא זענען געווען צוויי פרע=
טענדענטען: דאן=יהודה און דוד נעגרא, וואס האבען פערנומען וויכטיגע
פאסטענס אין הויף פון פערשטארבענעם קעניג. די קעניגין לעאנארא
האט געוואלט דעם ערשטען קאנדידאט און געבעטען איהר איידעם, ער
זאל בעשטימען אלס הויפט=ראבינער דאן=יהודה; דער קעניג האט שוין
אבער, לויט דער בקשה פון זיין פרוי, געהאט צוגעזאגט די דאזיגע
שטעלע דעם צווייטען קאנדידאט. דאמאלס איז די קעניגין לעאנארא זעהר
אויפגעבראכט געווארען און ערקלערט איהר איידעם, אז אויב ער קאן
איהר ענטזאגען אין אזא קלייניגקייט, האט ער מעהר נישט צו רעכנען
אויף איהר שטיצע. נאך פיעל אינטריגעם האט דער קעניג געמוזט זיך
ענטזאגען פון זיין טראן צוליעב זיין קאנקורענט, אבער אויך נאכדעם
איז די יודישע לאגע אין פארטוגאליען געבליבען גוט. אין דער צייט
פון דער שרעקליכער קאטאסטראפע אין 1391 האבען יודען דארט גע=
פונען א בית=מקלט און זאגאר די אנוסים האבען דא געקאנט פריי היטען
די יודישע אמונה. דער קעניג האט אזוף אזוי וויים געשטיצט די
יודען, דאס ווען דער בעריהמטער פערוס האט אהין געוואלט קומען און
פיהרען זיין געפעהרליכע אגיטאציע, האט דער קעניג איהם געענטפערט,
דאס ער קאן קומען אבער נישט אנדערש, ווי מיט א אנגעגליהטער
אייזערנער קרוין אויפ'ן קאפ.

די אונרוהיגע צייט אין לעבען פון די שפאנישע יודען האט זיך
אויך אבגערופען אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט. ווי
שטענדיג אין שווערע צייטען, ווען פון אלע זייטען האט מען ערקלערט
א מלחמה דאס יודענטום, האבען די בעסטע יודען געזוכט מיטלען עס
צו פערשטארקען, און עס איז בעשאפען געווארען א שטרעבונג, פון איין
זייט אבצוגרענצען זיך פון דער ארומיגער וועלט און וואס מעהר צו
פערפעסטיגען דאס יודענטום אלס רעליגיע, און פון דער צווייטער זייט
צו ענטוויקלען דאס יודענטום אלס וועלט=אנשויאונג און בעוויזען, אז
די יודישע אמונה שטעהט העכער פון אלע אנדערע.

די בעסטע פארשטעהער פון דער דאזיגער קאנסערוואטיוו=נאציא=
נאליסטישער ריכטונג זענען געווען די יודישע פילאזאפען פון דיעזער
צייט ר' חסדאי קרעסקאס און ר' יוסף אלבא. דער ערשטער (1340—
1410), וואס האט פריהער געלעבט אין בארצעלאנא און דערנאך אין

סאראגאסא, האָט אין דער רבנישער וועלט געשמ'ט אַלס גרויסער אויטאָריטעט, און האָט אויך זיך בעטהייליגט אין געזעלשאַפטליכען לעבען. אין 1391, בעת דער שחיטה אין באַרצעלאָנאַ, האָט ער פערלוירען זיין איינציגען זוהן, זעהר אַ שעָנעם און פעהיגען בחור, וועלכער האָט זיך געלאָזען בעסער טויטען, איידער אָנצונעהמען די קריסטליכע אמונה. דער בעטריבטער פאָטער האָט אין זיין פלוג=בריעף צום פאָלק וועגען דעם געשריבען מיט הכנעה: „איך האָב אָבגעגעבען מיין זוהן אַלס קרבן פאַר גאָט. איך נעהם אָן גאָטס גערעכטען משפט און טרייסט זיך דערמיט, וואָס אויפ'ן חלק פון מיין זוהן איז אויסגעפאַלען אַזאַ שעָנער טאַט". זיין פערזענליכער גרויסער אומגליק האָט איהם דאָך נישט געשטערט, צו פערטיעפען זיך אין פילאָזאָפישער אַרבייט. אַלס אויסגעצייכענטער קענער פון דער אַראַביש=העברעאישער ליטעראַטור האָט ר' חסדאי קרעסקאַס זיך פאַרגענומען, איינגאַנצען חרוב צומאַכען די דאָזיגע פעסטונג. דאָס האָט ער געטאָן נישט דערפאַר, ווייל ער איז בכלל געווען אַ געגנער פון פילאָזאָפיע, נאָר דערפאַר, וואָס ער האָט געהאַלטען, אַז אין דער יודישער ליטעראַטור זענען אַריינגעטראָגען געוואָרען פיעל אַנשויאונגען, וועלכע זענען פרעמד דעם יודענטום און דעריבער דאַרפען זיי אָבגעוואָרפען ווערן. אין זיין טיעפען ווערק „אור אדני" צושטערט ר' חסדאי יענע פילאָזאָפישע סיסטעמען, וואָס האָבען געפרובט צונויפבינדען דאָס יודענטום מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע. שריט ביי שריט סטאַרעט זיך ר' חסדאי, צוצושטערן דאָס סיסטעם פון רמב"ם, וועלכער האָט צוזאַמענגעפאָרט דאָס יודענטום מיט אַריסטאָ און מיט דער וועלט=פילאָזאָפיע, און ער בעווייזט, ווי ווייט עס זענען אַריסטאָ'ס אַנשויאונגען וועגען גאָט, וועלט=ענטשטעהונג און אונשטערבליכקייט פון די יודישע אַנשויאונגען. ר' חסדאי האָט אויך נישט געהאַלטען מיט די, ווי דער רלב"ג למשל, וואָס האָבען געוואָלט פעראייניגען די רעליגיע מיט דער פילאָזאָפיע, און ער בעהויפטעט, אַז עס קאָנען זיין צווייערליי אמת'ען: אַ פילאָזאָפישער און אַ רעליגיעזער. די אָנהענגער פון דער איבערצייגונג האָט ר' חסדאי אויפגעוואָרפען, אַז זיי געהען אויפ'ן וועג פון דואַליזם (צווייזייטיגקייט), ווייל עס קאָנען דאָך נישט זיין קיין צוויי ענטקעגענגעזעצטע אמת'ען וועגען איין זאַך. אַ מענש, וואָס איז מודה, אַז די יודישע רעליגיע איז אַ געטליכע ערשיינונג, — אַזאַ מענש האָט שוין גאָרנישט צו טאָן מיט דער וועלט=פילאָזאָפיע! ווייל אין יודענטום אַליין געפינט זיך שוין אַ גאַנץ אָריגינעלע וועלט=אַנשויאונג. קוים ווידער איז מען נישט מודה אין דער געטליכקייט

פון דער יודישער תורה, קאן מען שוין קיין גאנצער יוד נישט זיין אזוי, אז א פשרה צווישען יודענטום און דער אלגעמיינער פילאזאפיע קען געמאלט זיין נאר אויף א קינסטליכען אופן. און וואס בעשטעהט דער תמצית פון יודענטום? אין געגענטייל צו דער פילאזאפיע פון רמב״ם, בעהויפטעט ר׳ חסדאי, אז דאס יודענטום פאדערט פון מענשען נישט קיין קענטעניסען אדער געדאנקען נאר מעשים, א רעאלע ליעבע צו גאט; נישט די גייסטיגע פערפאלקאמונג פון מענשען איז דער אידעאל, נאר די מאראלישע. פון די צוויי געבאטען: „אנערקען דיין גאט״ און „זאלסט ליבען גאט מיט׳ן גאנצען הארצען״ קלויבט ר׳ חסדאי אויס דאס לעצטע. ער געהט ארויס פון דעם שטאנדפונקט, אז גאטס השגחה איז נוגע נישט בלויז גאנצע פעלקער און דורות, נאר אויך איינצעלנע מענשען, נאר אין די מעשים איז דער מענש פאלקאם זעלבסטשטענדיג און פריי און דאס איינציגע, וואס א מענש דארף טאן, איז צופאסען זיינע מעשים צו גאט׳ס געזעצען, צו דער השגחה. ר׳ חסדאי קרעסקאס נעמט אן דאס יודענטום אינגאנצען און פערטיידיגט זאגאר אזעלכע אמונות, וואס שטאמען נישט פון דער תורה, נאר פון תלמוד און אגדה, ווי, למשל, דאס גלויבען אין שדים.

אין דעם וועג פון ר׳ חסדאי איז אויך געגאנגען זיין תלמיד יוסף אלבא פון מאנרעאל אין אראגאניען (1380 — 1444). אין זיין „עקרים״ שטארעט זיך אלבא צו בעווייזען, אז דאס יודענטום איז העכער נישט בלויז פון דער נאציאנאליסטישער פילאזאפיע, נאר אויך פון אלע אנדערע רעליגיעס. ביי זיין גאנצען קאנסערוואטיזם האט אלבא אבער דאך ארויסגעזאגט דעם דרייסטען געדאנק, אז די אמונה אין משיח איז נאר א היסטאריש־נאציאנאלע מסורה, אבער נישט קיין עיקר פון יודענטום.— בכלל האט זיך אין יענער צייט פיעל פערשפרייט די אפאלאגעטישע ליטעראטור, אין וועלכער עס זענען אוועקגעשטעלט געווארען איינע געגען דער צווייטער די יודישע אמונה מיט דער קריסטליכער און עס זענען געבראכט געווארען ראיות, אז די יודישע רעליגיע שטעהט העכער. פיעל אויטארען פון אזעלכע ווערק האבען אויסבעהאלטען זייערע נעמען, כדי נישט פערפאלגט צו ווערען פון די קאטוליקען. אין איינעם פון די דאזיגע אנאנימע ווערק, אין דער פארם פון א וכוח צווישען צוויי מענשען, געפינט זיך אזא אפאריזם: „אין דריי פאלען ווערט אומזיסט פערנוצט וואסער: שמד־וואסער ביי א יודען; וואסער, וואס פאלט אריין אין ים, און וואסער, וואס שווימט ארויף איבער׳ן וויין״.

דער דאָזיגער אַפאָריזם איז אין יענער עפּאָכע פון געצוואונגענעם שמד געווען שטאַרק פּאָפּולער.

די רבנ'ישע ליטעראַטור פון יענער צייט האָט פערמאָגט וויכטיגע קרעפטען, צווישען וועלכע עס האָט פערנומען דעם הויפּט־פּלאַץ ר' יצחק בן שעשעת (ריב"ש, געשטאָרבען אין 1408), וואָס איז געווען רב אין סאַראַגאָסאַ און אין וואַלענסיאַ. נאָך דער קאַטאַסטראָפע פון 1891 האָט ער פערלאָזען שפּאַניען און זיך בעזעצט אין אַלושיר, וואוהין עס זיינען זיך דאַמאָלסט אַנגעלאָפען פיעל יודען פון שפּאַניען. דער דאָרטיגער סולטאַן האָט דעם ריב"ש בעשטימט אַלס הויפּט־רב פון אַלע יודישע קהלות. ווי אין שפּאַניען, אַזוי איז דער ריב"ש אויך אין אַפריקא געווען דער גרעסטער יודישער אויטאָריטעט בנוגע צו רעליגיעזע פראַגען און ער פלעגט אַליין מיט זיין אייגענער מיינונג לעזען די האַרבסטע שאלות. נאָך זיין טויט איז אין אַלושיר געוואָרען הויפּט־רב ר' שמעון דוראַן און דערנאָך זיין זוהן ר' שלמה, אין שפּאַניען האָט דאַמאָלס געַ'שמ'ט אַלס גאון ר' יצחק קאָנפּאַנטען. פון זיין שול זיינען אַרויס עטליכע אָנגעזעהענע למדנים; אין דער ליטעראַטור איז אָבער פון איהם געבליבען נאָר אַ קליינער ספר – „דרכי התלמוד".

הענריק דער 4־ער (געקעניגט פון 1454 — 74) איז געווען דער לעצטער קאַסטילישער קעניג, וואָס האָט זיך נאָך בעצויגען צו יודען מענשליך. ער האָט נישט געקוקט אויף די אַלע „בולעס" פון פּויפּסט און צוגעלאָזען יודען צו געזעלשאַפטליכע און רעגירונגס־שטעלען, זיך געהיילט ביי יודישע דאָקטוירים; זיין ביישפּיעל האָט נאָכגעטאָן די העכערע אַריסטאָקראַטיע, וועלכע האָט זיך נישט גערעכענט מיט דער בולאַ, וואָס האָט געדראָהט מיט אַ שטרענגער שטראָף און דאָך אָבגעגעבען יודען אין אַרענדע זייערע גיטער און זיך קורירט ביי יודישע דאָקטוירים. אין 1462 האָבען די קאָרטעזען (פאָלקס־פערטרעטונג אין שפּאַניען) זאָגאַר פאָרגעשטעלט דעם קעניג אַ בקשה וועגען פערלייכטערן איניגע יודישע בעגרענצונגען, ווייל דאָס שאַדט די אינטערעסען פון די ערד־בעזיצער און אונטערנעהמער, און דאַן האָט מען יודען ווידער ערלויבט צו וואוינען אין פיעל שטעדט, פון וועלכע מען האָט זיי פריהער אַרויסגעטריבען. די קלעריקאַלען האָבען אָבער אויך נישט גערוהט; זיי האָבען געהיים געפיהרט זייער ענערגישע אַגיטאַציע און דער נצחון איז ענדליך געקומען אויף זייער זייט. דאָס מאָל האָט זיך דאָס פייער געטראָגען שוין נישט אויף די יודען, נאָר אויף די קעפּ פון די אנוסים.

די פראגע וועגען די אנוסים איז פון שטענדיג אן געווען א ברענענדע סיי פאר יודען, סיי פאר קריסטען. די לאגע איז געווען אויסערסט טראגיש; פון די אנוסים האבען זיך געקאנט ראטעווען נאר די, וואס זענען דערנאך איינגאנצען איבערגעגאנגען אויף דער זייט פון די קריסטען און געווארען זאגאר יודישע שונאים, אדער די, וואס האבען אויף שטענדיג פערלאזען שפאניען און עמיגרירט אין אנדערע לענדער. וואס האבען אבער געקאנט טאן יענע פיעל טויזענדער אנוסים, וואס זיינען אפיציעל געווען קריסטען און אינערליך געבליבען טריי דעם יודענטום? קוים זענען זיי קיין שונאים פון יודען נישט געווארען, האבען זיי געמוזט בלייבען שונאים פון קריסטענטום, דען ווי האבען זיי געקענט טאלערירט זיך בעציהען צו א רעליגיע, אין נאמען פון וועלכער מען פערגיסט אזוי פיעל בלוט, אין נאמען פון וועלכער מען האט זיי אליין אזא געוואלט אנגעטאן? די קריסטען האבען געמוזט שפירען, אז די אנוסים זענען זיי נאך געפעהרליכערע שונאים איידער די אפענע יודען און נישט אומזיסט האבען זיי אנגערופען די אנוסים „מאראנען" ד. ה. פערשטויסענע.

דער געגענזייטיגער האס צווישען די קריסטען און די אנוסים האט געמוזט וואס ווייטער אלץ מעהר פערשטארקט און פערשארפט ווערן, נאר פאר די קריסטען איז קיין סוד נישט געווען, אז די אנוסים זענען טריי זייער יודישער אמונה, אז ווי נאר זיי רייסען זיך ארויס פון דער קירכע און גהען צו זיך א היים, ווערען זיי פאלקאמע יודען, היטען שבת, יום־טוב, גיבען געלד פאר יודישע שולען א. ז. וו. אין דער זעלבער צייט האבען די אנוסים, צווישען וועלכע עס זענען געווען פיל רייכע און געבילדעטע לייט, דאך זיך בעפריינדעט מיט דער העכערער געזעלשאפט, און בעקומען שטעלען אין מיליטער, אין דער רעגירונג, זאגאר אין דער קירכען־יעפארכיע. עס זענען געווען פיעל געשמד'טע יודען מיניסטארען, גענעראלען, בישאפען און דער גרעסטער טייל פון זיי האט אזוי קונציג זיך פערמאסקירט, אז זיי האבען געקאנט געהיים בלייבען ביי זייער יודענטום. נאטירליך, האט די קלעריקאלע פארטיי פערשטאנען, אז די מאראנען זיינען פאר זיי פיעל מעהר געפעהרליך, איידער די יודען, און דעריבער דעם גרעסטען פייער אנגעווענדעט געגען זיי.

די ערשטע פאלקס־בעוועגונג געגען די מאראנען איז פארגעקומען אין 1449 אין טאלעדא. אונטער דעם איינפלוס פון א גלח'ישער דרשה איז דער אונטערגעהעצטער המון בעפאלען דאס הויז פון א רייכען יודען, צוראבירט זיין פערמעגען און דערנאך זיך געלאזט אויף דעם

קוואַרטאַל פון די אנוסים. די לעצטע האָבען געפּרובט אַרויסווייזען א בעוואָפענטען ווידערשטאַנד, נאָר זיינען בעזיעגט געוואָרען און דערנאָך האָט מען פיעל פון זיי געהאַנגען. נאָך א גרעסערער אָנפאַל איז שפּעטער פאָרגעקומען אין קאָרדאָוואַ; דאָרט האָבען די קלעריקאַלען געגרינדעט א געזעלשאַפט מיט'ן נאָמען „קריסטליכע ליעבע", וואוהין מען האָט נישט אַריינגענומען קיינעם פון די מאַראַנען, זאָגאַר די הויבגעשטעלטע פערזאָנען; עס איז דעריבער פאָרגעקומען, אַז די געזעלשאַפט האָט אַמאָל איינגעאָרדענט א פראָצעסיע איבער די גאַסען, האָבען די מאַראַנען פערמאַכט זייערע הייזער און נישט אַרויסגעשטעלט קיין ציערונג לכבוד די הייליגע בילדער. דאָס האָט זעהר אויפגעבראַכט דעם המון און צום אומגליק האָט גראָד דאַן א קינד פון א מאַראַנישען הויז אין דער גאַס, איבער וועלכער עס איז געגאַנגען די פראָצעסיע, אויסגעגאָסען דורכ'ן פענסטער א ביסעל וואַסער. עס האָט באַלד זיך פערשפּרייט א קלאַנג, אַז דאָס האָבען יודען אויסגעגאָסען עפּעס א שטינקענדיגע פליסיגקייט, וואָס איז פונקט געפאַלען אויף דעם בילד פון דער געטליכער מוטער. מיט אָנגעצונדענע פאַקעלן האָט דער צובושעוועטער המון זיך אַלאָז געטאָן אויף די הייזער פון די מאַראַנען און עס האָט זיך אָנגעהויבען א שחיטה, וואָס האָט געדויערט דריי טעג. די אַדמיניסטראַציע איז נישט אימשטאַנד געווען עפּעס צו טאָן און דער המון האָט אָהן שטערונג געראַבעוועט, געהרג'עט און געשענדעט פרויען. באַלד האָט זיך דאָס פייער פון די פּאָגראָמען פערשפּרייט איבער אַנדערע שטעדט און אין גיכען האָט די עפּידעמיע פון מאַראַנען-שחיטות אַרומגעכאַפּט גאַנץ קאַסטיליען. פיעל טויזענדער מאַראַנען זיינען דאַן געהרג'עט געוואָרען, און אין פיעל שטעדט זיינען די גאַסען געווען פערפולט מיט הויפענס פון טויטע קערפּערס. —

נאָך פיעל ערגער איז די לאַגע געוואָרען פון דעם מאָמענט, וואָס פערדינאַנד דער קאַטוילּיק, קעניג פון אַראַגאָניען, און איזאַבעלאַ, קרוין-פּרינצעסין פון קאַסטיליען, האָבען חתונה געהאַט און ביידע מלוכות האָבען זיך פעראייניגט. פון יענעם מאָמענט הויבט זיך אָן א נייע עפּאָכע אין דער שפּאַנישער געשיכטע. די פעראייניגונג פון אַראַגאָנישען דעספּאָט מיט דער פרומער און פאַנאַטישער קאַסטילישער קעניגין — דאָס איז געווען א פאָלקאָמער נצחון פון "פינסטערן קלעריקאַליזם. מען דערצעהלט, אַז נאָך מיידעלוויז האָט איזאַבעלאַ צוגעזאָגט איהר גייסטליכען ערציהער טאָרקוועמאַדאַ, אַז ווען זי וועט אַרויפטרעטען אויפ'ן

טראן, וועט זי איהר גאנץ לעבען אבגעבען, אום אויסצורוטען די אפיקורסים און אונגלויביגע פון שפאניען און זי האט איהר הבטחה עהרליך ערפילט. כדי צו קעמפפען מיט די מאראנען האבען די קלעריקאלען שוין זיך נישט בענוגענט מיט די אלטע מיטלען: אגרייצען די פינסטערע מאסען; זיי האבען יעצט געוואלט פיהרען געגען די מאראנען און אונגלויביגע א סיסטעמאטישען קאמפף, כלומרשט אויפ׳ן גרונד פון געזעץ מיט דעם הסכם פון דער קעניגליכער מאכט. די קעניגליכע מאכט אין שפאניען איז ביז יעצט געשטאנען אויף דער זייט פון די קלעריקאלען און זיי איז נאר געבליבען אויסצופועל׳ן א הסכמה אויך אין רוים, ביים פויפסט. א דאנק דער ענערגישער אגיטאציע פון די פרומע דאמיניקאנער אין רוים האט דער פויפסט פיקסט IV אין יאהר 1478 געגעבען זיין איינשטימונג, צו גרינדען אין שפאניען א ספעציעלען מין געריכט, וואס זאל משפט׳ען די אלע, וועלכע פערדעטען די קאטוילישע רעליגיע, איבערהויפט די מאראנען. די קעניגין האט צוערשט זיך געקוויינקעלט און נישט געוואלט איינפיהרען דעם דאזיגען שרעקליכען געריכט, וואס האט גענדארפט אבשיקען אויף יענער וועלט טויזענדער מענשען, נאר עס האט זיך געמאכט א מעשה, אז איינער פון די מאראנען האט ארויסגעלאזען א בוך געגען קריסטענטום און דאן האט די געדולד פון די קלעריקאלען און דער פרומער קעניגין געפלאצט און עס איז געגרינדעט געווארען (1480) דאס שרעקליכע געריכט אונטער׳ן נאמען „נאציאנאלע אינקוויזיציע”.

דאס ערשטע אינקוויזיציאנס=געריכט איז איינגעפיהרט געווארען אין סעווילא. עס האבען זיך אנגעהויבען ארעסטען צווישען די מאראנען, וועלכע מען האט חושד געווען, אז זיי היטען די יודישע רעליגיע. אלע קריסטען האבען בעקומען א בעפעהל, צו מעלדען דער אינקוויזיציע וועגען יעדען אונגלויביגען, וואס איז זיי בעקאנט, דען אנדערש וועט מען שטרענג בעשטראפט ווערען. דערנאך איז ארויסגעגעבען געווארען א אינסטרוקציע פון 57 פונקטען, ווי אזוי צו שפיאנירען די אפיקורסים און מאראנען. יעדער פרומער קריסט איז פערפליכטעט געווארן, מודיע צו זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען מאראן, וואס היט אב נישט בלויז די וויכטיגע יודישע מצוות, נאר ווערט געחאפט אין אזעלכע שרעקליכע חטאים, ווי וואשען זיך פאר׳ן עסען, זאלצען פלייש, אנטאן אום שבת ריינע וועש, שטעהן מיט׳ן פנים צו מזרח בשעת׳ן גאטעס=דיענסט א. אז. וו. אזעלכע מסירות האט די אינקוויזיציע אנגענומען פון יעדען איינציגען

אהן א שום חקירה ודרישה און געהאלטען זיי בסוד. דער שפיאנאזש איז דעריבער אויסגעוואקסען ביז א שרעקליכער מאס; די מאראנען האבען זיך פעראייניגט מיט זייערע קרובים פון דער העכערער שפאנישער אריסטאקראטיע און בעשלאסען, צו שטעלען א בעוואפענדען ווידערשטאנד דער אינקוויזיציע. נאר די דאזיגע פערשווערונג איז ענטדעקט געווארען און די מאראנען איז נאר געבליבען צו אנטלויפען פון סעווילא. פיעל מאראנען פון פערשיעדענע שטעדט זענען ענטלאפען קיין קאדיקס מיט דער האפנונג, אז דארט וועלען זיי בלייבען אונבעשטראפט. נאר די דארטיגע מאכט האט בעקומען א בעפעהל, צו פערהאלטען די אנטלאפענע, וועלכע מען האט ארעסטירט געבראכט קיין סעווילא און אבגעגעבען אין רשות פון דער אינקוויזיציע.

באלד זענען אלע טורמעס אין סעווילא איבערפולט געווארען מיט אזעלכע ארעסטאנטען. די אומגליקליכע מאראנען האט מען שרעקליך געפייניגט און געצוואונגען, זיי זאלען זיך מודה זיין סיי אין זייערע אייגענע חטאים, סיי אין די חטאים פון זייערע קרובים און בעקאנטע. אין פעברואר 1448 איז ביי א פייערליכער צערעמאניע פארגעקומען דער ערשטער אויטא-דע-פע (אקט פון גלויבען) אין סעווילא: 6 מאראנען האט מען לעבעדיגערהייד פערברענט אויפ'ן פייער. אין עטליכע טעג ארום איז ערמארדעט געווארען די צווייטע גרופע מאראנען און דערנאך זענען די טויט-שטראפען געווארען אלץ אפטער. אין פערלויף פון צעהן מאנאטען זיינען אין סעווילא אליין פערברענט געווארען דריי הונדערט מאראנען, נישט רעכנענדיג די, וואס זיינען פערמשפ'ט געווארען צו אייביגער תפיסה. פיעל פון זיי זענען געשטארבען העלדיש און ביז צום סוף נישט געלייקענט, אז זיי זענען געווען יודען. דאס פערמעגען פון די ערמארדעטע איז קאנפיסקירט געווארען לטובת דער רעגירונג און אויף אזא אופן איז די רעגירונג געווען פעראינטערעסירט, אז עס זאלען פערמשפט ווערן צום טויט וואס מעהר מאראנען. אין 1482 האט די אינקוויזיציע אין סעווילא פערעפענטליכט א „אקט פון גנאד”, אין וועלכען עס איז ערקלערט געווארען, אז אלע מאראנען, וואס וועלן קומען צו א בעשטימטען טערמין און זיך מתודה זיין אין זייערע חטאים, וועלען בעגנעדיגט ווערן; פיעל פון די מאראנען האבען נאאיוו געגלויבט אין דער הבטחה און זענען געקומען און זיך מודה געווען, אז זיי זענען ווירקליך ביז יעצט געשטאנען אין בעציהונגען מיט יודען, אבער דא האט די אינקוויזיציאנס-מאכט פון זיי געפאדערט, אז זיי זאלען ארויסגעבען זייערע קרובים און

בעקאנטע, וואס היטען די יודישע רעליגיע. די, וואס האבען דאס נישט געוואלט טאן, זענען איינגעזעצט געווארען אין תפיסה און אונמענשליך געפייניגט געווארען.

די אכזריות פון דער אינקוויזיציע איז געווען אזוי גרויס, אז אפילו דער פויפסט איז אריינגעפאלען אין א שרעק, דערוויסענדיג זיך וועגען די מורא'דיגע ענוים פון די אינקוויזיטארען. ער האט דאן זיך געווענדעט צום שפאנישען קעניג מיט א אנווייזונג, אז מען דארף זיך ניט אזוי מערדערליך בעגעהן מיט די מאראנען און דערביי האט דער פויפסט מרמז געווען, אז די אינקוויזיציע ארבייט נישט אזוי פיעל פון יראת שמים וועגען, ווי צוליעב דעם פערמעגען, וואס ווערט קאנפיסקירט נאכ'ן טויט פון די מאראנען; אין דער זעלבער צייט האט דער פויפסט אבער בעשטעטיגט נייע זיעבען אינקוויזיטארען פאר שפאניען, צווישען זיי אויך דעם בעריהמטען טארקוועמאדא.

אין אקטאבער 1483 איז דער „אונשטערבליכער" טארקוועמאדא בעשטימט געווארען אלס „גענעראל-אינקוויזיטאר" אין שפאניען און פון דעמאלט אן איז די אינקוויזיציע אין שפאניען געווארען נאך פיעל שרעקליכער. טארקוועמאדא האט אין זיך פעראייניגט דעם טאלענט פון א געניאלען שפיאן צוזאמען מיט א אונגעוועהנליך דעספאטישען חאראקטער. ער האט אויסגעארבייט אינסטרוקציעס פאר די אינקוויזיטארען, ענטוויקעלט ארום זיך א גאנצע ארמעע פון שפיאנען און איינגעארדענט א קונציגע נעץ, צו פערכאפען די אומגליקליכע מאראנען. ווער עס איז נאר אריינגעפאלען אין דער נעץ, איז שוין לעבעדיג נישט ארויס. דארט, וואו עס זענען נישט געווען גענוג ראיות צו בעווייזען די שולדיגקייט פון די מאראנען, האט מען די שולד „בעוויזען" דורך שרעקליכע ענוים. אונטער די שרעקליכע ענוים האבען די אומגליקליכע געמוזט מודה זיין זיך אין זייערע חטאים און אויך ארויסגעבען זייערע אייגענע עלטערן און קינדער, אזוי אז יעדער פראצעס האט בעשאפען נאך פיעל אנדערע פראצעסען, און יעדער ארעסט האט געבראכט צו פיעל נייע ארעסטען; טארקוועמאדא האט פערקלענערט די שטראף נאר פאר יענע מאראנען, וועלכע זענען מיט'ן גוטען ווילען אליין געקומען און זיך מתודה געווען אין זייער פערברעכען. די, ווידער, וואס זענען ארעסטירט געווארען דורך די אגענטען פון דער אינקוויזיציע, זענען פערשמאכט געווארען אין די טורמעס, וואס זענען בעשטאנען פון פינסטערע הויהלען, און אזוי שרעקליך געפייניגט געווארען, אז דער טויט איז פאר זיי שוין געווען פיעל ליעבער.

די טויט-שטראף איז בעשטאנען נאר אין פערברענען אויפ'ן פייער („אהן בלוט-פערגיסונג", ווי עס האט בעפוילען דער שרעקליכער אינקוויזיטאר טארקוועמאדא). די מאראנען, וואס האבען אויך פאר'ן טויט נישט געוואלט תשובה טאן, האט מען צוגעבונדען צו א סטויפ אין מיטען הויפען פייער און לעבעדיגערהייד פערברענט; מיט די, ווידער, וואס האבען פאר'ן טויט יא תשובה געטאן, האט מען געטאן א חסד: זיי האט מען פריהער דערשטיקט און דערנאך פערברענט.

אויסער סעווילא זענען געגרינדעט געווארען אינקוויזיציעס נאך אין אנדערע שטעדט און פון די נייע אינקוויזיטארען האט זיך אויסגעצייכענט פעדרא דע-ארבועס, הויפט-אינקוויזיטאר פון אראגאניען. ער האט בענוצט געגען די מאראנען אזעלכע שרעקליכע מיטלען, אז ער האט ארויסגערופען געגען זיך א אלגעמיינע אויפרעגונג זאגאר צווישען די קריסטען. די אויפגעבראכטע מאראנען האבען געגען איהם געמאכט א פערשווערונג און איינמאל, ווען דע-ארבועס איז געגאנגען איינער אליין אין קירכע אריין מתפלל זיין, זענען אהין אריינגעדרונגען דריי מאראנען און איהם דערשטאכען אויף טויט אין דעם מאמענט, ווען ער האט זיך אראבגעלאזען אויף די קניע פאר'ן אלטאר; די דאזיגע פערשווערונג האט אבער געבראכט נאר דערצו, אז די אינקוויזיציע איז נאך מעהר פערשטארקט געווארען, און די ארעסטירטע פערשווערער זענען געשטארבען מיט א שרעקליכען טויט. די צאהל פון די ארעסטען אין גאנץ אראגאניען האט זיך פערגרעסערט. איינער פון די דאמאלדיגע יודישע מגידים יצחק אראמא דערצעהלט: „אין גאנץ שפאניען און אין אלע איהרע אינזלען געהט ביז צום הימעל דער רויך פון די הויפענס פייער, אויף וועלכע מען פערברענט די מאראנען. א דריטעל פון זיי איז שוין אומגעקומען אין פייער, א דריטעל איז זיך צולאפען און בעהאלטען זיך אין פערשידענע ערטער, ווען די איבעריגע לעבען אין שטענדיגען פחד, צוזעהענדיג דאס, וואס קומט-פאר פאר זייערע אויגען".

טארקוועמאדא האט אבער גוט פערשטאנען, אז ער קאן נאר ברענען אויפ'ן פייער און פייניגען, נאר נישט איינפלאנצען קיין „ליעבע" צו דער קריסטליכער רעליגיע, אין נאמען פון וועלכער מען האט אבגעטאן אזעלכע שרעקליכע מעשים, און ער האט זיך גענומען צום תוך, אונטערגראבען דעם ווארצעל, פון וועלכען די מאראנען האבען געצויגען זייער קראפט און מוט, דאס הייסט די יודישע רעליגיע אליין. כדי אונטערצוברענגען די יודישע רעליגיע, האט מען אבער פריהער געמוזט פערניכטען

די יודען, דען טאָרקוועמאַדאָ האָט גוט געוואוסט, אַז וואָס גרעסער עס איז דער דרוק, אַלץ שטאַרקער ווערט דער ווידערשטאַנד, און אויב פיעל פון די מאַראַנען קאָנען ניט בײַשטעהן דעם גרויסען נסיון און שרעקענדיג זיך פאַר דעם אכזריות'דיגען טויט מוזען זיי זיך אונטערגעבען, דערפאַר ווערט אָבער, ווי שטאָל און אײַזען, שטאַרק דער חאַראַקטער פון יענע געצעהלטע מוטיגע מאַראַנען, וואָס האָבען בעשלאָסען בײַצוקומען אַלע יסורים, און פאַר זיי וועלען שוין קײַן שום אינקוויזיציעס ניט העלפען. די דאָזיגע מוטיגע מאַראַנען זענען ווירקליך פיעל געשטיצט געוואָרען דורך די יודען, וואָס האָבען אין דער שטיל אונטערגעהאַלטען די בעציהונגען מיט זיי, בעזאָרגט זיי מיט כשר עסען, מיט מצה אויף פסח און געהיים געלערנט זייערע קינדער יודישקייט. כדי אונטערצוברעכען דעם וואָרצעל גופא, איז דעם גרויסען אינקוויזיטאָר אײַנגעפאַלען אַ טײַוולאַנישער פּלאַן: מאַכען די רבנים פאַר שפּיאָנען, ד. ה. פערפליכטען זיי, אַז זיי זאָלען מודיע זײַן דער אינקוויזיציע וועגען יעדען אײַנציגען מאַראַן. דאָס איז ווירקליך געווען אַ שרעקליכער פּלאַן, פון וועלכען עס איז אונמעגליך געווען זיך אויסצודרעהען, און די רבנים האָבען זיך געקאָנט העלפען נאָר מיט איין זאַך: ענטלויפען פון שפּאַניען. עס האָט זיך אָנגעהויבען אַ לויפעניש פון די רבנים און די איבעריגע יודען האָבען בעציטערט, דערשפּירענדיג, אַז די שלאַנג פון דער אינקוויזיציע וועט באַלד אויך זיי דערגרייכען.

צו יענער צײַט האָט אין שפּאַניען געלעבט אַ מענש, אויף וועלכען יודען האָבען געקוקט, ווי אויף זייער מלאך הגואל, ווי אויף זייער אײַנציגער שטיצע געגען דעם שרעקליכען טאָרקוועמאַדאָ. דאָס איז געווען דער בעוואוסטער שריפטשטעלער און שטאַטס-מאַן יצחק אַבאַרבאַנעל (אָדער אַבראַבאַנעל, 1437 — 1508). ער איז געווען אַ זוהן פון אַ יודישער אַריסטאָקראַטישער פאַמיליע, וואָס האָט גערעכענט איהר יחוס פון דוד המלך. אין דער יוגענד האָט ער זיך ערצויגען אין ליסאַבאָן, די הויפּטשטאָדט פון פּאָרטוגאַליען, וואו יודען האָט זיך פון שטענדיג אָן געלעבט פיעל רוהיגער, ווי אין שפּאַניען. אַ דאַנק זײַן גרויסער בילדונג אין יודישקייט און אין וועלטליכע זאַכען האָט ער געשפּיעלט אַ וויכטיגע ראָליע סיי בײַ יודען, סײַ בײַ קריסטען. ער איז געווען אַ פיעלזייטיגער געלעהרטער, פילאָזאָף, רעליגיעזער דענקער און צוזאַמען דערמיט אַ אַריסטאָקראַט לויט זיינע מיינונגען און זײַן ערציהונג. דער פּאָרטוגאַלישער קעניג אַלפאָנס V האָט איהם צוגענומען אין הויף אַרײַן און

געגעבען א שטעלע אין דער רעגירונג. אבארבאנעלס הויז איז פון דאן אן געווארען א פונקט, וואוהין עס פלעגען זיך צונויפקומען די פארשטעהער פון דער בעסטער געזעלשאפט. נאר פלוצלונג, בעת דער טראן-ענדערונג, האט איהם א אומגליק געטראפען: זיין פריינד, דער הערצאג דע-בראגאנצא, זעהר א אנגעזעהענע פערזאן אין הויף, איז בעשולדיגט געווארען אין א פערשווערונג געגען נייעם קעניג יאהאן II און דערפאר אבגעגעבען זיין קאפ אויף דער תליה. אזא גורל האט אויך ערווארטעט אבארבאנעל'ן און ער איז ענטלאפען קיין קאסטיליען, איבערלאזענדיג אין ליסאבאן זיין גאנץ פערמעגען, וואס איז קאנפיסקירט געווארען דורכ'ן קעניג.

בעזעצענדיג זיך אין טאלעדא (1483) האט אבארבאנעל זיך גענומען פלייסיג צו זיין ליטעראַרישער ארבייט און ער האט אנגעהויבען שרייבען א ווערק, וואס איז שוין לאנג געווען ביי איהם אין קאפ: א פילאזאפיש בוך וועגען יודענטום. נאר באלד האט מען זיך אין הויף דערוואוסט וועגען די גרויסע פינאנסיעלע פעהיגקייטען פון געוועזענעם פארטוגאליעשען שטאטס-מאן, און אזוי ווי די פינאנסען אין שפאניען זענען דעמאלט געווען זעהר פערפלאנטערט, האט מען זיך נישט גערעכענט מיט זיין יודישען שטאם און איהם בעשטימט אלס פערוואלטער פון די מלוכה-הכנסות. אבארבאנעל האט פיעל אויפגעהויבען דעם צושטאנד פון די שפאנישע פינאנסען. אין די אכט יאהר, וואס ער איז געווען אויף זיין שטעל, איז די שפאנישע פינאנסיעלע לאגע געשטאנען אויף א גרויסער הויך. א דאנק דעם האט שפאניען זיך איינגעגעבען צו ענדיגען מיט נצחון די לאנגע מלחמה, וואס זי האט געפיהרט געגען דער לעצטער פעסטונג פון דער אראבישער הערשאפט אויף דער פירענעאישער האלב-אינזעל, גרענאדא, און אבארבאנעל'ן האט גאר נישט געקענט קומען אין קאפ אריין, אז דער סוף פון דער מלחמה און דער נצחון פון שפאניען וועלען האבען אזא גרויסע בעדייטונג פאר'ן שיקזאל פון זיינע ברידער.

ווען גרענאדא האט זיך אין 1492 ענדליך אונטערגעגעבען, נאך א קאמפף פון כמעט אכט הונדערט יאהר, האט גאנץ שפאניען דערשפירט א אונגעוועהנליכע התלהבות. די נאציאנאלע שטימונג אין לאנד האט זיך פיעל געהויבען, אלע האבען זיך געפרעהט, דערמאהנענדיג זיך, אז זיי זענען פטור געווארען פון דער לעצטער אראבישער שליטה אויף זייער ערד, און מיט דער דאזיגער פאלקס-התלהבות האט זיך בענוצט טארקוועמאדא, אום איינצופיהרען איין-איינציגע רעליגיע אין דער גאנצער

מלוכה און צו פערניכטען ביז איינעם אלע פרעמדע רעליגיעס. ער האט זיך געסטארעט צו בעווייזען דעם קעניג מיט דער קעניגין, אז די קאטוילישע קירכע וועט נאר דאן קאנען אבהאלטען א פאלקאמען נצחון, ווען אין לאנד וועט נישט זיין קיין איינציגע יודישע שוהל, אז יודען זענען אויסערסט געפעהרליך, בעזונדערס דערמיט, וואס זיי ציהען אב פון דער קאטוילישער קירכע די מאראנען, און ער האט דעריבער געבעטען דעם קעניג, איינמאל פאר אלע מאל פטור צו ווערן פון יודען און ארויסטרייבען זיי פון לאנד. דאס זאל אויך זיין א אויסדריק פון דאנקבארקייט גאט פאר דעם גרויסען שפאנישען נצחון איבער די אראבער. דער קעניג האט ענדליך געפאלגט און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אלע יודען, וואס וועלען זיך ניט שמד'ען, דארפען פערלאזען שפאניען אין פערלויף פון 4 מאנאטען. די ארויסגעטריבענע ווערט ערלויבט מיטצונעהמען מיט זיך זייער פערמעגען, אויסער גאלד, זילבער און טייערע חפצים, וואס דארפען אבגעגעבען ווערן אין אוצר פון דער מלוכה. יעדען קריסט ווערט שטרענג פערבאטען ארויסצעווייזען שטיצע יודען, אדער אויסבעהאלטען זיי נאך דעם בעשטימטען טערמין.

די איינציגע האפנונג פון יודען איז געבליבען אבארבאנעל, וועלכער איז צוזאמען מיט דעם אפיציעלען יודישען הויפט-ראבינער אברהם סעניאר אוועק אין הויף און דארט מיט טרערען אין די אויגען געבעטען דעם קעניג מיט דער קעניגין, זיי זאלען מבטל מאכען די שרעקליכע גזירה. ווימענדיג, אז א גרויסע ראליע האט דא געשפיעלט די תאוה פון קעניג צום גאלד און זילבער, וואס וועט בלייבען נאך די ארויסגעטריבענע יודען, האבען די יודישע דעפוטאטען פארגעלעגט דעם קעניג א גרויסע סומע געלד און יענער האט שוין געהאט מסכים געווען אבצושאפען דעם ערשטען בעפעהל, אבער דא האט זיך צום קעניג פלוצלונג אריינגעריסען טארקוועמאדא מיט א קרייץ אין די הענד און, ווענדענדיג זיך צום קעניג מיט דער קעניגין, האט ער אויסגעשריען: „יהודה האט פערקויפט קריסטוס'ן פאר 30 זילבער-שטיק, און איהר ווילט איהם פערקויפען פאר 30 טויזענד! נאט זשע אייך, דא האט איהר איהם — און פערקויפט!" מיט די ווערטער האט דער גרויסער אינקוויזיטאר אוועקגעווארפען דעם קרייץ און ארויסגעלאפען. די דאזיגע סצענע האט געמאכט א שרעקליכען איינדרוק אויף דער פרומער קעניגין. די יודישע שתדלנים האבען בעקומען א קאטעגארישען אבזאג און ענדע אפריל האבען די העראלדען און טראמפעטער מודיע געווען איבער'ן גאנצען לאנד, אז

יודען ווערט געגעבען א טערמין ביז יולי צו ליקווידירען זייערע געשעפטען און פערלאזען שפאניען. ווער עס וועט בלייבען נאך דעם טערמין, דארף אדער געטויפט, אדער געטויט ווערן.

שרעקליך טראגיש איז געוועזען די לאגע פון יודען. הונדערטער טויזענדער משפחות האבען געדארפט זיך צושיידען מיט דעם לאנד, וואו זיי האבען אבגעלעבט אכט הונדערט יאהר, מיט דער ערד, וואס זיי האבען, נישט קוקענדיג אויף אלע צרות, דאך היים געליעבט, ווי א נ'אמת פאטערלאנד. דא האבען יודען אין פערלויף פון אכט דורות געלעבט און געארבייט, געשאפען און זיך בעטייליגט אין אלגעמיינעם מלוכה-לעבען; דא האבען זיי אויך געהאט א גייסטיג-נאציאנאלען צענטר; דא איז בעשאפען געווארען די יודישע פאעזיע, פילאזאפיע און דער יודישער אריסטאקראטיזם, און מיט דעם אלעמען האבען זיי זיך יעצט געדארפט שיידען אויף אייביג, זיך לאזען אין דער וועלט אריין און דערצו נאך מאטעריעל רואינירט ווערן. דער טערמין איז געוועזען אזוי קורץ, אז עס איז אונמעגליך געוועזען צו טראכטען וועגען איינארדנען די מאטעריעלע אינטערעסען; דאס גאנצע יודישע פערמעגען האט געמוזט בלייבען הפקר. דער גרעסטער טייל יודישע הייזער איז געבליבען אונפערקויפט, אין בעסטען פאל האט מען אוועקגעגעבען א שען הויז פאר א אייזעל, אדער א שענעם גארטען פאר עטליכע ארשין טוך. ניט קוקענדיג דערויף, זענען יודען געבליבען פעסט און ניט פערלארען דעם מוט. נאר געצעהלטע, צווישען זיי דער אויבענדערמאנטער ראבינער אברהם סעניאר, האבען זיך אבגעשמד'ט און ארויסגערופען גרויס פרייד אין הויף. אבער דער גרעסטער טייל יודען האט זיך נישט בעשלאסען אויף קיין פערראט און בעסער גענומען דעם וואנדער-שטעקען אין האנד און זיך געלאזען איבער דער גרויסער וועלט, זוכען זיך א נייע היים.

ענדע יולי איז געוועזען דער לעצטער טאג פון בעשטימטען טערמין, נאר מיט יודען האט מען א חסד געטאן און פערלענגערט דעם טערמין אויף 2 טעג, ביז דעם 2-טען אויגוסט 1492. אין יענעם טאג, פונקט תשעה באב, האבען 300,000 יודען, מענער און פרויען, אלט און יונג, זקנים און קינדער, פערלאזען זייער פאטערלאנד. אויסער דעם האבען נאך פיעל יודען פערלאזט שפאניען פאר'ן טערמין און דער עלטסטער שפאנישער רב ר' יצחק אבוהב איז אוועק אין דער שפיץ פון 50 פארשטעהער פון יודישע קהלות זוכען א ארט פאר זיי אין פארטוגאליען. עס האט זיך אנגעהויבען די שרעקליכע אויסוואנדערונג; פאר'ן פערלאזען

שפאניען זענען די פערטריבענע געגאנגען זיך געזעגענען מיט זייערע עלטערן אויף די בית-עלמין'ס און גראנדיעז און שרעקליך איז געוועזען די דאזיגע סצענע. אין פערלויף פון דריי טעג און דריי נעכט זענען צעהנדליגער טויזענדער יודען מיט זייערע פרויען און קינדער געלעגען אויף די קברים פון זייערע עלטערן און אבגעגאסען זיי מיט הייסע טרערען. פיעל האבען אויסגעריסען שטיקער פון די מצבות און מיטגענומען מיט זיך אלס זכר, אדער געשאנקען דאס די איבערגעבליבענע מאראנען. די סצענעס זענען געוועזען אזוי הארצרייסענד, אז אפילו פיעל קריסטען האבען זיך נישט געקאנט איינהאלטען און געוויינט קוקענדיג. די פערטריבענע האבען זיך געלאזען, וואוהין די אויגען האבען פערטראגען. א גרויסער טייל האט זיך אוועקגעלאזען קיין נאווארא און איבערהויפט קיין איטאליען; אייניגע זענען מיט'ן ים אוועק קיין איטאליען, אדער טערקיי און אפריקא; אבארבאנעל מיט א גרופע עמיגראנטען האבען זיך בעזעצט אין נעאפאל.

טארקוועמאדא האט אין פערלויף פון זיין 14-יעהריגער טעטיגקייט פערברענט אויפ'ן פייער העכער 8000 מאראנען און פיעל טויזענדער אנדערע האט ער אין די טורמעס אויסגעפייניגט; פון יודען איז מען פטור געווארען דורך גירוש און שפעטער האט מען זיך אויך גענומען צו די מוסולמאנער און אויך זיי האט מען געגעבען די ברירה: אדער זיך טויפען, אדער פערלאזען דאס לאנד. אין גיכען האבען אבער אלע איינגעזעהען, וואס פאר א אומגליק די אינקוויזיציע איז געוועזען נישט בלויז פאר די „אונגלויביגע”, נאר אויך פאר די שפאניער אליין. א פאלק, וואס איז ערצויגען געווארען אויף אינקוויזיציעס און אכזריות, האט געמוזט פערליערען זיין פעהיגקייט צו שאפען און צו לעבען קולטורעל; שפאניען האט פערלוירען אזא נוצליכען האנדעלס-קלאס, ווי יודען, וואס האבען פיעל אויפגעהויבען די שפאנישע אינדוסטריע, און אין גיכען, נישט קוקענדיג אויף די אויסערליכע נצחונות און אויף דער ערוועריבונג פון די רייכסטע קאלאניעס אין אמעריקא נאך קאלומבוס'עס ענטדעקונג — איז שפאניען פערלאזען און פעראָרימט געווארען און האט אנגעהויבען פאלען אלץ נידעריגער און נידעריגער.

אין נאווארא און פארטוגאליען, וואוהין עס האבען זיך א לאז געטאן די יודישע עמיגראנטען, האבען יודען א קליינע צייט געפונען מנוחה. דער אויבענדערמאנטער ר' יצחק אבוהב, וואס האט זיך פארגעשטעלט פאר'ן פארטוגאלישען קעניג און געבעטען א ארט פאר זיינע

ברידער, האט אויסגע'פועל'ט ביים קעניג א ערלויבניש צו בעזעצען זיך אין פארטוגאליען, פאר א אונגעהויער גרויסע סומע געלד און דאס נאר פארלויפיג, נישט מעהר, ווי אויף אכט חדשים. מעהר פון דעם טערמין האבען געקאנט דארט בלייבען נאר די יודישע גרויסע קאפיטאליסטען און אייניגע האנדווערקער. אין פארטוגאליען האבען זיך דאן בעזעצט אנ'ערך 120,000 יודישע מגורשים; פיעל האבען זיך בעזעצט אין נאווארא, אבער אויך דארט האבען זיי קיין רוה נישט געפונען. דער שפאנישער קעניג האט זיי אויך דא פערפאלגט און געבעטען דעם נאווארער קעניג, אז ער זאל ביי זיך נישט דערלאזען קיין יודען. דאן האט מען יודען ווידער פארגעלעגט: אדער שמד'ען זיך, אדער פערלאזען דאס לאנד. די מאס פון יסורים איז שוין געווען איבערפולט און פיעל האבען נישט אויסגעהאלטען און זיך געשמד'ט, די איבעריגע האבען גענומען דעם וואנדער־שטעקען און זיך געלאזען ווייטער.

דער פארטוגאלישער קעניג האט זיך בעצויגען צו יודען נישט בעסער פון דעם שפאנישען. ער האט זיך מיט יודען בענוצט, ווען ער האט זיי נויטיג געהאט, אבער אין אלגעמיין האט ער זיך בעצויגען צו זיי מיט שנאה. לויט דער פאדערונג פון פויפסט האט ער געגרינדעט אין פארטוגאליען א אינקוויזיציאנס־קאמיסיע, אויסצוזוכען די מאראנען, וואס זענען ענטלאפען פון שפאניען, און אין גיכען האט זיך איהם געמאכט א גוטע געלעגענהייט פטור צו ווערען פון אלע יודען מיט א מאל. צווישען די פערמאטערטע, אויסגעהונגערטע יודישע מגורשים האט זיך אנגעהויבען א עפידעמיע, וואס האט צוגענומען צעהנדליגער טויזענדער מענשען (ענדע 1492 איז געשטארבען ר' יצחק אבוהב) און די פארטוגאלער האבען אנגעהויבען זיך בעקלאגען אויפ'ן קעניג, פארוואס ער האט אריינגעלאזען אין לאנד די „דורך גאט פערשאלטענע" יודען. דאן האט מען די יודען אנגעהויבען אונטעראיילען, אז זיי זאלען וואס גיכער פערלאזען דאס לאנד. מען האט זיי געגעבען שיפען און די אומגליקליכע האבען זיך ווייטער געלאזען אין וועג אריין. נאר דא האבען זיך פאר זיי אנגעהויבען נייע צרות. כדי זיי זאלען ניט פערשלעפען מיט זיך די עפידעמיע, האט מען אומעטום זיי מורא געהאט אריינצולאזען און זיי האבען געמוזט עטליכע מאנאטען וואנדערן איבער'ן ים, פאהרען פון איין ארט צום צווייטען, זיין אינגאנצען אין רשות פון די שיפס־קאפיטאנען און מאטראסען, וואס האבען זיי בעהאנדעלט, ווי שקלאפען, זיי געמוטשעט מיט הונגער און אפט אויך צוגענומען ביי זיי די פרויען און טעכ־

טער. איינע אזא שיף האט פערבלאנדזשעט צום ברעג פון מאלאגא, נאר אהין האט מען זיי נישט געוואלט אריינלאזען. דאן האט די שיף זיך אבגעשטעלט אויפ'ן ים און לויט'ן בעפעהל פון דארטיגען בישאף פלעגען יעדען טאג קומען אויפ'ן שיף גייסטליכע און אגיטירען צווישען די אומגליקליכע וואנדערער, אז זיי זאלען זיך שמד'ען. עטליכע טעג האט געדויערט די אגיטאציע; און ווען דער בישאף האט געזעהען, אז עס העלפט נישט, האט ער בעפוילען, נישט ארויסצוגעבען די עמיגראנטען קיין עסען, זאגאר ברויט און וואסער. פינף טעג האט מען זיי אזוי געפייניגט מיט הונגער. פיעל האבען נישט אויסגעהאלטען און הונדערט מענשען האבען ענדליך זיך געשמד'ט, נאר פופציג האבען זיך געהאלטען פעסט ביז צום סוף און זענען איינציגווייז אויסגעשטארבען פון הונגער.

נאך ערגער איז געווען דער גורל פון די יודען, וואס זענען צוליעב מאנגעל אין געלד אדער אנדערע סיבות געבליבען אין פארטוגאליען אויך נאך דעם בעשטימטען טערמין פון אכט מאנאטען. זיי זענען ערקלערט געווארען אלס לייב-אייגענע פון קעניג און צוטיילט געווארען צווישען די הויף-לייט. די קליינע קינדער פון די יודען האט מען אוועקגעשיקט אויף די ווילדע אינזלען סאן-טאמאס, כדי דארט זיי צו ערציהען אין קריסטליכען גייסט, נאר די קינדער זענען דארט אומגעקומען פון דעם בייזען קלימאט און פון שלאנגען און עקדישען.

ווען עס איז געשטארבען דער קעניג יאהאן און די מאכט איז איבערגעגאנגען צו עמאנואיל (1495), האבען יודען אנגעהויבען האפען אויף א ישועה. עמאנואיל האט ווירקליך נישט שלעכט זיך בעצויגען צו יודען און צוריקגעשענקט די פרייהייט יענע עמיגראנטען, וואס זענען ערקלערט געווארן פאר שקלאפען; אבער דא איז אונטערגעקומען א פאליטישע אינטריגע, צוליעב וועלכער דער קעניג האט שארף געביטען זיין בעציהונג צו יודען. עמאנואיל האט שטארק געוואלט חתונה האבען מיט דער עלטסטער טאכטער פון שפאנישען קעניג, האפענדיג, אז ער וועט אמאל זיין דער יורש פון שפאנישען טראן. פערדינאנד האט דערויף מסכים געווען, נאר געשטעלט א בעדינג, אז עמאנואיל זאל ארויסטרייבען פון זיין לאנד אלע יודען. די כלה אליין האט אויך אנדערש נישט געוואלט מסכים זיין צום שידוך. עמאנואיל האט דערויף איינגעשטימט און דעם 25-טען דעצעמבער 1496 איז ארויס א בעפעהל, אז אין פערלויף פון צעהן מאנאטען דארפען אלע יודען, סיי די איינגעבוירענע, סיי

די אנגעקומענע פון שפאניען, פערלאזען דאס לאנד, אדער זיך שמד'ען.
דער קעניג האט זיך פאקטיש זעהר נישט געוואלט שיידען מיט די יודען,
וואס זענען געווען זעהר נוצליך פאר'ן לאנד, און ער האט געהאפט, אז
אין פערלויף פון די צעהן מאנאטען וועט זיך איהם איינגעבען איבער-
צורעדען די יודען, זיי זאלען זיך שמד'ען. ווען ער האט אבער געזעהען,
אז דאס געהט נישט, האט ער זיך בעשלאסען אויף א טייוולאנישען פלאן,
אום מיט געוואלט אבצושמד'ען אלע יודען. דערוויסענדיג זיך וועגען
דעם, האבען יודען זיך אונטערגעאיילט און נאך פאר דעם טערמין זיך
געלאזען אין וועג אריין. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם קעניג און
ער האט בעפוילען, צו מאכען אנ'אנפאל אויף די יודען אין ליסאבאן,
וואס זענען שוין געווען גרייט אין וועג אריין, צוצונעהמען ביי זיי זייערע
קינדער יונגער פון 14 יאהר, מיט געוואלט זיי אבשמד'ען און אבגעבען
אויף ערציהונג צו קריסטליכע פאמיליען. דא זענען פארגעקומען שרעק-
ליכע סצענעס: פיעל קינדער האט מען ביי די האר געשלעפט אין
קירכע אריין און אבגעשמד'ט; די עלטערן זענען, ווי וואהנזיניגע, מיט
יללות נאגעלאפען זייערע קינדער; אייניגע האבען באלד אויפ'ן ארט
דערשטאכען פריהער די קינדער און דערנאך זיך אליין; אנדערע האבען
נישט אויסגעהאלטען און זיך געשמד'ט, אבי נישט צו שיידען זיך מיט
די קינדער.

אין הערבסט 1497 איז געקומען דער לעצטער טערמין. אין פארט
פון ליסאבאן האבען זיך פערזאמעלט אנ'ערך 20 טויזענד יודען, וואס
זענען געווען פארטיג צו פערלאזען דאס גיהנם-לאנד, נאר דא האט מען
די שרעקליכע ענוים געפיהרט נאך ווייטער: מען האט זיי פערהאלטען
אזוי לאנג, ביז עס איז פאריבער דער לעצטער טערמין, און דאן האט מען
זיי ערקלערט, אז אזוי ווי זיי האבען דורכגעלאזען דעם טערמין, זענען
זיי שוין יעצט שקלאפען פון קעניג און ער קאן איצט טאן מיט זיי, וואס
ער וויל. מען האט זיי פארגעלעגט זיך צו שמד'ען און די, וואס האבען
זיך ענטזאגט, האט מען געפייניגט מיט הונגער. נאר ווען דאס האט אויך
נישט געהאלפען, האט מען פאר די האר זיי געשלעפט אין דער קירכע
אריין. פיעל האבען זיך אויפ'ן וועג אויסגעריסען און זיך אין וואסער
געווארפען אדער פון דאך אראבגעשפרונגען, נאר דאס רוב האבען לפנים
זיך גע'שמד'ט, כדי ביי דער ערשטער געלעגענהייט צו אנטלויפען פון
לאנד. די אנטלאפענע זענען אוועק קיין טערקיי און קיין צפון-אפריקא, אבער
נאר א קליינער טייל פון זיי האט דערגרייכט דעם ציעל. פיעל זענען

אויפ'ן וועג אויסגעשטאָרבען פון הונגער און מאַטערניש, אַנדערע זענען אַריינגעפאַלען אין די הענד פון גזלנים און פערקויפט געוואָרען פאַר שקלאַפען.

אָט אַזוי איז אונטערגעגאַנגען דער יודישער קולטורעלער צענטר אויף דער פירענעאישער האַלב-אינזעל. און די יללות פון די פערטריבענע און געפּייניגטע, צוזאַמען מיט די קלאָג-לידער און קרעכצען פון חורבן, וועלן נאָך לאַנג, לאַנג אָפּקלינגען אין דער יודישער ליטעראַטור און איבערלאָזען אַ טיפען שפּור אין דער פּסיכאָלאָגיע פונ'ם גלות-יוד. אָבער דאָס יודענטום איז ווידער פערבליבען; דער יודישער גייסטיגער צענטער ווערט אַריבערגעטראָגען אויף אַנ'אַנדער אָרט, און דאָרט ווערט ווייטער געוועבט די אייביגע קייט פון דער נאַציאָנאַלער יודישער קולטור.

צווייטעס קאפיטעל.

דער נייער צענטר אין טערקיי.

דאס ארויסטרייבען יודען פון שפאניען און פארטוגאליען איז געווען א געשעהעניש פון דער גרעסטער וויכטיגקייט אין דער געשיכטע פון יודען אין אלע לענדער. דער קולטורעלער יודישער צענטר, וואס האט זיך פינף הונדערט יאהר געהאלטען אין שפאניען, איז איצט געפאלען און די שפאנישע יודען אליין האבען געמוזט ווידער נעהמען דעם וואנ־דער־שטעקען אין האנד און זיך לאזען אין גלות. דאס האט געמוזט ברענגען צו וויכטיגע רעזולטאטען פאר דער אלגעמיינער יודישער גע־שיכטע, און אומעטום, וואו יודען האבען זיך דערוואוסט וועגען דעם גרויסען אומגליק פון די שפאנישע יודען, איז געווארען א יללה און א טרויער. זיי האבען פערשטאנען ווי געהעריג אבצושאצען די רעזולטאטען פון דעם דאזיגען שרעקליכען נאציאנאלען אומגליק; אין די אויגען פון אלע יודען אין דער וועלט זענען די שפאנישע ברידער בעטראכט גע־ווארען, ווי די איידעלסטע, די שענסטע, — די יודישע אריסטאקראטען; לויט דער אלטער לעגענדע, שטאמען די שפאנישע יודען פון דוד המלך און די ספרדים (שפאנישע יודען) האבען דעריבער שטענדיג געקוקט אויף די איבריגע יודען מיט א געוויסען שטאלץ, פון אויבען אראב. איצט האבען די דאזיגע יודישע מיוחסים געמוזט פערוואגעלט ווערן און זוכען שוץביי זייערע איבריגע ברידער. פון די הונדערטער טויזענדער יודען אין שפאניען און אין פארטוגאליען איז געבליבען גאר א קלייגער טייל; זייער געלד, וואס זיי האבען נאך געהאט בשעת דעם גירוש, איז אויפ׳ן וועג צורונען געווארען, און זיי אליין, דערשלאגענע און אויסגעמאטערטע דורך

פיעל צרות און ענוים, האבען געמוזט אנקלאפען אין אלע טהירען און פאר זיך אנ׳ארט זוכען.

אין פופציג יאהר ארום נאכ׳ן גירוש בעגעגנען מיר נאך, צווייהט און צושפרייט איבער דער וועלט, וואנדערענדע מאסען און גרופען פון די ארויסגעטריבענע יודען; אבער סוף כל סוף האט דער מעכטיגער לעבענס־ווילען פון יודישען פאלק גובר געווען אלע שטערונגען און אונמענשליכע פלאגען. יודען האבען זיך ווי עס איז איינגעארדענט אין אנדערע לענדער, און דער יודישער קולטור־צענטער, וואס איז חרוב געווארען מיט׳ן גירוש פון די שפאנישע יודען, האט זיך אריבערגעטראגען אויף אנ׳אנדער ארט. די רעשטען פון די פערטריבענע יודען האבען זיך איינגעארדענט אויף די אפענינער און באלקאנער האלב־אינזלען, אין יעדען לאנד צו ביסלעך; אבער דער גרעסטער טייל יודען האט זיך בעזעצט אין טערקיי און אין די אזיאטישע מדינות, וואס האבען דאן געהערט צו איהר.

ווי לויט דער בעשטימונג פון דער געטליכער השגחה, האט זיך פונקט געמאכט, אז גראד נישט לאנג פאר דעם גרויסען יודישען גירוש אויף דער פירענעאישער האלב־אינזעל האט זיך פאר יודען געעפענט א בית־מקלט אין דער נייער מוסולמאנישער מלוכה, וואס האט זיך געגרינדעט אויף דער באלקאנישער האלב־אינזעל. אויף די חורבות פון ביזאנטיען האט זיך צו יענער צייט אויסגעבויט די מלוכה פון די אסמאנען, און ווען די מוסולמאנישע פאהן האט אין 1453 צום ערשטען מאל אויפגעפלאטערט אויף די טויערן פון קאנסטאנטינאפאל, האט זיך אנגעהויבען א נייע עפאכע אויך פאר׳ן יודענטום, ווייל דער מוסולמאנישער מלוכה איז בעשערט געווען דער ערשטער אויפצוברעכען די טויערן פון געטא און צו געבען יודען דאס, וואס עס האט ביי זיי צוגענומען די קריסטליכע וועלט.

תיכף ווי קאנסטאנטינאפאל איז איינגענומען געווארען דורך די טערקען, האט דער סולטאן מאחמעד דער צווייטער ארויסגעפיהרט די יודען אין ביזאנטיען פון זייער רעכטלאזער לאגע. ער האט זיי געגעבען פאלקאמע רעליגיעזע פרייהייט, דאס רעכט צו וואוינען פריי אין אלע שטעדט, איינארדנען זייערע קהלות, בויען שוהלען און שולען, פיהרען אומעטום האנדעל א. אז. וו. איינער פון די דארטיגע יודען, ר׳ יצחק צארפאנטי, האט זיך בענוצט מיט דער גוטער געלעגענהייט און זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זיינע ברידער אין דייטשלאנד און אין עסטרייך,

וועלכע ער האט פארגעלעגט זיך צו בעזעצען אין טערקיי. ער האט אין זיין אויפרוף פערגלייכט די געדריקטע יודישע לאגע אין דייטשלאנד מיט דער לאגע אין טערקיי; געגעבען אנצוהערען, אז אין דער צוקונפט איז פאר יודען מעגליך א נאציאנאלע אויפלעבונג אונטער דער שוץ פון די מוסולמאנער. דער אויפרוף האט געמאכט א רושם: איינציגע גרופען יודען האבען געפאלגט דעם אויפרוף, זענען געקומען קיין טערקיי און אין קאנסטאנטינאפאל האט זיך צום ערשטען מאל, צוזאמען מיט דער געמיינדע פון די דארטיגע „גריכישע" יודען, געגרינדעט א נייע קהלה פון „אשכנזים", אנגעקומענע פון דייטשלאנד, עסטרייך און בעהמען.

די אמת׳ע עמיגראציע פון יודען קיין טערקיי האט זיך אבער אנגעהויבען נאך די שרעקליכע יאהרען פון 1492—1498. קאנסטאנטינאפאל און אנדערע שטעדט זענען איבערפולט געווארען פון טויזענדער יודישע מגורשים פון שפאניען און פארטוגאליען. די טערקישע רעגירונג האט זעהר גערן אנגענומען די דאזיגע יודישע עמיגראנטען און מען דערצעהלט, אז דער דעמאלדיגער סולטאן באיאזעט דער צווייטער, דערוויסענדיג זיך, אז מען האט יודען ארויסגעטריבען פון שפאניען, האט אויסגעשריען: „ווי קאנט איהר זאגען, אז דער שפאנישער קעניג פערדינאנד איז א קלוגער הערשער, ווען ער האט א תל געמאכט פון זיין לאנד און רייך געמאכט אונזערם!" ווירקליך, האבען די געבילדעטע שפאנישע יודען אריינגעבראכט מיט זיך קיין טערקיי פיעל קולטור, פיעל מיטגעהאלפען, אז טערקיי זאל שטארק און רייך ווערן, און אויף אזא אופן האט דאס גע׳רודפ׳טע יודישע פאלק זיך נוקם געווען אן זיינע אונטערדריקער, וויייל פיעל פיעל האט מען יודען געהאט צו פערדאנקען דערמיט, וואס די מוסולמאנישע מלוכה איז אזוי מורא׳דיג שטארק געווארן און א לאנגע צייט געהאט א שליטה איבער דער קריסטליכער וועלט. די יודען אין טערקיי האבען זיך ענערגיש גענומען צו אלערליי מסחרים, מלאכות, קונסטווערק און מיליטערישע ארבייט. די ספעציאליסטען-טעכניקער פון די מאראנען האבען אויסגעלערנט די טערקען די פאלקאמענהייטען אין דער קונסט, צו בענוצען זיך מיט געוועהר, און דארט געעפענט פאבריקען אויף אויסצוארבייטען פולווער און הארמאטען, — די זעלבע, מיט וועלכע די טערקען האבען דערנאך געשלאגען די קריסטען אדער זיי אין דער מורא געהאלטען. אין האנדעל און אין אינדוסטריע האבען יודען געהאט פאר זיך שטארקע קאנקורענטען, די גריכען און ארמענער, נאר די טערקישע מלוכה, וואס האט יודען געהאלטען פאר א מעהר כשר׳ען

עלעמענט אין פאליטישער הינזיכט, האט בעסער געשטיצט די יודישע אינדוסטריע. די יודען האבען נאר געדארפט צאהלען א געמיינדע=שטייער און א צינז פון יעדען נפש בעזונדער, ווייטער האבען זיי געהאט אלע רעכטען און פרייהייטען, אויף וויפיעל דאס איז נאר מעגליך געווען אין דער מזרח=דעספאטישער מלוכה. די מעדיצינישע פראקטיק, מיט וועלכער עס האבען זיך דאן פערנומען די יודען, האט זיי געעפענט דעם וועג אין הויף אריין. אזוי האט אינ׳ם הויף פון סולטאן סעלים I (1512 — 20) געהאט א איינפלוס דער לייב=ארצט יוסף האמאן און דערנאך זיין זוהן משה האמאן, זעהר א געבילדעטער ארצט און קענער פון יודישער ליטעראטור, ביים סולטאן סולייטאן.

די קלאנגען וועגען דעם נייעם יודישען פרייען צענטער אין טערקיי האבען אהין צוגעצויגען אלץ מעהר עמיגראנטען. נישט בלויז פון שפאניען, נאר אויך פון אנדערע לענדער, וואו יודען זענען גע׳רודפ׳ט געווארן. די ערשטע צייט האבען די עמיגראנטען זיך איינגעטיילט אויף בעזונדערע גרופען און יעדע גרופע האט זיך געהיט די שפראך פון דעם לאנד, פון וואנען זי איז געקומען, איהרע ספעציעלע איינענשאפטען און מנהגים. די ספרדים האבען נאך א לאנגע צייט גערערט אויף די שפאנישע און פארטוגעזישע שפראכען, און ווי ס׳ווייזט אויס, האט שוין דעמאלט עקסיסטירט א דיאלעקט, וואס איז עהנליך צו דעם יעצטיגען שפאניאלישען זשארגאן. אין קאנסטאנטינאפאל, וואו עס האבען אין 16=טען יאהרהונדערט געוואוינט ביז 30,000 יודען, האבען דאן עקסיסטירט 44 שוהלען, לויט דער צאהל פון די בעזונדערע גרופען; א חוץ די דריי הויפט=גרופען: דארטיגע גריכישע יודען, ספרדים און אשכנזים, האבען נאך עקסיסטירט פיעל קליינע גרופען, אדער קהלות; אויסער קאנסטאנטינאפאל, האט די אימיגראציע פיעל פערגרעסערט די צאהל יודען אויך אין אנדערע שטעדט פון דער באלקאנישער האלב=אינזעל, ווי סאלאניקי, אדריאנאפאל, ניקאפאל און אנדערע. פאר איהר עקאנאמישע אויפבליהונג האט סאלאניקי פיעל צו פערדאנקען דער אימיגראציע פון די שפאנישע יודען.

דער ערשטער אפיציעלער פערטרעטער פון דער אויטאנאמישער יודישער געמיינדע אין טערקיי איז געווען דער קאנסטאנטינאפאלער רב ר׳ משה קאפסאלי. א געבוירענער אין גריכענלאנד האט ר׳ משה קאפסאלי שוין פערנומען די שטעל פון רב אין קאנסטאנטינאפאל נאך אין יאהר 1450, אין נאכדעם ווי די הויפט=שטאדט פון ביזאנטיען, קאנסטאנטינאפאל, איז איינגענומען געווארען דורך די מוסולמאנער, האט דער

סולטאַן מאַחמעד דער צווייטער איהם בעשטימט אַלס הויפּט־ראַבינער פֿון אַלע טערקישע יודען. דאָס איז געווען דער ערשטער חכם־באַשי אין טערקיי און לויט זיין טיטול איז ער געווען גלייך צו דעם מוסולמאַנישען מופטיא און קריסטליכען פּאַטריאַרך. זיין טעטיגקייט איז בעשטאַנען אין דער העכערער השגחה אויף דער זאַמלונג פֿון די מלוכה־און געמיינדע־שטייערן, און דאָס רעכט צו בעשטימען רבנים, פּסק׳נען די וויכטיגסטע דיני־תורה און אַרויפֿלעגען שטראָפֿען. אַלס גייסטליכער אָנפֿיהרער פֿון יודען האָט ר׳ משה קאַפּסאַלי זיך געהאַלטען ביי די קאָנסערוואַטיווע מיטלען און זיך געסטאַרעט דורך פֿערשידענע גזירות אָבצוהיטען דאָס יודענטום, אָבער דאָך האָבען זיך געפֿונען פֿיעל, וואָס האָבען בעשולדיגט ר׳ משה קאַפּסאַלי, אַז ער איז נישט גענוג פֿרום, נישט גענוג אויטאָריטעט אַלס למדן, און זיין גאַנץ לעבען האָט ער געליטען פֿון פּאַרטיי־אינטריגעם. ער האָט נאָך דערלעבט צו דער צייט, ווען קיין טערקיי האָבען אָנגעהויבען אָנקומען נייע יודישע אימיגראַנטען פֿון שפּאַניען, און ער האָט גענומען אַ הייסען אָנטייל אין דער איינאָרדנונג פֿון די דאָזיגע אומגליקליכע יודען (ער איז געשטאָרבען אַרום 1495).

זיין שטעל־פֿערטרעטער איז געווען ר׳ אליהו מזרחי (1495 — 1525), אַ תלמודיסט, מאַטעמאַטיקער און אַסטראָנאָם, וואָס האָט בעקומען זיין בילדונג אין איטאַליען. אין דער צייט, וואָס ער איז געווען הויפּט־ראַבינער, האָט דער אַריינפֿלוס פֿון די אַרויסגעטריבענע יודען קיין טערקיי דערגרייכט די העכסטע שטופֿע און מזרחי האָט נישט ווינציג אויפֿגעטאָן פֿאַר דער איינאָרדנונג פֿון די דאָזיגע יודען. ער האָט זיך אָבער נישט בעגנוגענט מיט דער מאַטעריעלער שטיצע פֿון די געליטענע, נאָר זיך אויך געסטאַרעט אויפֿצוהויבען זייער גייסטיג. דורך עפֿענטליכע לעקציעס און ספֿרים האָט ער זיך געסטאַרעט צו פֿערשפּרייטען צווישען פֿאָלק תלמוד׳ישע, ביבלישע און מאַטעמאַטישע ידיעות און ער האָט אויך פּערזענליך אָנגעפֿיהרט מיט דער וויסענשאַפֿטליכער אַרבייט אין דער קאָנסטאַנטינאָפּאָלער ישיבה. פֿון זיינע ספֿרים איז אַממעהרסטען פּאָפּולער געוואָרען דער פּירוש אויף רש״י. כאָטש ער איז געווען אין רעליגיעזע ענינים שטרענג־קאָנסערוואַטיוו, האָט ער זיך דאָך בעצויגען זעהר טאָלעראַנט צו אַנדערע און ער האָט אָבגעשאַפֿט דעם חרם פֿון איינינע רבנים אויף די ספֿרדים, וואָס האָבען זיך גע׳חבר׳ט מיט די קאַראַאימען, געפֿינענדיג פֿאַר זעהר געוואונשען, דאָס די יודען מיט די קאַראַאימען זאָלען זיך דערנעהענטערן איינע צו די אַנדערע.

דער עמיגראציאנס-שטראם קיין טערקיי האט אויפגעלעבט אויף א צייט אויך דאס בעטריבטע לאנד פאלעסטינא, וואס איז אין פערלויף פון פיעל דורות פיעל צרות אויסגעשטאנען. אין דער עפאכע פון די קרייץ-צוגען איז פאלעסטינא געווען דער קאמפפס-פלאץ צווישען די מוסולמא-נער און קרייץ-טרעגער, און דערנאך — צווישען די פערשידענע שבטים און דינאסטיעס פון די מוסולמאנער גופא. אין 14-טען און 15-טען יאהר-הונדערט האט זיך פאלעסטינא געפונען אונטער דער הערשאפט פון די עגיפטישע סולטאנען, אבער פון צייט צו צייט זענען אויף איהר אנגעלא-פען ווילדע שבטים און זי וויסט געמאכט. קיין ירושלים פלעגען פון צייט צו צייט אנקומען פון איירא‌פא קליינע גרופען יודען, וואס האבען זיך בעמיהט איינצוארדנען דאס לעבען פון דער דארטיגער יודישער קהלה; אבער אזוי ווי די יודען זענען דארט געווען זעהר ווינציג און שוואך, האבען די אלע פראבען קיין ערפאלג נישט געהאט. אין 15-טען יאהרהונדערט ווערט דער יודישער עלעמענט אין ירושלים עטוואס גרעסער; דער רב און דאקטאר אליהו פון פעררארא, וואס איז געקומען קיין ירושלים אין יאהר 1434 און געווארען דארט דין און ראש ישיבה, דערצעהלט, אז די דארטיגע יודען לעבען מיט די מוסולמאנער בשלום און ערנעהרען זיך פון אייניגע מלאכות, איבערהויפט פון זייד-אויסארבייטונגען. די פער-גרעסערונג פון דער יודישער בעפעלקערונג אין ירושלים האט אין יענער צייט בעשאפען א לעגענדע, אז יודען האבען אבגעקויפט דעם בארג ציון און דארט אויסגעבויט א שוהל אויפ'ן ארט פון די קריסטליכע הייליגע מקומות; שפעטער האט מען אויך צוגעגעבען, אז יודען האבען כלומר'שט אבגעקויפט אויך דעם קבר פון קריסטוס. די מאנאחען האבען דאן גע-פועל'ט ביים פויפסט, אז ער זאל ארויסגעבען א בעפעהל פאר די קריסט-ליכע שיפס-בעזיצער, זיי זאלען נישט אריבערפיהרען קיין יודען פון איירא‌פא קיין פאלעסטינא, און א לאנגע צייט האבען די יודישע עולי-רגל געמוזט פאהרען קיין פאלעסטינא נאר דורך א געדרעהטען וועג.

נאך דער שפאנישער קאטאסטראפע הויבט זיך אן פאר פאלע-סטינא א נייע עפאכע. מיט פיער יאהר פאר דער קאטאסטראפע האט דער בעוואוסטער רב ר' עובדיה מברטנורה, וואס איז געקומען פון איטאליען קיין ירושלים, געטראפען דארט נאר זיבעציג יודישע פאמי-ליעס, איבערהויפט אשכנזים (1488). אין דריי יאהר ארום האט די צאהל יודישע פאמיליעס זיך דארט פערגרעסערט ביז 200, און מיט פינף און צוואנציג יאהר נאך שפעטער — ביז 1500. דער דאזיגער שנעלער וואוקס

פון דער יודישער בעפעלקערונג איז ארויסגערופען געווארן דורך דער אימיגראציע פון די שפאנישע מגורשים. די ערשטע צייט איז אין דער שפיץ פון דער ירושלים'ער געמיינדע געשטאנען ר' עובדיה מברטנורה. זענענדיג הויך געשעצט סיי פון די יודען, סיי פון די מוסולמאנער, — האט ר' עובדיה געבראכט אין ארדנונג די פערלאזטע זעלבסט־פער־וואלטונג און געפיהרט די למודים אין די יודישע שולען. אין 1517 איז אין פאליטישען גורל פון סיריען און פאלעסטינא פארגעקומען א איבערקעהרעניש; דער טערקישער סולטאן סעלים I האט איינגענו־מען די דאזיגע פראווינצען צוזאמען מיט עגיפטען אליין ביי די עגיפ־טישע סולטאנען־מאמעלוקען, און פאלעסטינא האט דערפון נאר געקאנט אויסשפיעלען. צוליעב די נאציאנאלע און רעליגיעזע געפיהלען האבען די יודען זיך איבערוזעצט פון אייראפעאישען טערקיי קיין ארץ ישראל און די יודישע בעפעלקערונג אין פאלעסטינא האט זיך אלץ מעהר פערגרעסערט. די יודישע קהלה אין ירושלים איז דאן בעשטאנען פון פערשידענארטיגע עלעמענטען; אין דער שפיץ פון דער קהלה איז פון 1525 געשטאנען דער בעוואוסטער רב ר' לוי בן חביב, איינער פון די ספרדישע מגורשים, וועלכער איז אין דער יוגענד מיט געוואלט אבגע־טויפט געווארען אין פארטוגאליען און דערנאך ענטלאפען קיין טערקיי.

א בעדייטענדע יודישע קהלה האט זיך אויך געגרינדעט אין דער שטאט צפת, אין גליל. אין יאהר 1521 זענען דארט געווען 300 יודי־שע פאמיליעס מיט דריי שוהלען. די יודישע קהלה אין צפת האט פערמאגט עטליכע אנגעזעהענע תלמוד'יסטען און בראש פון זיי איז געשטאנען דער ענערגישער רב ר' יעקב ברב (1474 — 1541), וועלכער האט נאך דער שפאנישער קאטאסטראפע א לאנגע צייט געוואוינט אין צפון־אפריקא און דערנאך זיך בעזעצט אין פאלעסטינא.

דער דאזיגער ר' יעקב ברב האט זיך פערנומען אויפצוטאן א גרויסע זאך: גרינדען אין פאלעסטינא א העכערן רבנים־קאלעגיום, אויפ'ן שטייגער פון אמאליגען סנהדרין, וואס זאל האבען דאס רעכט צו לעזען אלע שווערע רעליגיעזע פראגען און ארויסגעבען סמיכות אויף רבנות אין ארץ ישראל און אין חוץ לארץ. דורך אזעלכע מיטלען האבען ר' יעקב ברב און זיינע אנהענגער געוואלט גרינדען איין אלגעמיין־יודישען גייסטיגען צענטר אין יודישען פאטערלאנד. די צפת'ער תלמוד'יסטען האבען דעם פלאן בעשטעטיגט, געגרינדעט א דערוויילי־גען רבנים־קאלעגיום און אויסגעקליבען פון זיך אלס הויפט־רב ר' יעקב

ברב (1538). נאכדעם האבען די צפת'ער רבנים געשיקט א בריף צו די רבנים אין ירושלים, זיי מודיע געווען וועגען דער זאך און ערקלערט, אז זיי זענען נאר אויסען אויפצוהויבען „די געפאלענע פאהן פון דער תורה" און בעשאפען אזא אויטאריטעטען רבנים-קאלעגיום, וואס זאל האבען ברייטע פאלמאכטען אין רעליגיעזע און אין גייסטיגע ענינים. אבער דעם ירושלים'ער רב, ר' לוי בן חביב, און זיינע אנהענגער האט שטארק פערדראסען, וואס ר' יעקב ברב האט זיך ערלויבט אהן זייער וויסען און אהן דער הסכמה פון אנדערע רבנים אויפצוטאן אזא זאך, וואס האט א אלגעמיין-יודישע בעדייטונג, און ר' לוי איז ענערגיש ארויסגעטרעטען געגען דעם פלאן. צווישען ר' יעקב און ר' לוי האט זיך אנגעהויבען א הייסע פאלעמיק, וואס איז דערגאנגען ביז פערזענליכע זלזולים און בעליידיגונגען, און פון דעם פלאן צו גרינדען אין פאלעסטינא א צענטראלען גייסטיגען ארגאן-איז גארנישט געווארען. עס האט זיך געענדיגט נאר דערמיט, וואס ר' יעקב האט דערוויל, בענוצענדיג זיך מיט זיינע פאלמאכטען, געגעבען סמיכות אויף רבנות איינינגע מענשען, צווישען זיי אויך דעם שפעטערדיגען מחבר פון שולחן-ערוך, ר' יוסף קארא. מען מוז אבער זאגען, אז דער גראנדיעזער פלאן האט זיך נישט איינגעגעבען נישט אזוי צוליעב דעם פראטעסט פון איינינגע רבנים, ווי צוליעב וויכטיגערע סיבות. קיין פאלעסטינא האבען דעמאלט זיך געצויגען יודען, וואס זענען נישט געווען פעהיג נישט צו קיין מלאכה, נישט צו קיין מסחר, נאר וואס האבען בלויז געוואלט לעבען אדער שטארבען אויף דער הייליגער ערד. דאס לאנד איז דעריבער איבערפולט געווארען פון זקנים און שוואכע לייט, וואס קאנען נישט ערנעהרען זיך פון זייער אייגענער ארבייט. יודען האבען געהאלטען פאר א חוב צו שטיצען זייערע ברידער אין פאלעסטינא און אין אלע גרעסערע שטעדט פון מערב פלעגט מען זאמלען נדבות פאר די יודען אין ארץ ישראל. דאס איז אבער פארט געווען ווינציג פאר די טויזענדער ארימע יודען אין פאלעסטינא און דאס לאנד איז דעריבער געווארן א נעסט פון ארימקייט, שנארעריי און בטלנות. ביי אזעלכע בעדינגונגען האט דארט זיך נישט געקאנט ענטוויקלען נישט קיין זעלבסטשטענדיגע יודישע קולטור, נישט קיין פריינעזעלשאפטליכע ארבייט און אויף אזא אופן האט פאלעסטינא נישט געקאנט נעהמען אויף זיך די ראליע פון א נאציאנאלען קולטור-צענטר און דער סנהדרין האט דארט קיין פלאץ נישט געהאט.

מיט פאלעסטינא זענען דאן געוועזען ענג צוזאמענגעבונדען די יו־דישע קאלאניעס אין עגיפטען און אין צפון־אפריקא. פיעל פון די ענט־לאפענע יודען האבען אין עגיפטען געפונען א שוץ־ארט פאר זיך. אין קאאירא, אלעקסאנדריא און אנדערע שטעדט האבען צוזאמען מיט די קהלות פון די דארטיגע יודען עקסיסטירט אויך ספרדישע קהלות. אין דער שפיץ פון די קהלות זענען געשטאנען די „נגידים", אפיציעלע יודישע פערטרעטער. ווען עגיפטען איז איבערגעגאנגען צו טערקיי, האט די טערקישע רעגירונג אבגעשאפט דעם טיטול; פאקטיש אבער האבען די הויפט־ראבינער אין קאאירא אויך ווייטער ערפילט די פליכטען פון די „נגידים". פון אנ'ערך 1520 האט די דאזיגע שטעל פערנומען דער בערידהמטער ראש ישיבה אין קאאירא ר' דוד אבו זמרי (רדב"ז), דער מחבר פון פיעל „תשובות" און איינינע קבל'יסטישע ספרים. אין פער־לויף פון 40 יאהר האט רדב"ז פערוואלטעט מיט די גייסטיגע און גע־זעלשאפטליכע ענינים פון דער יודישער געמיינדע אין קאאירא און פיעל מיטגעהאלפען איינצוארדנען די יודישע געמיינדע. אין טיפער עלטער האט ער פערלאזען עגיפטען און זיך בעזעצט אין צפת און געווארן א טעטיגער מיטגליד פון צפת'ער רבנים־קאלעגיום, אין דער שפיץ פון וועלכען עס איז געשטאנען (נאך ר' יעקב ברב) ר' יוסף קארא.

די עגיפטישע יודען זענען שטענדיג טריי געבליבען דעם טער־קישען סולטאן, וואס איז געוועזען דער הויפט־הערשער פון עגיפטען, און זייער טרייהייט האבען זיי בעוויזען, ווען דער דארטיגער פאשא אחמעד שייטאן האט איינמאל געוואלט מאכען א אויפשטאנד און זיך אבטיילען פון טערקישען סולטאן. וועגען דעם האט זיך דערוואוסט דער אנגעזעהענער יוד אברהם דע קאסטרא, וועלכער איז אוועק קיין קאנסטאנטינאפאל און וועגען דעם מודיע געוועזען דעם סולטאן. אלס נקמה פאר דעם פערראט, האט דער פאשא ארויפגעלעגט אויף יודען א אונגעהויערע גרויסע קאנטריבוציע, און ווען די יודען האבען אזא גרויסע סומע געלד נישט געקאנט צו־שטעלען, האט דער פאשא געהייסען שמידען אין קייטען די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע און געדראהט אויסצוהרג'נען אלע קאאירער יודען. די יודען זענען דעמאלט געשטאנען אין גרויס סכנה, נאר צום גליק איז גראד אריינגעטרעטען צו דעם מאמענט דאס חיל פון סולטאן, וועלכעס האט געכאפט דעם פאשא און דערנאך איהם ערמארדעט. דעם טאג פון דער בעפרייאונג (כ"ז אדר 1524) האבען די דארטיגע יודען א לאנגע צייט געפייערט, אלס יום טוב, אונטער'ן נאמען „פורים של מצרים".

אויך די לאַגע פֿון די יודען אין צפֿון-אַפֿריקאַ האָט זיך פֿערבעסערט נאָכדעם, ווי די מדינה איז איבערגעגאַנגען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון טערקײַ. באַלד נאָך דער קאַטאַסטראָפֿע פֿון 1492 זענען אַהין ענטלאָפֿען פֿיעל יודען פֿון שפּאַניען, וואָס האָבען דאָרט געמײַנט צו געפֿינען אַ שוץ; אָבער די בלוטיגע האַנד פֿון פֿערדינאַנד האָט דערגרײַכט אויך אַהין, און ווען די שפּאַניער האָבען פֿערכאַפּט אַ טײַל פֿון די טעריטאָריומס פֿון טוניס און טריפּאָל, האָבען זיך אויך דאָרט אָנגעהויבען רדיפֿות אויף יודען. די יודישע לאַגע האָט זיך געבעסערט ערשט אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16-טען יאָהרהונדערט, ווען דאָס לאַנד איז אינגאַנצען איבערגעגאַנגען צו טערקײַ.— דער פּאַטריאַרך פֿון די אַפֿריקאַנישע יודישע געמײַנדעס איז דאַן געווען דער אַלזשירער רב ר׳ שמעון דוראַן דער צווייטער, וועלכער האָט זיך זעהר געזאָרגט פֿאַר׳ן גורל פֿון די פֿערטריבענע, און אויסגעקויפֿט פֿיעל געפֿאַנגענע יודען בײַ די פּיראַטען און שקלאַפֿען-הענדלער. צו יענער צײַט האָט אין טוניס געוואוינט דער אַסטראָנאָם און היסטאָריקער ר׳ אברהם זאַקוטאָ, וואָס איז פֿריהער געווען אַסטראָלאָג בײַ׳ם פּאָרטוגאַלישען קעניג. דאָ האָט ער אָנגעשריבען זײַן היסטאָרישע כראָניק „ספר היוחסין“, וואָס ענטהאַלט אַ רשימה פֿון די וויכטיגסטע, איבערהויפּט רעליגעזע, געשעהענישען אין דער יודישער געשיכטע פֿון אָנהויב-אָן ביז דער עפּאָכע פֿון מחבר. זײַן וואַנדער-לעבען האָט זאַקוטאָ פֿערענדיגט אין טערקײַ (אַרום 1515).

פֿיעל פֿערבעסערט האָט זיך די יודישע געזעלשאַפֿטליכע און עקאָנאָמישע לאַגע אין טערקײַ בעת דער הערשאַפֿט פֿון סולטאַן סולײמאַן „דער פּראַכטפֿולער“ (1520—60), ווען טערקײַ איז געוואָרן זעהר אַ שטאַרקע מלוכה. אײנער פֿון די פֿראַנצויזישע רײַזענדע אין 1551 שרײַבט וועגען דעם דעמאָלדיגען צושטאַנד פֿון יודען: „די צאָהל יודען אין טערקײַ און אויף די גריכישע אינזלען איז זעהר גרויס. אין דער הויפּט-שטאָדט פֿון דער מלוכה, קאָנסטאַנטינאָפּאָל, ווערען זײ אַלץ מעהר בערעכטיגט. אין זײערע הענד געפֿינען זיך דער גאַנצער האַנדעל און אינדוסטריע, באַנק-געשעפֿטען און אַלע צווײַגען פֿון האַנדווערק און מאַנופֿאַקטור. זײ טראַנספּאָרטירען מיט׳ן ים און מיט דער יבשה פֿיעל סחורות פֿון מזרח קײן מערב און פֿערקעהרט. צו זײ געהערען די גרויסע מאַגאַזינען אין דער הויפּט-שטאָדט, וואָס זענען איבערפֿולט מיט די טײַערסטע זאַכען. די יודען, און איבערהויפּט די מאַראַנען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרן פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען, ווײַזען אויך

ארויס גרויסע פעהיגקייטען אין דער טעכניק. צום אומגליק פון די קריסטען, לערנען זיי אויס די טערקען, ווי אזוי אויסצוארבייטען פולווער, קוילען און אנדערע מיליטערישע געוועהר. זיי גרינדען אויך דרוקערייען פאר גריכישע, רוימישע און איטאליענישע ביכער און דיענען אלס איבערזעצער פאר די אייראפעער, וואס קומען קיין טערקיי". אין יאהר 1550 האט א גרופע סאלאניקער יודען זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זייערע גע'רודפ'טע ברידער אין דרום-פראנקרייך, אין וועלכען זיי האבען איינגעלאדען די לעצטע צו קומען קיין טערקיי, וואו יודען „קאנען לעבען אין עושר און אין כבוד און נישט ליידען דעם יאך פון גלות".

די יודישע אינטערעסען, נישט בלויז אין טערקיי, נאר אפט אויך אין אנדערע לענדער, האבען ענערגיש פערטיידיגט די יודישע שטאאטס-לייטביים טערקישען הויף. דער אויבענדערמאנטער לייב-ארצט פון סולטאן סולייםאן, משה האמאן, האט בעגלייט דעם סולטאן אין אלע זיינע רייזען און געהאט די מעגליכקייט צו בעקאנען זיך מיט דער נויט פון יודען אין פערשידענע ערטער. ער האט ענערגיש פערטיידיגט די יודישע אינטערעסען ביים הויף און א דאנק זיין השתדלות איז קיין טערקיי געקומען פון איטאליען איינע א בעריהמטע מאראנען-פאמיליע, וועלכע האט געהאט א העכסט-אינטערעסאנטע געשיכטע.

אין פארטוגאליען האט געוואוינט א אריסטאקראטישע מאראנען-פאמיליע מענדעס, וואס האט געהאט א באנק-הויז אין ליסאבאן און א אבטיילונג אין אנטווערפען. דער דייטשער קייזער און דער שפאנישער קעניג קארל דער 5-טער, דער פראנצויזישער קעניג פראנציסק 1 און אנדערע מלכים פון אייראפא פלעגען בארגען געלד ביי דער באנק. צוליעב דער אינקוויזיציע און אויך צוליעב דעם טויט פונ'ם אנפיהרער פון דער פאמיליע האט די אלמנה גראציא מענדעס אין 1536 פערלאזען ליסאבאן און זיך בעזעצט אין אנטווערפען; צוזאמען מיט איהר זענען אהין אריבערגעפאהרען איהר יונגע טאכטער ריינא און איהר פלעמעניק יאהאן מיקעז. אלס יונגער, שענער און הויך-געבילדעטער מענש האט מיקעז באלד געשלאסען בעקאנטשאפט מיט די גרעסטע אריסטאקראטישע הייזער און אויך ערווארבען די סימפאטיע פון דער האלענדישער קעניגין מאריא, די שוועסטער פון קעניג קארל דעם 5-טען; די פערבינדונגען מיט דער העכערער געזעלשאפט האבען אבער נאך שווערער געמאכט די לאגע פון דער פאמיליע, וואס האט בכוד געהיט די יודישע רעליגיע. גראציא מענדעס האט זיך נישט געקענט שפירען זיכער

אין א לאנד, וואו אויף יעדען טריט פון א מאראן האבען געלאקערט צעהנדליגער שפיאנען פון דער אינקוויזיציע, און זי האט בעשלאסען צוזאמען מיט איהרע אייגענע אריבערצופאהרען קיין ווענעציע און פון דארטען ווייטער קיין טערקיי. דאס איז אנגעקומען נישט אזוי לייכט, וויל דער קעניג קארל דער 5-טער האט געוואלט קאנפיסקירען איהרע קאפיטאלען אויף דעם סמך, וואס זי, לויט די געהיימע ידיעות פון די שפיאנען, האט געהיט די יודישע רעליגיע. ענדליך האט זיך זיי מיט גרויס מיה איינגעגעבען ארויסצופאהרען פון אנטווערפען; אבער אין ווענעציע האט זיי געטראפען א נייע צרה. צוליעב אינטריגעס און מסירות האט מען זיך דערוואוסט, אז די רייכע מאראנישע פאמיליע האט בדעה צו פאהרען פון דארטען ווייטער קיין טערקיי, און די ווענעציאנישע רעגירונג האט דעריבער פערהאלטען זיי, כלומר'שט אויף דעם סמך, וואס די רעגירונג האט נישט געוואלט דערלאזען, אז א גאנצע פאמיליע זאל אבפאלען פון קריסטענטום; מיט דעם צופאל האט זיך אויך בענוצט דער פראנצויזישער קעניג הענריך II, וועלכער האט זיך ענטזאגט צו בעצאהלען זיין גרויסען חוב דעם באנק-הויז פון מענדעס. דאן האט יאהאן מיקעץ זיך געווענדעט מיט א בריעף צום טערקישען סולטאן סולייםאן, וועלכען ער האט מודיע געווען, אז א רייכע מאראנען-פאמיליע וויל אריבערפיהרען איהרע קאפיטאלען קיין טערקיי, נאר מען שטערט איהר. לויט דער בקשה פון לייב-ארצט משה האמאן האט דער סולטאן ארויסגעשיקט קיין ווענעציע א שליח מיט א שטרענגער פאדערונג, תיכף דורכצולאזען די מאראנען-פאמיליע. קומענדיג פון ווענעציע קיין פעררארא איז די אלמנה נראציע תיכף אפען איבערגעגאנגען אין דער יודישער רעליגיע. פון דארטען איז זי מיט דער פאמיליע און א גרויסע סוויטע מאראנען אריבערגעפאהרען קיין קאנסטאנטינאפאל און דא האט אויך מיקעץ (1552) פארמעל אנגענומען די יודישע רעליגיע און אומגעביטען זיין נאמען יאהאן אויף יוסף מיט דעם ביי-נאמען נשיא (פירשט). ער האט חתונה געהאט מיט זיין שוועסטערקינד רייגא, וועלכע האט גע'שמ'ט מיט איהר שענקייט און קלוגשאפט.

בעזעצענדיג זיך אין קאנסטאנטינאפאל האט גראציא מענדעס זיך אבגעגעבען מיט ברייטער צדקה-ארבייט, שטיצענדיג איבערהויפט די ארויסגעטריבענע מאראנען. א גלענצענדע קאריערע האט געמאכט אויך איהר איידים יוסף נשיא; זיין גרויסע בילדונג, זיינע בעציהונגען מיט די שטאטס-מענער אין איירָאפא און זיינע אונגעוועהנליכע דיפלאמאטישע

פעהיגקייטען האבען אויף זיך ארויפגעצויגען די אויפמערקזאמקייט פון סולטאן סולימאן. יוסף נשיא איז געווארן א נאהענטער ראט-געבער פון סולטאן און צוזאמען מיט דעם גרויס-וויזיר האט ער גענומען א ווילכטיגען אנטייל אין דער אויסערליכער פאליטיק פון טערקיי. ווען די קריסטליכע דיפלאמאטען האבען זיך איבערצייגט, ווי גרויס עס איז דער איינפלוס פון יוסף נשיא אויפ'ן סולטאן, האבען זיי געפרובט דורך פערשידענע אינטריגעס אראבווארפען זיין חן ביים סולטאן; נאר ווען דאס אלץ האט נישט געהאלפען, האבען זיי געביטען די טאקטיק און אנגעהויבען זיך אונטער'חנפ'נען צו א.הם. דער דייטשער קייזער מאקסימיליאן דער צווייטער האט געשיקט צו יוסף נשיא א בריעף, מיט זיין אייגענער האנד געשריבען, מיט א ביטע, אז ער זאל זעהן מיטהעלפען, דאס טערקיי זאל פריידליך דורכקומען מיט דייטשלאנד. דער פוילישער קעניג סיגיזמונד-אויגוסט האט געבעטען דעם יודישען „עקסעלענץ", ער זאל איהם שטיצען זיין פאליטיק און דערפאר וועט ער, דער קעניג, געבען די פוילישע יודען פערשידענע פריווילעגיעס. אבער יוסף נשיא האט דאך נישט אנגענומען קיין שום פארשלאגען דארט, וואו עס האט זיך געהאנדעלט וועגען די אינטערעסען פון טערקיי.

דער סולטאן האט הויך געשעצט די פעהיגע ארבייט פון יוסף נשיא און דערפאר איהם געשאנקען די אלטע שטאדט טבריה מיט אלע ארומיגע דערפער און איהם ערלויבט צו בעזעצען די דאזיגע געגענד דורכאויס מיט יודען. יוסף נשיא האט שוין לאנג זיך ארומגעטראגען מיט א פלאן צו גרינדען א אויטאנאמישע געגענד פאר יודען אין פאלעסטינא און יעצט האט ער זיך בענוצט מיט דער געלעגענהייט און פאר'ן געלד פון זיין רייכער שוויגער און זיין אייגענעם קאפיטאל האט ער אנגעהויבען בויען הייזער אין טבריה, וואס איז געוועזען האלב-צערשטערט. די שטאדט איז ארומגעמויערט געווארן מיט א וואנט און אין דער אומגעגענד זענען פערפלאנצט געווארן ביימער; נאכדעם האט יוסף נשיא צושיקט אויפרופען צו די געפלאגטע יודען אין אייראפא און פארגעלעגט יודישע ארבייטער, צו קומען קיין פאלעסטינא און זיך בעזעצען אין דער פראווינץ פון טבריה. פון איטאליען זענען אנגעקומען קיין פאלעסטינא אייניגע יודישע גרופען בעלי-מלאכות און אין טבריה האבען זיך בעזעצט עטליכע יודישע קאלאניסטען; עס איז אבער נישט בעשערט געווען, אז דער שענער פלאן פון יוסף נשיא זאל פערווירקליכט ווערן. ערשטענס, האבען די יודישע קאלאניסטען אין טבריה פיעל געליטען פון

די אָנפֿאַלען פֿון די אַראַבער, צווישען וועלכע עס האָט זיך דאַן פֿערשפּרייט אַ לעגענדע, אַז אויב די צערשטערטע טבריה וועט ווידער אויפֿגעבויט ווערן, וועט די מוסולמאַנישע רעליגיע אונטערגעהן. צווייטענס, האָט די דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט פֿון יודישען פֿירשט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אָבגענומען בײַ איהם די גאַנצע צייט און אויפֿמערקזאַמקייט, אַזוי אַז פֿון דער שענער אידעע וועגען אַ יודישען אויטאָנאָמישען צענטר אין פּאַלעסטינאַ האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזען.

יוסף נשיא האָט פֿאָרטגעזעצט זײַן דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט אויך בײַ'ם זוהן פֿון סוליימאַן, סעלים דער צווייטער (1566—74), וואָס האָט פֿון די קינדער־יאָהרען אָן זיך גע'חבר'ט מיט דעם יודישען פֿירשט. די אויסערליכע פּאָליטיק פֿון טערקײַ האָבען אין יענער צייט געפֿיהרט צוויי מענשען: דער גרויס־וויזיר מאַחמעד סאָקאָלי, אַ קריסט, וואָס האָט אָנגענומען דאָס מוסולמאַנישע גלויבען, און יוסף נשיא. צווישען די ביידע שטאַאַטס־מענער פֿלעגען אָמאָל פֿאָרקומען סכסוכים און אין דער אויסערליכער פּאָליטיק האָט אָמאָל גובר געווען דער ערשטער, אָמאָל דער צווייטער. פֿאַר זײַנע גרויסע פֿערדינסטען איז יוסף נשיא בעשאָנקען געוואָרן מיט דעם טיטול הערצאָג פֿון נאַקסאָס און די איבעריגע ציקלאַד־אינזלען. נאָכ'ן טויט פֿון סעלים דעם צווייטען האָט יוסף נשיא זיך דערווייטערט פֿון פּאָליטישער אַרבייט און זיך אינגאַנצען איבערגעגעבען צדקה־זאַכען. ער האָט געשטיצט די רבנים־שולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אין אַנדערע שטעדט, מיטגעהאָלפֿען דרוקען ספרים און איהם אַליין רעכענט מען אויך פֿאַר דעם מחבר „בן פּורת יוסף". יוסף נשיא איז געשטאָרבען אין יאָהר 1579, און זײַן אַלמנה ריינאַ האָט געעפֿענט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אַ דרוקערײַ פֿון יודישע ספרים; נאָר דער געלד־פֿרעסערישער סולטאַן מוראַד III האָט בײַ איהר צוגענומען דעם גרעסטען טייל פֿון איהר פֿערמעגען, כּלומר'שט מיט דעם אויסרעד, אַז איהר פֿערשטאָרבענער מאַן איז דאָס איהם שולדיג געבליבען, און איהר נאָר איבערגעלאָזען 90,000 דוקאַטען און איהר פּאַלאַץ בעלוועדער אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

נאָך בײַ'ם לעבען פֿון יוסף נשיא האָט אָנגעהויבען זײַן פּאָליטישע קאַריערע אַ צווייטער יוד, שלמה אַשכּנזי, אַ תּלמוד'יסט און דאָקטאָר. אַ געבוירענער אין איטאַליען איז אשכּנזי אַרומגעפֿאָהרען פֿיעל לענדער און אַ געוויסע צייט געווען לייב־אַרצט בײַ'ם פּוילישען קעניג סיגיזמונד־אויגוסט. קומענדיג קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט אַשכּנזי, אַלס אונטערטאַן

פֿון דער ווענעציאַנישער רעפּובליק, זיך בעפֿריינדעט מיט די מיטגלידער פֿון דער ווענעציאַנער באָטשאַפֿט אין טערקיי, און דורך זיי—מיט'ן גרויס־וויזיר סאָקאָלי. סאָקאָלי האָט באַלד דערקענט אין אשכנזי'ן אַ אויסגע־צייכענטען פֿעהיגען דיפּלאָמאַט, און דער לעצטער האָט גלייך בעקומען די געלעגענהייט, אויסצונוצען די דאָזיגע פֿעהיגקייט; אין יאָהר 1574 איז אויף איהם אַרויפֿגעלעגט געוואָרן די מיסיע, צו פֿיהרען אונטער־האַנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און ווענעציען, און ווען אשכנזי איז געקומען קיין ווענעציען אַלס דיפּלאָמאַטישער פֿערמיטלער, איז ער דאָרט פֿייערליך אויפֿגענומען געוואָרן. פּונקט ווי יוסף נשיא האָט אויך אשכנזי, דיענענדיג די אינטערעסען פֿון טערקיי, דאָך נישט פֿערגעסען אָן די אינטערעסען פֿון זיינע ברידער, און אומעטום, וואו ער האָט נאָר גע־קענט, האָט ער ענערגיש פֿערטיידיגט זייערע אינטערעסען. אַ דאַנק זיין השתדלות האָט דער ווענעציאַנישער סענאַט אָבגעשאַפֿט זיין בעפֿעהל וועגען אַרויסטרייבען יודען פֿון ווענעציען. שלמה אשכנזי און דערנאָך זיין זוהן נתן, האָבען געהאַט צוטרוי אויך ביי'ם סולטאַן מאַחמעד IV (1595—1603).

בעת'ן קעניגען פֿון דעם דאָזיגען סולטאַן האָט ביי'ם הויף געהאַט אַ גרויסען איינפֿלוס אויך די ענערגישע און קלוגע יודישע פֿרוי אסתר קיראַ. צו איהר פּראָטעקציע פֿלעגען מוזען אָנקומען זאָגאַר די טער־קישע הויכגעשטעלטע לייט און די פֿאָרשטעהער פֿון די אויסלענדישע מלוכות, ווען זיי האָבען געדאַרפֿט עפּעס פּועל'ן ביי'ם סולטאַן. נאָר ענדליך איז זי אַריינגעפֿאַלען אין אַ נעץ פֿון הויף־אינטריגעס און איז בעזיעגט געוואָרן. איינמאָל, ווען אסתר איז געגאַנגען צום גרויס־וויזיר, זענען אויף איהר אָנגעפֿאַלען אונטערגעשטעלטע מערדער און איהר אכזריות'דיג געטויט אויף די טרעפּ פֿון הויז פֿון גרויס־וויזיר. צוזאַמען מיט איהר זענען אויך דער'הרג'עט געוואָרן איהרע דריי זיהן. אסתר איז געווען זעהר רייך. צווישען יודען האָט זי גע'שם'ט אַלס פֿרומע פֿרוי און זי פֿלעגט פֿיעל צדקה געבען און שטיצען יודישע מחברים.

איבערגעהענדיג פֿונ'ם מאַטעריעלען צום גייסטיגען לעבען פֿון יו־דען אין טערקיי, מוז מען קודם כל אָנווייזען, אַז אויף דער גאַנצער גייסטיגער יודישער שאַפֿונג אין טערקיי אין 16־טען און אין 17־טען יאָרהונדערט ליגט דער שטעמפּעל פֿון שטרענגען קאָנסערוואַטיזם און שאַרפֿער רעאַקציע געגען יענער פֿרייער קולטור, וואָס האָט געהערשט צווישען די יודען אין מערב. די ספרדים, וואָס האָבען דאָ אין טערקיי געפֿונען נאָך יאָהרען־לאַנגע רדיפות און צרות אַ שוץ פֿאַר זיך, האָבען

איצט אויף שטענדיג זיך אָבגעזאָגט פֿון יענע שטרעבונגען צו פֿרייזין און השכלה, וואָס האָבען בעצייכענט זייערע עלטערן אין שפּאַניען. די שפּאַנישע עמיגראַנטען אין טערקיי זענען געוועזען זיכער, אַז נאָר די פֿרייזיניגקייט און די שטרעבונג צו וועלטליכקייט האָבען געבראַכט צום מאַראַנענטום און צו די אַלע צרות, וואָס זענען דערפֿון אַרויסגעקומען, און זיי זענען איצט בעלי־תשובות געוואָרן און האָבען חרטה געהאַט אויף דעם גאַנצען פֿריהערדיגען וועג. אָנשטאָט דעם יודענטום, וואָס איז געוועזען פֿעראייניגט מיט אויסערליכען גלאַנץ און וועלטליכער בילדונג, איז איצט געבוירען געוואָרן אַ שטרעבונג צו אַ שטרענג־קאָנסערוואַטיווען יודישען וועג; אָנשטאָט דער שפּאַנישער רבניש־פֿילאָזאָפֿישער ליטעראַטור — אַ שטרעמונג צו מיסטישע חקירות. די קבלה האָט דאָ אויסגעשטרעקט איהר האַנד דעם תלמוד און ביידע צוזאַמען האָבען געבילדעט פֿון איצט אָן די הערשענדע קראַפֿט אין יודענטום.

דער גרעסטער פֿאָרשטעהער פֿון רבני׳שען יודענטום אין 16־טען יאָהרהונדערט איז געוועזען ר׳ יוסף קאַראָ (1488 — 1575). ער איז געבוירען געוואָרן אין שפּאַניען פֿיער יאָהר פֿאַר׳ן גירוש, און נאָך אין די קינדער־יאָהרען האָט ער אָנגעהויבען זיין וואַנדער־לעבען. נאָך לאַנגע וואַנדערונגען האָט ער צוזאַמען מיט זיינע עלטערן זיך בעזעצט אין טערקיי, וואו ער האָט געוואוינט אין ניקאָפּאָל און אין אַדריאַנאָפּאָל. דאָ האָט ער זיך אָבגעגעבען צום לערנען און האָט אַרויסגעוויזען וואונדערבאַרע פֿעהיגקייטען. אין 1522 האָט ער פֿאָרגענומען אַ ריזען־אַרבייט: דורכקוקען דעם גאַנצען געזעצגעבערישען מאַטעריאַל, אַלע הלכות און דינים צוזאַמען מיט די פּירושים און פֿערשידענע מיינונגען, וואָס האָבען זיך אָנגעקליבען פֿון דער עפּאָכע פֿון תלמוד ביז דער צייט פֿון מחבר, קאָנטראָלירען דאָס אַלץ לויט די ערשטע קוועלן און דערנאָך סיסטעמאַטיזירען דאָס. עס האָט זיך געפֿאָדערט אַ אונגעוועהנליכער שאַרפֿער געדאַנק און געניאַלער זכרון, אום אויסצופֿאָרשען, פֿון וואַנען עס שטאַמט יעדער בעזונדער דין און הלכה, דורכקוקען און קאָנטראָלירען אַלע פֿערשידענע פּירושים. אָפֿטמאָל איז דעם מחבר אויסגעקומען צו טרעפֿען זיך מיט אַזעלכע פֿראַגען, וועגען וועלכע עס זענען געוועזען פֿערשידענע מיינונגען פֿון פֿערשידענע יודישע גרויסע געלעהרטע, וואָס זענען סותר איינער דעם צווייטען, און כדי צו בעשטימען, ווער פֿון זיי ס׳איז גערעכט, האָט ר׳ יוסף קאַראָ ווי געמאַכט אַ מין בוררים־געריכט פֿון די דריי גרעסטע פֿאָרשטעהער פֿון דער יודישער הלכה:

אַלפסי, רמב"ם און רא"ש — אויב צוויי פון די גרויסע אויטאָריטעטען האָבען זיך אַרויסגעזאָגט פאַר איין מיינונג, איז די דאָזיגע מיינונג געבליבען די ריכטיגע און לויט דעם האָט דער מחבר בעשטימט דעם דין אין דער פּראַקטיק. צוואַנציג יאָהר האָט ר' יוסף קאַראָ געאַרבייט אויף דעם ריעזען־ווערק, און דאָס פערענדיגט אין צפת (1535), וואו ער האָט גלייך פערנומען דאָס אָנגעזעהענסטע אָרט צווישען די דאָרטיגע תלמודי־סטען. דער צפת'ער רב, ר' יעקב בירב, האָט פייערליך געגעבען ר' יוסף קאַראָ סמיכה אויף רבנות. קאַראָ האָט געאַרבייט אויף זיין ווערק נאָך עטליכע יאָהר און ענדליך דאָס אָבגעדרוקט אונטער'ן נאָמען „בית־יוסף", אין דער פאָרם פון אַ פירוש צו די פיער גרויסע „טורים".

שפּעטער האָט ר' יוסף קאַראָ זיך אַרומגעזעהן, אַז די פאָרם פון זיין ווערק איז צוגעפּאַסט נאָר פאַר געלעהרטע, אָבער נישט פאַר'ן פאָלק, וואָס דאַרף נישט די אויספיהרליכע ערקלערונגען און חקירות וועגען יעדען דין, נאָר אַ פּראַקטישען וועג־ווייזער אין דער פאָרם פון קורצע און קלאָרע דינים. דאַן האָט ר' יוסף קאַראָ פערקירצט זיין ווערק, אַרויס־גענומען פון איהם נאָר דעם פּראַקטישען טייל, וואָס איז צוגענגליך פאַר אַלע, און אין אַזאַ פאָרם, אונטער דעם נאָמען „שלחן ערוך", צום ערשטען מאָל דאָס אָבגעדרוקט אין ווענעציע. דער „שלחן ערוך", פּונקט ווי די „טורים", איז איינגעטיילט אין פיער טיילען: **אורח חיים** (דינים וועגען תפלה און וועגען שבת און יום־טוב); **יורה דעה** (וועגען שחיטה, טרפה א. ד. גל.); **אבן העזר** (וועגען גטין און חליצה); **חשן משפט** (וועגען געלד־ענינים).

דער „שלחן ערוך" איז געוועזען דאָס לעצטע וואָרט פון דעם רבני־שען יודענטום: מיט איהם איז ווי געשלאָסען געוואָרן די רבנישע ליטעראַטור, ווייל ער האָט אין זיך ענטהאַלטען אַלע דינים, הלכות און פירושים. „לעבען לויט'ן שלחן ערוך" — דאָס איז דאָס פּראָגראַם פון יעדען ערהליכען יודען, וואָס דערשרעקט זיך נישט פאַר די אַלע טויזענ־דער דינים, וואָס זענען דאָרט צונויפגענומען. עס איז קיין וואונדער נישט, וואָס דער „שלחן ערוך" האָט געהאַט אַזאַ גרויסען ערפאָלג: פון 1564 ביז 1600 האָט ער אויסגעהאַלטען אין פערשידענע ערטער אַכט אויפלאַגען אין זיין פאָלשטענדיגער פאָרם, אויסער די איינצעלנע חלקים זיינע, וואָס זענען פיעל מאָל אָבגעדרוקט געוואָרן. אין צוויי אָדער דריי יאָהר אַרום נאָכדעם, ווי דער „שלחן ערוך" איז ערשינען, האָט ר' משה איסערליש, דער קאָפּ פון די פוילישע רבנים, איינגעפיהרט דעם „שלחן ערוך" אין

לעבען מיט פיעל אייגענע הוספות, לויט די דאָרטיגע יודישע מנהגים.

די יודען פון יענער צייט האָבען מיט פורכט און מיט גרויס דרך־ארץ געקוקט אויף דעם דאָזיגען ווערק, וואו עס איז אריינגעלייגט געוואָרען אַזוי פיעל גייסט און געדאַנק. פיעל האָבען געהאַלטען ר׳ יוסף קאַראָ פאַר אַ געטליכען מענשען, און די לעגענדע האָט דערצעהלט, אַז ווען ר׳ יוסף קאַראָ האָט געהאַט עפּעס אַ האַרבע שאלה, האָט מען איהם פון הימעל אָנגעוויזען, ווי אַזוי זי צו לעזען. ר׳ יוסף קאַראָ אַליין האָט נוטה געווען צו קוקען אויף זיך ווי אויף אַ געטליכען מאַן, און אין ספר „מגיד משרים", וואָס דער מחבר דערפון איז, ווי מען זאָגט, ר׳ יוסף קאַראָ, שילדערט ער זיך אַליין ווי אַ אויבער־מענשען. אין דעם ספר ווערט דערצעהלט, אַז יעדע נאַכט פלעגט צו איהם קומען אַ געהיימער שליח (דער „מגיד"), און איהם ענטפלעקען אַלע האַרבע ערטער אין תלמוד, ענטפערן אויף אַלע שאַרפע שאלות, לערנען איהם, ווי אַזוי צו ווערן דער „ראש הגולה" און ווי אַזוי צו פערפאָלקאָמען זיך אין מצוות, כדי צו ווערען אַ קדוש. זעענדיג פון דער נאַטור געניינט צום מיסטיציזם, איז דער מחבר פון „שלחן ערוך" די לעצטע יאָהרען אַרונטערגעפאַלען אינגאַנצען אונטער דער השפעה פון די מקובלים, פון וועלכע עס איז אַרויסגעקומען דער בעריהמטער אר"י.

ר׳ יצחק לוריאָ (אר"י) איז געבוירען געוואָרען אין ירושלים אין יאָהר 1534 ביי אַ פאַמיליע פון אשכנזים. אין די קינדער־יאָהרען האָט ער פערלוירען זיין פאָטער און זיך ערצויגען אין הויז פון זיין רייכען פעטער אין קאַאירא. דאָרט האָט ער געלערנט ביים קאַאירער רב, ר׳ דוד אַבו זמרי. אָבער די טרוקענע הלכה האָט נישט בעפרידיגט די צופלאַמטע פאַנטאַזיע פון דעם יונגען לוריאָ און ער האָט זיך פערטיפט אין „זהר" און אין אַנדערע קבלה־ספרים. צו פופצעהן יאָהר האָט ער חתונה געהאַט מיט זיין קוזינע און זיין רייכער פעטער האָט איהם ווייטער אויסגעהאַלטען, אַזוי אַז ער האָט געהאַט די מעגליכקייט אָבצוגעבען זיין גאַנצע צייט פאַר ספרים. אין אַ משך פון זיבען יאָהר האָט ער פערבראַכט אַלע זיינע טעג אין התבודדות, אין אַ הייזעל ביים ברעג פון נילוס, און נאָר אין די שבת'דיגע טעג האָט ער פערבראַכט מיט זיין פאַמיליע. דאָס אָבגעזונדערטע, איינזאַמע לעבען, די תעניתים און נאַכט־וואַכען האָבען איהם דערפיהרט ביז האַלוצינאַציעס. צייטענווייז פלעגט ער אַריינפאַלען אין עקסטאַז און דאַן פלעגט זיך איהם אויסווייזען, אַז ער הערט עפּעס געטליכע שטימען און זעהט וואונדערבאַרע ערשיי־

ונגען. אין 1569 איז דער אר"י געפאהרען קיין פאלעסטינא און נאך א קורצען פערווײלען אין ירושלים איז ער געקומען קיין צפת, וואו ער איז זיך באלד צונויפגעגאנגען מיט דער דארטיגער גרופע מיסטיקער. די לעצטע זענען בעצויבערט געווארן פון זיין רעליגיעזען עקסטאז און זיי האבען איהם געקרוינט אלס לעהרער. פון דאן אן פלעגט דער אר"י צוזאמען מיט זיינע תלמידים מאכען שפאצירען איבער די ווילדע פעלדער הינטער דער שטאדט אדער איבער די בית-עלמינם און דארט ענטדעקען פאר זיי די סודות פון דער אמונה. אין בעשטימטע טעג, בעזונדערס פרייטאג, פלעגען זיי אוועק אין נאהענטען דארף מירון, וואו עס געפינט זיך, לויט דער לעגענדע, דער קבר פון ר׳ שמעון בן יוחאי, דער כלומר׳שטער מחבר פון „זהר". דא פלעגען פארקומען מיסטישע צערעמאניעס: מ׳האט געזונגען התלהבות׳דיגע לידער און גערעדט וועגען משיח׳ן און וועגען נאהענטען „קץ". איינמאל, דערצעהלט די לעגענדע, פרייטאג פאר נאכט, איז דער אר"י צוזאמען מיט זיינע תלמידים, ווי געוועהנליך, געגאנגען אין שטאדט אריין, אנגעטאן אין ווייסע קיטלען, צו בעגעגנען די „שבת מלכתא"; אין מיטען דער תפלה האט דער אר"י געפרעגט זיינע תלמידים: „איהר ווילט באלד געהן קיין ירושלים און דארט שבת האלטען?" די תלמידים האבען זיך זעהר געוואונדערט, ווייל דעם מהלך פון צפת קיין ירושלים האט מען נישט געקענט איבערגעהן אין איין שעה, און זיי האבען געענטפערט, אז זיי מוזען פריהער מודיע זיין וועגען דעם זייערע ווייבער. דאן האט דער אר"י אין פערצווייפלונג פערבראכען די הענד און אויסגעשריען: „וועה איז צו אונז, וואס מיר האבען נישט זוכה געווען! איך האב געזעהען, אז אין יענער שעה איז משיח גרייט געווען צו קומען קיין ירושלים, און ווען איהר זאלט געווען מסכים זיין, וואלטען מיר באלד אויסגעלייזט געווארן פון „גלות".

געשטארבען איז דער אר"י פלוצלינג: ער איז געפאלען אלס קרבן פון דער דזשומא אין אויגוסט 1572, 38 יאהר אלט. דער דאזיגער פלוצלינגער טויט האט געמאכט א אונגעהויערן איינדרוק אויף זיינע תלמידים און נאך מעהר פערהייליגט זיין נאמען. מען האט אנגעהויבען שמועסען, אז ר׳ יצחק לוריא איז געווען דער משיח בן יוסף, וואס דארף, לויט א לעגענדע, קומען א קליינע צייט פאר דעם אויסלייזער — משיח בן דוד, און דעם אר"י׳ס תלמידים זענען געווען זיכער, אז מן השמים האט מען נישט דערלאזען, ער זאל אויספיהרען זיין שליחות. דער פארטזעצער פון אר"י איז געווען זיין נאהענטסטער תלמיד ר׳ חיים

וויטאל (1620–1543), א זוהן פון א סופר, וואס איז איבערגעפאהרען פון איטאליען קײַן פאלעסטינא. וויטאל האט שריפטליך איבערגעגעבען דאס, וואס זײַן רבי האט געלערנט בעל פה, אין א ענגען קרײַז פון תלמידים און דערבײַ האט דער תלמיד ארײַנגעלײַגט פיעל פון זײַנע אײַגענע געדאנקען אין מויל פון רבי'ן.

די קבל'יסטישע שיטה פון אר"י און וויטאל איז אין טעארעטישען טײַל געווען כמעט די זעלבע, וואס די קבלה פון 13-טען יאהרהונדערט; זי איז געגרינדעט אויף דער לעהרע וועגען „אין סוף" און „ספירות"; די אריגינאליטעט פון דער נײַער קבלה בעשטעהט נאר אין דער פראקטישער זײַט. די מיסטישע לעהרע האט געפאדערט בעשטימטע פארמען און צערעמאניעס. דער מענש האט זיך דערווײַטערט — ווי די לעהרע פון דער קבלה זאגט — פון זײַן געטליכען מקור, פון דער וועלט פון די רײַנע גײַסטער אדער „ספירות", און איז פערזונקען געווארן אין דער טומאה, אין דער וועלט פון אונרײַנע „ספירות" אדער קליפה, — דעריבער דארף יעדער אמת'ער מאמין זיך אפרײַניגען פון די שלעכטע קליפה'שע עלעמענטען, וואס האבען זיך בעהעפט אין זײַן נשמה, און דורך געוויסע מיסטישע פארמען זיך ווידער בעהעפטען מיט'ן געטליכען מקור. אפרײַניגען די נשמה קאן מען איבערהויפט דורך „בלאנזשען" אדער דורך גלגול. די נשמה פון זינדיגען בעזעצט זיך נאך זײַן טויט אין אנ'אנדער מענשען, און אויב זי ווערט נישט אויסגעבעסערט אין דעם דאזיגען נײַעם קערפער, ווערט זי מגולגל אין א צווײַטען מענשען, דערנאך אין א דריטען און אזוי ווײַטער, ביז זי ווערט רײַן. עס טרעפט זאגאר אמאל, אז די נשמה פון א מענשען ווערט מגולגל אין א חיה און מוז אויסשטעהן די גרעסטע לײַדען, ביז זי געהט ארויס רײַן פון זינד. די נשמה פון צדיקים ווערט מגולגל אין מענשען, וואס גאט האט זיי אנגעצײַכענט א גרויסע צוקונפט אין לעבען. לויט געוויסע סמנים קאן מען זאגאר דערקענען, וואס פאר א גרויסע נשמה עס לעבט אין יעדען גרויסען מענשען. ווען אלע נשמות וועלן אפגערײַניגט ווערן, דאן וועט קומען משיח. דעם דאזיגען ליכטיגען מאמענט קענען מיר אבער דערנעהנטען, ווען מיר זאלען זיך פערטיפען און אנשטרענגען אונזער רעליגיעזען רצון, ווײַל צווישען דער און יענער וועלט עקסיסטירט א שטענדיגע, אונאויפהערליכע פערבינדונג: יעדעס ווארט, יעדער טאט אויף דער וועלט מאכט א געוויסען רושם אויף יענער וועלט; פון א תפלה אדער פון א געוויסען רעליגיעזען מנהג הענגען אפ גאנצע וועלטען, ווײַל יעדע מינדסטע

רעליגיעזע תנועה אויף דער וועלט קאן מאכען א איבערקעהרעניש אין די אויבערשטע וועלטען. עס זענען פערהאן געוויסע רעליגיעזע שפרוכען, וואס ווען זיי ווערן געזאגט אין דעם ריכטיגען מאמענט, אין דער געהעריגער גוטער שעה, קענען זיי ענדערן דעם גאנצען גורל פון מענשען; דורך בעשווערן קען מען ארויסטרייבען א דבוק און אויסהיילען פערשידענע קראנקהייטען. די בעסטע צייט אויף זיך צו בעהעפטען מיט די העכערע וועלטען איז שבת. בעת די שבת׳דיגע סעודות זיצען אונבעמערקט „דער הייליגער זקן״ (גאט) און גאנצע פמליות פון מלאכים. יעדער יום טוב האט זיין סימבאלישע בעדייטונג. אזוי, צום ביישפיעל, דער זיעבעטער טאג פון סוכות, הושענא רבה, האט ביי די צפת׳ער מקובלים בעקומען א בעדייטונג פון צווייטען „יום כפור״, ווען אויפ׳ן הימעל ווערט ענדגילטיג בעשלאסען דער גורל פון מענשען אויף דעם קומענדיגען יאהר; ערב הושענא רבה דארף מען א גאנצע נאכט וואך זיין און פערברענגען אין לייענען שטיקלעך פון „זהר״. אלס הוספה צום „שלחן ערוך״ פון ר׳ יוסף קארא איז זאגאר ארויסגעגעבען געווארן א אפאקריפישער „שולחן ערוך אר״י״, וואו עס זענען אויסגערעכענט אלע סימבאלישע צערעמאניעס פון די מקובלים.

אויף אזא אופן איז אין פאלעסטינא אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט ענטשטאנען די פראקטישע קבלה, וועלכע אונטערשיידעט זיך פון דער קבלה פון דער שפאנישער שול דערמיט, וואס די לעצטע איז נאר געווען א נייע רעליגיעזע מעטאפיזיק און האט מיט דער פראקטיק גארנישט געהאט צו טאן, וועהרענד די קבלה פון אר״י איז געווען דורכאויס פראקטיש, האט געוואלט ווירקען אויף דעם געפיהל און אויף די מעשים פון לעבעדיגען יודען. די גרויסע ליידען, וואס יודען האבען איבערגעלעבט אין ענדע פון מיטעלאלטער, האבען ארויפגעלייט א שטעמפעל פון טיעפען טרויער אויף דער יודישער נשמה. דערצו איז נאך צוגעקומען דער איינדרוק פון די חורבות אין ארץ ישראל און די ערינערונג וועגען דער אמאליגער יודישער גרויסקייט, — דאס אלץ צוזאמען האט אויפגעוועקט אין דער יודישער נשמה א אונקלארע בענקשאפט נאך משיח דעם אויסלייזער. פיעל האט זיך אויסגעוויזען, אז דער מאמענט איז שוין נאהענט, אז די יודישע צרות האבען שוין איבערגעפולט דעם ברעג און אז יעצט מוז שוין קומען יענע צייט, וועגען וועלכער עס האבען גערעדט די נביאים. מ׳דארף זיך נאר מכין זיין צום „קץ״, מ׳דארף זיך נאר פערטיעפען אין תפלה און אין קדושה, אבריי=

ניגען די נשמות דורך תשובה און דאן וועט משיח קומען. דער „זהר", וואס איז פריהער געווען פערשפרייט נאר אין געציילטע עקזעמפליארען, איז גראד צו יענער צייט אבגעדרוקט געווארן צום ערשטען מאל אין איטאליען אין צוויי אויפלאגען, אזוי אז ער איז געווארן פערשפרייט צווישען א גרויסען קרייז פון יודישען פאלק. בעזונדערס התלהבות'דיגע אנהענגער האט די מיסטישע לעהרע געפונען אין צפת, וואו נאך אין די צייטען פון די איסיים פלעגען זיך הערן רעד וועגען „תשובה" און וועגען דער נאהענטקייט פון דער „מלכות השמים". אין דער דאזיגער שטאדט, וואס איז געווען בעזעצט כמעט דורכאויס פון יודען, האט זיך ארגאניזירט א גרופע פון מקובלים און פערחלומ'טע מיסטיקער, ווי שלמה אלקאביץ, משה קארדאווערא, אליהו דע ווידאס און אלישע עליקה. די מיטגלידער פון דער גרופע פלעגען זיך פערזאמלען יעדען פרייטאג און זיך מתודה זיין איינער פאר'ן צווייטען אין די זינד, וואס זיי זענען בעגאנגען פאר דער וואך. די גרופע האט זיך גערופען „סכת שלום" (דאס געצעלט פון פרידען); און ווען דער אר"י איז צו זיי אריינגעטרעטען אלס מיטגליעד (אין 1570), האט די גרופע באלד בעקומען פליגעל און ערווארבען א גרויסען איינפלוס אויף ברייטע יודישע קרייזען. די פראקטישע קבלה האט בעשאפען אין פאלק א פארשטעלונג וועגען לעבען, ווי וועגען א „טאל פון טרויער", וויל דער מענש איז שטענדיג ארומגערינגעלט פון שלעכטע גייסטער, וואס שטרעבען איהם אומצוברענגען. דער יוד איז געווארן פעסימיסטיש געשטימט, פער'חושכ'ט, פערטרויערט און פערזונקען אין שטענדיגע מחשבות וועגען די שרעקליכע יסורים פון גיהנם, וועגען גלגולים און זינד. אין אלגעמיין איז די פראקטישע קבלה געווען א שריט צוריק, וויל דער אינטערעס צו גייסטיגער געזונטער ארבייט איז אבגעשוואכט געווארען; צו די תרי"ג מצות און טויזענדער דינים פון תלמוד זענען יעצט צוגעקומען נייע דינים און מנהגים; די פאראורטיילען צווישען פאלק האבען זיך פערמעהרט און צוגעגרייט א באדען פאר די פאלשע משיחים, פאר פערשידענע שארלאטאנעם־פערשווערער און „אויסלייזער".

איין מעלה האט די קבלה געהאט, וואס זי האט א ביסעל אויפגעמונטערט דאס געפיהל און אנשטאט דעם טרוקענעם דין איז געשאפען געווארען א אינטערעס צו דער אגדה און פאעזיע. צו יענער צייט האט דער סאלאניקער געלעהרטער ר' יעקב בן חביב ארויסגענומען אלע אגדות פון תלמוד און ארויסגעגעבען זיי אין א בעזונדער ווערק אונטער'ן

נאָמען „עין יעקב". זיין זוהן ר׳ לוי בן חביב האָט דאָס ווערק דערנאָך אויסגעבעסערט און דער „עין יעקב" איז געוואָרען אַ פּאָפּולערער ספר צווישען יודען. אַנשטאָט די למדנים זענען איצט געקומען די מגידים, וואָס האָבען געלערנט דאָס פאָלק אין אַ פּאָפּולערער פאָרם, און אַנשטאָט די טרוקענע חקירות איז אָנגענומען און בעליעבט געוואָרן די אגדה, די פּאָעטישע ערצעהלונג. די דאָזיגע ווירקונג פון דער אגדה איז זעהר בע־טערקבאר אין די דרושים פון ר׳ משה אלשיך, אַ תלמיד פון ר׳ יוסף קארא.

איינער פון דער מיסטיקער־גרופּע, ר׳ שלמה אלקאבּיץ, איז דער אויטאָר פון דעם שענעם הימן „לכה דודי", מיט וועלכען מען בעגריסט איצט דעם שבת אין אַלע יודישע שוהלען. אין דעם הימן זעהט זיך ארויס דער מיסטישער קולט פון דער „שבת־מלכתא" אָדער „כלה", וואָס פער־בינדט דעם יודען מיט גאָט, און דאָ הערט זיך אויך די טרויעריגע בענקשאַפט נאָך דער מוטער ציון, וואָס דריקט זיך אויס אין די ליידענ־שאַפטליכע ווערטער:

מקדש מלך, עיר מלוכה, קומי צאי מתוך ההפכה!
רב לך שבת בעמק הבכא!

אלקאבּיץ האָט אויך פערפאַסט אַנדערע מיסטישע תפלות און געשריבען פירושים צו פערשידענע ספרים פון דער ביבעל. ער איז געקומען קיין פאַלעסטינא פון דער אייראָפּעאישער טערקיי און דאָרט געלערנט קבלה ביי דעם סאַלאָניקער פרוש ר׳ יוסף טייטאַטצאַק, וועגען וועלכען ס׳האָט זיך דערצעהלט, אז ער איז פיערציג יאָהר געשלאָפען אויף אַ קורצער באַנק, די פיס אראָבגעהאַנגען, כדי נישט צו האָבען קיין הנאה פון שלאָף. אין צפת איז אלקאבּיץ געוואָרען אַ אינטימער פריינד פון ר׳ יוסף קארא און איינער פון די גרינדער פון דער קבל׳יסטישער גרופּע, צו וועלכער עס איז דערנאָך צוגעשטאַנען דער אר״י. אין 1571 האָט אלקאבּיץ און זיינע חברים אין אַ בעזונדער „קול קורא" מודיע געווען דער וועלט, אַז אין דער אָנוועזענהייט פון אַ גרויסען פּובליקום האָט מען אַרויסגעטריבען אַ דבוק פון איינער אַ קראַנקער פרוי, אין צפת. דער דבוק זאָל האָבען זיך מתודה געווען פאַר די קבל׳יסטען, אַז ער איז אַ גלגול פון איינעם אַ גרויסען בעל עבירה און האָט זיך בעזעצט אין קערפּער פון אַ משוגע׳נער פרוי, כדי אויסצוקויפען זיך פון די פריהעריגע זינד. מיט גרוים מיה האָט מען דעם דבוק אַרויסגעטריבען פון קער־פּער פון דער אומגליקליכער פרוי, וועלכע די מוסולמענער האָבען גע־וואָלט פערברענען, אַלס אַ מכשפה.

דער קרוב פֿון אַלקאַביץ, ר׳ משה קאָרדאָווערא (1522 — 70), איז געווען אַ אָנגעזעהענער טעאָרעטיקער פֿון דער נייער פּראַקטישער קבלה. ער האָט געפּרובט בעשאַפֿען אַ סיסטעמאַטישע קבל׳יסטישע טעאָריע און די אידעע וועגען צעהן ספירות איז אין זיין לעהרע שוין איינער פֿון די דאָגמאַטען, וואָס ווער עס גלויבט נישט אין איהם, ווערט גערעכענט פֿאַר אַנ׳אפיקורוס. פֿון די דריי הייליגע ספרים: ביבעל, תלמוד און „זהר״, איז דער לעצטער, לויט דער מיינונג פֿון ר׳ משה קאָרדאָווערא, דער סאַמע ווילכטיגסטער. אויב ר׳ משה איז געווען אַ גרויסע טעאָרעטישע קראַפֿט פֿון דער קבלה, איז זיין תלמיד ר׳ אליהו דע-ווידאַס געווען זעהר פּאָפּולער צווישען יודען דורך זיין ספר „ראשית חכמה״, וואָס איז געוואָרן אַ נויטיגע זאַך אין יעדער פֿרומער יודישער שטוב. דער ספר איז געגרינדעט אויף דעם זאַץ „ראשית חכמה יראת ד׳״, און דער פֿערפֿאַסער בעמיהט זיך טאַקי אָנצעוואַרפֿען אַזאַ יראה אויף זיינע לעזער. מיט שרעקליכע פֿאַרבען שילדערט ער די יסורים פֿון גיהנם און פֿאָדערט פֿון אַלעמען עפֿענטליכע תשובה און יסורים. אַזוי, צום ביישפּיעל, איינער, וואָס איז בעגאַנגען דעם חטא פֿון זנות, דאַרף ווינטער יעדען טאָג זיצען אַ שעה נאַקעטערהייד אין שנעע אָדער אין קאַלט וואַסער, און זומער- צווישען פֿליגען און בינען, וואָס זאָלען בייסען זיין לייב. אַ רכילות׳ניק אָדער פּראָצענטניק, וואָס וויל תשובה טאָן, דאַרף מחילה בעטען ביי די, וואָס ער האָט בעליידיגט, דערנאָך פֿאַסטען פֿיערציג טעג, אָפֿען זיך מתודה זיין אין שוהל און דערנאָך בעקומען אַ געוויסע צאָהל מלקות. — דער „ראשית חכמה״ איז שפּעטער אָבגעדרוקט געוואָרן עטליכע מאָל און איז געוואָרן זעהר פֿערשפּרייט צווישען פֿאָלק.

אויסער די ספרים, וואָס זענען ערשינען מיט׳ן נאָמען פֿון מחבר, זענען אין יענער צייט אַרויס אויך פֿיעל קבלה-ספרים אָהן אַ נאָמען פֿון פֿערפֿאַסער און שפּעטער האָט מען די אַלע ספרים צוגעשריבען דעם אר״י אַליין. עס זענען אויך געווען פֿערשפּרייט פֿאַר יחידי סג׳לה נישט-געדרוקטע כתבים און די אַמאַטאָרען פֿלעגען דערפֿאַר צאָהלען גרויסע געלדער. פֿון דער דאָזיגער אַפּאָקריפֿישער (אָהן נאָמען פֿון מחבר) ליטעראַטור זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען שפּעטער די בעוואוסטע קבלה-ספרים: „עץ חיים״, „ספר כונות״, „גלגולים״ און אַנדערע, ווי אויך „שבחי אר״י״ און „חזיונות חיים וויטאַל״.

די רעליגיעזע פּאָעזיע האָט דעמאָלט געהאַט אַ טאַלאַנטפֿולען

פֿערטרעטער אין דער פּערזאָן פֿון ר׳ ישראל נאַגאַרא, רב אין דמשק און עזה. זיינע שוהל־פּזמונים אויף העברעאיש און תרגום־לשון, וואָס זענען צונויפֿגעזאַמעלט אין ספר „זמירות ישראל", זענען דורכגעדרונגען מיט א טיפֿען רעליגיעז־נאַציאָנאַלען געפֿיהל. פֿיעל פֿון זיי זענען אריינ־גענומען געוואָרן אין די סידורים און בעזונדער פּאָפּולער איז זיין פּזמון „יה רבון", וואָס איז אריין אין דער זאַמלונג פֿון די שבת׳דיגע זמירות.

אין 16־טען יאָהרהונדערט זענען אין טערקיי פֿערעפֿענטליכט גע־וואָרן איינינע היסטאָרישע ערינערונגען, וואָס האָבען נישט ווינציג מיט־געהאָלפֿען צו פֿערשטאַרקען דאָס נאַציאָנאַלע געפֿיהל. אין 1550 איז אין טערקיי ערשיענען א מערקווירדיגע היסטאָרישע חראָניק פֿון די יודישע צרות אין מיטעל־אַלטער, מיט׳ן נאָמען „שבט יהודה". דאָס דאָזיגע בוך איז א ווערק, אויף וועלכען עס האָבען געאַרבייט דריי דורות. אָנגעהוי־בען האָט איהם שרייבען דער געלעהרטער ר׳ יהודה איבן־ווערגי, וואָס האָט געלעבט אין סעוויליע אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 15־טען יאָהר־הונדערט; דעם גרעסטען טייל פֿון בוך האָט דערשריבען זיין זוהן אָדער אייניקעל שלמה איבן־ווערגי, וואָס איז ענטלאָפֿען פֿון פּאָרטוגאַל קיין טערקיי, און אַרויסגעגעבען האָט דעם ספר, מיט אייגענע הוספֿות, דער זוהן פֿון ר׳ שלמה, ר׳ יוסף איבן־ווערגי, א רב אין אדריאַנאָפּאָל. אין שבט יהודה ווערען אויספֿיהרליך געשילדערט די עפּיזאָדען פֿון דער געשיכטע פֿון די רדיפֿות אויף יודען אין שפּאַניען און אין פֿראַנקרייך; בעזאָנדערס אויספֿיהרליך ווערען אַרומגערעדט די דיספּוטען צווישען די יודישע געלעהרטע און די קאַטויליקען. די שילדערונגען אין דעם ספר זענען געשריבען אָהן א שום חראָנאָלאָגישער אָרדנונג; דערפֿאַר איז אָבער דאָס גאַנצע בוך געשריבען אין א איינפֿאַכען שענעם סטיל און דער איינדרוק איז זעהר א שטאַרקער. דער „שבט יהודה" איז נאָך איצט אויך איינער פֿון די הויפּט־קוועלען פֿאַר דער געשיכטע פֿון יודען אין מיטעל־אַלטער.

יעדער פֿרישער אומגליק, יעדער נייער שייטערהויפֿען און גירוש אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען האָט פֿערשטאַרקט די יודישע אויסוואַנ־דערונג, וואָס האָט זיך גרופּען אָדער מאַסענוויז א לאָז געטאָן קיין טערקיי זוכען א היים און א בית־מקלט פֿון די שרעקליכע יסורים. און אויף דעם וועג פֿון די פֿערטריבענע און פֿערוואָגעלטע איז דער ערשטער עטאַפּ געווען איטאַליען. צו די איטאַליענישע פּאָרטען האָבען זיך די שפּאַנישע

און פארטוגעזישע מגורשים א לאז-געטאן מאסענווייז און ערשט פון דארטען האבען זיי זיך געלאזען קיין טערקיי. פיעל יודען זענען אבער אויך פערבליבען אין איטאליען און פון די פארטען זיך פערשפרייט איבער די אינערליכע פראווינצען פון לאנד. דאס האט געבראכט דערצו, אז דער יודישער צענטער אין איטאליען זאל בעדייטענד פערגרעסערט ווערן; אבער צוזאמען דערמיט זענען יודען געווארן פיעל מעהר בעמערקבאר און אנגעזעהענער אין די אויגען פון דער ארומיגער בעפעל-קערונג, און די „יודענפראגע“, וואס האט פריהער, ווען די יודישע בעפעלקערונג אין איטאליען איז נאך געווען גאר קליין, נישט עקסיסטירט, איז איצט, אין 16-טען יאהרהונדערט, ארויפגעשווימען אויף דער טאגעס-ארדנונג און פאר די איטאליענישע יודען האט זיך אנגעהויבען א נייע עפאכע פון צרות און אויפרעגונגען.

אין איינינגע ערטער האבען די ספרד'ישע עמיגראנטען פון די יודען און מאראנען, צווישען וועלכע עס זענען געווען נישט ווינציג באנקירען, סוחרים און נוצליכע אונטערנעהמער, געפונען א גוטע אויפנאהם און די מאכט האט זאגאר געקוקט צווישען די פינגער אויף די אנטלאפענע מאראנען, וואס זענען אין איטאליען בפרהסיא ווידער געווארען יודען. אבער אין דעם מעהרסטען טייל איטאליענישע שטעדט האבען די יודישע האנדעלס-פעהיגקייטען ארויסגערופען ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג א פחד פאר קאנקורענץ. צו די עקאנאמישע סבות איז נאך צוגעקומען דער רעליגיעזער האס און פאר די עמיגראנטען, ווי פאר די געבירטיגע איטאליענישע יודען, האבען זיך אנגעהויבען פון 16-טען יאהרהונדערט אנגעהויבען די מיטעלאלטערישע פערפאלגונגען מיט אלע זייערע אכזריות'ען.

די ערשטע איז ארויפגעטרעטען אויף דעם וועג די ווענעציאנישע רעפובליק. דא איז דער ארייגפלוס פון די רייכע און געבילדעטע ספרדים און זייער אנטייל אין דער גרויס-אינדוסטריע געווען פון איין זייט נוצליך פאר דער רעפובליק; פון דער צווייטער זייט האבען אבער די ספרדים, אלס פעהיגע קאנקורענטען, ארויסגערופען א פחד ביי די קריסטליכע סוחרים.

און די אינטערעסען פון דעם האנדעלס-קלאס האבען ענדליך גובר געווען די אינטערעסען פון דער מלוכה. אין 1516 זענען די ווענעציאנישע יודען געצוואונגען געווארן, זיך איבערצוטראגען פון די צענטראלע טיילען פון שטאדט אין א בעזונדער קווארטאל (אדער „ghetto“, שפעטער

איז דער דאָזיגער ספּעציעל־איטאַליענישער טערמין „געטאָ“ איבערגעגאַנגען אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער און פערבליבען נאָך ביז היינט); דערמיט איז צום ערשטען מאָל איינגעפיהרט געוואָרן פאַר יודען אַ בעזונדער תחום־המושב און זיי זענען בעגרענעצט געוואָרן אין זייער האַנדעלס־ספערע. אַ צווייטע פאָרט־שטאָדט, גענוא, האָט אָנגענומען געגען יודען אַנדערע בעגרענצונגס־מיטלען: יודען האָבען געמוזט טראָגען ספּעציעלע צייכענס אויף די מלבושים און וואוינען דאָרט האָבען געמעגט נאָר הורטאָווע סוחרים און דאָקטוירים, וואָס האָבען געהאַט אַ ערלויבניש פון פויפּסט צו פּראַקטיצירען.

גאָר אין אַ בעזונדער לאַגע האָבען זיך געפונען די יודען פון דרום־איטאַליען. בשעת יודען זענען פערטריבען געוואָרן פון שפּאַניען, איז קעניג פון נעאַפּאָל געוועזען דער לעצטער פאָרשטעהער פון דער אַראַגאָנער דינאַסטיע אין איטאַליען, פערדינאַנד דער ערשטער. אַזוי ווי דאָס נעאַפּאָלער קעניגרייך איז נישט געשטאַנען אונטער דער העכערער שליטה פון שפּאַניען, האָט דער בעפעהל פון 1492 וועגען אַרויסטרייבען יודען פון אַלע שפּאַנישע פּראָווינצען נישט בעצויגען זיך אויף נעאַפּאָל. דאָרט האָט טאַקע זיך בעזעצט איינע פון די ערשטע גרופּען שפּאַנישע מגורשים מיט ר׳ יצחק אַבּאַרבּאַנעל אין דער שפּיץ, וועלכע זענען דורכ׳ן קעניג פריינדליך אויפגענומען געוואָרן; ווען צווישען די פערמאַטערטע אימיגראַנטען האָט זיך שפּעטער פערשפּרייט די פּעסט, און די קריסטליכע בעפעלקערונג האָט אָנגעהויבען פאָדערן, אַז מען זאָל די יודען אַרויסטרייבען פון נעאַפּאָל, כדי די עפּידעמיע זאָל זיך נישט פערשפּרייטען ווייטער, האָט פערדינאַנד זיך אַרויסגעוויזען אויף אַזוי פיעל עהרליך און הומאַניש, אַז ער האָט דעם פערלאַנג נישט ערפילט און אָנשטאָט דעם האָט ער געהייסען אויסבויען פאַר די אומגליקליכע קראַנקע שפּיטאָלען און זיי בעזאָרגען מיט דאָקטוירים און עסען. דערוויסענדיג זיך וועגען די פינאַנציעלע פעהיגקייטען פון געלעהרטען און געוועזענעם קאַסטילישען פינאַנסיסט, ר׳ יצחק אַבּאַרבּאַנעל, האָט דער קעניג פערדינאַנד איהם אַריינגענומען אין הויף און איהם געגעבען אַ שטעל אין פינאַנץ־מיניסטעריום; די שטעל האָט אַבּאַרבּאַנעל פערנומען אויך שפּעטער ביים קעניג אַלפאָנס. שפּעטער האָט ער געמוזט ליידען צוזאַמען מיט׳ן קעניג און צוזאַמען מיט איהם אין גלות געהן: אין 1495 האָט דער פראַנצויזישער קעניג קאַרל VIII, וועלכער איז שוין פון לאַנג געווען דער פּרעטענדענט אויף דער נעאַפּאָלער קרוין, איינגענומען נעאַפּאָל, און אַבּאַרבּאַנעל

צוזאמען מיט זיין בעשיצער אלפאנס האבען געמוזט אנטלויפען פון שטאדט. אבארבאנעל האט דערביי פערלוירען זיין גאנץ פערמעגען, זיינע ספרים און האנדשריפטען, וואס זענען געווען ביי איהם טייערער פון אלץ. פריהער האט ער בעגלייט דעם אראבגעווארפענעם קעניג אלפאנס קיין סיציליען, וואוהין יענער איז אנטלאפען, דערנאך איז ער אריבער־געפאהרען אויף דער אינזעל קארפא און ענדליך זיך בעזעצט אין שטערטעל מאנאפאל. דא האט אבארבאנעל זיך געקאנט ווידער נעהמען צו זיין ליטערארישער טעטיגקייט, וואס ער האט אזוי ליעב געהאט: ער האט דא פערענדיגט זיין פירוש צו תנ"ך, וואס ער האט אנגעהויבען שרייבען נאך אין שפאניען, און אנגעשריבען א רייהע אנדערע ספרים. אין 1503 איז ער אריבערגעפאהרען קיין ווענעדיג און דארט פערבראכט זיינע לעצטע יאהרען; געשטארבען איז ער אין ווענעדיג און מקבר געווען האט מען איהם אין פאדוא, וואוהין מען האט איבערגעפיהרט זיין קערפער.

נאך א צעהניעהריגער מלחמה צווישען פראנקרייך און שפאניען מיט דייטשלאנד איז דאס נעאפאלער קעניגרייך אריינגעפאלען אין די הענד פון בעריהמטען צורר היהודים, דער שפאנישער קעניג פערדינאנד דער קאטוליק, וועלכער האט בעשטימט אלס הערשער אין נעאפאל וויצע־קעניגען. דער ערשטער וויצע־קעניג גאנזאלווא דע־קארדאווא האט פערטיידיגט יודען און נישט געלאזען זיי ארויסטרייבען פון לאנד. ווייל פערדינאנד האט געפאדערט, אז נעאפאל זאל אבגערייניגט ווערן פון די „אונגלויביגע", האט גאנזאלווא איהם אבגעענטפערט, אז יודען אין נעאפאל זענען דא זעהר וויניג און אויב מען וועט זיי פון דארטען ארויסטרייבען, וועלן זיי מיטנעהמען מיט זיך זייערע קאפיטאלען און איבערפיהרען זיי קיין ווענעדיג, וואס קאנקורירט אין האנדעל מיט נעאפאל. פערדינאנד האט ענדליך מסכים געווען, פארלויפיג צו לאזען יודען ווייטער וואוינען אין נעאפאל, אבער דערפאר האט מען אנגעהויבען רודפ'ן די מאראנען, וואס זענען אהין אנטלאפען פון שפאניען און פארטוגאליען. עס איז געגרינדעט געווארן א אינקוויזיציע, וואס האט נאכגעשפיאנירט די מאראנען און פערפאלגט די, וואס מען האט געכאפט אין „אונגלויבען".

אין יענער צייט האט ביים ליבעראלען גאנזאלווא געדיענט אלס הויז־ארצט דער זוהן פון ר' יצחק אבארבאנעל, יהודה־לעאן אבארבאנעל, דער מחבר פון די בעוואוסטע „דיאלאגען וועגען ליעבע", וואס ער

האט אנגעשריבען אויף איטאליעניש. נאכדעם ווי גאנזאלוואָ איז געפאלען (אין 1507) האט לעאָן אבארבאנעל א געוויסע צייט געוואוינט ביי זיין פאטער אין וועניציע און דערנאָך אין גענוא (ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1535). ביי דעם שפּעטערדיגען וויצע-קעניג פון נעאפּאָל דאָן-פּעדראָ האט אלס פינאנס-אגענט געדיענט דער צווייטער זוהן פון ר׳ יצחק אבארבאנעל, שמואל, א טאלאנטפאָלער פּאָליטיקער, א מענש מיט א ברייטער נאטור און זעהר איידעלען כאראקטער. זיין פרוי, בענוועניד״א, האט גע׳שם׳ט אלס קלוגע און גוטהערציגע, און איז געוועזען א נאָהענטע חבר׳טאָרין פון דעם וויצע-קעניגס טאָכטער לעאָנאָרא, וואָס האט חתונה געהאט מיט דעם הערצאָג קאָזמא מעדיטשי. דאס אלץ האט אָבער נישט געקאָנט אָבראטעווען די יודען פון אומגליק, וואָס איז אויף זיי געקומען אומגעריכט: ווען דער דייטשער אימפּעראטאָר און שפּאנישער קעניג, קארל V, האט אין יאָהר 1530 געמאכט זיין טריומף-רייזע איבער איטאליען, האבען די קלעריקאלען ביי איהם גע׳פּועל׳ט ארויסצוטרייבען די יודען פון נעאפּאָל, ווייל זיי ציהען אָב די מאראנען פון קריסטענטום. עס האָבען נישט געהאָלפען די אלע בקשות פון אבארבאנעל און פון דער טאָכטער פון וויצע-קעניג, לעאָנאָרא, — זיי האָבען נאָר געקאָנט פּועל׳ן ביים קעניג קארל, אז די גזירה זאָל אויף א קלייגער צייט אָבגעלעגט ווערן.

אין 1533 האט ער ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אלע יודען פון נעאפּאָל און דער אומגעגענד זאָלען פערלאָזען דאס לאנד; דער וויצע-קעניג דאָן-פּעדראָ, וואָס איז געוועזען געגען דער דאָזיגער אכזריות׳דיגער גזירה, און ר׳ שמואל אבארבאנעל האָבען ווידער גע׳פּועל׳ט ביים קעניג, אָבצולעגען דעם גירוש אויף 10 יאָהר, אָבער קארל האט נישט אויסגעהאלטען דעם טערמין, און אין 1540 האט ער ווידער בעפוילען, אז יודען זאָלן פערלאָזען דאס לאנד. דאָ האָבען שוין קיין תחנונים נישט געקענט העלפען, און טויזענדער יודען האָבען געמוזט פערלאָזען נעאפּאָל, וואָס איז א לאנגע צייט געוועזען א בית-מקלט פאר די פערטריבענע פון שפּאניען און פּאָרטוגאליען. אייניגע האָבען זיך געלאָזען קיין טערקיי, אנדערע — אין די צענטראלע פּראָווינצען פון איטאליען, וואו יודען האָבען געמעגט וואוינען. צוזאמען מיט די פערטריבענע איז געגאנגען אויך ר׳ שמואל אבארבאנעל, הגם איהם, אלס אויסנאהם, האט מען ערלויבט ווייטער צו בלייבען אין נעאפּאָל — ער האט נישט געוואָלט אָננעהמען דעם חסד און בלייבען אין א לאנד, וואָס האט פערטריבען זיינע ברידער.

די רוימישע פּויפּסטען האָבען אין דער ערשטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט מיט קיין זאַך נישט געשטערט דער יודישער בעפעלקערונג און זאָגאַר זיך ווינציג געקימערט וועגען דעם, וואָס די מאַראַנען טרעטען אָב פון קריסטענטום. אזעלכע פּויפּסטען, ווי אַלעקסאַנדער VI, יוליוס II, זענען געווען פיעל מעהר עהנליך צו וועלטליכע לעב־יונגען, ווי צו גאָט־דינער. זיי האָבען זיך ווינציג אינטערעסירט מיט דער קירכע און מיט די קאַנאָנישע געזעצען און זיך נאָר געסטאַרעט צו לעבען אַ גוטען טאָג. דעריבער האָבען זיי רוהיג צוגעזעהן דעם וואוקס פון דער יודישער בעפעלקערונג אין רוים און אין אַנדערע שטעדט, וואָס האָבען געהערט צו די פּויפּסטען, און אַליין זיך בענוצט מיט דער טעטיגקייט פון די יודישע דאָקטוירים און פּאָליטישע טוער. ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבען אַ שרעקליכע קאַטוילישע רעאַקציע, וואָס האָט פערשאַפט אונגעוועהנליכע לײַדען די יודען פון די פּויפּסט־לענדער.

די רוימישע קירכע, וואָס איז צו יענער צייט געווען רואינירט און דערשלאָגען דורך די קלעפּ פון דער רעפאָרמאַציע, האָט זיך גענומען פערטיידיגען מיט געוועהר אין די הענד, און אָנגעשטרענגט די לעצטע כחות צו ראַטעווען דאָס, וואָס איז מעגליך. אַ גרויסען טייל פון אייראָפּאַ האָבען די פּויפּסטען שוין געהאַט פערשפּיעלט, זייער גייסטיגער אויטאָריטעט איז שטאַרק געפאַלען דורך דער רעפאָרמאַציאָנס־בעוועגונג; די קירכע האָט דעריבער גענוצט דורך יעזואַיטישע מיטלען, אינקוויזיציעס, טורמעס און עינוים אָבהיטען און פערפעסטיגען די לעצטע קליינע סטאַדע, איבער וועלכער זי האָט נאָך אַ שליטה געהאַט. געגען דעם גרעסטען פאַקטאָר פון דער ענטוויקלונג פון מענשליכען געדאַנק — ביכער־דרוקעריי — ווערט אויפגעשטעלט די פּויפּסטליכע צענזור, וואָס דריקט יעדען פרייען געדאַנק און לאָזט נישט צו קיין פרייע שאַפונג. געגען דעם שטאַרקסטען קולטור־פאַקטאָר — די פרייהייט פון געוויסען און געדאַנק — ווערט אַרויסגעשטעלט דער אָרדען פון די יעזואַיטען, וואָס פערחאַפּען אין זייערע הענד די ערציהונג פון די קינדער און ווערן די אינקוויזיטאָרען פון דער מענשליכער נשמה. האַס, רעליגיעזער פאַנאַטיזם און אינקוויזיציאָנס־מיטלען ווערן די הערשער פון געדאַנק און געוויסען, און די ערשטע קרבנות פון דער פּויפּסטליכער אינקוויזיציע זענען, נאַטירליך, די יודען.

די רוימישע יעזואַיטען און אינקוויזיטאָרען האָבען אַלערערשטענס זיך גענומען צום תלמוד. אַ דאַנק דער ערפינדונג פון דרוק האָט דער

תלמוד צו יענער צייט אנגעהויבען זיך צו פערשפרייטען איבער איטאליען אין א אונגעהויערער צאהל. פון ענדע 15-טען יאהרהונדערט האבען אין פערשידענע דרוקערייען אין איטאליען זיך אנגעהויבען דרוקען איינצעלנע מסכתות פון תלמוד און אין יאהר 1520 האט דער בעוואוסטער דרוקער דניאל באמבערג אין ווענעדיג ארויסגעגעבען גאנץ תלמוד בבלי מיט פירושים. די שנעלע פערשפרייטונג פון תלמוד צווישען יודען האט, נאטירליך, נישט געקאנט רוהיג לאזען די יעזואיטען, און די רוימישע צענזור האט זיך גענומען צו רעפרעסיעס. מ'האט נאר פריהער געדארפט געפינען פארמעל עפעס א פתחון-פה דערצו, און דאס איז לייכט דערגרייכט געווארן דורך עטליכע יודישע משומדים, וואס האבען בעשטעטיגט די אלטע לעגענדע, אז אין תלמוד געפינען זיך פיינדליכע שטעלן געגען קריסטענטום. דאן האט דער פויפסט יוליוס III (אין יאהר 1553) ארויסגעגעבען א דעקרעט וועגען פערניכטען דעם „שעדליכען“ תלמוד. די שפיאנען פון דער אינקוויזיציע האבען באלד זיך גענומען צו מאכען רעוויזיעס אין די יודישע הייזער, צוגענומען אלע עקזעמפליארען פון תלמוד און אין ראש-השנה זענען אויף איינעם פון די רוימישע פלעצער עפענטליך פערברענט געווארן טויזענדער קאנפיסקירטע עקזעמפליארען פון תלמוד. אזעלכע קאנפיסקאציעס און אויטא-דא-פע'ס זענען פארגעקומען אויך אין ווענעדיג, פערארא, מאנטוא און אנדערע איטאליענישע שטעדט. די אלע בקשות פון די יודען ביים פויפסט, אז מען זאל אבשאפען דעם דעקרעט, האבען נישט געהאלפען, און דער פויפסט האט נאר געטאן דעם חסד, וואס ער האט ערקלערט, אז קאנפיסקירען און פערברענען דארף מען נאר דעם תלמוד און נישט אנדערע יודישע ספרים.

ווען אלם פויפסט, אונטער'ן נאמען פאאול IV (1555 — 59), איז אויסגעקליבען געווארן דער קארדינאל קאראפא, דער קאפ פון די עקסטע רעאקציאנערן, האט מען אנגעהויבען איבערגעהן פון אינקוויזיציע אויף די יודישע ספרים צו אינקוויזיציע אויף די יודען אליין. פאאול IV האט מיט זיין בלינדען פאנאטיזם און אכזריות געבראכט די קאטוילישע רעאקציע צו אזא שרעקליכען טעראר, וואס האט אויפגערעגט זאגאר די גלויביגע קאטויליקען אליין. ווי נאר ער האט איבערגענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האט ער ארויסגעגעבען געגען יודען צוויי „בולעס“. אין איינער פון זיי האט ער בעפוילען ארויפצולעגען אויף יעדער יודישער שוהל א אבצאהלונג פון 10 דוקאטען לטובת די „קאטעכומאנען“

ד. ה. די יודען, וואס גרייטען זיך איבערצוגעהן אין קריסטליכען גלויבען; מיט דעם בעפעהל איז דער פויפסט נאר אויסען געוועזען צו בעליידיגען דאס רעליגיעזע געפיהל פון דער פערהאסטער יודישער נאציע. אין דער צווייטער בולא האט דער פאנאטישער פויפסט בעשטעטיגט די אלטע בעגרענצונגען געגען יודען פון דעם קירכען-קאנגרעס. יודען אין יעדער שטאדט מעגען וואוינען נאר אין א בעזונדער קווארטאל, וואס דארף ביינאכט אבגעשלאסען ווערן דורך בעזונדערע טויערען; און דארט מעגען זיי האבען נאר איין שוהל. זיי דארפען אויך טראגען ספעציעלע צייכענס: מענער: געלע היטלען, און פרויען — געלע טיכער. קריסטען ווערט פערבאטען צו דינען ביי יודען אלס הויז-דינער, באנעם אדער אמען; קורירען זיך ביי יודישע דאקטוירים און בעטייליגען זיך אין יודישע שמחות. די געטא-איינוואוינער ווערט ערלויבט צו פיהרען קליינעם האנדעל, איבערהויפט מיט אלטווארג, אדער געבען געלד אויף פראצענט (נישט מעהר ווי 12); אונבעוועגליכע פערמעגענס טארען זיי נישט האבען, און די הייזער און נחלאות, וואס זיי האבען שוין ערווארבען ביז דעם בעפעהל, מוזען זיי אין פערלויף פון זעקס חדשים פערקויפען. די דאזיגע שרעקליכע געזעצען האבען געבראכט יודען אין א אונגעוועהנליכען מאטעריעלען חורבן, אין א שרעקליכע בעליידיגונג. אין רוים האבען פיעל יודען פערקויפט זייערע הייזער און פערלאזען דאס לאנד. נאר די שנאה פון פויפסט צו יודען האט דערמיט זיך נאך נישט איינגעשטילט; איינמאל אין א אויפגערעגטען מאמענט האט ער אבגעגעבען א געהיימען בעפעהל אונטערצוצינדען אלע יודישע הייזער אין רוים. צום גליק, האט דער קארדינאל פארנעזע איינגעהאלטען דעם דאזיגען וואהנזיניגען בעפעהל און אויפ'ן צווייטען טאג האט דער פויפסט אליין חרטה געהאט און צוריקגעצויגען די גזירה.

מיט א בעזונדער צארן און האס האט דער פאנאטישער פויפסט זיך גענומען צו די מאראנען. די שטאדט אנקאנא איז אין דער ערשטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט געוועזען דער הויפט-צענטר, וואוהין עס האבען עמיגרירט די אנטלאפענע מאראנען. די פריהעריגע פויפסטען האבען די מאראנען צו רוה געלאזען, און נאר פאאול IV האט זיך ארומגעזעהן, אז צו-גוט לעבט זיך ביי איהם די ערעטיקער און אונגלויביגע, און ער האט ארויסגעגעבען א בעפעהל צו ארעסטירען אלע מאראנען און זיי איבערגעבען אין די הענד דער אינקוויזיציע. פיעל מאראנען, וואס האבען זיך דערוואוסט וועגען דעם געהיימען בעפעהל, האבען

בעוויזען צו אנטלויפֿען, די איבעריגע, אַנ׳ערך הונדערט מענשען, זענען אַרעסטירט געוואָרן און פֿערוואָרפֿען געוואָרן אין די טורמעס פֿון דער אינקוויזיציע. צווישען די אַרעסטירטע האָבען זיך געפֿונען עטליכע מאַראַנען טערקישע אונטערטאַנען, וואָס זענען געקומען קיין אַנקאָנאַ צוליעב געשעפֿטליכע ענינים. ווען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט מען זיך דערוואוסט וועגען זייער אַרעסט, האָט דער מיניסטער יוסף נשיא געבעטען דעם סולטאַן סוליימאַן, ער זאָל זיך אָננעהמען פֿאַר זיי. דער סולטאַן האָט באַלד געשיקט אַ פּראָטעסט צום פּויפּסט געגען דעם אונגעזעצליכען אַרעסט פֿון זיינע אונטערטאַנען און געפֿאָדערט, אַז מען זאָל די אַרעסטירטע תיכף בעפֿרייען, סטראַשענדיג, אַז אויב מען וועט זיי ניט בעפֿרייען, וועט מען אָננעהמען רעפּרעסיעס געגען די קאַטוילּיקען, וואָס וואוינען אין טערקיי. דער פּויפּסט האָט, נאַטירליך, געמוזט נאָכגעבען די פֿאָדערונג פֿון מאָנאַרך, פֿאַר וועלכען עס האָט דעמאָלט געציטערט גאַנץ אייראָפּאַ. נאָר דערפֿאַר האָט ער אויסגעגאָסען זיין צאָרן אויף יענע אַרעסטירטע מאַראַנען, פֿאַר וועלכע עס איז נישט געווען, ווער ס׳זאָל זיך אָננעהמען: זיי זענען דורכ׳ן אינקוויזיציאָנס־געריכט פֿער׳משפּט געוואָרן צום פֿערברענען. די פֿער׳משפּט׳ע האָט מען פֿאָרגעלעגט אָדער תשובה טאָן אויף זייערע זינד און צוזאָגען, אַז זיי וועלן שוין מעהר פֿון קריסטענטום ניט אָבטרעטען, אָדער זיך לאָזען פֿערברענען לעבעדיגערהייד. 60 פֿון זיי (לויט אַ אַנדער נוסח 38) האָבען זיך בעשלאָסען, ווידער אָנצוטאָן אויף זיך די מאַסקע פֿון קריסטענטום. זיי זענען, ווי פֿערברעכער, פֿערשיקט געוואָרן אויף שיפֿען צו דער אינזעל מאַלטאַ, וואו מען האָט זיי געדאַרפֿט האַלטען אונטער אַ שטרענגע השגחה, נאָר אויפֿ׳ן וועג האָט זיי אָבגעגאָלטען זיך אויסצורייסען און צו אַנטלויפֿען קיין טערקיי. די איבעריגע מאַראַנען האָבען בעשלאָסען בעסער צו שטאַרבען פֿאַר זייער אמונה, און מיט אויסרופֿען: „שמע ישראל, ד׳ אלהינו, ד׳ אחד!" זענען זיי פֿערברענט געוואָרן אויף אַ שייטערהויפֿען (סיון 1556).

די ידיעה וועגען די מערטירער אין אַנקאָנאַ האָט דערוועקט צווישען אַלע יודען אין איטאַליען געפֿיהלען פֿון וועהטאָג און פֿערביטערונג. אַ גרופּע מאַראַנען, וואָס זענען אַנטלאָפֿען פֿון אַנקאָנאַ קיין פּעזאַראָ, האָבען זיך דאַן בעשלאָסען אויף אַ דרייסטען שריט. אַנקאָנאַ און פּעזאַראָ, צוויי נאָהענטע פּאָרטען פֿון אַדריאַטישען ים, האָבען שוין פֿון לאַנג געפֿיהרט צווישען זיך אַ שטאַרקע קאָנקורענץ פֿאַר דער איבערהאַנד אין דעם האַנדעל מיט דעם טערקישען ברעג לעוואַנט. אין דער

ערשטער העלפֿט פֿון 16=טען יאָהרהונדערט פֿלעגען די לעוואַנטישע שיפֿען אַמעהרסטענטײל אַרײַנגעהן קײַן אַנקאָנאַ, ווײַל די דאָרטיגע יודען און מאַראַנען האָבען געהאַט גרויסע האַנדעלס=בעציהונגען מיט זײערע ברידער אין טערקײַ. ווען דער הערשער פֿון פּעזאַראָ, הערצאָג פּעזאַראָ, האָט אַרײַנגעלאָזט צו זיך די אַנטלאָפֿענע מאַראַנען פֿון אַנקאָנאַ, האָט ער דאָס געטאָן נישט אַזוי צוליעב מענשענליעבע, ווי צוליעב אַ פּראַקטישען חשבון: ער האָט גערעכענט, אַז צוליעב דעם וועלן די האַנדעלס=שיפֿען פֿון טערקײַ איצט אָנהויבען זיך אָבצושטעלן אין פּעזאַראָ, און נישט אין אַנקאָנאַ. די דאָזיגע האָפֿנונג זײַנע איז טאַקע די ערשטע צײַט מקוים געוואָרן. די אַנטלאָפֿענע מאַראַנען האָבען בעשלאָסען צו ערקלערן דעם פּויפּסט אַ האַנדעלס=מלחמה און באָיקאָטירען אַנקאָנאַ. זײ האָבען אַוועקגעשיקט צו זײערע טערקישע ברידער אַ ספּעציעלען שליח מיט אַ בריעף, וואו זײ האָבען בעשריבען דעם מערטירער=טויט פֿון די מאַראַנען אין אַנקאָנאַ און געבעטען אין נאָמען פֿון נאַציאָנאַלער אחדות צו באָיקאָטירען דעם דאָזיגען נעסט פֿון דער אינקוויזיציע און מעהר נישט שיקען קײַן שיפֿען מיט סחורות קײַן אַנקאָנאַ. די טערקישע יודען האָבען היים זיך אָבגערופֿען אויף דער בקשה און זײ האָבען אין די שוהלען ערקלערט אַ חרם אויף יעדען יודען, וואָס וועט שיקען סחורות נישט דורכ'ן פּאָרט פּעזאַראָ, נאָר דורך אַנקאָנאַ. די רעזולטאַטען פֿון דעם באָיקאָט האָט מען באַלד אָנגעהויבען שפּירען. צווישען סאַלאָניקי און אַנקאָנאַ זענען איבערגעריסען געוואָרן די האַנדעלס=בעציהונגען און דער סענאַט מיט דעם שטאָדט=ראַט פֿון אַנקאָנאַ האָבען געמוזט זיך ווענדען צום פּויפּסט מיט אַ ביטע וועגען באַלדיגער הילף, ווײַל אַנדערש וועט אַנקאָנאַ צוליעב דעם יודישען באָיקאָט אינגאַנצען מוזען חרוב ווערן. דער פּויפּסט האָט דערשפּירט, אַז אויך יודען זענען פֿעהיג נקמה צו נעהמען פֿאַר זײערע בעליידיגונגען, און ער וואָלט אפשר געמוזט ווייכער ווערן, ווען יודען זאָלן זיך געוויזען האַלטען אייניג און פֿעסט. צום אומגליק, האָט אָבער צווישען די יודען אַליין אויסגעבראָכען אַ שפּאַלטונג. די איבערגעבליבענע יודען אין אַנקאָנאַ האָבען זיך דערשראָקען פֿאַר'ן באָיקאָט און מורא געהאַט, אַז דער צורייצטער פּויפּסט זאָל יעצט אינגאַנצען נישט אַרויסטרײַבען דאָס רעשט ביסעל יודען פֿון זײַן מדינה. זײ האָבען זיך דעריבער געווענדעט מיט אַ בקשה צו די טערקישע יודען, אַז זײ זאָלען רחמנות האָבען אויף זײערע ברידער און מבטל מאַכען דעם באָיקאָט. פֿון דער צווייטער זײַט האָבען יוסף נשיא און די העברעע

יודישע געזעלשאַפֿט אין טערקיי געשטיצט די דרייסטע יודען פֿון פּעזאַראָ. צוליעב דער דאָזיגער שפּאַלטונג האָט דער באָיקאָט נישט געקאָנט לאַנג זיך האַלטען; קיין פּעזאַראָ פֿלעגען אַלץ אָנקומען ווינציג האַנדעלס־שיפֿען, און דער סוף איז געווען, אַז דער הערצאָג אורבינאָ האָט זיך איבערצייגט, אַז עס איז נישט כדאי איינצורייסען מיט'ן פּויפּסט צוליעב יודען, ווען זיי האָבען נישט געבראַכט די נוצען, אויף וועלכע ער האָט געהאָפֿט, און נאָך צוויי יאָהר רוהיג לעבען אין פּעזאַראָ, האָט דער הערצאָג פֿערטריבען פֿון זיין גאַנצען הערצאָגטום אַלע יודען, וואָס זענען אַהין אַנטלאָפֿען.

דער טויט פֿון פֿאַנאַטישען פּויפּסט פּאַול האָט דערפֿרעהט נישט בלויז יודען, נאָר אויך פֿיעל קאַטויליקען. מען דערצעהלט, אַז די רוי־מער האָבען עפֿענטליך צובראָכען די סטאַטוּאַ פֿון פֿערשטאָרבענעם פּויפּסט און איינער אַ יוד האָט אָנגעטאָן אויפ'ן קאָפּ פֿון דער סטאַטוּאַ אַ געל היטעל. זיין שטעל־פֿערטרעטער, פּיוס IV (1565 — 1559), האָט אָבגעשאַפֿט אייניגע בעגרענצונגען געגען יודען און ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד, אָבער נאָר בתנאי, אַז עס זאָלען דורכגעלאָזט ווערען די שטעלען, וואו עס רעדט זיך שלעכטס וועגען קריסטענטום. דער תלמוד, אָדער ש"ם (ששה סדרים), האָט פֿון איצט אָן געמעגט געדרוקט ווערען נישט אַנדערש, ווי אין טיטול־קעפּלעך, און דאָס אויך — אונטער אַ שטרענגער צענזור פֿון יודישע משומדים.

נאָך פּיוס IV איז פּויפּסט געוואָרען פּיוס V (72 — 1566), געוועזענער גרויס־אינקוויזיטאָר, וועלכער האָט ווידער דורכגעפֿיהרט, און נאָך מיט מעהר אַכזריות, דאָס פּראָגראַם פֿון פּאַול IV. ער האָט צוריק איינגעפֿיהרט די אַלע „בולעס" פֿון פּאַול און דערצו נאָך מוסיף געווען, אַז די יודישע בעגרענצונגען זאָלען איינגעפֿיהרט ווערען נישט בלויז אין די פּראָווינצען, וואָס געהערען צום פּויפּסט, נאָר אין אַלע קאַטוילישע לענדער. ער האָט געוואָלט אַרויסטרייבען אַלע יודען פֿון זיין ממשלה, נאָר צוליעב השתדלות פֿון אייניגע קריסטליכע סוחרים און גייסטליכע איז ער איינגעגאַנגען אויף אַ פּשרה: דעם 9־טען מערץ 1569 איז אַרויס־געגעבען געוואָרען אַ בעפֿעהל, אַז אַלע יודען פֿון די פּויפּסט־לענדער, אויסער די יודען פֿון רוים און אַנקאָנאַ, זענען מחויב אין אַ משך פֿון דריי חדשים צו פֿערלאָזען דאָס לאַנד. דער דאָזיגער בעפֿעהל האָט זיך בעצויגען אויך אויף אַוויניאָן און ווענעסען — פֿראַנצויזישע פּראָווינצען, וואָס זענען געשטאַנען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון פּויפּסט. די פֿער־

טריבענע האבען עמיגרירט קיין טערקיי אדער אין יענע איטאליענישע פראווינצען, וואס האבען נישט געהערט צום פויפסט. די יודישע קהלות אין רוים און אין אנקאנא זענען געבליבען; דאס איז אבער געווען א חושכ'דיגע עקסיסטענץ פון מענשען, וואס זענען רעכטלאז אין אלע הינזיכטען און מוזען שטענדיג ציטערן פאר דעם שווערד פון דער אינקוויזיציע.

די פאליטיק פון רדיפות האט אויך פארטגעזעצט דער פויפסט גריגארי XIII (1572 — 85). דאס איז געווען א טיראן, ווי אלע אנדערע טיראנישע פויפסטען, מיט דעם אונטערשייד, וואס ער האט זיך ארומגעטראגען אויך מיט מיסיאנערישע פאנטאזיעס. ער האט בעפוילען, אז אין די יודישע שוהלען זאלען קאטוילישע מיסיאנערען דרש'נען פאר יודען וועגען דער קריסטליכער רעליגיע, און אויף יודען איז ארויפגעלעגט געווארן א חוב, נישט בלויז צו הערן די דרשות, נאר אויך צו צאהלען געהאלט די פרעדיגער. די דאזיגע חוצפה'דיגע גזירה האט געבראכט צו פיעל קאמישע סצענעס. מען דערצעהלט, אז דער פויפסט, איבערצייגענדיג זיך, אז די מיסיאנערישע דרשות האבען קיין ערפאלג נישט און נאך א לאנגער צייט האט דאך קיין איין יוד זיך נישט גע'שמד'ט, האט בעפוילען צו מאכען א אויספארשונג וועגען די סיבות דערפון. דאן האט זיך ארויסגעוויזען, אז די יודען האבען געפונען א געשיקטען מיטעל, ווי אזוי זיך ארויסצודרעהען פון די מיסיאנערישע דרשות: זיי פלעגען זיך פערשטעקען די אויערן, אזוי אז די פרעדיגער האבען גערעדט און קיינער האט נישט געהערט. דער פויפסט האט דאן בעפוילען אכטונג צו געבען, אז בעת די דרשות זאלען יודען האבען אפענע אויערן; עס פערשטעהט זיך, אז אויך דאס האט ווינציג געהאלפען און אויך נאכדעם האבען די מיסיאנערישע אגיטאציעס קיין ערפאלג נישט געהאט.

פערבעסערט האט זיך עטוואס די יודישע לאגע ביים פויפסט סיקסט דער V-טער. זיין מעלה איז געווען דאס, וואס ער האט זעהר ליעב געהאט געלד און פאר געלד האט מען געקענט ביי איהם פועל'ן אלץ. אונטער זיין הערשאפט איז יודען ערלויבט געווארן ווידער זיך צו בעזעצען אין די פויפסט-פראווינצען און עס זענען אבגעשאפט געווארן אייניגע בעגרענצונגען. עס זענען אויך בטל געווארן די רעפרעסיעס געגען תלמוד; דער פערטרעטער פון סיקסט V, דער פויפסט קלימענט VIII, האט זיך אבער אומגעקעהרט צום אלטען סיסטעם און בעת זיין הערשאפט זענען יודען ווידער פערטריבען געווארן פון די

פֿויפּסטליכע פּראָווינצען, אויסער רוים, אַנקאָנאַ און אַוויניאָן, וואו די יודען זענען פֿערבליבען וואוינען ווייטער אויך.

נישט פֿיעל בעסער איז געווען די לאַגע פֿון די יודען אויך אין יענע איטאַליענישע פּראָווינצען, וואָס זענען געווען אונאָבהענגיג פֿון פֿויפּסט. די פֿרומע הערצאָגען און דאָזשען פֿון די וועלטליכע איטאַליע=נישע פּראָווינצען פֿלעגען פּשוט פֿון פֿרומקייט וועגען מקיים זיין אַלע בעפֿעהלען פֿון פֿויפּסט. אָבער אויך יענע ווינציגע הערצאָגען, וואָס זענען געווען אינגאַנצען אונאָבהענגיג פֿון פֿויפּסט, פֿלעגען עקספּלאָאַטי=רען יודען אויף אַלערליי אופֿנים, און אויסער דער שטענדיגער יודישער רעכטלאָזיגקייט פֿלעגען נאָך צוקומען פֿון צייט צו צייט אונגעריכטע אומגליקען, פּאָגראָמען, גירושים. די רעכטלאָזיגקייט פֿון געטאָ איז אומע=טום געווען די זעלבע, דער ווילקיר פֿון דער מאַכט איז אומעטום געווען דער זעלבער און די יודישע לאַגע האָט שטענדיג זיך געהאַלטען אויף נסים: אַמאָל האָט מען אין יודען זיך גענויטיגט, האָט מען זיי צו רוה געלאָזען; אַמאָל זענען זיי געווען איבעריג, האָט מען זיי געטריבען און געיאָגט.

פֿערהעלטנישמעסיג גוט איז געווען די לאַגע פֿון די יודען אין דער ווענעציאַלישער רעפּובליק. אויך דאָרט האָט מען יודען נישט ליעב געהאַט, מ'האָט זיך אָבער גענויטיגט אין זיי, ווייל ווענעציען האָט זיך געהאַלטען נאָר אויפֿ'ן האַנדעל מיט טערקיי און די הויפּט=פֿערמיטלער אין דעם האַנדעל זענען געווען יודען. פֿיעל האָט דאָ אויך געווירקט די גרויסע ראָליע, וואָס די יודישע דיפּלאָמאַטען האָבען געשפּיעלט אין טערקיי, ווייל ווענעציען האָט דאַן געמוזט זיך שטאַרק רעכענען מיט דעם טערקישען סולטאַן, וועלכער האָט געהאַט אַ גרויסע דעה אין גאַנץ אייראָפּאַ. דערפֿאַר זענען יודען געשטאַנען אין גרוים געפֿאַהר דאַן, ווען ווענעציען האָט זיך נישט גערעכענט מיט דער השפּעה פֿון די יודישע דיפּלאָמאַטען אין טערקיי. דאָס איז געווען בעת דער מלחמה צווישען דער וועגעציאַ=נישער רעפּובליק און טערקיי צוליעב דער אינזעל ציפּערן. ווענעציען האָט דאַן זיך פֿעראייניגט מיט'ן פֿויפּסט און מיט דעם שפּאַנישען קעניג פֿיליפּ דער צווייטער, וועלכע האָבען צוזאַמען געבילדעט אַ „הייליגע ליגע" געגען די טערקען (1570 — 71). אַזוי ווי אין דער שפּיץ פֿון דער פּאָרטאָ, וואָס איז אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל געווען פֿאַר מלחמה, איז געשטאַנען דער יודישער מיניסטער דון יוסף נשיא, האָט די וועגעציאַנישע רעפּובליק פֿריהער פֿון אַלץ אויסגעגאָסען דעם צאָרן אויף איהרע יודען: צוערשט

האָט מען אַרעסטירט די יודישע סוחרים פון טערקיי, וואָס האָבען זיך דאַן געפונען אין ווענעציען, און מען האָט קאָנפיסקירט זייערע סחורות; דערנאָך האָט דער סענאַט אָנגענומען אַ בעשלוס, אַרויסצוטרייבען אַלע יודען פון דער רעפּובליק. און די יודען האָבען שוין אָנגעהויבען דעם בעפעהל אויסצופיהרען, נאָר פּלוצלונג האָבען זיך אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און ווענעציען, און אין דער שפּיץ פון די אונטערהאַנדלונגען איז געשטאַנען דער דיפּלאָמאַטישער שליח פון טערקיי שלמה אשכנזי, אַ געוועזענער ווענעציאַנישער אונטערטאַן. שלמה אשכנזי האָט אַזויערנאָך געווירקט אויף די ווענעציאַנישע קאָנסולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און ווען איינער פון זיי, סאָראַנצאָ, האָט, אומקעהרענדיג זיך אַהיים, בעגעגענט אויפ'ן ברעג אַ גרופּע יודען מיט קליינע קינדער, וואָס זענען שוין געשטאַנען גרייט צו פערלאָזען דאָס לאַנד, האָט ער היים פערטיידיגט די פערטריבענע און גע'טענה'ט צו די מיטגליעדער פון דער בעראַטונג, וואָס איז וועגען דעם צונויפגערופען געוואָרען: „וואָס טוט איהר? איהר ווילט ברענגען צרות אויפ'ן לאַנד. ווער האָט מיטגעהאָלפען צו פערפעסטיגען טערקיי, ווער האָט איהר געגעבען טעחניקער אויף צו פאַבריצירען אַלערליי מין כלי־זין, מיט וועלכע זיי קעמפען געגען אַלע מלוכות, אויב נישט די יודען, וואָס זענען פערטריבען געוואָרען פון שפּאַניען?" די דאָזיגע טענות האָבען געווירקט, און דער סענאַט האָט צוריקגענומען זיין בעשלוס וועגען אַרויסטרייבען די יודען. ווען שלמה אשכנזי איז דערנאָך אַליין אָנגעקומען קיין ווענעציען, אום צו פיהרען די אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום, איז ער אויפגענומען געוואָרען מיט גרויס כבוד און די געפאַהר איז אינגאַנצען פערשוואונדען געוואָרען.

נישט שטענדיג אָבער האָט געהאָלפען די יודישע השפּעה אין טערקיי. גענוא האָט פערטריבען דאָס רעשט ביסעל יודען, וואָס זענען דאָרט געבליבען נאָך די ערשטע גירושים (1567). אין הערצאָגטום פעראַראַ, וואו די יודען און מאַראַנען האָבען פריהער געהאַט אַ בית מקלט, איז די לאַגע פערערגערט געוואָרען צו ענדע פון 16־טען יאָהרהונדערט. די ליבעראַלע דינאַסטיע פון די הערצאָגען ד'עסטע, וואָס האָט שטענדיג געשיצט די יודען, איז אונטערגעגאַנגען, און אין 1597 איז פעראַראַ איבערגעגאַנגען אונטער דער הערשאַפט פון פּויפּסט. די יודען און די מאַראַנען האָבען געוואוסט, וואָס פאַר אַ וואָלקען עס רוקט זיך אָן אויף זייערע קעפּ, און האָבען אַליין אָנגעהויבען מאַכען הכנות

צו פערלאָזען דאָס לאַנד. נאָר דער קאַרדינאַל אַלדאָבראַנדיני, וואָס איז געווען דער פערטרעטער פון פויפּסט אין דער דאָזיגער נײַ־ערוואָרבענער פּראָווינץ, האָט פערשטאַנען, וואָס פאַר'אַ שאָדען עס וועט זײַן פאַר'ן לאַנד דאָס אַרויסטרײַבען יודען, און ער האָט אָבגעלעגט דעם גירוש אויף פינף יאָהר. דערווײַל האָט מען בּיסלעכווײַז אָנגעהויבען אײַנפיהרען די אַלע גזירות פון פויפּסט אויף יודען אין אַנדערע ערטער, ווי אַרויפ־לעגען אַ אָבצאָהלונג אויף יעדער יודישער שוהל, צווינגען יודען צו הערן די מיסיאָנערישע דרשות, טראָגען אַ בּעזונדערען צייכען אויף די מלבושים און שפּעטער (1624 — 27) זענען די גאַסען, וואָס זענען געווען בּעזעצט פון יודען, פערשלאָסען געוואָרן דורך בּעזונדערע טויערן און פערוואַנדעלט געוואָרן אין אַ געטאָ. זאָגאַר פלאָרענץ, וואו די געבּילדע־טע הערשער פון הויז מעדיטשי האָבען אַ לאַנגע צייט נישט געוואָלט מקיים זײַן די בּעפעהלען פון פויפּסט און אײַנפיהרען בּײַ זיך די יודישע בּעגרענצונגען, האָט ענדליך אײַנגעפיהרט פאַר יודען אַ געטאָ אין עק שטאָדט און נאָר די רײַכע יודען איז ערלויבּט געוואָרן צו וואוינען אויסער דעם געטאָ.

פיעל יסורים האָבּען איבּערגעלעבּט די יודען פון מילאַנער הער־צאָגטום. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט האָט דאָס הערצאָגטום זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון טיראַנישען שפּאַנישען קעניג פיליפּ II, וועלכער האָט נישט אײַנמאָל געפאָדערט פון זײַן מילאַנער וויצע־קעניג, אַז ער זאָל אַרויסטרײַבען די יודען פון הערצאָגטום, נאָר דער וויצע־קעניג האָט גע'טענה'ט, אַז דאָס וועט בּרענגען פיעל שאָדען פאַר'ן לאַנד, און האָט דעריבּער אָבגעלעגט דעם גירוש, ערפילענדיג דערבּײַ פּינקטליך אַלע בּעפעהלען פון פויפּסט וועגען רופ'ן דעם תּלמוד, וועגען בּעזונדערע מלבושים פאַר יודען א. א. וו. די קלעריקאַלען אין מילאַן האָבען זיך אָבער דערמיט נישט בּערוהיגט און געשיקט דעפּוטאַציעס צום שפּאַנישען קעניג מיט בּקשות אַרויסצו־טרײַבען די יודען. די יודישע בּעפעלקערונג האָט אויך געשיקט אַ דעפּוטאַט, שלמה כהן, צום קעניג, אָבער ער האָט קיין ערפאָלג נישט געהאַט. יודען האָט מען געגעבען אַ טערמין פון צוויי חדשים זיך צו־צוגרייטען אין וועג אַרײַן, און אין פריהלינג 1597 האָבען אַנ'ערך 1000 יודען געמוזט פערלאָזען דאָס לאַנד און געהן זוכען זיך אַ היים ערגעץ אַנדערש. די אַרויסגעטריבּענע האָבען זיך בּעזעצט אין די געטאָ'ס פון מאַנטואַ, פּאַדואַ, מאָדענאַ און וועראָנאַ, וואָס זענען שוין אַזוי אויך געווען איבּערפולט.

אָבער אויך אין די לעצטע אויבענדערמאָנטע שטעדט האָט מען יודען נישט צו=רוה געלאָזען, און אין איינער פון זיי, מאַנטואַ, וואָס איז געווען איינע פון די בעסטע יודישע קולטורעלע קהלות, האָבען יודען געמוזט איבערלעבען אַלע שרעקען פון דעם אַכזריות׳דיגען מיטעלאַלטער.

אין 1602 האָבען יודען איבערגעלעבט אַ גרויסע קאַטאַסטראָפע; אין יענער צייט איז קיין מאַנטואַ געקומען דער פאַנאַטישער פראַנציסקאַנער באַרטאָלאָמעאָ דע=סאַלוטיוואָ, וועלכען מען האָט געהאַלטען פאַר אַ „קדוש”, און ער האָט מיט זיינע פאַנאַטישע דרשות אויפגערייצט געגען יודען די קריסטליכע בעפעלקערונג. איינמאָל האָט אַ קריסט דערזעהן עטליכע יודישע קינדער שפּיעלען זיך אין אַ הויף אום שבת און איהם האָט זיך אויסגעוויזען, אַז דאָס לאַכען אָב די קינדער פון פאַנאַטישען פראַנציסקאַנער און זיינע דרשות. ער האָט וועגען דעם געגעבען צו וויסען די איבעריגע קריסטען און באַלד האָט דער צורייצטער המון געכאַפּט עטליכע אונשולדיגע יודען, זיי אַריינגעוואָרפען אין תפיסה, וואו מען האָט זיי שרעקליך געפּייניגט און דערנאָך דערשטיקט; זייערע טויטע קערפּער׳ס האָט מען צוגעבונדען צו די ווידלען פון פערד און געשלעפּט איבער די גאַסען, דערנאָך האָט מען זיי אויפגעהאַנגען אויף סלופּעס פאַר די פּיס. דער ווילדער המון איז געווען גרייט אָנצופאַלען אויף די יודישע הייזער און מאַכען אַ חורבן, נאָר די הערצאָגען האָבען דערצו נישט דערלאָזען. שפּעטער מיט אַכט יאָהר איז פאַר די יודען אין מאַנטואַ איינגעפיהרט געוואָרן אַ געטאָ. די יודען זענען דאָך געבליבען גוטע בירגער און שפּעטער, בעת דאָס עסטרייכישע מיליטער פון קייזער פערדינאַנד II האָט בעלאַגערט מאַנטואַ (1636), האָבען יודען מוטיג געקעמפּפט צווישען די רייהען פון די קריסטען. זיעבען חדשים נאָכאַנאַנד האָבען אַלע יודישע מענער אויסגעהאַלטען די בעלאַגערונג; מיט געוועהר אין דער האַנד פערטיידיגט די שטאָדט פון שונא, אָדער געהאָלפען פערפעסטיגען די מויערן פון שטאָדט און דערביי זאָגאַר מחלל שבת געווען. דערפאַר, ווען דער שונא האָט איינגענומען די בעלאַגערטע שטאָדט, האָט זיין מיליטער צוראַבירט די קוואַרטאַלען פון געטאָ און ארויסגעטריבען אַלע יודען פון שטאָדט, ערלויבענדיג זיי נאָר מיטצונעהמען מיט זיך די נויטיגע מלבושים און דריי דוקאַטען געלד. די יודען האָבען אַוועקגעשיקט אַ דעפּוטאַציע צום קייזער פערדינאַנד און געבעטען ביי איהם מיטלייד. פערדינאַנד האָט ערלויבט די פערטריבענע אומצוקעהרען זיך און בעפוילען, מען זאָל זיי אָבגעבען זייער פערמעגען;

אָבער דערווייל איז שוין אַ העלפט פון די פערטריבענע אָדער אויסגעשטאָרבען פון הונגער און נויט, אָדער צוזייהט און צושפּרייט געוואָרן איבער אַנדערע לענדער און נאָר איין העלפט האָט זיך צוריקגעקעהרט צו די אַלטע חורבות פון צושטערטען געטאָ.

אין יענער עפּאָכע, ווען די יודישע צרות האָבען דערגרייכט די העכסטע שטופע, ווען יודען, אויסגעמאַטערט און דערשלאָגען פון פיעל ליידען און וואַנדערן, האָבען פערלוירען דעם גלויבען אין די אייגענע כּוחות, — אין יענער עפּאָכע האָט געמוזט בעשאַפען ווערן אַ רעאַקציע געגען דער פערצווייפלונג און דערשלאָגענקייט און די רעאַקציע האָט זיך אויסגעדריקט אין אַ אייגענטימליכע משיח־בעוועגונג, וואָס האָט אַרויסגערופען פיעל דראַמאַטישע מאָמענטען, בעשאַפען פיעל טראַגעדיעס און אויפגערודערט דאָס גאַנצע יודענטום. די אַלטע יודישע אמונה, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען יודען וועלן ווידער אויסגעלייזט ווערן און צוריק ווערן אַ פריי פאָלק, האָט זיך אין יענער צייט פון אונמענשליכע יסורים און בעליידיגונגען שטאַרק פונאַנדערגעפלאַקערט און די ברענענדע בענקשאַפט פון פאָלק צו אויסלייזונג האָט געמוזט אָננעהמען אַ פאָרם פון איבערנאַטירליכען גלויבען, פון אַ גלויבען אין דער נאָהענטער אויסלייזונג אויף אַ אונגעוועהנליכען אופן. פיעל פרומע און געבילדעטע יודען האָבען דאַן באמת געגלויבט, אַז די מאָס איז שוין איבערפולט, אַז ווייטער אַזוי דויערן קען שוין נישט: עס האָבען זיך שוין אָנגעהויבען די חבלי משיח און די גאולה איז שוין נאָהענט. די דאָזיגע אַלגעמיינע אויפרעגונג האָבען פערשידענע אַוואַנטיוריסטען און טרוימער אויסגענוצט צו זייערע פערזענליכע צוועקען; דערביי מוז מען אָבער מודה זיין, אַז די משיח־בעוועגונג פון יענער צייט האָט אויך געהאַט פיעל שענע, ערהויבענע מאָמענטען און האָט אַרויסגעפיהרט אויף דער סצענע עטליכע אינטערעסאַנטע טראַגישע פערזענליכקייטען.

נאָך ר׳ יצחק אַבּאַרבּאַנעל, וואָס איז געוועזען אַ ניכטערער קאָפּ און האָט זיך געהאַלטען ווייט פון די קבל׳יסטישע חלומות, האָט אין די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען געפּרובט פערפעסטיגען די אידעע וועגען משיח און מאַכען זי פאַר׳ן צענטר פון דער יודישער אמונה. ער איז מיט צאָרן אַרויסגעטרעטען געגען דער מיינונג פון אייניגע יודישע געלעהרטע, (ווי ר׳ יוסף אַלבאָ און אַנדערע), אַז די אמונה אין משיח

איז נישט איינער פון די יודישע עיקרים. אבארבאנעל האט וועגען דעם ספעציעל אנגעשריבען דריי ספרים און אויפ'ן גרונד פון פערשידענע גימטריאות און רמזים אין תלמוד און אין מדרש האט ער זאגאר געפרובט בעשטימען די צייט, ווען משיח וועט קומען. לויט זיין חשבון איז אויסגעקומען, אז משיח דארף קומען צווישען יאהר 1563 און 1532. אונטער דער ווירקונג פון אבארבאנעל'ס משיח־טעאריע, האבען זיך גלייך בעוויזען אנדערע, מיסטיקער לויט זייער נאטור, וואס האבען פערברייטערט די דאזיגע אמונה, און זי פערוואנדעלט אין א לעבעדיגער בעוועגונג.

אין 1502 האט זיך אין איסטריען, אויף דער גרעניץ פון איטאליען און עסטרייך, בעוויזען א אונבעקאנטער יוד פון דייטשלאנד, מיט'ן נאמען אשר לעמלין, וועלכער האט זיך ערקלערט אלס נביא פון דער נאהענטער גאולה. ער האט געהאט אלע פעהיגקייטען פון א פאנאטישען פרעדיגער און ס'איז שווער צו בעשטימען, צי דאס איז געווען א פשוט'ער אוואנטוריסט, אדער א נאאיווער מיסטיקער. יעדענפאלס האט ער מיט זיינע דרשות צוגעצויגען פיעל מענשען. ער האט געפרעדיגט, אז אויב נאר יודען וועלן פאסטען און תשובה טאן, וועט אין 6 חדשים ארום קומען די גאולה; עס וועלן פארקומען נסים, די קריסטליכע קירכען וועלן איינפאלען און איינגעזונקען ווערן, די יודישע שונאים וועלן א מפלה האבען און דאס פערפאלגטע יודישע פאלק וועט זיך בעפרייען פון זיין יאך און קומען אין זיין אייגען לאנד אריין. די דאזיגע דרשות האבען צוגעצויגען פיעל מאמינים אין איטאליען און אין עסטרייך; יודען האבען אנגעהויבען פאסטען און מתפלל זיין גאנצע טעג, פיעל האבען צוטיילט זייער געלד פאר ארימע לייט; און די אמונה איז געווען אזוי גרויס, אז איין רב אין וועסטפאליען האט זאגאר געהייסען איינווארפען דעם אויבען, וואס איז געווען געבויט ספעציעל אויף באקען מצות, ווייל ער איז געווען זיכער, אז דעם פסח וועלן יודען שוין זיין אין ארץ ישראל. אויך פיעל קריסטען, צווישען וועלכע די קבלה איז דעמאלט געווען זעהר פערשפרייט, האבען געגלויבט, אז עס שטעהען פאר גרויסע וועלט־געשעהענישען, און דאס האט נאך צוגעגעבען מוט די גלויביגע יודען. ווען די אנגעוויזענע צייט איז אריבער און משיח איז אלץ נישט געקומען, האבען אייניגע דאך נישט פערלוירען די אמונה, אז די זינד האבען פערהאלטען משיח'ן, וועלכער וועט דאך אין גיכען קומען; אנדערע זענען אריינגעפאלען אין א פערצווייפלונג און זיך נאר אבגעזאגט פון יודענטום.

אין 22 יאָהר אַרום האָט זיך די משיח-בעוועגונג איבעראַנייעם אָנגעהויבען און דאָס מאָל שוין מיט אַ גרעסערער קראַפט און ביי פיעל מעהר טראַגישע אומשטענדען.

אין פעברואַר 1524 האָט זיך אין פּאָרט פון ווענעציען אַרויסגעזעצט אַ געהיימניספולער וואַנדערער. ער האָט זיך אָנגערופען דוד ראובני, אייניקעל פון שבט ראובן, און האָט דערצעהלט, אַז ער איז אַ געבוירע-נער פון דער פּראָווינץ ח ב ר אין אַראַביען, וואו עס עקסיסטירט אַ יודישע מלוכה, וואָס איז בעזעצט דורך די אייניקלעך פון די אַלטע יודישע שבטים: ראובן, גד און מנשה; אַז דער קייזער פון די דאָזיגע יודען איז זיין ברודער און ער, דוד, איז געשיקט געוואָרן דורך זיין ברודער קיין איירָאָפּאַ מיט אַ וויכטיגע פּאָליטישע שליחות. אין וואָס ס'בעשטעהט די דאָזיגע שליחות איז שווער געווען צו דערגעהן, ווייל דער דאָזיגער אונ-בעוואוסטער וואַנדערער האָט זיך געהאַלטען זעהר געהיימניספול, ווינציג גערעדט, ווינציג געענטפערט אויף פרעמדע פראַגען; נאָר פון די פער-שידענע רמזים, וואָס ער האָט געגעבען, האָט מען געקאָנט זיך אָנשטוי-סען, אַז ער איז געשיקט געוואָרן צו די איירָאָפּעאישע מלכים און פריהער פון אַלע צום רוימישען פּויפסט מיט אַ פּאָרשלאַג, צוצושטעלען דער יודישער מלוכה אין אַראַביען געוועהר און פּראָוויאַנט, כדי צו מאַכען אַ בעוואָפענטען אויפשטאַנד געגען די טערקען און אָבנעהמען ביי זיי פּאַלעסטינאַ. עס איז לייכט זיך פאָרצושטעלען, וואָס פאַר אַ רושם דער דאָזיגער געהיימניספולער מענש האָט געמאַכט אויף אַלע אַרומיגע יודען. ער איז אָנגעקומען קיין ווענעציען אינקאָגניטאָ; די ערשטע צייט פער-בליבען אין צימער פון קאַפּיטאַן פון דער שיף, מיט וועלכער ער איז געקומען, און ערשט דערנאָך איז ער אַוועק אין יודישען געטאָ און דער-צעהלט די פאָרשטעהער פון דער יודישער קהלה וועגען זיין גרויסער שליחות. דערביי האָט ער גערעדט אויף אַזאַ אונקלאָרער העבּרעאישער שפּראַך און זיך בענוצט מיט אַזעלכע אונקלאָרע אויסדריקען, אַז דער איינדרוק איז נאָך געווען גרעסער און עס איז שוין קיין ספק נישט גע-בליבען, אַז דאָ האָט מען פאַר זיך אַ וויכטיגע פּערזאָן, וואָס פון איהם שטעהען פאַר גרויסע ישועות פאַר יודען. מען האָט געפּרובט זיך דער-וויסען פון איהם די פּרטים פון זיין מיסיע; אויף דעם האָט אָבער דוד ראובני געענטפערט, אַז ביז זיין אוידיענץ ביים פּויפסט קאָן ער מעהר גאָרנישט דערצעהלען. אויך וועגען דער פּערזענליכקייט איז שווער צו זאָגען עטוואָס בעשטימטעס: צי איז דאָס געווען אַ געניטער שאַרלאַטאַן,

אָדער אַ פֿאַנטאַסטישער מאַניאַק; מיט זײַן סודות׳דיגען האַלטען־זיך האָט ער אָבער בעוויזען אַלעמען צו פֿעראינטערעסירען. און ווען מען דער־מאָנט זיך, אַז אין דער פֿאָלקס־לעגענדע האָט שוין ווירקליך לאַנג עקסיסטירט ערגעץ אַ יודישע מלוכה פֿון די דרײַ אַלטע שבטים, קאָן מען לײַכט פֿערשטעהן, ווי גרויס עס האָט געמוזט זײַן די אמונה אין איהם. אַ מענש פֿון קלײנעם וואוקס, אַ שוואַרצער און מאָגערער, ווי אַ סקעלעט, שטענדיג פֿערזונקען אין תּפֿלה און אין תּעניתים, דער־בײַ נאָך מיט פֿירשטליכע מאַניערען — האָט דוד ראובני געמאַכט אַ גרוי־סען איינדרוק נישט בלויז אויף יודען, נאָר אויך אויף קריסטען און אויפֿגערײצט די פֿאַנטאַזיע פֿון די מיסטיש־געשטימטע יודען, וואָס האָבען שוין לאַנג אַרויסגעקוקט אויף עפּעס אַ וואונדערבאַרען מלאך־הגואל.

אין ניצען איז ראובני אָנגענומען געוואָרען פֿריהער דורך די קאַרדי־נאַלען און דערנאָך דורכ׳ן פּויפּסט קלעמענט VII אַליין. דער דאָזיגער פּויפּסט האָט דעמאָלט איבערגעלעבט אַ שווערע צײַט; ער איז געשטאַ־נען צווישען צוויי פֿײַערן: צווישען דער לוטעראַנישער רעפֿאָרמאַציע פֿון איין זײַט און דער פּאָליטיק פֿון דײַטשען קייזער קאַרל V פֿון דער צווייטער זײַט. פּאָליטיש איז ער געווען געדריקט פֿון דײַטשען קייזער, גײַסטיג איז ער געווען בעליידיגט דורך דער רעפֿאָרמאַציע, וועלכע האָט בײַ איהם צוגענומען דעם גאַנצען אויטאָריטעט, אַזוי אַז ער האָט זיך געהאַפּט פֿאַר אַלץ, וואָס האָט געקאָנט חאָטש עטוואָס אָבראַטעווען זײַן פּאָזיציע. דוד ראובני מיט זײַן פֿאַנטאַסטישען פּלאַן, אָבצונעהמען פּאַלעסטינאַ בײַ די טערקען, איז דעריבער געווען פֿאַר׳ן פּויפּסט, ווי געוואונשען. דער פּויפּסט האָט פֿריהער אָבגענומען בײַ ראובני זײַנע דאָקומענטען — ווי עס זעהט אויס, בעשטעטיגונגען פֿון די פּאָרטוגעזישע שיפֿס־קאַפּיטאַנען און פֿון די קאָנסולען אין טערקײַ, אַז אין מזרח עקסיסטירט ווירקליך אַ יודישער שבט. דערנאָך האָט דער פּויפּסט אָבגעשיקט די דאָזיגע דאָקומענטען קײַן ליסאַבאָן אויף צו קאָנטראָלירען זיי. ווען די פּאָרטוגעזישע רעגירונג האָט די דאָזיגע דאָקומענטען בעשטעטיגט, איז ראובני פֿײַערליך אויפֿגענומען געוואָרען פֿונ׳ם פּויפּסט. ער איז אַרײַנגעפֿאָהרען קײַן רוים, ווי אַ שליח פֿון אַ אויסלענדישער מלוכה, אויף אַ ווײַסען פֿערד, אין בעגלייטונג פֿון אַ איבערזעצער און בעדיענטע. אָנגענומען איז ער געוואָרן מיט גרויס כּבוד, און ווי ס׳שײַנט, איז דעם פּויפּסט געפֿעלען געוואָרן ראובני׳ס פּלאַן און זיי האָבען זיך פֿרײַנדליך אָבגעשײדעט איינער פֿון צווייטען. די אוידיענץ האָט געמאַכט

א גרויסען איינדרוק אויף די יודען אין רוים, וועלכע האבען געפרובט זיך מתקרב זיין צו ראובני'ן. די פארשטעהערין פון דער יודישער אריסטאקראטיע בענווענידא אבארבאנעל האט איהם געשיקט א גרויסע סומע געלד און א זיידענע פאהן מיט די אויפשריפטען פון די עשרת הדברות. נאר ראובני האט אויסגעמיטען אפענהערציגע געשפרעכען מיט יודען און דערמיט נאך מעהר אויפגעוועקט די נייגיריגקייט.

אין הערבסט 1525 איז ראובני אנגעקומען קיין פארטוגאליען און זיך פארגעשטעלט פאר'ן קעניג יאהאן III. דער פלאן אבצורייסען פאלעסטינא פון טערקיי איז, ווי ס'ווייזט אויס, געפעלן געווארן אויך דעם פארטוגעזישען קעניג און ער האט צוגעזאגט שיקען קיין אראביען, צו דער געהיימניספולער יודישער מלוכה, די נויטיגע צאהל שיפען מיט מאטראסען און געוועהר. דערווייל איז ראובני געבליבען וואוינען אין פארטוגאליען אלס פארשטעהער פון א אויסלענדישע מלוכה און זיין פערבלייבען דארט האט אויף א קליינער צייט פערלייכטערט דעם גורל פון די פארטוגעזישע מאראנען. גראד צו יענער צייט איז אויף דער טאגעס-ארדנונג געשטאנען די מאראנען-פראגע; די פארטוגעזישע קלערי-קאלען האבען זיך נישט בענוגענט מיט דעם גירוש פון די יודען, זיי האבען נאך געוואלט איינגאנצען פערטיליגען די איבערגעבליבענע מארא-נען, וואס האבען געהיים ווייטער געהיט די יודישע רעליגיע. די גייסט-ליכע האבען נישט אויפגעהערט צו העצען דאס פאלק געגען די מארא-נען; שפאנען האבען אומעטום געלויערט און זיי פערפאלגט; און די מאראנען, וואס מען האט געחאפט ביים ערפילען די געבאטען פון דער יודישער רעליגיע, האט מען געברענט אויף די שייטערהויפענס. די קלעריקאלען האבען אבער געוואלט, אז דאס זאל נישט זיין צופעליג, נאר סיסטעמאטיש איינגעארדענט, און געפאדערט פון קעניג, ער זאל איינפיהרען, ווי אין שפאניען, א אינקוויזיציע געגען די מאראנען. דער קעניג איז שוין געווען גרייט צו ערפילען די דאזיגע פאדערונג, נאר דא איז געקומען ראובני און די אונטערהאנדלונגען מיט דעם פארשטעהער פון א יודישער מלוכה האבען געצוואונגען דעם קעניג אבצולעגען אויף א קליינע צייט זיין פלאן. דוד ראובני האט דעריבער ארויסגערופען א בעזונדער גרויסען רעספעקט צו זיך צווישען די מאראנען. אויסגעמא-טערט פון די לאנגע רדיפות, האבען אט די מאראנען דאך טיעף אין הארצען נישט אויפגעהערט צו גלויבען אין דער גאולה, און אין דעם געהיימניספולען שליח פון מזרח האבען זיי דעריבער דערזעהן זייער

אויסלייזער. די אוידיענץ פֿון ראובני בײַם פּויפּסט און בײַם קעניג האָט זיי אויפגעמונטערט; פֿיעל מאַראַנען אין ליסאַבאָן און אין אַנדערע שטעדט פלעגען קומען צו ראובני, איהם קושען די האַנד און אָפּגעבען ווייערליכען כבוד. ער איז אָבער געווען אײַנגעהאַלטען, פאָרזיכטיג און האָט, נאַטירליך, נאָך פערגרעסערט דעם אינטערעס צו איהם און צו זײַן מיסיע.

דערווײַל איז די משיח־בעוועגונג געוואַקסען און דוד ראובני, וועלכער האָט אַליין נאָך זיך קיין זכר נישט איבערגעלאָזען אין דער יודישער געשיכטע און איז פערשוואונדען געוואָרען אַזוי געהיימניספול, ווי ער איז געקומען, איז בעשערט געווען אַרויסצושטעלען אויף דער סצענע אַ בעגײַסטערט־פאַטעטישע פערזענליכקייט פון אַ יודישען בחור, וואָס האָט אין זיך פעראייניגט די התלהבות פון אַ מיסטיקער מיט דער קראַפט פון אַ נאַציאָנאַלען קעמפּפער און האָט איבערגעלאָזען נאָך זיך אַ אָנדענקען פון פאָלק אַלס מערטירער און קדוש. דאָס איז געווען דער געבילדעטער מאַראַן דיעגאָ פּירעס (געבוירען אין יאָהר 1500).

ער האָט פריהער פערנומען די שטעל פון אַ סעקרעטאַר אין איינער פון די רעגירונגס־אינסטיטוציעס אין ליסאַבאָן און איז געשטאַנען נאָהענט צום הויף. ראובני האָט אָבער אַרויסגערופען אין זײַן נשמה אַ איבערקעהרעניש; בטבע אַ פאַנטאַזיערער מיסטיקער און טרוימער, און זעהנענדיג נאָך דערצו געניגט צו מסירת נפש און מערטירערײַ, — האָט פּירעס פּלוצלונג דערשפּירט אין זיך עפּעס אַ געטליכען פייער פון אַ נביא, אָנגעהויבען זעהען חלומות אויף דער וואָהר און דערשפּירט אין זיך, אַז ער דאַרף שטעהן אין דער שפּיץ פון די גרויסע געשעהני־שען, וואָס דאַרפען באַלד קומען. ער איז אַוועק צו ראובני, איהם דער־צעהלט וועגען זײַנע חלומות און „זעהונגען”; און נישט קוקענדיג אויף דעם, וואָס ער האָט געפּרובט אָבקיהלען די צופלאַקערטע פאַנטאַזיע פון דעם יונגען מיסטיקער, איז דער לעצטער אַלץ מעהר עקזאַלטירט געוואָרען. פון גרויס התלהבות האָט ער אַליין זיך מל געווען, אַוועק־געוואָרפען זײַן קריסטליכען נאָמען און זיך אָנגעהויבען רופען שלמה מולכו. נאָך אויסגעמאַטערט פון דער שווערער אָפּעראַציע, אין פיבער־האַפטער אויפרעגונג, איז ער ווידער אַוועק צו ראובני און איהם דער־צעהלט וועגען זײַן טאַט. ראובני האָט זיך דערשראָקען, אַז די דאָזיגע מעשה זאָל נישט וואַרפען אַ חשד אויף איהם אַליין, אַז ער ציהט אָב מאַראַנען פון קריסטענטום, און געראַטען דעם צוהיצטען מיסטיקער, אַז

ער זאל באלד אוועק קיין טערקיי. שלמה מולכו האט דאס אנגענומען פאר א בעפעהל „פון אויבען" און האט געפאלגט די עצה.

פון 1527 ביז 1528 האט ער ארומגערייזט איבער דער איראפע־אישער טערקיי. אין סאלאניקי איז ער זיך צונויפגעגאנגען מיט דעם מקובל ר' יוסף טייטאצאק און איז אריינגעפיהרט געווארן אין די סודות פון דער קבלה. אין אדריאנאפאל, ווי אייניגע היסטאריקער מיינען, איז ער זיך צונויפגעגאנגען מיט דעם קינפטיגען מחבר פון „שולחן ערוך" ר' יוסף קארא; אין גיכען איז ער געקומען אויך קיין צפת, דעם צענטר פון די מקובלים, און דא האט ער פערפאסט א רייהע דרשות וועגען ביאת המשיח, וואס זענען דערנאך אבגעדרוקט געווארען דורך זיינע פריינד אין א בעזונדער ספר מיט'ן נאמען „ספר המפואר". פיעל זענען געוועזען ענטציקט פון זיינע בעגייסטערטע רעדעס וועגען דער נאהענטער גאולה. מען האט זיך פערטיעפט אין זיך און מען האט געפונען, אז די דעמאלטיגע געשעהנישען טראגען די אלע סמנים פון משיח'ס קומען, אויף וועלכע דער „זהר" איז מרמז. אין דעם פאקט, וואס רוים, די הויפט־שטאדט פון „אדום", איז דעמאלט איינגענומען געווארן דורך די סאלדאטען פון דייטש־שפאנישען מיליטער פונקט אין שבועות (1527), האט מען גע־זעהען א קלארען בעוויי, אז דער „קץ" האט זיך שוין אנגעהויבען, אז די וועלט שטעהט ערב גרויסע געשעהנישען.

ענדע 1529 איז מולכו אוועק קיין אנקאנא, וואו די קאטוילישע גייסטליכע האבען בעזונדערס נאכגעשפירט די אנטלאפענע מאראנען. ער איז שיער ניט ארעסטירט געווארן; האט ער זיך אבער אויסגעדרעהט און איז אבגעפאהרען קיין רוים. דארט האט זיין מיסטישער ברען דער־גרייכט די העכסטע מדרגה. ער האט דערצעהלט, אז דערוועהענדיג די „פערשאלטענע שטאדט", האבען זיך ביי איהם געעפענט די „שערי דמעות", ער האט אויסגעגאסען זיין הארץ אין א הייסער תפילה איבער דער בעפרייאונג פון דעם פיעל־געפלאגטען יודישען פאלק און איבער דער גאולה פון ירושלים. בשעת דער תפלה האט ער דערהערט א בת־קול, וואס האט אנגעזאגט וועגען דער גיכער גאולה. דער פאנטאסטישער מיסטיקער האט אין רוים פערבראכט טאג און נאכט אין תפלה און אין תעניתים און דערגרייכט די גרעסטע שטופע פון קראנקהאפטע האלוצינאצ־יעס. איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז צו איהם קומט עפעס א געהיימ־ניספולער זקן, פיהרט איהם איבער די חורבות פון ירושלים, שטעלט איהם אוועק צווישען די בערג און דארט דערצעהלט ער איהם וועגען

דער צוקונפט פון דער וועלט און פון פאָלק ישראל: רוים וועט צושטערט ווערן דורך א פערפליצונג, פאָרטוגאַל — דורך א ערד־ציטערניש און דעמאָלט וועט ערשיינען דער היליגער גייסט און עס וועט קומען משיח. די דאָזיגע אַלע פאַנטאַסטישע זעהונגען און חלומות האָט שלמה מולכו דערצעהלט פאַר די אַרומיגע אין זיינע דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטען עטליכע שבתים אין דער יודישער שוהל אין רוים. נאָר פלוצלונג האָט ער בעמערקט, אַז איהם שפירט מען נאָך און מען וויל איהם אויסגעבען דער אינקוויזיציע. ער האָט געמוזט פערלאָזען רוים און איז אויף א צייט אַבגעפאָהרען קיין ווענעציע.

דאָרט האָט מולכו ווידער זיך בעגעגענט מיט ראובני. צו יענער צייט האָט ראובני שוין געהאַט פערלוירען דעם צוטרוי ביים פאָרטוגעזישען קעניג, ווייל מען האָט איהם חושד געווען, אַז ער האָט געהיימע בעציהונגען מיט די מאַראַנען און אַז דאָס האָט ער אַבגערעדט שלמה מולכו פון קריסטענטום. ראובני איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פון פאָרטוגאַליען און אויפ'ן וועג איז ער שיער ניט אַריינגעפאַלען אין די הענד פון דער אינקוויזיציע, נאָר ער האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט און איז אַנטלאָפען קיין ווענעציע, וואו ער האָט אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט'ן סענאַט פון דער רעפובליק, וועלכע האָט דעמאָלט געפיהרט א מלחמה מיט טערקיי, וועגען זיין פלאַן. דאָ אָבער געהט פלוצלונג איבער די גאַנצע ראָליע פון די פאָליטישע אונטערהאַנדלונגען צו שלמה מולכו.

ענדע 1530 איז אין רוים ווירקליך פאָרגעקומען א שרעקליכע פערפליצונג. אַהין איז געהיים געקומען צופאָהרען שלמה מולכו און איז אויפגענומען געוואָרן דורכ'ן פויפסט. וואָס צווישען זיי איז פאָרגעקומען, ווייסט מען נישט. צי האָט דער יונגער פאָעטיש־געשטימטער און הייסער מיסטיקער בעצויבערט מיט זיינע „זעהונגען" דעם פויפסט, וועלכער האָט אַליין דאַן איבערגעלעבט א שרעקליכע צייט, אָדער דער פויפסט האָט איהם געוואָלט אויסנוצען אַלס ווערקצייג פאַר געהיימע צוועקען, — יעדענפאַלס איז בעוואוסט, אַז דער פויפסט האָט זיך בעצויגען צו מולכו זעהר גוט און חאָטש די גייסטליכע האָבען נישט אויפגעהערט צו פאָדערן, אַז מען זאָל מולכ'ן איבערגעבען אין די הענד פון דער אינקוויזיציע, האָט דער פויפסט דאָך איהם אויף אַזוי פיעל מקרב געווען, אַז ער האָט איהם אַרויסגעגעבען א פאַפיר אַלס שוץ פון דער אינקוויזיציע.

דערווייל האבען די אגענטען פון דער אינקוויזיציע נישט אויפגעהערט פונדערסטווענען נאכצושפיאניר׳ען מולכו׳ן און דערצו האט נאך מיטגעהאלפען איינער א געבילדעטער יוד, דער דאקטאר יעקב מאנטין. צי ער איז געווען א פערזענליכער שונא פון מולכו, אדער ער האט מורא געהאט, אז זיין אגיטאציע זאל ניט האבען קיין שלעכטע רעזולטאטען פאר׳ן יודענטום, נאר א פאקט איז, אז מאנטין האט זיך בעשלאסען אויף א מיאוסער מסירה. ער איז געקומען צו דעם פארטוגעזישען פארשטעהער אין רוים און געזאגט: „וואס זשע שווייגט איהר, ווען מען בעליידיגט דעם כבוד פון אייער קעניג? דער דאזיגער מענש, וואס איז איצט א ארייגגעהער אין הויף פון פויפסט (מולכו), איז דאך א געוועזענער דינער פון אייער קעניג, וואס האט אנגענומען די יודישע אמונה!” דער פארטוגעזישער פארשטעהער האט דערויף געענטפערט, אז שפיאנאזש געהט נישט אריין אין זיינע פליכטען. דאן איז מאנטין אוועק צו די ריכטער פון דער אינקוויזיציע און דורך עדות אויפגעוויזען, אז מולכו איז אבגעפאלען פון דער קאטויילישער רעליגיע. די ריכטער האבען אבער קיין זאך נישט געקאנט טאן מולכו׳ן, ווייל ער האט בעוויזען דעם שוץ-פאפיר פון פויפסט. די ריכטער האבען זיך געווענדעט צום פויפסט מיט א אנקלאגע, פארוואס ער איז אזוי גנעדיג צום „אונגלויבינגען” מאראן, נאר דער פויפסט האט זיי איינגעבעטען, זיי זאלען ביז א געוויסער צייט אבווארטען און לאזען מולכו׳ן צורוה. דער מסור מאנטין האט אבער נישט גערוהט און ער האט פארגעשטעלט די ריכטער פון דער אינקוויזיציע א פאפיר פון שלמה מולכו, וואו יענער רעדט פיינדליך וועגען דער קאטויילישער רעליגיע און זאגט נביאות אויף דעם ניכען אונטערגאנג פון „אדום”. דא האט שוין קיין חסד נישט געקאנט העלפען: מולכו איז פער׳משפט געווארן צום פערברענען און אין א פאר טעג ארום איז מולכו ערקלערט געווארן אלס פערברענטער פון דער אינקוויזיציע. ווי גרוים איז אבער געוועזן די פערוואונדערונג פון די ריכטער, ווען מ׳האט זיך דערוואוסט, אז מולכו לעבט און געפינט זיך זאגאר אין הויף פון פויפסט. עס האט זיך ארויסגעוויזען, אז וועלענדיג אבראטעווען שלמה׳ן, האט דער פויפסט געשיקט אויף׳ן פייער אן אנדער פערזאן. ווייטער בלייבען אין רוים האט מולכו שוין מעהר דאך נישט געקענט און ער איז אבגעפאהרען קיין דייטשלאנד.

אין גיכען האבען ראובני און מולכו זיך בעשלאסען אויף א נייעם דרייסטען שריט. זיי זענען ביידע אוועק קיין רעגענסבורג, וואו עס האט

דעמאלט אבגעהאלטען זיינע זיצונגען דער דייטשער סיים אין אנוועזענהייט פון קייזער. ווי עס דערצעהלט דער בעוואוסטער דעמאלטיגער יודישער „שתדלן״ יאסעלמאן ראזהיים, האט מולכו געוואלט איבערצייגען דעם קייזער און דעם סיים, אז ער וויל רופען אלע יודען אויף א מלחמה געגען טערקיי. דער פארזיכטיגער יאסעלמאן האט געפרובט אבריידען מולכו פון זיין וואהנזיניגען פלאן, נאר מולכו האט ניט געוואלט אפילו איהם אויסהערן און דער סוף פון דער דראמע איז געוועזען זעהר טרויעריג. קארל V האט געהייסען ארעסטירען ביידע יודישע טרוימער און זיי אבפיהרען קיין איטאליען, וואוהין ער איז דאן אליין געפאהרען. ראובני האט מען אוועקגעפיהרט קיין שפאניען, איינגעזעצט אין טורמע, וואו ער איז אין עטליכע יאהר ארום געשטארבען. מולכו האט מען אין מאנטוס פער-משפט צום טויט, אלס אבגעפאלענעם פון דער קריסטליכער רעליגיע. ווען מען האט איהם געפיהרט צום פייער, האט מען איהם אין נאמען פון קייזער פארגעלעגט צו בעגנעדיגען, אויב נאר ער וועט תשובה טאן. נאר מולכו האט מיט שטאלץ אבגעענטפערט: „איך בעדויער, וואס איך בין אין די יונגע יאהרען געוועזען א קריסט. איצט טוט מיט מיר, וואס איהר ווילט״. דאן האט מען איהם פערברענט אין דער אנוועזענהייט פון א גרויסען עולם (אין יאהר 1523).

אזוי טראגיש האט זיך געענדיגט די משיח-בעוועגונג פון 16-טען יאהרהונדערט, וואס האט ארויסגערופען אזא גרויסע אויפרעגונג און בעשאפען אזוי פיעל האפנונגען. נאך די נישט-ערפילטע האפנונגען איז געקומען דער לאנגער יאוש; דאס צובראכענע געמיט און די ליידען פון גלות האט מען נאכדעם געשפירט נאך טיעפער און ברענענדער. שלמה מולכו האט אבער נאך לאנג געלעבט אין זכרון פון פאלק אלס העלד און מערטירער און אויך נאך זיין טויט האבען פיעל געגלויבט, אז ער איז ארוים גאנץ פון פייער און לעבט ערגעץ בסוד.

דריטעס קאפיטעל.

די ליטעראטור.

ניִשט קוקענדיִג אויף דיִ צרות און רדיפות פון אויסען, האט דאך דאס יודענטום צו יענער עפאכע ארויסגעוויִזען א איִנערליִכע גרויסע ענערגיע און איִן דער שפיִץ פון דער קולטורעלער ארבייט צוויִשען יודען איִן יענער צייט איִז געשטאנען איִטאליען. איִן ערגעץ האט אזוי האסטיִג ניִשט געקלאפט דער פולס, איִן קיין יודיִשען צענטר איז דאס גייסטיִגע יודיִשע לעבען פון יענער עפאכע ניִט געווען אזוי פער־שיִדענפארביִג און רייך, ווי צוויִשען די איִטאליעניִשע יודען. די עפאכע פון רענעסאנס און הומאניִזם, פון איין זייט און די גרויסע ערפינדונג פון ביכער־דרוק, פון דער צווייטער זייט, האבען געמוזט אויך צוויִשען יודען ארויסרופען א אויפלעבונג און בעוועגונג. מיִסטיִשע איִדעען און חלומות, טרויער־שטיִמונגען און א שטרעבונג צו מערטיִרעריי, א נייגונג צו רעפארמען און בענייאונג איִן יודענטום, רבניִשער פלפול איִן הלכה־דאס אלץ צוזאמען, די אלע פערשיִדענע געגענגעזעצטע שטרעמונגען האבען זיִך צונויפגעמיִשט איִן איין כאאס, אבער דאך רייכער געמאכט דאס איִנערליִכע גייסטיִגע לעבען און בעשאפען א גרויסע ליִטעראטור.

איִן דער ערשטער העלפט פון 16־טען יאהרהונדערט האט דער „רבניזם”, די טרוקענע הלכה נאך געהאט די אויבערהאנד. איִן פיִעל איִטאליעניִשע צענטערן האבען דאן עקזיִסטיִרט גרויסע ישיבות, דער רבניִזם האט געהאט אנגעזעהענע פערזענליִכקייטען אויף זיין זייט און די תלמודיִסטיִשע ליִטעראטור האט געהאלטען איִן איין בליִהען. איִן דער שפיִץ פון די יודיִשע קהלות זענען געשטאנען די רבנים ר׳ אברהם בן

יהודה מינץ און זיין איידים ר' מאיר קאצענעלבויגען, וועלכער איז געוועזען בעריהמט אלס גרויסער יודישער אויטאריטעט אויך אויסער איטאליען.
אין יאהר 1520 האט אין איטאליען דאס ערשטע מאל זיך בעוויזען אין דרוק גאנץ ש"ס און איז פערשפרייט געווארען אין א געוואלדיגער צאהל עקזעמפליארען; באלד האבען זיך אבער אנגעהויבען די רדיפות אויפ'ן תלמוד און דער זקן ר' מאיר קאצענעלבויגען האט דערלעבט צו אזא צייט, ווען ער האט נישט געהאט צו דער האנד קיין איין איינציגען עקזעמפליאר פון ש"ס, וואוהין אריינצוקוקען. די ישיבות זענען דעמאלט איינגאנצען געפאלען און די יודישע בחורים, וואס האבען געוואלט זיך פערנעהמען מיט תורה, האבען געמוזט לערנען תלמוד געהיים, אדער ספעציעל צוליעב דעם פאהרען קיין פוילען אין דייטשלאנד שפעטער האט מען ווידער ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד מיט א צענזור, און די ישיבות האבען ווידער אויפגעלעבט. עס איז שוין אבער מעהר נישט געווען דער פריהעריגער ברען און די פריהעריגע ענערגישע טעטיגקייט.

די טרוקענע הלוה, דער תלמודישער פלפול פאלט, און זיין ארט פערנעהמט די אגדה און דער מדרש אין דער פארם פון מאראלישע מגידות. צוזאמען מיט דעם רב דעם הלכה־מענש טרעט ארויס אויף דער סצענע דער רב אלס גאסטיגער פאסטוך פון זיין סטאדע, אלס מאראלישער ערציהער פון זיין עדה, וועלכער ער לערנט שוין ניט קיין דינים און הלכות, נאר מוסר און גאט'ס ווארט, דער בעריהמטסטער און בעגאבטסטער דרשן פון יענער צייט איז געווען ר' יהודה מושקאטו, דער רב פון מאנטוא (געשטארבען אין 1580), דער מחבר פון „קול יהודה", א פירוש צו דעם רעליגיעזען סיסטעם פון ר' יהודה הלוי. דער יונגערער דרשן פון זיין צייט, ר' עזריה פיגא (1647) אין ווענעדיג, האט איבער־געלאזט נאך זיין טויט א גרויסע זאמלונג פון שוהל־דרשות מיט'ן נאמען „בינה לעתים", וואס האט לויט זיין סטיל און רייכקייט פון געדאנקען געדינט אלס וועג־וואזער פאר די שפעטערדיגע מגידים.

די קבלה מיט אלע איהרע מיסטישע סודות און די משיח־פראפא־גאנדא פון שלמה מאלכו האבען אין איטאליען געפונען א פארטיגען באדען פון אויסען האט די קבלה אין איטאליען ניט געפונען פאר זיך קיין שום שטערונגען, וואל אין יענער צייט זענען אויך פיעל אנגעזעהענע קריסטען געווען פערליובט אין די סודות פון דער קבלה און די זעלבע צענזור, וואס האט אזוי גערודפ'ט דעם תלמוד, האט געלאזען פריי אבדרוקען און פערשפרייטען דעם „זהר". אינערליך איז די קבליסטישע לעהרע

געווען זעהר צוגעפּאַסט צו דער דעמאָלטיגער געדריקטער שטימונג פון די איטאַליעניש יודען. אין 1558—59 איז אין מאַנטואַ, מיט דער הסכמה פון דריי רבנים, אָבגעדרוקט געוואָרען דער „זהר", וועלכער איז באַלד פערשפּרייט געוואָרען אין פיעל עקזעמפּליאַרען. אין אַ קליינער צייט אַרום איז ערשינען אַנ'אַנדער אויסגאַבע פון „זהר" מיט אַ פאָררעדע פון געשמד'טען יודען וויקטאָריאָ עליאַנאָ. דאָס האָט זעהר אויפגעבראַכט איינינע אָנגעזעהענע רבנים, וואָס האָבען אין דער קבלה געזעהען אַ סכנה פאַר'ן יודענטום; זיי זענען אָבער גאָרניט אימשטאַנד געווען צו טאָן געגען דעם ענדע דעם 16-טען יאָהרהונדערט איז קיין איטאַליען אָנגעקומען פון פּאַלעסטינאַ ר' ישראל סרוק אַ תלמיד פון אר"י און אַ חבר ר' חיים וויטאַל. דעמאָלט האָט די פּראַקטישע קבלה אין איטאַליען אָנגעהויבען אויפבליהען און ענטוויקלען זיך מיט אַ גרויסער שנעלקייט. ר' ישראל סרוק האָט זיך אָנדערצעהלט וואונדער פון אר"י און פון ר' חיים וויטאַל אַליין זיך אָנגעגעבען פאַר אַ קדוש און אָנגעהויבען פערשפּרייטען די לעהרע פון דער פּראַקטישער קבלה; און באַלד זענען צווישען די איטאַליענישע יודען איינגעפיהרט געוואָרען די אַלע אַסקעטישע מנהגים פון די קבליסטען אין צפת, ווי פאַניגען זיך, פערברענגען גאַנצע שעה'ן אין תפלה, וואַך זיין די נאַכט א. אַז. וו.

אין דער זעלבער צייט האָט אָבער אויך אויפגעבליהט די ליטעראַטור. די ערנערונגען וועגען די טויזענדיעהריגע ליידען פון יודישען פאָלק, צוזאַמען מיט די נייע צרות, האָבען אַרויסגערופען אין יענער צייט די היסטאָרישע חרוניק, מיט וועלכער עס האָבען זיך פערנומען פיעל געלעהרטע יודען. צווישען די דאָזיגע היסטאָרישע ווערק דאַרף אַ בעזונדער אָרט אָבגעגעבען ווערן דעם בוך פון ר' שמואל אוסקווע אַ געוועזער מאַראַן און פּאָרטוגאַל, „די טרייסט פון ישראל און זיינע ליידען". דאָס דאָזיגע ווערק איז געשריבען געוואָרען אויף פּאָרטוגאַליש און איז מעהר אַנ'לערישע פּאָעמאַ, ווי אַגעשיכטע, נאָר אין דער פאָרם פון אַ דיאַלאָג צווישען די יודישע פּאַסטוכער ווערט אַגב אויך דערצעהלט די געשיכטע פון יודישען פאָלק דער פּאַסטוך יעקב קלאָגט זיך פאַר די צוויי איבעריגע פּאַסטוכער אויף דער לאַגע פון יודישען פאָלק, וועלכעס איז געגליכען צו אַ סטאַדע שעפּסעלעך, וואָס זענען אַריינגעפאַלען צווישען וועלף. אָנהויבענדיג פון די אַלטע בבלים און רוימער ביז די שפּאַניער און דייטשען פון מיטעלאַלטער האָבען אַלע פעלקער נאָר געדריקט און גערודפ'ט דאָס שוואַכע יודישע פאָלק. אַ, אייראָפּאַ,

אייראָפּא. אײַן ג ה:ם אויף דער וועלט! — קלאָגט זיך דער פּאַסטוך י'ע ב.— וואָס זאָל איך זאָגען וועגען דיר, וואָס האָט בעפּוצט דײַנע נצחונות מיט די טויטע קערפּער פון מײַן פאָלק? ווי זאָל איך דיך לויבען, דו קריגערישע אונעהרליכע איטאַליען? דו האָסט דאָך, ווי אַ הונגעריגער לייב געפרעסען דאָס פלייש פון מײַנע שעפעלעך? פערדאָרבענע פּאַשטעפעלדער פון פראַנקרײַך, מײַנע שעפעלעך האָבען זיך געשפּײַזט מיט אײַער גיפט! שטאָלץ ווילד דײַטשלאַנד, דו האָסט אָראָבגעשלײַדערט מײַנע קינדער פון די גרויזאַם-הויכע אַלפּען-בערג! צבועדיג, אכזריות'דיג און בלוטדורשטיג שפּאַניען, די אָרימע וועלף דײַנע האָבען געפרעסען און פרעסען נאָך איצט מײַנע פרעכטיגע סטאַדעס!" אויף די דאָזיגע קלאָג-ווערטער ענטפערן אָב מיט טרייסט די איבעריגע פּאַסטוכער, וועלכע דערמאָנען, אַז פיעל צרות זענען יודען שוין איבערגעשטאַנען און דאָך געבליבען אַ פאָלק, ווײַל פערטיליגען יודען אינגאַנצען פון דער וועלט איז אונמעגליך און די טרייסט פון יודען בעשטעהט דערין, וואָס די צרות לײַטערן זײַן גײַסט און פון דעם גיהנם, וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען, זענען זיי אַרויס רײַנער, שענער און מאָראַלישער, איידער אַנדערע פעלקער.

דער צווייטער היסטאָריקער פון יענער צײַט, ר' יוסף הכהן (1496—1575), האָט שוין אָבגעגעבען פיעל מעהר אָרט פאַקטען אַנשטאָט ליריק און פערדיענט מעהר דעם טיטול „היסטאָריקער". אַ מיטגליעד פון אַ פאַמיליע, וואָס איז אַרויסגעטריבען געוואָרען פון שפּאַניען, האָט ר' יוסף הכהן די ערשטע יאָהרען זײַנע פערבראַכט אין אַוויניאָן, אין דער פּויפּסטליכער פּראָווינץ פון דרום-פראַנקרײַך; פון דאָרטען איז ער אַריבערגעפאָהרען קיין איטאַליען און זיך בעזעצט אין גענוא. די צוויי יודישע גירושים פון גענוא (אין 1516 און אין 1550) האָבען געצוואונגען די פאַמיליע זיך אַריבערצוציהען אין דעם נאָהענטען שטעדטעל וואָלטאַדזשאָ. דאָרט האָט ר' יוסף כהן זיך פערנומען מיט דאָקטאָרײַ און איז געווען זעהר בעליעבט בײַ דער גאַנצער בעפעלקערונג, אויך בײַ קריסטען. אין 1567 האָט מען אויך פון דאָרטען אַרויסגעטריבען די יודען; פאַר ר' יוסף הכהן האָט מען געוואָלט מאַכען אַ אויסנאַהם און איהם ערלויבט ווײַטער צו וואוינען אין דער שטאָדט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זיך בענוצען מיט דעם חסד און אויסגעוואַנדערט צוזאַמען מיט זײַנע ברידער. ער האָט פערײַביגט זײַן נאָמען דורך צוויי וויכטיגע היסטאָרישע ווערק. אין זײַן „דברי הימים" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון פראַנקרײַך און

טערקיי, דעם לאנגיעהריגען קאמפף צווישען קריסטענטום און איסלאם, צווישען איראפא און אזיען און צוזאמענהאנג מיט דער יודישער געשיכטע. אין צווייטען ווערק „עמק הבכא" האט ער בעשריבען די געשיכטע פון די יודישע רדיפות אין איראפא, אנהויבענדיג פון די קרייץ-צוגען ביז 1575. אין ביידע ווערק, געשריבען אין א שענעם העברעאישען סטיל, האט דער אויטאר זיך געהאלטען עהרליך אן די היסטארישע פאקטען, ניט מגזם געווען, ניט איבערגעדרעהט די געשעהנישען, ערנסט ארייג געטראכט זיך אין דער פאליטיש-עקאנאמישער ענטוויקלונג פון די פעלקער, אבער צוזאמען דערמיט הערט זיך אין די ווערק דער אויפגערעגטער טאן פון א בעליידיגטען און דאס געפיהל פון פערבלטונג און צארן געגען די בעדריקער. „דער גירוש פון יודען פון פראנקרייך און שפאניען—זאגט דער מחבר פון „עמק הבכא"— האבען מיך בעוועגט אנצושרייבען דאס ווערק. זאלען יודען וויסען, וואס האבען אונז געטאן אונזערע שונאים אין זייערע מדינות און פאלאצען, ווייל אט וועט קומען א צייט"... אין דער דאזיגער אבגעהאקטער פראזע שפירט זיך, ווי דער מחבר האט געגלויבט אין דער נקמה פון דער געשיכטע. אז עס וועט קומען א צייט, ווען די יודישע בעדריקער וועלען חרטה האבען אויף די צרות, וואס זיי האבען פערשאפט דעם יודישען פאלק.

גאר אנ׳אנדער האראקטער טראגט די געשיכטע פון א יונגערען היסטאריקער, ר׳ גדליה אבן יחייא, אונטערן נאמען „שלשלת הקבלה". דער אויטאר פון דעם ווערק איז געווען א קבליסט און אנשטאט קלארע פאקטען און א ריינעם סטיל, ווי ביי ר׳ יוסף הכהן, געפינען מיר דא שוין א מיש-מאש פון אלעמען בעקאנטע היסטארישע פאקטען צוזאמען מיט נישט נעשטויגענע, נישט געפלויגענע בבא מעשיות, לעגענדען, אנהויבענדיג פון די אלטע צייטען ביז דער העלפט פון 16-טען יאהר-הונדערט. א בעזונדער ארט ווערט אין דעם ווערק אבגעגעבען פאר די שרעקליכע געשיכטען וועגען שדים, מכשפים און רוחות. פון יעדער שורה הערט זיך דא די אמונה און סודות, די מיסטישע קראפט פון דער קבלה.

די ענטדעקונגען פון קאלומבוס האבען אין יענער צייט ארויס-גערופען אויך ביי יודען א אינטערעס צו געאגראפיע. דער קאמענטאטאר פון תנ"ך ר׳ אברהם פאריצאל, וואס האט געלעבט אין פערארא, האט אין 1524 אנגעשריבען א ווערק „ארחות עולם", וואו עס געפינט זיך א קורצע בעשרייבונג פון דער ערד. דער מחבר פון דעם ווערק איז

געוועזען אַ מענש מיט וויסענשאַפטליכע קענטעניש, נאָר דאָך געפינען זיך אין דעם בוך ניט ווינציג אַבערגלויבען, ווי למשל וועגען טייך סמבטיון, וועגען די עשרת השבטים און כדומה.

די יודישע פּאָעזיע, וואָס איז פון דער צייט פון עמנואל הרומי אָבגעשטאָרבען, האָט אין אָנהויב פון 17-טען יאָהרהונדערט ווידער אויפגעלעבט אין איטאַליען. די פּאָרשטעהער פון דער יודישער פּאָעזיע זענען דאַן געוועזען צוויי פרויען: דבורה אַסקאַרעל. און שרה סולאַם. די ערשטע, אַ פרוי פון אַ רייכען יודען אין רוים, האָט איבערגעזעצט די יודישע רעליגיעזע פּאָעזיע אין אַ שענער איטאַליענישער שפּראַך און אויך געשריבען אָריגינעלע לידער. די צווייטע, אַ טאָכטער פון אַ וועגעדיגער סוחר, איז געוועזען איינע פון די געבילדעטסטע איטאַליענישע פרויען פון יענער עפּאָכע. דער קאַטוילישער גלח אַנראַלדאַ טשעבאַ האָט אַ לאַנגע צייט שטאַרק אַגיטירט די יודישע בעגאַבטע פּאָעטעסע, זי זאָל אָננעהמען דעם קריסטליכען גלויבען. נאָר ער האָט גאָרנישט געקאָנט מאַכען. דאַן האָט ער ביי איהר געבעטען אַ ערלויבניש לפחות מתפלל צו זיין פאַר איהר נשמה און גאָט בעטען, אַז ער זאָל זי אַרויספיהרען אויפ'ן ריכטיגען וועג. שרה האָט מסכים געוועזען, אָבער מיט דעם תנאי, אַז אויך זי זאָל גאָט בעטען, דאָס דער גלח זאָל אַרויף אויפ'ן ריכטיגען וועג און אָננעהמען די יודישע אמונה. שרה איז געשטאָרבען אין 1641.

אַ גרויסע השפּעה אויף דער יודישער ליטעראַטור פון יענער צייט האָט געהאַט דער איטאַליענישער הומאַניזם, דער אַלגעמיינער אינטערעס צו דער אַלטער קלאַסישער וועלט און צו פּלאַטאָנ'ס פילאָזאָפיע. דער זוהן פון בעריהמטען ר' יצחק אַבאַרבאַנעל, יהודה-לעאָ אַבאַרבאַנעל, האָט צו יענער צייט אָנגעשריבען אויף אַ שענער איטאַליענישער שפּראַך זיינע „דיאַלאָגען וועגען ליעבע", וואָס זענען עטליכע מאָל איבערגעזעצט געוואָרען אויף אַנדערע שפּראַכען און געמאַכט אַ איינדרוק. די דאָזיגע „דיאַלאָגען" זענען דורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון דער לאַטיינישער פילאָזאָפיע וועגען ליעבע און שענהייט און דאָס יודענטום איז דאָרט אַוועקגעשטעלט אויפ'ן צווייטען פּלאַן, אַזוי אַז עס האָבען זיך געפונען איינינע, וואָס האָבען דערויף שוין געבויט אַ השערה, אַז אַבאַרבאַנעל האָט זיך געשמדט; דאָס איז אָבער נישט מעהר ווי אַ השערה.

פיעל שטאַרקער איז דעמאָלט געוועזען דער אינטערעס צו דער העברעאישער שפּראַך און העברעאישער גראַמאַטיק; אויף דעם געביט זענען זיך צונויפגעגאַנגען די יודישע געלעהרטע מיט די קריסטליכע. די ליעבע

פון די הומאניסטען צו דער קלאסישער רוימיש־גריכישער וועלט האבען ארויסגערופען אויך אַ אינטערעס צו דער אלטער יודישער וועלט, און אזוי ווי אהן העברעאיש איז אונמעגליך צו בעקאנען זיך מיט דעם גייסט פון דער אלטער יודישער קולטור, האבען פיעל הומאניסטען און נע־בילדעטע קריסטען זיך געמוזט נעהמען לערנען העברעאיש. אלס לעהרער האבען, נאטירליך, געדיענט די יודען, און אזוי ארום איז בעשאפען געווארען אַ רייכע ליטעראטור וועגען דער העברעאישער שפראך און העברעאישער גראמאטיק, ווי „ספר הבחור" פון ר' אליהו לעוויטא, אדער אליהו בחור, „מתורגמן" פון דעם זעלבען און נאך אנדערע.

דער פאטער פון דער יודישער היסטארישער קריטיק איז געווען ר' עזריה מן האדומים, אדער דע־ראסי (געבוירען אין מאנטוא אנ'ערך אין יאהר 1514 און געשטארבען אין פעררארא אין 1578). ער איז געווען אַ פיעלזייטיג געבילדעטער מאן, וואס האט גרינדליך געקענט ניט בלויז די העברעאישע ליטעראטור, נאר אויך אלע קלאסישע ווערק, די רעליגיעזע ליטעראטור און די נייע ווערק פון די איטאליענישע הומאניסטען; צו דער דאזיגער ברייטער בילדונג האט ער בעזעסען אויך אַ שטארקען טאלאנט, און דאס האט ער אויסגענוצט אויף היסטאריש־פילאלאגישע פארשונגען. נאך דער גרויסער ערד־ציטערניש אין פעררארא אין 1570 האט ער אנגעשריבען זיין גרויס ווערק אין דריי חלקים „מאור עינים". דער ערשטער טייל פון דעם ווערק איז געווידמעט דער בעשרייבונג פון דער ערד־ציטערניש, דער צווייטער טייל דערצעהלט, ווי אזוי די ביבעל איז איבערזעצט געווארען אויף גריכיש, דער בעדייטענדסטער טייל איז אבער דער דריטער, אין וועלכען עס געפינען זיך אַ רייהע גלענצענדע פארשונגען וועגען פילון האלכסנדרוני, וועגען די יודישע פארטייען אין דער צייט פון צווייטען בית המקדש, וועגען יוסף פלאוויוס און וועגען דער חראנאלאגיע פון דער אלטער יודישער געשיכטע. דאס דאזיגע ווערק האט ארויסגערופען אַ גרויסע אונצופרידענהייט צווישען די רבנים, הגם ר' עזריה מן האדומים איז געווען זעהר פארזיכטיג אין זיין ווערק און אין ערגעץ זיך ניט ערלויבט קיין שום פרייע געדאנקען. נאר שוין דאס אליין, וואס ער האט דער ערשטער זיך קריטיש בעצויגען צו דער ביבעל, אויסגעפארשט די הייליגע טראדיציעס און פערגלייכט די תלמודישע ערצעהלונגען מיט די גריכישע און לאטיינישע קוועלען — שוין דאס אליין האט ארויסגערופען אַ גרויסע אויפרעגונג צווישען די ארטא־

דאָקסישע רבנים. ר׳ עזריה האָט דאַן אָנגעשריבען אַ צווייטע ווערק „מצרף לכסף״, וואו ער פערענטפערט זיך, אָבער אויך דאָס האָט ניט געהאָלפען. די רבנים האָבען פערבאָטען אַלע יודען יונגער פון 25 יאָהר, צו לייַענען דעם „מאור ענים״ און מען דערצעהלט, אַז דער מחבר פון „שולחן ערוך״ ר׳ יוסף קאַראָ האָט זאָגאַר געזאָלט אַרייַנלעגען דעם מחבר פון „מאור עינים״ אין חרם, נאָר דער טויט זייַנער האָט איהם געשטערט דאָס צו טאָן.

דער גייַסט פון קריטיציזמוס האָט אָבער פון דעמאָלט אָן שוין זיך ניט אָבגעשטעלט, און אייַנצעלנע יודישע געלעהרטע, וואָס האָבען זיך קריטיש בעצויגען צו דער יודישער מסורה און צו די אַלטע יודישע לעגענדעס, האָבען וויַיטער פאָרטגעזעצט זייער אַרבייַט. כדי ניט אייַנצורייַסען מיט דער אַרומיגער סביבה און אַרויפציהען אויף זיך דעם חשד פון אַפיקורסות, האָבען די דאָזיגע געלעהרטע געמוזט טאָן זייער אַרבייַט געהיים; דאָס האָט אָבער נאָך מעהר פערשאַרפט די בעציהונג צו זיי פון דער אַרומיגער יודישער וועלט, און די סתירה צווישען דעם וויסענשאַפטליכען קריטישען גייַסט און דער טראַדיציאָנעלער בלינדער אמונה איז דורך דעם נאָך בולט׳ער געוואָרען. די דאָזיגע אינערליכע צובראָכענהייַט האָט זיך אַממעהרסטען אָבגעשפיגעלט אויף דער טעטיגקייַט פון בעגאַבטען שריפטשטעלער און אָנגעזעהענעם יודישען קענער ר׳ יהודה־לעאָן דע־מאָדענאַ (1571 – 1648). אַ מענש מיט פיעלזייַטיגער בילדונג, תלמוד׳יסט און צוזאַמען דערמיט הומאַניסט, אַ רב און אַ פרייַדענקער, אַ מגיד אין שוהל און אַ וועלטליכער שריפטשטעלער, איז דע־מאָדענאַ אין זייַן לעבען געווען פול מיט סתירות. אין זייַנע יונגע יאָהרען האָט ער אָנגעשריבען אַ ווערק געגען שפּיעלען אין קאָרטען און אַליין האָט ער געשפּיעלט אין קאָרטען מיט אַזאַ האַזאַרד, אַז ער האָט פערגעסען, ווער ער איז און וואָס פאַר אַלאַגע ער פערנעהמט. אין שוהל האָט ער געהאַלטען דרשות און גערופען צו שטרענגען מוכר אין רעליגיעזע דינים, און בייַ זיך אין צימער האָט ער געשריבען געהיים אַזעלכע פרייַע געדאַנקען, פאַר וועלכע ער וואָלט געקענט פיעל לייַדען, ווען זיי וואָלטען פערעפענטליכט געוואָרען. די ליטעראַרישע טעטיגקייַט פון דע־מאָדענאַ איז געווען זעהר רייַך און פערשידענאַרטיג. ער האָט געשריבען אַמאָל פאַר די יודען, אַמאָל פאַר קריסטען, תלמודישע חקירות, דרשות אויף פערשידענע טעמען, אַ שטודיום וועגען די יודישע רעליגיעזע מנהגים, אַ זאַמלונג פון רעצעפּטען און עצות, אַ מיטעל צו פערפעסטיגען דעם

זכרון, שירים, ביבלישע פירושים א. אז. וו. נאר זיינע טיעפסטע איבער־ציינגונגען האט ער אפען ארויסגעזאגט אין צוויי אויסגעצייכענטע ווערק, וועלכע ער האט מורא געהאט צו פערעפענטליכען פאר זיין לעבען און וועלכע זענען אבגעדרוקט געווארן ערשט אין 200 יאהר ארום נאך זיין טויט. אין איינעם פון די ווערק, „אבי נועם", צושטערט ער דעם גאנצען בנין פון דער קבלה און בעווייזט, אז די בלומרשטע הייליגע ספרים פון דער קבלה, ווי דער „זהר", זענען פאלש, נאכגעמאכט און אז די לעהרע פון דער קבלה איז סותר דער ריינער לעהרע פון יודענטום. אין זיין צווייטען ווערק „קול סכל ושאגת ארי" מאכט דע־מאדענא נאך א טריט ווייטער און טרעט שוין ארויס ניט בלויז געגען דער הייליגקייט פון דער קבלה, נאר אויך געגען דעם אויטוריטעט פון תלמוד. נאכדעם ווי די יודישע מלוכה איז געפאלען — זאגט ער אין דעם ווערק, — האבען די פיהרער פון פאלק געדארפט איינפיהרען א נייע ארדנונג אויפ'ן גרונד פון תורת משה, וואס זאל זיין צוגעפאסט צו די לעבענס־בעדינגונגען פון יודען אין גלות. אבער וואס זשע האבען זיי געטאן? אנשטאט צו בעזייטיגען די קליינינקייטען פון געזעץ און פערפעסטיגען נאר זיינע יסודות, האבען די דאזיגע לעהרער פון געזעץ נאר איבערגענומען ביי די צדוקים חומרות און דינים אהן א שיעור, וואס מאכען שווער דאס לעבען פון יודען אין גלות, און דאס האבען זיי אנגערופען „תורה שבעל פה"! דא איז דע־מאדענא דערגאנגען צו דעם פונקט, צו וועלכען עס זענען צוגעקומען אלע פריידענקענדע יודען פון 19־ען יאהרהונדערט און עס איז לייכט זיך פארצושטעלען, וואס פאר'א רדיפות און צרות דע־מאדענא וואלט זיך אנגעליטען, ווען ער וואלט ארויסזאגען די דאזיגע געדאנקען אפען. ער האט דאס אבער גוט פערשטאנען, און איז דעריבער געבליבען איינזאם אין אליין מיט זיין פריינזן, וועלכען ער האט געמוזט בעהאלטען בחדרי חדרים.

א צווייטער אנגעזעהענער וועלטליכער קע־ער און „פריינזינגער" מענש פון יענער צייט איז געווען ר' יוסף שלמה דעלמעדיגא (1591 — 1655); ביי איהם האבען אבער די פריינזיניגע געדאנקען און דער וויסענ־שאפטליכער עלעמענט זיך אזוי פערפלאנטערט און צונויפגעמישט מיט דער קבלה און דעם מיסטיציזם, אז ער האט אויף יעדען שריט נאר סותר געווען זיך אליין, און איז סוף כל סוף ארײן אין א גרויסען פלאנטער, פון וועלכען ער האט אליין ניט געקאנט ארויסקריכען און געענדיגט האט ער דערמיט, וואס ער איז געווארן א פערברענטער אנהענגער פון די

קבליסטען. אַ אייניקעל פון פילאָזאָף ר׳ אליהו דעלמעדיגאָ, האָט יוסף שלמה בעקומען זיין בילדונג אין איטאַליען. אין דער יוגענד האָט ער בעזוכט דעם אוניווערזיטעט אין פּאַדואַ, וואו ער האָט געהערט לעקציעס וועגען מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע פון דעם גרויסען גאַליליי אַליין. גאָלדעם האָט דעלמעדיגאָ זיך פערטיעפט און אַנדערע וויסענשאַפטען, צו וועלכע ער האָט געהאַט אַ גרויסע נייגונג. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געהאַט אַ גרויסע לײדענשאַפט צו רייזען און אין 1616 האָט ער געמאַכט אַ רייזע קיין עגיפּטען, וואו ער האָט געהאַט אַ גלענצענדען מאַטעמאַטישען דיספּוט מיט אַ מוסולמענישען געלעהרטען. פון דאָרטען איז ער אַבגעפאָהרען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו ער איז זיך צונויפגעגאַנגען מיט די קאַראַאימען, און פון דאָרטען קיין פּוילען און ליטאָ. דאָרט האָט ער זיך בעזעצט נעבען ווילנאָ און איז געוואָרן הויז־דאָקטאָר ביים פירשט ראַדזיוויל; אָבער אויך דאָ האָט ער זיך לאַנג ניט געהאַלטען. אין גיכען בעגעגענען מיר איהם שוין אין דייטשלאַנד, פריהער אין האַמבורג, דער־נאָך אין אַמשטערדאַם און אין פראַנקפורט, וואו ער האָט אָנגענומען די שטעלע פון אַ דאָקטאָר אין דער יודישער קהלה. זיין וואַנדער־לעבען האָט ער פערענדיגט אין פּראָג אין 1655. ניט קוקענדיג אויף זיין גרויסע ענציקלאָפּעדישע בילדונג, האָט זיך איהם דאָך ניט איינגעגעבען אויסצו־אַרבייטען אַ וועלכע עס איז קלאָרע וועלט־אַנשויאונג, און מיר זעהען, ווי דעלמעדיגאָ דרעהט זיך צווישען פינסטערניש און ליכטיגקייט, צווישען וויסענשאַפטליכען גייסט און בלינדע אמונה, צווישען פרייע געדאַנקען און מיסטישע חלומות. דעלמעדיגאָ איז כאַראַקטעריסטיש פאַר דער גאַנצער עפּאָכע: פּונקט ווי ער, אַזוי האָט די גאַנצע עפּאָכע זיינע זיך געוואָרפען צווישען פינסטערניש און ליכטיגקייט און איז געווען פול מיט סתירות. די גרויסע השפּעה פון דער הומאַניסטישער וועלט־אַנשויאונג, די סימנים פון דער נאָהענטער גרויסער רעפאָרמאַציע זעהען מיר שוין אויך אין יודענטום, וואו עס שאַפט זיך עפּעס, וואו עס וועקט זיך אַ נייער געדאַנק און עס הויבט זיך אָן אַ קריטישע בעציהונג צום יודישען עבר. אָבער דאָס אַלץ ווערט דערשטיקט אינוועניג, געפינט ניט קיין פרייען פּלאַץ פאַר זיך און עס מוזען פריהער פאַלען די מויערן פון ענגען געטאָ, עס מוז פריהער אַראָב דער אויסערליכער דרוק, אום די ברוזענדע אינערליכע קרעפטען אין יודענטום זאָלען געפינען אַ פרייען אַרויסגאַנג און פערוואַנדעלט ווערען אין אַ ברייטער פרייער בעוועגונג.

פיערטעס קאפיטעל.

יודען אין דער עפאכע פון דער רעפאָרמאציע.

מיט דער שטורמדיגער רעפאָרמאציאָנס־בעוועגונג, וואָס האָט אויפגערודערט גאנץ אייראָפּא און געמאכט אַ איבערקעהרעניש אין גאנצען פּאָליטישען און גייסטיגען לעבען פון די אייראָפּעאישע פעלקער, ענדיגט זיך דאָס פינסטערע מיטעלאַלטער און עס הויבט זיך אָן די „נייע צייט" אין דער געשיכטע פון דער מענשהייט. די דאָזיגע גרויסע בעוועגונג שטאַמט אָב פון דייטשלאַנד. דוקא אין׳ם באַרבאַרישען דייטשען פאָלק, דוקא אין לאַנד פון די ריטער, וואָס האָבען פערבראַכט די יאָהרען אין שטענדיגען קאַמפף צווישען זיך איבער נארישקייטען, — דוקא פון דאָרטען האָט געקאָנט אַרויסוואַקסען די גרויסע רעליגיעזע בעוועגונג, וואָס האָט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו דעם ריינעם רעליגיעזען תוך פון קריסטענטום. די ראָמאַנישע פעלקער זענען שוין געוועזען דעמאָלט אַזוי ווייט פערדאָרבען, אַזוי ווייט פון יעדער רעליגיעזער בעציהונג צום לעבען, אַז ביי זיי איז שוין זאָגאר ניט מעגליך געוועזען קיין „אפיקורסות", קיין פּראָטעסט געגען דעם פאַלשען קאַטוילוציזם. אין די פּויפּסטליכע ספערען, צווישען די געבילדעטע מענשען, אין די פּאַלאַצען פון די הויכע גייסטליכע אין איטאַליען, פראַנקרייך און שפּאַניען האָט מען אין יענער צייט געלעבט אַ גוטען טאָג, זיך אַריינגעלאָזט אין תענוגים און בסוד אָבגעלאַכט פון דער גאַנצער קריסטליכער רעליגיע, וועלכע איז זיי וויניג וואָס אָנגעגאַנגען, און נאָר אין דייטשלאַנד, וואו דאָס פאָלק איז נאָך געוועזען פּרימיטיוו און נאַאיוו, וואו מען האָט נאָך באמת געגאַרט צו אַ ריינער אמת׳ער רעליגיע, איז געוועזען דער ריכטיגער באָדען פאַר דער

רעפארמאציע מיט איהר גאנצען צארן געגען דער פאלשקייט פון די פויפסטען און מיט איהר שטורמדיגען דראנג צום פיינעם רעליגיעזען געפיהל. טיעף אין דייטשען פאלק זענען שוין פון לאנג געלעגען בע־האלטען גרויסע קרעפטען און עס האבען נאר געדארפט קומען די נויטיגע סיבות, אום אויפצעוועקען די דאזיגע קרעפטען. מיט א געוויסען שטאלץ קאנען מיר זאגען, אז איינע פון די נאהענטסטע סיבות, וואס האבען ארויסגערופען און פארברייטעט די גרויסע רעפארמאציע, איז געווען דער דיספוט צווישען די הומאניסטען און די „פינסטערע לייט" וועגען תלמוד.

ערב דער לוטעראנישער רעפארמאציע האבען די פערביסענע קלעריקאלען, די פינסטערע כוחות אנגעהויבען פיהרען א בייזען קאמפף געגען יודענטום. זיי איז ווינציג געווען די געדריקטע יודישע לאגע, — זיי האבען נאך געוואלט עוקר מן השרש זיין די גאנצע יודישע רעליגיע. פאר זייערע אויגען האט זיך געטראגען דאס אידעאל פון דער פינסטערער שפאנישער אינקוויזיציע מיט איהרע שייטער־הויפענס, ענוים און שפיאנאזש. די יודען־שנאה איז געווען דער צענטר פון דער פאליטיק פון די דייטשע קלעריקאלען און ניט ווילענדיג איז דער קאמפף געגען יודענטום גע־ווארען אויך דער קאמפף געגען דער גייסטיגער בענייאונג בכלל, געגען אלע נייע אידעען פון די הומאניסטען, געגען דער אפיקורסות פון די פרייזיניגע. אין דער לופטען האט זיך שוין געטראגען דער גייסט פון דער נאהענטער רעפארמאציע און עס איז בעשערט געווען, אז דאס יודענטום זאל אוועקגעשטעלט און צונויפגעבונדען ווערען מיט דער גרויסער רעפארמאציאנס־בעוועגונג אין דעם פערביטערטען קאמפף געגען איהר.

דער סיגנאל צו א קאמפף געגען יודענטום איז געגעבען געווארען אין קעלן, אין דער דאזיגען הויפט־שטאב פון די קלעריקאלען, וואו עס האבען געהערשט די דאמיניקאנער, דער אינקוויזיטאר האכשטראטען, דער פינסטערער פראפעסאר פון טעאלאגיע ארנאלד פון טאנגערן און אנדערע בעריהמטע „שווארצע" לייט. דער סיגנאל איז געווען פון איין זייט צו אטאקירען די יודישע ליטעראטור, מיט וועלכער די הומאניסטען האבען זיך אנגעהויבען אינטערעסירען, און פון דער צווייטער זייט — צוצוגרייטען א באדען פאר געצוואונגענעם שמד צווישען יודען, ווי אין שפאניען. אלס ווערקצייג פאר דעם טייוולאנישען פלאן איז אויסגעקליבען געווארען דער משומד פפעפערקארן.

יוסף פפעפערקארן פון מעהרען איז געוועזען א פשוטער קצב, כמעט אנ'עם הארץ און דערצו א מענש מיט א אונגעהויערער חוצפה. איינמאל האט מען איהם געכאפט ביי א גנבה מיט א שלאס־בראך און ער איז ארעסטירט געווארען. ווי עס שיינט, איז איהם נאך דער מעשה ניט געוועזען איבעריג אנגענעהם צו פערבלייבען צווישען יודען און ער האט בעשלאסען אבצושמד'ען זיך און זיין גאנצע פאמיליע. אט דעם דאזיגען מענשען מיט א פינסטערער פערגאנגענהייט האבען די דאמיניקאנער אויסגעקליבען פאר זייער רעכטער האנד אין קאמפף מיט די יודען און יודענטום. די פערברעכערישע טעטיגקייט געגען זיין פאלק האט פפעפערקארן אנגעהויבען מיט דער בראשור „שפיגעל דער ערמאהנונג", וואס איז ערשינען אין 1507 אויף דער רוימישער שפראך. אין דער דאזיגער בראשור פרובט נאך דער יודישער משומד זיך אונטער'חנפענען צו יודען, איינרעדען זיי מיט גוטע רעד זיך צו שמד'ען, ווייל נאר אין קריסטענטום איז דער ריינער אמת און די ישועה פאר אלע פעלקער. דארט פרובט אויך פפעפערקארן אבוועגדען אלע בלבולים אויף יודען, אז זיי בענוצען קריסטליך בלוט, און ווענדעט זיך צו די קריסטען מיט א אויפרוף, אז זיי זאלען ניט צו פיעל דריקען די יודען, וועלכע „זענען אויך מענשען" גלייך ווי אלע. אין א יאהר ארום האבען די דאמיניקאנער ארויסגעגעבען א צווייטע בראשור אונטער פפעפערקארן'ס נאמען „יודען־בייכטע" און דא איז שוין דער טאן גאר א אנדערער. דא ווערט אבגעלאכט פון די יודישע מנהגים, די יודען ווערען שוין אנגערופען „הינט, וואס לעקען דאס קריסטליכע בלוט" און פון די קיסרים ווערט געפאדערט, צו פערבאטען יודען האנדלען מיט פראצענט און זיי צווינגען צו הערען די מיסיאנערישע דרשות אין די שוהלען. און וואס ווייטער איז געווארען אלץ ערגער: אין 1509 איז ערשינען פפעפערקארן'ס א דריטע בראשור, וואס איז בכיון ארויסגעגעבען געווארען ערב פסח, כדי אויפצורייצען דעם המון געגען יודען. דארט ווערט דאס דייטשע פאלק שוין גערופען ארויסצוטרייבען אלע יודען פון לאנד, צונעהמען ביי זיי זייערע קינדער און זיי ערציהען אין קריסטליכען גלויבען און בכלל צו רודפ'ען זיי ביז לעצט, ווייל יודען בעראבעוען די קריסטען און זויגען פון זיי אויס דאס בלוט. ביים פאלק האט די דאזיגע העצע קיין ערפאלג ניט געהאט, אבער דערפאר האבען די דאמיניקאנער געפרובט פעראינטערעסירען אין דער אגיטאציע געגען יודען הויכגעשטעלטע פערזאנען, און דאס האט זיך זיי איינגעגעבען.

די דאמיניקאנער האט זיך איינגעגעבען אריבערצוציהען אויף זייער זייט דער פרומער קוניגונדא, די שוועסטער פון קייזער מאקסימיליאן. וועלכע האט געגעבען פפעפערקארנ׳ען א בריעף צום קייזער מיט א ביטע צו קאנפיסקירען אלע יודישע ספרים, אויסער דער ביבעל, וועלכע זענען פול מיט האס צום קריסטענטום און ווארפען א שאנדע אויף דער הייליגער רעליגיע. מיט דער דאזיגער רעקאמענדאציע איז פפעפערקארן אוועקגעפאהרען קיין איטאליען צום קייזער מאקסימיליאן, וועלכער האט דאן געפיהרט מלחמה מיט דער וועגעציאנישער רעפובליק, און פפעפערקארן איז צוריקגעקומען מיט א נצחון: דער קייזער, וועלכער איז געווען פערנומען מיט דער מלחמה און ניט געהאט קיין צייט אריינצוטראכטען אין אזעלכע ענינים, האט ניט לאנג געקלערט און ערלויבט פפעפערקארנ׳ען צו רעווידירען אלע יודישע ספרים און פערברענען די, אין וועלכע עס געפינען זיך שלעכטע רעד וועגען קריסטענטום.

מיט טריאומף האט פפעפערקארן זיך גענומען צו דער ארבייט, וועלכע ער האט אנגעהויבען אין פראנקפורט אם מיין, וואו עס האבען זיך געפונען פיעל יודען פון תורה און געלד און גאנצע בערג יודישע ספרים. לויט׳ן פערלאנג פון פפעפערקארן האט דער מאגיסטראט צונויפגערופען אלע יודען אין שוהל אריין, וואו מען האט נאר זיי איבערגעלייענט דעם בעפעהל פון קייזער, ארויסצוגעבען אלע ספרים פפעפערקארנ׳ען. מען האט צוערשט צונויפגעזאמעלט אלע סדורים און זיי קאנפיסקירט. דאס איז געווען די ערשטע נאכט פון סוכות, ער האט נאך געוואלט פערבאטען די יודען צו דאווענען אין די שוהלען, ווייל פונקט אום יום טוב האט ער געוואלט מאכען די רעוויזיע אין די יודישע הייזער, אבער די גייסטליכע האבען זיך ארויסגעוויזען פאר מעהר מענשליך, ווי פפעפערקארן, און ניט געוואלט איינשטימען צו פערשטערען יודען זייער יום טוב. די רעוויזיע איז אבגעלעגט געווארען אויף מוצאי סוכות, אבער דא האבען יודען פלוצלונג געשטעלט א ווידערשטאנד און ערקלערט, אז זיי וועלען ניט ארויסגעבען די ספרים, כל זמן זיי וועלען זיך ניט פארשטעלען פאר׳ן קייזער, כדי ער זאל אויסהערען אויך דעם צווייטען צד. אין דער זעלבער צייט האבען די יודען געשיקט א דעפוטאציע צום הומאנישען ארציביסקופ אוריעל, וועלכער האט זיך געווענדעט צום קייזער מיט א אנווייזונג, אז אזא וויכטיגע פראגע קען ניט געלעזט ווערען אין איילעניש מיט איינמאל און מוז ערנסט בעטראכט ווערען. אויך דער מאגיסטראט האט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון יודען און פון דעם

זעלבען ארציביסקופ איז אנגעקומען א בעפעהל צו די גייסטליכע, אז זיי זאלען ניט שטיצען פפעפערקארנ׳ען. אזוי ווי דער קייזער האט ערלויבט פפעפערקארנ׳ען רעווידירען די יודישע ספרים ניט אנדערש, ווי אין דער אנוועזענהייט פון צוויי גייסטליכע און א פארשטעהער פון מאגיסטראט, האט ער שוין ממילא זיין פלאן ניט געקאנט אויספיהרען און די יודען האבען אויף א ווייל׳ע פריי אבגעעטעמט.

נאכדעם האבען די יודען ארויסגעשיקט זייערע שתדלנים צום קייזער און איהם בעוויזען זייערע אלטע קייזערליכע פריווילעגיעס. מאקסימיליאן איז איינגעגאנגען דערויף, אז מען זאל גרינדען א קאמיסיע פון געלעהרטע, וועלכע זאלען בעטראכטען די פראגע. די דאמיניקאנער זענען ניט געוועזען איבעריג צופרידען דערמיט און פפעפערקארן איז ווידער אמאל געפאהרען קיין איטאליען, בעזארגט מיט פיעל רעקאמענדאציעס צום קייזער און צו די הויכגעשטעלטע לייט. דאס מאל האט פפעפערקארן נאר געפועל׳ט, אז אין דער קאמיסיע זאל צווישען אנדערע אויך בעשטימט ווערען דער בעריהמטער געלעהרטער יאהאן רייכלין, דער גרעסטער דייטשער אויטאריטעט. די כונה דערפון איז געוועזען קלאר: אדער רייכלין וועט האלטען מיט די דאמיניקאנער און דאן איז א סוף צום יודענטום, ווייל ווער וועט האבען די העזה ארויסצוטרעטען געגען דעם מענשען, מיט וועלכען עס שטאלצירט גאנץ דייטשלאנד; אדער רייכלין וועט פערטיידיגען די יודישע ספרים, און דאן וועלען די דאמיניקאנער שוין אנהויבען א ענערגישען קאמפף געגען רייכלינ׳ען אליין און געגען דער גאנצער חברה הומאניסטען, וועלכע זיי וועלען בעשולדיגען אין אפיקורסות און פאדערען זיי צום געריכט פון דער אינקוויזיציע. די האפנונג פון די דאמיניקאנער איז אבער צערשטערט געווארען און מיט דער בעשטימונג פון רייכלין אלס מיטגליד פון דער קאמיסיע האט זיך אנגעהויבען זייער גרויסע מפלה.

יאהאן רייכלין איז געוועזען ניט בלויז א בעריהמטער געלעהרטער און דער גרעסטער קענער פון די אלטע שפראכען אין זיין צייט, נאר אויך א גוטהערציגער מענש, וואס האט שטענדיג ליעב געהאט דעם אמת. ווי פיעל פון די גרויסע הומאניסטען, האט אויך רייכלין געהאט א פערלאנג צו ערלערנען גרינדליך די העברעאישע שפראך. דער ערשטער לעהרער זיינער, וועזעל אין באזעל, האט אליין געקאנט ווינציג העברעאיש און איז נאר אימשטאנד געוועזען אויסצולערנען רייכלינ׳ען די ערשטע כללים פון דער העברעאישער שפראך. זענענדיג אין רוים, האט רייכלין זיך דערוואוסט וועגען די וואונדערבארע סודות פון דער קבלה. מיט

וועלכער עס האָבען זיך דאַן אינטערעסירט פיעל קריסטען, און די ליעבע צו העברעאיש איז נאָך ביי איהם דאַן שטאַרקער געוואָרען. צוריקקומענדיג קיין דייטשלאַנד, האָט רייכלין זיך געווענדעט מיט אַ בריעף צום רב פֿון רעגענסבורג ר׳ יעקב מרגליות, וועלכען ער האָט געבעטען צושטעלען איהם געוויסע קבלה־ספרים. דער רב האָט איהם אָבגעענטפֿערט, אַז אין די קבלה־ספרים איז בכלל ניט כדאי אַריינצולאָזען זיך און אַז די ספרים, וועלכע ער בעט, קאָן ער, דער רב, ניט בעקומען. ערשט אין אַ צייט אַרום האָט רייכלין זיך בעקאָנט מיט דעם אַרצט פֿון קייזער פריעדריך III, ר׳ יעקב לואַנץ, און דער דאָזיגער געלעהרטער יוד איז פֿון דאַן אָן געוואָרען רייכלינ׳ס לעהרער אין העברעאיש. מיט גרויס התמדה האָט זיך רייכלין גענומען צו דעם שטודיום און אין אַ צייט אַרום איז ער שוין אימשטאַנד געווען צו לייענען העברעאישע ספרים אָהן דער הילף פֿון אַ לעהרער. פֿון דעמאָלט אָן האָט רייכלין ניט אויפֿגעהערט ווייטער צו ערלערנען די העברעאישע שפּראַך און ליטעראַטור, הגם ער איז נאָך אַלעמען דאָך ווייט געווען פֿון גרינדליכע קענטעניש.

רייכלין איז דאַן געווען דער איינציגער קריסט אין אייראָפּאַ, וואָס האָט גוט געקאָנט די העברעאישע שפּראַך, און אַזוי ווי דער פֿערלאַנג צו בעקאָנען זיך מיט דער העברעאישער שפּראַך איז דאַן איבעראַל געווען גרויס, האָבען פיעל פֿון רייכלינס פֿריינד זיך געווענדעט צו איהם מיט אַ בקשה, אַז ער זאָל פֿערפֿאַסען אַ העברעאישע גראַמאַטיק און לעהרבוך. רייכלין האָט ערפֿילט די בקשה און פֿערפֿאַסט אַ העברעאישע גראַמאַטיק, וואָס איז נאָך געווען פֿול מיט פֿעהלערען, אָבער האָט דאָך געגעבען פֿאַר פיעל קריסטען אַ שליסעל צו ערלערנען די העברעאישע שפּראַך און רייכלין האָט ערצויגען פיעל תלמידים, וואָס האָבען מיט עהרפֿורכט זיך בעצויגען צו העברעאיש און איהר געווידמעט צייט.

אָבער צוזאַמען מיט דער גרויסער אַכטונג צו העברעאיש, איז רייכלין דאָך אין יענער צייט געווען ווייט פֿון יודענפֿריינדליכקייט; ער האָט זיך ניט געקאָנט בעפֿרייען פֿון די אַלטע אַבערגלויבענס וועגען יודען און יודענטום און האָט געהאַלטען די יודען פֿאַר אַ נידעריגען סאָרט מענשען, וואָס גאָט האָט זיי שטרענג בעשטראָפֿט דערפֿאַר, וואָס זיי געהען ניט אין ריכטיגען וועג. ווי אַנדערע קלעריקאַלען, האָט רייכלין אין יענער צייט געהאַלטען, אַז יודען לעסטערען די קריסטליכע הייליגטימער און אַלע קריסטען בכלל, און געבראַכט אַ ראיה פֿון דער ברכה „ולמלשינים” אין שמונה עשרה. שפּעטער האָט רייכלין זעהר בעדויערט,

וואס ער האט געשריבען שלעכטס אויף יודען, וועלכע ער האט אין הארצען קיינמאל ניט געהאסט. אבער אין יענער צייט איז רייכלין נאך ניט געוועזען פריי פון די אלטע אבערגלויבענס און אויסערליך האט ער אין זיין בעציהונג צו יודען זיך ניט אונטערשיידעט פון די איבעריגע קריסטען. אין דער צייט, ווען רייכלין איז בעשטימט געווארען, צוזאמען מיט האכשטראטען און אנדערע יודען=פיינד, אלס עקספערט אין דער קאמיסיע ווענען די יודישע ספרים, איז ער שוין געוועזען זעהר פאפולער אין גאנץ דייטשלאנד, געשעצט און געעהרט אומעטום אלס גרויסער געלעהרטער און אנגעזעהענע פערזענליכקייט. די דאמיניקאנער האבען אין איהם ניט געקאנט געפינען קיין חטא, אבער געשפירט האבען זיי, אז רייכלין וועט מיט זיי ניט געהן, אז זיין הארץ איז ניט געניינט צו קיין פאלשקייטען און מענשען=האס. ווען פפעפערקארן איז געפאהרען קיין איטאליען צום קייזער, איז ער אויפ'ן וועג אבגעטרעטען צו רייכלינ'ען און געפרובט איהם איבעררעדען, אז ער זאל געהן האנד ביי האנד מיט די דאמיניקאנער געגען יודען. רייכלין האט מסכים געוועזען צו די אלע בעשולדיגונגען געגען יודען, אבער פעראייניגען זיך מיט די דאמיניקאנער האט ער ניט געוואלט, ווייל זיין הארץ איז בכלל ניט געוועזען געניינט צו קיין שלעכטס. ער האט זיך רוהיג און ערנסט גענומען צו זיין ארבייט, אויסצופארשען די יודישע ספרים, און די ארבייט האט ביי איהם געדויערט אנ'ערך דריי חדשים.

דערווייל האט פפעפערקארן ניט אויפגעהערט פלייסיג פארטצוזעצען זיין טעטיגקייט און קאנפיסקירט אומעטום די יודישע ספרים. צו דער שמחה פון די קלעריקאלען איז אין יענער צייט אונטערגעקומען א ריטואלער פראצעס געגען יודען. אין בראנדענבורגער מדינה האט איינער א קריסט אוועקגעגנב'ט פון קירכע דאס היילינע ברויט — די האסטיע און איניגע כלים. ווען מען האט איהם געחאפט, האט ער דערצעהלט, אז ער האט פערקויפט די געגנב'עטע זאכען יודען. דער בראנדענבורגער בישאף צוזאמען מיט דעם דעספאטישען קורפירשט יאאחים I האבען פעראָרדענט, באלד אבצוזוכען די „שולדיגע". די „שולדיגע" האט מען געפונען, זיי ארייינגעזעצט אין טורמע, שרעקליך געפייניגט און דערנאך געטויט דורך פערברענען. זעקס און דרייסיג פון די פערמשפט'ע זענען לעבעדיגערהייט פערברענט געווארען און ביז דער לעצטער מינוט ניט אויפגעהערט זאגען שטיקלעך פון תהלים און תפילות, נאר צוויי פון זיי האבען ניט אויסגעהאלטען די יסורים און פאר'ן טויט זיך געשמד'ט.

דערפאר האט מען זיי געטאן א חסד און אנשטאט לעבעדיגערהייט פערברענען האט מען זיי אראבגענומען די קעפ. שפעטער מיט 25 יאהר האט זיך ארויסגעוויזען, אז דאס געריכט, וואס האט פערמשפט די יודען, האט „א טעות" געהאט. דער קריסט, וואס האט געגנב'עט די האסטיע, האט זיך מודה געווען בעת א ודוי פאר א גלח, אז ער האט אומזיסט אומגעבראכט אכט און דרייסיג יודען, אויף וועלכע ער האט א בלבול געמאכט. דער גלח האט געבעטען ביים ביסקופ א ערלויבניש דאס מאל עובר צו זיין אויף דעם סוד פון ודוי און פערעפענטליכען די מעשה, נאר דער ביסקופ איז דערויף ניט איינגעגאנגען, כדי ניט צו „קאמפראמעטירען" דאס געריכט. ערשט אין א צייט ארום, ווען דער גלח, וועלכען דאס געוויסען האט ניט געלאזען רוהען, איז איבערגעגאנגען אין לוטעראנישען גלויבען, האט ער אפען ענטדעקט דעם אמת. דערוויל האט פפעפערקארן אין זיין חברה זיך בענוצט מיט דער מעשה, און ארויסגעלאזט א בראשור „איינע וואהרע בעגעבענהייט" (א אמת'ע מעשה), וואו עס איז בעשריבען געווארען די מעשה מיט דער א וועקגעגנבעטער האסטיע. די בראשור האט געמאכט א גרויסען איינדרוק אין גאנץ דייטשלאנד און די געזעלשאפטליכע מיינונג איז אזוי ערנאך פארברייטעט געווארן געגען יודען. יודען האבען געלעבט אין פחד און אין שרעק, נאר די האפנונגען פון די קלעריקאלען זענען דאך ניט ערפילט געווארען און פון דער גאנצער העצע געגען יודען איז נאר ארויסגעקומען א אומגליק פאר די פינסטערע קלעריקאלען. מיט רעכט האט איינער פון די הומאניסטען דאן געזאגט, אז „דער דאזיגער פארשוין" (פפעפערקארן) האט געטאן דעם קלעריקאליזם פיעל מעהר רעה, איידער עס האבען איהם געקאנט טאן אלע פריינדליכע צוזאמען.

אויף דער פראגע פון קייזער: „צי וועט זיין עהרליך פאר גאט און צי וועט די קריסטליכע לעהרע נוצען האבען דערפון, וואס מיר וועלען פערברענען די יודישע ספרים?" האט רייכלין געענטפערט זעהר אויספיהרליך, אין א שווערן סטיל, מיט דער גרעסטער פינקטליכקייט, און דער אלגעמיינער ענטפער איז געווען לטובת יודען. רייכלין טיילט ערשטענס איין די יודישע ספרים אין זעקס בעזונדערע קאטעגאריעס און ווייזט אן, אז עס איז ניט ריכטיג, ווען מען איז כולל די גאנצע יודישע ליטעראטור אונטער איין נאמען. איין קאטעגאריע זענען די קאמענטאריעס צו דעם תנ"ך, ווי די ספרים פון רש"י, אבן עזרא, רד"ק און אנדערע. אין די ספרים איז קיין שאדען פאר'ן קריסטענטום ניטא, פערקעהרט, זיי

זענען אויך זעהר נוצליך פאר די קריסטען, וואס ווילען ערלערנען די ביבעל. צו דער צווייטער קאטעגאריע געהערען די פאעטישע און סאטירישע ספרים און צווישען זיי געפינען זיך נאר צוויי סאטירען אויף דער קריסטליכער רעליגיע: „ספר הנצחון” פון ר׳ ליפמאן און „מעשה הלדה”, אבער ווי די יודען זאגען, איז זיי פערבאטען צו לייענען די ספרים, וועלכע זענען מעהר ניטא במציאות. די דריטע קאטעגאריע זענען די יודישע פילאזאפישע און וויסענשאפטליכע ביכער, וועלכע אונטערשיידען זיך מיט קיין זאך ניט פון די קריסטליכע ספרים פון דעם סארט. די פיערטע קאטעגאריע ספרים זענען די יודישע שוהל=תפילות און פיוטים, אבער זיי געהערען צום יודישען רעליגיעזען לעבען און לויט די פריווי=לעגיעם, וואס יודען האבען בעקומען פון די קיסרים, טאר מען זיך אין זייער רעליגיעזען לעבען ניט אריינמישען. די 5=טע קאטעגאריע זענען די קבלה=ספרים, אין וועלכע עס ליגען טיפע סודות און וועלכע האבען פעראינטערעסירט אויך פיעל קריסטען. וואס אנבעלאנגט די ספרים פון דער 6=ער קאטעגאריע, דער תלמוד, אין וועלכען די יודישע שונאים געפינען אלדאס בעז, איז רייכלין זיך אפענהערציג מודה, אז ער האט א קנאפע ידיעה אין זיי, אבער נאך ווינציגער קענען דעם תלמוד אנדערע קריסטען, וואס קענען קיין העבראיש ניט און אויב זיי מאכען בלבולים אויף דעם תלמוד, איז דאס בלויז שקר און נארעריי, ווייל באמת ווייסען זיי ניט, וועגען וואס דארט רעדט זיך אפילו. אין אלגעמיין זאגט זיך רייכלין ארויס געגען פערברענען די יודישע ספרים און געגען רדיפות אויף יודען בכלל. אויב, ערקלערט ער, עס איז זאגאר אמת, אז די יודישע ספרים לייקענען אין קריסטוס און אין זיין לעהרע, מיט וואס זענען דאן די ספרים ערגער פון די יודען אליין, וועלכע גלויבען נישט אין דער קריסטליכער לעהרע? די יודען אליין דארף מען ווידער לאזען צו רוהע, ווייל, ערשטענס, שטעהען זיי אויסערהאלב דער קריסטליכער קירכע און עס איז נאריש, ווען מען האלט זיי פאר „אונגלויביגע”, פאר קריסטען, וואס לייקענען אין זייער לעהרע. זיי האבען גארניט צו טאן מיט דער קירכע, מיט׳ן קריסטענטום און דאס קריסטענטום האט דעריבער איבער זיי קיין שליטה ניט. צווייטענס, זענען אויך יודען בירגער צוגלייך מיט אלע אנדערע און זיי האבען דאס רעכט צו פאדערען פון דער מלוכה, אז זי זאל בעשיצען זייער לעבען און אייגענטום; דא איז צום ערשטען מאל ארויסגעזאגט געווארען דער געדאנק וועגען רעכט, וועגען דעם, אז יודען זענען בירגער און

ניט קנעכט פֿון קייזער, און רײַכלין איז דעריבער געווען דער ערשטער, וואָס האָט נאָך צוריק מיט פֿירהונדערט יאָהר אַרויסגעזאָגט די אידעע וועגען בירגערליכער גלײַכהייט.

רײַכלין האָט אָבגעשיקט זײַן ענטפֿער דעם קייזער פֿערחת׳מעט מיט אַ שטעמפּעל דורך אַ ספּעציעלען שליח. ער האָט מיט רעכט געמיינט, אַז אַזאַ אָפֿיציעלען דאָקומענט וועט נאָר דער קייזער אַליין קענען אויפֿעפֿענען. אָבער פּפֿעפֿערקאָרן האָט געעפֿענט דעם פּאַפּיער נאָך איידער עס איז אָנגעקומען צום קייזער. ווי אַזוי דאָס האָט זיך איהם אײַנגעגעבען, ווייסט מען ניט. רײַכלין האָט בעשולדיגט די קעלנער מאָנאַכען, אַז דאָס איז געווען זייער אַרבייט. דער קייזער, וואָס איז געווען פֿערנומען מיט זײַנע אינטערעסען, האָט רײַכלינס ענטפֿער צוזאַמען מיט די איבעריגע תשובות פֿון האָכשטראַטען און אַנדערע, איבערגעגעבען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון דרײַ געלעהרטע. דער בעשלוס פֿון דער קאָמיסיע איז געווען גינסטיג פֿאַר יודען און דער קייזער האָט דאַן בעפֿוילען צו רוה לאָזען די יודען און אויך אומקעהרען זיי די ספרים, וואָס מען האָט בײַ זיי פֿערנומען.

דער בעשלוס פֿון קייזער האָט נאַטירליך ניט געקאָנט געפֿעלען די דאָמיניקאַנער, וועלכע האָבען נאָך דעם אַרויסגעלאָזען אַ נײַע בראָשור „דער האַנדשפּיגעל”, שוין ניט אויף לאַטײַן, פֿאַר געצעהלטע מענשען, נאָר אויף דײַטש, פֿאַר׳ן גאַנצען פֿאָלק, און פּפֿעפֿערקאָרן מיט זײַן פֿרוי האָבען אַליין פֿערשפּרייט די בראָשור צווישען המון. דאָרט ווערט דערצעהלט די גאַנצע געשיכטע מיט׳ן דיספּוט וועגען יודען און רײַכלין ווערט אַרויסגעשטעלט אַלס גערונגענער פֿון יודען, וועלכע האָבען איהם בעצאָהלט פֿיעל געלד פֿאַר זײַן פֿערטיידיגונג. די דאָזיגע בראָשור, וואָס איז פֿערשפּרייט געוואָרען מאַסענוואַז צווישען המון, האָט געמאַכט אַ גרויסען אײַנדרוק. דער פֿאַקט, אַז די דאָמיניקאַנער זאָלען אַרויסטרעטען עפֿענטליך געגען אַזאַ אָנגעזעהענעם מענש, ווי רײַכלין, און אַרויפֿלעגען אויף איהם אַזאַ שווערע בעשולדיגונג, האָט שרעקליך אויפֿגערעגט רײַכלינס פֿיעל פֿרײַנד און אויך אין הויף פֿון קייזער האָט די דאָזיגע מיאוסע העצע פֿון יודישען משומד שוין בעגעגענט אַ גרויסען פּראָטעסט. רײַכלין האָט זיך דאַן פֿאָרגעשטעלט פֿאַר׳ן קייזער און זיך בעקלאָגט פֿאַר איהם אויף די מיאוסע מעשים פֿון פּפֿעפֿערקאָרן. דער קייזער האָט צוגעזאָגט אויסצופֿאָרשען די זאַך; ער האָט דאָס אָבער ניט געטאָן, און דאַן איז רײַכלין אַרויס מיט אַ ווערק, וואָס האָט געמאַכט אין יענער צײַט

א געוואלדיגען רושם און צוגעגרייט א באָדען פאַר דער שפּעטערדיגער רעפאָרמאציע. דאָס איז געווען רייכלינס „אויגענשפּיגעל". דאָרט האָט רייכלין אויפגעדעקט די אַלע מיאוסע מעשים פון דעם מנוול פפעפערקאָרן, וואָס האָט פלוצלונג אָנגעהויבען שפּיעלען אַזאַ ראָליע, און אַגב שוין אויך ענטדעקט די מעשים פון פפעפערקאָרנס גאַנצער קאָמפּאַניע, די דאָמיניקאַנער. די בראָשור איז געווען אין יענער צייט א וויכטיגע געשעהניש. צום ערשטען מאָל איז אין דייטשלאַנד אַרויסגערופען געוואָרען א געזעלשאַפטליכע מיינונג, ווייל ניט ווילענדיג איז פון דער היימישער מחלוקת וועגען יודען, וואָס האָט זיך פריהער געפיהרט אין דער שטיל, צווישען געצעהלטע געלעהרטע, יעצט געוואָרען א עפענטליכע דיספּוט. ביידע צדדים האָבען זיך געווענדעט צום פאָלק און צו איהם גערעדט אויף זיין שפּראַך, אַזוי אַז די פאָלעמיק וועגען יודען האָט במילא אַרויסגערופען א פאָלעמיק וועגען דער קירכע און די קירכען-לייט בכלל. רייכלינס פריינד, די הומאַניסטישע געלעהרטע און רוהיגע מענשען, וואָס די יודישע צרות זענען זיי ווינציג אָנגעגאַנגען, זענען ניט געווען צופרידען דערמיט, וואָס רייכלין האָט געמאַכט אַזאַ רעש צוליעב דעם תלמוד און די יודישע ספרים, אָבער ווילענדיג צי ניט ווילענדיג האָט דער קאַמפף אַלץ מעהר זיך פונאַנדערגעפלאַקערט און אין דעם קאַמפף זענען אַריינגעצויגען געוואָרען רייכלין אַליין און זיינע פריינד, די הומאַניסטען.

דער קאַמפף צווישען די דאָמיניקאַנער און רייכלינ'ען איז געוואָרען אַלץ שטאַרקער. די דאָמיניקאַנער, וועלכע זענען אין יענער צייט געווען שטאַרקער זאָגאַר פון קייזער און דעם פּויפּסט, האָבען אַלץ געסטראַשעט רייכלינ'ען, אַז אויב ער וועט עפענטליך ניט תשובה טאָן און צוריקנעהמען זיינע „אַפּיקורסישע" ווערטער, וועט ער שטרענג בעשטראָפט ווער־ען דורכ'ן אינקוויזיציאָנס-געריכט; רייכלין האָט זיך ווירקליך די ערשטע צייט דערשראָקען און געפּרובט זיך פערענטפערען, נאָר צוריקנעהמען זיינע גרונד-מיינונגען וועגען די יודען און די יודישע ספרים האָט ער, אַלס ערהליכער און אמת'ער מאַן, ניט געקאָנט, און ווען ער האָט איינגעזעהען, אַז קיין פשרה צווישען איהם און די דאָמיניקאַנער איז ניט מעגליך, איז ער געוואָרען פעסט, ווי שטאָל און אייזען, און אָנשטאָט שרעק און ווייכקייט, האָט ער אָנגעהויבען אַרויסטרעטען מיט אַלץ מעהר מוט און ענערגיע. דער קאַמפף איז געוואָרען א אָפענער און ביידע צדדים זענען געווען זעהר קריגעריש געשטימט. פפעפערקאָרן האָט דאַן

אַרויסגעלאָזט אַ נײַע בראָשור „דער בראַנדשפּיגעל”, וואו ער שיט ווײַטער פּעך און שוועבעל אויף רײַכלינ׳ען און בעזונדערס אויף יודען. רײַכלין האָט ניט אָבגעשוויגען און איז אַרויסגעטרעטען מיט נאָך אַ ווערק, וואו ער ווידערהאָלט זײַנע פֿריהערדיגע מײנונגען איבער׳ן יודענטום און יודען, נאָר דאָס מאָל מיט מעהר מוט און אָפֿענהערציגקײט. ער דערמאָנט די אַלע נײַסטליכע פֿון פּפֿעפֿערקאָרנס קאָמפּאַניע, אַז אונטער דער מאַסקע פֿון יראת שמים ליגט אין זײ בעהאַלטען אַ דעספּאָטיש האַרץ, און אָנרופֿענדיג זײ בײַ די נעמען, זאָגט רײַכלין: „דו מײַן האַר, דער קײזער, ערלויב זײ צו נעהמען געלד בײַ יודען, וויפֿיעל זײ וועט זיך וועלן, און דאַן וועלן זײ מיך תיכף צו רוה לאָזען”. וועגען יודען חזר׳ט רײַכלין נאָך אַמאָל איבער, אַז זײ זענען בירגער אין לאַנד און אַז מיט שטאָלץ נעהמט ער אָן די בעשולדיגונג פֿון זײַנע שונאים, דאָס ער איז געוואָרן דער יודישער פֿערטײדיגער. איך ווײס, אַז מײַנע שונאים וועלען אויף מיר אָנפֿאַלען דערפֿאַר, וואָס איך זאָג, אַז אויך יודען זענען בירגער אין אונזער לאַנד. איך וועל לאָזען די דאָזיגע פֿײַנד מײַנע קריצען מיט די צײן, אַרײַנפֿאַלען אין גרימצאָרן, נאָר איך וועל ווײַטער זאָגען: „די יודען זענען ניט בלויז בירגער פֿון לאַנד, זײ זענען אויך אונזערע ברידער”.

דאָס דאָזיגע מוטיגע ווערק רײַכלינ׳ס האָט געמאַכט אַ גרויסען רעש און פֿיעל גײַסטליכע, וואָס זענען געווען אין דער שטיל אויפֿגערעגט געגען די דעספּאָטישע פֿינסטערע דאָמיניקאַנער, האָבען זיך זעהר דערפֿרעהט, וואָס עס האָט זיך ענדליך געפֿונען אַזאַ מוטיגער מענש, וועלכער זאָגט אַרויס אָפֿען דעם אמת וועגען דער באַנדע. פֿיעל פֿון די אָנגעזעהענסטע און רײַכסטע הומאַניסטען האָבען צוגעגעבען רײַכלינ׳ען מוט אין זײַן קאַמפּף און איהם פֿערזיכערט, אַז ער האָט ניט וואָס מורא צו האָבען און קאָן שטענדיג האָפֿען אויף זײער שטיצע. דער קײזער, צו וועלכען בײדע צדדים האָבען זיך געווענדעט, איז געווען אין פֿערלעגענהײט און ניט געוואוסט, וועמען רעכט צו געבען. ענדליך האָט ער אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, אַז מען זאָל מאַכען אַ סוף צו דער פּאָלעמיק און בײדע צדדים זאָלען אנטשוויגען ווערען. עס איז שוין אָבער פֿערגאַנגען צו ווײט און דער קאַמפּף האָט זיך ווײַטער געפֿיהרט מיט נאָך מעהר ברען.

דעם 15-טען סעפּטעמבער 1513 האָט רײַכלין בעקומען פֿון אינקוויזיטאָר האָכשטראַטען אַ מעלדונג, ער זאָל קומען צום אינקוויזיציאָנס-געריכט. רײַכלין אַלײן איז ניט געקומען און געשיקט אַ בעפֿאָלמעכטיגטען,

אבער דאס געריכט, וועלכעס האט איינגעפונען, אז רייכלינס ווערק דארפען פערניכטעט ווערן, האט ניט געקאנט געפינען קיין אפיקורסות געגען דער קירכע אין רייכלינס ספרים וועגען יודען און ער אליין איז ארויס פריי. רייכלינס בעפאלמעכטיגטער האט אנגעגעבען אן אפעלאציע אויף דעם פסק דין, לויט וועלכען רייכלינס ווערק האבען געדארפט פערברענט ווערען, און דער פויפסט האט פעראָרדענט, אז א געריכט פון בישקופען זאל ווידער בעטראכטען דעם גאנצען ענין. ביידע צדדים האבען דערוויילע אנגעהויבען א ענערגישע אגיטאציע, נאר דער סוף איז געווען, אז דער פסק דין פון די בישקופען איז געוועזן לטובת רייכלינ׳ען. דא האט ווידער האכשטראטען אפעלירט צום פויפסט און די זאך איז איבערגעטראגען געווארען קיין רוים.

ביידע פארטייען, די רייכליניסטען און די דאמיניקאנער, האבען אומעטום: אין דייטשלאנד, רוים און זאגאר פראנקרייך, אגיטירט איינע געגען די צווייטע. האכשטראטען און זיינע פריינד האט זיך איינגעגעבען ארויסצובעקומען פון פאריזער טעאלאגישען פאקולטעט א רעזאלוציע געגען רייכלינס „אויגענשפיגעל”. זיי האבען זיך אויך דערשלאגען דערצו, אז דער פראנצויזישער קעניג זאל אנשרייבען א בריעף צום פויפסט געגען רייכלינ׳ען. פון דער צווייטער זייט האבען אויך די רייכליניסטען ניט געשוויגען און שטארק אגיטירט לטובת איהם פאר׳ן פויפסט. א גרויסע ראליע האבען אויך דא געשפיעלט פיעל אנגעזעהענע יודען, וואס האבען געהאט א גרויסע השפעה אין פויפסטליכען הויף און וואס זענען נאטירליך, געשטאנען אויף רייכלינס צד. דער פויפסט לעאָן דער 10-ער, א ליבעראלער מענש, נאר קנאפער למדן, איז געווען אין פערלעגענהייט און אליין ניט געוואוסט, וואס צו טאָן, וועמען צו געבען רעכט. די הכנות צום געריכט האבען זיך דערוויילע פערצויגען און דא זענען אונטערגעקומען די „בריעף פון פינסטערע מענשען”. אין דעם דאזיגען ווערק, וואס איז אנגעשריבען געווארען דורך איינעם א אונבעוואוסטען הומאניסט, איז מיט א זעלטען-בייסענדער איראניע אויסגעלאכט געווארען דער פלוידערזאק פעפערקארן, זיינע פריינד, די פאריזער טעאלאגען און דער קאטאליציזמוס אין אלגעמיין. די „בריעף פון פינסטערע מענשען” האבען ארויסגערופען א אונגעוועהנליכען געלעכטער אין גאנץ מערב-אייראפא. די פריינד פון רייכלינ׳ען זענען ווידער געווארען ביי זיך געהויבען. דער פויפסט, וואס איז געשטאנען צווישען צוויי פייערן און געוואלט זיך אויסדרעהען פון דער פערלעגענהייט, האט איבערגעגעבען די פראגע

דעם לוטעראַנישען קאָנגרעס, וואָס האָט זיך גראָד דאַמאָלס פערזאַמעלט אין רוים. דאָס רוב מיטגלידער פון קאָנגרעס האָבען זיך אַרויסגעזאָגט לטובת רייכלינ׳ען און די דאָמיניקאַנער זענען אָבגעפאָהרען פון רוים אין זעהר אַ געדריקטער שטימונג.

דערמיט האָט זיך נאָך דער קאַמפּף נישט געענדיגט. רייכלינס פריינד האָבען געמאַכט אַן׳ אַנפאַל אויף האָכשטראַטען, ווען ער האָט זיך אומגעקעהרט פון רוים און איהם געוואָלט הרג׳נען. נאָר רייכלין האָט זיי אָבגעהאַלטען דערפון. פון דער צווייטער זייט האָבען די דאָמיניקאַנער נישט אויפגעהערט צו פרעדיגען אין די קירכען געגען די רייכליניסטען; בעזונדערס האָבען זיי זעהר געוואָלט אָבריימען פון וועג די „בריעף פון פינסטערע פערזאָנען“, און זיי האָט זיך איינגעגעבען צו בעקומען אַ ערלויבניש בייַם פּויפּסט צו קאָנפיסקירען דאָס ווערק, אָבער עס איז שוין געוועזען צו שפּעט, ווייל אין משך פון דער קלייַנער צייט האָט דאָס ווערק דערווייל זיך שטאַרק פערשפּרייט און איז געוואָרן אַ הויז=בוך כמעט ביי אַלע גייסטליכע, וועלכע האָבען עס בשתיקה געלייענט מיט דעם גרעסטען פערגניגען און ניט ווינציג געלאַכט.

דעם ספּעציעלען וכוח צווישען רייכלינען און די דאָמיניקאַנער וועגען יודען איז אָבער בעשערט געוועזען צו בלייבען אונפערענדיגט, ווייל אין אַ יאָהר שפּעטער האָבען זיך אָנגערוקט וויכטיגערע געשעהנישען — עס איז געקומען דער שטורם פון דער רעפאָרמאַציאָנס=בעוועגונג און אויף דער סצענע איז אַרויסגעטראָטען דער גרויסער לוטער.

האָט די רעפאָרמאַציע פערבעסערט די יודישע לאַגע? האָט לוטער, וועלכער האָט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו רייַנער אמונה, מיטגעפיהלט די צרות פון יודישען פאָלק? אין ערשטען מאָמענט פון איהר בעוועגונג, ווען די קעמפּפער פון דער רעפאָרמאַציע זענען נאָך געווען גערודפ׳ט, און האָבען געטראָגען די קרוין פון מערטירער אויף די קעפּ, האָבען זיי אַרויסגעוויזען צום גערודפ׳טען יודישען פאָלק געוויס מיטגעפיהל. אין איינעם פון זייַנע ערשטע פּאָלעמישע ווערק האָט לוטער געשריבען וועגען יודען: „אונזערע טפשים, די פּאַפּיסטען, בישאָפען, סאָפיסטען און מאָנאַכען פלעגען זיך ביז איצט מיט יודען בעגעהן אַזוי, אַז יעדער אמת ערהרליכער קריסט האָט געדאַרפט ווערען אַ יוד. ווען איך וואָלט זיין אַ יוד און זעהען, ווי אַזעלכע טעמפּע קעפּ הערשען איבער דער קירך און פרעדיגען די אמונה, וואָלט איך גיכער איינגעשטימט צו זיין אַ שווין, איידער אַ קאַטוילין. דען די לעצטע פלעגען

בעהאנדלען יודען אזוי, גלייך ווי זיי וואלטען זיין הינט, ניט קיין מענשען, און זיי האבען נאר געקאנט פערשילטען זיי, וועהרענד יודען זענען אונזער בלוט און פלייש און ברידער פון אונזער גאט. לויט'ן בלוט און פלייש זענען זיי נעהענטער צו קריסטוס'ען, איידער מיר. און איך וואלט געבעטען אונזערע ליעבע פאפיסטען, אז ווען זיי וועלן מיעד ווערן צו זידלען מיך מיט'ן נאמען „אפיקורס", זאלען זיי מיך אנהויבען זידלען מיט'ן נאמען „יוד"... ווען איך וואלט זיין א יוד, וואלט דער פויפסט מיך קיינמאל ניט איבערגערעדט אנצונעהמען זיין געצענדינעריי", לוטער ווידערהאלט דא דעם אנעקדאט פון באקאטשיא וועגען א געוויסען יוד, וואס האט אמאל געזעהן דעם פויפסט אין רוים, און צוריקקומענדיג צו זיך אהיים האט ער געבעטען דעם גלח, ער זאל איהם אבשמד'ען. ווען מען האט געפרעגט דעם יוד, פארוואס ער וויל זיך פלוצלונג שמד'ען, האט ער געענטפערט: „דער קריסטליכער גאט מוז זיין זעהר א גוטער, ווען ער קוקט זיך צו די אלע מיאוסע מעשים, וואס ווערען אבגעטאן אין רוים, און שווייגט". „מיין עצה איז — זאגט לוטער ווייטער — צו בעגעהן זיך מיט יודען קליגער. ווי קענען מיר ערוואַרטען, אז זיי זאלען קומען צו אונז, ווען מיר אליין פערטרייבען זיי פון זיך, ווען מיר מאכען אויף זיי בלבולים, בעשולדיגענדיג זיי אין געברויכען קריסטליך בלוט און אין נאך אזעלכע נארישקייטען? ווי קענען זיי זיך צוגויפנעהן מיט אונז, ווען מיר פערבאטען זיי צו ארבייטען צווישען אונז, צו פערנעהמען זיך מיט מלאכה, ווען מיר שליסען זיי אוים פון דער ארומיגער וועלט און טרייבען זיי צו פערנעהמען זיך מיט פראצענט? אויב מען וויל העלפען יודען, דארף מען צו זיי אנווענדען ניט דעם פויפסטליכען, נאר דעם קריסטליכען געזעץ פון ליעבע, אויפנעהמען זיי פריינדליך, געבען זיי א מעגליכקייט צו ארבייטען און האנדלען צוזאמען מיט אונז, כדי זיי זאלען קענען זעהען, ווי עס לעבען און גלויבען די קריסטען".

די דאזיגע מיינונגען וועגען יודען האט לוטער אין גיכען ראדיקאל געביטען. לויט זיינע פערזענליכע נעפיהלען און נייגונגען איז לוטער קיינמאל נישט געווען קיין יודע־פריינד; אין איהם איז געלעגען טיעף בעהאלטען דער געוועזענער פאנאטישער מאנאך מיט זיין געבוירענעם יודענהאס, און אויב ער איז אין אנהויב פון דער רעפארמאציע ארויסגעטרעטען אלס פערטיידיגער פון יודען, האט ער דאס געטאן נישט צוליעב דער יודישער טובה, נישט צוליעב יושר און גערעכטיגקייט, נאר צוליעב

דעם, וואס ער האט געהאפט אריבערצוציהען די יודען אין לאגער פון די רעפארמאטארען. צי איז ער די ערשטע צייט געווען באמת פערגלויבט אין זיינע גוטע רעד וועגען יודען, אדער ער האט בעוואוסטזיניג ארויפגענומען אויף זיך א מאסקע — דאס איז שווער צו בעשטימען. יעדענפאלס איז קלאר, אז אויך דאן, ווען לוטער האט פערטיידיגט יודען, איז דאס נישט געווען קיין טיפע איבערצייגונג און ווען עס איז געקומען דער ענטשפרעכענדער מאמענט דערצו, האט דאס געבוירענע אנטיסעמיטישע געפיהל גובר געווען דעם שכל און דעם פראקטישען חשבון. אין אנהויב פון זיין קאריערע האט לוטער געהאפט, אז איהם וועט זיך איינגעבען צו געפינען צווישען יודען פיעל הייסע אנהענגער פאר זיין לעהרע, וואס האט געזאלט זיין א סינטעז פון אלטען און נייעם טעסטאמענט, נאר ווען די דאזיגע נאאיווע האפנונגען זיינע זענען ניט ערפילט געווארען, ווען דאס אלטע פאלק, וואס האט געשאפען די ביבעל און ארויסגעגעבען פון זיך קריסטוס'ען, איז ווייטער געבליבען א בעזונדער פאלק און נישט געוואלט אננעהמען קיין נייע תורה — דעמאלט האט לוטער זיך בעליידיגט און בעשלאסען, אז יודען זענען ווערט דעם שטעקען, אז צוליעב זייער אייביגער עקשנות האבען זיי פערדיענט די רדיפות און צרות, וואס זענען אויף זיי געקומען.

אין גיכען איז דער גרויסער רעפארמאטאר געווארען א פאלקאמער יודענפיינד, און די פראטעסטאנטען האבען אין זייער שנאה צו יודען זאגאר איבערגעשטיגען די פאנאטישע קאטוליקען. די רעזולטאטען פון דער דאזיגער ענדערונג האבען פאר יודען זיך באלד געלאזען פיהלען; גראד צו יענער צייט האט זיך געשטועסט, אז דער זאקסישער קורפירשט יאהאן-פרידריך, וואס איז אינגאנצען געשטאנען אונטער דער השפעה פון לוטער'ען, האט בעשלאסען ארויסצוטרייבען יודען פון זיין מלוכה. דער דעמאלדיגער אפיציעלער יודישער שתדלן יאסעלמאן פון ראזהיים האט אנגעהויבען אבשלאגען די טהירען פון אלע „גרויסע" און ווען דאס האט נישט געהאלפען, איז ער אוועק צו לוטער'ען, וועלכען מען האט נאך דעמאלט געהאלטען פאר א יודענפריינד. נאר לוטער האט זיך זאגאר אבגעזאגט אנצונעהמען דעם יודישען שתדלן און איהם אבגעענטפערט מיט א בריעף, אין וועלכען ער האט אויסגעגאסען זיין גאנצען גרימצארן אויף יודען. יודען, האט לוטער אין זיין בריעף געשריבען, זענען א פערשאלטען פאלק. ער איז פריהער ארויסגעטרעטען מיט א פערטיידיגונג פאר אידען, ווייל ער האט געהאפט

ארויפצופיהרען זיי אויפ'ן וועג פון אמת; יודען זענען אָבער פֿער'עקשנט, ווילען נישט אנערקענען דעם אמת פון עוואנגעליום, און דעריבער גרייט ער, לוטער, יעצט צו אַ טראַקטאַט געגען יודען און נישט בלויז, וואָס ער וועט זיי מעהר נישט פֿערטיידיגען, נאָר ער וועט זיך נאָך סטאַרען זיי שלעכטס צו טאָן.

זיין וואָרט האָט לוטער געהאַלטען. אַרום 1544 האָט ער פֿערעפֿענטליכט צוויי עלט-אַנטיסעמיטישע ווערק: „וועגען יודען און זייער פֿאַלשקייט" און „שם המפורש". דאָרט לויבט לוטער די שפּאַנישע קעניגען, וואָס האָבען פֿערטריבען יודען פון זייער לאַנד און עצה'ט „צום רוהם פון אונזער גאָט און קריסטענטום", צו מאַכען אַשפּה פון די יודישע שוהלען, חרוב צו מאַכען די יודישע הייזער, צוצונעהמען ביי יודען די סידורים און די גמרות, צו פֿערבאָטען די רבנים לערנען תורה מיט'ן פֿאָלק און נאָך מעהר בעגרענצען יודען אין האַנדעל. „ווען איך וואָלט האָבען אַ שליטה איבער יודען, האָט לוטער געשריבען, וואָלט איך צונויפגעזאַמעלט אַלע זייערע גרעסטע מענשען און וואָלט פון זיי געפֿאָדערט צו בעווייזען די מיינונג זייערע, אַז מיר, קריסטען, דינען בלומרשט נישט איין און איינציגען גאָט, דען אַנדערש דאַרף מען זיי אויסשניידען די צינגער". נאָך נישט לאַנג פֿאַר זיין טויט האָט לוטער אויפגעהעצט זיינע אָנהענגער געגען יודען און זיי געבעטען צו רודפֿ'ן זיי חרמה און צו צווינגען זיי מיט געוואַלט, זיי זאָלען זיך שמד'ען. אויף אַזאַ אופֿן איז אויך די רעפֿאָרמאַציע נישט געווען קיין ישועה פֿאַר יודען, וועלכע זענען געשטאַנען צווישען צוויי פֿייערען, און גערעכט איז געווען דער אַלטער הומאַניסט עראַזמוס, ווען ער האָט געזאָגט: אויב זיין אַ גוטער קריסט הייסט פֿיינד האָבען יודען, דאַן זענען מיר אַלע גוטע קריסטען.

עס וואָלט פון דעסטוועגען זיין זעהר נישט ריכטיג, ווען מען זאָל זאָגען, אַז די רעפֿאָרמאַציע איז אַריבער פֿאַר יודען אָהן אַ שום שנוי צום גוטען. אַ דאַנק דער רעפֿאָרמאַציע האָט אייראָפּאַ אָנגעהויבען זיך בעקאָנען מיט דער יודישער תורה און זי צו שעצען. די מלכים און די פּראָפֿעסאָרען פון די אוניווערזיטעטען האָבען אָנגעהויבען לערנען די העברעאישע שפּראַך. די גרעסטע אייראָפּעאישע מענער האָבען גענומען לעקציעס ביי יודישע געלעהרטע, די התקרבות צווישען די קריסטען און יודען איז דאַדורך פֿערגרעסערט געוואָרען און אַ דאַנק דעם זענען אָבגעשאַפֿט געוואָרען פֿיעל פֿאָראורטיילען און

שלעכטע מיינונגען וועגען יודען. און דאָך איז די יודישע לאגע פּאַקטיש געבליבען שלעכט, ווי פריהער. וואָס איז די סיבה דערפון?

דאָס אומגליק פון די דייטשע יודען איז בעשטאַנען דערין, וואָס זיי זענען געוועזען אָבהענגיג ניט פון רצון פון איין מענשען, ניט פון איין הערשער, נאָר פון פיעל. דייטשלאַנד איז נאָך דעמאָלט געוועזען א צוריסען לאַנד און די מאַכט איז געוועזען צוטיילט צווישען קייזער, קורפירשטען, פעאָדאַלע פירשטען און אויטאָנאָמישע שטעדט. עס פלעגט זיך אָפט מאַכען, אַז די מאַכט פון א געוויסער שטאָדט האָט פּלוצלינג, צוליעב דער אָדער יענער סבה, בעשלאָסען אַרויסצוטרייבען יודען פון שטאָדט. די יודען האָבען דאַן נאָר געקענט אַפּעלירען צו זייער העכסטען מושל, דעם קייזער, ביי וועלכען די יודען זענען פערדעכענט געוועזען פאַר „קאַמער־קנעכט", פאַר זיין פערזענליך אייגענטום; דער קייזער פלעגט אָפט ניט וועלען איינרייסען צוליעב יודען מיט די אויטאָנאָמישע שטעדט, און אַמאָל, בײ'ם בעסטען ווילען, איז ער ניט אימשטאַנד געוועזען עפּעס אויפצוטאָן. דעריבער זעהען מיר, אַז פון ענדע 15־טען יאָהרהונדערט ווערן יודען אַרויסגעטריבען פון אַ רייהע שטעדט אין דייטשלאַנד און אין עסטרייך, און דער קייזער קען ניט אָדער וויל ניט שטערען אין דעם. פון דער צווייטער זייט לויהנט דעם קייזער זעהר ניט צו פערליערען אַזאַ שמאַלץ־גרוב, ווי יודען, און ער גיעט דעריבער די אַרויסגעטריבענע יודען אַ בית־מקלט אין איינער פון די אַנדערע פּראָווינצען זיינע, אַזוי אַז יודען וואַנדערען פון איין שטאָדט אין דער צווייטער.

דער קייזער מאַקסימיליאַן I (1493–1519) האָט בעקומען, ווי עס דערצעהלט די לעגענדע, אַ צוואה פון זיין פאָטער פרידריך III, אַז ער זאָל בעשיצען יודען פון זייערע פיינד, און עס קען זיין, אַז מאַקסימיליאַן איז געוועזען גרייט צו ערפילען די דאָזיגע צוואה. ער איז אָבער געוועזען צו שוואַך, אום צו פיהרען אַ סיסטעמאַטישען קאַמפּף מיט די יודישע שונאים און דעריבער זעהען מיר, ווי דער קייזער וואַקעלט זיך כסדר אין זיין בעציהונג צו יודען; אַמאָל פערטיידיגט ער זיי ווירקליך, אָדער פערזיכערט זיי, אַז ער וועט זיי פערטיידיגען, און אַמאָל לאָזט ער די יודישע פיינד אַרויסטרייבען זיי פון שטאָדט און זיי אונמענשליך בעליידיגען. אין זיין צייט זענען יודישע גירושים, עינויים, בעליידיגונגען און מערטירער־טויטען — געוועזען אַ געוועהנליכע ערשיינונג, אַזוי אַז יודען האָבען אין יענער צייט זאָגאַר

פערפאסט אַ ספעציעלען נוסח פון ודוי פאַר די קדושים, וואָס וועלען שטאַרבען אויף קדוש־השם. נאָך אין אָנהויב פון זיין קעניגען האָט זיך אין פערשידענע שטעדט פון דייטשלאַנד אָנגעהויבען אַ שרעקליכע העצע געגען יודען, ווי עס שיינט, אין צוזאַמענהאַנג מיט די קלאַנגען, אַז מען האָט יודען אַרויסגעטריבען פון שפּאַניען. אין 1494 האָט דער שטאָדט־ראַט פון נירנבערג אָנגעהויבען זיך משתדל זיין פאַר׳ן קייזער וועגען אַרויסטרייבען יודען. אין 1498 האָט מאַקסימיליאַן געגעבען זיין הסכמה אויף דער בקשה און די יודען האָבען בעקומען אַ בעשטימטען טערמין צו פערלאָזען די שטאָדט: פיער מאָנאַטען, נאָר זיי האָבען אויסגעבעטען אַ פערלענגערונג אויף נאָך דריי מאָנאַטען. צום בעשטימטען טערמין האָבען אַלע יודען פון דער אַלטער יודישער קהלה אין נירנבערג פערלאָזען די שטאָדט און זייער גאַנץ פערמעגען — די הייזער, שולען און בית־עלמין זענען איבערגעגאַנגען אין רשות פון דער שטאָדט, וועלכע האָט דערפאַר בעצאָהלט דעם קייזער 8350 גולדען. דערביי האָט די שטאָדט נאָך בעקומען פון קייזער אַ „פּריווילעגיע“ אויך אויף ווייטער נישט אָנצונעהמען ביי זיך קיין יודען, און ווירקליך זענען פון דעמאָלט אָן קיין יודען אין נירנבערג נישט אַריינגעלאָזען געוואָרען און די דאָרטיגע יודישע קהלה איז ווידער אויפגעבויט געוואָרען ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 19־טען יאָהר־הונדערט.

בעת׳ן הערשען פון קייזער מאַקסימיליאַן זענען יודען אַרויסגעטריבען געוואָרען אויך פון אַ ריי אַנדערע שטעדט: נערדלינגען, מאַגדעבורג און קאָלמאַר, נאָר בעזונדערס האָט זיך אָנגעליטען די עלטסטע יודישע געמיינדע אין רעגענסבורג. דאָ האָבען זיך פעראייניגט דער רעליגיעזער פאַנאַטיזם מיט דער האַנדעלס־קאָנקורענץ און די קריסטליכע סוחרים און האַנדווערקער האָבען שוין לאַנג זיך בעמיהט, אַז מען זאָל אַרויסטרייבען יודען פון שטאָדט, נאָר מאַקסימיליאַן, פּונקט ווי זיין פאָטער, האָט זיך נישט געאיילט געבען זיין הסכמה דערויף. דאַן האָבען די גייסטליכע און דער מאַגיסטראַט געפּרובט אויסרופען אַ בויקאָט געגען יודען, מ׳זאָל ביי זיי קיין זאַך נישט קויפען און אויך זיי נישט פערקויפען קיין מעהל און אַנדער עסענוואַרג; דאָס האָט אָבער אויך נישט אָנגעהאַלטען. די יודען זענען פערבליבען אין רעגענסבורג, הגם זייער לאַגע איז געווען זעהר אַ שלעכטע און ערשט נאָכ׳ן טויט פון מאַקסימיליאַן האָט דער יודענפיינדליכער פּאַרטיי זיך איינגעגעבען דורכצופיהרען איהר פּלאַן. נאָך ערגער איז געווען די לאַגע פון די יודען אין עסטרייך. די

איינוואוינער פון שטיהען און קארינטיען האבען געבעטען דעם קייזער מאקסימיליאן, ער זאל ערלויבען ארויסצוטרייבען די יודען און איהם מבטיח געווען אומצוקעהרען די היזקות, וואס ער וועט ליידען פון דעם גירוש. מאקסימיליאן, וועלכער האט אין איינינע פעלען מיט עקשנות פערטיידיגט די יודען, האט דא נאכגעגעבען דעם וואונש פון די יודענ־פיינד און אין 1496 זענען יודען ארויסגעטריבען געווארען פון די אויבענ־דערמאהנטע פראווינצען, נאר בעקומען דאס רעכט צו בעזעצען זיך אין איינינע אונגארישע שטעדט. דער דאזיגער אינצידענט האט צוגעגעבען מוט די קריסטען פון וויען און אנדערע עסטרייכישע שטעדט, וועלכע האבען אנגעהויבען זיך ווענדען צום קייזער מיט בקשות וועגען ארויס־טרייבען יודען. די אלע בקשות האט מאקסימיליאן ערפילט, נאר דאך האט ער זיך אבגעהאלטען ארויסצוגעבען א דעקרעט וועגען ארויסטרייבען די יודען, ווייל איהם זענען א שאד געווען די גרויסע שטייערען, וואס ער האט פון יודען בעקומען. דאן האבען די קריסטליכע פארשטעהער אנגעהויבען זיך בעקלאגען פאר'ן קייזער, פארוואס ער פערטיידיגט די יודען, „וואס ווערען פון אומעטום ארויסגעטריבען" און פארוואס ער ער־לויבט די ארויסגעטריבענע יודען פון איין שטאדט זיך בעזעצען אין א צווייטער. אויף די אנקלאגען און בקשות האט מאקסימיליאן ענדליך געמוזט געבען א ענטפער. אין 1518 האט ער ערקלערט, אז ארויס־טרייבען יודען מיט איינמאל און לאזען זיי עמיגרירען אין א צווייט לאנד, קען ער נישט, און דעריבער ערלויבט ער זיי צו וואוינען אין איינינע עסטרייכישע שטעדט ביי דער גרענעץ, נאר פון וויען און ווינער ראיאן דארפען ארויסגעטריבען ווערען אלע יודען, אויסער איי־נעם, הירשעל, א גרויסער יודישער באנקיר. דער גירוש פון יודען איז טאקי פארגעקומען נאך אין דעם זעלבען יאהר.

ביי אזא אונזיכערער לאגע, ווען די יודען זענען שטענדיג געווען אבהענגיג פון די פאליטישע אדער פינאנציעלע חשבונות פון קייזער, און יעדער קלענסטער ווינק האט זיי געקענט אומברענגען, איז ענטשטא־נען א ספעציעלער טיפ פון יודישע פערטרעטער: ש ת ד ל נ י ם, וועלכע זענען געווען ווי בעפאלמעכטיגטע פון כלל ישראל און פלעגען זיך מיט אלע מיטלען סטארען, אבצושאפען די גזירות געגען יודען. די שתדלנים אין יענער צייט זענען געווען זעהר נוצליך און האבען געשפיעלט א גרויסע ראליע אין לעבען פון די דייטשע יודען. דער אנגעזעהענסטער פון זיי איז געווען יאזעלמאן פון ראזהיים (1478—1554). א געבוירענער אין

עלזאַס, האָט יאָזעלמאַן נאָך אין די קינדער-יאָהרען זיך אָנגעהערט וועגען פֿערשידענע רדיפות און מערטירער-טויטען פֿון יודען אין יענער פּראָווינץ, וואו דער יודענהאַס איז פֿון שטענדיג געווען זעהר שטאַרק. ער האָט געהאַט סמיכות אויף רבנות און מאַקסימיליאַן האָט איהם בעשטימט אַלס הויפּט-רב און מנהיג פֿון אַלע יודישע געמיינדעס. אין די אָפֿיציעלע דאָקומענטען האָט יאָזעלמאַן געהייסען „רעגירער דער יודען“, און אויף איהם איז אויך געלעגען דער חוב אויפֿצומאָהנען פֿון די יודען אַלע שטייערען פֿאַר'ן קייזער; דערפֿאַר האָבען יודען אויף איהם געקוקט, ווי אויף אַ רעגירונגס-בעאַמטען און איהם נישט געוואָלט אָנערקענען אַלס זייער הויפּט-רב. נאָר אין גיכען האָבען יודען זיך איבערציינגט, אַז יאָזעלמאַן איז מיט לייב און לעבען טריי די יודישע אינטערעסען און דער צוטרוי צו איהם איז געוואָרען זעהר גרויס. מען האָט זיך איבערציינגט, אַז ער אַרבייט פֿאַר יודען מיט מסירת-נפש און האָט נישט קיין פּערזענליכע פּניות און ער איז געוואָרען בעליעבט און געאַכטעט פֿון אַלע, וואָס האָבען איהם געקאָנט. ער האָט זיין גאַנץ לעבען און פֿערמעגען אָבגעגעבען לטובת יודען, און וואו ערגעץ אַ צרה, דאָרט איז באַלד געווען יאָזעלמאַן, וועלכער האָט מיט אַלע קרעפֿטען, אַמאָל דורך תחנונים און אַמאָל דורך געלד, זיך געסטאַרעט צו העלפֿען די געפּלאָגטע. נאָך פֿאַר מאַקסימיליאַנ'ען האָט זיך איהם איינגעגעבען אָבצושאַפֿען אייניגע גזירות געגען יודען, נאָר בעזונדערס גרויס און נוצליך איז געווען זיין טעטיגקייט ביי'ם קעניגען פֿון קאַרל V, אין דער עפּאָכע פֿון דער רעפֿאָרמאַציע.

מאַקסימיליאַן איז געשטאָרבען, און נאָך אַ פּויזע פֿון זעקס חדשים, ווען פֿערשידענע פּרעטענדענטען האָבען געקעמפֿט פֿאַר'ן טראָן, איז קייזער פֿון דייטשלאַנד געוואָרען קאַרל V, דער קעניג פֿון שפּאַניען. מען האָט געקאָנט ערוואַרטען, אַז דער דאָזיגער קעניג פֿון לאַנד פֿון דער אינקוויזיציע וועט אויך דאָ איינפֿיהרען די אַלע שרעקען, וואָס אין שפּאַניען, נאָר צום גליק האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די שרעק איז אַ אומזיסטע. אין יאָהר, ווען קאַרל איז אַרויפֿגעטרעטען אויפֿ'ן טראָן, איז צו איהם געקומען — נישט מיט לעדיגע הענד — דער יודישער שתדלן יאָזעלמאַן און זיך אויסגעסטירעט, אַז די אַלטע „רעכטען און פּריווילעגיעס“ פֿון די דייטשע יודען זאָלען בעשטעטיגט ווערען. אין פֿערלויף פֿון דער צייט, וואָס קאַרל האָט געקעניגט, איז אָבער דעם יודישען שתדלן אויסגעקומען צו פֿיהרען אַ שטענדיגען קאַמפּף געגען

דעם פֿערלאַנג פֿון די יודישע שונאים אָבצונעהמען בײַ זײ אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס זײ בעזיצען. נישט אײנמאָל האָט זיך איהם טאַקי אײַנגעגעבען אָבצוראַטעווען די יודען פֿון גרויסער געפֿאַהר. בעת דער פּויערן־רעוואָלוציע אין דער צײַט פֿון דער רעפֿאָרמאַציע, האָבען די יודען פֿון עלזאַס, דרום־דײַטשלאַנד און טהירינגען זיך געפֿונען אין אַ ערנסטער געפֿאַהר. די פֿערקנעכטעטע פּויערן זענען געווען גרייט אָנצופֿאַלען אויף יודען, אויף וועלכע זײ האָבען געקוקט, ווי אויף שולדיגע אין זײער שקלאַפֿערײַ און ערנידערונג. יאָזעלמאַן איז דאַן אַוועק צו די אָנפֿיהרער פֿון די אויפֿגעשטאַנענע פּויערן און דורך גוטע רייד, דורך תחנונים און געלד האָט ער בײַ זײ געפּועל'ט, אַז מען זאָל די יודען נישט אָנריהרען. איהם האָט זיך אויך אײַנגעגעבען אָבצוראַטעווען זײַן אײגענע שטאָדט ראָזהיים. דערוויסענדיג זיך, אַז אַ באַנדע פּויערן האָבען אַרומגערינגעלט ראָזהיים, איז יאָזעלמאַן אַהין אַוועק בײַנאַכט, אויפֿגעוועקט בײדע דאָרטיגע בורגמײסטערן און מיט אײנעם פֿון זײ אַוועק אין לאַגער פֿון די בונטאָוושטשיקעס, בײַ וועלכע ער האָט פֿאַר אַ געוויסער סומע געלד געפּועלט, זײ זאָלען אָבטרעטען פֿון שטאָדט. אויף אַזאַ אופֿן האָט ער אָבגעראַטעוועט פֿון טויט ניט בלויז יודען, נאָר אויך די קריסטליכע בעפֿעלקערונג.

אין 1530 האָבען די דײַטשע פֿירשטען, וואָס האָבען זיך פֿערזאַמעלט אויף דעם בעריהמטען סײם אין אויגסבורג, צוגעגרייט אַ רײהע גזירות און בעגרענצונגען פֿאַר יודען, ווײַל די יודענפֿײַנדליכע פּאַרטײ האָט פֿונאַנדערגעלאָזען קלאַנגען, אַז יודען שטיצען מיט געלד און העלפֿען אין שפּיאָנאַזש דער טערקישער אַרמעע, וואָס איז דעמאָלט אַרײַנגעדרונגען אין אונגאַרן און געדראָהעט דער דײַטשער מלוכה. מען האָט געוואָלט אַרויסטרײַבען יודען פֿון אײניגע פּראָווינצען און צונעהמען בײַ זײ דאָס רעכט צו פֿערנעהמען זיך מיט פּראָצענט און מיט קרעדיט־אָפּעראַציעס. דעמאָלט איז יאָזעלמאַן אַוועק קײן אויגסבורג, צוגעשטעלט דעם קײזער אַ ערקלערונג און דערשלאָגען זיך, אַז עס זאָל בעשטעטיגט ווערן די אַלטע חאַרטיע, לויט וועלכער יודען האָבען געהאַט דאָס רעכט פֿרײַ צו וואוינען אומעטום, פֿערנעהמען זיך מיט פּראָצענט אויף געוויסע בעדינגונגען און זײַן פֿערזיכערט מיט'ן לעבען און פֿערמעגען. כדי אויף ווײַטער אײַנצופֿיהרען גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען און אַראָבצוואַרפֿען פֿון יודען די בעשולדיגונג, אַז זײ עקספּלאָאַטירען צופֿיעל די קריסטען דורך פּראָצענט,

האָט יאָזעלמאַן דעמאָלט צונויפגערופען אַ פערזאַמלונג פון די רבנים און פּרנסים און אויסגעאַרבייט צעהן תקנות וועגען האַנדעל און פּראָצענט. עס איז פערבאָטען געוואָרן צו נעהמען פערמאָסקירטע פּראָצענטען, ד. ה. נעהמען העכערע פּרייזען פאַר די סחורות, וואָס ווערן געגעבען אויף קרעדיט; נעהמען גרויסע פּראָצענטען אויף קורצטערמיניגע הלואות; נעהמען אויף משכנות געראַבירטע אָדער געגנב׳טע זאַכען; קויפען אָהן דער ידיעה פון די עלטערן זאַכען בײַ קינדער; אָנגעבען אין געריכט אַ תביעה צו די יורשים פון געשטאָרבענעם לוה קען מען נישט אַנדערש, סײַדען די יודישע געמײַנדע האָט פריהער בעטראַכט די ריכטיגקײַט פון דער תביעה; יודען, וואָס באָרגען געלד אָדער סחורה בײַ קריסטען און ציהען זיך בכיון איבער אין אַ צווייטע שטאָדט, כדי צו בעפרײַען זיך פון צאָהלען דעם חוב, ווערן אַרײַנגעלעגט אין „גרויסען חרם"; אויב קריסטען מאָהנען עפּעס בײַ יודען, זענען די רבנים און די פאַר־שטעהער פון די יודישע געמײַנדעס מחויב צו בעטראַכטען די תביעות און אַרויסגעבען אַ שטרענגען און גערעכטיגען פּסק־דין; אַלע יודען זענען מחויב צו געבען וויסען די פאָרשטעהער פון די געמײַנדעס, אויב זיי ווייסען עפּעס וועגען איינעם, וואָס איז זיך בעגאַנגען נישט עהרליך מיט אַ קריסט. אָט די צעהן תקנות האָט יאָזעלמאַן אַרײַנגעטראָגען אין די אָפיציעלע אַקטען אין אויגסבורג בעת דעם סיים און דערבײַ צוגעגעבען אַ ערקלערונג, אַז יודען זענען זיך מתחייב הײליג צו היטען די דאָזיגע תקנות, אויב נאָר די דײַטשע פירשטען וועלען אויך פון זייער זייט היטען די יודישע רעכטען, זיי לאָזען צו־רוה אין די ערטער, וואו זיי וואוינען, און נישט אויסטראַכטען אויף זיי קיין אומזיסטע בלבולים.

דערמיט זענען אָבער נאָך כלל נישט אײַנגעשטעלט געוואָרן קיין גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען. יודען האָבען נאָך קיין רוה נישט בעקומען און מיר זעהען נאָך אין די שפּעטערדיגע יאָהרען, ווי דער יודישער שתדלן יאָסעלמאַן לויפט און וואַנדערט פון איין אָרט אין צווייטען מיט פערשידענע השתדלות׳ן: דאָ וועגען אָבשאַפען נײַע בע־גרענצונגען געגען יודען, דאָרט וועגען בעפרײַען יודישע אַרעסטאַנ־טען, וואָס זענען בעשולדיגט אין קריסטליך בלוט, און אין אַן׳אַנדער אָרט וועגען בעשטעטיגען די אַלטע יודישע פּריווילעגיעס. אין 1541 איז אין בייערן נישט לאַנג פאַר פּסח פערשוואונדען געוואָרן אַ קריסטליך יונגעל, וועלכען מען האָט דערנאָך געפונען טויט אין וואַלד. די קריסטען האָ־בען בעשולדיגט יודען אין דער ערמאָרדונג פון יונגעל און דער אײַפשטעטער

בישאָף האָט, שטיצענדיג די דאָזיגע בעשולדיגונג, געהייסען ארעסטירען עטליכע יודען און געפאָדערט פון דאָרטיגען הערצאָג, אז ער זאָל אננעהמען רעפּרעסיעס געגען יודען בכלל. יאָזעלמאַנ׳ען האָט זיך צום גליק איינגעגעבען צו דערווייזען, אז די בעשולדיגונג איז א פאַלשע, און די ארעסטירטע זענען בעפרייט געוואָרן. אין יענער צייט האָט זיך געפונען א געלעהרטער א פּראָטעסטאַנט, וואָס האָט געהאַט די דרייסטקייט צו פערעפענטליכען אנאָנים א ביכעל („יודענביכליין") געגען עלילת־דם. אין דעם ביכעל בעווייזט דער אויטאָר, אז פערגיסען בלוט איז געגען דער יודישער רעליגיע און אז די אלע בלבולים זענען נישט מעהר, ווי א פרעכער ליגען, וואָס איז אויסגעטראַכט געוואָרן דורך די מאָנאַכען. דאָס דאָזיגע ביכעל האָט נאַטירליך ארויסגערופען א טומעל, און דער בעוואוסטער ד״ר עקק, דער געגנער פון לוטער און פיהרער פון די קלעריקאַלען, איז ארויסגעטרעטען מיט א ענטפער, אין וועלכען ער חזר׳ט איבער אלע אלטע בעשולדיגונגען פון די יודענפיינד און בעקלאָגט זיך, וואָס יודען לעבט זיך אזוי „פריי" אין דייטשלאַנד.

ביסלעכווייז זענען יודען פערטריבען געוואָרן פון פערשידענע שטעדט און אין גאַנץ דייטשלאַנד זענען נאָר פערבליבען צוויי גרויסע יודישע געמיינדעס: פראַנקפורט אַם מיין און וואָרמס, אָבער אויך דאָרט איז די יודישע לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער. אין פראַנקפורט האָבען יודען געלעבט אין א בעזונדער קוואַרטאַל (געטאָ) און געמוזט ליידען פערשידענע בעליידיגונגס־בעגרענצונגען. יודען האָבען נאָך אַלץ געמוזט טראָגען א בעזונדער צייכען אויף די מלבושים; יודען איז פערבאָטען געוואָרן צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפט; די יודישע הייזער האָבען לויט דער פעראָרדנונג פון מאַגיסטראַט געמוזט בעצייכענט ווערן דורך ספּעציעלע שילדען פון ווייסע, גרינע אָדער רויטע פאַרב (רויט־שילד, דערפון שטאַמט די פאַמיליע פון די בעוואוסטע גרינדער פון גרויסען באַנק־הויז ראָטשילד), מיט ספּעציעלע, אמאָל זעהר בעליידיגענדע אויפשריפטען, ווי „צום עזעל" און ד. גל. נאָר אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס יודען האָבען געהאַט, איז שטענדיג געשטאַנען אין סכנה, ווייל די קריסטליכע צעכען און נידעריגערע קלאַסען האָבען נישט אויפגעהערט צו אַגיטירען געגען יודען, פאָדערן מען זאָל זיי ארויסטרייבען פון שטאָדט און בעשולדיגען דעם מאַגיסטראַט,

וואס איז בעשטאנען פון אריסטאקראטען, אז פאר געלד פערטיידיגט ער די יודישע אינטערעסען.

קוים איז אנגענומען געווארן, אז דער מאגיסטראט האט דאס רעכט ארויסצוטרייבען יעדען יודען בעזונדער, איז דאס דאזיגע רעכט ביסלעכווייז פערשפרייט געווארן אויף אלע יודען צוזאמען. אזוי האבען טאקע אין גיכען געטאן די צעחען, וועלכע האבען צו יענער צייט בכלל געפיהרט א הארטען קאמפף מיט דער אריסטאקראטיע. די אנפיהרער פון דער דעמאקראטיע האבען אויסגעקליבען א גינסטיגע פאזיציע און דעם גאנצען קאמפף געגען דעם מאגיסטראט קאנצענטרירט ארום דער יודען-פראגע. די דעמאקראטישע אנפיהרער האבען מיט אלע קרעפטען זיך געסטארעט, אז מען זאל מיט איין מאל ארויסטרייבען אלע יודען פון שטאדט. די פיהרער פון מאגיסטראט זענען צייטענווייז זיך בעגאנגען מיט יודען „רחמנות'דיג" און נישט שטענדיג אנגעווענדעט געגען זיי דעם הארבען דין אין זיין בוכשטעבליכען זין. זיי האבען אלזא פערטיידיגט די יודען פון די אנפאלען פון המון און כל זמן זיי זענען געשטאנען אויף דער זייט פון יודען, איז די שרעק פאר'ן המון געוועזען נישט געפעהרליך. אבער אין גיכען האט אין שפיץ פון המון זיך געשטעלט א ענערגישער יודענפרעסער, וועלכער האט אנגעווארפען א פחד זאגאר אויף דעם מאגיסטראט, און דאן איז די דעמאקראטישע בעוועגונג געווארן אויסערסט געפעהרליך. דער דאזיגער ענערגישער מאן איז געוועזען ווינצענץ פעטמילך, א איינפאכער בעקער, וועלכער האט זיך אליין א נאמען געגעבען „דער נייער המן", און האט דעם נאמען כשר פערדינט. א דאנק זיין ענערגיע און געבוירענער פעהיגקייט צו זיין א אנפיהרער פון המון, האט דאס פראסטע פאלק איהם כמעט פערגעטערט און אין איהם שטארק געגלויבט. ער איז געווארן דער אנפיהרער פון דער דעמאקראטיע און אויפ'ן ערשטען פלאן געשטעלט דעם קאמפף געגען יודען. ער האט אבגעדרוקט א בראשור, אין וועלכער עס זענען אויסגערעכענט געווארן אלע געזעצען און דינים וועגען דער „יודענשטעטיגקייט" און זיך געסטארעט בעווייזען, אז די אלע געזעצען וועגען יודען ווערן נישט אבגעהיט. די בראשור איז אין פיעל עקזעמפלארען פונאנדערגעטיילט געווארן צווישען די קריסטליכע קרעמער און האנדווערקער און געהאט א גרויסע ווירקונג. מען האט עפענטליך אנגעהויבען רעדען, אז מען דארף מאכען א פאגראם אויף יודען און זיי ארויסטרייבען פון שטאדט, און מען האט שוין זאגאר עטליכע מאל

בעשטימט דעם טאָג פון דעם פּאָגראָם. וואָס ווייטער איז די לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער. פעטמילך און זיין חבריא האָבען אַלץ העכער אויפגעהויבען דעם קאָפּ און אָנגעהויבען ביסלעכווייז פערחאַפּען אין זייערע הענד די ממשלה איבער די שטאָדט-אָנגעלעגענהייטען. קיין פראַנקפורט זענען געקומען די קאָמיסאַרען פון קייזער און דעלעגאַטען פון דעם פירשט לודוויג פון העססען-דאַרמשטאַדט, וועלכע האָבען זיך געסטאַרעט מאַכען שלום צווישען די שטאָדט-ראַטען און די בירגער און דערמיט פערהיטען פון אָנפאַלען אויף יודען, אָבער עס האָט ניט געהאָלפען. דעם ערשטען טאָג שבועות האָבען פעטמילך׳ס חברים זיך אַריינגעריסען אין דעם יודישען געטאָ. די יודען האָבען שוין פריהער געוואוסט, אַז זיי שטעהט פאָר אַ סכנה, און דערוויילע אַרויסגעשיקט זייערע פרויען און קינדער. די לאַגע איז נאָך ערגער געוואָרן דערמיט, וואָס די קאָמיסאַרען, וועלכע האָבען געוואָלט איינשטילען די אונרוהען, האָבען געסטראַשעט דעם המון, אַז מען וועט איהם שטרענג בעשטראָפען. פעטמילך און זיין חבריא זענען געוואָרען נאָך מעהר אויפגערעגט און בעשטימט אַ טאָג, ווען עס וועט זיך אָנהויבען דער אמת׳ער פּאָגראָם. יודען איז מעהר ניט געבליבען, ווי פאַסטען, גאָט בעטען און וואַרטען שטיל אויף דעם נאָהענטען שטורם, וואָס דאַרף קומען. דער טאָג פון פאָלקס-צאָרן און נקמה איז ענדליך געקומען.

כ״ז אלול שע״ד (11 סעפטעמבער 1614), ווען די יודען האָבען זיך געפונען אין שוהל, האָט דער ווילדער המון אָנגעהויבען בעלאַגערן די טויערען פון געטאָ. עס איז געוואָרען אַ שרעקליכע מהומה. אַ טייל יודען האָבען זיך בעוואָפענט און אַרויסגעטרעטען געגען המון מיט געוועהר אין די הענד. עס האָט זיך אָנגעהויבען אַ שלאַכט און פון ביידע צדדים זענען געפאַלען עטליכע פערוואונדעטע און הרוגים, אָבער סוף כל סוף האָט פעטמילך׳ס קאָמפּאַניע גובר געווען און דאַן האָט דער המון אָנגעהויבען אויסגיסען זיין שרעקליכען צאָרן: מען האָט געראַבעוועט און געהרג׳עט, געשענדעט די ספרי-תורות, געבראָכען די יודישע הייזער און אַז. וו. דער פּאָגראָם האָט געדויערט אַ טאָג מיט אַ נאַכט. אַ טייל יודען האָבען זיך אויסבעהאַלטען אין די הייזער פון זייערע בעקאַנטע קריסטען, אָבער דאָס רוב איז ענטלאָפען אויפ׳ן יודישען בית-הקברות און דאָרט זיך אויסגעלעגט אויף דער ערד, צוגעדריקט איינער צום צווייטען און געוואַרט אויף זייער סוף. אַ טייל יודען האָבען זיך אָנגעטהון תכריכים און געוואַרט אויפ׳ן טויט; און אַלס אַ גוטע בשורה

האבען יודען אויפגענומען די ידיעה, אז מען וועט זיי ניט אויס׳הרג׳נען און אז זיי האבען דאס רעכט צו פערלאזען די שטאדט. אנ׳ערך 14 הונדערט יודען, נאקעט און הויל, האבען פערלאזען די שטאדט און געגאנגען זוכען א היים.

דער מאגיסטראט איז געוועזען ביז אויף דעם פאגראם און אויך דער קייזער האט געשיקט איין בעפעהל נאכ׳ן צווייטען צו בעשטראפען שטרענג די פאגראמטשיקעם, אבער דאס אלץ איז ניט געוועזען ארויסגעזאגט אין א פעסטען טאן. די דייטשע פירשטען, צו וועלכע דער קייזער האט געשיקט זיינע פעראָרדנונגען, זענען ווינציג ענערגיש געוועזען אין זייערע מעשים און דעריבער האט פעטמילך זיך ניט דערשראקען און ווייטער אפען געטהון זייניגעם. די פראנקפורטער יודען זענען אומגעקעהרט געווארען צו זייערע הייזער ערשט דאן, ווען דערזעלבער פאגראם האט זיך איבערגע׳חזר׳ט אויך אין ווארמס און די מעשים פון די יודענפיינד האבען שוין איבערגעשטיגען יעדע מאס און גרעניץ.

אין ווארמס איז די לאגע געוועזען עטוואס אנדערש, ווי אין פראנקפורט. דארט זענען געגען יודען געוועזען שוין ניט די האנדווערקער-צעכען, נאר אויך די מיטגליעדער פון מאגיסטראט. און דער אנפיהרער פון די יודענפיינד איז שוין געוועזען נישט אזא מגושם׳דיגער מענש, ווי פעטמילך, נאר דער געבילדעטער דאקטאר חעמניץ. די סבה פון דער יודען-העצע איז געוועזען דיזעלבע, וואס אין פראנקפורט: די האנדווערקער זענען צו יענער צייט פעראָרימט געווארען און געמיינט האבען זיי, אז שולדיג זענען בלויז די יודען און אויב מען וועט זיי ארויסטרייבען פון שטאדט, וועלען זיי, די קריסטליכע האנדווערקער, מיט אמאל רייך ווערען. 17 האנדווערקער-צעכען האבען דאן אויסגעקליבען פון זיך א קאמיטעט, וואו דער אנפיהרער איז געוועזען דער יוריסט חעמניץ. די ערשטע צייט האט דער קאמיטעט געקעמפפט מיט יודען בלויז דורך „איידעלע” מיטלען: מען האט יודען ניט געשלאגען, ניט געטריבען, נאר אויף יעדען שריט און טריט זיי בעליידיגט, אויסגעקלערט אויף זיי בלבולים און געמיינט, אז זיי וועלען די יודען אזוי לאנג פערביטערן דאס לעבען, ביז זיי אליין וועט נמאס ווערען און זיי וועלען מיט׳ן גוטען ווילען פערלאזען די שטאדט. יודען האט מען ניט ערלויבט קויפען אויפ׳ן מארק עסענווארג, ניט געלאזט פאשען זייערע בהמות אויף די לאנקעס און זאגאר ניט ערלויבט אריינפיהרען אין דער יודישער געטא מילך פאר די קליינע קינדער. ווען יודען

האָבען געזעהן, אַז זיי זענען אין סכנה, און געוואָלט אַרויספיהרען זייער גוטס פון שטאָדט, האָט מען ביי די טויערען פון געטאָ אַוועקגעשטעלט אַ וואַך, וועלכע האָט אַכטונג געגעבען, אַז מען זאָל קיין זאַך פון דאָרט נישט אַרויספיהרען. יודען האָבען אַרויסגעשיקט אין קייזערליכען הויף זייער שתדלן ר' לעוו אָפּענהיים, וועלכער האָט געפיהרט מיט זיך רעקאָמענדאַציעס פון הויכע לייט און אויך אַ גרויסע סומע געלד, אָבער דער קייזער האָט מעהר נישט געקאָנט טהון, ווי שיקען בעפעהלען, אַז מען זאָל יודען קיין שלעכטס ניט טהון און זיי ניט רודף'ן. פון די דאָזיגע בריעף האָט דער המון אָבער אָפען זיך אויסגעלאַכט.

אויף דער זייט פון די געטרופ'טע יודען האָט זיך ענערגיש געשטעלט דער יונגער קורפירשט פרידריך פאָן פפאַלץ. דער קורפירשט, וועלכער האָט געהאַט אין זיינע הענד די ממשלה איבער וואָרמס, האָט פריהער געשיקט שלוחים אויסצוגלייכען צווישען חעמניצ'עס קאָמפּאַניע און די יודען, נאָר ווען דאָס האָט ניט געהאָלפען, האָט ער געהייסען ברענגען קיין היידעלבערג חעמניץ'ען און איהם אַרעסטירט אויף דריי מאָנאַטען. די צייט פון זיין אַרעסט איז אין וואָרמס שטיל געווען, אָבער ווי נאָר חעמניץ איז בעפרייט געוואָרען, האָבען זיך ווידער אָנגעהויבען די אונרוהען. חעמניץ האָט צוגעזאָגט, אַז ער וועט מעהר ניט פיהרען קיין אַגיטאַציע געגען יודען, און זאָגאַר אויף זיך גענומען צו בעצאָהלען 1000 גילדען קנס, אויב ער וועט זיין וואָרט נישט האַלטען. נאָר אויף דעם תנאי האָט מען איהם אַרויסגעלאָזט פון טורמע. אָבער ער האָט נאָך שטאַרקער יעצט געפיהרט זיין העצע. לויט זיין עצה האָבען די קריסטליכע האַנדווערקער זיך פערזאַמעלט אויפ'ן מאַרק אָהן געוועהר אין די הענד, כדי מען זאָל ניט זאָגען, אַז זיי זענען מורדים און פּאָגראָם-מאַכער, און געשיקט אַ דעלעגאַציע צו די יודען מיט אַ אזהרה, אַז אין פערלויף פון איין שעה מוזען זיי פערלאָזען די שטאָדט און מיטנעהמען מיט זיך אַלץ, וואָס זיי האָבען. אויף אַזאַ אופן האָבען יודען אין איין טאָג אַלע מיט אַמאָל געמוזט פערלאָזען וואָרמס, די עלטסטע יודישע קהלה אין דייטשלאַנד. חעמניץ האָט בעפוילען זיין קאָמפּאַניע זיך האַלטען „אייזערל" און ניט ראַבירען די יודען, כדי מען זאָל נישט קענען זאָגען אויף זיי, די יודענפיינד, אַז זיי זענען רויבער און פּאָגראָמטשיקעס. יודען האָבען מיטגענומען מיט זיך אַלץ, וואָס זיי האָבען געקאָנט, און מען האָט זיי דערין נישט געשטערט, אָבער דער המון האָט דערפאַר אויסגעגאָסען זיין צאָרן אויף די

יודישע הײליגטימער. די אלטע יודישע שוהל, װאס האט עקזיסטירט כמעט 1000 יאהר, איז חרוב געװארען. אויך האט מען געשענדעט דעם יודישען בית־הקברות און חרוב געמאכט פיעל טײערע מצבות. אײניגע גוטע מענשען פון די הויכע גײסטליכע האבען די פערטריבענע געלאזט זיך פארלויפיג אײנארדנען אין די דערפער און אין די שטעדטלעך ארום װארמס און דארט האבען די װאנדערער זיך צוזאמענגעטראפען מיט זײערע פערטריבענע ברידער פון פראנקפורט.

דאס מאל האט דער נצחון פון די יודענפײנד לאנג ניט געדויערט. אין 10 טעג ארום נאכ'ן פאגראם האט דער קורפירשט פרידריך אריינ־געשיקט קײן װארמס סאלדאטען מיט הארמאטען, װעלכע האבען גע־מאכט א סוף צו די אונרוהען. חעמניץ און די איבעריגע אנפיהרער זענען ארעסטירט געװארען. דאך האט געדויערט גאנצע 9 חדשים ביז די יודען זענען אומגעקעהרט געװארען קײן װארמס (19 יאנואר 1616). אין 2 חדשים ארום (ז' אדר שע"ו) זענען אומ־געקעהרט געװארען אויך די פראנקפורטער יודען, װעלכע זענען ארײנ־געפיהרט געװארען אין שטאדט מיט פאראד און מוזיק. אין פראנק־פורט האט מען די אנפיהרער פון די אונרוהען בעשטראפט שטרענגער, אײדער אין װארמס, װײל דא האבען זײ געראבעװעט און גע'הרג'עט מענ־שען. דער „המן" פעטמילך איז צושניטען געװארען אויף שטיקער און דערנאך געהאנגען געװארען. אויף דער שטאדט האט מען ארויפגעלעגט א שטראף פון 175,919 פלארין פאר די שאדענס, װאס יודען האבען געהאט פון די פאגראמען. דער טאג פון כ' אדר איז אין פראנקפורט געװארען א יום־טוב אונטער'ן נאמען פורים־װיניצענץ אין דער טאג פון י"ט אדר איז בעשטימט געװארען פאר א תענית אלס אנדענקען פון די צרות, װאס די פראנקפורטער יודען האבען איבערגעלעבט, אײדער עס איז פאר זײ געקומען די ישועה.

געהען מיר איבער פון דער דײטשלאנד צו דער לאגע פון יודען אין עסטרײך צו יענער צײט, זעהען מיר גאר אנ'אנדער בילד. אין דער געשיכטע פון 16־טען יאהר־הונדערט און װײטער װערען אלץ מעהר ארויסגערוקט אויפ'ן ערשטען פלאן די יודען פון די עסטרײך־בעהמישע פראװינצען. דארט איז די צאהל יודען געװען פיעל גרעסער, אײדער די צאהל פון דער יודישער בעפעלקערונג אין די צענטראלע געגענדען

פון דײַטשלאַנד, און אויב אין וויען און נידער=עסטרײַך איז דער וואוקס פון דער יודישער בעפעלקערונג פערהאַלטען געוואָרן צוליעב די אָפטע רדיפות, איז דערפאַר בעהמען געווען איבערפולט מיט יודען און דאָס לאַנד האָט ממלא געווען דעם חסרון אין אַנדערע ערטער. די אַלטע פּראָגער קהלה איז געווען איינע פון די גרעסטע יודישע קהלות אין דעמאָלדיגען אייראָפּאַ, און צוזאַמען דערמיט אויך איינער פון די הויפּט=צענטרען פון דער נאַציאָנאַלער קולטור. די פּראָגער רבנים, מגידים, שריפטשטעלער און דרוקער האָבען געהאַט אַ שם אין אַלע לענדער פון גלות. בעת צרה, ווען עס זענען פאָרגעקומען רדיפות אָדער עקאָנאָמישע קריזיסען, האָבען די בעהמישע יודען געהאַט אַ גוטען בית=מקלט — דאָס שכנות'דיגע פּוילין; פון פּראָג איז אָהן אויפהער געגאַנגען אַ עמיגראַציע קיין קראַקוי, וואו עס האָט אין אָנהויב פון 16=טען יאָהר=הונדערט זאָגאַר עקזיסטירט אַ ספּעציעלע „בעהמישע שוהל". שפּעטער, ווען בעהמען איז נאָך אַ הונדערט=יעהריגע אויטאָנאָמיע פעראייניגט געוואָרען צו עסטרײַך אונטער דער הערשאַפט פון פערדינאַנד דעם ערשטען (1526), איז דער גורל פון די יודען אין די דאָזיגע לענדער ווידער פעראייניגט און פערבונדען געוואָרען.

פערדינאַנד דער ערשטער, וועלכער איז פריהער געווען עסטרײַכישער הערצאָג און נאָכדעם, ווי זײַן ברודער קאַרל דער 5=טער האָט זיך ענטזאַגט פון טראָן, געוואָרען דײַטשער קייזער (1556), האָט בנוגע צו יודען נישט געהאַט קיין בעשטימטע שיטה. ער האָט זיך געוואַקעלט צווישען דין און רחמים. די ערשטע יאָהרען פון זײַן קעניגען האָט ער זיך בעצויגען צו יודען, ווי אַ בעשיצער פון זייערע אינטערעסען, און ווען די פאָרשטעהער פון די פּריצישע שטאַנדען האָבען אין 1525 זיך בעקלאָגט, וואָס מען לאָזט וואוינען יודען אין די פּראָווינצען, וואו זיי איז לויט'ן געזעץ פערבאָטען צו וואוינען, האָט פערדינאַנד קאַטעגאָריש זיי ערקלערט, אַז די יודען מוזען בלייבען וואוינען דאָרט, וואו זיי האָבען זיך שוין בעזעצט. שפּעטער, אין דער צײַט פון דער הייסער רעפאָרמאַציאָנס=בעוועגונג, ווען פערדינאַנד איז געוואָרן אַ גרויסער פערטיידיגער פון קאַטויליציזים, האָט ער אויך געביטען זײַן בעציהונג צו יודען. ווען די טערקען האָבען זיך אַרײַנגעריסען קיין אונגאַרן און דאָס עסטרײַכישע מיליטער האָט געהאַט אַ מפּלה בײַ אָפען (1541), האָבען זיך צווישען המון פערשפּרייט קלאַנגען, אַז די יודען האָבען איבערגעגעבען זייערע „פרײַנד" די טערקען מיליטערישע סודות, וואָס

האָבען מיטגעהאָלפען צום נצחון פון די טערקען. יודען האָט מען אויך בעשולדיגט אין די אונגעוועהנליכע שרפות, וואָס האָבען זיך דעמאָלט פערשפרייט איבער בעהמען. אַט די אַלע בלבולים אויף יודען האָבען געהאַט אַ ווירקונג אויך אויף פערדינאַנד'ען און די יודישע שונאים האָבען זיך בענוצט מיט דער שטימונג און געפועל'ט ביי דעם קייזער, אַז ער זאָל ארויסטרייבען אַלע יודען פון לאַנד. אין פריהלינג 1542 האָבען גרויסע מענגעס יודען פון פראָג און אַנדערע שטעדט שוין גענומען דעם וואַנדער־שטעקען אין דער האַנד און זיך געלאָזט צו די גרעניצען פון פוילין און טערקיי, נאָר צום גליק האָט מען שפּעטער זיך דערוואוסט, אַז די אַלע בלבולים אויף יודען האָבען קיין גרונד נישט; דער ענערגישער שתדלן יאָזעלמאַן האָט אויך נישט געשוויגען און איז געקומען צום קייזער מיט אַ בקשה וועגען יודען און מיט גוטע רעקאָמענדאַציעס פון איינינגע הויכגעשטעלטע קריסטען. פערדינאַנד האָט דאַן אָבגעשאַפט די גזירה וועגען ארויסטרייבען יודען און די מעהרהייט פון די עמיגראַנטען האָבען זיך אומגעקעהרט אַהיים.

אין וויען און אין די איבעריגע צענטראַל־שטעדט פון עסטרייך איז די יודישע לאַגע ווי פריהער געוועזען זעהר נישט פעסט. אין וויען האָבען די יודען אייגענטליך נישט געהאַט קיין וואוינרעכט, און מען פלעגט ערלויבען די יודען וואוינען דאָרט נאָר אַלס בעזונדער חסד. ווען אַ יוד האָט געוואָלט קומען קיין וויען צוליעב געשעפט, האָט ער געמוזט מעלדען דער פּאָליציי, צוליעב וואָס און אויף וויפיעל צייט ער איז געקומען, און דאַן בעקומען אַ בעזונדער „יודענצעטעל", אַלס ערלויבניש צו וואוינען אין וויען; פאַר אַזעלכע דערוויילינגע געסט זענען געוועזען בעשטימט אין שטאָדט נאָר צוויי האָטעלען, וואוהין זיי האָבען געמוזט פאָרפאָהרען, און דערביי האָט יעדער יוד געמוזט טראָגען אַ בעזונדער צייכען אויף די קליידער, כדי די פּאָליציי זאָל קאָנען בעסער השגחה געבען אויף איהם. די דאָזיגע אַלע דינים וועגען יודישען וואוינרעכט האָבען דוקא עקסיסטירט נאָר אין לעבען און נישט אויף'ן פּאַפּיער, ווייל פערדינאַנד האָט מורא געהאַט, אַז דאָס זאָל נישט ווירקען אויף דעם פינסטערן המון, וועלכער קאָן מיינען, אַז יודען לאָזט מען נישט אריין קיין וויען „פאַר וועלכע עס איז גרויסע פערברעכענס און חטאים". דעריבער האָט ער בעפוילען, אַז מען זאָל די גזירות אויף יודען האַלטען בשתיקה און נאָר זיי היטען אין לעבען, אָבער נישט ארויסגעבען קיין עפענטליכע דעקרעטען וועגען דעם.

די עפּאָכע פון דער קאַטוילישער רעאַקציע האָט אויך דאָ אין בעהמען אויפגעטאָן איהריגעס: די ידיעות וועגען די אינקוויזיטאָרישע מעשים פון פּויפּסט פּאַאול IV בנוגע צו יודען האָבען געמוזט האָבען אַ גרויסען איינפלוס אויף אַזאַ הייסען קעמפפער פאַר'ן קאַטוילליציזם, ווי פערדינאַנד דער 1-טער. לויט אַ סיגנאַל פון רוים האָט די פּראַגער אדמיניסטראַציע קאָנפיסקירט פיעל יודישע ספרים און זיי אָבגעשיקט קיין ווינען, צום משפט פון די פרומע גייסטליכע; די פּראַגער יודען זענען זאָגאַר געבליבען אָהן סדורים (1559). יודען איז אָבער פאַרגעשטאַנען נאָך אַ גרעסערע סכנה, ווייל פערדינאַנד'ען איז דעמאָלט ווידער איינגעפאַלען אַ היילינע מחשבה — אָבצוריינינען פּראַג פון יודען, אויף'ן אָרט פון די יודישע שוהלען מאַכען קריסטליכע קירכען און די יודישע הייזער קאָנפיסקירען פאַר דער קאַזנאַ. אין 1561 איז דער בעפעהל וועגען אַרויסטרייבען יודען שוין געווען אונטערגעשריבען און אויף די אַלע בקשות פון יודען, אַז דער קייזער זאָל אָבשאַפען די שרעקליכע גזירה, האָט ער געענטפערט, אַז ער קאָן דאָס נישט טאָן, ווייל ער האָט שוין געגעבען אַ נדר, אָבצורייניגען פּראַג פון די „אונגלויביגע". דעמאָלט איז איינער פון די אָנגעזעהענסטע יודישע פאַרשטעהער אין פּראַג, ר' מרדכי צמח, אַוועק צום פּויפּסט פּיוס IV אין רוים און ביי איהם געפועל'ט, אַז ער זאָל מתיר נדר זיין פערדינאַנד דעם 1-טען. דער פרומער קייזער האָט דעמאָלט מיט אַ רוהיג געוויסען געקאָנט מבטל מאַכען זיין גזירה.

בכלל איז עסטרייך אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאָהרהונדערט געוואָרען אַ צענטר פון דער קאַטוילישער רעאַקציע און ווידער זיך אומגעקעהרט צו די אַלטע פּאַטריאַרכאַלישע מיטעלאַלטערישע לעבענס-פאָרמען. די קיסרים מאַקסימיליאַן II און רודאָלף II (1564—1612) האָבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף אַ מעלקענדיגע קוה, ווי אויף אַ גוטע געלד-קוועלע, פון וועלכע מען קאָן דעקען די ליידיגע רעגירונגס-קאַסע. מיט בעזונדערער געלד-פרעסעריי האָט זיך אויסגעצייכענט רודאָלף II. אין דער צייט פון זיין קעניגען האָט געלעבט אין פּראַג אַ גרויסער יודישער פילאַנטראָפּ און כלל-טוער, ר' מרדכי מייזעל, וועלכער האָט אויף זיינע קאָסטען אויסגעבויט די גרויסע פּראַגער שוהל, וואָס טראָגט נאָך יעצט זיין נאָמען, איינגעאָרדענט אַ ישיבה און אַ בית-עניים און בכלל געגעבען פיעל צדקה פאַר יודען אין בעהמען און אין אַנדערע ערטער. מיט דער ברייטער האַנד פון ר' מרדכי מייזעל פלעגט זיך אויך בענוצען רודאָלף II, וועלכער פלעגט ביי איהם נעהמען אָפטע „מתנות"

און הלוואות, וועלכע ער האט קיינמאל נישט אָבגעגעבען; דאס איז איהם אָבער ווינציג געווען און ער האט נאך געוואָלט ווערן מייזעל'ס יורש. ווען ר' מרדכי מייזעל איז געשטאָרבען (1601) און קיין קינדער נישט איבערגעלאָזט, האט רודאָלף געשיקט אויף דער לויה זיין פֿערטרעטער, אָבער צוזאמען דערמיט האט ער ערקלערט, אז די גאנצע ירושה מייזעל'ס געהערט דער מלוכה, ווייל דער פֿערשטאָרבענער איז געווען נאר א „קאמער-קנעכט”, דאס הייסט א לייב-אייגענער פֿון דער מלוכה. מייזעל האט זיין גרויסע ירושה איבערגעלאָזט אין דער צוואה פֿאר זיינע קרובים און אויך אויף צדקה-זאכען, אָבער נאטירליך האבען די יודען נישט געקאָנט פֿערפֿיהרען קיין פּראָצעס געגען דייטשישען אימפּעראטאָר און דאס גרויסע פֿערמעגען איז פֿערבליבען אין די הענד פֿון רודאָלף.

יודיש געלד איז בעזונדערס געוואָרען הפקר אין דער צייט פֿון דער 30-יעהריגער מלחמה. אין יענער צייט זענען יודען צוליעב זייער געלד געוואָרען טייער, און די עסטרייכישע קיסרים האבען זאגאר געמאכט פֿאר מקורבים אין הויף עטליכע יודישע פֿינאנסיסטען, אָבער צו-טייער האט יודען געקאָסט די מלחמה; די יודישע קהלות פֿון בעהמען האבען יעהרליך געצאָהלט 40 טויזענד גולדען אויף די בעדערפֿנישען פֿון דער מלחמה, א חוץ די עקסטרע אויסערגעוועהנליכע הוצאות. יודען האבען דערפֿון געהאט נאר די טובה, וואס זיי זענען חאטש דערפֿאר פּטור געוואָרען פֿון רדיפֿות אין דער צייט פֿון דער מלחמה. אין וויען האט זיך געגרינדעט א גרופּע יודישע קאפּיטאליסטען, וועלכע דער קייזער פֿערדינאנד II האט געגעבען געוויסע פּריווילעגיעס אלס דאנקבארקייט פֿאר זייער נוצליכער טעטיגקייט. צו יענער צייט האט זיך שטארק ארויסגערוקט ביי'ם הויף דער יודישער באנקיר יעקב באססעווי, וועלכען דער קייזער האט געשאָנקען דעם טיטול פֿון א אדעליגען אונטער'ן נאמען פֿאָן-טרויענבורג. די קראפֿט פֿון געלד איז דעמאָלט געווען אזוי שטארק, אז דער קייזער, א קלעריקאל און תלמיד פֿון די יעזואיטען, האט נאכגעגעבען די בקשה פֿון די יודען, וואס האבען געוואוינט אין בעזונדערע טיילען פֿון וויען, און בעפֿוילען זיי אָבצוגעבען א בעזונדער קווארטאל פֿון שטאָדט (שפּעטער לעאָפּאָלדשטאדט), וואו יודען האבען געמעגט פֿריי וואוינען און נישט געשטאנען אין רשות פֿון וויענער מאגיסטראט. אין זייער בעזונדערען קווארטאל האבען יודען געקאָנט האבען אייגענע הייזער, פֿריי וואוינע

און זענען געשטאַנען אונטער'ן שוץ פון רעגירונגס-בעאַמטע, נאָר אפילו אין די איבעריגע טיילען שטאָדט האָבען די יודען שוין געקאָנט זיך בעווייזען אָהן די ספּעציעלע צייכענס אויף זייערע מלבושים. איבעריגענס, אויך דער קלעריקאַליזם האָט געטאָן זייניגעס און לויט אַ בעפעהל פון קייזער זענען די יודען פון פּראַג און וויען געווען מחויב זיך פערזאַמלען אַלע שבת אין שוהל און אויסהערען די דרשות פון די יעזואיטען וועגען קריסטענטום (1630). עס זענען געווען מחויב צו קומען אין דער בעשטימטער שעה נישט ווינציגער פון 200 יודישע מענער און פרויען; דרימלען אָדער רעדען בעת די דרשות איז געווען שטרענג פערבאָטען, און פאַר פערשפּעטיגען איז מען דאָס ערשטע מאָל בעשטראָפט געוואָרען אויף אַ טאַלער און דערנאָך איז די שטראָף געוואָרען אַלץ גרעסער. אָבער אויך דאָ האָט יודען אַרויסגעראַטעוועט דאָס געלד און אונטער פערשידענע תירוצים האָבען זיי זיך אַרויסגעדרעהט פון דער גזירה.

בעת דער 30-יעהריגער מלחמה איז שיער נישט געפאַלען אַלס קרבן דער בעריהמטער יודישער געלעהרטער ר' יום-טוב-ליפּמאַן העלער, רב אין וויען און דערנאָך אין פּראַג, דער מחבר פון בעריהמטען פירוש צו משנה „תוספות יום טוב” און אַנדערע ספרים. בשעת ר' יום-טוב-ליפּמאַן העלער האָט געוואוינט אין פּראַג איז ער געווען דער פאָרזיצענדער פון דער קאָמיסיע, וועלכע האָט זיך פערנומען מיט פונאַנדערטיילען צווישען דער יודישער קה"ה די אָבצאָהלונג פון 40 טויזענד גולדען, וואָס יודען זענען געווען מחויב אַריינצוטראָגען יעהרליך אין דער קאַזנאַ אויף די הוצאות פון דער מלחמה. הגם דער רב האָט זיך געסטאַרעט צו זיין גערעכטיג ביי'ם פונאַנדערטיילען דעם שטייער, האָט איהם דאָך נישט איינגעגעבען זיך יוצא צו זיין פאַר אַלע און, ווי געוועהנליך אין אַזעלכע צופאַלען, זענען איניגע געבליבען נישט צופרידען מיט דער איינטיילונג. איניגע שונאים פון ר' יום-טוב-ליפּמאַן האָבען דאַן אַריינגעשיקט אַ מסירה צו דער רעגירונג, אַז ביי'ם פונאַנדערטיילען דעם שטייער ווערן בעגאַנגען אונגעזעצליכקייטען, אַזוי אַז די גבירים שפּיעלען אויס און אויף די יודישע אָרימע לייט פאַלט די גאַנצע לאַסט פון דעם שטייער. דאָס איז די מוסרים נאָך ווינציג געווען און זיי האָבען דערלאַנגט אַ מסירה דעם קייזער, אַז אין איניגע פון די חבורים פון גרויסען רב געפינען זיך בעליידיגענדע אויסדריקען געגען קריסטענטום. דאָס האָט געווירקט און לויט אַ בעפעהל פון קייזער האָט מען

דעם פּראָגער רב אַרעסטירט און איהם געבראַכט צו פֿיהרען קיין וויען (1529). דאָ האָט מען איהם געהאַלטען אין טורמע צוזאַמען מיט קרימינעלע פֿערברעכער און געגען איהם אַרויסגעשטעלט אַ בעשולדיגונג, אַז ער האָט בעליידיגט די קירך, אַזוי אַז איהם האָט געדראָהט טויט=שטראָף. די וויענער יודישע געמיינדע האָט אָבער אָנגענומען גרויסע מיטלען און נאָר אַ דאַנק איהר האָט מען אָבגעראַטעוועט דעם רב. ער איז בעפֿרייט געוואָרען פֿון טורמע, נאָר פֿערלוירען דאָס רעכט צו פֿערנעהמען די שטעל פֿון אַ רב, און אויך פֿערמשפּט געוואָרען צו 10 טויזענד גולדען שטראָף. פֿערלירענדיג זיין שטעל און זיין גאַנץ פֿערמעגען, האָט ר׳ יום=טוב=ליפּמאַן העלער אַריבערגעוואַנדערט קיין פּוילין.

פֿון דער מלחמה האָבען עטוואָס אויסגעשפּיעלט די בעהמישע יודען, וועלכע דער קייזער פֿערדינאַנד האָט געגעבען איינִיגע געוויסע רעכטען אַלס בעלוין פֿאַר דעם אַנטהייל פֿון יודען אין דער פֿערטהיידיגונג פֿון דער בעלאַגערטער פּראָג אין 1648. אָבער אין אַלגעמיין האָט די יודישע לאַגע אין די דייטשע מדינות זיך נישט געענדערט. אויך דער שלום אין וועסטפֿאַלען, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער שרעקליכער מלחמה און בעשאַפֿען אַ נייע עפּאָכע אין דער אייראָפּעאישער פּאָליטיק, האָט די יודען איבערגעלאָזט אין זייער פֿריהעריגער רעכטלאָזער לאַגע. עס איז נאָר פֿאָרגעקומען אַ געוויסע איבערוואַנדערונג אין איינִיגע טהיילען פֿון די גלות=לענדער: די יודען פֿון עלזאַס זענען נאָכדעם, ווי די דאָזיגע דייטשע פּראָווינץ איז אַריבער צו פֿראַנקרייך, מיט אַמאָל געוואָרען אונטערטאַנען פֿון אַ מלוכה, וואו עס זענען כמעט קיין יודען נישט געווען פֿון ענדע 14=טען יאָהר=הונדערט.

די לאַגע פֿון יודען אין אונגאַרן צו יענער צייט איז געווען נישט אומעטום גלייך. אין דעם טהייל אונגאַרן, וואָס האָט געהערט צו דייטשלאַנד (דער פּרעסבורגער ראַיאָן), האָט מען יודען געדריקט נאָך ערגער, איידער אין עסטרייך, און פֿון אַ סך ערטער אַרויסגעטריבען. זיי האָבען געמוזט צאָהלען דאָפּעלטע שטייערען און געווען זעהר בעגרענצט אין זייערע האַנדעלס=רעכטען. אָבער אין דעם טהייל אונגאַרן, וואָס האָט פֿון יאָהר 1541 זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון טערקיי (אָפֿען און אַנדערע שטעדט), איז די יודישע לאַגע פֿיעל בעסער געווען. אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16=טען יאָהר=הונדערט איז די יודישע געמיינדע אין אָפֿען געוואָרען רייך און פֿעסט. די טערקישע סולטאַנען

האָבען צו די אונגאַרישע יודען זיך בעצויגען פֿיעל טאָלעראַנטער, איידער די דײַטשע קיסרים.

געהען מיר איבער צו דעם איגנערליכען לעבען פֿון די דײַטשע יודען אין יענער עפּאָכע, געפֿינען מיר אויך נישט קיין שום פּונקט, אויף וועלכען מען זאָל זיך קאָנען אָבשטעלען מיט פֿרייד און טרייסט. מאָנאָטאָניש און אָרים איז געווען דאָס לעבען פֿון די דײַטשע יודען צו יענער צײַט. די אַלטע פֿאָרמען פֿון געמיינדע־לעבען האָט מען שטאַרק געהיט און פֿערפֿעסטיגט, אָבער קיין נײַע כּוחות זענען נישט צוגעקומען, קיין נײַע געזעלשאַפֿטליכע לעבענס־פֿאָרמען זענען נישט געשאַפֿען געוואָרען. די געמיינדע־אויטאָנאָמיע איז נישט פֿערברייטערט געוואָרען און זעהר זעלטען פֿלעגען אויך פֿאָרקומען די רבנים־צוזאַמענפֿאָהרען אויף צו בעטראַכטען די אינערליכע פֿראַגען. נאָר בעת דער געפֿעהרליכער אַגיטאַציע פֿון פּפֿעפֿערקאָרן און זײַן בעמיהונג צו קאָנפֿיסקירען די יודישע ספרים, פֿלעגען די יודען פֿון פֿראַנקפֿורט און אַנדערע שטעדט זיך צונויפֿקומען, אום צו בעטראַכטען די מיטלען געגען דער געפֿעהרליכער אַגיטאַציע. אין יאָהר 1530 איז אויך, ווי עס איז שוין איבען דערמאָנט, פֿאָרגעקומען אַ רבנים־צוזאַמענפֿאָהר, צונויפֿגערופֿען דורכ'ן שתדלן יאָזעלמאַן אוים ראָזהיים, אום צו רעגולירען די עקאָנאָמישע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען.

אין יענער צײַט פֿלעגען אין די יודישע געמיינדעס נישט־זעלטען פֿאָרקומען גרויסע מחלוקת'ען און אינערליכע רייבונגען. בעזונדערס האָט זיך דערמיט אויסגעצייכענט די פּראָגער קהלה און די ווילטיגסטע סיבה פֿון די מחלוקת'ען איז געווען דאָס אײַנטיילען די פּאָדאַטקעס און שטייערען צווישען דער בעפֿעלקערונג. די בעהמישע יודען האָבען געהאַט צו צאָהלען דרייערליי שטייערען: פֿאַר דער מלוכה, פֿאַר דער שטאָדט און פֿאַר דער געמיינדע, און די ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון די יודישע פֿאָרשטעהער פֿלעגט אַמאָל בעגעהן אונגעזעצליכקייטען בײַ'ם פֿונאַנדערטיילען די שטייערען. די פּראָגער קהלה פֿלעגט פֿונאַנדערטיילען די גאַנצע סומע שטייערען צווישען די יודישע קהלות פֿון בעהמען, און די קליינע קהלות פֿלעגען זיך אָפֿט קלאָגען, אַז אויף זייער חלק שטעלט מען צופֿיעל. דאָס האָט איינמאָל געבראַכט צו אַ לאַנגער מלחמה צווישען דער פּראָגער קהלה און די איבעריגע קליינע קהלות,

צווישען וועלכע עס האָבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט די איינוואוינער פֿון דעם שטעדטעל האָראָוויץ. די מחלוקת איז איבערגעגאַנגען אין אַ געפֿעהרליכער אינערליכע שפּאַלטונג און נישט די אָרטיגע רעגירונגס-מאַכט, נישט די רבנים האָבען געקאָנט אויסגלייכען דעם סכסוך. דעמאָלט האָט מען קיין פּראָג אַרויסגערופֿען דעם הויפּט-שתדלן יאָזעלמאַן; צוזאַמען מיט די פּראָגער רבנים האָט איהם זיך איינגעגעבען אויסצואַרבייטען געוויסע כללים אויף צו רעגולירען די בעציהונגען צווישען דער פּראָגער קהלה און די איבעריגע קהלות. בשעת דער דאָזיגער מחלוקת האָבען די ליידענשאַפֿטען אַזוי זיך צוקאָכט, אַז די איינוואוינער פֿון שטעדטעל האָראָוויץ האָבען בעלאַגערט יאָזעלמאַנ'ס הויז און געסטראַשעט איהם הרג'נען. די אינערליכע רייבונגען האָבען געבראַכט אויף יודען נישט ווייניג צרות און פֿיעל שאָדענס זיי גורם געווען. צווישען יודען זענען געוואָרען זעהר פֿיעל מוסרים, וואָס פֿלעגען פֿערמסר'ען געוויסע פּערזאָנען פֿאַר ווירקליך אונגעזעצליכע אָדער בלויז אויסגעטראַכטע מעשים און אויך אויסנאַ'ען ביי דער בעפֿעלקערונג געלד, סטראַשענדיג מיט מסירות.

דער שטעמפּעל פֿון אָרימקייט און דלות ליגט אויך אויף דער גייסטיגער יודישער שאַפֿונג פֿון יענער צייט. די פֿערשפּרייטונג פֿון בוך-דרוקעריי האָט נאָר פֿערגרעסערט די צאָהל פֿון די יודישע ספרים, אָבער עס איז פֿערבליבען ווי פֿריהער דער מיטעל-אַלטערישער גייסט, דער מאָנאָטאָנער אינהאַלט פֿון דער יודישער ליטעראַטור. ווי פֿריהער האָט אין די ישיבות און תלמוד-תורות געהערשט די תלמודישע סחאָלאַסטיק. אין 16-טען יאָהר-הונדערט איז זאָגאַר אויסגעוואַקסען אַ ספּעציעלע שולע פֿון פּלפּול און דער רבי פֿון דער נייער שולע איז געווען ר' יעקב פּאָליאַק, ראש-ישיבה אין פּראָג. ער האָט פֿריהער געשאַרפֿט דעם מוח אין די ישיבות פֿון דייטשלאַנד און דערנאָך אַריבערגעטראָגען די שיטה פֿון פּלפּול אויך קיין בעהמען און קיין פּוילין. די שיטה פֿון ר' יעקב פּאָליאַק איז בעשטאַנען אין „חילוק", וואו די הויפּט-ראָליע האָט געשפּיעלט בקיאות און חריפות: מען האָט גענומען אַ סוגיא אין דער גמרא, אויסגעזוכט דאָרט אינערליכע סתירות, אָבגעווענדעט דאָס מיט אַנדערע ערטער פֿון תלמוד, געשטעלט איינעם געגען אַנדערען אַלע פּירושים, וואָס זענען נוגע דער סוגיא — און ווען די פֿראַגע איז שוין אויף אַזוי פֿיעל פֿערפּלאָנטערט געוואָרען, אַז עס האָט זיך אויסגעוויזען, דאָס עס איז שוין קיין אויסוועג נישטאָ, האָט

דער חריפישער קאָפּ אָנגעהויבען צוריק אויספּלאָנטערן דעם גרויסען
קנויל, אויסגעגלייכט אַלע סתירות, פערענטפערט אַלע קשיות און די
פראַגע איז ווידער קלאָר געוואָרען. דאָס איז געוועזען אַ מין גייסטיגע
גימנאַסטיק, אַ מין שפּיעל מיט זיך אַליין. דאָ האָט מען געקענט
שפּרינגען פון איין ענין צום צווייטען, אויסזוכען נישט=געשטויגענע
קשיות, ווייל דער עיקר איז דאָ געוועזען נישט דער ריכטיגער פּשט,
נאָר דער פּלפּול, דאָס שאַרפען דעם מוח. די דאָזיגע שיטה האָט
פיעל מיטגעהאָלפען אויסשפּיצלען זיך, שאַרפען דעם מוח, אָבער דאָס
האָט געשאָדט דער געזונטער נאָרמאַלער שיטה, וואָס זוכט אומעטום
נישט דעם וואָרט=שפּיעל, נאָר דעם רעאַלען אמת, די לאָגיק.

די בעסטע יודישע געלעהרטע זענען אַרויסגעטרעטען געגען דער
שיטה פון הילוק. צווישען די געגנער פון דער שיטה איז אויך געוועזען
דער הויפּט=רב פון פּראָג ר' ליב בן בצלאל (מהר"ל מפּראָג) (1609—
1525). ער איז געוועזען אַ מענש מיט אַ קלאָרען אָפענעם מוח, אַ גוטער
דרשן און פּרוכטבאַרער מחבר פון פיעל ספרים און אויך געהאַט אַ סך
ידיעות אין דער וועלטליכער וויסענשאַפט. זיינע זאַמלונגען פון דרשות
און מוסר, ווי „נתיבות עולם", „נצח ישראל" און אַנדערע, זענען
נאָך עד היום זעהר פּאָפּולער ביי יודען. אַלס מאָראַליסט האָט דער
מהר"ל נישט געקאָנט איינשטימען מיט דער שיטה, וועלכע האָט ער=
לויבט צו קריטיקירען דעם תנ"ך, און איז געוועזען אַ שאַרפער געגנער
פון דער קריטישער שיטה פון עזריה דע=ראָסי. צווישען פאָלק האָט
דער מהר"ל געהאַט אַ נאָמען פון אַ בעל=נס. עס געהט ווע.ען איהם
אַ לעגענדע, אַז ער האָט איינמאָל בעשאַפען פון ליים אַ מענשליכע
פיגור, אַ גולם, וועלכען ער האָט אַריינגעלעגט אין מויל דעם שם=
המפורש. דער גולם האָט דאַן בעקומען לעבען אין זיך און געקענט
זיך בעוועגען און ערפילען פערשידענע שליחות'ען. אָבער ווי נאָר דער
רב האָט אַרויסגענומען דאָס שטיקעל פּאַפּיער מיט'ן שם=המפורש, איז
דער גולם ווידער געבליבען גולם, אַ פּשוט שטיק ליים. מען דער=
צעהלט אויך, אַז דער מהר"ל איז איינמאָל אַרויסגערופען געוואָרען צום
דייטשען קייזער רודאָלף, מיט וועלכען ער האָט געהאַט אַ לאַנגען גע=
היימען געשפּרעך, וואָס איז אויף אייביג פערבליבען אַ סוד. מען רע=
כענט, אַז דער מהר"ל האָט גערעדט מיט'ן קייזער וועגען אַלחימיע און
אַסטראָנאָמיע, מיט וועלכע ער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט, אָבער
עס איז אויך מעגליך, אַז אין דער אויריגען זענען בעריהרט געוואָרען

די פראגען וועגען פראגער געמיינדע-לעבען, וויל צוזאמען מיט דעם פילאנטראפ מייזעל פלעגט דער רב זיך פלייסיג אבגעבען מיט געזעלשאפטליכער ארבייט. אין 1592 איז דער מהר"ל אריבער קיין פוילען, וואו ער איז א געוויסע צייט געווען רב פון פויזען און גאנץ גרויס-פוילען, אבער לאנג איז ער דארט נישט געבליבען און אין גיכען זיך אומגעקעהרט קיין פראג.

דער איינציגער פארשטעהער פון וועלטליכער בילדונג צווישען יודען אין יענער צייט איז געווען דוד גאנז (1541—1613), א געבוירענער פון וועסטפאלען, וועלכער האט בעקומען זיין תלמודישע בילדונג אין די ישיבות פון פראנקפורט און קראקוי, און דעם גרעסטען טייל פון זיין לעבען פערבראכט אין פראג. צוזאמען מיט תלמוד האט גאנז גוט געקאנט געאגראפיע, היסטאריע און מאטעמאטיק. ער איז פערזענליך געווען בעקאנט מיט די בעריהמטע אסטראנאמען קעפלער און דע-בראגע און געארבייט אין פראגער אבסערוואטאריום. זיינע קענטנישען האט ער דערנאך ארויסגעוויזען אין זיין ווערק „נחמד ונעים", נאר פאפולער צווישען יודען איז ער געווארען דורך זיין היסטארישער חראניק „צמח דוד". אין ערשטען טייל פון דעם ספר זענען אין א פארם פון קורצע חראנאלאגישע נאטיצען בעשריבען די הויפט-געשעהענישען און חאראקטעריסטיקעס פון די יודישע היסטארישע פערזאנען פון דער אלטער צייט אן ביז 1592; אין צווייטען טייל געפינט זיך א רשימה פון די געשעהענישען פון דער וועלט-געשיכטע, ערטערוויז אין צוזאמענהאנג מיט דער געשיכטע פון יודען. דאס ווערק איז אין אלגעמיין נישט מעהר ווי א קאמפילאציע פון יודישע און קריסטליכע ביכער און א וויסענשאפטליכען ווערט האבען נאר יענע ערטער פון דעם ספר, וואו עס רעדט זיך וועגען די געשעהענישען פון יענער צייט. חאראקטעריסטיש איז די פאררעדע צום צווייטען טייל פון זיין ווערק, אין וועלכער דער מחבר פערענטפערט זיך פאר זיינע לעזער: „איך זעה פאראויס, אז פיעל וועלן מיך הויך זידלען און פארווארפען, וואס איך ברענג נאטיצען פון נישט-יודישע ספרים וועגען מלחמות און אנדערע געשעהענישען. ביי זיי איז דאס „שיחות חולין" און אזעלכע זאכען איז פערבאטען צו לייענען אין א שבת-טאג. איך וועל זיך נישט לאנג פערענטפערן, נאר זאלן מיין שוץ זיין יענע גרויסע יודישע רעליגיעזע פילאזאפען, וועלכע האבען פון אריסטאטעל'ס פילאזאפיע און פון אנדערע גענומען ריכטיגע געדאנקען, די שאלעכטס אוועק-

געוואָרפֿען אין דעם תוך איבערגעלאָזט". ווייטער פֿערווּפֿט זיך דער מחבר אויף ר' אברהם זאַקוטאָ און ר' יוסף הכהן, וועלכע האָבען אויך בעשריבען די געשעהענישען פֿון דער אַלגעמיינער געשיכטע אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער; ער בעווייזט, ווי אַזוי נויטיג עס איז פֿאַר דעם מיטעלען מענש, וואָס אַ גאַנצע וואָך אַרבייט ער שווער, צו האָבען אויף שבת צום לייענען אַ ספר, וואָס קען איהם פֿערגעניגען פֿערשאַפֿען; אויסערדעם זאָגט ער אַרויס זיין איבערצייגונג, אַז עס שאַדט ניט צו זיין בעקאַנט מיט דער געשיכטע פֿון די פֿעלקער, ווייל דאָס שטאַרקט נאָר דאָס רעליגיעזע געפֿיהל פֿון יודען, וועלכער זעהט איין, אַז אַזוי פֿיעל מלוכות און פֿעלקער זענען אונטערגעגאַנגען און נאָר דאָס יודישע פֿאָלק לעבט נאָך.

מעהר פֿון אַלץ זענען אָבער אין יענער צייט אָנגעגאַנגען די מוסר־ספרים, וועלכע זענען געווען דורכגעדרונגען מיט די שטרענגע אַסקעטישע אידעען פֿון דער פּראַקטישער קבלה. אַ הייסער אָנהענגער פֿון דער שיטה און אַ גרויסער בעל־מוסר איז געווען ר' ישעיה הורוויץ (1555—1630), וועלכער איז פֿריהער געווען רב אין פּוילען, דערנאָך אין פֿראַנקפֿורט אַם־מאַין און ענדליך אין פּראָג. צוליעב דער 30־יעהריגער מלחמה און אויך צוליעב זיין אַלטער גרויסער נייגונג צום נעסט פֿון דער קבלה איז ר' ישעיה אין 1621 אַריבערגעפֿאָהרען קיין ארץ־ישראל און דאָרט פֿערבראַכט דאָס רעשט ביסעל יאָהרען אין פֿרומקייט און אין מעשים־טובים. ער האָט געוואוינט אין ירושלים און אין צפת. דאָרט האָט ער פֿערענדיגט זיין גרויס ווערק, וואָס ער האָט נאָך אָנגעהויבען אין אייראָפּאַ, „שני לוחות הברית", אָדער פֿערקירצט: „של"ה". דאָס איז אַ גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וואו עס געפֿינען זיך צוזאַמען הלכות, דינים, מוסר, כללים פֿון אַסקעטיזם און קבלה. די הויפּט־אויפֿגאַבע פֿון דעם ווערק איז געווען: געבען אַלע יודישע געבאָטען און דינים אַ קבלה'סטישען פּירוש. אין דעם ספר געפֿינען זיך פֿיעל געדאַנקען, וועלכע זענען אָבער אויפֿגעשריבען אָהן שום סדר. איבער דעם גאַנצען ווערק שוועבט דער גייסט פֿון אר"י'ס לעהרע, לויט וועלכער די וועלט איז ניט מעהר ווי אַ נעסט פֿון קליפּות און אַ קוואַל פֿון צרות, דער מענש — אַ זינדיגע בריאה, און די רעליגיע — אַ מיטעל צו פּייניגען זיך און צו מתקן זיין די זינדיגע נשמה. אַזאַ וועלט־אַנשויאונג איז געווען גוט צוגעפּאַסט צו דער שטימונג פֿון די דייטשע יודען, אָנגעשראָקענע, דערשלאָגענע געטאָ־קינדער. דער דייטשער יוד איז געווען אַ אַסקעט

פון קאָפּ ביז די פיס, און די פּראַקטישע קבלה האָט נאָר טעאָרעטיש פּאָרמולירט דאָס, וואָס האָט שוין עקסיסטירט אין לעבען.

אין יענער צייט איז אויך בעשאַפען געוואָרען די פּאָפּולערע צו־געגנגליכע ליטעראַטור אויף דייטש־יודיש, וואָס האָט שפּעטער אָנגעהויבען זיך רופען „זשאַרגאָן". די דאָזיגע ליטעראַטור האָט געהאַט אַ גרויסען אײַנפלוס אויף די פאָלקס־מאַסען, בעזונדערס אויף די פּרויענצימער, וועלכער איז אַ דאַנק דער דרוק־ערפינדונג אַלץ מעהר געוואַקסען. די סידורים און דער תנ"ך האָבען אָנגעהויבען זיך דרוקען אין איבערזעצונגען אויף זשאַרגאָן פאַר יענע פּראָסטע מענשען און ווייבער, וואָס פערשטעהען נישט קיין לשון־קודש. זעהר פערשפּרייט איז געוואָרען דער „צאינה וראינה" (אַרויסגעגעבען אין 1622) — אַ פירוש אין יודיש אויף דער תורה צוזאַמען מיט די לעגענדען און מאמרים פון מדרש, אגדה און שפּעטער־דיגע מפרשים. דאָס דאָזיגע בוך, וואָס איז פערפאַסט געוואָרען דורך ר' יעקב בן יצחק פון פּראַג, איז געוואָרען אַ מין „תורה פאַר ווייבער" און פיעל דורות יודישע פרויענצימער האָבען זיך ערצויגען אויף דעם בוך און פון דאָרט געשעפּט זייער גייסטיגע שפּייז, זייער פאַרשטעלונג וועגען מוסר, רעליגיע און יודישער געשיכטע. נאָך ביז היינט לייענען טויזענדער פרומע יודישע פרויענצימער מיט דעם גרעסטען פער־גענינגען און יראת־הכבוד אַלע שבת דעם „צאינה וראינה" און פון דאָר־טען נעהמען זיי די הויפּט־יסודות פון זייער פאַרשטעלונג וועגען דער וועלט און מענשען. דאָס דאָזיגע בוך, וואו עס געפינען זיך נישט די שרעקליכע גרויזאַמע מעשות פון דער קבלה און דער מרה־שחורה'דיגער גייסט פון דעם „מוסר", דאָס דאָזיגע בוך, וואָס אָטעמט מיט פּראָסט־קייט און געזונטע פאָלקס־געפיהלען, האָט געשפּיעלט אַ בעזונדער ראָליע אין דעם אינערליכען יודישען לעבען און האָט אויך געהאַט אַ ווירקונג אויף דער נייער זשאַרגאָנישער ליטעראַטור פון דער שפּעטערדיגע עפּאָכע.

פינפטעס קאַפּיטעל.

די יודען אין פּוילען.

דער שטראָם פון דער יודישער אויסוואַנדערונג איז געגאַנגען אין צוויי ריכטונגען: אין דער צייט, ווען די יודישע גולים פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל האָבען אויסגעוואַנדערט קיין טערקיי, זענען פון עסטרייך און דייטשלאַנד געגאַנגען גרויסע שורות יודען אין אַ אַנדער פּונקט: צו די סלאַווען אין פּוילען און אין ליטאַ, וואו עס האָט שוין דעמאָלט עקסיסטירט אַ גרויסער יודישער צענטר. אָבער נישט גלייך איז געווען דער גורל פון די ביידע צענטערן, טערקיי און פּוילען. די ספרדים אין טערקיי זענען ביסלעכווייז איינגעשלאָפען, פערזונקען געוואָרען אין דער אַלגעמיינער אַזיאַטישער אַפּאַטיע און זייער ראָליע האָט זיך שוין געענדיגט, אין דער צייט ווען די אשכנזים אין דייטשלאַנד האָבען נאָך געהאַט אַ גרויסע קוועלע פון פרישע כוחות און זייער ראָליע האָט זיך ערשט אָנגעהויבען. נאָך בבל און שפּאַניען, איז אין קיין לאַנד נאָך נישט געווען אַזאַ שטאַרקע קאָנצענטראַציע פון יודישע קרעפטען אויף איין אָרט און אַזאַ ברייטער פּלאַץ פאַר דער נאַציאָנאַלער ענטוויקלונג, ווי אין פּוילען פון 16-טען יאָהרהונדערט און ווייטער.

די איינגעוואַנדערטע אשכנזים האָבען אין פּוילען שוין געפונען אַ פאַרטיגען גוטען באָדען. די גרויסע יודישע בעפעלקערונג אין די שטעדט און אין די דערפער פון פּוילען און ליטאַ איז נישט געווען, אַזוי ווי אין דייטשלאַנד, איין עקאָנאָמישער קלאַס, וואָס האָט פאַר זיך נאָר איין און איינציגע פונקציע, נאָר אַ פערשידענפאַרביגער קבוץ,

וואס האט זיך בעטייליגט אין די פערשידענע צווייגען פון עקאנאמישען און געזעלשאפטליכען לעבען. אין פוילען זענען די יודען נישט געווען צוגעבונדען צו צוויי געצעהלטע פראפעסיעס — געלד אויף פראצענט און קליין=האנדעל, נאר זיי האבען זיך בעטייליגט אין אלע פערשידענע געביטען פון אינדוסטריע און זאגאר אויך אין דארפס=ווירטשאפט, אלס פערמער און ארענדארען. די יודישע גרויסע פינאנסיסטען האבען זיך בעשעפטיגט מיט אבקויפען די קעניגליכע אבצאהלונגען און שטייער און נישט זעלטען געשפיעלט א גרויסע ראליע אלס פינאנץ=אגענטען. שפעטער, ווען מען האט יודען שוין נישט דערלאזען צו דעם אבקויף פון די מלוכה=אבצאהלונגען, האבען די יודישע פינאנסיסטען אליין נישט אויפגעהערט נעהמען אין ארענדע די גיטער פון קעניג און פון די פריצים שליאכטע און דערביי געהאט דאס רעכט צו האבען שענקען, עקספלאאטירען די זאלץ=גרובען, די וועלדער און אנדערע ערד=אוצרות. די גרויסע יודישע סוחרים פלעגען זיך פערנעהמען מיט ארויספיהרען די פוילישע דארפס=פראדוקטען קיין עסטרייך, וואלאחיען און טערקיי. די יודישע פאלקס=מאסען ווידער האבען זיך פערנומען מיט מסחר, מלאכות, פערמעריי און ערטערווייז אויך מיט ערד=ארבייט.

אויף אזא אופן זענען יודען געוועזען פערבונדען דורך טויזענדער פעדים מיט דעם עקאנאמישען לעבען פון לאנד און דעריבער איז אויך זייער רעכטליכע לאגע געוועזען פערשידענארטיג און געהאט פיעל פערשידענע פארמען. פוילען איז געוועזען א טיפישע שטאנדען=מלוכה, וואו די בעזונדערע קלאסען האבען צווישען זיך צוטיילט די מאכט און שטענדיג געפיהרט א פאליטישען קאמפף צווישען זיך צוליעב דער מאכט און אט פון דעם שטענדיגען פאליטישען קאמפף איז אויך געווען אבהענגיג די יודישע לאגע. די קעניגליכע מאכט איז געוועזען בעגרענעצט דורך דער קאנסטיטוציע און געהאט אויסצושטעהן א קאמפף און צוזאמענשטויס מיט דער גרויס=שליאכטע; די גרויסע שליאכטע ווידער האט שטענדיג געקעמפפט און געאמפערט זיך מיט דער קליין=שליאכטע און מיט די שטעדטישע שטאנדען, די סוחרים, בירגער און האנדווערקער, וואס זענען געוועזען שטארק דורך זייער זעלבסטפערוואלטונג און צעהכען=ארגאניזאציע. דער קאמפף איז געפיהרט געווארען אין די מאסען, אין די געזעצגעבענדע פערזאמלונגען, אין די מאגיסטראטען און אין די געריכטען. חוץ די אלע בעזונדערע קלאסען האבען זיך

נאך געפיהרט זייער בעזונדער ליניע די גייסטליכע פון דער קאטוילישער קירך, וועלכע איז א דאנק דער רעאקציע נאך דער רעפארמאציע און א דאנק דער ענערגישער טעטיגקייט פון די יעזואיטען א גרויסע מאכט געווארען. אט די אלע פערשידענע גרופען האבען זיך בעציוגען צו יודען פערשידען, יעדע לויט איהרע אייגענע אינטערעסען. וועגען בעציהען זיך צו יודען פשוט אלס מענשען גלייכבערעכטיגטע האט דעמאלט קיין רייד נישט געקענט זיין; זיי האט מען געשעצט נאר לויט דעם נוצען, וואס זיי האבען געקאנט ברענגען דעם אדער יענעם קלאס; און אזוי ווי דאס, וואס איז געווען נוצליך פאר איין קלאס, איז אפטמאל געווען געגען די אינטערעסען פון א צווייטען קלאס, זענען ארויסגעקומען קאנפליקטען און יודען זענען אפט מאל געווען בעשיצט פון איין זייט און געראדפ׳ט פון א צווייטער זייט.

די יודען אין פוילען האבען געהאט צוויי פערטיידיגער: די מלכים און די גרויס-שליאחטע, און אויך צוויי שטענדיגע שונאים: די גייסטליכע און די שטעדטישע איינוואוינער. פאר דער קעניגליכער מאכט זענען יודען געווען א קוועלע פון געוועהנליכע און אויסערגעוועהנליכע שטייערען, וואס האבען אנגעפילט די פוסטע מלוכה-קאסע. אבער חוץ דעם זענען יודען געווען נאך נוצליך פאר די קיסרים דורך זייער קאמערץ. די קיסרים האבען טייער געהאלטען די יודישע פינאנסיסטען, וועלכע האבען אבגעקויפט די מלוכה-שטייערען אדער גענומען אין ארענדע די קעניגליכע גיטער און פאראויס איינגעצאהלט גרויסע סומען געלד; ביי אזעלכע יודישע גבירים האט מען שטענדיג געקענט בעקומען הלוואות אדער אוואנסען און דעריבער זענען זיי געווען מקורבים למלכות, הויף-אגענטען, וואס האבען אפט געקאנט אויסבעטען א טובה פאר יודען.

די גרויס-שליאחטע ווידער פון איהר זייט איז געווען צו פויל און אריסטאקראטיש, אז זי זאל קענען אליין פיהרען ווי געהעריג די פערוואלטונג איבער די גיטער, און דעריבער זענען די יודישע ארענדארען און פערמער געווען נוצליך פאר דער שליאחטע. אינגאנצען פיינדליך געשטימט צו יודען זענען געווען די שטעדטישע סוחרים און האנדווערקער, וועלכע האבען געזעהן אין יודען זייערע קאנקורענטען. די מאגיסטראטען פלעגען שטארק דריקען די יודען אין האנדעל און אין מלאכה און נישט דערלאזען זיי קויפען קיין הייזער, און די האנדווערקערצעכען פלעגען פשוט אנרייצען אויף יודען דעם המון, וועלכער האט געמאכט קליינע פאגראמלעך. נאך ענערגישער פלעגען אגיטירען געגען יודען

די גײַסטליכע, װעלכע עס פּלעגט זיך אַמאָל אײַנגעבן דורכפיהרען אין די סײַמען געװיסע יודישע בעגרענצונגען.

אָט פון די אַלע בעזונדערע געגענזעצטע אינטערעסען פון די פּױלישע קלאַסען איז געװען אָבהענגיג און פון צײַט צו צײַט זיך געענדערט די יודישע לאַגע.

אין די ערשטע יאָהרען פון 16-טען יאָהרהונדערט האָבען יודען װידער בעקומען די אַלע רעכטען, װעלכע מען האָט בײַ זײ ערטערװײַז געפּרובט אָבנעהמען אין ענדע פון פאָריגען יאָהרהונדערט. דער זעלבער ליטװישער גרױספירשט אַלעקסאַנדער יאַגעלאָן, װאָס האָט אין 1495 בעפױלען אַרױסצוטרײַבען יודען פון אַלע זײַנע פּראָװינצען, האָט די יודען צוריקגערופען, װי נאָר ער איז נאָכ'ן טויט פון ברודער געװאָרען קעניג פון פױלען. אין 1503 האָט דער פּױלישער קעניג, נאָך אַ בעראַטונג מיט די „פּאַנעס", פערעפענטליכט זײַן בעשלוס: אָננעהמען צוריק די יודען, װאָס זענען אַרױסגעטריבען געװאָרען פון ליטא, ערלױבען זײ װאױנען אין אַלע ערטער, װאו זײ האָבען פריהער געװאױנט, און אומקעהרען זײ די שוהלען, הײַזער, בית-עלמין'ס, פאָלװאַרקעס, װעלכע זײ האָבען פריהער געהאַט. די סיבות פון דער ענדערונג זענען געװען גאַנץ קלאָר: יודען זענען נויטיג געװאָרען צוליעב זײער גרױסער עקאָנאָמישער ראָליע אין פױלען, װאָס איז אין 1501 געװאָרען פיעל נאָהענטער פערבונדען מיט ליטא. אײנער פון די אָבקױפער פון די קעניגליכע אָבצאָהלונגען, דער רײַכער יוד יאָסקא, האָט געהאַלטען אָבגעקױפט די טאַמאָזשנע-אָבצאָהלונגען אין לובלינער, חעלמער, בעלזער, גרובעשאָװער, פּאָדאָלער, לעמבערגער, סאַנאָקער און פּרזשעמישלער ראַיאָנען, ד. ה. כמעט אין אַ העלפט פון גאַנצען פּױלישען טעריטאָריום. אַלס לױן פאַר זײַן נוצליכער טעטיגקײַט האָט דער קעניג אַלעקסאַנדער בעפרײַט יאָסקא'ן און אַלע זײַנע בעדיענטע פון געריכט פון דער אַדמיניסטראַציע און אַרױסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז זײ זענען נאָר אונטערװאָרפען דעם קעניגליכען געריכט. באמת האָט אַלעקסאַנדער אױך יעצט נישט געהאַט קײן פרײַנדליכע געפיהלען בנוגע צו יודען, און דאָס זעהט מען אַרױס פון דעם פאַקט, װאָס אין 1505, װען ער האָט בעפױלען אַרײַנשטעלען אין דעם פּױלישען בוך פון געזעצען די אַלטע יודישע „גרױסע האַרטיע פון פרײַהײַט", האָט ער דערבײַ געהײסען צושטעלען, אַז ער בעשטעטיגט נישט די האַרטיע און ער-

לויבט נאָר צו פֿערעפֿענטליכען זי, „צוליעב דער פֿערטיידיגונג פֿון דער בעפֿעלקערונג געגען יודען".

דער נאָכפֿאָלגער פֿון אַלעקסאַנדער, סיגיזמונד דער ערשטער, קעניג פֿון פּוילען און גרויספֿירשט פֿון ליטאַ (1506–48), האָט זיך בעצויגען צו יודען פֿיעל ליבעראַלער. זיין פּרינציפּ איז געווען: „סיי די רייכע און הערשענדע פּאַנעס, סיי די אָרימע, דאַרפֿען אַלצאַיינס גערעכטיג בעהאַנדעלט ווערן". דעם פּרינציפּ האָט ער זיך געסטאַרעט אָנווענדען אויך בנוגע צו יודען, האָטש ער איז געווען אַ פֿרומער קאַטויליקער. אָבער ער האָט דאָס געקאָנט טאָן נאָר דאָרט, וואו די קעניגליכע מאַכט האָט נישט בעגעגענט קיין שטערונגען פֿון דער שליאַכטע און אנדערע שטאַנדען. אין ליטאַ, וואו די קעניגליכע מאַכט איז געווען ברייטער, עלטער און גרינדליכער, האָט סיגיזמונד דער ערשטער טאַקע אָבגעגעבען דעם גרעסטען טייל פֿון זיינע שטייערען און אָבצאָהלונגען אין די הענד פֿון די יודישע קאַפּיטאַליסטען. דער הויפּט-אָבקויפֿער פֿון די קעניגליכע הכנסות אין ליטאַ, דער יוד מיכל יאָזעפֿאָוויטש, פֿלעגט אַמאָל אויך ערפֿילען די פֿליכט פֿון אַ קעניגליכען קאַזנאַטשיי און ער פֿלעגט אויסצאָהלען די פּענסיעס פֿאַר די בעאַמטע אָדער אָבצאָהלען די קעניגליכע חובות. סיגיזמונד האָט יאָזעפֿאָוויטש'ען בעשטימט אַלס „עלטסטען" איבער אַלע ליטווישע יודען און ער האָט געהאַט גרויסע פֿאָלמאַכטען: משפּט'ן יודען לויט די יודישע געזעצען, אויפֿמאָהנען פֿון זיי אַלע מלוכה-שטייערען און וועגען אַלע וויכטיגסטע יודישע ענינים פֿערזענליך איבעררעדען מיט'ן קעניג. אַלס אַ געהילף צו זיך האָט ער געדאַרפֿט צונעהמען איינעם אַ רב. צי יודען האָבען אָנערקענט דעם דאָזיגען „עלטסטען", וואָס איז נישט אויסגעוועהלט געוואָרען, נאָר אָהן דער דעה פֿון יודען בעשטימט געוואָרען דורכ'ן קעניג? דאָס איז אַ גרויסער ספק. אָבער, ווי עס שיינט, האָט יאָזעפֿאָוויטש אַליין זיך נישט בענוצט מיט זיין מאַכט און נישט אָנגעוואָרפֿען זיך אויף יודען אַלס „עלטסטער". ער האָט נאָר אויסגענוצט זיין פֿאָלמאַכט אַלס פֿערמיטלער צווישען יודען און קעניג, און פֿלעגט יודען וואַהרשיינליך טובות טאָן. זיין ברודער, אַברהם, האָט זיך געשמד'ט צוליעב אַ קאַריערע, און אַלע זיינע קינדער זענען שוין קריסטען געווען.

די ליטווישע יודען זענען געבליבען ביי דער אַלטער ליבעראַלער האַרטיע פֿון גרויספֿירשט וויטאָווט, לויט וועלכער יודען איז געגעבען געוואָרען דאָס רעכט צו האַנדלען און פֿערנעהמען זיך מיט האַנדווערק,

ווי אויך א גאראנטיע פון גערעכטיגען משפט און א אינערליכע אויטאָ־נאָמיע. עס זענען, אמת, געווען פראָבען פון די „מיעשטשאַנעס" צו בע־בעגרענצען די יודען אין די רעכטען פון האנדעל, און די וואָיעוואָדעס און בעאמטע האבען זיך געפרובט אריינמישען אין דער יודישער אינער־ליכער אויטאָנאָמיע, אָבער סיגיזמונד דער ערשטער האט ענערגיש זיך אָנגענומען פאר יודען. אין 1533 האט ער ארויסגעגעבען א שטרענגען בעפעהל נישט אָנצוריהרען די אלטע יודישע רעכטען, וואס טארען נישט אָבגעשאפט ווערן דורך די נייע קאָדעקסען. איבעריגענס, ליטא איז נאך דעמאָלט געווען א פאטריארחאלישעס לאנד, וואו די הויפט־בעשעפטיגונג איז געווען ערד־ארבייט, וואו דער קלאסען־קאמפף איז נאך געווען זעהר שוואך, און דעריבער האט מען נאר זעלטען געפרובט אָנריהרען די יודי־שע רעכטען אויף פרייען האנדעל, אזוי אז אין אלגעמיין זענען זיי פער־בליבען ביי זייער אלטער חארטיע. זיי האבען געוואוינט אין די שטעדט און אין די דערפער און זענען נישט געווען אזוי שטארק אָבגעטיילט פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג, לויט דער שפראך און ארט לעבען, ווי שפעטער. די יודישע געמיינדעס פון בריסק, גראָדנא, ביעלסק, פינסק און טראָק האבען זיך גערעכענט פאר די הויפט־געמיינדעס אין ליטא. אין בריסק האט דער רב ר' מענדעל פראנק בעקומען פון קעניג ברייטע פאָלמאכטען צו משפט'ן און צו בעשטראפען יודען, נישט אויס־שליסענדיג אויך דאס רעכט פון ארויסלעגען חרם.

נאָר אנדערש איז געווען די לאגע פון יודען אין די גרויסע שטעדט פון קרוין־פוילען. דאָרט איז די שטאדטישע אינדוסטריע שוין געווען פיעל מעהר ענטוויקעלט, איידער אין ליטא, און דעריבער זענען יודען געווען אין פיעל גרעבערען קאָנקורענטען פאר די קריסטען. בענוצענדיג זיך מיט דער ברייטער זעלבסט־פערוואלטונג (מאגדעבורגער רעכט), האבען די קריסטליכע הענדלער און האנדווערקער דורך די מאגיסטראטען און צעהען געשטרעבט צו בעגרענצען די האנדעלס־רעכטען פון זייערע יודישע קאָנקורענטען. בעזונדערס איז די שטרעבונג געווען שטארק אין פויזען, קראקוי און לעמבערג, די הויפט־צענטרען פון די דריי פראָווינצען: גרויס־פוילען, קליין־פוילען און טשערוואָנא רוס (פאָדאָליען). אין פויזען האט מען נישט געלאזט יודען האנדלען און דינגען מאגאזינען חוץ דעם יודישען קווארטאל. די יודען האבען זיך בעקלאָגט פאר'ן קעניג, וועלכער האט בעפוילען, אז מען זאל זיי נישט שטעלען קיין שטערונגען און נישט אָנריהרען זייערע פריוויליגיעס (1517). דערויף האבען די קריסטליכע

סוחרים געענטפערט, אז יודען דינגען־אויס די בעסטע מאגאזינען אין די צענטראלע גאסען פון שטאדט, און אז א גרויסע צאהל יודען אין צענטער פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג קען ברענגען צו שלעכטע רעזולטאטען פאר דער קאטוילישער רעליגיע. דאס האט געווירקט אויף דעם פרימען סיגיזמונד און דורך א צווייטען בעפעהל פון 1520 האט ער פערבאטען פאר יודען צו דינגען מאגאזינען אין מארק. מען האט די פויזנער יודען נישט געלאזט זאגאר איינקויפען אויפ'ן מארק עסענוואארג און אנדערע סחורות, איידער די קריסטליכע איינוואוינער וועלען נישט איינקויפען פאר זיך אלץ, וואס זיי דארפען. שפעטער, ווען עס האבען אנגעהויבען קומען קיין פויזען פרישע יודען, האט דער קעניג בעפוילען, אז מען זאל מעהר נישט ארייינלאזען אין שטאדט קיין פרישע איינוואוינער און אז מען זאל יודען נישט פערקויפען קיין קריסטליכע הייזער אהן דער ערלויבניש פון קהל; יודען האבען גערארפט וואוינען נאר אין בעזונדערע קווארטאלען און נישט בויען קיין הייזער אנטקעגען די קריסטליכע (1532). דאסזעלבע איז אויך פארגעקומען אין לעמבערג, וואו דער מאגיסטראט האט זיך בעקלאגט אויף דער קאנקורענץ פון די יודישע סוחרים, און דער קעניג האט דעריבער אביסעל בעגרענצט די יודישע האנדעלס־רעכטען. אויף דעם פעטריקאווער סיים פון 1521 איז יודען ערלויבט געווארען צו האנדלען נאר מיט 4 זאכען: וואקס, פוטער, טוך און פיה. די מאגיסטראטען פון פויזען, קראקוי און לעמבערג האבען זאגאר געוואלט מאכען א פערבאנד צווישען זיך, כדי צוזאמען פיהרען א עקאנאמישען קאמפף געגען יודישען האנדעל. אין קראקוי און אין קאזשימירזש איז דער יודישער האנדעל בעגרענצט געווארען נאך מעהר, ווי אין די איבעריגע 2 רעזידענצען פון פוילען.

די האנדעלס־קאנקורענץ פלעגט אמאל פיהרען צו גאסען־אנפאלען און פאגראמען. אין פויזען און אין בריסק זענען טאקע פארגעקומען אנפאלען אויף יודען. אזוי ווי מען האט אויך ערווארטעט א אנפאל אין קראקוי, האבען די פארשטעהער פון די קראקוי'ער יודען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג, און אין א דעקרעט פון 1530 האט סיגיזמונד אין שטרענגע ווערטער אויסגעדריקט זיין צארן געגען די אנפאלער און מודיע געווען, אז די פאגראמטשיקעס וועלען בעשטראפט ווערן מיט טויט־שטראף און מיט קאנפיסקאציע פון פערמעגען. כדי צו בערוהיגען די יודען, האט דער קעניג געהייסען נעהמען ביי די איינוואוינער פון קראקוי

א קויציע פון 10 טויזענד גריוועניקעס, אלס גאראנטיע פאר דער רוהיגקייט און זיכערהייט אין שטאדט.

נאר פון איין צרה האט סיגיזמונד נישט געקאנט בעפרייען די יודען: פון דעם אפעטיט פון די בעאמטע צו נעהמען געלד ביי יודען. סיי די העכערע בעאמטע, סיי די ארטיגע אדמיניסטראציע פלעגט נע־מען חאבאר און בערייסען די בעפעלקערונג. זאגאר סיגיזמונד'ס צווייטע פרוי, די איטאליענערין באנא, פלעגט געלד פאר פערקויפען די הע־כערע רעגירונגס־שטעלען. דער קרוין־מארשאל און קראקויער וואיעוואדא פעטער קמיטא, א פאוואריט פון דער קעניגין, פלעגט נעהמען האבאר סיי ביי די קריסטליכע סוחרים, סיי ביי די יודישע, וואס פלעגען איינע אויף די אנדערע זיך בעקלאגען, און סיי די קריסטען סיי די יודען פלעגט ער צוזאגען, אז ער וועט פערטיידיגען זייערע אינטערעסען פאר'ן קעניג אדער סיים.

אין 1530 איז די שליאחטע אויף די פוילישע סיימען ארויסגעטרע־טען געגען יודען, און די יודענפראגע איז געווארען א טעמא פון הייסע דעבאטען. די פוילישע שליאחטע איז געוועזען זעהר אויפגעבראכט דערויף, וואס מען פערקויפט די יודישע פינאנסיסטען די מלוכה־שטייערען און אבצאהלונגען, אזוי אז יודען פערדינען פיעל געלד און אויסערדעם ווערן זיי דאדורך מקורבים צום הויף און רייסען זיך אריין צווישען די מיוחסים־אדעליגע. די שטאדטישע בירגער, ווידער, האבען געוואלט מען זאל בעגרענצען די יודען אין האנדעל, און די גייסטליכע האבען בכלל מורא געהאט, אז יודען זאלען קיין קראפט נישט ווערן. אין פעטריקאָ־ווער סיים פון 1538 האט די יודענפיינדליכע פארטיי געפיהרט איהר אגיטאציע מיט גרויס ערפאלג. זיי האבען דורכגעפיהרט א „קאנסטיטוציע" מיט א ספעציעלער אבטיילונג וועגען יודען, וואו עס ווערט געזאגט, אז די אבקויפער פון די מלוכה־שטייערען דארפען זיין נאר אדעליגע און קריסטען, אז יודען טארען בכלל נישט צוגעלאזען ווערן צו קיין בכבוד'יגע שטעלעס צווישען קריסטען, אז יודען פערלירען דאס רעכט פון האנדעל אומעטום, נאר אין יעדען ארט בעזונדער קאנען זיי האנד־לען מיט א ערלויבניש פון קעניג, אדער מאגיסטראט, און אין די דער־פער ווערט זיי אינגאנצען פערבאטען צו האנדלען. אבער נאך שענדלי־כער און בעליידיגענדער איז געוועזען דער בעשלוס פון דעם סיים, אז יודען זאלען ווידער אנהויבען טראגען בעזונדערע צייכענס אויף די מלבושים, אזוי אז מען זאל זיי קאנען אונטערשיידען פון די קריסטען.

אויף אזא אופן האט דער פעטריקאווער סיים זיך אומגעקעהרט צו די מיטעלאלטערישע פינסטערע מיינונגען און געוואוינהייטען.

אבער פון אלע פונקטען פון דער „קאנסטיטוציע" פון 1538 האט פאר יודען געהאט א ערנסטען רעזולטאט נאר דער ערשטער: וועגען אבנעהמען ביי זיי דעם אבקויף פון מלוכה-שטייערן; עס זענען אויך איינגעפיהרט געווארען געוויסע בעגרענצונגען פאר'ן יודישען האנדעל, אבער דער פונקט וועגען בעזונדערע צייכענס אויף די יודישע מלבושים איז געווען נישט מעהר ווי א דעמאנסטראציע, ווייל אין דער צייט, ווען יודען האבען שוין געשפיעלט אזא אנגעזעהענע ראליע אין עקאנאמישען לעבען פון לאנד, איז פשוט געווען אונמעגליך דורכצופיהרען אזא מיטעלאלטערישע גזירה.

די קלעריקאלען האבען בכלל דעמאלט אויפגעהויבען דעם קאפ און געפיהרט א גרויסע אגיטאציע געגען יודען. פונקט צו יענער צייט האט אין פוילען אנגעהויבען וואקסען א אפיקורסישע סעקטע, וואס האט אבגעלייקענט דעם קריסטליכען דאגמאט פון דרייאייניגקייט, און דעריבער זענען די גייסטליכע געווארען אבגעשראקען און אומעטום האט זיך זיי אויסגעוויזען, אז יודען פיהרען א פראפאגאנדע געגען קריסטענטום און פיעל קריסטען ווען איבערגעהן צום יודענטום. אז עטוואס אמת איז געווען אין דער מורא, בעווייזט פאלגענדער פאקט: איינע א אלטע קאטוילין אין קראקוי, די פרוי פון א ראטמאן, יעקאטערינא מאלחעראווא זאליעשקאווסקא, איז בעשולדיגט געווארען, אז זי לייקענט אין די הויפט-פרינציפען פון קריסטענטום און וויל איבערגעהן צו דער יודישער רעליגיע. דער קראקויער בישוף האט זיך בעמיהט זי אומקעהרען צוריק צו דער קירך, אבער יעקאטערינא איז געווען פער'עקשנ'ט אין איהר אפיקורסות און דעריבער האט מען זי גע'משפט און פער'משפט צום טויט. די אומגליקליכע האט מען עפענטליך פערברענט אויפ'ן קראקויער מארק (1539). אט ווי א פוילישער שריפטשטעלער, וואס האט מיט זיינע אויגען צוגעזעהן דעם משפט, בעשרייבט דאס: „דער קסיאנדז גאמראט, קראקויער בישוף, האט צונויפגעזאמעלט אלע קאנאניקער און קאלעגיאטען אויף אויסצוהערן איהר „אני מאמין". ווען מען האט איהר געפרעגט, צי זי גלויבט אין דעם אלמעכטיגען גאט, דעם בעשעפער פון הימעל און ערד, האט זי געענטפערט: „איך גלויב אין דעם גאט, וועלכע האט בעשאפען אלץ, וואס מיר זעהען, און וואס מיר זעהען נישט, וועלכען דער מענשליכער

שכל קען נישט משיג זיין, וועלכער גיסט אוים זיינע חסדים אויף אונז, מענשען, און אויף אלץ אין דער וועלט!". ווען מען האט זי ווידער געפרעגט, צי זי גלויבט אין קריסטוס'ען, האט זי געענטפערט: „גאט האט נישט געהאט קיין ווייב און נישט קיין זוהן און ער האט דאס אויך נישט געדארפט, ווייל זיהן דארף נאר דער, וואס וועט אמאל שטארבען, און נישט דער, וואס לעבט אייביג, און אזוי ווי גאט איז קיינמאל נישט געבוירען געווארען, אזוי וועט ער קיינמאל נישט שטארבען. אונז רעכענט ער פאר זיינע זיהן, און גאט'ס זיהן זענען אלע, וואס געהען אין זיינע וועגען". מען האט געפרובט איינ'טענה'ן מיט איהר, בעוויזען איהר דעם „טעות", ארויפווארפען אויף איהר א שרעק, אבער וואס מעהר מען האט מיט איהר איינגע'טענה'ט, אלץ פעסטער איז זי געבליבען ביי איהר „זשידאווסקע" רעליגיע. דאן האט מען זי געמוזט פער'משפט'ן צום פערברענען, און דער היסטאריקער פון יענער צייט דערצעהלט: „זי איז געגאנגען צום טויט, פונקט ווי מען געהט אויף א חתונה".

אין דערזעלבער צייט האבען זיך פערשפרייט קלאנגען, אז אין פיעל ערטער פון פוילען האבען פיעל קריסטען אנגענומען דאס יודישע גלויבען, זיך מל געווען און ארויסגעפאהרען קיין ליטא, וואו זיי בעהאלטען זיך ביי די דארטיגע יודען. ווען מען האט וועגען דעם מודיע געווען דעם קעניג, האט ער ארויסגעשיקט קיין ליטא צוויי קאמיסארען, וועלכע האבען געדארפט מאכען א שטרענגע אויספארשונג (1539). די קאמיסארען האבען אין ליטא נישט ענטדעקט קיין פאליאקען־גרים, נאר דערווייל האבען יודען פיעל געליטען, ווייל די קאמיסארען האבען ארעסטירט פיעל יודען, זיך אריינגעריסען אין די יודישע הייזער און אבגעשטעלט די רייזענדע. איידער עס האט זיך נאך פערענדיגט די אויספארשונג, איז געגען די ליטווישע יודען שוין ארויסגעשטעלט געווארען א נייע בעשולדיגונג, אז פיעל פון זיי שטעהען כלומר'שט אין פערבינדונגען מיט דעם טערקישען סולטאן און ווילען צוזאמען מיט די גרים ארויספאהרען קיין טערקיי. דער אלטער קעניג סיגיזמונד האט, ווי עס שיינט, געגלויבט אין די בבא־מעשות, און אין א בריעף צום קאנצלער האט ער געשריבען: „פאריגעס יאהר האבען צוויי אונזערע אונטערטאנען דערצעהלט, אז פיעל קריסטען זענען גע'מל'ט געווארען דורך יודען. היינטיגעס יאהר איז צו אונז געקומען איינער א יוד, בשעת מיר זענען געווען אין ווילנא, און דערצעהלט, אז זייענדיג אין וואלאכיע

האט ער געזעהן הונדערטער גע'מל'טע קריסטען, וועלכע ייי האט געפיהרט פון פוילען דורך דער גרעניץ קיין טערקיי. די קריסטען, וואס האבען נישט געוואלט פערלאזען זייערע פרויען און קינדער, האבען די יודען שרעקליך געשלאגען. אויך האבען די יודען געשריבען דעם סולטאן און איהם געבעטען, אז ער זאל זיך משתדל זיין פאר אונז, מיר זאלען ערלויבען ארויספאהרען די יודען און בעזעצען זיך אין טערקיי. דער סולטאן האט זיי געענטפערט פאלגענדעס: עס איז לחלוטין איבעריג אריינטרעטען אין אונטערהאנדלונגען מיט דעם פוילישען קעניג, וויל איבער א יאהר וועל איך מיט מיין ארמעע קומען קיין פוילען און זיך אברעכנען מיט די פאליאקען, ווי איך האב זיך אבגערעכענט מיט די אונגארען, און וועל בעזעצען אין מיין מלוכה נישט בלויז די יודען, נאר אויך די קריסטען. נאך דער ערצעהלונג און נאך דער בעשטעטיגונג פון איינעם א ארמענער, מיט וועלכען מיר פיהרען א קארעספאנדענץ, אז אין בענדער האט ער געזעהן שטעהן 15 יודישע פוהרען פול חפצים, וואס מען האט איבערגעפיהרט דורך אונזער גרעניץ קיין טערקיי, קענען מיר מעהר נישט שווייגען א. אז. וו.".

דער קעניג האט געהייסען מאכען א נייע אויספארשונג, וועלכע האט ווידער אנגעווארפען א פחד אויף די יודען און זיי געבראכט פיעל מאטעריעלען שאדען. דאן האבען די יודען דערשפירט א סכנה פאר זיך און פון פיעל שטעדט זענען ארויסגעפאהרען דעפוטאציעס צום קעניג, וועלכען זיי האבען פייערליך פערזיכערט, אז די אלע בעשולדיגונגען זענען נישט מעהר, ווי א פרעכער בלבול, אז יודען זענען ווייטער טריי דעם קעניג, טראכטען נישט וועגען ארויספאהרען קיין טערקיי און האבען קיין קריסטען נישט געמאכט פאר יודען. די ערקלערונג פון דער דעפוטאציע איז בעשטעטיגט געווארען דורך דער אפיציעלער אויספארשונג און סיגיזמונד האט דאן ערקלערט יודען פריי פון יעדען חשד און זיי געגעבען דאס ווארט, אז אויף ווייטער וועט מען יודען שוין נישט בעשולדיגען אויפ'ן גרונד פון קלאנגען און נישט-קאנטראלירטע בלבולים. וועגען דעם האט דער קעניג ארויסגעגעבען די יודען א ספעציעלע פריווילעגיע, אין ווילנא, אין 1540.

די קאטולישע גייסטליכע האבען אבער דאך נישט אויפגעהערט פיהרען זייער אגיטאציע געגען יודען, און ווען זיי האבען געזעהן, אז מיט די רעדעס פון די קירכע-טריבונעס קענען זיי ווינציג אויפטאן, האבען זיי אנגעהויבען פיהרען זייער אגיטאציע אין דער ליטעראטור און

ארויסגעלאָזט אַ רייהע אַנטיסעמיטישע ווערק אין גייסט פון מיטעל־אַלטער. דער פּוילישער סינאָד פון 1542 האָט פערעפענטליכט פאָלגענדע „קאָנסטיטוציע“ וועגען יודען: „נעהמענדיג אין אַכט, אַז די פיעל יודען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון אַלע דערבייאיגע מלוכות און אַריינגעלאָזט געוואָרען קיין פּוילען, מישען אויס דאָס הייליגע מיט דעם אונגלויביגען און זענען זעהר געפעהרליך פאַר די קריסטען און פאַר דער קירך, האָט דער סינאָד בעשלאָסען: 1) כדי עס זאָל ניט פאַרקומען נאָך עפּעס ערגערס דאַדורך, וואָס יודען וועלען זיין קאָנצענטרירט אין איין געוויסען אָרט, דאַרף דער סינאָד זיך משתדל זיין פאַר'ן קעניג, אַז אין דער גנעזענער פּראָווינץ און הויפּטזעכליך אין קראָקוי זאָל פאַר יודען איינגעפיהרט ווערן אַ בעשטימטע נאָרמע, דהיינו אַזוי פיעל, וויפיעל דער ראַיאָן קען אין זיך אַריינגעהמען; 2) אַז אין די איבעריגע ערטער, וואו יודען טאָרען שוין פון אַלטע צייטען ניט וואוינען, זאָל מען זיי ווייטער ניט ערלויבען צו בעזעצען זיך און צו קויפען קריסטליכע הייזער, און די שוין געקויפטע הייזער זאָלען זיי מוזען צוריק פערקויפען די קריסטען; 3) אַז די נייע שוהלען, אויך די, וואָס זענען אין קראָקוי געבויט, זאָל מען צערשטערען; 4) אַזוי ווי די קירך דולדעט יודען נאָר אַלס אָנדענקען וועגען די יסורים פון קריסטוס, דאַרף אויף קיין פאַל ניט דערלאָזען ווערן, אַז זייער צאָהל זאָל זיך פערגרעסערן; לויט די בעשלוסען פון די הייליגע געזעצען ווערט זיי ערלויבט נאָר צו פעררעכטען די אַלטע שוהלען, אָבער ניט בויען נייע. ווייטער געהען נאָך 7 פּונקטען: וועגען פערבאָטען יודען צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפט, צו פערנעהמען שטעלעס אַלס גוט־פערוואַלטער ביי די פּריצים, האַנדלען אין די קריסטליכע ימים טובים א. אַז. וו. פון דעם גאַנצען אַנטיסעמיטישען פּלאַן איז פאַקטיש גאָרניט געוואָרען, ווייל דער קעניג האָט איהם ניט בעשטעטיגט, אָבער דערפאַר איז די דאָזיגע „קאָנסטיטוציע“ געוואָרען דער וועג־ווייזער פון די קלעריקאַלישע גייסטליכע אויף אַ לאַנגע צייט און איז ביסלעכווייז אַריינגעדרונגען אין דעם בעוואוסטזיין פון פאָלק אַלס פּראַקטישער מוסטער אין דער פּאָליטיק בנוגע צו די יודען.

צוליעב די רדיפות און אַנפאַלען, האָבען פיעל יודישע הענדלער פערלאָזען די גרויסע שטעדט און זיך בעזעצט אין די קליינע שטעדט און אין די דערפער, וואָס האָבען געהערט צו די מאַגנאַטען און שליאַכטעס. פון דעמאָלט אָן זענען פיעל יודען איבערגעגאַנגען אין רשות פון

דער שליאַחטע, געלעבט אונטער איהר שוץ, אָבער אויך געוואָרען איהרע קנעכט. צווישען דעם קעניג און דער שליאַחטע האָט שוין פון לאַנג זיך געפיהרט אַ קאַמפף און איינער פון די הויפּט-פּונקטען איז געווען די רייסעניש צוליעב יודען. די שליאַחטע איז נישט געווען צופרידען מיט דעם געזעץ, לויט וועלכען די יודען קענען וואוינען נאָר אין די קעניגליכע שטעדט, און נישט אין די דערפער און קליינע שטעדטלעך, וואָס געהערען צו די אַדעליגע און שליאַחטע. נאָך לאַנגע וכוחים און רייסענישען האָט די שליאַחטע מנצח געווען און דער אַלטער קעניג סיגיזמונד האָט אין 1539 געזאָגט אין סיים: „די שליאַחטע פון אונזער קעניגרייך פערלאַנגט, אַז זי אַליין זאָל האָבען די גאַנצע נוצען פון די יודען, וואָס וואוינען אין די שטעדטלעך, דערפער און הויפען, און משפּט'ן די יודען מיט זייער געריכט. דערויף ענטפערען מיר: אויב די יודען אַליין זענען מוחל אויף דער פּריווילעגיע צו געמשפּט ווערן אין זייער אייגען געריכט און אויף די פּריווילעגיעס, וועלכע עס האָבען זיי געשאָנקען אונזערע עלטערן די מלכים און וואָס זענען בעשטעטיגט געוואָרען אויך דורך אונז, זענען זיי דערמיט אויך מוחל אויף דער בעשיצונג אונזערע, און מיר וועלען שוין מעהר פון זיי קיין נוצען נישט האָבען, און דעריבער האָבען מיר נישט קיין גרונד צו טאָן זיי מיט געוואַלד טובות און מיר האָבען שוין נישט קיין פליכט צו בעשיצען זיי". די יודען זענען פאָרלויפיג געווען צופרידען מיט דעם געזעץ, ווייל די יודען, וואָס האָבען געוואוינט אין די שליאַחטישע דערפער און שטעדטלעך, זענען דערמיט פּטור געוואָרען פון דעם שטאָרטישען געריכט, וואָס האָט זיך צו זיי אָפט בעצויגען פיינדליך, פּטור געוואָרען פון די רדיפות פון די צעחען און מאַגיסטראַט און דערביי אויך געהאַט שען פּרנסה. די שליאַחטישע שטעדטלעך און גיטער זענען געוואָרען איבערפולט מיט יודישע געוועלבלעך, אכסניות, שענקען, און דער יוד איז דאָרט געווען אינגאַנצען פריי, אויב נאָר ער האָט געוואוסט, ווי אַזוי אונטערצולעקען זיך צום „פּריץ" און ביי איהם נושא-חן זיין. דאַן האָט זיך אָנגעהויבען די עפּאָכע פון די יודישע אַרענדאַרען, ישוב'ניקעס און שענקער און צוזאַמען דערמיט האָט זיך ענטוויקעלט דער טיפּ פון יודישען „מה-יפית'ניק", וואָס האָט קנעכטיש געדיענט דעם פּריץ, און דאָס האָט געהאַט וויכטיגע רעזולטאַטען אין די שפּעטערדיגע דורות, אין משך פון 300 יאָהר. דער

יוד איז געוואָרען בעזונדערס אונטערטעניג פאר'ן פריץ אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם צווייטען.

סיגיזמונד II אויגוסט (1548–72), דער טראָן-פערטרעטער פון סיגיזמונד I, א געבילדעטער און פריינזיניגער, האָט זיך בעצויגען צו יודען טאָלעראַנט און ליבעראַל. מיט דערזעלבער טאָלעראַנץ האָט ער זיך בעצויגען בכלל צו אַלע רעפאָרמאַטאָרען און פרעמד-גלויביגע. אין ערשטען יאָהר פון זיין קעניגען האָט ער לויט דער ביטע פון יודען בעשטעטיגט אויפ'ן גענעראַל-סיים אין פעטריקאָוו דעם אַלטען ליבעראַלען סטאַטוט פון קאַזשימיר IV. סיגיזמונד-אויגוסט האָט אָבער אויך בעדייטענד פערברייטערט די אויטאָנאָמיע פון די יודישע געמיינדעס. די רבנים און קהל-פיהרער האָט ער געגעבען ברייטע יורידישע און אדמיניסטראַטיווע רעכט, אפילו אויפ'ן אַלגעמיינעם געריכט פון די וואָיעוואָדעס, ווען א יוד האָט געהאַט א פּראָצעס מיט א קריסט, האָבען געמוזט זיך געפינען יודישע „סעניאָרען", ד. ה. אויסגעוועהלטע פאָרשטעהער פון קהל.

די בעציהונגען צווישען יודען און דעם „דריטען שטאַנד", די שטאָדטישע בירגער, האָבען זיך נישט געביטען צום גוטען בעת דעם קעניגען פון סיגיזמונד-אויגוסט, נאָר דערפאַר זענען זיי געוואָרען מעהר קלאָר, מעהר נאָרמירט. די בעציהונגען צווישען די צוויי קאָנקורענטען, די יודען און די מאַגיסטראַטען, זענען רעגולירט געוואָרען דורך ספּעציעלע אָבמאַכען און קאָנטראַקטען. אין די דאָזיגע אָבמאַכען פלעגט דייטליך אויסגערעדט ווערן, אין וועלכע ערטער די יודען מעגען וואוינען און זיך פערנעהמען מיט האַנדעל; אין פּוזנא איז זאָגאַר פערבאָטען געוואָרען צו פערגרעסערן די צאָהל יודישע הייזער העכער פון א בעשטימטער נאָרמע – 49, און צוליעב דעם האָט מען אין געטאָ געמוזט בויען הויכע פיעלשטאָקיגע הייזער. אין אנדערע שטעדט האָט מען יודען נישט דערלאָזען צו בעזעצען זיך, און פאַר די, וואָס האָבען שוין זיך בעזעצט, אָבגעטיילט ספּעציעלע קוואַרטאַלען, ווייט פון צענטר, אָדער מען האָט זיי אינגאַנצען נישט אַריינגעלאָזט און נאָר ערלויבט די סוחרים צו קומען אויף עטליכע טעג צוליעב געשעפט. דאָך אין פיעל שטעדט, וואו דער קעניג האָט דאָס געפונען נוציליך פאַר דעם האַנדעל און פאַר דער מלוכה, האָט מען יודען ערלויבט פריי וואוינען און געגעבען גלייכע רעכטען מיט די איבעריגע איינוואוינער. אין איינגיע ערטער האָט דער קעניג זאָגאַר פערבאָטען, אַז

די וואַכענטליכע ירידים זאָלען פאָרקומען אום שבת, כדי דערפון זאָלען ניִשט לייַדען די אינטערעסען פון די יודען.

אין אַלגעמייִן האָבען די פשרות און אָבמאַכען צווישען די יודען און די מאַגיסטראַטען זיך שטענדיג געענדיגט לטובת די לעצטע. אַלע שטעדט האָבען זיך געסטאַרעט מיט אַלע מיטלען צו בעגרענצען דעם יודישען האַנדעל און עס איז כמעט ניִשט פאַראיבער קיין יאָהר אָהן נייַע בעגרענצונגען און רדיפות. נאָר אויב מיט אַלע קלאַסען האָבען יודען דאָך געקענט ווי=עס=איז דורכקומען, אַמאָל דורך גוטען ווילען, אַמאָל דורך „פשרות" און אָבמאַכען, זענען די קאַטוילישע גייַסטליכע געבליבען פערעקשנ'טע יודישע שונאים. די דאָזיגע אַלטע יודישע שונאים האָבען אויפגעהויבען דעם קאָפּ, ווען פון רוים, פון אינקוויזיטאָרישען פויפּסט פאַאול דער 4=ער איז געגעבען געוואָרען אַ סיגנאַל אָנצוהויבען אַ קאַמפּף מיט די „אונגלויביגע". אין 1550 איז קיין קראַקוי געקומען דער שליח פון פאַפּסט ליפּאָמאַנאָ, וועלכער האָט געדאַרפט מחזיר למוטב זייַן די פערפיהרטע פוילישע אַדעליגע, וואָס זענען שוין דעמאָלט געווען אָנהענגער פון לוטערים לעהרע. ווען איהם האָט זיך אָבער ניִשט אייַנגעגעבען אַרויפצופיהרען אויפ'ן גוטען וועג די אַפּיקורסישע אַדעליגע, וואָס האָבען אויפגעהערט בלינד גלויבען אין פויפּסט, האָט ליפּאָמאַנאָ זיך גענומען צום אַלטען מיטעל: מאַכען אַ בלבול אויף יודען און אַרויסרופען אַ פּאָגראָם. אין יענער צייַט איז איינע אַקאַטוילישע פרוי דאָראָטאַ לאַזשענצקאַ פון סאָכאַטשאָוו בעשולדיגט געוואָרען, אַז זי האָט אַוועקגעגנב'עט די האָסטיע און דאָס פערקויפט די יודען, וועלכע האָבען אַזוי לאַנג געשטאָכען דאָס הייליגע ברויט, ביז פון איהם האָט אָנגעהויבען רינען בלוט. לויט דער פעראָרדנונג פון חעלמער בישאָף האָט מען אַרעסטירט דרייַ יודען, וואָס זענען בעשולדיגט געוואָרען אין דעם פערברעכען, און אין עטליכע טעג אַרום האָט מען זיי פערמשפט צום טויט. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האָט דער קעניג תיכף פעראָרדענט, אַז מען זאָל אַרויסלאָזען פרייַ די אַרעסטירטע יודען. אָבער דער בישאָף האָט בכיון זיך אונטערגעאייַלט און אויפ'ן גרונד פון אַ געפעלשטען פּאַפּיער אין נאָמען פון קעניג האָט מען די אומגליקליכע לעבעדיגערהייד פערברענט נאָך איידער עס איז אָנגעקומען די ווירקליכע פעראָרדנונג פון קעניג. „איך ווער אויפגערעגט ביז גאָר — האָט דער קעניג געזאָגט, דערוויסענדיג זיך וועגען דעם — ביי'ם געדאַנק וועגען דער מערדערייַ און איך וויל ניִשט, מען זאָל מיך האַלטען פאַר אַזאַ וואַהנזיניגען.

וואָס גלויבט, אַז פֿון דורכגעשטאָכענער האָסטיע קען רינען בלוט". די דאָזיגע געשיכטע האָט געמאַכט אַ גרויסען רושם און אַרויסגערופֿען אַ גרויסע אויפֿרעגונג אין די פּראָטעסטאַנטישע קרייזען, ווייל מען האָט נישט געקענט גלויבען אין די בבא־מעשׂות וועגען דער האָסטיע, אָבער די יודענפֿיינדליכע פּאַרטיי האָט דערווייל אויסגענוצט דעם סאָחאַטשאָווער פּראָצעס אויף אַגיטאַציע געגען יודען.

צו קיין אַלגעמיינע רדיפֿות אויף יודען אין פּוילען איז עס נישט געקומען. נאָך אַלע בעגרענצונגען און אינגערליכע רדיפֿות איז דער מסחר דאָך הויפּטזעכליך געבליבען אין די יודישע הענד. נאָר די יודענפֿיינדליכע אַגיטאַציע האָט דאָך אויפֿגעטאָן איהרס. אין 1564 איז אין ביעלסק אויסגעפֿיהרט געוואָרען טויט־שטראָף אויף אַ יודען, וואָס איז אונשולדיג פֿער'משפּט געוואָרען פֿאַר ערמאָרדען אַ קריסטליך קינד. און אין ליטווישען סטאַטוט פֿון 1566 זענען אַריינגענומען געוואָרען פֿיעל בעגרענצונגען געגען יודען, ווי דער פֿערבאָט צו קליידען זיך, ווי קריסטען, און בכלל שען קליידען זיך, האָבען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפֿט, פֿערנעהמען שטעלעס אין קריסטליכע געזעלשאַפֿטען און נאָך. די אַלע פֿערבאָטען האָבען געשטאַמט פֿון דער שליאַכטע, וואָס האָט זיך געפֿונען אונטער דער ווירקונג פֿון די קלעריקאַלישע גייסטליכע, און דער קעניג האָט זיך געסטאַרעט אָבצושוואַכען די גזירות און ווי וויַיט מעגליך בעשיצען די יודען. פֿון דער קאָרעספּאָנדענץ צווישען פּוילישען קעניג סיגיזמונד־אויגוסט און דאָן יוסף נשׂיא אין טערקיי, איז צו זעהן, אַז דאָן יוסף האָט געפֿיהרט אונטערהאַנדלונגען מיט'ן קעניג וועגען די פּוילישע יודען, און דער קעניג האָט איהם צוגעזאָגט צו בעשיצען זיי. אויך די יודישע דאָקטוירים אין קעניגליכען הויף האָבען זיך געסטאַרעט אויסצונוצען זייער איינפֿלוס לטובת יודען. אַזעלכע יודען, ווי ר' שלמה אַשכּנזי און שמעון גינצבורג, זענען געוועזען גרויסע חשובים אין קעניגליכען הויף און אָפֿטמאָל צו נישט געמאַכט די פּלענער פֿון די יודענפֿיינד. צו־שוואַך איז געוועזען די מאַכט פֿון קעניג, אַז ער זאָל קענען ענערגיש אַרויסטרעטען געגען דער שליאַכטע און די גייסטליכע, נאָר ער האָט געטאָן וואָס מעגליך איז. כּדי צו מאַכען אַ סוף צו דער אַגיטאַציע און בלבולים אויף יודען, האָט דער קעניג אַרויסגעגעבען צוויי בעפֿעהלען, אין וועלכע ער האָט שטרענג פֿערבאָטען דער אָרטיגער מאַכט צו פֿערפֿיהרען פּראָצעסען געגען יודען, דערמאָנענדיג, אַז לויט די אַלטע פּריווילעגיעס קען מען בעשולדיגע

א יודען אין א ריטועלער ערמאָרדונג נישט אנדערש, ווי אז עס זענען דאָ 4 קריסטליכע און 3 יודישע עדות דערויף, און אז אזעלכע פּראָצעסען דארפען בעטראכט ווערן נאָר אין קעניגליכען געריכט.

אין גיכען איז ליטאָ פעראייניגט געוואָרען מיט קרוין־פּוילען אונטער'ן נאָמען די „לובלינער אוניע" (1569) און ליטאָ האָט אויפגעהערט עקסיסטירען אלס בעזונדערע מלוכה. אין דריי יאָהר ארום איז געשטאָרבען סיגיזמונד־אויגוסט און צוזאמען מיט איהם איז אונטערגעגאנגען די דינאסטיע פון די יאגעלאָנען. פּוילען איז געוואָרען א מין מאָנארחיסטישע רעפּובליק, וואו די מלכים ווערען אויסגעוועהלט פון פאָלק אָדער פון אנדערע לענדער, און פון דעמאָלט הויבט זיך אָן פאר פּוילען א נייע עפּאָכע, וואָס האָט געהאט וויכטיגע רעזולטאטען אויך פאר יודען.

די ליטווישע יודען האָבען קיין סך נישט אויסגעשפּיעלט פון דער איבערקעהרעניש. פאר דער אוניע, ווען די פּוילישע קיסרים זענען נאָר געווען גרויספירשטען פון ליטאָ, זענען יודען געווען מעהר נוצליך און דעריבער מעהר געשיצט געוואָרען דורך די קעניגען. אין ליטאָ האָבען נאָך די אדעליגע געשפּיעלט א קליינע פּאָליטישע ראָליע, די מאכט פון קעניג איז דאָרט געווען פיעל שטארקער, איידער אין פּוילען, וואו דער קעניג האָט געהאט געגען זיך די קאָנקורענץ פון די אדעליגע, און כדי צו פערפעסטיגען די דאָזיגע מאכט זיינע, האָט דער קעניג זיך געשטיצט אויף די קלאסען, וואָס שטעהען צווישען דער שליאכטע און די פּויערען, ד. ה. אויף די „מיעשטשאנעס" און יודען, אויף וועלכע ער האָט געקוקט, ווי אויף זיינע טרייע אונטערטאנען און פעסטע שטיצער; נאָך דער אוניע האָט זיך די לאגע אינגאנצען געביטען. די ליטווישע פירשטען, ווי ראדזיוויל, טשארטאָריזשסקי און אנדערע, האָבען געהאט א גרויסע מאכט און געוואָרען כמעט ווי מלכים; אנדערע מאגנאטען, מיט ווינציגער יחוס און רייכטום, האָבען זיך אויך געסטארעט צו דערגרייכען אזא הויכע מדרגה; נאָך זיי איז געגאנגען די שליאכטע, וואָס איז געוואָרען פון דאן אָן א ווערקצייג און טרייע דינערין פון די מאגנאטען. אויף אזא אופן האָבען די גאנצע מאכט אין לאנד געהאט די אדעליגע, און די קעניגליכע מאכט איז געווען נישט מעהר, ווי א שאָטען. דער קעניג האָט דעריבער שוין מעהר נישט געקענט און אויך נישט פאר נויטיג געהאלטען צו בעשיצען די יודען, וואָס זענען איהם מעהר שוין נישט נוצליך

געוועזן. פון דער צווייטער זייט האָבען אָבער די יודען פּאַרלויפיג אויך עפּעס געוואונען פון דער איבערקעהרעניש אין לאַנד. מיט דער פער-גרעסערונג פון די אדעליגע און זייער מאַכט האָט זיך אויך פערגרעסערט דער יודישער ישוב אין ליטאַ. יעדער אדעליגער האַלט פאַר זיין חוב צו גרינדען פאַר זיין טובה וועגען אַ יודישען ישוב. די „שררות" בויען געוועלבער, ווערקשטאַטען, שענקען, און פּערדינגען דאָס יודען און בכלל האָט זיך פאַר יודען דאַן געעפענט אַ קוואַל פון פּרנסה און מסחר, מלאכה און אין אַרענדע. יעדער יודישער ישוב, וואָס איז געבויט געוועזן דורך די פירשטען און אדעליגע, איז געשטאַנען אונטער זייער שוץ; די אדעליגע ערלויבען דאָרט בויען הייזער, שוהלען, זיך בעזעצען אין די ערטער, וואו יודען האָבען פריהער נישט געטאָרט וואוינען, און דאָס אַלץ ווערט געטאָן, נישט אָנפרעגענדיג זיך ביי׳ם קעניג, ווייל דער אדעליגער האָט די גאַנצע מאַכט און קען טאָן אַלץ, וואָס ער וויל. אויף אַזאַ אופן האָט די ליטווישע אוניע געהאַט די מעלה פאַר יודען, וואָס זיי זענען געשטאַנען אונטער׳ן שוץ פון די אדעליגע און געווען זיכער מיט זייער לעבען און גוטס. אָבער דאָס האָט געקענט דויערן נאָר כל זמן די יודען זענען געווען נוצליך און נויטיג פאַר׳ן „פּריץ" און דעריבער איז די יודישע לאַגע קיינמאָל נישט געווען קיין פעסטע, בע-שטימטע און האָט אָבגעהאַנגען פון די אַרומיגע אומשטענדען און פון יעדע מינדסטע איבערקעהרעניש אין פּאָליטישען לעבען פון לאַנד.

נאָכ׳ן טויט פון סיגיזמונד-אויגוסט איז פאַר דעם קעניג פון רעפּוב-ליקאַנישען פּוילען נאָך לאַנגע רייסעניש צווישען דער שליאַכטע אויס-געקליבען געוואָרען הענריק וואַלואַ, דער ברודער פון פראַנצויזישען קעניג קאַרל דער 9-טער (1577). דער דאָזיגער קעניג, הגם ער איז אויס-געוועהלט געוואָרען מיט דער השתדלות פון ר׳ שלמה אשכנזי, איז געווען פול מיט שנאה צו יודען, און קומענדיג קיין פּוילען איז ער באַלד אַריינגעטרעטען אין אונטערהאַנדלונגען מיט די גייסטליכע אָנפיהרער וועגען נעהמען זיך צו יודען און אָנהויבען געגען זיי אַ גאַנצע רייהע רדיפות. צום גליק פון די יודען האָט דער דאָזיגער קעניג לאַנג זיך נישט געהאַלטען אין פּוילען, ווייל אין עטליכע מאָנאַטען אַרום איז זיין ברודער קאַרל געשטאָרבען און הענריך איז געהיים אַנטלאָפען פון פּוילען קיין פראַנקרייך, כדי צו ירשנען דעם פראַנצויזישען טראָן. אַלס פּויל-שער קעניג איז אויסגעוועהלט געוואָרען סטעפאַן באַטאָרי (1576—86), אַ מוטיגער און געבילדעטער מאַן. זיין קעניגען האָט באַטאָרי אָנגעהויבען

מיט עטליכע אקטען פון גערעכטיגקייט בנוגע צו יודען. ער האט צוערשטענס ארויסגעגעבען צווי בעפעהלען, אין וועלכע ער האט קאטעגאריש פערבאטען צו בעשולדיגען יודען אין ערמארדען קריסטליכע קינדער און פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער, נאר ער איז נאך געגאנגען ווייטער און זיך געסטארעט דורכצופיהרען דעם פרינציפ פון יודישער גלייכבערעכטיגקייט. בעשטעטיגענדיג די אלטע יודישע פריווילעגיעס, האט דער ליבעראלער קעניג זיי נאך פערברייטערט דורך נייע רעכטען, איבערהויפט אין פרייהייט פון האנדעל. ער האט בעפוילען די וואיעוואדעס צו בעשיצען די אינטערעסען פון די יודען געגען די צעכען און מאגיסטראטען, וואס ווענדען אן אלע מיטלען צו בעגרענצען יודען אין האנדעל און אין האנדווערק. ער האט אויך אבגעשאפט די אלטע גזירה אויף די פוזנא'ער יודען, וועלכע עס איז פערבאטען געווארען צו האבען הייזער העכער פון א בעשטימטער נארמע, און האט זיי ערלויבט צו דינגען געוועלבער אין אלע פונקטען פון שטאדט און זאגאר האנדלען אין די קריסטליכע ימים־טובים. די מאגיסטראטען האבען בעקומען א שטרענגען בעפעהל צו בעשיצען די יודען פון די אנפאלען פון די קריסטליכע סוחרים. נאר אין דער צייט, ווען באטארי האט אבגעהיט בנוגע צו יודען די אלטע טראדיציעס פון דער ליבעראלער עפאכע, האבען אין דער פוילישער געזעלשאפט שוין עקזיסטירט די אידעען פון דער קאטוילישער רעאקציע, געגען וועלכער דער קעניג איז נישט אימשטאנד געווען צו קעמפפען. די אלע פעראָרדנונגען פון קעניג האבען נישט געקענט פערהיטען פון איינצעלנע קאטאסטראפען, און שוין דריי חדשים נאכדעם, ווי באטארי האט ארויסגעגעבען זיין בעפעהל צו די מאגיסטראטען וועגען שיצען יודען, איז אין פוזנא פארגעקומען א פאגראם, וואס האט זיך געענדיגט מיט עטליכע ערמארדונגען. אנגעהויבען האט זיך דער פאגראם דערפון, וואס יודען האבען נישט דערלאזט איינעם א משומד צו זעהען זיך מיט זיין ווייב, נאר באמת איז דאס מעהר נישט געוועזען, ווי א צופעליגע סיבה. דער פאגראם איז שוין פריהער געוועזען פארבערייטעט דורך די קריסטליכע סוחרים, וואס האבען נישט געקאנט רוהיג צוקוקען, ווי אזוי זייערע קאנקורענטען, די יודען, פיהרען א פרייען האנדעל. באטארי האט ארויפגעלעגט אויפ'ן מאגיסטראט א גרויסע שטראף דערפאר, וואס ער האט דערלאזען צום פאגראם, נאר דורך א שבועה האט דער מאגיסטראט פערזיכערט, אז ער האט נישט געוואוסט

וועגען די הכנות צום פּאָגראָם, און די שטראָף איז דערנאָך אראָבגע=
נומען געוואָרען.

די יודישע לאַגע האָט זיך ווידער געביטען ביים קעניגען פון
סיגיזמונד דער דריטער (1588—1632) און וולאַדיסלאַוו דער 4=ער (48—
1632). דאָ האָט זיך בולט אַרויסגעוויזען דער רעזולטאַט פון דער פּאָ=
ליטישער איבערקערעניש אין פּוילען נאָך דער אוניע, ווען די קעניגען
האָבען אָנגעהויבען ווערן אויסגעוועהלט פון פאָלק. די קעניגען זענען
געוואָרען אָבהענגיג פון דער שליאַכטע, וועלכע האָט פאַקטיש געהאַט
די גאַנצע מאַכט אין איהרע הענד, צוגעפּאַסט די געזעצגעבונג פון סיים
צו איהרע קלאַסען=אינטערעסען און פערנומען אַלע שטעלען אין דער
אַדמיניסטראַציע אַלס וואָיעוואָדעס, סטאַראָסטעס און אַנדערע בעאַמטע
די אַפּוטרופּסות אויף יודען געהט ביסלעכווייז איבער פון דער קעניג=
ליכער מאַכט צו דער רייכער שליאַכטע. און הגם די שליאַכטע איז
דורכגעדרונגען מיט די קלעריקאַלע אידעען און איז ערצויגען אין יע=
זואיטישען גייסט, דאָך שיצט זי די יודען, מיט וועלכע זי איז עקאָנאָמיש
צוזאַמענגעבונדען. דער טשינשעוויק=יוד אין די שטעדט און שטעדטלעך,
וואָס געהערען צו פּריוואַטע מענשען, דער יוד=אַרענדאַר, וואָס פּער=
וואַלטעט מיט דעם פּריץ'ס ווירטשאַפט און האַלט אין אַרענדע זיינע
מיהלען, ביערברויעריען, שענקען און אַנדערע אונטערנעהמונגען, — אַלע
זענען זיי נויטיג דעם פּוילען שליאַכטיץ, וואָס פערברענגט זיין צייט אין
די סיימען, אין אויסלאַנד, לעבט אַ גוטען טאָג און האָט קיין צייט נישט
צו פערנעהמען זיך מיט זיינע געשעפטען. די שליאַכטע קאָן דעריבער
נישט אַריבערטרעטען געוויסע גרעניצען אין די רעפּרעסיעס געגען
יודען. אפילו דער פרומער קעניג סיגיזמונד דער דריטער, וואָס האָט
זיך געפונען אינגאַנצען אונטער'ן איינפלוס פון די יעזואיטען, מוז ציהען
ווייטער די ליניע און ווייטער היטען די אַלטע טראַדיציעס פון די פריה=
העריגע מלכים, וואָס האָבען געשיצט די יודישע אינטערעסען. ער בע=
שטעטיגט די אַלטע פּריווילעגיעס פון די יודען צו פיהרען א פרייען האַנ=
דעל, מיט בלויז איניגע בעגרענצונגען, צו וועלכע עס האָט איהם גע=
צוואונגען די יודענפיינדליכע פּאַרטיי.

דער עקאָנאָמישער קאַמפּף צווישען די קריסטען און יודען אין
די שטעדט ווערט ווייטער געפיהרט מיט דערזעלבער ענערגיע, וואָס
פריהער, נאָר אין דער עפּאָכע נעהמט דער קאַמפּף אָן א פאָרם פון
רעליגיעזער שנאה. אין פיעל שטעדט ווערן די מאַגיסטראַטען די

שופטים פון יודען, הגם לויט דער קאנסטיטוציע זענען יודען אין זייערע משפטים מיט קריסטען נאר אונטערגעווארפען דעם קעניגליכען געריכט. די יודען בעקלאגען זיך אפט פאר'ן קעניג און דארט, וואו יודען האבען מליצי-יושר, העלפען אמאל די אנקלאגען און דער קעניג נעהמט זיך אן די יודישע קריוודע. אזוי, למשל, ווען די בריסקער יודען האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג אויף דעם דארטיגען מאגיסטראט, האט דער קעניג זיך אנגענומען פאר יודען א דאנק דעם, וואס די אנקלאגע האט געשטיצט דער בריסקער פרנס פון דער יודישער געמיינדע שאול יודיטש, א אבקויפער פון פיעל קעניגליכע שטייערען אין ליטא, וואס האט געטראגען דעם טיטול „קעניגליכער דיענער" (עס איז דא א גרונד צו רעכענען, אז דער דאזיגער שאול איז דער העלד פון דער לעגענדע, וואס דערצעהלט, אז אין פוילען איז איינמאל אויסגעקליבען געווארען אלס קעניג דער אנגעזעהענער יוד, שאול וואל, א ליעבלינג פון פירשט ראדזיוויל, און דער שאול האט אבגעקעניגט איין נאכט). אבער דארט, וואו יודען האבען נישט געהאט אזעלכע אנגעזעהענע מליצי-יושר ביי'ם הויף, האבען די אנקלאגען ווייניג געהאלפען. אין ווילנא האבען די קריסטליכע סוחרים צוליעב קאנקורענץ מיט די יודישע סוחרים זאגאר געמאכט א פאגראם, חרוב געמאכט די שוהל און צוראבירט די יודישע וואוינונגען (1592). סיגיזמונד האט ארויסגעגעבען די ווילנער יודען א פריוויליעגיע אויף פרייען האנדעל און וואוינרעכט. אבער אויך נאכדעם האבען די סכסוכים צווישען יודען און קריסטען נישט אויפגעהערט און אפט געבראכט צו טרויעריגע צוזאמענשטויסען. בעזונדערס אפט פלעגען ליידען פון די קריסטליכע שטאדטישע איינוואוינער די יודען פון פוזנא, וואו די בעפעלקערונג איז בעשטאנען הויפטזעכליך פון דייטשען. דא זענען די אנפאלען פון המון אויף דעם יודישען קווארטאל געווארען א וואכעדיגע זאך, נאר אויסער דעם האט מען נאך דארט געקעמפפט געגען יודען מיט „לעגאלע" מיטלען. מיט איינציגע מלאכות, ווי למשל שניידעריי, האבען יודען געמעגט פערנעהמען זיך נאר אויף צו בעפרידיגען זייערע אייגענע בעדערפנישען און נישט פאר קריסטען. אין 1618 האט א מאליאר, וועלכער האט אויסגעפוצט מיט בילדער די וועגט פון ראטהויז צו דער גאס ארויס, אויסגעמאלט עטליכע זעהר בעליידיגענדע פאר יודען פיגורען און דער המון האט נישט ווייניג זיך לוסטיג געמאכט דערויף און פערשאפט יודען פיעל בזיונות. אין א פאר יאהר ארום האט מען

פֿונאַנדערגעֶלאָזט אַ קלאַנג, אַז אִין אײַנעֶם פֿון דִי יודִישעֶ הײַזעֶר האָט מעֶן כלומר'שט געֶפֿונעֶן אַ טִיש, אויף וועלכעֶן עֶס זעֶנעֶן אַמאָל דורכגעֶשנִיטעֶן געֶוואָרעֶן דרײַ האָסטיעֶס. דעֶם הײַלִיגעֶן טִיש האָט מעֶן פֿײַערלִיך אִיבעֶרגעֶפִֿיהרט אִין קִירך אַרײַן מִיט אַ גרויסעֶר פּראָצעֶסיעֶ, אִין וועלכעֶר עֶס האָבעֶן זִיך בעֶטײַלִיגט אַלעֶ נײַסטלִיכעֶ פֿון שטאָדט. עֶרצויגעֶן אויף אַזעלכעֶ ווִילדעֶ סצעֶנעֶס, האָט דעֶר המון פֿעֶרלאָרעֶן דאָס לעֶצטעֶ בִּיסעֶל אַכטונג צו יודעֶן און דִי שנאה און פֿעֶראַכטונג צו דעֶר מעֶנשלִיכעֶר ווִירדעֶ פֿון יודעֶן ווערט נאָר פֿעֶרטִיעֶפֿט און פֿעֶרגרעֶסעֶרט.

אִין יעֶנעֶר עֶפּאָכעֶ וועֶרן דִי בלוט-בלבולים אויף יודעֶן אַ אָפֿטעֶ זאַך און בעֶקומעֶן אַ כאַראַקטעֶר פֿון דעֶר גרויזאַמעֶר שפּאַנִישעֶר אִינקוויזִיציעֶ. דִי פּראָצעֶסעֶן וועגעֶן דִי בלבולים וועֶרן שוין געֶפִֿיהרט נִישט כלאחר-יד, ווִי פֿרִיהעֶר, נאָר מִיט אַ בעֶזונדערעֶ פֿײַעֶרלִיכקײַט און אִין הֶעכסטעֶן פּוילִישעֶן געֶרִיכט — אִין קרוין-טרִיבונאַל. אִין 1598 האָט דעֶר לובלִינעֶר טרִיבונאַל פֿעֶרמשפּט צום טויט דרײַ יודעֶן, וועלכעֶ זעֶנעֶן בעֶשולדִיגט געֶוואָרעֶן אִין דעֶר עֶרמאָרדונג פֿון אַ קרִיסטלִיך קִינד, וואָס מעֶן האָט געֶפֿונעֶן טויט אִין אַ בלאָטעֶ נעֶבעֶן אַ דאָרף. כדי צו צווִינגעֶן דִי בעֶשולדִיגטעֶ, אַז זײַ זאָלעֶן זִיך מודה זײַן אִין פֿעֶרברעֶכעֶן, האָט מעֶן זײַ פֿרִיהעֶר שרעֶקלִיך געֶפּײַנִיגט און דִי טויט-שטראָף אִיז דעֶרנאָך אויסגעֶפִיהרט געֶוואָרעֶן מִיט אַ בעֶזונדעֶר פֿײַעֶרלִיכקײַט. דעֶם קעֶרפּעֶר פֿון דעֶר'הרג'עֶטעֶן קִינד האָבעֶן דִי יעֶזואִיטעֶן אַרִיבעֶרגעֶפִֿיהרט אִין קִירך און דִי אַבעֶרגלויבִּיגעֶ מאַסעֶ אִיז געֶקומעֶן זִיך בוקעֶן און מתפּלל זײַן פֿאַר דעֶם קִינד, וואָס אִיז אַ קדוש געֶוואָרעֶן. אַזעלכעֶ פּראָצעֶסעֶן זעֶנעֶן אויך פֿאָרגעֶקומעֶן אִין אַנדעֶרעֶ שטעֶדט פֿון פּוילעֶן און לִיטא. אִין דעֶרזעֶלבעֶר צײַט האָט דִי קלעֶרִיקאַלעֶ פּאַרטײַ אָנגעֶהויבעֶן פִֿיהרעֶן אַ אַגִיטאַציעֶ געֶגעֶן יודעֶן אויך אִין דעֶר לִיטעֶראַטור. דעֶר גלח מאָיעֶצקִי האָט אִין 1598 אַרויסגעֶלאָזט אִין קראַקוי זײַן גִיפֿטִיג בוך „וועֶגעֶן דִי יודִישעֶ מעֶרדעֶרײַעֶן"; אויף דעֶמזעֶלבעֶן טעֶמאַ האָט אויך געֶשרִיבעֶן אַ געֶווִיסעֶר גובִיצקִי אִין יאָהר 1602. דעֶר פּוילִישעֶר דאָקטאָר סלעֶשקאָווסקִי האָט בעֶשולדִיגט דִי יודִישעֶ דאָקטוירִים, אַז זײַ פֿעֶרגִיפֿטעֶן סִיסטעֶמאַטִיש דִי פּאָליאַקעֶן, און האָט פֿעֶרזִיכעֶרט, אַז דִי דזשומאַ, וואָס האָט דעֶמאָלט אִין פּוילעֶן געֶהעֶרשט, אִיז אַ שטראָף פֿון גאָט דעֶרפֿאַר, וואָס מעֶן בעֶשִיצט יודעֶן. מעֶהר פֿון אַלעֶ האָט געֶשאָטעֶן פּעֶך און שוועֶבעֶל אויף יודעֶן דעֶר פּוילִישעֶר

שריפטשטעלער מיטשינסקי, וועלכער האט ארויסגעלאזט דאס בעוואוסטע אנטיסעמיטישע ווערק „דער שפיגעל פון דער פוילישער קרוין". אין דעם בוך האט מיטשינסקי צונויפגעזאמעלט אלע בלבולים און בעשולדיגונגען, וואס זענען ווען־עס־איז ארויסגעשטעלט געווארען געגען יודען: יודען זענען שולדיג אין פאליטישען פערראט, אין רויבערייען און נארערייע, אין כשוף־מאכעריי, אין ריטועלע ערמארדונגען, אין פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער. מיטשינסקי האט זיך געווענדעט צו די דעפוטאטען פון סיים מיט א ענערגישען אויפרוף, אז מען זאל זיך בעגעהן מיט יודען, ווי אין שפאניען, פראנקרייך, ענגלאנד און אנדערע לענדער, ד. ה. ארויסטרייבען זיי פון פוילען. די העצע פון מיטשינסקי האט ארויסגערופען הייסע און שטורמישע דעבאטען אין סיים פון 1618. איינינע דעפוטאטען האבען ערקלערט מיטשינסקי'ן אלס אפאסטאל פון אמת, אנדערע האבען איהם בעשולדיגט אין ארויסרופען אונרוהען און אונטערהעצען איין טייל בעפעלקערונג געגען דעם צווייטען. דער סיים האט ארויסגעוויזען אויף אזויפיעל פאליטישען פערשטאנד, אז ער האט מיט מיטשינסקי'ס פאמפלעט שטארק זיך נישט גערעכענט, נאר אין דער געזעלשאפט זענען די אנטיסעמיטישע אידעען בישלעכווייז אריינגעדרונגען און צוגעגרייט א באדען פאר די שפעטערדיגע טרויעריגע געשעהנישען.

סיגיזמונד'ס יורש, וולאדיסלאוו דער 4־טער, איז נישט געוועזען אזא פרומער קאטוליק און אנהענגער פון די יעזואיטען, ווי זיין פאטער. ער האט זיך בעצויגען מיט מעהר טאלעראנץ צו מענשען פון פרעמדען גלויבען און האט באמת געוואלט אויסגלייכען די רעליגיעזע און שטאנדען־קאנפליקטען. אבער די רעליגיעזע שנאה און שטאנדען־קאנפליקטען האבען שוין געהאט אזעלכע טיעפע ווארצלען אין דער מלוכה, אז דער קעניג האט געקענט ווינציג וואס אויפטאן. אין 1633 האט וולאדיסלאוו אויפ'ן סיים בעשטעטיגט די אלטע יודישע פריווילעגיעס, זיי ערלויבט פריי צו האנדלען, בעשטימט די גרעניצען פון זייער אינערליכער אויטאנאמיע און בעפוילען די מאגיסטראטען צו בעשיצען די יודען פון די אנפאלען פון המון; נאר צוזאמען דערמיט האט ער פערבאטען די יודישע געמיינדעס בויען נייע שוהלען און בית־עלמין'ס אהן א ספעציעלער ערלויבניש פון קעניג אין יעדען בעזונדערען פאל. אין אלגעמיין האט דער קעניג געהיט די רעכטען פון די יודען, נאר אין איינצעלנע פאלען האט ער אפטמאל ערפילט די

בקשות פֿון די שטעדט וועגען בעגרענצונגען אויף יודען און נישט זעלטען פֿלעגט ער אָבשאַפֿען זיינע אייגענע פֿריהערינגע בעשלוסען. אַזוי, למשל, האָט ער אין יוני 1642 ערלויבט די קראָקויער יודען צו פֿערנעהמען זיך מיט טראַנספּאָרט־האַנדעל און אין 2 חדשים אַרום האָט ער אָבגעשאַפֿט זיין אייגענע ערלויבניש, ווייל די קריסטליכע סוחרים האָבען זיך בעקלאָגט, אַז די יודישע קאָנקורענץ איז פֿאַר זיי זעהר שווער. לויט דער ביטע פֿון די קריסטליכע איינוואוינער פֿון מאָהילעוו האָט וולאַדיסלאַוו בעשטעטיגט די פֿעראָרדנונג פֿון זיין פֿאָטער וועגען בעזעצען די דאָרטיגע יודען אין עק שטאָדט, און אין אַ קלייגער צייט אַרום האָט ער אויך בעשטעטיגט דעם בעשלוס פֿון מאַגיסטראַט, אַז יודען זאָלען נישט טאָרען דינגען קיין הייזער צווישען קריסטען. צוליעב דעם פֿערבאָט פֿאַר יודען צו פֿערנעהמען זיך מיט קליין־האַנדעל אויף די שטאָדט־מערק, זענען זעהר געשטיגען די פּרייזען אויף די נויטיגסטע פּראָדוקטען, און די שליאַכטע האָט זיך דעריבער משתדל געווען, אַז מען זאָל אָבשאַפֿען דעם פֿערבאָט, בעזונדערס פֿאַר ווילנא. דער קעניג האָט מסכים געווען, נאָר צוזאַמען דערמיט האָט ער אויך איינגעשטימט מיט די בעשלוסען פֿון ווילנער מאַגיסטראַט וועגען איינפֿיהרען נייע בעגרענצונגען פֿאַר יודען: אין געלד־פּראָצעסען מיט קריסטען זענען זיי געווען אונטערגעוואָרפֿען די יורידישע געזעצען פֿון מאַגיסטראַט; זיי האָבען געדאַרפֿט וואוינען אין אַ ספּעציעלען קוואַרטאַל מיט'ן נאָמען „די זשידאָווסקאַ גאַס" און נישט געטאָרט פֿערנעהמען זיך מיט די מלאכות, וואָס זענען פֿון אַלטע צייטען אָן געווען אין די הענד פֿון די צעכען (1633).

אין די שטעדט זענען יודען געווען צונויפֿגעשפּאַרט און בעגרענצט אין האַנדעל — און זיי געהען איבער אַלץ אָפֿטער אין די דערפֿער, וואו זיי פֿערנעהמען זיך מיט אַרענדע פֿון די שליאַכטישע אימעניעס. נישט בלויז די רייכע פּריצים, נאָר זאָגאַר די הויכע גייסטליכע גיבען אָב אין אַרענדע די יודען זייערע נחלאות און דאָס רופֿט אַרויס אַ שטאַרקען פּראָטעסט פֿון סינאָד. דער וואַרשאַווער סינאָד האָט אַ שאַרפֿען פֿאָרוואורף געמאַכט יענע בישאָפֿען, וואָס האַלטען ביי זיך יודישע אַרענדאַרען און „דערמיט גיבען זיי די פֿרעמד־גלויביגע שליטה אויף זייערע קריסטליכע לייב־אייגענע". דער סינאָד אין פּאָזנאַ האָט מיט צאָרן פּראָטעסטירט געגען דער „אונערטרעגליכער יודישער חוצפּה": לאַ די וואָס די יודען האָבען פֿערהאַפֿט אין זייערע הענד

דעם האנדווערק , ערלויבען זיי זיך נאך צו האנדלען אויף די גאסען און
מערק אין די קריסטליכע ימים=טובים . און אויב אין די דערפער און
אין די שטעדטלעך זענען די גייסטליכע געווען אהנמעכטיג אויפצוהע=
צען די שלעכטע געגען יודען , מיט וועלכע זיי זענען געווען עקאנא=
מיש ענגפערבונדען , האבען זיי נישט אויפגעהערט צו וועקען די
גראבע אינסטינקטען פון המון אין די שטעדט ; און וואס ווייטער , אלץ
שטארקער איז געווארען די אגיטאציע געגען יודען . אין פריהלינג 1636
איז אין לובלין פלוצלינג פערשוואונדען געווארען א קריסטליך קינד — און
אויף יודען איז געפאלען דער חשד , אז דאס האבען זיי דאס קינד
ערמארדעט . דאס געריכט האט בעטראכט די בעשולדיגונג און , נישט
געפינענדיג קיין ראיות , פריי געשפראכען די פערדעכטיגע יודען . נאר
אין א קלײנער צייט ארום האבען די דארטיגע גייסטליכע , וואס זענען
נישט געווען צופרידען מיט דעם בעפרייאונגס=אורטייל , שוין געפונען
א נייעם בלבול . עס האט זיך געפונען א געוויסער מאנאך פאאול ,
וועלכער האט ערקלערט , אז יודען האבען איהם פערנארט צו זיך אין
א שטוב , דארט , מיט דער הילף פון א דייטשען חירורג , איהם גע=
צאפט בלוט , וועלכעס זיי האבען צונויפגענומען אין א כלי און דערביי
שטיל מתפלל געווען . דער טריבונאל האט געגלויבט אין דעם דאזיגען
מיאוס'ען בלבול און נאך א קורצען פראצעס מיט ענוים פון דעם בע=
שולדיגטען האט מען א געוויסען יוד מרדכי פער'משפט צום טויט . אין
1639 איז ענטשטאנען א פרישער פראצעס . דער קרוין=טריבונאל האט
פער'משפט צום טויט צוויי גבאים פון דער לענטשיצער יודישער געמיינ=
דע , וואס זענען בעשולדיגט געווארען אין דער ערמארדונג פון
א קריסטליך קינד אין א דערביייאיגען דארף . נישט קוקענדיג דערויף ,
וואס די בעשולדיגטע האבען אויך נאך שרעקליכע ענוים נישט מודה
געווען זיך אין כלומר'שטען פערברעכען , האט מען דעם טויט=אורטייל
דאך אויסגעפיהרט . די קערפער פון די געטויטע יודען האט מען צו=
גליידערט אויף שטיקער און ארויסגעשטעלט אויף סטויפעס אין אלע וועג=
גען . די ארטיגע מאנאכען האבען זיך בענוצט מיט דעם צופאל און
ארויסגעשטעלט אין זייער קאסציאל א בילד מיט א אויספיהרליכער בע=
שרייבונג פון דער ערמארדונג צוזאמען מיט דעם קערפער פון ערמאר=
דעטען קינד . די אבערגלויביגע קאטוילישע מאסע איז געגאנגען
זיך בוקען פאר'ן קערפער פון מערטירער=קינד , די הכנסות פון

קאַסציאַל זענען דערווײַל געוואַקסען און ראָם זענען די מאָנאַכען טאַקע אויסען געווען.

די אַלגעמײַנע פּאָליטישע און עקאָנאָמישע בעדינגונגען אין פּױלען האָבען געבראַכט דערצו, אַז יודען זאָלען דאָרט לעבען, ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, מיט זײַערע בעזונדערע רעליגיעזע, אַדמיניסטראַטיווע און גערי׳כטליכע אַנשטאַלטען. יודען זענען געווען אַ בעזונדער קלאַס מיט אַ בעזונדער אינערליכער אויטאָנאָמיע, וואָס האָט געקענט דיענען אַלס מוסטער פֿאַר יעדער גוט-אָרגאַניזירטער געזעלשאַפֿט. די פּוילישע קיסרים זענען געווען פֿעראינטערעסירט, אַז די יודישע געמײַנדעס זאָלען זײַן גוט אָרגאַניזירט, ווײַל ערשטענס איז פֿאַר יעדער רעגירונג בכלל בעקוועמער האָבען צו טאָן מיט פֿאָרשטעהער פֿון פֿאָלק, מיט אַ בע-שטימטער גרופּע, איידער מיט אַ אונאָרגאַניזירטער מאַסע, און צווייטענס האָבען די יודישע שטײַערען, אַ דאַנק דער אָרגאַניזאַציע פֿון די יודישע געמײַנדעס, געקענט פּינקטליך און צו דער צײַט אויפֿגעמאָהנט ווערן. אויף אַזאַ אופֿן איז אין פּוילען געווען סײַ מעגליך און סײַ בעקוועם פֿאַר דער רעגירונג צו דערלאָזען אַ פֿרײַע יודישע אויטאָנאָמיע אין די אינער-ליכע אַנגעלעגענהײַטען.

נאָך סיגיזמונד דער ערשטער האָט זיך געסטאַרעט צו נעהמען אונטער זײַן שוץ די יודישע זעלבסטפֿערוואַלטונג. מיט דער בעשטימונג פֿון מיכל יעזעפֿאָוויטש אַלס „עלטסטען” איבער אַלע יודען איז דער קעניג אויסען געווען צו גאַראַנטירען דעם רעגעלמעסיגען גאַנג פֿון די יודישע שטײַערען פֿאַר דער מלוכה. סיגיזמונד האָט נישט איינמאָל בעשטע-טיגט די יודישע רבנים, וואָס זענען אויסגעקליבען געוואָרען אין פֿער-שידענע שטעדט. אין 1518 האָט ער בעשטעטיגט צוויי אויסגעוועהלטע רבנים, משה און מענדעל, אַלס די פֿאָרשטעהער פֿון אַלע יודישע גע-מײַנדעס אין גרוים-פּוילען מיט׳ן רעכט צו משפּט׳ן די יודען אויפֿ׳ן גרונד פֿון די יודישע געזעצען. נישט איינמאָל האָט סיגיזמונד זיך אַרײַנגעמישט אין די אינערליכע סכסוכים צווישען יודען און געשטעלט זיך אויף דעם אָדער יענעמס צד. אין קראַקוי, וואו עס זענען געווען צוויי בעזונדערע געמײַנדעס, פֿון די דאָרטיגע און פֿון די דײַטשע יודען, זענען אויסגע-קליבען געוואָרען צוויי בעזונדערע רבנים, ר׳ אָשר און ר׳ פּרץ; האָט זיך געמאַכט, אַז צווישען ביידע געמײַנדעס האָט אויסגעבראָכען אַ סכסוך,

צו וועמען עס דארף געהערן די אלטע שוהל, דאן האט דער קעניג זיך ארייגעמישט און זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די פוילישע יודען. אין 1531 האט דער בריסקער רב ר׳ מענדעל פראנק זיך בעקלאגט פאר׳ן קעניג, אז יודען ווילען קיינמאל נישט פאלגען זיינע פסקים און געהען זיך לאדען אין די קריסטליכע געריכטען. דער קעניג האט געמוזט זיך ווענדען צו די בריסקער יודען מיט שטראף-רייד, זיי אויסמוסר׳ן דערפאר, וואס זיי פאלגען נישט דעם רב זייערען. אין פאלגענדען יאהר האט דער קעניג בעשטימט אלס דעם הויפט-רב פון קראקוי אנשטאט דעם אויבענדערמאהנטען ר׳ אשר דעם בעריהמטען למדן ר׳ משה פישעל. דעם לעצטען, צוזאמען מיט דעם בעריהמטען געלעהרטען ר׳ שכנא פון לובלין, האט דער קעניג שפעטער בעשטעטיגט אלס די הויפט-רבנים פון גאנץ קליין-פוילען, ווייל סיגיזמונד האט פערלאנגט, אז די יודישע גייסטיגע ענינים זאלען צענטראליזירט ווערן און די הנהגה פון די געמיינדעס זאל זיך געפינען אין געצעהלטע הענד. אהן דער ערלויבניש פון די דאזיגע צוויי אויבענדערמאהנטע הויפט-רבנים האט קיין יודישע געמיינדע נישט געטארט איינלאדען צו זיך קיין רב, און יעדער, וואס איז דורך די צוויי „עלטסטע" אריינגעלעגט געווארען אין חרם אריין, איז געוועזען אויך פעראנטווארטליך פאר׳ן קרוין-געריכט, אויב דער חרם איז צו א בעשטימטען טערמין נישט אראבגענומען געווארען. דאך האט דער קעניג אין גיכען זיך איבערצייגט, אז יודען זענען נישט צופרידען מיט דעם דאזיגען סיסטעם פון בעשטימען, גלייך ווי בעאמטע, יודישע רבנים — און דער קעניג האט געמוזט זיך אבזאגען פון אריינמישען זיך אין די יודישע אינערליכע ענינים, אראבנעהמען זיין אפוטרופסות פון זיי און לאזען די יודען פריי פערוואלטען מיט זייערע אייגענע ענינים.

דורך דעם בעפעהל פון סיגיזמונד-אויגוסט פון אויגוסט 1551 זענען פעסגעשטעלט געווארען פאלגענדע אויטאנאמישע יסודות פאר די יודען פון גרויס-פוילען: יודען האבען דאס רעכט, לויט א אלגעמיינער הסכמה צווישען זיך, אויסקלייבען רבנים און ריכטער, וואס זאלען פערוואלטען מיט זייערע גייסטיגע און געזעלשאפטליכע אנגעלעגענהייטען; די אויסגעקליבענע רבנים און ריכטער ערקלערען דעם פאלק אלע רעליגיעזע פראגען, גיבען גטין, חתונה-אקטען, שטרי-מכירה און אנדערע ציווילע אקטען, גלייכען אויס די סכסוכים צווישען איינעם און צווייטען אויפ׳ן גרונד פון די יודישען געזעצען; צוזאמען מיט די עלטסטע פון קהל

קענען זיי אריינלעגען אין חרם און ארויפלעגען אנדערע שטראף אויף די שולדיגע; אויב דער, וואס ווערט אריינגעלעגט אין חרם, פערבעסערט זיך נישט אין פערלויף פון א מאנאט, ווערט וועגען דעם געמאלדען דעם קעניג, וועלכער קען פער׳משפט׳ן דעם מוחרם צו קאנפיסקירען זיין פערמעגען און צו טויט; די ארטיגע אדמיניסטראציע איז מחויב מיטצוהעלפען די רבנים און פארשטעהער פון קהל אויסצופיהרען זייערע פעראָרדנונגען און בעשלוסען. דורך דעם דאָזיגען געזעצגעבערישען אקט און אנדערע שפעטערדיגע אזעלכע אקטען האבען די אויסדערוועהלטע פון די יודישע געמיינדעס בעקומען ברייטע יורידישע רעכט און פון יענער צייט איז פעסטגעשטעלט געווארען דער רעזשים פון קהל, ד. ה. פון דער יודישער זעלבסטפערוואלטונג, אלס יורידישע פערזאָן. די טעטיגקייט פון די יודישע קהלות האט זיך בעזונדערס ענטוויקעלט אנהויבענדיג פון דער צווייטער העלפט פון 16-ען יאהרהונדערט.

אין יעדער יודישער שטאדט און שטעדטעל האט זיך געפונען א קהל-פערוואלטונג, פראפארציאנעל לויט דער גרויס פון דער געמיינדע; אין די גרויסע געמיינדעס האט די צאהל מיטגלידער פון דער קהל-פערוואלטונג דערגרייכט ביז 40, און אין די קליינע -- ביז 10. די מיטגלידער פון דער פערוואלטונג זענען אויסגעוועהלט געווארען יעהרליך, אין חול המועד פסח, לויט א צוויפאכיגען סיסטעם: פון די מתפללים פון אלע שוהלען האט מען לויט א גורל בעשטימט געליכע בוררים (פון 9 ביז 15), וועלכע האבען שפעטער, נאך א פייערליכער שבועה, אויסגעוועהלט מיטגלידער פון דער קהל-פערוואלטונג. די דאזיגע פארשטעהער פון דער פערוואלטונג האבען זיך געטיילט אויף גרופען: צוויי גרופען — ראשי-הקהל און טובי-העיר זענען געשטאנען אין דער שפיץ פון דער פערוואלטונג און אנגעפיהרט מיט די אלגעמיינע ענינים; נאך זיי זענען געגאנגען די דינים און די גבאים. די „ראשי" און די „טובי" זענען געווען דער עיקר פון דער פערוואלטונג און אין איינינגע קליינע שטעדט זענען אויסער זיי מעהר קיין מיטגלידער נישט געווען. די טעטיגקייט פון קהל איז געווען גאנץ ברייט. דער קהל האט געדארפט איינמאהנען אין זיין ראיאן די מלוכה-פאדאטקעס און צושטעלען דאס דער רעגירונג, ער האט פונאנדערגעטיילט די אלגעמיינע און ספעציעלע שטייערען, פערוואלטעט מיט די שוהלען, ישיבות, בית-עלמין׳ס און אנדערע אנשטאלטען, רעגולירט אלע אנגעלעגענהייטען פון קינדער-ערציהונג, צדקה, האנדעל און מלאכה,

אויסגעגלייכט די סכסוכים צווישען די מיטגלידער פון דער געמיינדע, ביי דער הילף פון די רבנים און דיינים. דער רב איז אין אלע רעליגיעזע ענינים געווען פריי און זעלבסטשטענדיג, נאר אין אלע אנדערע ענינים איז ער געווען אבהענגיג פון דער קהל־פערוואלטונג, וועלכע פלעגט איהם איינלאדען און בעשטימען אלס רב אויף א געוויסער צייט. נאר די בעריהמטע רבנים, וואס האבען געהאט א גרויסען אויטאריטעט אין דער יודישער וועלט, האבען געקענט האבען א איינפלוס אויך אויף די געזעלשאפטליכע ענינים פון דער געמיינדע.

די מאכט פון יעדען קהל האט זיך פערשפרייט אויך אויף די יודישע איינוואוינער פון די ארומיגע דערפער און ישובים, וואו עס איז נישט געווען קיין זעלבסטשטענדיגע קהל־פערוואלטונג. אויסערדעם האבען די געמיינדע־פערוואלטונגען פון די גרויסע שטעדט געהאט א שליטה אויף די קהלות פון די קלענערע שטעדט אין זייער ראיאן. אזוי־ארום זענען ענטשטאנען די געמיינדע־ראיאנען, אדער גלילות, וואס האבען געהאט אונטער זיך א רייהע קלענערע קהלות. דער העכסטער צענטר פון די אלע קהלות זענען געווען די ועדים, ד. ה. די צוזאמענפאהרען אדער סיימען פון די רבנים און געמיינדע־פארשטעהער. ענטשטאנען זענען די ועדים אויף אזא אופן: דער משפט פון די רבנים, וואס האבען געהאט ברייטע רעכטען צו פיהרען אלערליי פראצעסען, פלעגט זיין געגרינדעט אויף דער תלמוד׳ישער געזעצגעבונג, וואו עס זענען פאראויסגעזעהן במעט אלערליי מעגליכע פראגען און סכסוכים צווישען איין מענשען און צווייטען; אבער אין דער גרויסער און קאמפליצירטער יודישער געזעצגעבונג געפינען זיך אפט צווייפעלהאפטע פראגען, צוליעב וועלכע עס איז שוין נישט גענוג די קאמפעטענץ פון איין רב. עס פלעגט זיך אויך אפט מאכען, אז איינער פון די צדדים, וואס האבען זיך גע׳משפט, איז נישט געווען צופרידען מיט׳ן פסק דין און אפעלירט צום געריכט פון א צווייטען רב, וואס האט מעהר אויטאריטעט, איידער דער רב פון זיין שטאדט. נישט זעלטען זענען אויך פארגעקומען סכסוכים צווישען גאנצע געמיינדעס, צווישען איין רב און צווייטען, צווישען איין פערזאן און א גאנצע געמיינדע א. אז. וו. ביי אזעלכע עקסטרע פאלען פלעגען צונויפגערופען ווערן צוזאמענפאהרען פון רבנים און געמיינדע־פארשטעהער, וואס האבען געשפיעלט די ראליע פון א העכסטער געריכטס־אינסטאנץ. אזעלכע צוזאמענפאהרען פלעגען פארקומען אין דער צייט פון גרויסע ירידים, וואוהין עס זענען זיך צונויפגעקומען פיעל מענשען

פֿון פֿערשידענע שטעדט. דער הויפּט=פּונקט איז געווען דער לובלינער יריד, וויל אין לובלין האָט דעמאָלט געוואוינט דער גרעסטער יודישער אויטאָריטעט ר׳ שכנא. אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16=ען יאָהרהונדערט, ווען אַזעלכע צוזאַמענפֿאָהרען זענען פֿאָרגעקומען אָפֿט, זענען זיי שוין פֿערוואַנדעלט געוואָרען אין רעגעלמעסיגע סיימען, וואָס ווערן צונויפֿגערופֿען אין בעשטימטע צייטען און אויף וועלכע עס קומען פֿאָרשטעהער פֿון אַלע גרעסערע שטעדט אין גאַנץ פּוילען. אויף אַזאַ אופֿן זענען ענטשטאַנען די ועדים און ביסלעכווייז זענען זיי פֿערוואַנדעלט געוואָרען פֿון רעליגיעזע סיימען אין געזעצגעבענדע און אַדמיניסטראַטיווע. אויף זיי פֿלעגען אויסגעאַרבייט ווערן פֿערשידענע תקנות, די אָרדנונג פֿון די וואַהלען אין די געמיינדעס, עס איז בעשטימט געוואָרען די גרעניצען פֿון דער רבנישער קאָמפּעטענץ, עס איז נאָרמירט געוואָרען דאָס רעכט פֿון דרוקען ביכער א. אַז. וו. אַמאָל זענען אויף די סיימען בעשטעטיגט געוואָרען די פֿעראָרדנונגען פֿון פּוילישען קעניג, וועלכע האָבען אַ דאַנק דעם בעקומען אַ גרעסערע קראַפֿט. אַזוי, למשל, האָט דער צוזאַמענפֿאָהר אין לובלין אין 1580 פֿייערליך בעשטעטיגט דאָס געזעץ פֿון קעניג, לויט וועלכען יודען ווערט פֿערבאָטען צו פֿערנעהמען זיך מיט אַרענדירען די מלוכה=צאָל און אַנדערע מלוכה=הכנסות, וויל „מענשען, וואָס ווילען נתעשר ווערן דורך גרויסע אַרענדעס, קענען אַריינברענגען פֿיעל אין אַ גרויסער סכנה”.

אין ענדע פֿון 16=טען יאָהרהונדערט האָבען די יריד=צוזאַמענפֿאָהרען בעקומען אַ פֿעסטערע אָרגאַניזאַציע. אין זיי האָבען זיך בעטייליגט די רבנים און קהל=פֿאָרשטעהער פֿון פֿאָלגענדע ראַיאָנען: גרויס=פּוילען (די הויפּט=געמיינדע — פּוזנא), קליין=פּוילען (קראַקוי, לובלין), פּאָדאָליען (לעמבערג), וואָהלין (אָסטראָה אָדער קרעמעניץ) און ליטא (בריסק אָדער גראָדנא). די ערשטע צייט האָט דער צוזאַמענפֿאָהר נישט געהאַט קיין בעשטימטען נאָמען און געביטען זיין טיטול אין צוזאַמענהאַנג מיט דער צאָהל ראַיאָנען, וואָס האָבען געשיקט פֿאָרשטעהער: אַמאָל האָט דער צוזאַמענפֿאָהר געהייסען צוזאַמענפֿאָהר פֿון 3, אַמאָל פֿון 4, אַמאָל פֿון 5 ראַיאָנען, נאָר שפּעטער, ווען ליטא האָט זיך אָבגעטיילט פֿון פּוילישען קהל=פֿערבאַנד און געוואָרען אַ אייגענער פֿערבאַנד, און די 4 ראַיאָנען פֿון פּוילען האָבען אָנגעהויבען רעגולער שיקען זייערע פֿאָרשטעהער, האָט דער צוזאַמענפֿאָהר בעקומען אַ שטענדיגען נאָמען „ועד ארבע ארצות”. אין ועד האָבען זיך בעטייליגט עטליכע הויפּט=רבנים

פון פוילען און צו איין דעלעגאט פון דער צאהל עלטסטע אין די גרעסטע קהלות, בסך־הכל, א מאן 30. זיי פלעגען זיך צונויפפאהרען פעריאדיש, איין מאל אדער צוויי מאל אין יאהר, איין מאל אין לובלין, דאס צווייטע מאל אין יאראסלאוו. געוועהנליך פלעגט דער צוזאמענפאהר אין לובלין פארקומען צווישען פורים און פסח, און אין יאראסלאוו — אין ענדע זומער, פאר סוכות. איינער פון די היסטארישע הראניקער פון יענער צייט בעשרייבט אזוי דעם „ועד ארבע ארצות": „די פערזאמלונג פון די פרנסים פון די 4 ראיאנען האט דערמאהנט דעם סנהדרין, וואס איז אמאל געזעסען אין היכל פון בית־המקדש. זיי האבען גע'משפט אלע יודען פון פוילישען קעניגרייך, האבען ארויסגעגעבען פערפליכטונגען און תקנות און ארויפגעלעגט שטראפען לויט זייער אנזעהן. יעדע הארבע שאלה איז פארגעשטעלט געווארען אויף זייער משפט. כדי צו פערלייכטערן זיך די ארבייט, האט דער ועד אויסגעקליבען א ספעציעלע קאמיסיע פון אזוי גערופענע „גליל־ריכטער", וואס האבען בעטראכט די געלד־פראצעסען; אליין ווידער האבען זיי בעטראכט די קרימינעלע פראגען, די פראגען וועגען חזקה און אנדערע שווערע פראצעסען".

דער „ועד ארבע ארצות" איז אויך געשטאנען אויף דער וואך פון די יודישע בירגערליכע אינטערעסען. ער פלעגט שיקען זיינע שתדלנים קיין ווארשא און אין אנדערע ערטער, וואו עס זענען געזעסען די פוילישע סיימען, מיט'ן ציעל צו בעמיהען זיך פאר'ן קעניג וועגען בעשטעטיגען די אלטע יודישע פריווילעגיעס, וואס ווערן נישט ערפילט דורך דער ארטיגער אדמיניסטראציע, אדער זיי פלעגען בעצייטענס פערהיטען פון נייע גזירות, וואס האבען זיך געגרייט אויף יודען. די הויפטאויפגאבע פון ועד איז אבער בעשטאנען אין רעגולירען דאס אינערליך יודיש לעבען. אינטערעסאנט זענען די תקנות, וואס זענען אויסגעארבייט געווארען דורך דעם לובלינער רב ר' יהושע פאלק הכהן, לויט דער בעפאלמעכטיגונג פון ועד. כדי צו פערפעסטיגען די גוטע סוחרישע מדות (עהרליכקייט) צווישען יודען, האט דער ועד בעפוילען בעזונדערס אכטונג צו געבען, אז יודען זאלען ערפילען די מצוות וועגען עסען, טרינקען און הלבשה; זיך סטארען ווי ווייט מעגליך, אז יודען זאלען זיך נישט קליידען ווי קריסטען; נישט טרינקען קיין בראנפען צוזאמען מיט קריסטען אין די שענקען; זיך זארגען וועגען דער צניעות פון די יודישע טעכטער, בעזונדערס אין די דערפער, וואו די יודישע

אַרענדאַרען זענען צעזייט צווישען די קריסטען. עס זענען אויך פֿער־פֿאַסט געוואָרען תקנות צו רעגולירען די טעטיגקייט פֿון די פּראָצענט־ניקעס און וואָכערניקעס.

אין 1623 האָבען די ליטווישע קהלות זיך אָבגעטיילט פֿון „ועד ארבע ארצות" און געגרינדעט אַ בעזונדער צענטראַל־אָרגאַן אין דער פֿאָרם פֿון אַ צוזאַמענפֿאָהר פֿון פֿאָרשטעהער, וואָס ווערן געשיקט פֿון דריי הויפּט־קהלות: גראָדנאָ, בריסק און פּינסק. שפּעטער זענען צו זיי אויך צוגעשטאַנען די קהלות פֿון ווילנא און סלוצק. דער ליטווישער צוזאַמענפֿאָהר האָט זיך גערופֿען „ועד קהלות ראשיות דמדינת ליטא". אויפֿ'ן ערשטען צוזאַמענפֿאָהר זענען אויסגעאַרבייט געוואָרען אַ רייהע תקנות, וואָס האָבען געדאַרפֿט רעגולירען דאָס גייסטיגע און געזעל־שאַפֿטליכע לעבען פֿון די יודען: עס זענען פֿעסטגעשטעלט געוואָרען די געגענזייטיגע בעציהונגען פֿון די געמיינדעס; די מיטלען פֿונאַנ־דערצוטיילען די פֿאָדאַטקעס צווישען די געמיינדעס; די בעציהונג צו די מלוכה־סיימען, צו דער אָרטיגער מאַכט, צו דער שליאַכטע און צו די שטאָרטישע שטאַנדען; די פֿאָרמען פֿון די וואַהלען אין די קהלות און פֿון דער קינדער־ערציהונג. דער ליטווישער ועד פֿלעגט צונויפֿגערופֿען ווערן איינמאָל אין דריי יאָהר, נאָר עס פֿלעגען אויך פֿאָרקומען עקסטרע צוזאַמענפֿאָהרען, ווען די אומשטענדען האָבען גע־בראַכט דערצו.

אויף אַזאַ אופֿן האָבען סיי די פּוילישע, סיי די ליטווישע יודען געהאַט זעלבסטשטענדיגע געמיינדע־פֿערוואַלטונגען מיט צענטראַל־אָרגאַ־נען. די געמיינדעס פֿון יעדער געוויסען ראיאָן פֿלעגען האָבען זייערע צוזאַמענפֿאָהרען, אויפֿ'ן אָרט פֿון די פּוילישע „סיימיקעס", וואָס זענען געווען די פֿערמיטלער צווישען די איינצעלנע געמיינדעס און דעם צענטראַל־אָרגאַן — דער „ועד ארבע ארצות". די דאָזיגע סיסטעמאַטי־זירטע גוט־איינגעאָרדענטע אָרגאַניזאַציע פֿון דער יודישער זעלבסט־פֿערוואַלטונג האָט געדאַרפֿט היטען די דיסציפּלין צווישען דער יודי־שער בעפֿעלקערונג. זי האָט געדאַרפֿט שאַפֿען פֿאַר דעם פֿאָלק, וואָס האָט געלעבט ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, אויסערהאַלב דעם ארומיגען מלוכה־לעבען, איינענע נאַציאָנאַל־פּאָליטישע נאָרמען, ענטוויקלען אין פֿאָלק זיין איינענע קולטור און אָבהיטען זיינע איינענאַרטיגע געזעל־שאַפֿטליכע און בירגערליכע געזעצען.

ווי אַזוי האָבען די יודישע געמיינדעס אָרגאַניזירט דאָס געזעל־

שאפטליכע לעבען, וואס איז געווען אין זייערע הענד? וואס האבען זיי געטאן פאר דער יודישער קולטור? אויפ'ן ערשטען פלאן איז געשטאנען די קינדער־ערציהונג און מען מוז מודה זיין, אז די יודישע „רע־גירונג" האט דורכגעפיהרט די דאזיגע וויכטיגע אויפגאבע מיט א בע־שטימטען סדר און פלאן. די נידעריגע און מיטעלע בילדונג האבען געגעבען די חדרים, די העכערע — די ישיבות. אין די חדרים האבען געמוזט לערנען אלע קינדער פון 6 ביז 13 יאהר. דארט האט מען געלערנט אויף זשארגאן דעם תנ"ך און גמרא מיט מפרשים, אין אייניגע חדרים האט מען אויך ערלויבט לערנען דקדוק און חשבונ'ען. די חדרים זענען גערעכענט געווארען אלס פריוואטע אונטערנעהמונגען און יעדער מלמד האט געהאט דאס רעכט צו עפענען א חדר און לערנען קינדער. דאך האט די קהל־פערוואלטונג געהאט א שליטה נישט בלויז אויף איהרע אייגענע געזעלשאפטליכע חדרים פאר ארימע קינדער (תלמוד־תורות), נאר אויך אויף די פריוואטע חדרים. די געמיינדע האט אויסגעארבייט דעם פראגראם פאר די חדרים, זי האט איינגעאר־דענט עקזאמענעס פאר די תלמידים, בעשטימט דעם שכר־למוד, די לענג פון לעהר־טאג (פון 8 ביז 12 שעה) און בכלל געהאט השגחה אויף אלע אנגעלעגענהייטען אין די חדרים.

וואס אנבעלאנגט די ישיבות, זענען זיי שוין אינגאנצען געווען אין די הענד פון קהל און די רבנים. די ישיבות זענען זאגאר סאנק־ציאנירט געווארען דורך דער קעניגליכער מאכט, וועלכע האט געהאל־טען די ישיבות אלס יודישע „גימנאזיע". דער קעניג סיגיזמונד־אויגוסט האט ערלויבט דער יודישער געזעלשאפט אין לובלין צו עפענען א ישיבה אין א בעזונדער געביידע, וואס איז ספעציעל דערויף אויסגעבויט גע־ווארען, און געגעבען דעם פערוואלטער פון דער ישיבה ברייטע פאל־מאכטען מיט דעם טיטול „רעקטאר" (ראש־ישיבה). אין 1571 האט דער קעניג געגעבען דאס רעכט „דעם געלעהרטען שלמה פון לעמ־בערג, וועלכען די יודען פון לעמבערג און גאנץ רוסלאנד (גאליציען) אנערקענען פאר זייער עלטסטען", צו עפענען יודישע שולען אין פער־שידענע שטעדט, פערוואלטען מיט די שולען און צוגעוועהנען די תלמידים צו שטרענגער דיסציפלין. מיט דער צייט זענען געגרינדעט געווארען ישיבות אין אלע שטעדט פון פוילען און ליטא. אלס ראש־ישיבה פלעגט בעשטימט ווערן דער דארטיגער רב, אדער א אנדער בעריהמטע פערזאן. דער ראש־ישיבה איז געווען פאלקאמער בעל־

הבית אין זײן ישיבה; ער האט געהאט אַ אונבעגרענצטע מאַכט אויף זײנע תלמידים, האט זײ געהאַלטען אין שטרענגער דיסציפּלין און זײ געמשפּט און בעשטראָפט לויט זײן אײגענעם ווילען.

דער דעמאָלטיגער היסטאָריקער ר׳ נתן האַנאָווער פון זאסלאוו גיט אַ קלאָר בילד פון לעבען פון די ישיבות אין יענער צײט:

„עס איז נישטאָ אין לאַנד, וואו די הײליגע לעהרע זאָל זײן אַזוי פערשפּרײט צווישען אונזערע ברידער, ווי אין פוילען. אין יעדער קהלה האָט עקזיסטירט אַ ישיבה, וואס דער פערוואַלטער איהרער פלעגט בעקומען אַ גוטע פּענסיע פון קהל־געלד, כדי ער זאָל קענען לעבען אין הרחבה און אומשטאַנד זײן אינגאַנצען זיך אָבגעבען זײן טעטיגקײט. די געמײנדעס פלעגען אויך אויסהאַלטען אויף זײער חשבון בחורים, וואָס פלעגען בעקומען יעדע וואָך אַ בעשטימטע פּענסיע, כדי די בחורים זאָלען זיך לערנען אין די ישיבות. יעדער בחור האָט געהאַט אונטער זיך נישט װײניגער פון צװײ קלײנע יונגלעך, מיט װעלכע ער האָט געלערנט, כדי ער זאָל זיך צוגעוועהנען צו לערנען תלמוד און צו ויכוחים. די אָרימע יונגלעך האָט מען אויסגעהאַלטען אויפ׳ן חשבון פון דער צדקה־קאַסע אָדער פון דער געזעלשאַפטליכער קיך. אויב די קהלה איז בעשטאַנען פון 50 פאַמיליעס, האָט זי אויסגעהאַלטען נישט װײניגער פון 30 יונגלעך און בחורים, דערבײ האָט יעדער בחור צוואַמען מיט זײנע צװײ יונגלעך־תלמידים געגעסען בײ אײנעם פון די אײנוואוינער און גערעכענט געוואָרען, ווי אַ אײגענען קינד... און עס איז נישט געווען קײן אײן יודיש הויז אין גאַנץ פוילען, וואו דער בעל־הבית, אָדער זײן זוהן, אָדער דער אײדים, אָדער דער ישיבה׳ניק, וואָס האָט דאָרט געגעסען קעסט, זאָל נישט קענען קײן תורה; אָפט־מאָל ווידער פלעגען אַלע קענען לערנען. דעריבער איז אין יעדער געמײנדע געווען פיעל למדנים. אַזוי, למשל, אין אַ קהלה פון 50 פאַמיליעס האָבען זיך געפונען 20 למדנים, וואָס האָבען געטראָגען דעם טיטול „מורנו" אָדער „חבר". אָבער העכער פון אַלע איז געשטאַנען דער ראש־ישיבה; אַלע האָבען איהם געפאָלגט און גענומען הערן תורה פון איהם.

די אָרדנונג פון לערנען אין פוילען איז געווען אַזעלכע: דער זמן, אין פערלויף פון וועלכען די בחורים זענען געווען מחויב צו לערנען אין דער ישיבה, האָט געדויערט זומער פון אָנהויב חודש אייר ביז מיטען אָב, און ווינטער פון אָנהויב חשון ביז מיטען שבט. אויסער

דער צייט האָבען די שילער געהאַט דאָס רעכט צו לערנען, וואו זיי ווילען. אין אָנהויב פון זמן האָט מען אין די ישיבות געלערנט זעהר פלייסיג גמרא מיט רש״י און תוספות. יעדען טאָג פלעגען זיך פער־זאַמלען די חכמים פון דער קהלה, יונגע לייט, און בכלל אַלע, וואָס האָבען געהאַט א שיכות צו תורה, אין דער געביידע פון דער ישיבה, וואו עס איז געזעסען אויף א בענקעל דער ראש־ישיבה און ארום איהם זענען געשטאַנען די פיעל תלמידים. ביז דעם אָנקומען פון ראש ישיבה האָבען די תלמידים זיך מתפלפל געווען וועגען הלכה. ווען דער ראש־ישיבה האָט זיך אוועקגעזעצט אויף זיין אָרט, האָט יעדער פון די תלמידים געקענט איהם פאָרלעגען עפּעס א הארבע קשיה אין תלמוד, אָדער פרעגען פשט אויף עפּעס א שווערער סוגיא, און דער ראש־ישיבה האָט אַלעמען געענטפערט און געגעבען ערקלערונגען. נאָך דעם איז שטיל געוואָרען און דער ראש־ישיבה האָט געלייענט זיין געוועהנליכען שיעור (לעקציע) וועגען הלכה מיט זיינע אייגענע הוספות און פירושים. נאָך דער לעקציע האָט ער איינגעאָרדענט א דיספוט (חילוק), וואָס איז בעשטאַנען אין פאָלגענדעס: ער האָט אוועקגעשטעלט פערשידענע שטעלען פון תלמוד אָדער מדרשים, וואָס זענען סותר איינע די צווייטע. די דאָזיגע סתירות זענען ווי־עס־איז פערענטפערט געוואָרען דורך אנדערע שטעלען, דערנאָך האָט מען ענטדעקט סתירות אין די שטעלען גופא, וואָס זענען ווידער פערענטפערט געוואָרען דורך נייע ציטאַטען, און אזוי ווייטער, ביז וואַנען די הארבע פראגע איז שוין אינגאַנצען פערענטפערט געוואָרען. זומער פלעגען די דאָזיגע פלפולים זיך נישט ענדיגען פריהער פון 12 בייטאָג. ווינטער פלעגט דער ראש־ישיבה זיך ווייניגער פערנעהמען מיט פלפול, נאָר געלייענט פאַר די למדנים „טורים״ מיט מפרשים און פאַר די תלמידים „אלפסי״ וכדומה. מיט עטליכע וואָכען פאַר דעם סוף זמן האָט דער ראש־ישיבה בעשטימט פאַר די תלמידים דיספוטען און דערביי אַליין אין זיי זיך בעטייליגט.

ביי יעדען ראש־ישיבה האָט זיך געפונען א בעדינטער, וועלכער פלעגט יעדען טאָג ארומגעהן איבער די חדרים און השגחה געבען, אז די קינדער, סיי די אָרימע, סיי די רייכע, זאָלען פלייסיג לערנען און נישט ארומגעהן לעדיג. איינמאָל אין וואָך, דאָנערשטאָג, האָבען די תלמידים פון די חדרים געדאַרפט קומען צום גבאי, וועלכער האָט זיי עקזאַמענירט אין דעם, וואָס זיי האָבען אָבגעלערנט פאַר דער וואָך, און

אויב איינער פון די תלמידים האט נישט געקענט דאס, וואס ער האט געלערנט, האט דער בעהעלפער לויט דעם בעפעהל פון גבאי איהם שטארק געשמיסען און פון איהם חוזק געמאכט אין די אויגען פון די איבעריגע קינדער, כדי ער זאל געדענקען און די צווייטע וואך בעסער לערנען. איינמאל אין וואך ווידער, פרייטאג, פלעגט די קינדער עקזא־מענירען דער ראש־ישיבה אליין, און דעריבער האבען זיי געציטערט און געשראקען זיך און פלייסיג געלערנט... געלעהרטע יודען פלעגט מען אבגעבען פיעל כבוד און דאס פאלק האט זיי אין אלץ געפאלגט; דעריבער האבען פיעל געשטרעבט צו ווערן בעוואוסט און אויף אזא אופן איז דאס לאנד פול געווארען מיט תורה".

„דאס לאנד איז פול געווארען מיט תורה" — דערין איז קיין גוזמא ניטא. ווירקליך, איז פוילען אין יענער צייט געוועזען פול מיט תורה און עס איז כמעט שווער געוועזען צו טרעפען א עם־הארץ צווי־שען יודען. די פוילישע ישיבות זענען אין יענער צייט געווארען דער צענטר פון יודענטום נישט בלויז אין פוילען, נאר אויך אין אלע לענדער, וואו יודען האבען געוואוינט. האט איינער געוואלט, אז זיין זוהן זאל זיין בקי אין תורה, האט ער איהם געשיקט קיין פוילען אין א ישיבה; פון דייטשלאנד, מעהרען, האלאנד און איטאליען פלעגט מען זיך ווענדען צו די פוילישע רבנים מיט יעדער הארבער שאלה און פאר'ן אויטאריטעט פון די פוילישע לומדים האבען געציטערט אלע יודען. תורה, ד. ה. תלמוד מיט מפרשים אויפ'ן שטייגער פון די בעלי־פלפול — דאס איז געוועזען די איינציגע שטרעבונג פון די פויל־שע יודען; דער גרעסטער וואונש פון די טאטעס און מאמעס איז דאן געוועזען, אז זייער זוהן זאל ווערן א מפורסם אין תורה און בעקומען דעם טיטול למדן. דער גרעסטער טייל פון די פוילישע יודען, וואס האבען געלעבט בהרחבה, האבען אבגעגעבען זייערע בעסטע יאהרען אויף לערנען תורה, און איבער דעם גאנצען לאנד האט זיך פערשפרייט א נעץ פון ישיבות און חדרים. די ערשטע ראליע האבען דא געשפיעלט די רבנים. זיי זענען געוועזען די גייסטיגע מנהיגים פון פאלק, זיי זענען אויך געוועזען די ראשי־הישיבות און די משגיחים אויף די חדרים, גע־זעצגעבער און ריכטער, מיט א אונבעגרענצטער מאכט געהערשט אויף ישיבות, שוהלען און חדרים, רעגולירט דאס אינערליכע און געזעל־שאפטליכע לעבען. געגעבען דעם טאן אויך אין דעם פריוואטען לע־בען. איבעראל האט געהערשט דער רב און דער רבנישער גייסט.

אמת, עס זענען געווען אויך איינצעלנע יודען, וואס האבען זיך פערנומען אויך מיט וועלטליכע וויסענשאפט. נאך אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם ערשטען פלעגען יודישע יונגע לייט צוזאמען מיט די שליאכטישע קינדער פאהרען לערנען אין די דייטשע און איטאליענישע אוניווערזיטעטען. נאך מעהר: אין פוילען זעהען מיר א זעלטענע ערשיינונג, וואס איז נישט געווען אין גאנץ אייראפא צו יענער צייט: יודישע קינדער זיצען צוזאמען מיט די קריסטליכע קינדער אויף איין באנק אין די פוילישע אנפאנגס-שולען. — עס זענען אויך דא פיעל בעווייזען, אז פון אנהויב דעם 16-טען יאהרהונדערט האבען יודען זיך פיעל פערנומען מיט מעדיצין און אנדערע וויסענשאפטען. אבער לויט די אלגעמיינע בעדינגונגען פון פאליטישען לעבען אין פוילען פון יענער צייט איז געווען אונמעגליך, אז צו יודען זאל אריינדרינגען אלגעמיינע בילדונג אין גרויסען מאסשטאב. אויסער האנדעלס-בעציהונגען זענען יודען אינגאנצען געווען אבגעטיילט פון אלע אנדערע קלאסען פון דער בעפעלקערונג. לערנען אין די פוילישע שולען צוזאמען מיט די קריסטליכע קינדער איז געווען אונמעגליך, ווייל דער יעזואיטישער גייסט האט דאן געהערשט אין אלע קאטוילישע שולען; קיין פראקטישע נוצען האבען אויך די יודען נישט געקאנט האבען פון זייער וועלטליכע וויסענשאפט, ווייל צו קיין רעגירונגס-שטעלען האט מען זיי נישט צוגעלאזט, און די קלעריקאלע גייסטליכע האבען נישט געלאזט יודען זיך פערנעהמען מיט מעדיצינישער פראקטיק צווישען קריסטען. אויף אזא אופן האבען יודען געמוזט בלייבען אבגעזונדערט פון דער ארומיגער וועלט און די שטרעבונג צו וועלטליכע קענטניסען האט געמוזט דערשטיקט ווערן. די רבנישע הערשאפט צווישען די פוילישע יודען האט געהאט פיעל שלעכטע זייטען, ווייל דורך דער צו-גרויסער שטרעבונג צום טיטול למדן זענען יודען געווארען צו-פיעל קאפ-מענשען, וואס פערברענגען אלע יאהרען נאר אין לערנען און זענען ווייט פון דער גרויסער וועלט, פון יעדען לעבעדיגען אונמיטעלבארען געפיהל. די מעטאדען, לויט וועלכע מען האט דעמאלט געלערנט אין די ישיבות, זענען אויך געווען ווייט פון פערפאלקאמענהייט, ווייל א דאנק דעם פלפול, וואס האט זיך דארט פראקטיצירט, האט זיך ענטוויקעלט דער בעריהמטער יודישער טיפ פון טרוקענעם ביכער-מענש מיט זיין קרומען, שפיציגען שכל, מיט זיין „גראבען פינגער” און צוקאליעטשעטע געפיהלען. מען מוז אבער מודה זיין, אז לויט דעם גלאנץ און גייסטיגער קראפט זענען די פוילישע

יודען פון יענער עפאכע געשטאנען העכער פון אנדערע יודען און אין זייער אבגעשלאססענהייט און טרוקענער רבנישער תורה האבען זיי ארויס־געוויזען נישט ווינציג גאונות.

דריי גרויסע מענער האבען דעמאלט פערמאגט די פוילישע יו־דען: ר׳ שלום שכנא, דער רמ״א און רש״ל, וואס זענען גערעכענט געווארען פאר די גרעסטע גאונים פון זייער צייט, פאר די זיילען פון דעמאלטדיגען יודענטום. דער עלטסטער פון זיי איז געווען ר׳ שלום שכנא (געלעבט אין 58—1500 אנ׳ערך). ווענען איהם איז נאר בע־וואוסט, אז ער האט געלעבט אין לובלין, אז אין 1541 איז ער דורך א בעפעהל פון קעניג סיגיזמונד דעם ערשטען בעשטימט געווארען אלס עלטסטער רב פון קליין־פוילען און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער ישיבה, פון וועלכער עס זענען דערנאך ארויסגעקומען פיעל בעריהמטע גאונים. נאר מעהר פון איהם איז געווען בעוואוסט זיין תלמיד ר׳ משה איסערליס, וואס איז בעקאנט מיט זיין פערקירצטען נאמען רמ״א (72—1520).

ר׳ משה איסערליש איז געווען א זוהן פון א רייכען יודען, א מיט־גליד פון דער געמיינדע־פערוואלטונג. נאך אין די יונגע יאהרען איז ער בעריהמט געווארען אין דער תלמודישער וועלט און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער קראקויער ישיבה. ווען אין 1550 איז ערשינען דער „בית יוסף“ פון בעריהמטען ר׳ יוסף קארא, אלס א פירוש צום „טורים“, האט ר׳ משה איסערליס ארויסגעלאזט זיין ספר „דרכי משה“, אין וועלכען ער האט בעדייטענד פערגרעסערט דעם גרויסען מאטעריאל וועגען הלכות און דינים, וואס ר׳ יוסף קארא האט צונויפגעזאמעלט אין זיין ווערק. דער רמ״א האט זיינע הוספות געמאכט אויפ׳ן גרונד פון נייע קוועלען און דאס האט אויסגעזעהן, ווי א וואונדער, וויל גע־מיינט האט מען, אז דער בעריהמטער מחבר פון „שלחן ערוך“ האט שוין אויסגענוצט אלע מאטעריאלען. שפעטער, ווען ר׳ יוסף קארא האט ארויסגעלאזט זיין „שלחן ערוך“, האט דער רמ״א בעמערקט, אז אלס ספרדי האט דער־מחבר פון „שלחן ערוך“ פערזעהן פיעל קוועלען פון די גרויסע אשכנזישע רבנישע אויטאריטעטען און אויך נישט גענומען אין אכט די פיעל איינענארטיגע מנהגים פון די פוילישע יודען. דער רמ״א האט דעריבער צוגעגעבען צום קאדעקס „שלחן ערוך“ פיעל נייע דינים אויפ׳ן גרונד פון די פאלקס־מנהגים און פראקטיק פון די פוילישע גרויסע רבנים און די אלע הוספות האט דער רמ״א צוגעגעבען צום טעקסט פון „שלחן ערוך“, מיט דעם נאמען „מפה“. אין 1578 איז

דער „שלחן ערוך" צום ערשטען מאל ערשינען אין קראקוי מיט די הוספות פון רמ"א און נאר אין אזא פארם האט דער „שלחן ערוך" פון דעמאלט אן אנגעהויבען פערשפרייט און אנגעווענדעט ווערן ביי די פוילישע יודען.

דער צווייטער גרויסער גאון פון יענער צייט ר' שלמה לוריע, וואס איז בעוואוסט מיט זיין נאמען רש"ל (1510—73), איז געווען א מענש פון גרויסען קריטישען שכל, וואס האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין זעלטענעם דרייסטען געדאנק. ער איז געווען א געבוירענער פון פוזנא, וואוהין זיין זיידע איז אריבערגעפאהרען פון דייטשלאנד. אלס א מענש מיט א שארפען אנאליטישען שכל, איז ער געווען א גרויסער געגנער פון די בעלי־פלפול און האט ארויסגעשטעלט אלס מוסטער די מעטאדע פון די בעלי־התוספות, וואס איז בעשטאנען אין א שטרענגען אנאליז פון דעם תלמוד. קיין אויטאריטעטען האט דער רש"ל נישט אנערקענט, אלץ האט ער געוואויגען און קריטיקירט. ער איז געווען דער איינציגער, וואס האט געהאט די דרייסטקייט ארויסצוטרעטען וועגען אויטאריטעט פון גרויסען ר' יוסף קארא, וועלכער איז געווען די גרעסטע אויטאריטעטישע קראפט צווישען אלע יודען. וועגען „שולחן־ערוך" און זיין מחבר האט דער רש"ל זיך אבגערופען מיט א געוויסער פעראכטונג, בעווייזענדיג, אז ר' יוסף קארא האט זיך בענוצט מיט די פיעל קוועלען אהן דער נויטיגער קריטיק, און די צווייפעלהאפטע פראגען האט ער אויף זיין אייגענע ריזיק געלעזען לויט זיין איינענעם שכל. אין זיין בעריהמטען פירוש צום תלמוד „ים של שלמה", וואס איז נישט פערענדיגט געווארען, האט דער רש"ל זיך געהאלטען אין דער מעטאדע פון ריינער קריטיק און נישט מורא געהאט פאר קיין אויטאריטעטען דארט, וואו איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז דער אמת איז נישט אויף זייער זייט. עס איז קיין ספק נישט, אז דער רש"ל וואלט מיט זיין קריטיק און שטרענגען אנאליז געווען זיך גענומען צום תלמוד אליין. אין איינינע ערטער געפינען זיך רמזים, וואס בעווייזען, אז דער רש"ל האט געהאט פיעל ספקות בנוגע צו דער ריכטיגקייט פון די הלכות אין תלמוד גופא. נאר, נאטירליך, איז יענע צייט נישט געווען פאסענד פאר אזא קריטיק און דער רש"ל האט געמוזט בעהאלטען אין זיך זיינע ספקות. אלס קפדן און אונאבהענגיגער מענש, וואס רעכענט זיך נישט מיט קיינעם, האט דער רש"ל געהאט געגען זיך פיעל שונאים און געמוזט פיעל וואנדערן אין זיין לעבען. אין 1550־ער

יאָהרען איז ער געוואָרען רב אין אָסטראָה, וואָהלין, און מיט זיינע תלמוד'ישע לעקציעס, וועלכע עס זענען געקומען הערען מענשען פון אלע שטעדט ארום, איז אָסטראָה געוואָרען דער צענטר פון וואָהלינער יודענטום. די לעצטע יאָהרען זיינע האָט ער פערבראַכט אין לובלין, וואו עס עקזיסטירט נאָך יעצט א שוהל, וואָס טראָגט זיין נאָמען.

דער רמ״א און דער רש״ל זענען געווען די זיילען פון רבניזם אין פוילען; צו זיי פלעגט מען זיך ווענדען מיט שאלות פון אלע עקען וועלט. זייערע ענטפערען אויף די שאלות זענען פערעפענטליכט געוואָרען אין בעזונדערע ספרים „שאלות ותשובות רמ״א ורש״ל״. ביידע רבנים האָבען צווישען זיך געפיהרט א קאָרעספּאָנדענץ און געווען בעפריינדעט, נאָר צוליעב דעם אונטערשיעד פון זייערע כאראקטערען האָבען זיי שטענדיג געפיהרט צווישען זיך הייסע דיספוטען. דער רש״ל איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קלאָרען קריטישען שכל, געווען גענייגט צו קבלה; דער רמ״א ווידער איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קאָנסערוואטיווען שכל, געווען שטארק גענייגט צו פילאָזאָפיע. ביידע גאונים האָבען דעריבער געמאַכט פאָרוואורפען איינער דעם צווייטען אויף זייערע „חטאים״. דער רש״ל האָט זיך געסטאַרעט צו בעווייזען זיין פריינד, אז די חכמה פון „ערל אריסטו״ ווערט צו קיין גוטס נישט פיהרען, און דער רמ״א האָט בעוויזען, אז די קבלה איז געגען דעם יודענטום און פיעל מעהר געפעהרליך פאַר דער אמונה, איידער די פילאָזאָפיע.

אין פוילען איז די רבנישע וויסענשאַפט געווען פערבונדען מיט'ן לעבען. דאָרט האָבען די יודישע געמיינדעס געהאַט זייער איינגען געריכט, דאָרט האָט פונקציאָנירט דער „ועד ארבע ארצות״, וואָס האָט געדאַרפט לעזען פיעל יורידישע און רעליגיעזע פראַגען אויפ'ן גרונד פון תלמוד און זיינע מפרשים, און צוליעב דעם האָט מען דאָרט די בקיאות אין הלכה אָנגעווענדעט אין פראַקטישען לעבען. דער דאָזיגער פראַקטישער צוזאַמענהאַנג צווישען לעבען און בוך האָט ארויסגערופען אויף דער סצענע פיעל לומדים, וועלכע האָבען זיך הויפּטזעכליך פערנומען דערמיט, וואָס זיי האָבען אלץ מעהר געלייטערט און סיסטעמאַטיזירט די פערשידענע דינים און הלכות, כדי צו האָבען פאַר זיך א פראַקטישען וועגווייזער אין אלע שאלות, וואָס קומען פאָר אין רעליגיעזען לעבען.

איינער פון די רבנים פון דעם סאָרט איז געווען ר' מרדכי יפה

(געשטארבען אין 1612). ער האט געשטאמט פון בעהמען און פערנו־מען די שטעל פון רב פריהער אין גראדנא, דערנאך אין לובלין, קרעמעניץ, פראג און פוזנא. ער איז אויך נישט איינמאל געווען פארזיצענדער אין דעם „ועד ארבע ארצות". זייענדיג א תלמיד פון רמ"א, האט ר' מרדכי יפה דאך זיך נ שט בענוגענט מיט זיינע ספרים און געהאלטען, אז זאגאר די הוספות פון רמ"א צום „שלחן ערוך" זענען נאך נישט דאס לעצטע ווארט און אז עס איז נאך דא פיעל אויפצוטאן אין סיסטעמאטיזירען די דינים. ער האט דעריבער פער־פאסט א נייעם קאדעקס „לבושים", וואס האט זיך אונטערשיידעט פון דעם סיסטעם פון „שלחן ערוך" און „מפה" דערמיט, וואס דארט, אין „לבושים", איז צו יעדען דין און הלכה אויך צוגעגעבען א לאנגע טעארעטישע ערקלערונג און חקירה, וועגען גרונד פון יעדען געזעץ. דער „לבושים" האט שיער נישט ארויסגערופען קיין שפאלטונג אין דער רבנישער וועלט, ווייל צוערשט האבען פיעל געוואלט אבשטעהן פון „שלחן ערוך" און זיך האלטען נאר אין „לבושים", אבער סוף כל סוף האט דער „שלחן ערוך" מנצח געווען און איז אנערקענט געווארען אלס דער איינציגער אויטאריטעטישער קאדעקס אין דער פראקטיק. — אונ־טער דעמזעלבען נאמען „לבושים" האט ר' מרדכי יפה אנגעשריבען נאך 5 טיילען, וואו עס געפינען זיך פירושים צום תנ"ך, בעמערקונגען צום „מורה נבוכים", דרשות און קבלה־חקירות.

דער שטעל־פערטרעטער פון ר' מרדכי יפה אלס עלטסטער רב און פארזיצענדער פון „ועד ארבע ארצות" איז געווען ר' יהושע פאלק הכהן (געשטארבען אין 1616), רב אין לובלין און דערנאך ראש ישיבה אין לעמבערג. ער איז בערימהמט געווארען מיט זיין ווערק „ספר מאור עינים", אדער סמ"ע, א פירוש צום „חשן משפט" פון ר' יוסף קארא. ער איז אויך געווען דער פערפאסער פון דעם רוב תקנות, וואס דער „ועד ארבע ארצות" האט ארויסגעגעבען פאר די יודישע געמיינדעס. ר' מאיר פון לובלין (1554—1616), וואס איז בעקאנט מיט זיין נאמען מהר"ם מלובלין, האט זיך געהאלטען אין א אנדער סיסטעם. ביי איהם איז געווען דער עיקר נישט די פראקטישע נוצען פון דער תורה, נאר די חקירה און פלפול אליין און דעריבער האט ער זיך בעצויגען מיט א געוויסער גרינגשעצונג צו יענע גאונים, ווי ר' יוסף קארא און דער רמ"א, וואס פערנעהמען זיך מיט אזעלכע קלייניגקייטען, ווי סיסטע־מאטיזירען דעם גרויסען בארג דינים און הלכות. אלס רב פון קראקוי,

לובלין און לעמבערג האט דער מהר"ם געליינענט לעקציעס פאר א גרויסען אודיטאריום און דא האט ער ארויסגעוויזען פיעל שארפזין און זעהר-קונציגע פירושים צו די שווערסטע ערטער אין תלמוד. דעמזעלבען שארפזין האט ער ארויסגעוויזען אין זיינע ספרים „מאיר עיני חכמים" און „שאלות ותשובות מהר"ם", נאר אומעטום האט דער מהר"ם געשטרעבט ניט צו פראקטישע נוצען, נאר צו חקירה לשם חקירה. אין זיינע פארשונגען געפינען זיך דעריבער ניט ווייניג קוריאזען. אזוי, למשל, האט דער מהר"ם געפונען פאר נויטיג זאגאר אנשרייבען א גאנצע חקירה וועגען דער פראגע, צי קען מען האלטען פאר א עבירה, ווען א פרוי האט געהאט בעציהונגען מיט א שד, וואס איז צו איהר געקומען פריהער אין געשטאלט פון איהר מאן און דערנאך אין געשטאלט פון א פוילישען פריץ.— אזא ליבהאבער פון זיינע חקירות איז אויך געוועזען דער מהרש"א, ר' שמואל איידליש, רב אין פוזנא, לובלין און אסטראה. זיינע פירושים צו אלע מסכתות פון תלמוד זענען פול מיט קונציגע קשיות און תירוצים און זענען נאך ביז יעצט זעהר פאפולער. דער גרעסטער טייל רבנים האט זיך אבער ווייטער געהאלטען אין דעם וועג, אין וועלכען עס זענען געגאנגען דער רמ"א און ר' מרדכי יפה. דער אויטאריטעט פון „שלחן ערוך" איז אין פוילען אלץ געבליבען גרויס און די רבנים האבען פארטגעזעצט די ארבייט פון ר' יוסף קארא און ווייטער געפיהרט די ארבייט פון סיסטעמאטיזירען די דינים. איינער פון די אנגעזעהענסטע רבנים אין יענער צייט ר' יואל סירקים, רב אין בריסק און אין קראקוי, האט אנגעשריבען א פירוש צום „טורים" מיט'ן נאמען „בית חדש", וואו ער האט געגעבען זיינע איינענע הוספות צו די פארשונגען וועגען די געזעצען. די איבעריגע אנגעזעהענע געלעהרטע פון יענער צייט האבען זיך פערנומען אויסשליסליך מיט דער בעארבייטונג פון „שלחן ערוך", בעזונדערס מיט דעם טייל „יורה דעה", וואו עס ווערן בעהאנדעלט די פראגען וועגען כשר און טרף. אין 1646 זענען ערשינען צוויי אויספיהרליכע פירושים צום „יורה דעה": איינער פון זיי, מיט'ן נאמען „טורי זהב", איז פערפאסט דורך דעם רב ר' דוד הלוי; דער צווייטער, מיט'ן נאמען „שפתי כהן", איז פערפאסט געווארען דורך דעם ווילנער גרויסען למדן ר' שבתי כהן. ביידע קאמענטאריעס זענען געדרוקט צוזאמען מיט דעם „יורה דעה" אלס א ארגאנישער טייל פון איהם.

צוליעב דער גרויסער אויפלעבונג אין דער רבנישער ליטעראטור

האָבען זיך שטאַרק ענטוויקעלט די ביכער־דרוקערייען אין פוילען, וואָס האָט אין דער הינזיכט פערנומען איינעם פון די ערשטע פלעצער אין איירָאָפּאַ. דער ערשטער יודישער ספר (חומש) איז געווען אָבגעדרוקט אין קראַקוי אין יאָהר 1530. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהר־הונדערט האָבען שוין אין קראַקוי און לובלין עקזיסטירט צוויי גרויסע יודישע דרוקערייען, וועלכע האָבען געדרוקט פיעל אַלטע און נייע ספרים. אין 1566 האָט דער קעניג סיגיזמונד־אויגוסט געגעבען דעם יודען לעווית מאָנאָפּאָל־רעכט אויף אַריינצופיהרען קיין פוילען יודישע ספרים פון אויסלאַנד, נאָר ווען אַריינפיהרען ספרים פון אויסלאַנד איז געוואָרען שווערליך, האָט אַ אַנדער יוד, אַ געוויסער קלמן, בעקומען פון קעניג באַטאָר אַ פּריווילעגיע צו דרוקען ספרים אין לובלין. צו־ליעב דער פּויפּסטליכער צענזור אויף דעם תלמוד אין איטאַליען האָט דאָס ספרים־דרוקען אין פוילען זיך נאָך פערגרעסערט און די פּוילישע דרוקערייען האָבען שוין צוגעשטעלט ספרים נישט בלויז פאַר די פּוילישע יודען, נאָר אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער.

פינפטער קאַפּיטעל.

פון קנעכטשאַפט צו פרייהייט.

נישט די אַכזריות פון טאָרקוועמאַדאָ, נישט דער גירוש פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע יודען האָבען נישט געקענט אויסוואָרצלען די מאַראַנען, און זיי מאַכען פאַר טרייע דינער פון דער „היילינער קירך". די יודען האָט מען פערטריבען, אָבער עס זענען פערבליבען די מאַראַנען און די צעהנדליגע טויזענדער יודען, וואָס זענען מיט געוואַלד געמאַכט געוואָרען פאַר קריסטען, זענען אין הארצען דאָך געבליבען טרייע זיהן פון זייער פאָלק און פון דור צו דור האָבען די פערבאָרגענע יודען איבערגעגעבען זייערע קינדער און אייניקלעך די צוואה, אז זיי זאָלען בלייבען יודען אין הארצען און נישט פערגעסען אין זייער שטאַם און רעליגיע. שוין כמעט דריי דורות זענען אַוועק, זינט יודען זענען פערטריבען געוואָרען פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל און די מאַראַנען זענען געבליבען עלענד און אַליין — און דאָך האָט זיך נישט איבערגעריסען דער פערבאַנד צווישען די מאַראַנען און דער גער'ודפטער יודישער נאַציע. אין געזעלשאַפטליכען און עקאָנאָמישען לעבען זענען די מאַראַנען געוואָרען אָרגאַניש צוזאַמענגעבונדען מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג; זיי זענען אריינגעטרעטען אין די רייהען פון די אַדעליגע, בעאַמטע, זאָגאַר גייסטליכע און אומעטום פערנומען א אָנגעזעהענעם אָרט, אָבער דאָך האָבען פיעל פון זיי נישט אויפגעהערט גלויבען, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען זיי וועלען אויסגעלעזט ווערן און ווידער בעקומען די מעגליכקייט צו בלייבען פרייע יודען. דאָס יודישע פאָלק האָט אַ איבעריגעס מאָל אַרויסגעוויזען זיין וואונדערבאַרע פעהיגקייט זיך צו צופּאַסען

צו די אַרומיגע בעדינגונגען און אָבהיטען זיין אינערליכע זעלבסטשטענדיגקייט. ביי אזא גיהנם פון צרות און רדיפות, ביי דער הערשאַפט פון דער שרעקליכער אינקוויזיציע, נאָך אַזוי פיעל יאָהרען פון גלגולים און וואַנדערן האָבען דאָך די מאַראַנען בעוויזען די פעהיגקייט אויסערליך זיך צונויפצוגיסען מיט דער אַרומיגער בעפעלקערונג און אינערליך בלייבען יודען. די ענוים און רדיפות האָבען נאָר פערהייליגט פאַר די מאַראַנען די רעליגיע פון זייערע עלטערן און נאָר פערשטאַרקט אין זיי די בענקשאַפט נאָך מערטירעריי. די מאַראַנען האָבען געהאַט אַ בעזונדער פערגניגען, ווען זיי זענען גלייך פון דער קירך אַוועק ערגעץ אין אַ פערבאָרגען ווינקעל און דאָרט אויסגעגאָסען זייער האַרץ פאַר דעם גאָט, אין וועלכען זיי האָבען געגלויבט. די געפאַהר אַרום איז געווען גרויס, די מאַראַנען האָבען געוואוסט, אַז אַרום לויערען די שפּיאָנען פון דער אינקוויזיציע און זיי דראָהט יעדע מינוט די געפאַהר אַרעסטירט צו ווערן און בעצאָהלען מיט'ן לעבען, נאָר דאָס האָט זיי נישט אָבגעהאַלטען און די שטענדיגע געפאַהר האָט נאָר אַרויפגעלעגט אַ שטעמפּעל פון קדושה אויף דער יודישער אמונה און זי געמאַכט טייערער און שענער אין די אויגען פון די מערטירער. לאַנג, לאַנג האָט געדויערט דער קאַמפּף מיט די מאַראַנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע, און מיט דעם גירוש פון יודען האָט די יודענפראַגע פאַר שפּאַניען און פּאָרטוגאַל זיך נאָך נישט געענדיגט, אין פערלויף פון פיעל יאָהרען נאָך דעם גירוש געהט נאָך אַ העלדישער קאַמפּף צווישען דער קירך און די מאַראַנען; די ערשטע קעמפּפט מיט דעם שווערד אין דער האַנד, די לעצטע — מיט זייער עקשנות און מסירת נפש, נאָר ביידע ווילען זיך נישט אונטערגעבען און נאָך פיעל טראַגישע אַקטען שפּילען זיך אָב אין די לענדער, איידער זיי ווערען פטור פון די פער'עקשנ'טע מאַראַנען.

אין שפּאַניען האָט די אַרבייט פון טאָרקוועמאַדאַ פאָרטגעזעצט זיין פערטרעטער, דער גענעראַל-אינקוויזיטאָר דעזאַ. אַליין איז ער געווען פון יודישער אָבשטאַמונג (לויט דער מוטערס צד — אַ אייניקעל פון מאַראַנען), נאָר צו די מאַראַנען האָט ער אַרויסגעוויזען נישט ווינציגער אַכזריות, איידער טאָרקוועמאַדאַ. אין פערלויף פון איין יאָהר 1501 האָט דעזאַ געמאַכט פאָלגענדע אויטאָ-דע-פע'ס: אין טאָלעדאָ האָט ער דעם 5-ען מערץ פערברענט 38 מאַראַנען, אויפ'ן צווייטען טאָג — 67 מאַראַנישע פרויען; אין אַ קליינע צייט שפּעטער האָט ער אין דערזעלבער שטאָדט

פערברענט 9 מענער און פער׳משפט צו איביגע תפיסה 140 יונגע מענער און פרויענצימער. אין קארדאווא האט ער אין דעמזעלבען יאהר פערברענט אנ׳ערך 90 מאראנען און אין סעווילע 45.

די רעכטע האנד פון דעזא איז געווען דער קארדאוועער אינקוויזיטאר לוצערא, דער ליעבלינג פון קעניג פערדינאנד. לוצערא׳ס סיסטעם איז געווען אריינצודרינגען אין די רייהען פון דער העכסטער שפאנישער אריסטאקראטיע, דארט ענטדעקען מאראנען, אדער אזעלכע, וואס זענען נוטה צו דער יודישער אמונה, ארעסטירען, פייניגען, פער׳משפט׳ן צום טויט, דערנאך דערלאנגען דעם קעניג א טייל פון דעם פערמעגען, וואס איז קאנפיסקירט געווארען ביי די פער׳מש׳פטע, און דערביי, נאטירליך, נעהמען פאר זיך אויך א שענעם חלק. בעזונדערס פלייסיג האט לוצערא געארבייט, אום אויסצעווארצלען די אפיקורסישע עלעמענטען צווישען די גייסטליכע. אזוי האט ער געפייניגט איינעם א זוהן פון א מאראן קאסטרא, וואס האט פערנומען די שטעל פון א גייסטליכען, האט דורך ענוים איהם געצוואונגען זיך מודה זיין אין „אונגלויבען", דערנאך איהם פער׳משפט צום טויט און קאנפיסקירט זיין גאנץ פערמעגען. אזוי איז אויך פער׳משפט געווארען צום טויט דער טעאלאג מעמברען, וואס איז בעשולדיגט געווארען אין פרעדיגען די יודישע אמונה: ער איז עפענטליך פערברענט געווארען צוזאמען מיט די 107 פערזאן, וואס האבען אויסגעהערט זיינע דרשות. לוצערא האט בעשולדיגט אין יודישקייט זאגאר דעם ארציבישאף טאלעווערא, דעם געוועזענעם גייסטליכען פון דער קעניגין. מען האט ארעסטירט זיינע קרובים, וואס האבען אבגעשטאמט פון יודען, זיי אריינגעזעצט אין תפיסה, און איהם אליין האט מען געצוואונגען צו געהן איבער דער שטאדט צוזאמען מיט נאך מאראנען אין א פראצעסיע, בארוועס און אהן א היטעל, אלס תשובה אויף זיינע זינד. דער ארציבישאף האט נישט איבערגעטראגען דעם בזיון און אין עטליכע טעג ארום איז ער געשטארבען.

די אכזריות פון דער אינקוויזיציע איז געווען אזוי שטארק, אז די מאראנען האבען זיך געפרובט ביים קעניג פועל׳ן פאר 100 טויזענד דוקאטען אבשטעלען די אינקוויזיציע ווינציגסטענס אויף א קליינע צייט. דאס האט נישט געווירקט, אבער דער פארהאבען געווירקט די פראטעס־טען פון די אנגעזעהענסטע קריסטען, וועלכע האבען שוין נישט געקענט איבערטראגען די אכזריות׳דיגע מעשים פון לוצערא. דער קעניג האט

געמוזט אָבזאָגען פֿון זײַן שטעל דעם גענעראַל-אינקוויזיטאָר דעזאַ און צוזאַמען מיט איהם איז אויך געפֿאַלען דער בײזער לוצעראָ. איהם האָט מען אַרײַנגעזעצט און טורמע און בעפֿרײַט אַלע אַרעסטירטע, וואָס מען האָט חושד געווען אין געהערען צום יודענטום. אָנשטאָט דעזאַ איז אַלס גענעראַל-אינקוויזיטאָר בעשטימט געוואָרען חימענעס, דער אַרציבישאָף פֿון טאָלעדאָ. ער האָט זיך אָבגעזאָגט פֿון סיסטעם צו אַרעסטירען און משפּט'ן מענשען אָהן שום גרונדליכע בעווײַזען, בלויז אַלס פֿערדעכטיגע, אָבער דערפֿאַר בנוגע צו די, נעגען וועלכע עס זענען געווען בעשטימטע בעווײַזען, איז חימענעס נישט געווען באַרמהערציגער, איידער דעזאַ, און ער האָט אײניגע גע'משפּט מיט פֿײַער, אַנדערע פֿערזעצט אין די טורמעס און אַרויפֿגעלעגט אויף זיי גרויסע שטראָפֿען.

ווען נאָכ'ן טויט פֿון קעניג פֿערדינאַנד (1516) איז דער שפּאַנישער טראָן איבערגעגאַנגען צו זײַן אײניקעל קאַרל דער 1-טער, שפּעטער קייזער פֿון דײַטשלאַנד, האָבען די מאַראַנען געפּרובט איבערקויפֿען דעם יונגען הערשער. זיי האָבען אַוועקגעשיקט צום קעניג אַ דעפּוטאַציע מיט אַ ביטע, אַז ער זאָל בעגרענצען די רעכטען פֿון דער אינקוויזיציע און אײנפֿיהרען בעשטימטע גאַראַנטיעס פֿון אַ גערעכטיגען משפּט; דערפֿאַר האָט מען דעם קעניג פֿאָרגעלעגט 800 טויזענד טאַלער געלד. אין דערזעלבער צײַט האָבען די שתדלנים פֿון די מאַראַנען זיך געפּרובט ווירקען אויפֿ'ן פּויפּסט אין רוים. דער טאָלעראַנטער פּויפּסט לעאָ דער 10-טער איז שוין אײנגעגאַנגען צו ערפֿילען די ביטע פֿון די מאַראַנען און אַרויסגעגעבען אַ געהעריגען בעפֿעהל, נאָר דער קעניג, וואָס איז ערצויגען געוואָרען אין גײַסט פֿון דער אינקוויזיציע, האָט מודיע געווען דעם פּויפּסט, אַז די אָנקלאָגען פֿון די מאַראַנען פֿערדינען נישט קײן צוטרוי, אַז די מאַראַנען האָבען איהם געוואָלט אונטערקויפֿען און אַז די אינקוויזיציע פֿיהרט זיך מיט גערעכטיגקײַט. דער פּויפּסט האָט געמוזט נאָכגעבען און די אינקוויזיציע האָט ווײַטער אָהן שטערונגען געפֿיהרט איהר אַרבײַט. די אינקוויזיציאָנס-געריכטען האָבען דעמאָלט עקזיסטירט אין קאָרדאָוואַ, טאָלעדאָ, סאַראַגאָסאַ, סעווילע, גראַנאַדאַ און אַנדערע שטעדט.

די שנאה צו די מאַראַנען איז געוואָרען אַלץ שטאַרקער. בעזונדערס האָט די אינקוויזיטאָרען נישט געלאָזט רוהען דער געדאַנק, אַז פֿיעל אײניקלעך פֿון די מאַראַנען פֿערנעהמען הויכע שטעלעס אַלס

גייסטליכע, און די גאנצע ענערגיע איז אנגעווענדעט געוואָרען דערויף,
אז מען זאָל אַבריינגען די קירך פון דעם גיפט פון יודענטום. פריהער
האָט מען אויפ'ן גרונד פון דאָקומענטען און ארחיוו פון דער אינקווי=
זיציע פערעפענטליכט א בוך, וואו עס זענען אויסגערעכענט געוואָרען
אלע פאמיליעס פון די מאראנען, וואָס האָבען געדאַרפט געפינען זיך
אין שטאַרקען פערדאַכט. דערנאָך האָט מען אנגעווענדעט א ניי מיטעל:
פובליקירט א געפעלשטע קאָרעספּאָנדענץ צווישען די מאראַנען און די
קאָנסטאַנטינאָפּאָלער יודען און דאָס האָט געדאַרפט שטאַרק קאָמפּראָמי=
טירען די מאראַנען. די בלבול=מאַכער האָבען אין זייער חשבון זיך נישט
גענאַרט. די געפעלשטע קאָרעספּאָנדענץ האָט ווירקליך געמאַכט א רושם.
אלס ענטפער אויף די בריעף פון די שפּאַנישע מאַראַנען, וואָס האָבען
זיך בעקלאָגט אויף זייער שווערע לאגע, האָבען די קאָנסטאַנטינאָפּאָלער
יודען כלומר'שט געענטפערט: „איהר זאָגט, אז דער שפּאַנישער קעניג
צווינגט אייך צו ווערן קריסטען, — גיבט זיך אונטער, ווייל קיין אנ=
דער ברירה האָט איהר נישט. איהר זאָגט, אז ביי אייך נעהמט מען אָב
אייער גוטס, — מאַכט אייערע קינדער פאַר סוחרים, כדי זיי זאָלען קענען
אָבנעהמען ביי זיי (די קריסטען) זייער גוטס. זיי נעהמען ביי אייך צו
דאָס לעבען, — ווערט דאָקטוירים און אפּטעקערס, כדי איהר זאָלט קע=
נען צונעהמען דאָס לעבען ביי אייערע שונאים. זיי צערשטערען אייערע
שוהלען, — מאַכט אייערע קינדער פאַר גלחים און טעאָלאָגען, — און
איהר וועט צערשטערען זייערע קירכען. אייך פערשאַפט מען אנדערע
יסורים, — סטאַרעט זיך, אז אייערע קינדער זאָלען ווערן אדוואָקא=
טען, פּראָקוראָרען, נאָטאַריוסען און בעאַמטע, כדי זיי זאָלען זיך בע=
טייליגען אין די געזעלשאַפטליכע ענינים, — און איהר וועט זיך נוקם
זיין אין אייערע פיינד דערמיט, וואָס איהר וועט זיי פערשקלאַפען און
בעהערשען דאָס לאַנד". די דאָזיגע פאַלסיפיקאַציע איז געווען א קונ=
ציגע, ווייל באמת האָבען די מאראַנען פערנומען א גרויסען פלאַץ אין
דעם קולטורעלען לעבען פון די קריסטען און דער געפעלשטער ראַט
פון די טערקישע יודען האָט אויסגעזעהן ריכטיג. פיעל קריסטען האָ=
בען דעריבער געגלויבט אין דער קאָרעספּאָנדענץ און די רדיפות אויף
די מאראַנען האָבען זיך נאָך פערשטאַרקט. די מאַראַנען האָבען אראָב=
געלאָזט די קעפּ, זיך צונויפגעדריקט ווי א סטאַדע שעפּסען און שטי=
לער געוואָרען. די אונפאָרזיכטיגע מאַראַנען האָט די אינקוויזיציע נאָך
שטרענגער, ווי פריהער, פערפאָלגט; יעדעס יאָהר פלעגען איינ=

געאָרדענט ווערן אויטאָ-דע-פע'ס, און פאַר די שפּאַניער איז דאָס געווען אַ יום-טוב, אויף וועלכען עס פלעגען זיך צונויפפאָהרען אַנגעזעהענע קריסטען פון אַלע שטעדט. דער פּלאַץ, וואו עס זענען פאָרגעקומען די אויטאָ-דע-פע'ס, פלעגט זיין איבערפילט מיט מענשען און פון די אַרומיגע הייזער, פון די פענסטער און באַלקאָנען האָט מען געקוקט און זיך לוסטיג געמאַכט אויף די אומגליקליכע „אונגלויביגע", וואָס מען האָט געברענט אויפ'ן פייער. פערלירענדיג די האָפנונג, אַז די לאַגע זאָל זיך פערבעסערן, האָבען פיעל מאַראַנען עמיגרירט קיין טערקיי, איטאַליען און אַנדערע לענדער. אייניגע האָבען עמיגרירט קיין אַמעריקאַ, וואָס איז צו יענער צייט נאָר וואָס ענטדעקט געוואָרען. אָבער אויך אַהין האָט זיי בעגלייט די שפּאַנישע אינקוויזיציע, און אין מעקסיקאָ און דרום-אַמעריקאַ, וואָס האָבען זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון שפּאַניען, זענען איינגעפיהרט געוואָרען די אינקוויזיציאָנס-געריכטען, וועלכע האָבען אויך דאָרט פלייסיג געאַרבייט און אָבגעזוכט זייערע קרבנות.

נאָך טראַגישער איז געווען די לאַגע פון די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען. די לעצטע האָבען זיך געהאַלטען גאָר אַנדערש, איידער די שפּאַנישע מאַראַנען. ווייל אויב די שפּאַנישע מאַראַנען זענען אויסער-ליך שוין לאַנג געווען פערדעכענט אַלס אַ טייל פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג און ערפילט אַלע קאַטוילישע געזעצען, זענען די מאַראַ-נען אין פּאָרטוגאַל געווען אייגענטליך יודען, וואָס האָבען נאָר פאַר-לויפיג אויף זיך אַרויפגענומען די מאַסקע פון קריסטען און דערנאָך כמעט אָפען אַראָבגעוואָרפען זי פון זיך. דאָס זענען געווען די שפּאַ-נישע מגורשים, וועלכע האָבען עמיגרירט פון שפּאַניען אין 1492 און פערהאַפט צו געפינען אין פּאָרטוגאַל אַ בית-מקלט אויפ'ן גרונד פון דער הבטחה פון קעניג עמאַנועל, וועלכער האָט זיי פערזיכערט, אַז אין פערלויף פון 20 יאָהר וועלען זיי זיין פריי פון דעם אינקוויזיציאָנס-געריכט. גלויבענדיג אין דער הבטחה, האָבען די פּאָרטוגאַלישע מאַ-ראַנען ערפילט די געבאָטען פון דער יודישער אמונה כמעט אָפען, פיעל דרייסטער, ווי זייערע ברידער אין שפּאַניען. אין אָנהויב פון 16-טען יאָהרהונדערט האָבען זיי אין ליסאַבאָן זאָגאַר געהאַט זייער איי-גענע שוהל און געלעבט אין אַ קאָמפּאַקטער מאַסע, אָבגעזונדערט פון די קריסטען. צוליעב דער דאָזיגער צווייזייטיגער ראָליע זייערער זענען די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען נאָך מעהר פערהאַסט געווען אין די אויגען

פון די קריסטען. עס איז ענטשטאנען א טראגישע לאגע. ערלויבען די מאראנען פריי זיך האלטען אין זייער רעליגיע און איינגאנצען אראבווארפען פון זיך די קריסטליכע מאסקע — אזוי וויט טאלעראנט און גערעכטיג האט די פארטוגאלישע רעגירונג נישט געקענט זיין; ארויסטרייבען זיי פון לאנד האט די רעגירונג אויך נישט געוואלט, ווייל די יודישע באנקירען, סוחרים, דאקטוירים, טעכניקער א. ד. גל. זענען געווען זעהר נויטיג פאר דעם ארימען אונקולטורעלען פארטוגאל און דער קעניג האט זאגאר נישט דערלאזען יודען עמיגרירען אין אנדערע לענדער. די מאראנען זענען פערבליבען אפיציעל קריסטען און אינערליך יודען, מיט דער דאזיגער צווייזייטיגקייט אויפגעהעצט געגען זיך די קריסטליכע בעפעלקערונג און דאס האט זיך פערענדיגט מיט א שרעקליכער קאטאסטראפע. אין 1506 האט מען אין ליסאבאן אין יודישען יום-טוב פסח געפונען ביי איינינע מאראנען פלייש, מצה און מרור. די פערדעכטיגע מאראנען האט מען ארעסטירט, נאר דערנאך בעפרייט לויט דעם בעפעהל פון קעניג. דאס האט שטארק פערדראסען די פרומע קאטוליקען און מען האט זיך גענומען ארגאניזירען א פאגראם. אין פאסחא האבען די דאמיניקאנער מאנאכען ארויסגעשטעלט אין איינער פון די קירכען קריסטוס'עס בילד מיט דעם רעליקוויען-קאסטען, פון וועלכע עס איז געגאנגען עפעס א געהיימניספולע שיין. איינער פון די געבילדעטע מאראנען, וואס איז געווען דאן אין קירך, האט זיך ערלויבט אבשפעטען פון דעם „נס" און געזאגט, אז דער וואונדער ערקלערט זיך איינפאך: פון אונטען שטעהט ערגעץ א לאמפ און פון דארט שלאגט זיך אב די שיין. לויט א אנדער נוסח, האט דער מאראן געזאגט אין שפאס, אז אין יענער צייט, ווען עס איז אויף די פעלדער קיין רעגענס נישט געווען, וואלט א וואסער-נס געווען נויטיגער, איידער א פייער-נס. די אויפגעהעצטע קאטוליקען האבען זיך ארויפגעווארפען אויף דעם אפיקורסישען מאראן, איהם ארויסגעשלעפט אויפ'ן גאס און דארט דער'הרג'עט. די דאמיניקאנער האבען זיך דאן בענוצט מיט דער אויפרעגונג פון די מאסען און איינגעארדענט א שרעקליכע שחיטה. צוויי מאנאכען האבען זיך געלאזט איבער די גאסען מיט דעם קרייץ אין די הענד און געשריען: „אונגלויבען, אונגלויבען!" אלע מאראנען, וואס מען האט אויפ'ן וועג בעגעגענט, האט מען דער'הרג'עט. אין ערשטען טאג זענען בסך-הכל דער'הרג'עט און פערברענט געווארען העכער 500 מאראנען. אויפ'ן

צווייטען טאג האט דער פאגראם זיך אנגעהויבען מיט נאך מעהר האסטיגקייט. מען האט זיך אריינגעריסען אין די הייזער פון די מאראנען, ארויסגעשלעפט די איינוואוינער און אלט און יונג געווארפען אויפ'ן פייער. די מעוברת'ע פרויען האבען די מערדער ארויסגעווארפען דורך די פענסטער אויף דער גאס ארויס און דארט האט מען זיי אונטערגעכאפט מיט שפיזען. איבער די גאסען זענען ארומגעגאנגען די מאנאכען מיט דעם קרייץ אין די הענד און געשריען: „גנאד, גנאד! ווער עס איז פאר'ן קריסטליכען גלויבען און הייליגען קרייץ, זאל געהן מיט אונז, אום צו קעמפפען מיט יודען און פערטיליגען זיי". אויפ'ן דריטען טאג האט דער פאגראם זיך אריבערגעטראגען אין דער אומגעגענד פון ליסאבאן, וואוהין די מאראנען זענען ענטלאפען. בסך-הכל זענען אין פערלויף פון די דריי טעג דערהרג'עט געווארען העכער 2000 מאראנען, דערביי זענען פארגעקומען מיאוסע געוואלדטהאטען אויף פרויען און מיידלעך. צווישען די קרבנות זענען אויך געוועזען קריסטען, וועלכע מען האט בטעות אנגענומען פאר מאראנען. די רעגירונג איז געווען אויפגעבראכט אויף דעם פאגראם. פיעל פון די אונטערהעצער האט מען געהאנגען און געקעפט, צוויי מאנאכען-אונטערהעצער האט מען פערברענט אויפ'ן פייער און אנדערע האט מען בעשטראפט און קאנפיסקירט זייער פערמעגען. נאר פאר יודען איז דאס געווען א קנאפע נחמה און נאך דער שרעקליכער שחיטה האבען פיעל מאראנען אנגעהויבען עמיגרירען פון פארטוגאל. דער קעניג האט פריהער ערלויבט די עמיגראציע, נאר דערנאך פערבאטען זי. ער האט צוגעזאגט די מאראנען בעפרייען זיי פון דער אינקוויזיציע נאך אויף 16 יאהר, נאר זיין ווארט האט ער נישט געהאלטען, און שפעטער האט ער געפיהרט אונטערהאנדלונגען מיט דעם פויפסט וועגען איינפיהרען א אינקוויזיציע פאר די מאראנען. נאר אויב עמאנועל האט זיך געהאלטען בנוגע צו יודען פערהעלטניסמעסיג מיט חסד און זיי פון אינקוויזיציע פארט בעפרייט, האט זיין זוהן יאהאן דער דריטער (1522--57) שוין זיך בעצויגען צו יודען פיעל שטרענגער און „פרומער", איידער זיין פאטער.

נאך זייענדיג א אינפאנט האט יאהאן געהאלטען, אז זיין פאטער איז צו-גוט צו יודען. ווען ער איז ארויפגעטרעטען אויפ'ן טראן, האט איהם די קעניגין יעקאטערינא אנגעהויבען איינרעדען, אז ער זאל איינפיהרען א אינקוויזיציע; פאר דעם האבען אויך שטארק אגיטירט די דאמיניקאנער. דערצו האט זיך נאך געפונען איינער א פערטרעטער פון

די מאראנען אליין, העכריך נונעס, וועלכער האט מיטגעהאלפען דער דאזיגער אגיטאציע דורך שפיאנאזש. האבענדיג צוטריט אין פיעל מאראנישע הייזער, האט ער דארט נאכגעשפיאנירט די מאראנען און וועגען אלץ געמאלדען דעם קעניג. אויפ'ן גרונד פון די מסירות האט דער קעניג יאהאן ארויסגעשיקט נונעס'ן צום שפאנישען קעניג אויף צו פיהרען געהיימע אונטערהאנדלונגען וועגען איינפיהרען די אינקוויזיציע אין פארטוגאל. די מאראנען האבען זיך וועגען דעם דערוואוסט און בעשלאסען נקמה נעהמען פון דעם מוסר. צוויי פון זיי האבען זיך איבערגעקליידעט אלס מאנאחען, דעריאגט דעם מוסר ביי דער שפאנישער גרעניץ, וואו זיי האבען איהם דער'הר'געט און אבגענומען ביי איהם די פאפירען, וואס ער האט געפיהרט. די מערדער האט מען אבער ענטדעקט און פער'משפט צו א שרעקליכען טויט: זיי האט מען אבגעהאקט די הענד, צוגעבונדען צו די ווידלען פון פערד און געשלעפט זיי צום עשאפאט. דעם שפיאן נונעס האבען די גייסטליכע דערנאך צוגערעכענט צו די קדושים. מיט דער ערמארדונג פון נונעס'ן האבען זיך בענוצט די שונאים פון די מאראנען, און די אגיטאציע איז געווארען שטארקער. די קארטעסען (פארלאמענט) האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג, אז די מאראנען האבען פערכאפט אין זייערע הענד די ארענדע פון די גיטער און דעם תבואה-האנדעל, אז דער גרעסטער פראצענט דאקטוירים און אפטעקערס זענען יודען און אלס אזעלכע זענען זיי געפעהרליך פאר די קריסטען. די מאראנען האבען מיט אויפרעגונג געקוקט אויף דער אגיטאציע און געשפירט, אז א נייע חמארע רוקט זיך אן אויף זייערע קעפ.

אין יענער צייט האט אויף א וויילע זיך בעוויזען די שיין פון האפנונג פאר די פארטוגאלישע מאראנען: קיין פארטוגאל איז אנגעקומען דוד הראובני, וועלכער האט פעראינטערעסירט דעם פארטוגאלישען קעניג מיט זיין פאנטאסטישען פלאן וועגען א מלחמה מיט טערקיי ביי דער שטיצע פון די יודען פון דער געהיימניספולער מלוכה. די מאראנען האבען געגלויבט אין די פאנטאזיעס פון דוד הראובני און געזעהן אין איהם זייער מלאך הגואל. די משיח-בעוועגונג האט ארומגעכאפט די געפלאגטע יודען און אין דער שפיץ פון דער בעוועגונג האט זיך געשטעלט דער ענטוזיאסטישער ר' שלמה מולכו. די התלהבות האט די מאראנען אויפגעמונטערט אויף אזוי פיעל, אז א גרופע יונגע מאראנען איז אוועק מיט געוועהר אין די הענד אין דער

שפאנישער שטאדט באדאיאץ און זיך געפרובט בעפרייען די ארעסטירטע יודען. אבער אין גיכען האט יאהאן אויפגעהערט גלויבען אין דער מיסיע פון דוד הראובני, איהם דערווייטערט פון ליסאבאן און די פראגע וועגען איינפיהרען אינקוויזיציע איז ווידער ארויפגעשוואומען.

אין 1531 האט דער קעניג יאהאן בעפאלמעכטיגט זיין געזאנדטען אין רוים זיך משתדל זיין ביים פויפסט וועגען גרינדען א אינקוויזיציע אין פארטוגאל. אין ענטפער פון פויפסט צום קעניג איז מיט רמזים געוויזען געגעבען אנצוהערעניש, אז יאהאן איז ניט אזוי אויסען די אינטערעסען פון דער קירכע, ווי זיינע פערזענליכע אינטערעסען, ווייל א דאנק דער אינקוויזיציע וועט ער קענען קאנפיסקירען דאס פערמעגען פון די מאראנען, נאר דאך האט דער פויפסט סוף כל סוף מסכים געווען אויף דער בקשה פון קעניג. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם האבען די מאראנען אויסגענוצט אלערליי מיטלען, סיי מיט געלד, סיי מיט אגיטאציע דורך הויכגעשטעלטע לייט און דער ווייכהארציגער פויפסט האט געביטען זיין פריהעריגען בעשלוס. צוערשט האט ער בעפוילען אויף א געוויסע צייט ניט אנווענדען די בולא וועגען דער אינקוויזיציע און דערנאך האט ער ארויסגעגעבען א „בולא פון פערצייהונג", אין וועלכער ער האט ערקלערט פאלגענדעס: די יודען, וואס זענען אמאל מיט געוואלד אבגעשמד'ט געווארען, קענען ניט גערעכענט ווערן אלס מיטגלידער פון דער קירכע און דעריבער קען מען זיי אלזא אויך ניט משפט'ן פאר אונגלויבען; זייערע קינדער ווידער, וואס זענען געטויפט געווארען ביים געבוירען, רעכענען זיך שוין פאר קריסטען און דארפען אין דער רעליגיע פערבלייבען; נאר נעהמענדיג אין אכט, אז זיי זענען ערצויגען געווארען ביי דעם איינפלוס פון זייערע עלטערן-יודען, טאר מען מיט זיי זיך ניט בעגעהן שטרענג דערפאר, וואס זיי זענען נוטה צום יודענטום, נאר מען דארף זיי מקרב זיין מיט גוטען.

די דאזיגע „בולא פון פערצייהונג" האט די פארטוגאלישע רעגירונג ניט פערעפענטליכט און אנגעהויבען זיך סטארען ביים פויפסט וועגען מבטל מאכען די בולא. אין מיטען דער אגיטאציע פאר און געגען דער אינקוויזיציע איז דערווייל דער ליבעראלער פויפסט קלימענט דער 7-ער געשטארבען און ביי זיין פערטרעטער פאאול דער דריטער האט דער קאמפף אנגענומען נאך א שארפערען כאראקטער. די פארשטעהער פון קעניג און די געשיקטע אגענטען פון די מאראנען האבען אין רוים אינטריגירט איינע געגען די צווייטע. דער פויפסט האט גע-

הייסען איבערגעבען די פראגע אויף די בעטראכטונג פון א קאמיסיע, וועלכע האט זיך ארויסגעזאגט לטובת די מאראנען. דערווייל האט דער פויפסט בעקומען ידיעות פון פארטוגאל, אז דער קעניג יאהאן האט ניט קוקענדיג אויף דער „בולא פון פערציייהונג" דאך ניט בעפרייט די ארעסטירטע מאראנען און זאגאר געמאכט נייע ארעסטען. פאאול דער דריטער האט דאן פארגעלעגט דעם קעניג, אז ער זאל געבען אמנעס־טיע אלע מאראנען און ערלויבען זיי אין פערלויף פון א יאהר צו פער־לאזען דאס לאנד. ווען יאהאן האט אויך דעם בעפעהל ניט ערפילט, האט דער פויפסט ווידער ארויסגעלאזט א בולא (1535), אין וועלכער ער האט קאטעגאריש ערקלערט, אז די מאראנען זענען פריי פון דעם אינ־קוויזיציאנס־געריכט און אלע אורטיילען פון די טריבונאלען געגען זיי האבען קיין קראפט נישט. דאסמאל האט דער קעניג געמוזט נאכ־געבען און ער האט בעפרייט אנ׳ערך 1800 ארעסטירטע מאראנען.

נאכדעם האבען די אונטערהאנדלונגען מכח דער אינקוויזיציע זיך ווידער אנגעהויבען. דער פויפסט האט מסכים געווען איינצופיהרען די אינקוויזיציע אויף פאלגענדע בעדינגונגען: אז מען זאל ניט פערפיהרען קיין אויספארשונג וועגען רעליגיעזען פערראט בלויז אויפ׳ן גרונד פון עדות־זאגען פון די הויז־בעדינטע אדער פיינטעריע לייט; אז די עדות זאלען אויסגעהערט ווערען ניט געהיים, נאר אין אנוועזענהייט פון די ארעסטירטע; אז מען זאל דערלאזען די ארעסטירטע זעהן זיך מיט זייערע איינענע; אז דאס פערמעגען פון די פער׳משפט׳ע מאראנען זאל ניט קאנפיסקירט ווערן לטובת דער מלוכה, נאר איבערגעגעבען ווערן די געזעצליכע יורשים; אז אויף דעם אורטייל פון דעם אינקוויזיציאנס־געריכט זאל מען קענען אנגעבען אנ׳אפעלאציע צו דער רוימישער קוריע. דער קעניג יאהאן האט אויף אזעלכע בעדינגונגען ניט געקענט בעשטעהן און ער האט זיך געווענדעט נאך שטיצע צום אלמעכטיגען דייטשען קייזער קארל דער 5־ער, וועלכער איז געווען א אנהענגער פון א פאל־קאם־פרייער אינקוויזיציע לויט דעם שפאנישען מוסטער. קארל דער 5־ער האט צו יענער צייט ערשט געהאט אבגעהאלטען זיין גלענצענדען נצחון איבער די טערקען, ארייננעטרעטען קיין רוים אלס מנצח און דער פויפסט האט ניט געהאט די דרייסטקייט אבצוזאגען זיין בקשה. ער האט געמוזט מסכים זיין איינצופיהרען די אינקוויזיציע אין פארטוגאל און נאר אויסגעדונגען פאלגענדע הנחות פאר די מאראנען: אז די ערשטע דריי יאהר זאלען די אינקוויזיציאנס־געריכטען אבהיטען די פארמען פון די

צווילע געריכטען; אַז די נעמען פון די בעשולדיגער און די עדות זאָלען בעוואוסט ווערן די בעשולדיגטע און אַז די ערשטע 10 יאָהר זאָל דאָס פערמעגען פון די פער'משפט'ע ניט קאָנפיסקירט ווערן לטובת דער מלוכה.

דער ערשטער גענעראַל-אינקוויזיטאָר פון פּאָרטוגאַל, דיעגאָ-דאַ-סילוואַ, האָט זיך נאָך געפיהרט מיט חסד און ווי וויים מעגליך אויסגעמיטען אַכזריות'דיגע מעשים בנוגע צו די מאַראַנען. די מאַראַנען פון ליסאַבאָן האָבען ווידער געשיקט אַ דעפּוטאַציע קיין רוים און פאָרגעשטעלט דעם פּויפּסט אַן ערקלערונג, וואָס איז געשריבען געוואָרען אין אַ ענערגישען דרייסטען טאָן. „אויב אייער דורכלויכט — האָט זיך געזאָגט אין דער ערקלערונג — וועט זיך אָבווענדען פון די בקשות און טרעהרען פון יודישען פאָלק, אָדער, וואָס מיר ערוואַרטען נישט, וועט זיך אָבזאָגען צו בעזייטיגען דאָס שלעכטס, פּראָטעסטירען מיר פאַר גאָט און מיט קרעכצען און יללות וועלען מיר אַרויסטרעטען פאַר דער גאַנצער וועלט. אַזוי ווי מיר האָבען נישט קיין איין אָרט, וואו מיר זאָלען קענען (מיט ריינעם געוויסען) אַריינטרעטען אין דער קריסטליכער געזעלשאַפט; אַזוי ווי אונזער לעבען, אונזער עהרע, אונזערע קינדער געפינען זיך אין שטענדיגער סכנה, נישט קוקענדיג דעריף, וואָס מיר האָבען זיך געסטאַרעט (אויסערליך) זיך אָבהאַלטען פון יודענטום, — דעריבער, אויב די טיראַניע וועט נישט אויפהערן, וועלען מיר טאָן דאָס, וואָס קיינער פון אונז וואָלט ביי אַ אַנדער לאַגע נישט געטאָן: מיר וועלען זיך אומקעהרען צו אונזער יודישען גלויבען און זיך אָבזאָגען פון קריסטענטום... מיר אַלע וועלען פערלאָזען אונזערע אַלטע בעוואוינטע ערטער און געהן זוכען פאַר זיך שטיצע און זיכערהייט צווישען ווינציגער-בייזע פעלקער". די דאָזיגע ערקלערונג האָט געווירקט און דער פּויפּסט האָט אַרויסגעשיקט קיין ליסאַבאָן אַ נייעם שליח, וועלכער האָט געדאַרפט אַכטונג געבען, אַז די מאַראַנען זאָל מען נישט אָנטאָן קיין אומזיסטע בעליידיגונגען און זיי לאָזען פריי עמיגרירען. נאָר אין גיכען איז פאָרגעקומען אַ צופאַל, וואָס האָט ווידער פערערגערט די לאַגע. אין פעברואַר 1539 האָט מען אויף די טויערען פון פיעל קירכען אין ליסאַבאָן געפונען אויפגעקלעבט פּלאַקאַטען מיט אַזאַ אויפשריפט: „משיח איז נישט געקומען; יעזוס איז נישט געוועזען קיין אמת'ער משיח". דאָס פאָלק איז אויפגערעגט געוואָרען און דער קעניג האָט מודיע געווען, אַז ער וועט געבען אַ גרויסע

מתנה דעם, וואס וועט ענטדעקען דעם אויטאָר פון דער דאָזיגער
גאָט=לעסטערנדער אויפשריפט. כדי אָבצוציהען פון זיך די אויפמערק=
זאמקייט, האָבען די מאראנען געהייס ארויסגעהאנגען אויף די קירכען
אזא מעלדונג: „איך, דער אויטאָר, בין נישט קיין שפאניער, נישט
קיין פאָרטוגעזער, נאָר א ענגלענדער, — און ווען איהר זאָלט אפילו
אָנשטאָט 10 טויזענד בעשטימען 20 טויזענד קרוזאד אלס נאגראדע,
וועט איהר מיין נאָמען נישט ענטדעקען”. נישט קוקענדיג אויף דעם
קונץ=שטיק, האָט מען דעם אויטאָר דאָך ענטדעקט: דאָס איז געווען
א מאראן מיט'ן נאָמען מאנועל דא=קאָסטא. ער האָט זיך מודה געווען
אין פערברעכען און מען האָט איהם עפענטליך פערברענט. פון דע=
מאָלט אָן האָט די שנאה צו די מאראנען זיך פערשטארקט. דער
ווייכהערציגער אינקוויזיטאָר דא=סילווא איז אראָב פון דער שטעל און
אויף זיין אָרט איז בעשטימט געוואָרען דער ברודער פון קעניג,
הענריך, א פערביטערטער שונא פון די מאראנען. די טורמעס זענען
פול געוואָרען מיט ארעסטירטע, די שייטערהויפענס האָבען געפלא=
קערט. אומזיסט האָט דער פויפסט פראָטעסטירט און גע'טענה'ט, אז
ער האָט מסכים געווען איינצופיהרען די אינקוויזיציע נאָר ביי געוויסע
גאראנטיעס פון גערעכטיגקייט; עס האָבען נישט געהאָלפען די טענות,
און דער גענעראל=אינקוויזיטאָר האָט זיך געטאָן וואָס זיין הארץ האָט
געגלוסט. די פאָרטוגאלישע מאראנען זענען ענדליך אויסגעגלייכט גע=
וואָרען אין די רעכטען מיט זייערע ברידער אין שפאניען.

וואָס עס האָט זיך דעמאָלט אָבגעטאָן אין פאָרטוגאל, קען מען
זעהן פון דער גרויסער שריפטליכער ערקלערונג, וואָס א דעפוטאציע
פון די מאראנען האָט פאָרגעשטעלט דעם פויפסט אין 1544. די ארעס=
טירטע מאראנען האָט מען געהאלטען פערשמאכט אין פינסטערע קע=
לערס; די ענוים, דורך וועלכע מען האָט געצוואונגען די אומגליקליכע
זיך מודה זיין אין פערברעכען, זענען בעשטאנען דערין, וואָס די
ארעסטירטע פלעגט מען שלאָגען מיט שטעקענס, ארעָבשינדען די
הויט, אונטערברענען די פיאטעס און נאָך אזעלכע אכזריות'דיגע מיט=
לען. דער הויפט=אינקוויזיטאָר פון ליסאבאָן איז דעמאָלט געווען יאָהאן
דע=מעלאָ, און ער האָט געהאט אמת פערגניגען, ווען ער האָט גע=
קאָנט שיקען א מאראן אויפ'ן פייער. דאָס קאָן מען זעהן פון דעם טאָן,
אין וועלכען ער בעשרייבט אין א בריעף צום קעניג די פייערליכע
אויטאָ=דע=פע: „די פראָצעסיע איז בעשטאנען פון אנ'ערך 100 פער'משפט'ע.

ווען מען איז צוגעקומען צום אָרט פֿון דעם טויט-שטראָף, האָט מען אָנגעהויבען זינגען דעם הימן: Veni creator spiritus!.

איין מאָנאַך איז אַרויף אויף דער ביהנע, די דרשה איז געווען קורץ, ווייל אין דעם טאָג איז נאָך פֿאָרגעשטאַנען פֿיעל אַרבייט. מען האָט אָנגעהויבען לייענען די אורטיילען, פֿריהער פֿון די, וואָס זענען פֿער׳משפּט געוואָרען אויף פֿערשיקונג, דערנאָך פֿון די פֿער׳משפּט׳ע אויף צייטווייליגע אָדער אייביגע תפיסה און ענדליך פֿון די פֿער׳משפּט׳ע צום טויט. אַזעלכע זענען געווען 20. 7 פֿרויענצימער און 12 מענער זענען צוגעבונדען געוואָרען צו סטויפּעס און לעבעדיגערהייד פֿערברענט געוואָרען. נאָר איין פֿרוי, וואָס האָט אינגאַנצען תשובה געטאָן, איז בעגנעדיגט געוואָרען". — דער שפּאַנאַזש האָט זיך פֿערשפּרייט איבער׳ן גאַנצען לאַנד און פֿיעל מאַראַנען זענען פֿער׳משפּט געוואָרען בלויז אויפ׳ן גרונד פֿון די שפּאַנישע עדות. איינער פֿון די שפּאַנען, אַ געוועזענער קאַטאָרזשניק, זשול, פֿלעגט בענוצען אַזעלכע מיטלען: אין קירך, בשעת זי איז געווען איבערפֿולט מיט מענשען, האָט ער פּלוצלינג פֿערמאַכט די טהירען, בעפֿוילען די קריסטען זיך אָבטיילען פֿון די מאַראַנען און שטרענג געפֿאָדערט פֿון די קריסטען, אַז זיי זאָלען דערצעהלען אַלץ, וואָס זיי ווייסען וועגען די מאַראַנען. אויב נאָר עס האָט זיך געפֿונען איינער, וואָס האָט עפּעס געפֿונען אַ חטא אויף אַ מאַראַן, האָט מען דעם לעצטען גלייך פֿון קירך אַרויסגעשלעפּט און טורמע אַריין. אויב עס זענען נישט געווען קיין שום בעווייזען, זאָגאַר פֿאַלשע, געגען די בעשולדיגטע, האָט מען געפֿונען אַנדערע מיטלען. אַזוי, למשל, ווען דער אינקוויזיטאָר האָט בעשלאָסען פֿערברענען דעם רייכען מאַראַן שמעון אַלוואַרעס און זיין פֿרוי און עס איז, צום פֿערדרוס פֿון די ריכטער, פֿאַרט נישט געווען אפילו קיין איין עדות, וואָס זאָל זאָגען שלעכטס אויף די בעשולדיגטע, האָט מען גענומען דאָס 6-יעהריגע מיידעלע פֿון אַלוואַרעס, אַוועקגעשטעלט פֿאַר איהר אַ שאָל מיט אָנגעגליהטע קויהלען און געסטראַשעט זי צו פֿערברענען איהר הענטעל אויף די קויהלען, אויב זי וועט נישט זאָגען, אַז זי האָט געזעהן ווי די עלטערן איהרע האָבען געשלאָגען מיט אַ שטעקען די פֿיגור פֿון געקרייצטען יעזוס. דאָס מיידעלע האָט געזאָגט אַלץ, וואָס מען האָט פֿון איהר געפֿאָדערט, און אויפ׳ן גרונד פֿון דעם עדות-זאָגען האָט מען די אומגליקליכע עלטערן פֿערברענט אויפ׳ן פֿייער.

דער פּויפּסט פּאַאול דער דריטער האָט געוואוסט וועגען די

שרעקליכע מעשים פון דער אינקוויזיציע און ווידער אנגעהויבען ענערגיש
פארערן, אז עס זאלען אבגעהיט ווערן די גאראנטיעס לויט דער בולא
פון 1536. דער קעניג האט איינגעשטימט צו בעשטימען א קאמיסיע פון
4 מאראנישע פארשטעהער, וועלכער זאלען אויסארבייטען א פראיעקט,
ווי אזוי איינצואורדנען די לאגע פון די מאראנען. די קאמיסיע האט
אוועקגעשטעלט איהרע פריהעריגע בעדינגונגען: אלגעמיינע אמנעסטיע
פאר די ארעסטירטע און ניט דערלאזען קיין פאלשע אדער געפעלשטע
עדות, ווי אויך שווערע ענוים, אלס א מיטעל צו צווינגען דעם בע-
שולדיגטען, ער זאל זיך מודה זיין. אויף די דאזיגע בעדינגונגען האט
דער קעניג נישט געוואלט איינשטימען און נאך לאנגע אונטערהאנדלונגען
צווישען דעם קעניג און דעם פויפסט, איז דער לעצטער ענדליך איינ-
געגאנגען אויף אזא פשרה: אלע בעשולדיגטע מאראנען, וואס וועלען
זיך עפענטליך מתודה זיין אין זייער חטא און צוזאגען, אז אויף ווייטער
וועלען זיי שוין זיין פרום און גוט, זאלען בעפרייט ווערן, נאר דער
פאר אויב זיי „זינדיגען" נאך אמאל, געהערען זיי שוין צום געריכט
פון דער אינקוויזיציע, וואס דארף זיך מיט זיי נישט צערעמאניען. אויפ'ן
גרונד פון דעם בעפעהל (1548) זענען טויזענדער מאראנען בעפרייט
געווארען פון תפיסה. אבער אין עטליכע יאהר ארום האבען זיך ווידער
געפונען זינדיגע צווישע די מאראנען, וואס האבען תשובה געטאן,
און דאסמאל האט די אינקוויזיציע מיט זיי שוין נישט געמאכט קיין
לאנגע שהיות און די שייטערהויפענס האבען ווידער זיך פונאנדערגע-
פלאקערט. בעזונדערס האט זיך פערערגערט די לאגע ביים פויפסט
פאאול דער 4-ער, וועלכער האט געהאלטען מיט דער רעאקציע און
געווען אין אלץ אייניג מיט די פארטוגאלישע קלעריקאלען. נאכ'ן טויט
פון יאהאן, אין 1557, איז קעניג פון פארטוגאל געווארען זיין ברודער
דער געוועזענער גענעראל-אינקוויזיטאר הענריק און דאן איז די גאנצע
מלוכה-פיהרונג איבערגעגאנגען אין די הענד פון די דאמיניקאנער און
יעזואיטען, וועלכע האבען בעקומען פרייע פליגלען. ביים קעניג סעבאס-
טיאן האבען די יודען אבגעקויפט פאר א פיערטעל מיליאן דוקאטען די
גאראנטיע פון פערמעגענס-זיכערהייט אויף 10 יאהר. נאך דער פעראייניגונג
פון פארטוגאל מיט שפאניען אונטער דער מאכט פון טיראן פיליפ
ד'ער צווייטער (1580) האט די הערשאפט פון דער אינקוויזיציע דער-
גרייכט צו איהר העכסטען פונקט און די מאראנען האבען שוין קיין
קאפ נישט געקענט אויפהויבען. די צרות זענען געווען אונערטרעגליך.

קײן שום האָפֿנונג אויף אַ בעסערע צוקונפֿט איז שוין נישט געווען און דאַן האָבען די מאַראַנען אָנגעהויבען מאַסענווײַז עמיגרירען קײן איטאַליען, טערקײַ, אַפֿריקאַ און אַנדערע לענדער.

פּונקט אין יענער צײַט פֿון אונערטרעגליכע רדיפֿות אויף יודען, ווען עס האָט זיך אויסגעוויזען, אַז עס איז שוין נישטאָ קײן אײן לאַנד, וואו יודען זאָלען קענען זײַן זיכער מיט זײער לעבען און פֿערמעגען, איז די הילף געקומען אונערוואַרטעט גאָר פֿון אַ אַנדער זײַט, פֿון אַ לאַנד, וואו יודען האָבען קײנמאָל ביז יעצט גאָר נישט געוואוינט. דאָס איז געווען דאָס קלײנע לאַנד האָלאַנד, וואו יודען האָבען צום ערשטען מאָל אָנגעהויבען געניסען פֿון כמעט פֿאָלקאָמער גלײַכבערעכטיגונג.

אין דאָזיגען קלײנעם ווינקעל פֿון אײראָפּאַ איז ביז דעם 16-ען יאָהרהונדערט כמעט קײן יודישער פֿוס נישט געווען. נאָר זעלטען פֿלעגען אַהין קומען געצעהלטע יודען צוליעב געשעפֿט, נאָר פֿון די האָט די געשיכטע אונז קײן זכר נישט איבערגעלאָזט. ווען נידערלאַנד (האָלאַנד און בעלגיען) איז אײַנגענומען געוואָרען דורך דעם שפּאַנישען קעניג קאַרל דער 5-ער, זענען דאָרט אײַנגעפֿיהרט געוואָרען די אַלע רעאַקציאָנערע מלוכה-יסודות, אויף וועלכע עס איז געשטאַנען די שפּאַנישע מלוכה, און צוזאַמען דערמיט איז אַהין אַרײַנגעפֿיהרט געוואָרען אויך די פֿערברענטע שנאה צו יודען. קאַרל האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, אַז מען זאָל יודען נישט אַרײַנלאָזען קײן נידערלאַנד און דאָס ביסעל יודען, וואָס געפֿינען זיך שוין דאָרט, זאָלען תיכף אַרויסגעטריבען ווערן. יעדער בירגער איז געווען מחויב צו מעלדען דעם קעניג וועגען יעדען יודען, וואָס וועט זיך דאָרט בעזעצען געגען געזעץ. די מאַגיסטראַטען פֿון נידערלאַנד האָבען זיך געסטאַרעט פּינקטליך צו ערפֿילען די גזירות פֿון קעניג, ווײַל זײ האָבען מורא געהאַט, אַז צוליעב יודען וועט אויך אין נידערלאַנד אײַנגעפֿיהרט ווערן די אינקוויזיציע, וועלכע האָט אַרויפֿגעוואָרפֿען אַ שרעק אויך אויף אַלע קריסטען. אָבער אין גיכען האָט נידערלאַנד אָנגעהויבען אַ מלחמה מיט שפּאַניען און אײנע פֿון די הויפּט-סיבות פֿון דעם אויפֿשטאַנד איז געווען דער פּחד פֿאַר דער שרעקליכער אינקוויזיציע און די פּראָטעסטאַנטישע לעהרע, וואָס האָט זיך אײַנגעוואָרצעלט אין די מדינות פֿון נידערלאַנד. די דאָזיגע קלײנע מלוכה איז צו יענער צײַט געוואָרען אַ נעסט פֿאַר'ן פּראָטעסטאַנטיזם און צווישען דעם פֿרײַען, נאָר אָרימען נידערלאַנד און דעם שטאַרקען, נאָר פֿינסטערען שפּאַניען האָט זיך אָנגעהויבען אַ פֿערביטער-

טער קריעג, וואָס האָט געדויערט צעהנדליגער יאָהרען. די וועלט האָט פֿאַר זיך אַ וואונדער געזעהן און ערשטוינט געוואָרען: די אַלמעכטיגע שפּאַנישע מלוכה האָט נישט געקענט אײַננעהמען דאָס אָרימע און קליינע פֿאָלק פֿון נידערלאַנד, וועלכעס איז געווען אָרים אין געלד און אין מענשען, אָבער רײַך אין גײַסט און אין העלדענמוט. פֿון דעם דאָזיגען לאַנגיעהריגען קריעג צווישען דעם ריזיגען שפּאַניען און קליינעם נידערלאַנד האָבען אויך יודען פֿיעל אויסגעשפּיעלט: נידערלאַנד איז געווען די ערשטע מלוכה, וואָס האָט יודען אויפֿגענומען באמת גאַסטפֿרײַנדליך און זיי געשאָנקען כמעט גלײַכע רעכטען. פֿון דער צווייטער זײַט האָבען אויך די יודען, וואָס האָבען זיך דאָרט בעזעצט, מיט זייער רײַכטום און בילדונג פֿיעל מיטגעהאָלפֿען דער אויפֿבליהונג פֿון נידערלאַנד און דעם נצחון איהרען אויף שפּאַניען.

דער דעספּאָט פֿיליפּ דער צווייטער האָט געקוקט אויף דעם דאָזיגען פֿערבאַנד צווישען די געפּלאָגטע יודען און דעם פּראָטעסטאַנטישען נידערלאַנד מיט כעס און פֿערביטערונג, נאָר ער האָט גאָרנישט געקענט אויפֿטאָן. יודען האָבען געמעגט זײַן העכסט צופֿרידען מיט זייער נקמה, וואָס זיי האָבען דערלעבט אין זייערע שונאים: דאָס אַלמעכטיגע שפּאַניען האָט אָנגעהויבען פֿאַלען אַלץ נידעריגער און נידעריגער און האַלט נאָך אין פֿאַלען אויך בײַ דער יעצטיגער צײַט, ווערענד דאָס קליינע נידערלאַנד האָט אַ דאַנק יודען אָנגעהויבען בליהען אַלץ מעהר און מעהר און געוואָרען אַ מלוכה פֿון ערשטען ראַנג.

די מאַראַנען אין פּאָרטוגאַל און אין שפּאַניען האָבען שוין לאַנג געהאַט געוואָרפֿען אַ אויג אויף נידערלאַנד. נאָך אין דער צײַט, ווען נידערלאַנד האָט געפֿיהרט דעם קאַמפּף פֿאַר דער פֿרײַהײַט מיט שפּאַניען, האָט איינער אַ אָנגעזעהענער יוד, שמואל פּאַלאַחי, דער קאָנסול פֿון מאַראָקאָ אין נידערלאַנד, פֿאָרגעלעגט דעם מאַגיסטראַט פֿון מידעלבורג, אַז זיי זאָלען ערלויבען בעזעצען זיך דאָרט יודען, וועלכע וועלען געווים מיט זייער עשירות און האַנדעלס-פֿעהיגקײַטען רײַך מאַכען די שטאָדט. די שטאָדט-געמיינדע האָט דערויף גערן מסכים געווען, אָבער געגען דעם זענען געווען די פּאַסטאָרען, וועלכע האָבען געקעמפּפֿט מיט דעם קאַטוליציזמוס און דאָך אַליין געווען פֿאַנאַטיקער און זיך געהאַלטען אין די אַלטע אַבערגלויבענס וועגען יודען. ערשט ווען נידערלאַנד האָט ענדליך געזיעגט אין קאַמפּף מיט שפּאַניען און די האָלענדישע שטאַטען האָבען זיך פֿעראייניגט אין אַ פֿרײַע רע-

פובליק אונטער דער פיהרונג פון פרינץ הענריך פון אָראַניען,(1579), איז האָלאַנד ביסלעכווייז געוואָרען אַ מקלט פאַר די געפלאָגטע און גערודפ'טע מאַראַנען.

די ענטשטעהונג פון דער יודישער קאָלאָניע אין אַמסטערדאַם, דער צענטער פון האָלאַנד, איז פאָרגעקומען כמעט אויף אַ ראָמאַנטישען אופן. וועגען דעם דערצעהלט מען אַזוי. אַ שיף מיט אַ קליינער גרופּע ענטלאָפענע מאַראַנען איז געשוואומען פון פּאָרטוגאַל אונטער דער אָנפיהרונג פון איינעם פון זיי, יעקב טיראַראָ. די ענטלאָפענע האָבען זיך געלאָזט, וואוהין די אויגען האָבען געטראָגען, אָהן אַ בעשטימטען ציעל. אין דעם שיף זענען געזעסען די יונגע מיטגליעדער פון אַ רייכער אַריסטאָקראַטישער פאַמיליע: מאַנועל־לאָפּיעץ פּריירא, זיין שוועסטער אַ בעריהמטע שענהייט מאַריאַ נונעס און זייער פעטער לאָפּיעץ האָמען, אַלע מאַראַנען. אויפ'ן וועג איז זייער שיף געפאַנגען געוואָרען דורך ענגלענדער און געפיהרט געוואָרען קיין לאָנדאָן. דער שיפס־קאַפּיטאַן, אַ ענגלענדער, איז געווען אַזוי בעצויבערט פון דער שענהייט פון מאַריאַ, אַז ער האָט איהר פאָרגעלעגט חתונה האָבען מיט איהר; נאָר דאָ האָט זי איהם ענטדעקט דעם סוד, אַז זי איז נישט קיין שפּאַניערין, נאָר אַ יודיש קינד, וואָס איז ענטלאָפען פון דער אינקוויזיציע. אין לאָנדאָן איז די שענע מאַריאַ אַריינגעפאַלען אין די אַריסטאָקראַטישע קרייזען און דאָרט בעריהמט געוואָרען. וועגען איהר האָט זיך דערוואוסט די קעניגין, וועלכע האָט זי איינגעלאַדען צו זיך אויף אַ אוידיענץ און דערנאָך געפאָהרען מיט איהר אין אַ אָפענער קאַרעטע איבער די גאַסען פון לאָנדאָן. ווי עס ווייזט אויס, האָט אָבער מאַריאַ אויסגעבעטען פאַר זיך און איהר משפחה אַ ערלויבניש צו פאָהרען ווייטער. זיי האָבען זיך געלאָזט קיין האָלאַנד. נאָך אַ שווערען וועג אויפ'ן ים איז זייער שיף אָנגעקומען אין פּאָרט פון קליינעם שטעדטעל עמדען. דאָרט האָבען זיי זיך אָבגעשטעלט און געהענדיג איבער די גאַסען פון שטעדטעל האָבען זיי אויף איינעם פון די הייזער בעמערקט אַ אויפשריפט אויף העברעאיש און דערפון פערשטאַנען, אַז דאָרט וואוינט אַ יוד. דאָרט האָט געוואוינט דער רב ר' אורי הלוי. די וואַנדערער האָבען איהם דערצעהלט, וואָס מיט זיי האָט פּאַסירט, און געבעטען, אַז ער זאָל זיי מגייר זיין. דער רב האָט אָבער זיי ערקלערט, אַז דאָ איז אַ געפאַהר דאָס צו טאָן, ווייל דאָס שטעדטעל איז קליין, און די קריסטליכע בעפעלקערונג וועט זיך געוויס דערוויסען וועגען דעם; ער האָט זיי געראַטען פאָהרען קיין אַמסטערדאַם,

וואו די פרייהייט איז א גרעסערע און קיין סכנה איז נישטא, צוזאגענדיג
זיי, אז נאכדעם וועט ער אליין אויך זיך אריבערציהען אהין. די וואנ=
דערער זענען אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם, אהין זענען אויך באלד
געקומען זייערע קרובים און נאהענטע, אהין איז אויך געקומען ר׳ אורי
הלוי און אויף אזא אופן איז דארט געגרינדעט געווארען די ערשטע יו=
דישע געמיינדע. זייער גייסטיגער מנהיג איז געוועזען ר׳ אורי הלוי.

אוים שטענדיגער געוועהנהייט צו בעהאלטען זיך פון פרעמדע
אויגען, האבען די מיטגלידער פון דער געמיינדע אויך אין אמסטער=
דאם נישט ארויסגעטרעטען אלס אפענע יודען. די האלענדער האבען
פריהער געמיינט, אז דאס זענען שפאנישע קאטוליקען, נאר די גע=
היימניספולע און פערבארגענע מאניערען האבען ארויסגערופען א חשד,
אז זיי זענען פערמאסקירטע פאפיסטען פון שפאניען, און מען האט
אנגיזעהויבען זיי נאכשפירען. איינמאל, אין יום=כפור, ווען די מאראנען
האבען זיך פערזאמעלט תפלה צו טאן, האבען זיך אין זייער שוהל
אריינגעריסען סאלדאטען, געמאכט א רעוויזיע און ארעסטירט דעם רב
ר׳ אורי הלוי. דעמאלט איז יעקב טיראדא אוועק צו דער אמסטער=
דאמער מאכט און אויף לאטייניש מיט זיי זיך צונויפגערעדט, ערקלע=
רענדיג, אז די עמיגראנטען זענען נישט קיין קאטוליקען, נאר יודען,
וואס זענען ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע, אז זיי האבען מיטגע=
בראכט מיט זיך גרויסע קאפיטאלען, און אז נאך זיי וועלען קומען
פרישע פארטיעס עמיגראנטען, וואס וועלען מיטהעלפען דער אויפבלי=
הונג פון האלענדישען האנדעל. דאן האט מען דעם ארעסטירטען רב
בעפרייט און אנגעהויבען זיך בעציהען צו די מאראנען מיט מעהר צו=
טרוי. די עמיגראנטען ווידער האבען זיך שוין אנגעהויבען האלטען אפען
אלס יודען און אין גיכען איז דער צוטרוי צו זיי שוין געוועזען אזוי
גרוים, אז זיי האבען זיך בעשלאסען בעטען ביי דער אמסטערדאמער
מאכט א ערלויבניש אויף צו בויען א אייגענע שוהל. די ערלויבניש
איז געגעבען געווארען און אין 1598 איז אין אמסטערדאם אויסגעבויט
געווארען די ערשטע יודישע שוהל מיט דעם נאמען „בית יעקב", צום
אנדענקען פון איהר גרינדער יעקב טיראדא. דער רב ר׳ אורי הלוי,
א דייטשער יוד, האט דארט געהאלטען זיינע דרשות אויף דייטש און
זיין זוהן פלעגט זיי איבערזעצען פאר די צוהערער אויף שפאניש.

די ידיעות וועגען דער יודישער געמיינדע אין האלאנד האבען
אהין צוגעצויגען מאסען ענטלאפענע פון שפאניען און פארטוגאל. די

מאראנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע האבען אויפגעהויבען דעם קאפ, געווארען שטאלצער ביי זיך און ביי זיך אין דערהיים שוין אנגעהויבען אפענער און דרייסטער ארויסטרעטען אלס יודען. נאר טויזענדער מאראנען, וועלכע עס איז נמאס געווארען צו טראגען אויף זיך א מאסקע, האבען אינגאנצען פערלאזען זייער פאטערלאנד און אריבערגעפאהרען קיין האלאנד, און זיי זענען געווארען אפענע יודען. אין א פאר צעהנדליג יאהר ארום איז אין אמסטערדאם שוין געווען 400 יודישע פאמיליעס. דאס רוב פון זיי זענען געווען פארטוגאלישע מאראנען און דעריבער האט זיך די געמיינדע גערופען „פארטוגאלישע". אין 1608 האט זיך אין אמסטערדאם געגרינדעט א נייע שוהל מיט'ן נאמען „נוה שלום" און אין 10 יאהר שפעטער האט זיך געעפענט נאך א דריטע שוהל „בית ישראל".

צווישען די מאראנען, וואס האבען זיך בעזעצט אין האלאנד, זענען געווען פיעל גרויסע סוחרים, וועלכע האבען נישט ווינציג מיטגעהאלפען דערצו, אז דאס ארימע לאנד, וואס איז נאך ארימר געווארען צוליעב דער לאנגיעהריגער מלחמה מיט שפאניען, זאל אזוי אויפבליהען אין מסחר. זיי האבען געפיהרט, הויפטזעכליך, א עקספארטהאנדעל מיט טערקיי און מאראקא, זיך בעטייליגט אין דער וועסטאינדישער קאמפאניע און זיך פערנומען מיט באנק-אפעראציעס. צווישען די מאראנען זענען אויך געווען נישט ווינציג דאקטוירים, יוריסטען און שריפטשטעלער. די האלענדער רעפובליק האט געגעבען די יודען פאלקאמע פרייהייט פון רעליגיע און פון געמיינדע-פערוואלטונג. זיי איז נאר פערבאטען געווארען חתונה צו האבען מיט קריסטען און אפען ארויסטרעטען געגען קריסטענטום.

די ארדנונג פון דער געמיינדע-פערוואלטונג איז געווען א מוסטערהאפטע. די דריי אמסטערדאמער יודישע שוהלען זענען פריהער געווען דריי בעזונדערע קאנגרעגאציעס, וואס יעדע פון זיי האט געהאט זייער רב אדער „חכם". די ערשטע צייט זענען צווישען די דריי שוהלען פארגעקומען רייבונגען, נאר דערנאך האבען זיי זיך אלע פעראייניגט אין איין געמיינדע. די ספרדים מיט זייער ליעבע צו ארדנונג און זייער געבוירענער אינטעליגענץ האבען ארויפגעלעגט זייער שטעמפעל אויף דער ארגאניזאציע פון דער געמיינדע. עס זענען אויסגעארבייט געווארען 42 בעזונדערע פונקטען, וואס זענען בעשטעטיגט געווארען דורך דעם מאגיסטראט. דער אנפיהרער פון דער געמיינדע איז געווען דער ראט

(מעמד), וואס איז בעשטאנען פון רבנים און עלטסטע (פרנסים); נאר די רעליגיעזע פראגען זענען געלעזען געווארען בלויז דורך די רבנים אליין. די ארטיגע מאכט האט געגעבען דעם „מעמד" דאס רעכט ארויפצולעגען שטראפען אויף די מיטגלידער פון דער געמיינדע, וואס פאלגען נישט דאס יודישע געזעץ, און מיט דעם רעכט פלעגט די געמיינדע-פערוואלטונג זיך נישט זעלטען בענוצען. די אמסטערדאמער יודען, געוועזענע מאראנען, האבען א לאנגע צייט זיך נישט געקענט אבגעוועהנען פון זייערע קאטולישע שטימונגען, וואס זיי האבען מיט זיך מיטגעבראכט פון די לענדער פון דער אינקוויזיציע. אזוי, למשל, האבען די מאראנען געהאט א לאנגע צייט די קאטולישע געוועהנהייט צו קוקען אויף דעם רב, ווי אויף א גייסטליכען, וואס איז בכח צו פערגעבען די זינד; עס איז גענוג נאר זיך מתודה זיין פון צייט צו צייט און דאן ווערן די זינד פערגעבען און מען קאן איבערנעמען אנהויבען זינדיגען. אזא שטאנדפונקט, לויט וועלכען די רעליגיעזע צערעמאניע שטעהט העכער פון די ריינע מדות, איז לחלוטין פרעמד דעם יודענטום, נאר די מאראנען האבען נישט ווילענדיג זיך איינגעלעבט מיט די דאזיגע קאטולישע געוועהנהייטען אין דער צייט, ווען זיי האבען אויף זיך געטראגען די מאסקע פון קריסטען, און די רבנים האבען דעריבער געמוזט הארט קעמפפען געגען דעם. די ערשטע אמסטערדאמער רבנים ר' יוסף פארדא און ר' יהודה ווינא האבען זיך נאך גערעכענט אביסעל מיט די געוועהנהייטען פון די מאראנען און זיי נישט בעשטראפט, נאר דער דריטער רב ר' יצחק עוזיאל איז שוין ענערגיש ארויסגעטרעטען געגען דעם און געקעמפפט געגען די אנטי-יודישע בעגריפען.

וואס מעהר דער „מעמד" האט זיך פערפעסטיגט, אלץ שטרענגער זענען געווארען די מיטלען געגען די, וואס האבען זיך ערלויבט צו דענקען פריי אדער אנדערש פון דעם אפיציעלען יודענטום. צום בעדויערן, האבען די מאראנען פון זייער פריהעריגען פאטערלאנד, וואו עס האט געהערשט דער רעזשים פון אינקוויזיציע, אויך ארויבגעבראכט די מיאוס'ע מדה פון פאנאטיזם און איבעריגער פארזיכטיגקייט, וואס זוכט אומעטום כפירה און איז אלץ און אלעמען חושד. דער אמסטערדאמער רבנים-קאלעגיום, וואס איז בעשטאנען פון די רבנים: ר' דוד פארדא, ר' שאול מארטיירא, ר' יצחק אבוהב דע-פאנסעק, האט געשפילט א ראליע פון א העכסטען גייסטיגען טריבונאל, וואס

דארף שטרענג אכטונג געבען, אז די מיטגלידער פון דער געמיינדע זאלען חלילה נישט אבטרעטען פון דער רעליגיע, און וואס בעשטראפט מיט חרם און אנדערע שטרענגע מיטלען פאר יעדען פונק פון פרייזין.

בעפרייענדיג זיך פון אויסערליכען יאך, איז די גייסטיגע ענערגיע פון די מאראנען אויך פריי געווארען און אין פערלויף פון ערשטען העלפט יאהרהונדערט פון איהר עקזיסטענץ האט די האלענדישע קאלאניע ארויסגעוויזען א אינטענסיווע ענערגישע טעטיגקייט אין דער ליטעראטור און אין גייסטיגען לעבען. אין דער ליטערארישער שאפונג פון די האלענדישע יודען האבען זיך אבגעשפיגעלט צוויי פערשידענע שטרעמונגען: דא האבען זיך בעגעגענט דער שמאלער רעליגיעזער דאגמאטיזם מיט דעם עקסטען פריידענקען, די אבערגלויביגע קבלה מיט דער סקעפטישער פילאזאפיע, דאס פאעטישע בעזינגען די יודישע מיסיע מיט דער שארפסטער קריטיק פון די יסודות פון יודענטום. אין די ליטעראַרישע ווערק פון דער ערשטער צייט פערנעהמט נאך ביי די יודישע שריפטשטעלער אין האלאנד דעם ערשטען פלאץ די ליריק און די מיסטישע שטימונג. אין זיי הערען זיך די נאכוועהענישען פון דער שרעקליכער דראמא פון מאראנענטום. יעקב בעלמאנטע, איינער פון די ערשטע גרינדער פון דער אמסטערדאמער יודישער קאלאניע, האט אין פערזען בעזונגען אויף שפאניש די ליידען פון זיינע ברידער אונטער דער הערשאפט פון דער אינקוויזיציע. דער פאעט דוד אבענטאר מעלא האט איבערזעצט דעם תהלים אויף שפאניש; דערביי האט דער איבערזעצער אין איינינע קאפיטלעך פון תהלים ארייינגעשטעלט זיין איינענע ליריק וועגען דעם שיקזאל פון יודישען פאלק און וועגען זיינע פערזענליכע ליידען אלס מאראן. א צווייטער פאעט, ישורון, אדער פאאול דע-פינא לויט זיין קריסטליכען נאמען, איז בעוואוסט נישט אזוי מיט זיין ליטערארישער טעטיגקייט, ווי מיט זיין לעבענס-געשיכטע. א געבוירענער פון ליסאבאן, א אייניקעל פון א מאראנישער פאמיליע, איז פאאול דע-פינא אין דער יוגענד געווען א גוטער קאטוילישער און זאגאר זיך געגרייט צו ווערן א מאנאך. ער איז צו דעם צוועק אוועקגעפאהרען קיין רוים, נאר דארט האט ער זיך בעגעגענט מיט איינעם א געבילדעטען דאקטאר פון די מאראנען, וועלכער האט איהם דערפון אבגערעדט. דערווייל האט זיך געמאכט א מעשה, אז איינער א אלטער פראנציסקאנער האט לויט זיין אינערליכער איבערצייגונג אנגעהויבען

עפֿענטליך פרעדיגען די יודישע רעליגיע. דערפֿאַר איז ער אָבגעזעסען אין תפיסה אַ לאַנגע צײַט און ענדליך לעבעדיגערהײַד פֿערברענט געװאָרען, פֿערבלײַבענדיג בײַ זײַן איבערצײַגונג. די דאָזיגע געשיכטע האָט געמאַכט אַ גרויסען אײַנדרוק אויף אַלע מאַראַנען און צװישען זײ אויך אויף פּאַאול דע־פּינאַ, װעלכער האָט פּערזענליך געקענט דעם פֿראַנציסקאַנער. ער האָט בעשלאָסען זיך אומקעהרען צום יודענטום און איז אָבגעפֿאָהרען קײַן אַמסטערדאַם, װאו ער האָט זיך מגייר געװען. — צװישען די שריפֿטשטעלער פֿון יענער צײַט האָט זיך אויסגעצײכענט מיט זײַן הויכען יחוס און גײַסטיגע פֿעהיגקײטען אַברהם דע־געראַראַ, אַ אײניקעל פֿון בעריהמטען גאָנזאַלאָ־דע־קאָרדאָװאַ, דער נעאַפּאָליטאַנער װיצע־קעניג. געראַראַ האָט זיך אַרײַנגעטאָן אין דער קבלה, װאָס ער האָט געלערנט בײַ די תלמידים פֿון אר״י. אין זײַן װערק „שערי שמים” האָט ער ערקלערט דאָס סיסטעם פֿון דער פּראַקטישער קבלה אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פֿילאָזאָפֿיע. דאָס דאָזיגע װערק, װאָס איז געשריבען געװאָרען אויף שפּאַניש, איז דערנאָך איבערזעצט געװאָרען אויף העברעאיש דורך דעם רב ר׳ יצחק אַבוהב דע־פֿאָנסעקאַ.

דאָס לעבען פֿון דעם לעצטען איז אויך געװען רײַך אין פּאַסירונגען. אין די קינדער־יאָהרען איז ער איבערגעפֿיהרט געװאָרען פֿון פּאָרטוגאַל קײַן אַמסטערדאַם, װאו ער האָט געלערנט תורה בײַ׳ם אַלטען חכם ר׳ יצחק עוזיאל. ער האָט געמאַכט אַזעלכע ריעזיגע פֿאָרשריטען אין לערנען, אַז אויפֿ׳ן 21־טען יאָהר האָט ער שוין אַלײן בעקומען דעם טיטול „חכם”. נאָך דער פֿעראײניגונג פֿון די דרײַ יודישע געמײַנדעס אין אַמסטערדאַם איז ר׳ יצחק אבוהב געװאָרען אײנער פֿון די טיכטיגסטע מיטגלידער צװישען די רבנים. אין 1642 איז ער אין דער שפּיץ פֿון אַ פּאַרטיע יודישע עמיגראַנטען אַװעק קײַן בראַזיליען, װאָס האָט זיך דעמאָלט געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון האָלאַנד. דאָרט איז ער געװאָרען רב אין דער שטאָדט פּערנאַמבוקאָ, װאו עס האָבען געװאוינט פֿיעל פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען. נאָר נישט לאַנג איז איהם אויסגעקומען צו בלײַבען אויף זײַן שטעל. אין 1646 איז צװישען פּאָרטוגאַל און האָלאַנד אויסגעבראָכען אַ מלחמה צוליעב דער הערשאַפֿט איבער בראַזיליען און מנצח געװען האָבען די פּאָרטוגעזער. די יודען האָבען זיך װידער געפֿונען אין די נעגעל פֿון דער אינקװיזיציע, צוליעב װעלכער זײ זענען אַנטלאָפֿען פֿון אײראָפּאַ, און די געמײַנדע אין

בראזיליען איז זיך צופאלען. ר׳ יצחק אבוהב איז אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם און ווידער פערנומען די שטעל פון א חכם. מיט זיינע דרשות אין שוהל האט ער צוגעצויגען פיעל צוהערער. ער האט געליינט לעקציעס אין דער אמסטערדאמער ישיבה, וואו מען האט דאן געלערנט תלמוד, ביבעל, דקדוק און העברעאיש. דער טעקסט פלעגט איבערגעזעצט ווערן אויף פארטוגאליש, וואס איז נאך אויף א לאנגע צייט פערבליבען די שפראך פון דעם גרעסטען טייל האלענדישע יודען. אנ׳ערך 50 יאהר איז ר׳ יצחק אבוהב געשטאנען אין דער שפיץ פון דער „פארטוגעזישער” געמיינדע אין אמסטערדאם און געשטארבען אין טיעפער עלטער (1693). ביי זיין לעבען זענען אבגעדרוקט געווארען זיינע פירושים צום חומש און זיינע דרשות אויף דער שפאנישער שפראך. אויף העברעאיש האט ער נאר געשריבען זיינע ערינערונגען פון דער מלחמה צווישען האלאנד און פארטוגאל.

דער טיכטיגסטער ליטערארישער און געזעלשאפטליכער טוער פון יענער צייט איז געווען ר׳ מנשה בן ישראל (1604–57), א חבר פון ר׳ יצחק אבוהב. ער איז געווען א זוהן פון פארטוגאלישע מאראנען, וואס זענען ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע קיין האלאנד. איהם האט מען געבראכט קיין אמסטערדאם נאך א קינד. דארט האט ער געלערנט ביי ר׳ יצחק עוזיאל תורה, נאר דערביי האט ר׳ מנשה אויך געלערנט אנדערע זאכען, ווי לאטיין, אייראפעאישע שפראכען און געלעזען די ווערק פון קריסטליכע שריפטשטעלער. נאך אין די יונגע יאהרען האט ער ארויסגעוויזען א רעדנערישען טאלענט און שוין צו 18 יאהר האט ער געהאלטען דרשות אין שוהל און קאנקורירט אויף דעם געביעט מיט זיין חבר ר׳ יצחק אבוהב. אין 1627 האט ער געעפענט א יודישע דרוקעריי און שפעטער איז ער געווארען דער אנפיהרער פון דער ישיבה, וואס איז געגרינדעט געווארען אויף די מיטלען פון דער רייכער פאמיליע פרייירא. ר׳ מנשה בן ישראל האט געהאט א סך וויסענשאפט, געוועזען דער פראדוקטיווסטער צווישען אלע שריפטשטעלער פון יענער עפאכע, הגם ער איז נישט געווען קיין טיעפער מענש. א דאנק זיינע גרויסע קענטנישען האט ער געהאט פערבינדונגען מיט די בעריהמטעסטע קריסטליכע געלעהרטע פון יענער צייט; א געוויסע צייט האט ער אויך געפיהרט א קארעספאנדענץ מיט דער שוועדישער קעניגין חריסטינא, וואס איז געווען א ליעבהאבערין פון דער וויסענשאפט. בעזונדערס זענען מיט איהם געווען בעפריינדעט די פראטעסטאנטישע טעאלאגען און מיסטיקער,

די דאָזיגע פּאָפּולאַריטעט האָט ר' מנשה בן ישראל ערוואָרבען א דאַנק זײַנע ווערק אויף לאַטײַניש, שפּאַניש און העברעאיש. זײַן גרויס ווערק „Conciliador“ (דער שלום-מאַכער), א מיסטיש-פילאָזאָפישער פּירוש צו דער ביבעל, איז איבערגעזעצט געוואָרען אויף לאַטײַניש און ענגליש, הגם אין דעם ווערק איז דאָ ווינציג אָריגינעלע געדאַנקען. אין א צווייט גרויס ווערק, וואָס איז דערנאָך אָנגעשריבען געוואָרען אויף העברעאיש, „נשמת חיים“, טרעט אַרויס ר' מנשה בן ישראל אַלס מקובל. דאָרט ווערען אָפט ציטירט די קריסטליכע מיסטיקער און די יודישע מקובלים, דאָרט פיגורירען די אַלע פאָרשטעלונגען וועגען שדים, מכשפים, „געהײמניספולע קרעפטען“ אין א גאַנץ ערנסטען טאָן און דאָס בעווײַזט, אז נישט קוקענדיג אויף זײַן ענציקלאָפּעדישער וויסענשאַפט, האָט ר' מנשה בן ישראל געפעהלט דער קריטישער חוש און ער איז נישט ווײַט אַוועקגעגאַנגען פון דעם אר"יס תלמידים. אויף דעם סמך פון א ערצעהלונג פון עפּעס א רײַזענדען אַוואַנטוריסט, אז צווישען די אינדיאַנער אין אַמעריקאַ האָט ער געזעהן די רעשטען פון די פערלוירענע עשרת השבטים, האָט ר' מנשה בן ישראל געבויט א גאַנצען בנין און אָנגעשריבען א ווערק „תקות ישראל“, וואו ער בעווײַזט, אז די נבואה וועגען דער אייביגקײַט פון יודישען פאָלק איז שוין מקוים געוואָרען און דעריבער קאָן מען האָפען, אז אין גיכען וועט משיח קומען. בײַ די אַלע מיסטישע שטימונגען איז ר' מנשה בן ישראל אָבער אויך געוועזען א רעאַלער מענש, נישט פערגעסען די ווירקליכקײַט און די לעצטע יאָהרען פון זײַן לעבען האָט ער געפיהרט א שטאַרקע אַגיטאַציע וועגען דעם בעזעצען זיך פון יודען אין ענגלאַנד. נאָר וועגען דעם — אין די שפּעטערדיגע קאַפּיטלען.

אַזעלכע מענשען מיט גרויסע קענטנישען, ווי ר' מנשה בן ישראל, האָט מען צווישען די האָלענדישע יודען געקענט געפינען נישט ווינציג. האָלאַנד איז געוואָרען א צענטר פון יודישער גײַסטיגער טעטיגקײַט, די צאָהל פון די געלעהרטע און שריפטשטעלער איז געוועזען א בעדײַטענדע, און פון דער דאָזיגער סביבה איז אויך אַרויסגעוואַקסען דער גײַסטיגער ריעז ברוך שפּינאָזאַ. אָבער נישט קוקענדיג אויף דער געבוירענער אינטעליגענץ פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע אנוסים, נישט קוקענדיג אויף זײַערע קענטנישען, זענען זיי דאָך נישט דערוואַקסען צו דער שטופע פון רעליגיעזער פרײַהײַט און טאָלעראַנץ. פון זײַער פאָטערלאַנד האָבען זיי אַהער אַראָבגעבראַכט דעם גײַסט פון דער

אינקוויזיציע, די געוועהנהייט צו בעשטראפען און רודפ'ן יעדען, וואס ערלויבט זיך אבצוטרעטען פון דער אפיציעלער רעליגיע, און בעקומענדיג פרייהייט פון רעליגיע און געמיינדע־אויטאנאמיע, זענען די פיהרער פון יודענטום אליין געווארען אונטערדריקער פון יעדען פרייען גייסט און שטרענג בעשטראפט די „אפיקורסים". דאס האט געבראכט צו טראגעדיעס, און איינער פון די קרבנות פון דער ארדנונג איז געווען אוריאל אקאסטא.

אקאסטא איז געווען א מאראן, וואס איז געבוירען געווארען אין אפארטא, פארטוגאל, אין יאהר 1590. אין דער יוגענד האט ער בעקומען א שטרענג־קאטוילישע ערציהונג, און צו 25 יאהר האט ער זאגאר פערנומען א שטעל פון א שמש אין איינער פון די קירכען אין זיין שטאדט. אבער די לעהרע פון קריסטענטום האט נישט בעפרידיגט זיין קריטישען שכל, וואס האט געזוכט דעם אבסאלוטען אמת. אקאסטא האט זיך דאן פערטיפעט אין ערלערנען די ביבעל און דאס האט אין איהם ערוועקט א שטארקען פערלאנג, זיך אומצוקעהרען צו דער רעליגיע פון זיינע עלטערן. מיט דער אידעע האט ער געהיים פערלאזען די שטאדט און אוועק קיין אמסטערדאם, וואו ער האט אפען אנגענומען די יודישע רעליגיע צוזאמען מיט זיינע ברידער און מוטער, וועלכע ער האט אנגערעדט דערצו (1618). אין גיכען האט ער זיך איבערצייגט, אז דאס אידעאלע יודענטום, וועגען וועלכען אקאסטא האט געטרוימט, איז זעהר ווינציג ענליך אויף דעם פראקטישען ווירקליכען יודענטום, וואס ער האט פאר זיך געזעהן אין אמסטערדאם. ער האט דערזעהן, אז דאס יודענטום פון די רבנים בעשטעהט נאר אין אויסערליכע דינים, אין א בעגרענצטען קוק אויף דער וועלט, און אקאסטא האט ווידער אנגעהויבען זוכען און פארשען. ער האט אויפגעהערט מקים זיין די יודישע דינים און פלעגט זאגאר אפען ארויסטרעטען געגען דער לעהרע פון רבנים, אדער „צבוע'קעס", ווי ער האט זיי אנגערופען, וואס גנעהען, לויט זיין מיינונג, אויף א פאלשען וועג. די אמסטערדאמער „חכמים" האבען מיט רעכט מורא געהאט, אז אזא פראפאגאנדע קען זיין געפעהרליך ביי די דעמאלטיגע בעדינגונגען, ווען די יודישע געמיינדע איז נאך געווען יונג און נישט ארגאניזירט, ווען די מאראנען האבען

זיך נאך נישט אבגעוועהנט פון די קאטוילישע מנהגים און בעגריפען. זיי האבען דעריבער מזהיר געווען אקאסטא, אז ער זאל אנהויבען זיך פיהרען בעסער, נאר ער האט נישט געפאלגט. ווען אקאסטא איז דער־נאך אויסגעשלאסען געווארען פון דער געמיינדע, האט ער זיך בע־שלאסען אויף א געפעהרליכען שריט: ארויסטרעטען אפען געגען אפי־ציעלען יודענטום אין דער ליטעראטור. גראד האט זיך געמאכט, אז דער אמסטערדאמער דאקטאר שמואל דא־סילוואַ האט צו יענער צייט ארויסגעגעבען א ביכעל „א בעטראכטונג וועגען השארת הנפש“, וואו ער איז שארף ארויסגעטרעטען געגען די בעגריפען פון די אפיקורסים, ווי אקאסטא, למשל. דאן האט אוריאל אקאסטא אבגעענטפערט מיט א ווערק אויף פארטוגעזיש „א אבהאנדלונג וועגען די צבוע׳שע טרא־דיציעס אין פערגלייך מיט דער תורה שבכתב“ (1624). אין דעם ווערק האט אקאסטא אבגעווארפען די תלמודישע טראדיציעס און אויך בעוויזען, אז די תורה אנ׳ערקענט נישט קיין השארת הנפש און קיין שכר און עונש אויף יענער וועלט. אזא אפיקורסות האט אויפגעבראכט אלע רבנים. די פערוואלטער פון דער געמיינדע האבען גע׳מסר׳ט אקאסטא פאר דער ארטיגער מאכט, אנ׳ווייזענדיג אויף דעם האלענדישען געזעץ, לויט וועלכען עס ווערט פערבאטען צו פערשפרייטען אנטי־רע־ליגיעזע אידעען. אקאסטא׳ן האט מען ארעסטירט, נאר דערנאך בע־פרייט און נאר ארויפגעלעגט אויף איהם א געלד־שטראף. פון יענער צייט איז דאס לעבען פון אקאסטא געווארען פאר איהם א גיהנם. ער איז געווארען עלענד, דערווייטערט פון אלעמען און ווען איהם איז נמאס געווארען זיין איינזאמקייט און עלענד, איז ער איינמאל אוועק צו די רבנים און געבעטען מחילה. מען האט איהם מוחל געווען, נאר אין גיכען איז אקאסטא ווידער אריינגעפאלען אין אפיקורסות און דאס מאל שוין דערגאנגען אזוי ווייט, אז ער האט שוין אויך געלייקענט אין דער תורה שבכתב, נישט געהאלטען שבת, געגעסען טרפות א. א. וו. עס זענען געגאנגען קלאנגען, אז ער האט אבגערעדט צוויי קריסטען, וואס האבען געוואלט אננעהמען די יודישע רעליגיע. נאך א הזהרה האבען די רבנים אריינגעלעגט דעם געפעהרליכען אפיקורס אין חרם אריין. אלע האבען זיך אבגעזונדערט פון איהם, אפילו זיינע קרובים האבען מיט איהם נישט געוואלט האבען מיט איהם קיין בעציהונגען. זיין שרעקליכע איינזאם־קייט און ארימקייט האבען איהם געצוואונגען ווידער תשובה טאן און ער האט געמוזט איינגעהן אויף דער שרעקליכער פראצעדור: עפענטליך

זיך מתודה זיין און בעליידיגט ווערן. אין שוהל האבען זיך פערזאַ־מעלט די רבנים, די מיטגלידער פון דער געמיינדע און פיעל אנדערע יודען. אקאסטא האט אויף א הויך קול איבערגעלייענט די פארמעל פון תשובה און זיך אבגעזאגט פון זיינע אפיקורסישע איבערצייגונגען; נאכדעם האט מען איהם געגעבען 39 מלקות. און ווען דאס האט זיך שוין געענדיגט, האט אקאסטא אריבערגעטראגען א נייע בעליידיגונג: זיך לעגען מיטין פנים אראב אויף דער שוועל פון שוהל און יעדער זאל אריבערטרעטען איבער זיין פלייצע. אט די אלע בעליידיגונגען האבען געמאכט א שרעקליכען איינדריק אויף דעם אומגליקליכען פריי־דענקער און איינמאל האט ער, אין א שטימונג פון פערצווייפלונג און צארן, זיך גענומען דאס לעבען דורך סמ'ען (1640). פאר זיין טויט האט ער אנגעשריבען זיין אויטאביאגראפיע, אין וועלכער ער האט אויסגעגאסען זיין גאנצען צארן אויף די, וואס האבען איהם געבראכט צו אזא שענדליכער בעליידיגונג.

זעקסטעס קאַפּיטעל.

דער קאָזאַקען=אויפשטאַנד און דער אונטערגאַנג פון פוילען.

אין דער צייט, ווען די ספרדים אין מערב=אייראָפּאַ האָבען אָנ=געהויבען ביסלעכווייז צו=זיך צו קומען נאָך די שרעקליכע חורבנות און אין האָלאַנד האָט ווידער אָנגעהויבען בויען זיך אַ נייער יודישער צענטר, איז אויף די אשכנזים, וואָס האָבען שוין געהאַט אויסגעבויט פאַר זיך אַ פעסטע נעסט אין פוילען, געקומען אַ אונגעווענליכער אומגליק, וואָס האָט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער געשיכטע פון די יודישע רדיפות. דאָס איז געווען דער שרעקליכער קאָזאַקען=אויפשטאַנד, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער פעסטקייט און גרויסקייט פון פוילען און צוזאַמען חרוב געמאַכט דעם יודישען גרויסען צענטר אין פוילען. דעם טרויער=צוג, וואָס זייערע ברידער אין מערב=אייראָפּאַ האָבען דורכגעמאַכט אין מיטעל=אַלטער, האָבען די פוילישע יודען געמוזט דורכמאַכען יעצט אין 17=טען יאָהר=הונדערט און דער וועג איז געווען פול מיט מערטירער און קרבנות.

די סיבה פון דעם דאָזיגען שרעקליכען קריזיס איז געווען די עקאָנאָמישע לאַגע פון פוילען בכלל און יודען בפרט. די יודישע לאַגע, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן, איז אין פוילען געווען אָבהענגיג פון די פערשידענע קאָמבינאַציעס און צוזאַמענשטויסען פון די אַרומיגע קלאַסען. אויב דער קעניג און די גרויס=שליאַכטע האָבען מעהרסטענ=טייל געשטיצט די יודען, צו וועלכע זיי האָבען געדאַרפט אָנקומען אין עקאָנאָמישען לעבען, האָבען מיט די יודען שטענדיג געקעמפפט זייערע קאָנקורענטען, די שטעדט און די האַנדווערקער=צעכען. די גייסטליכע

זיידער האבען פיינד געהאט יודען אלס „אונגלויביגע” און געפיהרט געגען זיי א אגיטאציע פון די קירך-טריבונען. יודען איז דעריבער שטענדיג אויסגעקומען צו קאמביגירען, זיך צופאסען צו די ארומיגע בעדינגונגען און אויסנוצען אין זייער טובה אלע גינסטיגע אומשטענדען. יודען האבען שטענדיג געמוזט שטעהן אויף דער וואך, שטענדיג פערטיידיגען זייערע אינטערעסען מיט דער הילף פון זייערע „בעלי-טובות”, דער קעניג און די שליאכטע, און אין דעם קאמפף האבען יודען נישט זעלטען געליטען צרות און בזיונות, נישט איינמאל איבער-געלעבט א עלילת-דם און טייער בעצאהלט פאר דעם. זינט די גייסט-ליכע האבען אנגעהויבען בעקומען א גרויסע השפעה, בעזונדערס אין דער צייט פון פרומען קעניג סיגיזמונד דער דריטער, זענען די בלוט-בלבולים געווארען א אפטע זאך און די רדיפות אויף יודען האבען זיך פערגרעסערט. אבער נאך דעם אלעמען האט יודען דאך זיך געלעבט אין פוילען בעסער, איידער אין מערב-איירא פא. דאס רוב פון זיי האבען דאך געהאט פרנסה בהרחבה, הגם זעהר רייך זענען זיי נישט געוועזען, און בעזונדערס פעסט זענען די יודען געוועזען אינערליך, א דאנק זייער זעלבסט-פערוואלטונג און זעלטענער ארגאניזאציע. אבער אויב אין די צענטראל-געגענדען פון פוילען האבען די יודען געפיהרט דעם קאמפף נאר אויף איין פראנט און געהאט אויף וועמען זיך אנצושפא-רען, אלס פערטיידיגער פון זייערע אינטערעסען, איז דער דאזיגער קאמפף געוועזען פיעל קאמפליצירטער און שווערער אין די דרום-מזרח'ישע געגענדען פון פוילען, אין אוקראינא. דארט האבען יודען שוין געהאט צו טאן נישט מיט די פאליאקען, נאר מיט א דריטען עלעמענט, די רוסישע פראוואסלאוונע פויערען, וואס זענען געוועזען פרעמד אי די פאליאקען, אי די יודען. די דאזיגע קאמפליצירטע לא-גע האט געמוזט פיהרען צו א גרויזאמער טראגעדיע.

בשעת ליטא האט זיך פעראייניגט מיט פוילען און געווארען איין מלוכה, זענען צו פוילען איבערגעגאנגען די געגענדען פון וואהלין, פאדאליע און אוקריינא. די דאזיגע געגענדען זענען פאליטיש געשטא-נען אונטער דער הערשאפט פון די פוילישע קיסרים, און עקאנאמיש — אונטער דער הערשאפט פון די פוילישע „פריצים”. די פיעל גיטער מיט די גרויסע דערפער, וואס זענען געוועזען בעזעצט דורך רוסישע פויערען, האבען זיך דא געפונען אין די הענד פון די פוילישע מאג-נאטען, וואס זענען געוועזען פאלקאמע הערשער איבער זייערע לייב-אייגענע.

דא האט געהערשט דיזעלבע שרעקליכע עקאנאמישע אונטערדריקונג פון די שוואכע, וואס אין אלע לענדער פון שקלאפעריי, נאר אויב ערגעץ=אנדערש זענען די ערד=בעזיצער געווען וויניגסטענס פערבונדען מיט זייערע לייב=אייגענע דורך דער אלגעמיינער רעליגיע, וואס האט אבגעשוואכט אביסעל דעם קלאסען=קאמפף, האט דא, אין אוקריינא, דער עקאנאמישער דרוק געמוזט זיך פערשארפען ביז די אויסערסטע פארמען. די לייב=אייגענע פויערען, אדער „חלאפעס", זענען געוועזען פרעמד זייערע הערשער סיי לויט דער רעליגיע, סיי לויט דער נאציע. די פראוואסלאוויע איז פאר די פוילישע פריצים געווען א „חלאפסקע רעליגיע", וועלכע מען האט זיך געסטארעט אויסוואָרצלען דורך פערשידענע צוואנגס=מיטלען. דער פאליאק האט געקוקט אויף די רוסען, ווי אויף א נידעריגערע ראסע, וואס פערדיענט נישט קיין אכטונג און קיין מיטלייד. אויסער דער געוועהנליכער „פאנשטשיזנא" האבען די פריצים נאך ארויפגעלעגט אויף די פויערען פיעל קלענערע שטייערען און אבצאהלונגען. די פוילישע פריצים האבען געוועהנליך געוואוינט ווייט פון זייערע גיטער, וועלכע זיי האבען איבערגעגעבען אין רשות פון פערוואלטער און ארענדארען. צווישען די ארענדארען זענען געווען פיעל יודען, וואס פלעגען מעהרסטענטייל נעהמען אין ארענדע דאס רעכט פון „פראפינאציע", ד. ה. האנדלען מיט משקאות. צוזאמען מיט דער ארענדע איז צו יודען איבערגעגאנגען א טייל פון די רעכטען, וואס די פריצים האבען געהאט איבער זייערע לייב=אייגענע. דערביי פלעגט דער יודישער ארענדאר געוועהנליך זיך סטארען ארויסבעקומען פון די גיטער וואס מעהר הכנסות און שטארק עקספלאאטירען די פויערען. דער דרום=רוסישער פויער האט דעריבער געטראגען אין הארצען א טיעפע שנאה צום פוילישען ערד=בעזיצער, אלס א פריץ און אלס א „ליאח"; אבער נישט וויניגער, און אפשר נאך מעהר, האט ער פיינד געהאט דעם יודישען ארענדאר, מיט וועלכען עס איז איהם אויסגעקומען צו טרעפען זיך, ווייל אין איהם האט ער געזעהן אי א ביזען שליח און פערטרעטער פון פריץ, אי א „ניעחריסט", וואס איז איהם פרעמד לויט זיין רעליגיע און לויט זיין ארט לעבען. יודען זענען דא געשטאנען צווישען צוויי פייערן: צווישען דעם פאן און חלאפ, פאליאק און פראוואסלאוונעם. און עס איז געקומען די צייט, ווען דער אינערליכער ברענעדיגער האס אין די הערצער פון די פויערען האט זיך פערוואנדעלט אין א שטורם און בשעת עס איז אויסגעבראכען די שרעקליכע

קאטאסטראפע, זענען יודען געשטאנען אויפ'ן ערשטען פייער און געליטען מעהר פון די פריצים אליין.

די בעפעלקערונג פון דער אוקריינא, וואס איז פאליטיש און עקאנאמיש געווען פערשקלאפט ביי די פאליאקען, איז כלל נישט געווען אזא דערשלאגענע סטאדע, א „בידלא", ווי מען האט פון איהר געוואלט מאכען. געוויסע היסטארישע אומשטענדען האבען געבראכט דערצו אז די בעפעלקערונג זאל ווערן א מיליטערישע מאכט און אז אין די שקלאפען זאל זיך ענטוויקלען א שטארקע שטרעבונג צו פרייהייט. א דאנק דער נאהענטקייט צו די סטעפעס און צו קרים, פון וואנען די טאטארען פלעגען אפט אנפאלען אויף די פוילישע גרעניץ-געגענדען, האט די בעפעלקערונג פון אוקריינא געמוזט זיך פעראייניגען אין קאמפפס-דרוזשינעס, וואס זאלען קענען זיך פערטיידיגען פון די טאטארען. די פוילישע רעגירונג האט געשטיצט די דרוזשינעס, וואס האבען געהיט די גרעניץ. אזוי ערנאך זענען ענטשטאנען די אוקריינער קאזאקען וואס זענען געווארען א האלב-פויערשער, האלב-מיליטערישער קלאס, מיט זייער בעזונדערען העטמאן אין דער שפיץ און מיט א בעזונדער אויטאנאמיע. אויסער די אוקריינער קאזאקען, וואס האבען זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון דער פוילישער רעגירונג, זענען נאך געווען קאזאקען פון „זאפאראזשיע" -- איינגאנצען פרייע מיליטער-לייט, וואס האבען געוואוינט אונטער דעם דניעפר, אין די סטעפעס, און געלעבט פון די אפטע מלחמות און אנפאלען אויף די טאטארען און טערקען. דאס זענען געווען איינגאנצען פרייע מענשען, וואס האבען נישט אנערקענט קיין שום הערשאפט איבער זיך, געליעבט נאר די פרייהייט און געלעבט בלויז פון רויב און מלחמה. אין דער מחנה פון די זאפאראזשער קאזאקען („מיעטש") פלעגען אוועק פון אוקריינא די אלע פויערען, וואס האבען געוואלט בעסער פיהרען א פריי לעבען, איידער בעארבייטען די ערד; אהין זענען נישט דערלאזען געווארען קיין פרויען און קינדער; די „מיעטש" איז געווען א מין אורואלטע רעפובליק, וואו מעהר פון אלץ האט מען געשעצט די טאפפערקייט, גבורה און רובעריי. די אוקריינער און זאפאראזשער קאזאקען האבען שטענדיג געהאט בעציהונגען צווישען זיך און די פויערשע אוקריינער בעפעלקערונג האט מיט שטאלץ און האפנונג געקוקט אויף זייער נאציאנאלער גווארדיע אין די גרויסע סטעפעס, וואס האט סוף כל סוף געדארפט זיי אויסלעזען פון דער קנעכטשאפט פון די „ליאחעס און זשידעס". די פוילישע רעגירונג האט נישט

פערשטאנען, אז דארט קלייבט זיך אן אלץ מעהר א ברען־מאטעריאל, וואס וועט מיט דער צייט זיין א סכנה פאר דער גאנצער מלוכה, און אויך די יודען האבען נישט פערשטאנען, אז אויף זיי רוקט זיך אן א גרויזאמע קראפט, וואס וועט אנשרייבען פיעל נייע בלוטיגע בלעטלעך אין דער יודישער געשיכטע. פון צייט צו צייט האט די אינערליכע פאלקס־אויפרעגונג געלאזט צו וויסען געבען וועגען זיך דורך קליינע אגרארע אונרוהען, און נאך אין 1638 האבען די זאפאראזשער קאזאקען, אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאק פאוליוק, זיך אביסעל „פונאנדערגעשפיעלט" און אין לובני האבען זיי חרוב געמאכט עטליכע יודישע שוהלען און דער'הרג'ט אנ'ערך 200 יודען, נאר די רעכטע שחיטה האט זיך אנגעהויבען פונקט אין 10 יאהר ארום.

אין פריהלינג 1648 איז אין טשיגירין אויפגעשטאנען איינער פון די פאפולערע קאזאקען, דער סאטניק באגדאן חמעלניצקי. ער איז געוועזען רייך אין שאף און רינדער, האט בעזעסען א שטארקען ווילען, א גרויסע שטרעבונג צו מאכט, געווען שלעכט און חיטרע, מיט א געבוירענעם טאלאנט צו פיהרען נאך זיך גרויסע פאלקס־מאסען. איהם איז בעשערט געווען אויפצוהייבען די פאהן פון אויפשטאנד אין אוקריינא און אין זאפאראזשיע. די לעגענדע דערצעהלט, אז דער פאדסטאראסטא טשאפלינסקי האט צוראבירט זיין גוט, צוגענומען ביי איהם זיין געליבטע און דער'הרג'עט זיין זוהן. עס האט זיך געפונען א יוד זכריה סאבילענקי, א ארענדאר, וואס האט איינגערעדט טשאפלינסקי'ן, אז ער זאל מאכען א בלבול אויף חמעלניצקי'ן, כדי פטור צו ווערן פון איהם. דערזעלבער יוד האט אויך ענטדעקט, אז חמעלניצקי מאכט הכנות צו א אויפשטאנד, און איהם האט מען געחאפט און ארעסטירט. דא האט זיך געפונען א צווייטער יוד, יעקב סאבילענקי, חמעלניצקי'ס א פריינד, וועלכער האט איהם געהאלפען ענטלויפען פון תפיסה. מען האט איהם ווידער געחאפט און ארעסטירט, נאר איהם האט נאך אמאל געלונגען צו ענטלויפען קיין זאפאראזשיע און פון דארטען האט ער געגעבען דעם ערשטען סיגנאל צום אויפשטאנד. „וויסט און זעהט, — האט חמעלניצקי געשריבען אין זיין אויפרוף צו די קאזאקען, — אז די דאזיגע פוילישע אומה פערשטארקט זיך און פערשקלאפט אונז אלץ מעהר, אבער נאך ווייניג וואס די פאנעם פערשקלאפען אונז, נאר אויך די נידעריגסטע צווישען אלע אומות (יודען) הערשען איבער אונז". די אוקריינער קאזאקען האבען געהיים אויסגעקליבען חמעלניצקי'ן אלס

זײַער העטמאַן און איהם בעפֿאָלמעכטיגט צו פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט די זאַפּאַראָזשער קאָזאַקען. קומענדיג אין דער „מיעטש״, האָט חמעלניצקי אָנגעהויבען אָרגאַניזירען קאַמפּפס=דרוזשינעס און געשלאָסען אַ אָבמאַך מיט דעם קרימער חאַן, וועלכער האָט זיך מתחייב געווען צוצושטעלען פֿיעל מיליטער אויף הילף. אין אַפּריל 1648 האָבען די פֿעראייניגטע קאָזאַקען און טאַטאַרען זיך געלאָזט צו די גרעניצען פֿון אוקראַינאַ. ביי „זשיאָלטי וואָדי״ האָט חמעלניצקי׳ס אַרמעע אָבגעהאַלטען אַ גרויסען נצחון אויף דער אַרמעע פֿון פּאָטאָצקי און קאַלינאָווסקי, און דאָס האָט געדיענט אַלס סיגנאַל צו אַ אויפֿשטאַנד אין גאַנץ אוקראַינאַ. די רוסישע פּויערען און שטאָדטישע לײַט האָבען אַוועקגעוואָרפֿען זײַערע הײַזער, חרוב געמאַכט די פּריצישע גיטער און דער׳הרג׳עט זײַערע בעזיצער צוזאַמען מיט זײַערע פֿערוואַלטער און יודישע אַרענדאַרען. אין פּערעיאַסלאַוו, פּיריאַטין, לאָחוויצי, לובני און אין די אומגעגענדען זענען אויסגע׳הרג׳עט געוואָרען טויזענדער יודען און זײַער פֿערמעגען איז צוראַבירט געוואָרען. די יודען פֿון אייניגע שטעדט אין קיעווער ראַיאָן זענען מיט׳ן גוטען ווילען איבערגעלאָפֿען אין לאַגער פֿון די טאַטאַרען און זיך געלאָזט נעהמען אין געפֿענגניש, ווײַל די טאַטאַרען פֿלעגען מעהרסטענטײל נישט דער׳הרג׳נען זײַערע געפֿאַנגענע, נאָר זיי אָבשיקען קײַן טערקײַ און דאָרט זיי פֿערקויפֿען אַלס שקלאַפֿען, און אין טערקײַ האָבען די געפֿאַנגענע יודען געקענט האָפֿען אויסגעקויפֿט צו ווערן דורך די טערקישע יודען.

אין דערזעלבער צײַט (מאַי) איז געשטאָרבען דער פּוילישער קעניג וולאַדיסלאַוו דער 4=טער און אין לאַנד האָט זיך אָנגעהויבען די אונרוהיגע צײַט פֿון צווישען=קעניגען. אין פּוילען פֿלעגט דאָס לאַנג זיך פֿערציהען ביז מען האָט אויסגעקליבען אַ נײַעם קעניג און דערווײַל זענען פֿאָרגעקומען צווישען די מאַגנאַטען און פּריצים רײַבונגען, אינטריגעס און סכסוכים. פֿאַר די אויפֿגעשטאַנענע איז דאָס געווען זעהר גינסטיג און דער אויפֿשטאַנד האָט פֿערהאַפּט גאַנץ אוקראַינאַ, וואָהלין און פּאָדאָל. די אָבטײַלונגען פֿון די קאָזאַקען און רוסישע פּויערען, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון חמעלניצקי׳ס מיטהעלפֿער, האָבען זיך פֿערשפּרייט איבער די שטעדט און מיט אכזריות דער׳הרג׳עט די פּאָליאַקען און יודען. דער רוסישער היסטאָריקער פֿון יענער צײַט דערצעהלט: „די ערמאָרדונגען פֿלעגען אויסגעפֿיהרט ווערן דורך באַרבאַרישע ענוים: מען האָט אַראָבגעשונדען די הויט פֿון די לעבעדיגע, צעשניטען די קערפּערס אויף

צוויי העלפטען, אריינגעקלאפט פלאקענס, געבראטען אויף קויהלען, אבגעגאסען מיט זודיגע וואסער; מען האט נישט געשאנקען דאס לעבען אפילו די זויג-קינדער. די שרעקליכסטע אכזריות האט דאס פאלק ארויסגעוויזען בנוגע צו יודען: זיי זענען געוועזען פער'משפט אויף פאלקאמער פערניכטונג, און יעדע רחמנות אויף זיי האט זיך גערעכענט פאר א פערראט. די ספרי-תורות זענען ארויסגעשלעפט געווארען פון די שוהלען; די קאזאקען האבען אויף זיי געטרונקען בראנפען און געטאנצט, דערנאך געווארפען אויף זיי די יודען און געשאכטען אהן רחמנות; טויזענדער יודישע קינדער זענען אדיינגעווארפען געווארען אין גריבער און פערשיט געווארען מיט ערד". דער יודישער היסטאריקער פון יענער צייט איז מוסיף, אז די ווילדע חיות האבען בכיון נישט דער'הרג'עט זייערע קרבנות מיט איין מאל, כדי זיי זאלען וואס מעהר זיך מוטשען; האבען זיי אבגעהאקט די הענד און די פיס, געבראטען די קינדער אויפ'ן פייער, אויפגעעפענט די בייכער פון די פרויען, דארט אריינגעלעגט א לעבעדיגע קאץ און דערנאך צוריק פערנעהט.

בעזונדערס טראגיש איז געוועזען די לאגע פון די יודען, וואס זענען זיך אנגעלאפען פון די שטעדטלעך און דערפער אין די פערפעסטיגטע שטעדט, פערהאפענדיג צו געפינען דארט א גרעסערע שוץ. דערוויסענדיג זיך, אז אין נעמיראוו, אין פאדאל, האבען זיך פערפעסטיגט עטליכע טויזענד יודען, האט חמעלניצקי אהין ארויסגעשיקט א אטריאד קאזאקען אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאק האניא. אזוי ווי די שטאדט איז געוועזען גוט בעפעסטיגט און איינצונעהמען זי מיט אטאקע איז געוועזען שווער, האבען די קאזאקען אנגעווענדעט א חיטרע מיטעל: זיי זענען צוגעקומען צו דער פעסטונג מיט פוילישע פעהנער און געבעטען זיי עפנען. די יודען האבען געמיינט, אז דאס איז פויליש מיליטער, וואס געהט זיי אויף הילף, און זיי אריינגעלאזט. דאן (כ' סיון) האבען די קאזאקען געמאכט דארט א שרעקליכען חורבן. די מענער האט מען אלע אויסגעשאכטען; די פרויען האט מען מאנס געוועזען. דער נעמיראווער רב און ראש-ישיבה ר' יחיאל מיכל בן אליעזור מיט זיין אלטער מוטער האבען זיך בעהאלטען אויפ'ן בית-הקברות, וועלענדיג ווינציגסטענס צו קבורה קומען נאכ'ן טויט. דארט האט זיי געטראפען איינער פון די פאגראמשטשיקעס און מיט א שטיק האלץ אונמענשליך דער'הרג'עט פריהער דעם רב, דערנאך די מוטער. די יודישע יונגע פרויען האבען די קאזאקען אפט געלאזט לעבען, זיי אבגע'שמד'ט און דערנאך גענומען

פאַר ווייבער. אָבער נישט פיעל זענען געבליבען אין זייערע הענד. איינע אַ שען יודיש מיידעל, וואָס אַ קאָזאַק האָט זיך פאַר אַ ווייב געוואָלט נעהמען, האָט איהם איינגערעדט, אַז זי ווייסט אַזאַ כשוף, וואָס פערהיט פון יעדע קויל, און כדי איבערצוציינגען איהם, האָט זי געבעטען, ער זאָל אין איהר שיסען. דער קאָזאַק האָט געשאָסען און דאָס שענע מיידעל איז געפאַלען טויט. אַ צווייטע יודיש מיידעל האָט זיך געקויפט דעם טויט דורך אַ אַנדער חיטרע מיטעל. זי האָט גע׳פועל׳ט ביי איהר קינפטיגען מאַן, אַז ער זאָל פאָהרען מיט איהר צו אָבשמד׳ען דורך אַ וואַסער און דורכפאָהרענדיג איבער דעם בריק האָט זי זיך אין וואַסער געוואָרפען און דערטרונקען געוואָרען. בסך=הכל זענען אין נעמיראָוו דער׳הרג׳עט געוואָרען 6000 יודען.

נאָך אַ שרעקליכערע דראַמע האָט זיך אָבגעשפּיעלט אין דעם בעלאַגערטען טולטשין, וואוהין יודען זענען ענטלאָפען פון די קאָזאַקען. אין טולטשין, וואָס איז געווען בעלאַגערט דורך אַ גרויסער אָבטהיילונג קאָזאַקען, האָבען זיך געפונען 2 טויזענד יודען און עטליכע הונדערט פּאָליאַקען. די יודען און די פּאָליאַקען האָבען געשוואוירען, אַז זיי וועלען נישט פערלאָזען איינע די צווייטע און זיך שלאָגען ביז דעם לעצטען טראָפּען בלוט. די יודען האָבען די פעסטונג פערטהיידיגט מוטיג און נישט צוגעלאָזט דעם שונא נאָהענט צו דער שטאָדט. נאָך אַ לאַנגער בעלאַגערונג האָבען די קאָזאַקען זיך בעשלאָסען אויף אַזאַ מיטעל: זיי האָבען געלאָזט וויסען די פּאָליאַקען, אַז זיי זענען אויסען נאָר די יודען און אויב די פּאָליאַקען וועלען זיי, די יודען, אַרויסגעבען, וועט מען די פּאָליאַקען לאָזען צו רוה. די פּוילישע פּריצים, וואָס אין זייער שפּיץ איז געשטאַנען דער פירשט טשעטווערטינסקי, האָבען פערגעסען אָן זייער שבועה און געוואָלט אַרויסגעבען די יודען. די לעצטע האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם פערראַט און געוואָלט זיך אָבּרעכענען מיט די פעררעטער, וואָס זענען געווען אין דער מינדערהייט. נאָר דער ראש הישיבה ר׳ אהרן האָט זיך ביי זיי געבעטען, אַז זיי זאָלען דאָס נישט טאָן לטובת די אינטערעסען פון די איבעריגע יודען, אָן וועלכע די פּאָליאַקען וועלען שפּעטער געוויס זיך נוקם זיין. „לאָמיר בעסער שטאַרבען — האָט דער פרומער ר׳ אהרן זיך געבעטען, — ווי אונזערע נעמיראָווער ברידער זענען געשטאָרבען, נאָר לאָמיר נישט שטעלען אין סכנה אונזערע ברידער אין גלות״. די יודען האָבען זיך אונטערגעגעבען: זיי האָבען אָבגעגעבען זייער גאַנצען פערמעגען

דעם פירשט טשעטווערטינסקי, וועלכער זאל דאס געבען די קאזאקען אלס אויסקויף פאר זייער לעבען. ווען די קאזאקען האבען זיך אריינגעריסען אין שטאדט אריין, האבען זיי פריהער צוגענומען דאס גאנצע יודישע פערמעגען, דערנאך פערטריבען אלע יודען אין א גארטען אריין, דארט אריינגעשטעקט א פאהן און ערקלערט: ווער עס וויל בלייבען לעבען, זאל זיך שטעלען אונטער דער פאהן און זיך אב׳שמד׳ען. די רבנים זענען ארומגעגאנגען צווישען די יודען און איינגערעדט, אז מען זאל בעסער אנגעהמען א מערטירער-טויט און נישט פעררעטען די יודישע רעליגיע. עס האט זיך נישט געפונען קיין איין און איינציגער פעררעטער און 1500 יודען זענען אויס׳געהרג׳עט געווארען אויף א אכזריות-דיגען אופן. די קאזאקען האבען אויך נישט געשאנקען די פאליאקען און אויסגע׳הרגע׳ט אלע, צווישען זיי אויך דעם פירשט טשעטווערטינסקי. די פאליאקען האט מען פאר פערראט בעצאהלט מיט פערראט.

פון פאדאל זענען די קאזאקען אוועק קיין וואהלין און דארט האט די שחיטה געדויערט דעם גאנצען זומער און הערבסט פון 1648. אין פאלאנאיע זענען געפאלען הרוגים און גענומען געווארען אין געפענגניש ביז 16 טויזענד יודען. צווישען די דער׳הרג׳עטע איז געווען דער פאפולערער מקובל ר׳ שמשון אסטראפאלער. ער צוזאמען מיט נאך 300 יודען האבען זיך אנגעטאן אין קיטלען און טליתים, אוועק אין שוהל אריין און דארט ערווארטעט דעם שונא. דארט זענען זיי טאקע אלע ביז איינעם אויסגע׳הרג׳עט געווארען. אזעלכע שחיטות זענען אויך פארגעקומען אין זאסלאוו, אסטראה, באר, אלט-קאנסטאנטין, קרעמעניץ און פיעל אנדערע שטעדט.

דאס פוילישע מיליטער האט אין איינצעלנע ערטער איינגעשטילט דעם בונט און געצעהלטע באנדעס פון די קאזאקען און פויערען אויסגעראטט. בעזונדערס האט זיך אויסגעצייכענט דער ענערגישער און טאלאנטפולער פירשט ווישניעוועצקי, וועלכער איז געווען א גרויזאמע קראפט פאר די קאזאקען. ווי עס דערצעהלט דער יודישער היסטאריקער, האט ווישניעוועצקי זיך בעצויגען צו יודען, „ווי א פאטער צו קינדער", און אומעטום, וואוהין עס איז אריינגעטרעטען זיין מיליטער, זענען געווען יודען אויסער געפאהר. אבער ווישניעוועצקי איז געווען נאר איינער און ער איז נישט אימשטאנד געווען אליין צו דערשטיקען דעם בונט; די הויפט-אנפיהרער פון דער פוילישער ארמעע האבען געהאלטען אין איין רייסעניש צווישען זיך, מקנא געווען ווישניעוועצקי׳ן פאר זיינע

נצחונות, נישט אַרויסגעוויזען די נויטיגע ענערגיע און טאַלענט און חמעלניצקי איז געווען גערעכט, ווען ער האָט זיי געגעבען אַזאַ חאַראַקטעריסטיק: „פערינאַ" (צאַרטער), „דעטינאַ" (קינד), „לאַטינאַ" (געלעהרטער), ד. ה. אייניגע פון זיי זענען פויל און צאַרט, אַנדערע זענען נאַאיוו ווי קינדער, די דריטע זענען געלעהרטע, מענשען פון קאַבינעט און טויגען גאָרנישט צו פיהרען קיין מלחמות.

פון אוקראַינא איז אַ באַנדע פויערען אָדער „הײַדאַמאַקען" אַריינגעדרונגען אין די דערבײַאיגע שטעדט פון ווײַס־רוסלאַנד און ליטא. פון טשערניגאָוו און סטאַראָדוב, וואו מען האָט אויסגע׳הרג׳עט די יודישע איינוואוינער, זענען די רויבער געגאַנגען אויף האָמעל, און דאָ איז פאָרגעקומען אַ שרעקליכע שחיטה, וועגען וועלכער דער היסטאָריקער פון יענער צײַט דערצעהלט: „די בונטאָוושטשיקעס האָבען איבערגעקויפט דעם נאַטשאַלניק פון שטאָדט... און יענער האָט אַרויסגעגעבען די יודען. עס האָבען זיי אַרומגערינגעלט די פראַוואָסלאַוונע מיט ענטבלויזטע שווערדען, מעסערס און שפיזען און געזאָגט: „פאַרוואָס גלויבט איהר אין אײַער גאָט, וואָס האָט נישט קיין רחמנות אויף זײַן לײַדענדען פאָלק און ראַטעוועט איהם נישט פון אונזערע הענד? ענטזאַגט זיך פון אײַער גאָט — וועט איהר ווערן הערדען!... איהר אַלע וועט אומקומען, אויב איהר וועט זיך האַלטען אין דער אמונה פון אײַערע עלטערן, ווי עס זענען אומגעקומען אײַערע ברידער אין אוקראַינא, פאָקוטיא און ליטאָ"... דעמאָלט האָט אויסגעשריען ר׳ אליעזר, דער מנהיג אונזערער, דער ראש בית־דין: „ברידער, דערמאָנט זיך אין טויט פון אונזערע ברידער, וואָס זענען אומגעקומען אויף קדוש־השם! לאָמיר אויך אויסשטרעקען אונזערע העלזער צום שווערד פון שונא! קוקט אויף מיר און טוט, ווי איך!" און תיכף האָבען טויזענדער זיך אָבגעזאָגט פון לעבען, פערהאַסט די וועלט און מקדש השם געווען. דער ראש־ישיבה האָט דער ערשטער אָבגעגעבען זײַן קערפער אַלס קרבן... די זקנים און יונגע לײַט, יונגלעך און מיידלעך האָבען געזעהן די ענוים, לײַדען און וואונדען פון רבי׳ן, וועלכער האָט נישט אויפגעהערט רופען צו זיי, אַז זיי זאָלען אויך אָננעהמען דעם מערטירער־טויט אין נאָמען פון דעם, וואָס האָט די וועלט בעשאַפען. אַלע, ווי איין מענש, האָבען אויסגעשריען: „לאָמיר איינער דעם אַנדערען מוחל זײַן די פערזענליכע בעלײַדיגונגען, לאָמיר אָבגעבען אונזער נשמה דעם בעשעפער, און דעם קערפער — דער ווילדער סטיחיע, אונזערע שונאים,

די פראוואסלאוונע״... דערהערענדיג דאס, האבען די שונאים געמאכט א שרעקליכע שחיטה; זיי האבען געשלאגען די אומגליקליכע מיט העלצער, כדי זיי זאלען שטארבען לאנגזאם. הויפענס זענען געפאלען, מענער, פרויען, קינדער. און זיי זענען נישט צו קבורה געקומען, און הינט און חזירים האבען געגעסען די טויטע קערפער״.

אין סעפטעמבער איז חמעלניצקי אליין, אין שפיץ פון די קאזאקען צוזאמען מיט די טאטארען, צוגעגאנגען צו די וועגט פון דער גאליציאנער הויפט־שטאדט לעמבערג און זי בעלאגערט. די קאזאקען האבען זיך אריינגעריסען אין דער פארשטאדט און זי צוראבירט, נאר דער צענטר פון שטאדט איז געוועזען גוט בעפעסטיגט און אהין האבען די קאזאקען נישט געקענט אריינדרינגען. חמעלניצקי האט פארגעלעגט דעם מאגיסטראט, ער זאל ארויסגעבען אלע יודען און זייער פערמעגען און דאן וועט ער אבטרעטען פון שטאדט, נאר דאס מאל האט דער מאגיסטראט געהאלטען מיט יודען און דאן האט חמעלניצקי איינגעשטימט אבצוטרעטען פון שטאדט פאר א גרויסע סומע אויסקויף־געלד, וואס דעם גרעסטען טייל פון איהר האבען געגעבען יודען. פון לעמבערג איז חמעלניצקי מיט'ן מיליטער אוועק קיין זאמאשטש און לובלין, דערנעהנטערענדיג זיך צו ווארשא, וואו עס איז דעמאלט אויסגעקליבען געווארען אלס קעניג דער קארדינאל יאן־קאזימיר, דער ברודער פון וולאדיסלאוו דעם 4־טען. דער נייער קעניג האט אנגעהויבען פיהרען מיט חמעלניצקי'ן אונטערהאנדלונגען וועגען שלום, נאר אזוי ווי די קאזאקען האבען געשטעלט גרויסע פאדערונגען, זענען די אונטערהאנדלונגען איבערגעריסען געווארען און אין פריהלינג 1649 האט זיך ווידער אנגעהויבען די בלוטיגע מלחמה און ווידער זענען חרוב געווארען עטליכע יודישע שטעדט. נאך א רייהע מפלות פון פולישען מיליטער איז ענדליך געשלאסען געווארען אין זבאראווא א שלום, וואס איז געוועזען גינסטיג פאר די קאזאקען. אין דעם אבמאך וועגען שלום איז אויך געוועזען, לויט דער פאדערונג פון די קאזאקען, א פונקט, אז יודען טארען נישט וואוינען אין דער קאזאקען־אוקריינא, ד. ה. אין טשערניגאווער, פאלטאווער, קיעווער און א טייל פאדאלער ראיאנען.

נאך אנדערטהאלבען יאהר פון צרות און שחיטות האבען די יודען ענדליך פרייער אבגעעטעמט. דער קעניג יאן־קאזימיר האט ערלויבט די יודען, וואס האבען אנגענומען קריסטענטום צוליעב דעם פחד פאר'ן טויט, ווידער זיך אומקעהרען צום יודענטום. מאסען יודישע טעכטער,

וואָס זענען מיט געוואַלט אָבגעשמד'ט געוואָרען, זענען ענטלאָפֿען פֿון זייערע געצוואונגענע מאַנען, די קאָזאַקען, און זיך אומגעקעהרט צו זייערע פֿאַמיליעס. דער „ועד ארבע ארצות", וואָס האָט אָבגעהאַלטען זיינע זיצונגען ווינטער 1650 אין לובלין, האָט אויסגעאַרבייט אַ רייהע תקנות, אום צו ברענגען אין אָרדנונג דאָס געזעלשאַפֿטליכע און פֿאַמיליען-לעבען פֿון די יודען. דער טאָג פֿון דער נעמיראָווער שחיטה (כ' סיון), וואָס איז שוין לאַנג אַ תענית-טאָג צום אָנדענקען פֿון די מערטירער בעת די קרייץ-צוגען, איז אָנערקענט געוואָרען פֿאַר אַ טרויער-טאָג אויך צום אָנדענקען פֿון די קרבנות פֿון דעם קאָזאַקען-אויפֿשטאַנד. די רבנים פֿון יענער צייט האָבען פֿערפֿאַסט אַ רייהע תפילות און האַרצ-רייסענדע סליחות, וואָס זענען געלייענט געוואָרען אין די יודישע שוהלען אין יענעם טרויער-טאָג. אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט דער שטיל-שטאַנד. דער שלום אין זבאָראָוואָ האָט נישט צופֿרידענגעשטעלט נישט די קאָזאַקען, נישט די פּאָליאַקען, די געגענזייטיגע שנאה האָט געבראַכט צו נייע צוזאַמענשטויסען און אין 1651 האָט די מלחמה ווידער אויפֿגע-פֿלאַקערט. די פּוילישע רעגירונג האָט מאָביליזירט אַ גרויסע אַרמעע, און וועלכער עס איז אַריינגעגאַנגען אויך אַ יודישע אָבטיילונג פֿון 1000 מענשען. דאַסמאָל האָבען די פּאָליאַקען גובר געווען און אין סעפּ-טעמבער 1651 איז ביי בעלאָצערקאָוו געשלאָסען געוואָרען אַ שלום, וואָס איז געווען גינסטיג פֿאַר די פּאָליאַקען. לויט דעם שלום זענען פֿיעל פֿריהעריגע פֿאָדערונגען פֿון די קאָזאַקען אָבגעוואָרפֿען געוואָרען און צווישען אַנדערעס איז אויך צוריקגעשטעלט געוואָרען דאָס רעכט פֿון יודען צו וואוינען אין אוקריינאַ. דעמאָלט האָבען די אונרוהען צווישען די קאָזאַקען און פּראַוואָסלאַוונע פּויערען זיך ווידער אָנגעהויבען. חמעלניצקי האָט אָנגעהויבען פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט דעם רוסישען צאַר אַלעקסיי מיחיילאָוויטש וועגען פֿעראייניגען, אויף אויטאָ-נאָמישע יסודות, די קאָזאַקען-אוקריינאַ צו דער מאָסקווער מלוכה, מיט'ן נאָמען קליין-רוסלאַנד. דער אָבמאַך איז געשלאָסען געוואָרען אין 1654 און אין דעם זעלבען יאָהר האָט דאָס רוסישע מיליטער אָנגעהויבען פֿיהרען אַ מלחמה מיט פּוילען. יעצט איז געקומען די צייט פֿון הריגות און שחיטות פֿאַר די יודען פֿון ביעלאָרוסיע און ליטא.

דאָס רוסישע מיליטער צוזאַמען מיט די קאָזאַקען האָבען אין פֿערלויף פֿון צוויי יאָהר גע'בעל'הבת'עוועט איבער ליטא און ווייס-רוסלאַנד און דאָרט געמאַכט שרעקליכע חורבנות. ווען עס זענען איינ-

גענומען געווארען די הויפט-שטעדט, האט מען שטענדיג די יודען פון דארטען ארויסגעטריבען אדער אויסגע'הרג'עט. ווען עס איז איינגענומען געווארען די שטאדט מאהילעוו, האט דער רוסישער צאר געהייסען ארויסטרייבען פון דארטען אלע יודען און זייערע הייזער צוטיילען צווישען דעם מאגיסטראט און דער רוסישער מאכט. די יודען האבען געהאפט, אז דאס פוילישע מיליטער וועט צוריק אבשלאגען די שטאדט, און זיי האבען דעריבער נישט תיכף זיך ארויסגעצויגען פון שטאדט. נאר דערפאר האבען זיי טייער בעצאהלט. ענדע זומער 1655 האט דער נאטשאלניק פון רוסישען גארניזאן אין מאהילעוו, פאלקאווניק פאקלאנסקי, דערוויסענדיג זיך, אז צום שטאדט געהט דאס פוילישע מיליטער, בעפוילען די יודען פערגעהמען זייער האב און גוטס און ארויסטרעטען פון שטאדט. אבער ווי נאר די יודען זענען ארויס פון שטאדט און זיך געלאזט אין לאגער פון פוילישען מיליטער, זענען די רוסישע סאלדאטען, לויט דעם בעפעהל פון פאקלאנסקי, בעפאלען די יודען, צוראבירט זייער גאנץ פערמעגען און כמעט אלע אויסגע'הרג'עט.

אין וויטעבסק האבען יודען גענומען א ענערגישען אנטייל אין דער פערטיידיגונג פון שטאדט. זיי האבען געגראבען גריבער, פערפעסטיגט די וועגט, צוגעשטעלט געוועהר און פערד, נאר דערפאר ווען די שטאדט איז ענדליך איינגענומען געווארען דורך דעם רוסישען מיליטער, זענען די יודען איינגאנצען צוראבירט געווארען; א טייל פון זיי זענען מיט געוואלט אבגע'שמד'ט געווארען און א טייל זענען פערשיקט געווארען אין די רוסישע גובערניעס אלס געפאנגענע. נישט ווינציג האבען יודען אויך געליטען, ווען עס איז איינגענומען געווארען די הויפט-שטאדט פון ליטא, ווילנא. דארט האבען די קאזאקען געמאכט א שרעקליכען פאגראם און אויסגע'הרג'עט 25 טויזענד פאליאקען. פון די יודען האט דער גרעסטער טייל זיך געראטעוועט דורך ענטלויפען, נאר די איבערגעבליבענע זענען אדער ארויסגעטריבען אדער אויסגע'הרג'עט געווארען.

נאך ווינציג זענען געוועזען די אומגליקען, וואס זענען געקומען אויף יודען פון די קאזאקען, רוסען און טאטארען, איז נאך צוגעקומען א נייער שונא, דער שוועדישער קעניג קארלוס דער 10-ער, וועלכער האט זיך ארייגעריסען קיין פוילען פון צפון-זייט, אין סאמע צענטר פון לאנד. דער שוועדישער קעניג האט איינגענומען איין שטאדט נאך דער אנדערער; איהם האבען זיך אויך אונטערגעגעבען די פוילישע רעזידענץ-שטעדט קראקוי און ווארשא. דער גרעסטער טייל פון גרויס- און

קליין-פוילען איז געווען אין די הענד פון די שוועדען און דער קעניג יאַן-קאַזימיר האָט געמוזט ענטלויפען קיין שלעזיען. פוילען איז געוואָרען אַ מין גיהנם, וואו עס האָבען זיך צונויפגעמישט פערשידענע פעלקער: קאָזאַקען, רוסען, שוועדען, טאַטאַרען און יעדער איינציגער האָט גע-וואָלט אָבריַיסען אַ חלק פאַר זיך. עס איז כמעט געווען בולט, אַז די היסטאָריע האָט שוין פער׳משפט דאָס אַמאָליגע שטאַרקע פוילען צום אונטערגאַנג. פון דער שוועדישער אַרמעע האָבען יודען געליטען צוגלייך מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג, אָבער אויף זייער חלק זענען אויסגעפאַלען אויך ספּעציעלע ליידען. דער אָנפיהרער פון דער פוילישער אַרמעע, דער בייזער דיקטאַטאָר טשאַרנעצקי, איז געווען אַ שונא-ישראל און זיך בעגאַנגען מיט זיי אַכזריות׳דיג. יודען האָט מען בעשולדיגט אין געהיימע בעציהונגען מיט די שוועדען און זיך אָן זיי נוקם געווען דער-פאַר, אַזוי אַז די יודען זענען געשטאַנען צווישען צוויי פייערען: דאָרט, וואו די שוועדען האָבען זיי געלאָזט צו רוה, זענען זיי בעפאַלען גע-וואָרען פון די פּאָליאַקען. צו דער שרעקליכער מלחמה איז נאָך צו-געקומען די דזשומאַ, וועלכע האָט דעמאָלט געהערשט אין פוילען. די יודען פון קראָקויער, פּויזנער, קאַלישער, פּעטראָקאָווער און לובלינער געגענדען, וואָס זענען געווען אויסגעמוטשעט פון דער מלחמה, זענען מאַסענווייז אויסגעשטאָרבען פון דזשומאַ. ערשט אין 1658, נאָך גרויסע פערלוסטען און בזיונות, האָט פוילען געשלאָסען אַ שלום מיט גרויסע הנחות פאַר רוסלאַנד און שוועדען, און דאָס לאַנד האָט אָנגעהויבען ביסלעכווייז זיך בערוהיגען.

די רעזולטאַטען פון די בלוטיגע 10 יאָהר (1648—58) זענען פאַר יודען געווען שרעקליכע. לויט דער מיינונג פון יודישען היסטאָריקער פון יענער צייט, זענען דעמאָלט אומגעקומען העכער אַ האַלב מיליאָן יודען; נאָר אפילו ווען מען זאָל די ציפער פערקלענערן אויף אַ העלפט, וועט דאָך בלייבען אַ ריעזיגע צאָהל קרבנות. אַזאַ גרויסען אומגליק האָבען יודען נישט געהאַט אפילו בעת די קרייץ-צוגען און דעם „שוואַרצען טויט” אין מערב-אייראָפּאַ. אַנ׳ערך 700 יודישע געמיינדעס זענען דע-מאָלט חרוב געוואָרען. אין די שטעדט פון קאָזאַקען-אוקריינאַ זענען די יודישע געמיינדעס אינגאַנצען פערניכטעט געוואָרען. אין וואָהלין און פּאָדאָל איז געבליבען גאַנץ אַנ׳ערך אַ צעהנטעל פון דער יודישער בע-פעלקערונג; די איבעריגע זענען אָדער אומגעקומען בעת דעם אויפ-שטאַנד, אָדער זענען גענומען געוואָרען אין געפענגניש און אָבגעפיהרט

געוואָרען קיין טערקיי, אָדער ענטלאָפען אין אנדערע לענדער. אין אַלע לענדער פון אזיען און איירָאָפּאַ האָט מען אין יענער צייט געקענט טרעפען ענטלאָפענע יודען פון פוילען, וואָס האָבען דערצעהלט הארצרייסענדע סצענעס וועגען זייערע ברידער אין דעם פוילישען גיהנם.

איינער פון די, וואָס האָבען אליין איבערגעלעבט די שרעקליכע שחיטה אין אוקריינא, ר׳ נתן נטע האַנאָווער פון זאסלאַוו, האָט אונז איבערגעלאָזט א אויסגעצייכענטע חראָניק פון יענער צייט אין זיין ווערק „יון מצולה״. דער גאון ר׳ שבתי כהן (ש״ך) האָט זיך געווענדעט מיט א אויפרוף וועגען דער שחיטה אין פוילען צו אַלע יודען פון דער גאַנצער וועלט און צום אויפרוף זענען ביינגעלעגט געוואָרען תפלות צום אָנדענקען פון די קדושים. פיעל אָנגעזעהענע רבנים פון יענער צייט, ווי ר׳ ליפמאַן העלער, ר׳ שעפטעל האָרוויץ, ר׳ מאיר פון שעברשין און ר׳ גבריאל שוסבורג האָבען אין האַרצרייסענדע חבורים בעוויינט דעם חורבן פון די פוילישע יודען, און א טיעפע פערצווייפלונג הערט זיך פון זייערע פערפאַסטע תפילות און סליחות: עס האָט אויסגעזעהען, אז אַלץ איז שוין פערפאַלען, אז דער יודישער צענטר אין פוילען איז שוין אויף שטענדיג חרוב און קיינמאָל וועלען יודען דאָרט שוין נישט אויפגעבויט ווערן צוריק.

די נבואה פון די קלאָגערס איז נישט מקוים געוואָרען. די יודישע בעפעלקערונג אין פוילען איז פערארימט און פערקלענערט געוואָרען, אָבער פערניכטעט זענען זיי נישט געוואָרען און דער הויפטצענטר פון די יודען איז דאָך געבליבען פוילען. עס האָט זיך א איבעריגעס מאָל אַרויסגעוויזען, ווי וויים די יודישע נאַציע איז לעבענספעהיג: ווי נאָר אין לאַנד האָבען אויפגעהערט די מהומות, האָבען די יודען זיך אומגעקעהרט אין זייערע צערשטערטע נעסטען, אָנגעהויבען ביסלעכווייז אויפבויען זייערע חורבות און א קליינע צייט נאָך דעם שרעקליכען אומגליק זענען די יודען ווידער צו-זיך געקומען. דער קעניג יאַן-קאַזימיר, וואָס האָט זיך אומגעקעהרט און ווידער גענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האָט אין א בעפעהל וועגען פרייהייט פון האַנדעל פאַר די יודען אין קראַקוי ערקלערט, אז זיין הויפט-זאָרג איז האָטש עטוואָס בעלוינען דער בעפעלקערונג פאַר די צרות, וואָס זי האָט איבערגעלעבט, און מיטהעלפען איהר אויפצובויען איהרע חורבות. פיעל יודישע שטעדט, וואָס האָבען אממעהרסטען געליטען פון די מלחמות, האָבען בעקומען פערשידענע לגאָטעס און עס איז פאַר זיי

אויך פֿערלײַכטערט געוואָרען דאָס צאָהלען שטײַערען. דאָס האָט עטוואָס פֿערלײַכטערט די לאַגע, אָבער דער קריזיס האָט דאָך איבערגעלאָזט גרויסע שפּורען, און נישט אַזוי גיך האָבען יודען זיך וויעדער אײַנגעאָרדענט. בעזונדערס בולט זענען געווען די רעזולטאַטען פֿון קריזיס אין דרום, אין ראַיאָן פֿון דעם אױפֿשטאַנד. לויט דעם אָבמאַך אין אַנדרוסאָווא, בײַ סמאָלענסק (1667), האָבען פּױלען און רוסלאַנד אײַנגעטײלט צווישען זיך אוקרײַנא, אַזוי אַז וואָהלין און פּאָדאָל זענען פֿערבליבען בײַ פּױלען און פּאָלטאַווער, טשערניגאָווער און אַ טײל פֿון קיעווער ראַיאָן זענען איבערגעגאַנגען צו מאָסקווא. די קאָזאַקען אַלײן האָבען געהאַלטען אין אײן אַרומרײַסען זיך, ווײַל אײניגע האָבען געצויגען צו פּױלען, אַנדערע — צו רוסלאַנד, אַזוי אַז אוקרײַנא איז נאָך אַ לאַנגע צײַט געווען אַ אָרט פֿון אינטריגעס און צוזאַמענשטויסען. יודען האָבען פֿון די אַלע רײַבונגען און צוזאַמענשטויסען, נאַטירליך, נאָר פֿערלוירען. פֿון קלײן־רוסלאַנד זענען יודען אינגאַנצען אַרויסגעשטויסען געוואָרען און אין דעם טײל אוקרײַנא, וואָס האָט געהערט צו פּױלען, זענען יודען זעהר פֿעראָרימט געוואָרען. אין אַלגעמײן איז דער צענטער פֿון די יודען אין פּױלען איבערגערוקט געוואָרען פֿון דרום־מערב־ראַיאָן צו ביעלאָרוסיע און ליטאָ, וועלכע האָבען פֿיעל ווינציגער געליטען פֿון די אונרוהען. דער דרום־מערב־ראַיאָן, וואו יודען האָט זיך אַמאָל געלעבט אַזוי גוט, האָט געהאַלטען אין אײַן פֿאַלען.

אין 1669 האָט יאַן־קאַזימיר זיך אָבגעזאָגט פֿון טראָן און אַלס פּױלישער קעניג איז אויסגעקליבען געוואָרען מיכאַאיל וױשניעוועצקי, דער זוהן פֿון פּױלישען העלד יערעמיע וױשניעוועצקי. ווי זײַן פֿאָטער, וואָס האָט אָבגעראַטעוועט פֿון חורבן נישט אײן יודישע געמײנדע, האָט אויך דער נײַער קעניג זיך בעצויגען צו יודען פֿרײַנדליך און אין קאָראָנאַציאָנס־סײם האָט ער בעשטעטיגט אַלע פּריוויליגיעס פֿון די פּױלישע און ליטווישע יודען. אָבער די עהרליכע שטרעבונגען פֿון קעניג האָט געשטערט דער פּױלישער סײם, אויף וועלכען עס האָט זיך געלאָזט דײַטליך הערן די שטימע פֿון די קאַטולישע גײַסטליכע מיט זײַער אַלטער שנאה צו יודען. אויף דעם סײם פֿון 1670 זענען אָבגעפֿרישט געוואָרען די אַלטע בעגרענצונגען פֿאַר יודען: נישט צו האַלטען קײן קריסטליכע דיענערשאַפֿט און נישט אַרויסגעהן פֿון די הײַזער בעת די קריסטליכע פּראָצעסיעס. און דאָס אַלץ האָט דער

סיים געטאָן אין אַ צייט, ווען די מלוכה האָט געהאַט פאַר זיך פיעל וויכטיגע אויפגאַבען, אין אַ צייט, ווען דאָס לאַנד איז געווען צעריסען אויף שטיקער, און די געזעצגעבער וואָלט, דאַכט זיך, נישט געדאַרפט ליגען אין קאָפּ די דאגה וועגען יודישע בעגרענצונגען!

דער לעצטער פוילישער קעניג, וואָס האָט ווירקליך געשיצט די יודען, איז געווען יאַן סאָביעסקי (1674—96), דער פוילישער העלד, וואָס האָט צוריק אויפגעשטעלט דעם פוילישען פרעסטיזש אין אייראָפּאַ. איהם איז אויסגעקומען אָפט צו קעמפפען געגען די יודענפיינדליכע שטימונגען פון דער שליאַחטע, פון די מאַגיסטראַטען און צעחען. אין 1681 איז אין ווילנא פאָרגעקומען אַזאַ פאַל. דאָרט איז געמאַכט געוואָרען אַ פאָלקס-צעהלונג, און דער ווילנער מאַגיסטראַט האָט בעפוילען די יודען אַרויסצוגעהן הינטער דער שטאָדט און דאָרט געצעהלט ווערן צוזאַמען מיט די קריסטען. די יודען האָט מען פערזיכערט, אַז זיי וועט הינטער דער שטאָדט קיין שלעכטס נישט געשעהן. אָבער ווי נאָר זיי זענען אַרויס אויפ'ן פעלד, זענען אויף זיי אָנגעפאַלען די קריסטען, אָנגעהויבען שיסען אויף זיי, שלאָגען און בעראַבעווען. דער מאַגיסטראַט האָט נישט בלויז נישט געשטערט, נאָר אויך געקוקט אויף דער הריגה מיט פערגניגען, און יודען וואָלטען דעמאָלט געווען אָבגעשניטען זעהר שלעכט, ווען אויף זיי זאָלען זיך נישט געווען דערבאַרימען די שילער פון די יעזואיטישע שולען, וואָס האָבען זיי אַרויסגעראַטעוועט פון המון. נישט שטענדיג זענען אָבער די יעזואיטישע שילער געווען אַזעלכע רחמנים און נישט זעלטען זענען זיי אַליין געווען די איניציאַטאָרען פון פיעל אונרוהען אין די יודישע קוואַרטאַלען. די „שילער-געלויפען" זענען דעמאָלט געווען אַ געוועהנליכע ערשיינונג אין די פוילישע שטעדט: די שילער פלעגען פערטשעפּען די יודען אויף דער גאַס, מאַכען סקאַנדאַלען און אויך זיך אַריינרייסען אין די יודישע קוואַרטאַלען און מאַכען קליינע פאָגראָמען. אַזעלכע אונרוהען פלעגען מעהרסטענטייל פאָרקומען דורך די יעזואיטישע שילער אין פויזנא, לעמבערג, ווילנא און בריסק. די אָרטיגע מאַכט האָט געקוקט דורך די פינגער אויף דער דאָזיגער „שטיפעריי" פון דער יוגענד, וועלכע האָט אָפט אָנגענומען אַ געפעהרליכען חאַראַקטער. אין 1687 האָט אין פויזנא צו די „שטיפערישע" שילער זיך פעראייניגט דער פשוט'ער המון, און די איינוואוינער פון יודישען קוואַרטאַל האָבען געמוזט מיט געוועהר אין די הענד זיך פערטיידיגען אין פערלויף

פון דריי טעג. כדי צו פערהיטען זיך פון אזעלכע אנפאלען, האבען די יודישע געמיינדעס פון פיעל שטעדט געצאהלט א יעהרליכען צינז לטובת די קאטוילישע שולען, און דער שטייער איז געווארען א געזעצליכע זאך. די סיימען פלעגען אפילו ארויסטרעטען געגען אזעלכע אנפאלען און צוזאגען יודען פרייהייט פון פערזאן, בעזונדערס ווען מען האט געדארפט איינפיהרען נייע אדער פערגרעסערן די אלטע שטייערען, אבער דער פאקטישער פערטיידיגער פון יודען איז געוועזן נאר דער קעניג אליין. אין קעניגליכען הויף פלעגען קומען בעפאלמעכטיגטע פון די יודישע געמיינדעס מיט פערשידענע ביטעס און ווי זויט מעגליך פלעגט יאן סאביעסקי די בקשות ערפילען. אין סענאט און אויף די סיימען פלעגט מען דעם קעניג אויפווארפען, וואס ער איז אזא יודענפריינד. אין 1693 האט מען אויפ'ן סיים אין גראדנא אויף דעם קעניג'ס ליעבלינג, דעם יוד בצלאל, וואס פלעגט אבנעהמען אין ארענדע די מלוכה-אבצאהלונגען, ארויפגעווארפען זריי'הע בעשולדיגונגען אין בערויבען דער מלוכה, אין גאט-לעסטערונג א. ד. גל. דאס האט מען געטאן אויף להכעיס דעם קעניג, נאר יאן סאביעסקי האט געפאדערט, אז מען זאל דעם יוד בצלאל ערלויבען דורך א שבועה אראבווארפען פון זיך די בעשולדיגונגען, און נאך היסע דעבאטען האט דער קעניג אויסגעפיהרט.

אויב ביי יאן סאביעסקי האבען די יודען זיך צוריק פערפעסטיגט נאך דער שווערער עפאכע פון שחיטות און הריגות, האט די יודישע לאגע זיך וויעדער פערערגערט ביי די קעניגען פון דער זאקסישער דינאסטיע, אויגוסט דער־צווייטער און דער דריטער (1697—1763). די פאליטישע אנארחיע צוזאמען מיט די מפלות אין דער מלחמה מיט שוועדען האבען ארויסגעוויזען, אז די מלוכה, וואס איז געגרינדעט אויף קלאסען-אינטערעסען, אויף דעם ווילקיר פון אויבען און שקלאפעריי פון אונטען, איז אינערליך דורך און פערפוילט. די ירידה פון דער פוילישער מלוכה האט אנגענומען א גרויזאמען חאראקטער. אין א לאנד, וואו יעדער קלאס האט אין זינען געהאט נאר זיינע שמאלע עגאאיסטישע אינטערעסען, וואו די בעשלוסען פון סיים האבען געקענט בטל ווערן, ווען נאר איין דעפוטאט האט נישט איינגעשטימט צו זיי (וועטא-רעכט), אין אזא לאנד האט אויך די רעגירונג נישט געזארגט זיך וועגען די אלגעמיינע אינטערעסען, נאר וועגען איהר פערזענליכער טובה. נאטירליך, זענען ביי אזא ארדנונג שוצלאזער און

מאַכטלאָזער פון אַלע געוועזען די יודען. אויגוסט דער צווייטער און דער דריטער האָבען אפילו אָפיציעל בעשטעטיגט די יודישע רעכטען, אָבער ביי דער אַלגעמיינער מהומה און אַנאַרכיע אין לאַנד איז אַזא אָפיציעלע בעשטעטיגונג בלויז אויפ'ן פאַפיער געוועזען ווינציג. עס איז נויטיג געווען, אַז די העכערע מאַכט זאָל פערטיידיגען די יודישע רעכטען פון די פיינדליכע עלעמענטען נישט בלויז אויפ'ן פאַפיער, נאָר אין לעבען; אָבער די קיסרים פון דער זאַקסישער דינאַסטיע, וואָס האָבען אפילו די אַלגעמיינע מלוכה=אינטערעסען נישט אין זינען געהאַט, האָבען נאָך ווינציגער, נאַטירליך, געקענט טראַכטען וועגען די יודישע אינטערעסען. די קעניגען האָבען זיך נאָר געזאָרגט, אַז די יודען זאָלען פינקטליך צאָהלען זייערע שטייערען, און נישט קוקענדיג דערויף, וואָס צוליעב די מהומות זענען יודען רואינירט געוואָרען, האָט מען די שטייערען דאָך פערגרעסערט.

די אַגענטען פון דער רעגירונג, די וואָיעוואָדעס און סטאַראָסטעס, זענען געוועזען די און'ברחמנות'דיגסטע אונטערדריקער פון דער יודישער בעפעלקערונג. זיי האָבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף אַ מעלקענדיגע קוה, און אויב אַ סטאַראָסטאַ האָט זיך געניטיגט אין געלד, האָט ער פשוט זיך געווענדעט צום יודישען קהל מיט אַ סטראַשונעק, אַז אויב די נויטיגע סומע וועט איהם נישט צוגעשטעלט ווערן, וועט ער אָנווענדען רעפרעסיעס. נאַטירליך, האָט דער סטראַשונעק געהאָלפען און קהל האָט באַלד אריינגעטראָגען די נויטיגע סומע. עס זענען געוועזען אַזעלכע, וואָס האָבען אונטערדריקט יודען נישט צוליעב געלד, נאָר צוליעב פערגניגען, אויס פשוט'ען ווילקיר. אַזוי, למשל, האָט דער קאַניעווער סטראָסטאַ זיך אַמאָל ערלויבט אָנצעוואַרפען אַ הויפען יודען אויף אַ פוהר, צופיהרען זיי צום הויז פון זיינעם אַ פריינד אַ גוט=בעזיצער און דאָרט זיי אויסשיסען, ווי מען שיסט אויס זעק מיט קאַרטאָפעל. דערזעלבער סטאַראָסטאַ פלעגט אָפט זיך מאַכען אַזאַ „פערוויילונג": ער האָט צונויפגענומען יודישע פרויען, בעפוילען זיי אַרויפקריכען אויף אַ בוים און שרייען „קוקו", און דערנאָך האָט ער אין זיי געשאָסען; די פרויען זענען פערוואונדעטע געפאַלען פון בוים און דער פריץ האָט פרעהליך געלאַכט און זיי געוואָרפען געלד.

דער שטאַרקסטער קלאַס אין דער מלוכה, די שליאַכטע, האָט געשיצט יודען נאָר דאָרט, וואו זי האָט זיך אין זיי געניטיגט. אויף די יודען האָבען די פריצים געקוקט, ווי אויף זייערע שקלאַפען, לייב=

אײַגענע. פּונקט ווי דער פּויער האָט בעאַרבײַט די ערד פֿון פּריץ, אַזוי האָט דער יודישער אַרענדאַר פֿערוואַלטעט די בעל=הבתישקײַט פֿון פּריץ און פּאַקטיש איז צווישען זיי ביידע קיין גרויסער אונטערשיד נישט געווען. די פּריצים האָבען זאָגאַר געוואָלט פֿערשקלאַפֿען די יודען אויפֿ'ן געזעצגעבערישען אופֿן און אויפֿ'ן סיים פֿון 1740 האָבען די אַדעליגע אַרײַנגעטראָגען אַ פּראָיעקט, אַז די יודען, וואָס וואוינען אין די גיטער פֿון די פּריצים, זאָלען אָנערקענט ווערן אַלס זייער אײַגענטום, וואָס געהט=איבער בירושה פֿון דור צו דור. דער דאָזיגער ווילדער פּראָיעקט איז אָבגעוואָרפֿען געוואָרען, אָבער פּאַקטיש איז דער יוד געווען אַ עבד נאמן בײַם פּריץ. בײַ די דעמאָלטיגע ווילדע אָרדנונגען, ווען איין פּריץ מיט זײַן סוויטע פֿלעגט פֿלוצלונג אָנפֿאַלען אויפֿ'ן גוט פֿון צווייטען פּריץ, פֿלעגען מעהר פֿון אַלץ לײַדען די יודען. דער פּריץ האָט געהאַט דאָס רעכט צו משפּט'ען זײַנע יודען און טאָן מיט זיי, וואָס זײַן האַרץ בעגעהרט. בעת די פּראָווינציעלע סיימען און צוזאַמענפֿאָהרען פֿון דער שליאַחטע איז אײַנגעפֿיהרט געוואָרען אַ מנהג צו „פֿערווײַלען זיך" דורך אָנפֿאַלען אויף די יודישע הײַזער און שוהלען. געגען די דאָזיגע ווילדע פֿערווײַלונגען האָט שאַרף פּראָטעסטירט דער וואַרשאַווער סיים פֿון 1717 און געדראָהט מיט בעשטראָפֿונגען, אָבער נישט אַזוי לײַכט איז געווען אויסצעוואָרצלען דעם דאָזיגען מנהג.

אין די שטעדט ווידער האָט זיך געפֿיהרט דער אַלטער קאַמפּף צווישען די יודען און די קריסטליכע סוחרים און האַנדווערקער. כּדי צו קאָנקורירען מיט די יודישע הענדלער און בעלי=מלאכות, האָבען די קריסטען צוגעגעבען זייער קאַמפּף אַ רעליגיעזען כאַראַקטער און אָפּט אָנגערייצט דעם המון געגען די יודען. זיי צו הילף איז געקומען דער אַלטער שונא פֿון יודען: די גייסטליכע. דער זאַמען, וואָס די יעזואיטען האָבען פֿערזייעט, האָט געגעבען גוטע פֿרוכטען. די אַגיטאַציע געגען די „אונגלויביגע" איז געוואָרען איינע פֿון די הויפּט=קרעפֿטען אין דער אינערליכער פּאָליטיק פֿון פּוילען אין יענער צײַט. די בעשלוסען פֿון די קאַטוילישע סינאָדען זענען לויט זייער טאָן און אינהאַלט דורכגעדרונגען מיט פֿערביסענער שנאה צו יודען. דער לאָוויטשער סינאָד פֿון 1720 האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, „אַז די יודען זאָלען זיך נישט דערוועגען אין ערגעץ צו בויען נײַע שוהלען און רעמאָנטירען די אַלטע", אַזוי אַז אין פֿערלויף פֿון אַ געוויסער צײַט זאָלען

די יודישע שוהלען אינגאנצען פערשוואונדען ווערן דורך שרפות אָדער דורך איינפאלען. פון ענדע 17=טען יאָהרהונדערט זענען זעהר אָפט געוואָרען די בלוט=בלבולים אויף יודען און נישט=זעלטען זענען די בלבולים פּראָוואָצירט געוואָרען דורך דער קלעריקאלער פּארטיי. די ריטועלע פּראָצעסען פלעגען בעטראכט ווערען אין העכסטען געריכט — אין לובלינער טריבונאל, און נישט=זעלטען האבען זיי זיך געענדיגט מיט טויט=שטראָף פאר אונשולדיגע מענשען.

די גרעסטע פּראָצעסען פון דעם סאָרט (דער סאנדאָמירער 1710—1698, פּויזנער 1736, זשיטאָמירער 1753, וואָיסלאַוויצער 1760) זענען געפיהרט געוואָרען אויפ'ן שטייגער פון דער אינקוויזיציע. דער סאנדאָמירער פּראָצעס איז ארויסגערופען געוואָרען דורכדעם, וואָס א קריסטין האט אונטערגעוואָרפען איהר נישט=געזעצליך געבוירענעם קינד הינטער דער טהיר פון א יודען און געגעבען די גייסטליכע א מעגליכקייט צו פערפיהרען א פּראָצעס וועגען א כלומר'שט ריטועלער ערמאָרדונג. דער פּראָצעס איז דורכגעגאנגען אלע געריכט=אינסטאנציעס און שטארק פערפלאָנטערט געוואָרען א דאנק דער אגיטאציע פון פאנאטישען קסיאָנדז סטעפאן זשוהאָווסקי. אין פּויזנא האט דער פּראָצעס וועגען בלוט=בלבול זיך געצויגען גאנצע 4 יאָהר. אין דער ערמאָרדונג זענען בעשולדיגט געוואָרען 2 פּרנסים פון קהל, א שתדלן און א בעל=דרשן. די אלע 4 האט מען ארעסטירט און שרעקליך געפּייניגט. דער שתדלן און דער דרשן זענען פון די ענוים געשטאָרבען אין תפיסה, די איבעריגע זענען דורכ'ן וואַרשאַווער געריכט פריי געשפּראָכען געוואָרען, מיט דעם תנאי, אז זיי און נאך דריי אָנגעזעהענע קריסטען זאָלען שווערען, אז יודען בענוצען נישט קיין קריסטליך בלוט צו די מצות. אין זשיטאָמירער פּראָצעס זענען געווען אָנגעקלאָגטע 24 יודען; זיי האט מען אזוי לאנג געפּייניגט, ביז זיי האבען זיך מודה געווען אין פערברעכען, וואָס זיי זענען נישט בעגאנגען, און זענען פער'משפט געוואָרען צום טויט, 11 פון זיי האט מען אָבגעשונדען די הויט לעבעדיגערהייד, די איבעריגע האבען זיך געראטעוועט פון טויט א דאנק דעם, וואָס זיי האבען זיך אָבגע'שמדט. אין וואָיסלאַוויצער פּראָצעס זענען שוין אלס בעשולדיגטע ארויסגעטרעטען דער גאנצער קהל. צום געריכט האט מען אָנגעקלאָגט די רבנים און די פיהרער פון קהל. איינער פון די בעשולדיגטע, א רב, האט אין טורמע זיך גענומען דאס לעבען, די איבעריגע 4 זענען פער'משפט געוואָרען צום טויט. פאר'ן טויט האבען די נלחים איינגערעדט די

געפּייניגטע, אַז זיי זאָלען זיך אָב'שמד'ען, און דערפאַר האָט מען זיי פערלייכטערט דעם טויט: זיי האָט מען אָבגעהאַקט די קעפּ. אויפגע-רעגט דורך די דאָזיגע אינקוויזיציאָנס-פּראָצעסען, האָבען די יודען גע-שיקט א דעפּוטאַטציע צום פּויפּסט אין רוים מיט א ביטע, אַז ער זאָל ערקלערען די בעשולדיגונגען אין געברויכען קריסטליך בלוט אַלס א בלבול. דער פּויפּסט האָט בעפוילען זיין פאָרשטעהער אין וואַרשא, אַז ער זאָל זעהן ווירקען געגען די בלבולים. דאָסזעלבע האָט געבעטען אויך דער קעניג אויגוסט דער דריטער, אָבער די אָבערגלויבענס אין די פאָלקס-מאַסען זענען שוין געווען אַזוי פעסט, אַז עס איז שווער געווען זיי אויסצוואָרצלען. זאָגאַר די געבילדעטע קלאַסען פון פוילען האָבען געגלויבט אין די שקרים און איינער א שריפטשטעלער פון יענער צייט דערצעהלט בתמימות: „פּונקט ווי די שליאַכטישע פריי־הייט איז נישט מעגליך אָהן וועטאָ, אַזוי איז די יודישע מצה נישט מעגליך אָהן קריסטליך בלוט".

דערווייל איז פוילען אַלץ מעהר און מעהר געפאַלען און מיט שנעלע טריט זיך דערנעהענטערט צו איהר אונטערגאַנג. שוין ווען אַלס קעניג איז אויסגעקליבען געוואָרען סטאַניסלאַוו-אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי (1764) האָט פוילען פאַקטיש זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון רוסלאַנד. דורך גרינדליכע רעפאָרמען וואָלט מען נאָך אפשר געקענט אָבראַטעווען די מלוכה פון אונטערגאַנג, אָבער דער אַלטער רעשים פון קלעריקאַליזם און קלאַסען-אינטערעסען האָט נישט געקענט און נישט געוואָלט זיך אַליין פער'משפט'ען צום טויט און עס האָט זיך ווייטער געפיהרט די אַלטע פּאָליטיק. ביי סטאַניסלאַוו-אויגוסט איז פאָרטגעזעצט געוואָרען די אַלטע פּאָליטיק אויך בנוגע צו יודען. אָנשטאָט צו זאָר-גען זיך וועגען גרינדליכע אויסבעסערונגען אין דער לאַגע פון יודען, אַלס איינעם פון די וויכטיגסטע עלעמענטען פון דער בעפעלקערונג, האָט די פּוילישע רעגיערונג נאָר געטראַכט, ווי אַזוי וואָס בעסער אויס-נוצען די יודען אַלס א מעלקעדיגע קוה פאַר שטייערען און צינזען. דער וואַרשאַווער סיים פון 1764, וועלכער האָט זיך פערנומען מיט אויס-אַרבייטען אינערליכע רעפאָרמען, האָט געפונען פאַר נויטיג צו רעפאָר-מירען אין דער לאַגע פון די יודען נאָר דאָס סיסטעם פון מלוכה-שטייערען. אָנשטאָט דעם, וואָס פריהער האָט מען יעהרליך בעשטימט איין אַלגעמיינע סומע פון שטייערען אויף אַלע יודען און דער „ועד" האָט שוין דערנאָך פונאַנדערגעטיילט די סומע צווישען די בעזונדערע

קהילות, האָט מען יעצט, לויט דער נײַער „קאָנסטיטוציע", אײַנגעפֿיהרט אַ שטײַער פֿון צוויי גילדען אויף יעדען נפש און פֿאַר דער סומע איז פֿעראַנטוואָרטליך געווען יעדע קהילה בעזונדער. די דאָזיגע רעפֿאָרם האָט נאָר פֿערגרעסערט די אַלגעמיינע סומע שטײַערען, וואָס איז שוין אַזוי אויך געווען גענוג גרויס, וועהרענד פֿאַר יודען האָבען זיך פֿאַר־מאַכט פֿיעל קוועלען פֿון פּרנסות. די שליאַחטע האָט גוט געהיט איהרע אינטערעסען און בײַם אויסקלײַבען דעם קעניג האָט זי איהם געשטעלט אַ בעדינג, אַז יודען זאָלען נישט טאָרען נעהמען אין אַרענדע די מלוכה־גיטער און די מלוכה־שטײַערען. לויט דעם פֿערלאַנג פֿון די קריסטליכע סוחרים האָט דער סײם פֿון 1768 אויך צוריק אײַנגעפֿיהרט יענעם פּונקט פֿון דער אַלטער קאָנסטיטוציע, לויט וועלכען אין פֿיעל שטעדט האָבען יודען נישט געטאָרט זיך פֿערנעהמען מיט האַנדעל סײַדען דורך אַ ספּעציעלער ערלויבניש פֿון מאַגיסטראַט.

אין דער צײַט האָט דערוויל אין אוקראַינאַ, אין דעם טהײל, וואָס איז נאָך געווען אין די פּוילישע הענד, זיך אויפֿגעהויבען אַ שטאַרקע בעוועגונג געגען די פּאָליאַקען און יודען. די רוסישע „חלאָפּעס" האָבען נישט געקענט אַזוי גיך פֿערגעסען די צײַטען פֿון חמעלניצקי, ווען זיי, די פֿערשקלאַפּטע פּויערען, האָבען זיך געבאָדען אין בלוט פֿון די פּריצים און יודען און רײַך געוואָרען פֿון אָנגעראַבעוועטען גוטס. אין מאָמענטען פֿון אינטריגעס און מהומות, מיט וועלכע עס איז אַזוי רײַך געווען די פּוילישע מלוכה, האָט די דאָזיגע ערינערונג וועגען די אַלטע צײַטען זיך געלאָזט הערען. די ענטלאָפֿענע פּראַוואָ־סלאַווגע פּויערען־לײַב־אײגענע, זאַפּאָראָזשער און קאָזאַקען פֿלעגען זיך פֿעראײניגען אין פֿרײַע דרוזשינעס פֿון הײַדאַמאַקען און פֿון צײַט צו צײַט אָנפֿאַלען אויף די פּוילישע גיטער און יודישע שטעדטלעך. אין מאָמענטען פֿון אונרוהען אין דער מלוכה אָדער פֿון פּאָליטישע קריזיסען האָבען די דאָזיגע אָנפֿאַלען אָנגענומען אַ כאַראַקטער פֿון גרויזאַמע רוי־בערײַען. אַזוי, צום בײַשפּיעל, האָבען הײַדאַמאַקען, וואָס זײַנען געווען גוט אָרגאַניזירט אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון קאָזאַקען־פּאָלקאָווניקעס, אין 1734 און 1750 פֿערוויסטעט פֿיעל דערפֿער און שטעדט אין וואָהלין, פּאָדאָל און קיעווער ראַיאָן און אויסגעה'רג'עט פֿיעל פּריצים און יודען. נאָר מיט אַ בעזונדער קראַפֿט האָט די בעוועגונג פֿון די הײַדאַמאַקען זיך ענטוויקעלט אין 1768. רוסלאַנד, וואָס האָט שוין פֿון לאַנג פֿאַקטיש געהאַט די ממשלה אויף פּוילען, האָט דאַן געשטעלט דער פּוילישער

רעגירונג א פאדערונג, אז די פראוואסלאווע אונטערטאנען אין פוילען זאל געגעבען ווער, פאלקאמע רעליגיעזע פרייהייט און פאליטישע רעכטען. א גרויסער טייל פון דער שליאכטע און גייסטליכע זענען געווען געגען דער פאדערונג און, אבטיילענדיג זיך פון דער פוילישער רעגירונג, וואס איז אין אלץ געווען נאכגעביג פאר דער רוסישער מאכט, האט די שליאכטע זיך פעראייניגט אין דער בעוואוסטער „קאנפעדעראציע", וואס איהר ציעל איז געווען צו בעשיצען די אלטע פוילישע ארדנונג פון די פרעמדע פעלקער. אין דער צייט, ווען דאס פעראייניגטע מיליטער פון רוסלאנד און פון פוילישען קעניג האט זיך געשלאגען מיט די „קאנפעדעראטען", האבען אין אוקריינא אויסגעבראכען אונרוהען. די אגיטאטארען פון די פראוואסלאווע גייסטליכע און זאפאראזשער האבען אונטערגעהעצט די פויערען, וועלכע מען האט איינגערעדט, אז די קאנפעדעראטען ווילען אויסווארצלען די פראוואסלאוויע, און צווישען די מאסען איז ארומגעגאנגען א געפעלשטער בעפעהל פון דער רוסישער קייזערין יעקאטערינא וועגען „פערטיליגען די זשידעס און די ליאכעס".

אין דער שפיץ פון דער בעוועגונג איז געשטאנען דער זאפאראזשער קאזאק זשעלעזניאק. אנהויבענדיג פון אפריל 1768, האבען די באנדעס פון זשעלעזניאק זיך געהאלטען אין דעם ראיאן פון דער יעצטיגער קיעווער גובערניע און געראבירט און גע'הרג'עט די פריצים און די יודען. אויף א בוים האבען די היידאמאקען אויפגעהאנגען א פאליאק, א יודען און א הונט און געמאכט א אויפשריפט: „א ליאך, א זשיד און א הונט האבען אלצאיינע אמונה". א שרעקליכע שחיטה צווישען יודען האבען די היידאמאקען געמאכט אין די שטעדטלעך ליסיאנקא און געטיעוו. פון דארטען זענען זיי אוועק קיין אומאן, וואס איז געווען גוט בעפעסטיגט און וואוהין עס זענען ענטלאפען צעהנדליגער טויזענדער פאליאקען און יודען. די שטאדט איז אויף אזוי ווייט געווען איבערפולט מיט אנגעלאפענע, אז די נייע אנגעקומענע האבען שוין קיין ארט נישט געהאט. אומאן האט געהערט צום וואיעוואדא פאטאצקי און זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון גובערנאטאר מלאדאנאוויטש. אין זיין רשות איז געווען א אבטיילונג פון דער קאזאקען-מיליציע ביי'ם הויף, אונטער דער אנפיהרונג פון סאטניק גאנטא. דעם דאזיגען גאנטא האט מען נאך פריהער חושד געווען, אז ער האט פערבינדונגען מיט די היידאמאקען, נאר דאך האט מלאדאנאוויטש איהם ארויסגעשיקט

מיט אַ אָבטהײלונג קאָזאַקען געגען מיליטער פֿון זשעלעזניאַק. ווי מען האָט געדאַרפֿט ערוואַרטען, האָט גאָנטאַ זיך פֿעראײניגט מיט די הײדאַמאַקען, און בײדע אָנפֿיהרער זענען געגאַנגען אויף אומאַן. דעם ערשטען טאָג האָט די שטאָדט זיך פֿערטײדיגט ענערגיש. די פּאָליאַקען צוזאַמען מיט די יודען האָבען אײניג געאַרבײט בײ׳ם פֿערפֿעסטיגען די ווענט און געשאָסען פֿון האַרמאַטען און ביקסען. אָבער נישט אַלע פּאָליאַקען זענען געווען גרײט צו פֿערטײדיגען זיך. פֿיעל האָבען נאָר געטראַכט וועגען דעם, ווי אַזוי צו ראַטעווען זיך אַלײן. ענדליך האָט דער גובערנאַטאָר אַלײן אָנגעהויבען פֿיהרען פֿרײנדליכע אונטערהאַנדלונגען מיט די הײדאַמאַקען, און ווען יענע האָבען איהם פֿערזיכערט, אַז זײ זענען נאָר אויסען די יודען, האָט מלאַדאַנאָוויטש זיך בערוהיגט און זײ געעפֿענט די טויערען. צוערשט האָבען די הײדאַמאַקען ווירקליך זיך גענומען צו די יודען, מיט אַכזריות זײ גע׳הרג׳עט, געטרעטען מיט די פֿיס פֿון די פֿערד, אַראָבגעוואָרפֿען פֿון די דעכער, געשטאָכען מיט שפּיזען. העכער דרײ טויזענד יודען האָבען זיך פֿערמאַכט אין דער גרויסער שוהל. ווען די הײדאַמאַקען זענען צוגעקומען צו דער שוהל, זענען אײניגע יודען אויף זײ אָנגעפֿאַלען מיט מעסערס און עטליכע פֿון זײ דער׳הרג׳עט. די איבעריגע יודען האָבען נאָר גאָט געבעטען און פֿערהיליכט די שוהל דורך יללות. כדי צו מאַכען פֿון די יודען וואָס גיכער אַ סוף, האָבען די הײדאַמאַקען צוגעשטעלט צו דער שוהל אַ האַרמאַט, אויפֿגעריסען די טהיר און געמאַכט פֿון דער שוהל אַ בלוט־באָד. ווען זײ האָבען געענדיגט מיט די יודען, האָבען די הײדאַמאַקען זיך גענומען צו די פּאָליאַקען; פֿיעל פֿון זײ האָבען זײ אויסגעשאָכטען אין קאָסציאָל; צווישען אַנדערע איז אויך דער׳הרג׳עט געוואָרען דער גובערנאַטאָר מלאַדאַנאָוויטש. די גאַסען פֿון שטאָדט זענען געווען איבערפֿולט פֿון טויטע קערפּער און אַ טײך בלוט האָט פֿערפֿלײצט די שטאָדט. אין דער דאָזיגער שחיטה זענען אומגעקומען אַנ׳ערך 20 טויזענד פּאָליאַקען און יודען.

אין דערזעלבער צײט האָבען די קלענערע דרוזשינעס פֿון די הײדאַמאַקען געמאַכט בלוט־בעדער אין אַנדערע שטעדט, ווי פֿאַסטאָוו, זשיוואָטאָוו, גראַנאָוו און מולטשין. דאָרט, וואו עס האָט אַמאָל געבושעוועט חמעלניצקי, האָט יעצט ווידער זיך געגאָסען יודיש בלוט. נאָר דאָסמאָל האָט די קאַטאַסטראָפֿע נישט אָנגענומען אַזאַ שרעקליכען כאַראַקטער, ווי אין 1648. דאָס רוסישע מיליטער און דאָס מיליטער פֿון

פוילען האָבען ענערגיש געאַרבייט צו דערשטיקען דעם בונט. באַלד נאָך דער אומאַנער שחיטה האָט מען געכאַפּט זשעלעזניאַק׳ן און גאָנטאַ. דער לעצטער איז געטויט געוואָרען דורך אַ שרעקליכען טויט: פון איהם האָט מען פּאַסענווייז אַראָבגעריסען די הויט און דערנאָך צושניטען אויף 4 שטיקלעך. די איבעריגע הײַדאַמאַקען זענען אויסגעהרג׳עט געוואָרען אָדער גענומען געוואָרען אין געפענגניש דורך דעם פוילישען מיליטער-אָנפיהרער סטעמפּקאָווסקי.

סוף כל סוף האָט די פוילישע מלוכה, וואָס איז געווען צוריסען אויף שטיקער, אָבגעשוואַכט דורך די פיעל מפּלות און דורך דער אינערליכער רייסעניש צווישען די בעזונדערע קלאַסען אין פערלויף פון הונדערטער יאָהרען, געמוזט אונטערגעהן. אין 1772 זענען די פוילישע גרעניץ-פּראָווינצען דאָס ערשטע מאָל פונאַנדערגעטיילט געוואָרען צווישען די דריי נאָהענטע מלוכות: רוסלאַנד, עסטרייך און פּרייסען. רוסלאַנד האָט בעקומען אַ גרויסען טייל פון ביעלאָרוסיע, עסטרייך — גאַליציען און אַ טייל פּאָדאָליען, פּרייסען — פּאָמעראַניען. דער גרעסטער טייל פון דער יודישער בעפעלקערונג איז אַרייַנגעפאַלען צו רוסלאַנד און עסטרייך. דאָס איז געווען דער ערשטער גרויסער קלאַפּ פאַר פוילען. די פּאָליאַקען האָבען לויט דער איניציאַטיוו פון רוסלאַנד דאַן געגרינדעט אַ העכערען רעגיערונגס-אָרגאַן — „דער שטענדיגער ראַט" (1775–83), וואָס האָט געדאַרפט זוכען עצות, ווי אַזוי צו רעפאָרמירען דאָס אינערליכע לעבען פון פוילען. די בעסטע פאָרשטעהער פון דער געזעלשאַפט האָבען בעשלאָסען אָנהויבען די רעפאָרמען פון דער יוגענד-ערציהונג. אין 1773 האָט דער פּויפּסט מבטל געמאַכט דעם יעזואיטישען אָרדען אין פוילען און דערמיט אָבגעראַטעוועט די פוילישע יוגענד פון דער שעדליכער יעזואיטישער ווירקונג. עס איז געגרינדעט געוואָרען אַ רייהע נייע שולען און די אַלטע זענען רעפאָרמירט געוואָרען. איינער פון די מיטגליעדער פון דער קאָמיסיע, וואָס האָט בעטראַכט די מיטלען צו רעפאָרמירען די מלוכה, אַנדזשיי זאַמאָיסקי, האָט אויך אויסגעאַרבייט אַ פּראָיעקט וועגען רעפאָרמירען די געזעצען וועגען יודען. לויט דעם פּראָיעקט האָבען יודען געדאַרפט בעקומען פרייהייט פון פּערזאָן און פערמעגען און אין אַ געוויסער מאָס אויך פרייהייט פון רעליגיע; נאָר אין די שטעדט האָבען יודען געדאַרפט וואוינען אָבגעזונדערט פון די קריסטען; די יודען, וואָס האָבען נישט קיין בעשטימטע בעשעפטיגונג אָדער קאַפּיטאַלען, דאַרפען דערווייטערט ווערן פון דער מלוכה; יודען ווערט אויך ער-

לויבט צו פערנעהמען זיך מיט ערד-ארבייט, אבער זיי טארען נישט זיין קיין ערד-בעזיצער. דער דאזיגער קאנסערוואטיווער פראיעקט בעווייזט, ווי ווייט אפילו די בעסטע פארשטעהער פון דער דעמאלטיגער פויליר-שער געזעלשאפט זענען געווען פרעמד פון א גערעכטיגער בעציהונג צו יודען. ערשט אין די סאמע לעצטע יאהרען פון דער פוילישער מלוכה זענען אין דער פוילישער געזעלשאפט, אונטער דער השפעה פון דער אייראפעאישער בעפרייאונגס-בעוועגונג, ענטשטאנען אמת-הומאנישע און גערעכטיגע בעציהונגען צו יודען. אבער דעמאלט איז שוין געווען צו-שפעט. פוילען האט שוין דאן אבגעלעבט איהרע לעצטע טעג. נאך געמאכט אייניגע העראאישע פראבעס זיך אויפצוהויבען, אויפלעבען, אבער די פוילישע מלוכה איז שוין נישט געווען אימשטאנד צו בעפרייען זיך פון די שארפע נעגעל פון די פרעמדע מלוכות, וואס האבען ווי רויבער זיך ארומגעזאמעלט ארום איהר און אבגעווארט איהר טויט. עס האט זיך אנגעהויבען די נסיסה, דערנאך דער טויט און צוזאמען מיט דעם אונטערגאנג פון פוילען איז אויך דער געוועזענער צענטר פון פוילישען יודענטום ארייגעטרעטען אין א נייעם היסטארישען פאזיס.

אין דער צייט, ווען צווישען די פוילישע קלאסען און פארטייען האט געהערשט אזא רייסעניש און דעזארגאניזאציע, וואס האט געבראכט צום אונטערגאנג פון פוילען, זענען יודען געווען שטארק מיט זייער אינערליכער אחדות און שטרענגער צענטראליזאציע, וואס האט געהאל-טען פעסט אין איהרע הענד דעם יחיד און איהם געמאכט אונטערטעניג פאר'ן כלל. צי די דאזיגע שיטה פון שטרענגער צענטראליזאציע, ווען דער יחיד האט כמעט קיין פרייהייט נישט, איז א גוטע שיטה אדער נישט, דערווייל האט דאס דאזיגע סיסטעם אין יענער צייט געבראכט פיעל נוצען און ווער ווייסט, צי יודען אין פוילען וואלטען געוועזען ארויס אזוי פערהעלטניסמעסיג גאנץ, ווען נישט זייער אינערליכע פעסטע ארגאניזאציע. זענענדיג אבגעזונדערט פון אלע ארומיגע קלאסען, ארומגערינגעלט מיט שונאים, האבען די פוילישע יודען געפיהלט און פערשטאנען, אז זיי מוזען זיין אייניג אינערליך און מיט געמיינזאמע קרעפטען קעמפפען געגען די אויסערליכע פיינדליכע עלעמענטען. אייגער פון די אויפרופען, מיט וועלכע דער „ועד ארבע ארצות" אין יאהר 1676 האט זיך געווענדעט צו די קהילות, הויבט זיך אן מיט

אזעלכע ווערטער: „שווער האבען מיר געזינדיגט פאר גאט, די מהומה וואקסט פון טאג אויף טאג; עס ווערט אלץ שווערער צו לעבען; אונזער פאלק האט נישט קיין ווערט צווישען אלע אנדערע אומות. עס איז וואגאר א וואונדער, ווי אזוי, נישט קוקענדיג אויף אלע אומגליקען, עקזיסטירען מיר נאך. דאס איינציגע, וואס אונז איז געבליבען צו טאן, איז — פעראייניגען זיך אין איין פערבאנד, אין גייסט פון שטרענגער אחדות מיט גאטס געבאטען און מיט די בעפעהלען פון אונזערע צדיקים און מנהיגים". ווייטער געהט א רייהע בעפעהלען צו די מיטגלידער פון די קהילות, אז זיי זאלען פאלגען אין אלץ זייערע געמיינדע-פערוואלטונגען, נישט נעהמען אין ארענדע שליאכטישע אימעניעס און נישט מאכען קיין שותפות-האנדעל מיט קריסטען אהן דער ערלויבניש פון קהל, ווייל אזעלכע זאכען קענען ארויסרופען א כעס און צארן מצד די קריסטען; עס ווערט אויך פערבאטען „אבצוגעבען דאס יודישע גוטס אין פרעמדע הענד", ארויסרופען מחלוקת און סכסוכים אין די קהילות א. א. וו. די קהל-אדמיניסטראציע האט געשטרעבט צו פאלקאמער ממשלה איבער דעם יחיד, אזוי אז ער זאל זיי ווייט מעגליך זיין אבגעשלאסען פון דער אויסערליכער וועלט. די רעגירונג אליין האט אויך געשטיצט די דאזיגע ארדנונג, ווייל פאר איהר איז דאס געווען זעהר גינסטיג. פאר איהר איז בעסער געווען האבען צו טאן מיט ארגאניזירטע קהילות, איידער ווי מיט איינצעלנע יודען, דעריבער האט די רעגירונג געגעבען דעם קהל ברייטע אדמיניסטראטיווע און געריכטליכע פאלמאכטען. דער קהל איז געווען פעראנטווארטליך פאר דער רעגירונג פאר יעדען חטא פון יחיד, אזוי אז די מאכט פון קהל האט געמוזט אלץ זיך פערברייטערן. דאס האט געבראכט צו א שטרענגער דיסציפלין, אבער אויך מיטגעהאלפען צו פערפעסטיגען די יודישע געזעלשאפטליכקייט.

ביי דער רעגירונג איז דער קהל געווען בעזונדערס טייער דערמיט, וואס דורך איהם זענען אויפגעמאהנט געווארען די שטייערן פון די יודען. יעדער יאהר האבען די סיימען בעשטימט די אלגעמיינע סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג און די קהילות האבען שוין אליין פונאנדערגעטיילט די דאזיגע סומע צווישען זיך און געווען פעראנטווארטליך פאר דער רעגירונג, אז די סומע זאל פינקטליך אריינגעטראגען ווערן. די רעגירונג איז אויף אזא אופן געווען פעראינטערעסירט, אז די קהל-אדמיניסטראציע זאל האבען ביי יודען א אוי=

מאָריטעט און דעריבער איהר געגעבען ברייטע רעכטען. אין 1672 האָט דער קעניג געגעבען די קהילות פון ליטא דאָס רעכט אויסצושליסען פון די געמיינדעס אָדער בעשטראָפען מיט אנדערע שטרענגע מיטלען יענע איינצעלנע יודען, וועלכע רייצען אויף מיט זייערע פערדאָרבענע מעשים די יודישע בעפעלקערונג. אין 10 יאָהר ארום האָט דער בריס=קער סטאַראָסטא אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אז קיינער פון די פריצים זאָל נישט לייהען קיין געלד פריוואַטע פערזאָנען פון דער יודישער בע=פעלקערונג אָהן דער ידיעה פון קהל. דער דאָזיגער בעפעהל איז אַרויסגעגעבען געוואָרען לויט דער ביטע פון קהל אליין, וועלכער איז געווען פעראַנטוואָרטליך פאַר די באַנקראָטען פון זיינע מיטגלידער. דער לעמבערגער וואָיעוואָדא האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל (1692), אז אָהן דער ידיעה פון די קהל=פרנסים וועגען דער אָרענטליכקייט פון די אַרענדאַרען זאָל מען קיינעם פון די יודען נישט אָבגעבען אין אַרענדע די פערשידענע מלוכה=אָבצאָהלונגען. פריוואַטע פערזאָנען האָבען געקענט אָבקויפען אָדער נעהמען אין אַרענדע אונבעוועגליכע גיטער נאָר מיט דער ערלויבניש פון קהל (חזקה). אָהן זיין ערלויבניש און אָהן אָבצאָהלען אַ ספּעציעלען שטייער (חזקת ישוב) האָט קיינער נישט געקענט זיך בעזעצען און צוגעשריבען ווערן צו אַ געוויסער קהילה.

די גרעניצען פון דער געמיינדע=אויטאָנאָמיע פלעגען בעשטימט ווערן דורך דער אָרטיגער מאַכט און נישט אומעטום זענען זיי געווען גלייך. אַלס מוסטער פון אַ פרייער געמיינדע=קאָנסטיטוציע קען דינען דער אוסטאַוו, וואָס דער וואָיעוואָדא פון „טשערוואָנאַ רוס" האָט אין 1692 אַרויסגעגעבען דעם לעמבערגער צענטראַל=קהל. לויט דעם דאָ=זיגען אוסטאַוו, האָט די געמיינדע פון צייט צו צייט געוועהלט איהרע אָנפיהרער „לויט זייערע מנהגים און רעכטען" און די אַדמיניסטראַציע האָט נישט געהאַט קיין רעכט זיך אַריינצומישען אין די וואַהלען. די אויסגעוועהלטע פאָרשטעהער פון קהל ווערן אָנערקענט אַלס פאָלקאָמע נאַטשאַלניקעס און ריכטער פון זייער געמיינדע. די פּראָצעסען צווישען איין יודען און צווייטען דאַרפען בעטראַכט ווערן נאָר אין בית=דין, וואָס בעשטעהט פון רבנים און געמיינדע=פאָרשטעהער. אויב ווידער אַ יוד האָט געוואָלט אָנגעבען אַ אַפּעלאַציע אויף'ן פסק פון בית=דין, אָדער אויב אַ יוד האָט געהאַט אַ פּראָצעס מיט אַ קריסט, זענען אַזעלכע פּראָצעסען בעטראַכט געוואָרען אין געריכט פון פאַר=וואָיעוואָדא, דורך אַ ספּעציעלען „יודישען ריכטער", ד. ה. אַ קריסט, וואָס פער=

נעהמט זיך ספּעציעל מיט יודישע ענינים. דער דאָזיגער „יודישער ריכטער” ווערט בעשטימט דורך דעם פאָד=וואָיעוואָדא פון צוויי קאנדידאַטען, וואָס ווערן אָנגעוויזען דורך דעם יודישען קהל. די פּראָצעסען פון דעם דאָזיגען געריכט דאַרפען פאָרקומען נאָהנט פון דער שוהל, אין דער אַנוועזענהייט פון יודישע פאָרשטעהער און דערבײַ דאַרף דער „יודישער ריכטער” זיך רעכנען נישט בלויז מיט די אַלגעמיינע געזעצען, נאָר אויך מיט די יודישע דינים. דאָס געריכט האַלט אָב זיצונגען צוויי מאָל אַ וואָך, נאָר בײַ אויסנאַהמען ווערט בעשטימט אַ עקסטרע זיצונג, אויסער אין די יודישע ימים טובים. אויפ'ן געריכט רופט מען אַרויס דעם בעשולדיגטען דורך אַ שמש. די פּראָטאָקאָלען פון געריכט ווערן אָבגעהיט אין דעם „געריכטס=שטיבעל”. די אַפּעלאַציעס אויף דעם אורטייל פון דעם געריכט ווערן בעטראַכט דורך דעם וואָיעוואָדא.

די וואַהלען אין קהל פלעגען, ווי פריהער, פאָרקומען יעהרליך אין חול=המועד=פּסח. דער דאָזיגער מנהג איז מיט דער צייט געוואָרען אַ געזעץ און ווען דער בריסקער קהל האָט איינמאָל צוליעב פּערזענליכע פּניות אָבגעלעגט די וואַהלען אויף שפּעטער, איז אָנגעקומען פון ווילנער העטמאַן אַ שטרענגער פאָרוואורף דעם קהל. די וואַהלען זענען געווען צוויי=פאַכיגע, דורך אַ בעגרענצטער צאָהל וועהלער, און קאַנדידאַטען אַלס קהל=פאָרשטעהער זענען געווען נאָר מענשען מיט אַ גרויסען פערמעגענס=צענז, ווי הויז=בעזיצער, גרויסע שטייער=צאָהלער, אָדער מענשען מיט אַ גייסטיגען צענז, ווי רבנים און למדנים. די אָרימע קלאַסען און עם=הארצים האָבען זייערע פאָרשטעהער אין קהל נישט געהאַט און זייערע אינטערעסען האָבען דעריבער אָפט געליטען. אין 18=טען יאָהרהונדערט הערען זיך אַלץ אָפטער אָנקלאָגען פון די „פּראָסטאַקעס” אויף דעם ווילקיר פון דער קהל=פיהרונג און איהר דעספּאָטישער מאַכט. — אַזוי ווי די דערפיזר און קליינע שטעדטלעך האָבען קיין אייגענע פערוואַלטונג ניט געהאַט, נאָר געהערט צו דער געמיינדע=פערוואַלטונג פון זייער ראַיאָן, זענען צווישען איין קהילה און דער צווייטער אָפט פאָרגעקומען סכסוכים צוליעב די דאָזיגע שטעדטלעך און דערפער. יעדער קהל האָט געוואָלט זיי צורעכענען צו זייער ראַיאָן, ווייל דורך זיי פלעגען זיך פערגרעסערן די הכנסות פון קהל. אַזעלכע סכסוכים פלעגען בעטראַכט ווערן דורך דעם „ועד ארבע ארצות” און „ועד קהלות ראשיות דליטא”.

אויף די „ועדים" פלעגען בעטראכט ווערן אלגעמיין-נאציאנאלע פראגען און עס זענען בעשטימט געווארען די בעציהונגען צו דער רעגירונג. ביי די ועדים פלעגען זיך געפינען „שתדלנים", וואס פלעגען פאהרען קיין ווארשא אויף די זיצונגען פון סיים מיט השתדלות'ען וועגען פערשידענע יודישע רעכטען. דער פוילישער „ועד" פלעגט ווי פריהער אבהאלטען זיינע זיצונגען פעריאדיש אין לובלין און אין אנדערע שטעדט, און דער ליטווישער „ועד" פלעגט זיך פערזאמלען אין פערשידענע שטעדט, ווי חאמסק, סיעלץ, מיר, סלוצק און בריסק. אין ענדע 17-טען יאהרהונדערט, ווען מען האט געדארפט איינארדנען די צורואינירטע געזעלשאפטליכע ארדנונג, האבען די ועדים ארויסגעוויזען א בעזונדער אינטענסיווע טעטיגקייט. די רעגירונג האט שטענדיג פערטיידיגט דעם אויטאריטעט פון די ועדים. אין 1687 האט דער „ועד ארבע ארצות" זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג, אז זיי קענען נישט נעהמען אויף זיך די פעראנטווארטליכקייט פאר דער בעשטימטער סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג, ווייל פיעל יודען ווילען נישט פאלגען די קהל-פארשטעהער און בענוצענדיג זיך מיט פראטעקציעס פון דער שליאכטע דרעהען זיי זיך אוים פון צאהלען שטייערען. דער קעניג האט דאן געמוזט ארויסגעבען א שטרענגען בעפעהל און סטראשען מיט הארבע שטראף די, וואס וועלען נישט פאלגען דעם קהל.

וואס מעהר עס האט זיך פערערגערט די יודישע עקאנאמישע לאגע, אלץ מעהר ארבייט האבען געהאט די ועדים, אלץ ענערגישער איז געווארען זייער טעטיגקייט. זיי האבען געדארפט סיי רעגולירען די אינערליכע ארדנונג צווישען יודען, סיי בעשטימען די בעציהונגען צו דער רעגירונג און צו די סיימען. מען קען נישט זאגען, אז די ועדים האבען פערשטאנען מיט דעם געהעריגען שטאלץ און זעלבסט-ווירדע צו פערטיידיגען די יודישע אינטערעסען. די ועדים זענען אויך געוועזען צו-פיעל אריסטאקראטיש, אז זיי זאלען נעהמען אין אכט די אינטערעסען פון די פראסטע פאלקס-מאסען, וואס זענען אפטמאל בעליידיגט געווארען. אבער איין גרויסען פערדיענסט האבען די ועדים געהאט, וואס זיי האבען פעסט געהאלטען אין זייערע הענד די אינערליכע דיסציפלין און אין אזא צייט פון מהומות און אומגליקען נישט דערלאזען, אז די יודישע געזעלשאפטליכקייט זאל זיך צופאלען. א בעזונדער אויפמערקזאמקייט האבען די ועדים געלעגט אויף די תלמוד-תורות און ישיבות, וואו עס האבען געלערנט די ארימע קינדער אויפ'ן חשבון פון

די רייכע. די ועדים האבען אכטונג געגעבען אויף די פראגראמען אין די ישיבות, געזארגט דערויף, אז אלע יודישע קינדער זאלען מוזען א געוויסע צייט לערנען און אז די ארימע זאלען געשטיצט ווערן דורך געלד און עסען. דער „ועד ארבע ארצות“ האט איינגעארדענט א צענזור אויף די ספרים, וואס זענען געדרוקט געווארען אין פוילען אדער אריינגעפיהרט געווארען פון אויסלאנד, און די ספרים, וואס האבען נישט געהאט קיין הסכמה פון „ועד“ אדער פון א אנגעזעהענעם רב, האבען נישט געטארט פערשפרייט ווערן. דער גייסטיגער האריזאנט פון דעם „ועד“ איז נישט געוועזען גרויס און אויסער תלמוד און רבנישע ליטעראטור איז נישט דערלאזען געווארען.

די קהל׳שע ארגאניזאציע האט בעקומען א גרויסען קלאפ אין יאהר 1767. אין דעם יאהר האט דער סיים בעשלאסען ענדערן דאס סיסטעם פון שטייערן=אבצאהלונג און אנשטאט דעם, וואס פריהער פלעגט בעשטימט ווערן יעהרליך איין אלגעמיינע סומע אויף דער גאנצער יודישער בעפעלקערונג, איז יעצט איינגעפיהרט געווארען, אז יעדער נפש דארף איינצאהלען בעזונדער א יעהרליכען שטייער. כדי די שטייערן זאלען אויפגעמאהנט ווערן ריכטיג, האט מען בעשטימט א אלגעמיינע רעוויזיע פון דער יודישער בעפעלקערונג אין דער גאנצער מלוכה. אויף אזא אופן זענען בטל געווארען די אלטע פונקציעס פון די געמיינדעס אלס הויפט=ארגאן פון איינמאהנען און אריינטראגען אין דער מלוכה=קאסע די אלגעמיינע סומע יודישע שטייערן, און די קהל=פארשטעהער זענען געווארען איינפאכע פערמיטלער, וואס זענען געוועזען מחויב אין יעדער שטאדט אויפצומאהנען פון יעדען יוד דעם שטייער און דערנאך איינצאהלען אין דער קאזנא. פון דעם מאמענט אן האט דער קהל פערלוירען פאר דער רעגירונג יענע בעדייטונג, וועלכע ער האט געהאט פריהער, ווען ער האט געשפילט די ראליע פון א צענטראל=פערטרעטונג. די יודישע אויטאנאמישע ארגאניזאציע איז פאר דער רעגירונג שוין מעהר נישט נוצליך געוועזען און דעריבער האט זי אויסגעזעהן ביי איהר איננאנצען איבעריג. אין דעם סיים פון 1674 איז שוין אנגענומען געווארען א בעשלוס, אז די אלע יודישע סיימען און „סיימיקעס“, די אלע ועדים און זייערע צוזאמענפאהרען זענען לחלוטין איבעריג און דעריבער איז בעשלאסען געווארען, אז פון יעצט אן ווערט פערבאטען צונויפצורופען צוזאמענפאהרען פון די קהל=פארשטעהער צוליעב וועלכע עס איז צוועקען.

אויף אזא אופן זענען די קהילות בעגרענצט געווארען אין זייער טעטיגקייט און די צענטראלע ארגאנען פון דער יודישער אויטאנאמיע, די ועדים, זענען אינגאנצען בטל געווארען. דאס איז געווען מיט 8 יאהר פאר דעם ערשטער צוטיילונג פון פוילען, ווען די פוילישע מלוכה האט שוין כמעט אויפגעהערט זעלבסטשטענדיג עקסיסטירען. אין א צייט ארום שפעטער הויבט זיך אן די גסיסה פון פוילען; דער גרעסטער טייל פוילישע פראווינצען געהט איבער אין אנ'אנדער ממשלה און צוזאמען דערמיט פאלט אינגאנצען די יודישע אינערליכע אויטאנאמיע, יענע פעסטע ארגאניזאציע, וועלכע האט געשפיעלט אזא גרויסע ראליע אין דער פערפעסטיגונג פון דער נאציאנאלער עקסיסטענץ אין א צייט פון שרעקליכע אומגליקען און רדיפות.

זיעבעטעס קאפיטעל.

ברוך שפינאזא און שבתי צבי.

אויף דער גרעניץ צווישען צוויי וועלטען: צווישען דעם געטא־לעבען מיט דער אלטער יודישער קולטור און דער בירגערליכער עמאנציפאציע מיט דער עפאכע פון השכלה, זענען ביי יודען אויפגעשטאנען צוויי מענשען, וואס זענען לויט זייער נאטור און לויט זייער שאפונג געווען צוויי געגענגעזעצטע פערזענליכקייטען, אבער דאך ענליך איינער צום צווייטען לויט זייער טראגישען גורל. דאס זענען געווען דער גרויסער פילאזאף ברוך שפינאזא און דער גרויסער מיסטיקער שבתי צבי. ביידע האבען געענדיגט דערמיט, וואס זיי זענען אוועק פון זייער פאלק, ביידע האבען ארויסגערופען געגען זיך פיעל פערביטערונג און צארן ביי זייערע ברידער, פון וועלכע זיי זענען סוף כל סוף אוועק; נאר מערקווירדיג! אין דער צייט, ווען שבתי צבי און זיינע אפאסטאלען האבען בעשאפען א גרויסע בעוועגונג ביי יודען, אויפגערודערט דאס גאנצע יודענטום אין משך פון פיעל יאהרען, און סוף כל סוף גארנישט, אויסער פערדרוס און צארן, נישט איבערגעלאזען נאך זיך אין דער יודישער געשיכטע — אין דערזעלבער צייט איז ערגעץ אין א ווינקעל זיך געזעסען דער רוהיגער פילאזאף שפינאזא, וועלכער איז געווען ווייט פון קאמפף, האט שטיל געלעבט און שטיל זיינע אידעען געפרעדיגט, קיין שום בעוועגונג נישט ארויסגערופען, קיין וועלט נישט אויפגערודערט און דאך איבערגעלאזען נאך זיך א גרויסע גייסטיגע ירושה און איז געגען זיין ווילען געבליבען א ציערונג פאר דעם פאלק, וואס האט איהם דער וועלט געגעבען און וועלכען ער האט פערלאזען.

ברוך שפינאזא, א מיטגליעד פון א מאראנישער פאמיליע, וואס איז אנטלאפען פון שפאניען קיין האלאנד, איז געבוירען געווארען אין אמסטערדאם, אין יאהר 1632. זיין פאטער איז געוועזען איינער פון די פרנסים אין דער אמסטערדאמער קהלה און געגעבען זיין קינד א גרינדליכע בילדונג. ברוך האט געלערנט תורה אין דער דעמאלטיגער אמסטערדאמער ישיבה, וואו עס האבען געלייענט לעקציעס אזעלכע בעריהמטע גדולים, ווי ר׳ יצחק אבוהב, ר׳ מנשה בן ישראל און ר׳ שאול מארטיירא. ענדיגענדיג די ישיבה, האט ברוך זיך גענומען צו דער יודישער מיטעלאלטערישער פילאזאפיע, וועלכע האט איהם געעפענט די אויגען און אריינגעפיהרט אין א וועלט פון נייע אידעען. פון רמב״ם, רלב״ג און קרשקש איז דער יונגער שפינאזא אוועק ווייטער, געזוכט תשובות אויף פיעל רעליגיעזע און מאראלישע פראגען, וואס האבען געפייניגט זיין מוח, און איז צוגעקומען צו די גרעניצען פון דער קבלה. יעדער מיסטיציזם איז אבער פרעמד געוועזען דער נאטור פון שפינאזא, וואס איז געוועזען גענויגט צו פרייער חקירה, און ער האט געמוזט זוכען און געפינען פאר זיך א נייעם וועג. ער האט פלייסיג ערלערנט לאטייניש, וואס איז געוועזען דעמאלט די ליטעראריש שפראך פון אלע געלעהרטע, אנגעהויבען אפט אריינקומען אין הויז פון פרייזיניגען קריסטליכען געלעהרטען וואן-דען-עמדען, וואו ער האט זיך בעקענט מיט די גייסטיגע שטרעמונגען אין דער אויסער-יודישער וועלט. מיט היץ האט שפינאזא זיך גענומען לערנען מאטעמאטיק, פיזיק, חימיע און אסטראנאמיע. דערנאך איז ער איבערגעגאנגען צו פילאזאפיע און דער סיסטעם פון פילאזאף דעקארט, וועלכער האט דעמאלט בעהערשט די גאנצע וויסענשאפטליכע וועלט, האט געמאכט א גאנצע איבערקעהרעניש אין שפינאזא׳ם וועלט-אנשויאונג.

פון דעמאלט אן האט שפינאזא אנגעהויבען שטעלען העכער פון אלץ די פרייע חקירה, וואס דארף ברעכען יעדע רעליגיעזע טראדיציע. אלס א קאנסעקווענטער מענש, ביי וועלכען דאס געוויסען פראטעסטירט געגען יעדער פשרה, געגען יעדער פאלשקייט, האט שפינאזא באלד דערשפירט אין זיך א שארפע סתירה צווישען זיינע איבערצייגונגען און די פאדערונגען פון דער יודישער רעליגיע. איהם האט אויפגערעגט דער בארג דינים און חומרות פון אפיציעלען יודענטום, וועלכען ער האט אנגערופען „א שטראף פון גאט״, און ער האט זאגאר אנגעהויבען צווייפלען אין דער געטליכקייט פון דער ביבעל.

און קוים איז די ביבעל געגעבען געווארען נישט פון גאט, נאר געשאפען געווארען דורך מענשען צוליעב מענשליכע צוועקען, דאן איז דאך נאריש און נישט-עהרליך צו האלטען זיך ביי די יודישע געזעצען, וואס זענען געשאפען געווארען מיט פיעל יאהרען צוריק צוליעב אזעלכע צוועקען, וועלכע זענען פרעמד דעם היינטיגען מענשען. שפינאזא האט דעריבער דערשפירט, אז עס איז געגען זיין געוויסען צו האלטען זיך ביי די געזעצען, אין וועלכע ער גלויבט מעהר נישט. כל זמן זיין פאטער האט געלעבט, האט ער דאך זיך נאך נישט בעשלאסען אפען איבערצורייסען מיט דער יודישער רעליגיע און ווען דער פאטער איז געשטארבען פלעגט ברוך שפינאזא נאך קומען פון צייט צו צייט אין שוהל אריין און זאגען קדיש. נאר ווען דאס טרויער-יאהר האט זיך געענדיגט, האט ער אויפגעהערט בעזוכען די שוהל און איז פאקטיש ארויסגעטרעטען פון דער יודישער געמיינדע. ער האט אנגעהויבען אלץ מעהר זיך דערווייטערן פון זיינע ברידער, וואס האבען איהם געהאלטען פאר א געפעהרליכען אפיקורס, און פערקעהרט מעהר אין דער קריסטליכער וועלט. די אויפפיהרונג פון שפינאזא האט ארויסגערופען א גרויסע אויפרעגונג אין דער יודישער געמיינדע.

די אמסטערדאמער ספרדים האבען מיט שרעק דערזעהען, ווי איינער פון זיי טרעט ארויס געגען דער רעליגיע, צוליעב וועלכער זיי און זייערע עלטערען האבען אזוי פיעל צרות געליטען, און געהט איבער אין לאגער פון די שונאים; די טראגישע געשיכטע מיט אוריאל אקאסטא האט זיי שוין געהאט אנגעלערנט און דעריבער האבען די פיהרער פון דער יודישער געמיינדע זיך געפרובט ווירקען אויף שפינאזא'ן מיט גוטע רעד. זיי האבען געוואלט פועל'ן ביי איהם, אז ער זאל כאטש פארמעל נישט איבעררייסען די בעציהונגען מיט'ן יודענטום, אפען נישט טאן קיין עבירות, כדי נישט צו ווייזען קיין שלעכטען ביישפיעל אנדערע יודען, און דערפאר האט מען שפינאזא'ן פארגעלעגט א יעהרליכע גרויסע פענסיע. שפינאזא איז אבער געווען נישט פון די מענשען, וואס פערקויפען זיך צוליעב געלד, און ער האט אבגעווארפען דעם פארשלאג פון די אמסטערדאמער קהל-פיהרער, ווי אויך פון זיין רבי שאול מארטיירא, וועלכער האט זיך ביי איהם געבעטען רחמים, ער זאל נישט אוועק פון יודענטום. דאן האט מען ברוך שפינאזא ארויסגערופען צום בית-דין און איהם ערקלערט, אז אזוי ווי עס איז בעוויזען געווארען, אז ער היט נישט די יודישע רעליגיע, דעריבער

ווערט ער אריינגעלעגט אין א „חרם קטן", ד. ה. אין פערלויף פון דרייסיג טעג דארף ער זיין אויסגעשלאסען פון דער יודישער געמיינדע און אין דער צייט דארף ער תשובה טאן. שפינאזא האט, נאטירליך, נישט געוואלט תשובה טאן, און אין יולי 1656 איז ער שוין אריינגע־לעגט געווארען אין „גרויסען חרם", וואס איז פייערליך אויסגערופען געווארען אין שוהל. דער חרם האט זיך געענדיגט מיט פאלגענדע ווערטער: „זאל ער זיין פערשאלטען טאג און נאכט, ווען ער לעגט זיך און ווען ער שטעהט אויף, ווען ער געהט אריין און ווען ער געהט ארויס. זאלען אויף איהם קומען אלע שרעקליכע קללות, וואס זענען אויסגערעכענט אין דער תורה!... מיר בעפעהלען, אז קיינער זאל נישט קומען אין זיין געזעלשאפט, נישט האבען מיט איהם קיין מונדליכע אדער שריפטליכע בעציהונגען, נישט געפינען זיך מיט איהם צוזאמען אונטער איין דאך אדער אין זיינע ד' אמות און נישט לעזען קיין ווערק זיינס".

די דאזיגע שטראף פון דער „יודישער אינקוויזיציע" איז פאר שפינאזא'ן נישט געווען קיין גרויסער אומגליק, ווייל פאקטיש האט ער נאך פריהער איבערגעריסען יעדע פערבינדונג מיט יודען, זאגאר מיט זיינע קרובים. אבער דער שענדליכער אקט פון חרם האט אויף איהם, ווי עס ווייזט אויס, געמאכט א גרויסען רושם, און ער האט דאס אויף זיין גאנץ לעבען נישט געקענט מוחל זיין. אין זיינע שפעטערדיגע ווערק בעמערקט זיך שוין א שנאה צום יודענטום און צו יודען, הגם בטבע איז ער געווען א גוטער און רוהיגער מענש. דאס אבזאגען זיך פון דער יודישער רעליגיע האט איהם געבראכט אבצוזאגען זיך אויך פון יודישען פאלק און זיינע אינטערעסען.

נאכ'ן חרם האט ר' שאול מארטיירא דערלאנגט א מעלדונג דעם אמסטערדאמער מאגיסטראט, אז דער אויסגעשלאסענער שפינאזא לייי־קענט אין דער געטליכקייט פון דער ביבעל, וואס איז אויך דער יסוד פון דער אפיציעלער מלוכה־רעליגיע. דער מאגיסטראט האט צוליעב דעם בעפוילען שפינאזא'ן צו פערלאזען אמסטערדאם, און ער האט זיך בעזעצט אין א נאהענטען דארף, נאר אין עטליכע מאנאטען ארום איז ער צוריקגעקומען. פון דעמאלט אן האט שפינאזא געוואוינט אין פערשידענע ערטער פון האלאנד, וואו ער האט געפיהרט א שטיל לע־בען פון א איינזאמען פילאזאף. כדי צו קענען ערנעהרען זיך, האט ער אויסגעלערנט די מלאכה פון שלייפען גלעזלעך צו ברילען,

מיקראָסקאָפּען און טעלעסקאָפּען; אַ דאַנק זײַנע קענטענישען אין פיזיק האָט ער פערפאָלקאָמט די טעכניק פון דער דאָזיגער אַרבײַט און געקענט לעבען, כאָטש בדוחק, פון זײַנע פערדיענסטען. דער דינער גלאָז-שטויב, וואָס גייט אַרויס בײַם שלײַפען די גלעזלעך, האָט שעדליך געווירקט אויף די לונגען פון גרויסען פילאָזאָף, וואָס איז געווען בירושה גענויגט צו שווינדזוכט, און די דאָזיגע קרענק האָט איהם פריהצײַטיג צום קבר געבראַכט. אויסער די עטליכע שעה פון זײַן פּראָפעסיאָנעלער אַרבײַט האָט שפּינאָזאַ זײַן גאַנצע צײַט אָבגעגעבען פאַר זײַן גײַסטיגער שאַפונג, וואָס איז געווען די איינציגע טרײַסט פון זײַן לעבען, און אין פערלויף פון צוואַנציג יאָהר זענען געשאַפען געוואָרען יענע גרויסע ווערק, וואָס וועלען אייביג פערנעהמען אַ חשוב'ען פּלאַץ צווישען די גענִיאַלע שאַפונגען פון מענשליכען גײַסט.

אַ גרויסען רעש האָט געמאַכט שפּינאָזאַ'ס ערשטע ווערק „טעאָלאָגיש-פּאָליטישער טראַקטאַט". אין דעם ווערק ווערט אָבגעגעבען אַ בעדײַטענדער פּלאַץ דער קריטיק פון דער יודישער רעליגיע. שפּינאָזאַ'ס בעהאַלטענער פערדרוס אויף די רבנים, וואָס האָבען איהם מחרים געווען, האָט נישט ווילענדיג זיך אָבגערופען אויף זײַן בעציהונג צום גאַנצען יודענטום. און כאָטש שפּינאָזאַ האָט אומעטום געזוכט נאָר דעם ריינעם אמת און געשטעלט העכער פון אַלץ די ריינע פרײַע חקירה, האָט ער דאָך נישט געקענט בלײַבען קאַלטבלוטיג און רוהיג בנוגע צו יודען און צום יודענטום. דערפון נעהמט זיך די אונקלאָרקײַט, צווייזײַטיגקײַט און האַלבקײַט אין זײַנע מיינונגען וועגען יודענטום.

וואָס אָנבעלאַנגט דער ביבעל, האַלט שפּינאָזאַ, אַז דאָרט האָבען זיך מיט דער צײַט אַרײַנגעגנב'עט פיעל טעותים, און אַז די הייליגע ספרים זענען נישט געשריבען געוואָרען דורך משה און די נביאים, נאָר דורך עזרא. די נביאים שטעלט שפּינאָזאַ אויף אַ הויכער מדרגה, אָבער די יודען האָבען נישט וואָס צו שטאָלצירען מיט זיי, ווײַל אויך אַנדערע פעלקער האָבען געהאַט נביאים. אין יודענטום זענען שפּינאָזאַ'ן דאָך געפעלען געוואָרען צוויי גרויסע ערשײַנונגען: די הויכע מאָראַל פון די נביאים און די געזעלשאַפטליכע אָרדנונג לויט די געזעצען פון דער תורה. די ענטשטעהונג פון יודענטום מאָלט שפּינאָזאַ אַזוי: אַמאָל איז די יודישע מלוכה-אָרדנונג געווען פאָלקאָם דעמאָקראַטיש; אַלע האָבען געהאַט גלײַכע רעכטען און גלײַכע פליכטען; דער איינציגער מושל אויף יודען איז געווען גאָט אַליין. די רעליגיע און די בירגערליכע

געזעצען האָבען זיך פֿעראייניגט אין איין תורה, אזוי אַז דער, וואָס האָט עובר געווען אויף אַ געזעץ פֿון דער רעליגיע, האָט דערמיט אויך געבראָכען די מלוכה-אָרדנונג, און דער, וואָס האָט געהיט די געזעצען פֿון דער תורה, איז אין דערזעלבער צייט אויך געווען אַ טרייער בירגער פֿון לאַנד. די יודען זענען ווי אַריינגעטרעטען אין אַ אָבמאַך מיט גאָט, אַז זיי זאָלען היטען זיין תורה, און דערפֿאַר וועט ער זיי היטען און זיי וועלען האָבען אַ קיום אויף אייביג. זינט יודען האָבען אָנגעהויבען פֿאָדערן, אַז צווישען זיי און גאָט זאָל זיין אַ פֿערמיטלער, און זיי האָבען געזאָגט צו משה'ן: „דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות", האָבען זיי מוחל געווען אויף זייער זכות צו שטעהן אין דירעקטע בעציהונגען מיט גאָט און משה איז געוואָרען פֿאָרשטעהער. ער האָט זיי געגעבען געזעצען און געבאָטען לויט דער פֿאָדערונג פֿון דער צייט און איינגעאָרדענט זייער לעבען אויף בעשטימטע יסודות. שפּעטער האָט משה איבערגעגעבען די פּאָליטישע ממשלה צו זיין תלמיד יהושע בן נון, און די רעליגיעזע הנהגה האָט ער איבערגעגעבען זיין ברודער אַהרן. די הערשאַפֿט פֿון די כהנים איז בעגרענצט געוואָרען דורך דעם פּאָליטישען הערשער און זיי האָבען דעריבער נישט געהאַט קיין חלק אין לאַנד, כדי זיי זאָלען נישט קענען פֿערחאַפּען אין זייערע הענד אויך די פּאָליטישע מאַכט. מיט משה'ס טויט איז די יודישע מלוכה געוואָרען נישט קיין מאָנאַרחיע, נישט קיין דעמאָקראַטיע, נאָר אַ טעאָקראַטיע (אַ געטליכע מלוכה). די פּאָליטישע הערשאַפֿט איז איבערגעגעבען געוואָרען צו איינינגע שבטים און די כהנים זענען געוואָרען די פֿערמיטלער צווישען גאָט און זיין פֿאָלק.

די דאָזיגע אָרדנונג איז געווען נוצליך פֿאַר'ן פֿאָלק אין פֿיעל הינזיכטען. די, וואָס האָבען געהאַט די מאַכט אין זייערע הענד, האָבען נישט געקענט ענדערן די געזעצען און אונטערדריקען דאָס פֿאָלק, ווייל די תורה איז איבערגעגעבען געוואָרען צו די כהנים און לוים און די מאַכט-האָבענדע האָבען נישט געהאַט צו טאָן מיט איהר. אַלע יודען האָבען געוואוסט די געבאָטען און די געזעצען פֿון דער תורה, אַזוי אַז עס איז שווער געווען זיי צו ענדערן. דאָס מיליטער איז בעשטאַנען פֿון גאַנצען פֿאָלק און איז נישט געווען קיין בעזונדערער קלאַס, אַזוי אַז מען האָט נישט געקענט בערויבען די רעכטען פֿון פֿאָלק מיט דער הילף פֿון דער אַרמעע. די הערשער האָבען נישט איבערגענומען זייער מאַכט בירושה, נאָר ערוואָרבען זי דורך פּערזענליכע מעלות

און גוטע איינגעשאַפטען. אַזאַ וואונדערבאַרע אָרדנונג האָט געמוזט ענטוויקלען אין פאָלק אַ שטאַרקע ליעבע צום איינגענעם פאָטערלאַנד און דער איינענער רעליגיע; ווייל רעליגיע און פאָטערלאַנד זענען דאָ געווען ענג צוזאַמענגעבונדען צווישען זיך. דאָס פאָטערלאַנד איז פערהייליגט געוואָרען דורך דער רעליגיע און די רעליגיע איז פערפעסטיגט געוואָרען דורך דער צוגעבונדענקייט צו דער איינענער ערד און איינע לעבענס-פאָרמען. אומעטום, אין גאָטעס-דיענסט, אין בית-המקדש, — אויף יעדען שריט און טריט האָבען יודען אין זיך ענטוויקעלט די ליעבע צום איינענעם פאָלק און די דאָזיגע מערקווירדיגע אַחדות איז געוואָרען אַ צווייטע נאַטור ביי דער יודישער אומה. איינע פון די גרויסע מעלות פון יענער אָרדנונג איז געווען דאָס, וואָס די ערד איז פונאַנדערגעטיילט געוואָרען אויף גלייכע חלקים און אַלע זענען געבליבען אויף זייער נחלה, ווייל די ערד איז נישט פערקויפט געוואָרען אויף אייביג און פלעגט זיך שטענדיג אומקעהרען צוריק צו איהר איינגענטימער אין יאָהר פון יובל. דעריבער זענען כמעט קיין אָרימע לייט נישט געווען ביי יודען און יעדענפאַלס איז די אָרימקייט נישט געווען שרעקליך, ווייל די מצוה פון „ואָהבת לרעך כמוך” איז שטרענג געהיט געוואָרען. אָבער אין דער צייט, ווען די יודישע פערגאַנגענהייט איז לויט דער מיינונג פון שפינאָזאַ פול מיט שענקייט און גרויסקייט, איז די יודישע געגענוואַרט לויט זיין מיינונג פול מיט חסרונות, און דאָ פערליערט דער גרויסער פילאָזאָף זיין פילאָזאָפישע רוהיגקייט און זוכט בכיון בעשולדיגונגען אויף יודען און יודישקייט. ער אָנערקענט נישט דאָס יעצטיגע יודענטום; די יודישע ירידה האָט זיך לויט זיין מיינונג אָנגעהויבען שוין לאַנג, פון דעם מאָמענט, ווען יודען האָבען אָנגעהויבען אויסקלייבען מלכים איבער זיך. די מלוכה האָט נישט געקענט דערלאָזען, אַז נעבען איהר זאָל עקזיסטירען נאָך אַ צווייטע ממשלה, די כהנים, אין דעריבער האָבען די מלכים אָנגעהויבען איינפיהרען געזעצען-דיענערייּ, כדי אָראָבצושלעפען די כהנים פון זייער גרויסקייט. די יודען האָבען פערלאָזען זייער „מלכות שמים”, דאָס קעניגרייך פון הימעל; צוזאַמען מיט זייער אַמאָליגער מלוכה-אָרדנונג האָבען זיי אויך פערלאָזען זייער תורה, וואָס איז געווען פעסט צוזאַמענגעבונדען מיט דער מדינה. די יודישע טעאָקראַטיע האָט אָנגעהויבען פאַלען אַלץ נידעריגער, ביז יודען זענען איינגענומען געוואָרען דורך דעם מלך בבל.

לויט דער טעאָריע פון שפינאָזאַ, איז דער מקור פון יעדער

גערעכטיגקייט נאָר די קראַפט: דער שטאַרקער האָט דאָס רעכט צו הערשען איבער'ן שוואַכען און פאַר דעם כח דאַרף מען נאָר אַראָבבויגען דעם קאָפּ, און לויט דער טעאָריע זענען יודען געוואָרען מחויב צו ערפילען די געזעצען פון די בבליים, זינט יהודה איז איינגענומען געוואָרען דורך בבל. מיט איין וואָרט: פערלירענדיג די קראַפט איהרע, האָט די יודישע רעליגיע פערלוירען איהר אויפגאַבע און האָט געדאַרפט אַראָב פון דער סצענע.

אין דער צייט, ווען שפינאָזאַ איז געווען אין אַמסטערדאַם דרוקען זיינע צוויי גרויסע ווערק „די עטיק" און דעם „טעאָלאָגיש־פּאָליטישען טראַקטאַט", וואו ער לייקענט אין דער עקזיסטענץ־קראַפט פון יודענטום, — פונקט אין דערזעלבער צייט האָבען די יודען אין אַמסטערדאַם געפייערט דעם חנכת־הבית פון דער גרעסטער יודישער שוהל אין דער גאַנצער וועלט, און די פייערונג, וועלכע איז געווען אונגעוועהנליך גרויס, איז געווען דער בעסטער בעווייז, אַז דאָס יודענטום האָט נאָך גענוג קראַפט אין זיך און וועט נאָך לאַנג לעבען, נישט קוקענדיג אויף קיינע טעאָריעס. אין אַ קורצער צייט אַרום (דעם 21־טען פעברואַר 1677) איז דער גרויסער פילאָזאָף איינזאַם געשטאָרבען. יודען האָבען זיך שטאַרק נישט געשראָקען פאַר שפּינאָזאַ'ס מיינונגען וועגען יודענטום, און חאָטש אין יענער צייט זענען יודען געווען רייך אין גייסטיגע קרעפטען, דאָך האָבען זיך געפונען ווינציג, וואָס זענען אַרויסגעטרעטען מיט פּראָבעס צוצושטערען שפּינאָזאַ'ס פילאָזאָפישען סיסטעם, ווייל מען האָט נישט געזעהען אין איהם קיין סכנה פאַר'ן יודענטום. אָבער עס איז פיעל צום בעדויערן, וואָס אַזאַ גייסטיגער אוצר, ווי שפּינאָזאַס אידעען, האָבען נישט געפונען פאַר זיך קיין באָדען אין יודענטום גופא און געמוזט איבערגעהן צו אַ פרעמדער קולטור. שפּינאָזאַ מיט זיין גרויסער גייסטיגער עשירות זענען אויף אייביג געבליבען אויסגעשלאָסען פון דער יודישער וועלט!

די וועגען אין יודענטום זענען זיך פונאַנדערגעגאַנגען. דיזעלבע יודישע קולטור, וואָס האָט פון זיך אַרויסגעגעבען אַזאַ פרייען דענקער, ווי שפּינאָזאַ, האָט אין דערזעלבער צייט אַרויסגעגעבען פון זיך אַזאַ מיסטיקער, ווי שבתי צבי. נאָר וועהרענד די דעמאָלטיגע יודישע וועלט איז נישט געווען צוגעפּאַסט פאַר די פרייזיניגע געדאַנקען פון שפּינאָזאַ און ער איז דעריבער אַרויסגעוואָרפען געוואָרען פון יודענטום, וואָס האָט איהם נישט געקענט איינשלינגען אין זיך, — האָט שבתי צבי

געפֿונען פֿאַר זיך אַ גינסטיגען באָדען און אַרויסגערופֿען אַזאַ שטאַרקע משיח־בעוועגונג, וואָס האָט צו זיך קיין גלייכען נישט געהאַט אין דער יודישער געשיכטע פֿון בר־כּוכבא אָן.

דאָס לעבען פֿון יודען אין דער טערקישער מלוכה, דאָס געבורטס־לאַנד פֿון שבתי צבי, איז צו יענער צייט געווען פֿערשטיינערט און פֿערגליווערט, ווי אַ שטעהענדיגער טייך. די אַמאָל בעוועגליכע לעבעדיגע ספרדים, וואָס זענען זיך אַנגעלאָפֿען קיין טערקיי נאָך די רדיפֿות אין שפּאַניען און פּאָרטוגאַל, זענען דאָרט פֿערגליווערט געוואָרען און פֿערלוירען זייער בעוועגליכקייט. דער טערקישער ריגושים פֿון ווילקיר און דעספּאָטיזם האָט נישט געקענט דערלאָזען קיין פֿרייע קולטורעלע אָדער עקאָנאָמישע טעטיגקייט, ווייל כּדי די בעפֿעלקערונג זאָל קענען פֿריי בעוועגען זיך און ענטוויקלען אַ זעלבסטשטענדיגע טעטיגקייט, איז פֿריהער פֿון אַלץ נויטיג, אַז עס זאָל עקזיסטירען פֿרייהייט פֿון פּערזאָן און פֿערמעגען. אין טערקיי דאַגעגען איז יעדע פּראָווינץ געווען אונטערגעוואָרפֿען דער אונבעגרענצטער מאַכט פֿון פּאַשאַ, וועלכער האָט געקענט טאָן מיט דער בעפֿעלקערונג אַלץ, וואָס זיין האַרץ גלוסט. עס זענען געווען פֿאַקטען, ווען די פּאַשאַ'ס האָבען אָפֿען געראַבעוועט ביי זייערע אונטערטאַנען און די העכערע מאַכט האָט געקוקט און אפילו נישט פּראָטעסטירט. אַזוי, למשל, האָט איינער אבן־פֿאַרוך אָבגעקויפֿט פֿאַר געלד די שטעל פֿון אַ פּאַשאַ אין ירושלים. וועלענדיג אָבנעהמען זיינע קאָסטען נאָך מיט ריוח, האָט דער פּאַשאַ אַרויפֿגעלעגט אַ גרויסע קאָנטריבוציע אויף די ירושלים'ער יודען און פֿלעגט אויפֿמאָהנען דאָס געלד דורך אכזריות'דיגע מיטלען: ער פֿלעגט אַרעסטירען די אָנגעזעהענסטע יודען, זיי האַלטען אין תּפיסה, פּייניגען זאָגאַר, ביז מען האָט איהם נישט בעצאָהלט דאָס געלד. די פֿערמעגליכע יודען זענען ענטלאָפֿען אין די בערג און אין די הויהלען, נאָר די אָרימע האָבען געמוזט פֿערבלייבען. מען האָט געפּרובט זיך בעקלאָגען פֿאַר דער העכערער מאַכט און מען האָט גע'פּועל'ט, אַז מען זאָל שיקען קיין ירושלים אַ קאַדי (ריכטער), אָבער יענער האָט בעסער זיך געטיילט מיט'ן פּאַשאַ, איידער זיך אָננעהמען פֿאַר די בערויבטע. ערשט אין צוויי יאָהר אַרום איז אבן־פֿאַרוך אָבגעזאָגט געוואָרען פֿון דער שטעל, נאָר פֿאַר דער צייט האָט ער שוין בעוויזען אָנצוראַבעווען איבער גענוג, אַזוי אַז פֿון די אָרימע יודען איז שוין נישט געווען מעהר וואָס צו נעהמען.

אין אזא לאנד האט זיך נישט געקענט ענטוויקלען קיין פרייע עקאנאמישע טעטיגקייט. דאס רוב יודען זענען געווען זעהר ארים און געלעבט בלויז פון נדבות. קיין פאלעסטינא איז מען געקומען נאר פאסטען און גאט בעטען, און דער וועלט האט מען פערגעסען און די מיסטישע קבלה האט דארט געלאזען טיעפעווארצלען. פיעל מקובלים פלעגען ארויספאהרען איבער דער וועלט, קלויבען נדבות פאר די ארימע אין פאלעסטינא און אומעטום פערשפרייטען די דונקעלע אידעען פון אר"י'ס שול. די ספרדים אין טערקיי האבען זיך צוגעוועהנט צום געדאנק, אז די נביאות פון פיעל יודישע געלעהרטע, אנהויבענדיג פון אברבנאל, וועגען משיח-קומען, מוז ערפילט ווערן, און אז די מקובלים מיט זייערע תפלות און תקונים דערנעהנטערען דעם מאמענט פון דער גאולה. מען האט געפרובט בעשטימען דאס יאהר פון דער גאולה. עס האט געהערשט די מיינונג, אז דער אנהויב פון משיח'ס-צייטען דארף אויספאלען אין 1648, לויט א געוויסען רמז אין „זהר". אזעלכע טונקעלע האפנונגען האבען פיעל געווירקט אויף די ענטוזיאסטישע נאטורען און אט האט זיך געפונען א מענש, וואס האט אליין געגלויבט און אנדערע איינגעגלויבט אין זיך, אז דאס איז דער, וועמען עס איז בעשערט צו זיין דער אויסלייזער פון יודישען פאלק.

שבתי צבי איז געבוירען געווארען אין סמירנא, אין יאהר 1626 אום תשעה באב. סמירנא איז דעמאלט געווען איינער פון די האנדעלס-צענטרען אין טערקיי. די שטאדט איז בעזונדערס אויפגעלעבט געווארען אין 1640-ער יאהרען, ווען איינינע גרויסע פירמעס האבען צוליעב דער דעמאלטיגער מלחמה צווישען טערקיי און ווענעדיג זיך איבערגעטראגען פון קאנסטאנטינאפאל קיין סמירנא. דעמאלט זענען פיעל אין א קורצע צייט רייך געווארען, און צווישען זיי איז אויך געווען דער פאטער פון שבתי-צבי, מרדכי, וועלכער איז פריהער געווען א ארימער הענדלער. שבתי צבי האט נאך אין די יונגע יאהרען אויסגעוויזען צו זיין א אונגעוועהנליכער מענש. ער האט אהן איבעריגע מיה אויסגעלערנט דעם קורס פון תלמוד און קבלה. זיין רבי אין תלמוד איז געווען דער בעוואוסטער סמירנער חכם ר' יוסף אישקפה, און אין קבלה האט שבתי צבי זיך געהאלטען אן סיסטעם פון בעריהמטען אר"י. נאך אין די קינדער-יאהרען האט ער ארויסגעוויזען א גרויסע נייגונג צו איינזאמקייט, פלעגט זיך האלטען אבגעזונדערט פון מענשען און אפט זיך באדען אין ים, פון וואס זיין קערפער, ווי

עס שײַנט, האָט דערנאָך אַזוי געשמעקט, אַז זײַנע אָנהענגער האָבען דאָס אָנגענומען פֿאַר אַ סימן פֿון געטליכקײַט. לויט דעם מנהג צווישען די מזרח-יודען, האָט מען איהם זעהר פֿריה חתונה געמאַכט מיט זעהר אַ שען מײדעל, נאָר ער האָט אַרויסגעוויזען אַ פֿעראַכטונג צום לעבען מיט אַ ווײַב און געמוזט זיך גט'ען; מען האָט איהם חתונה געמאַכט אַ צווײטע מאָל, אָבער דאָס האָט זיך ווידער געענדיגט מיט אַ גט.

וואָס מעהר דער יונגער שבתי צבי האָט זיך פֿערטיעפֿט אין די סודות פֿון דער קבלה, אַלץ שטאַרקער איז אין איהם געוואָרען דער פֿערלאַנג צו נעהמען אויף זיך יענע שווערע אויפֿגאַבע פֿון סיגופים און תקונים, דורך וועלכע מען קען, לויט דער לעהרע פֿון די מקובלים, דערנעהענטערן דאָס קומען פֿון משיח. די מקובלים האָבען געגלויבט, אַז פֿאַר דער גאולה פֿון פֿאָלק מוז פֿריהער קומען די גאולה פֿון דער אײנענער נשמה, די אויסלײזונג דאַרף זיך אָנהויבען פֿון זיך אַלײן: מען דאַרף פֿריהער בעפֿרײַען אין זיך די „געטליכע פֿונקען", אָבריינינגען דאָס הײליגע אין מענשען פֿון דעם פּסולת און דערמיט צוגרײטען אַ באָדען פֿאַר משיח'ן. צו דעם צוועק האָט שבתי-צבי געפֿיהרט אַ לעבען פֿון אַ נזיר, אָפֿט געפֿאַסט און יעדען טאָג, סײַ זומער, סײַ ווינטער, זיך גע'טובל'ט אין ים. דורך אַזעלכע מיטלען האָט ער זיך דערפֿיהרט ביז'ן צושטאַנד פֿון עקסטאַז, ווען עס ווערט פֿערשוואונדען די גרעניץ צווישען דער פֿאַנטאַזיע און דער רעאַלער וועלט, און צײַטענווײַז פֿלעגט זיך איהם אויסווײַזען, אַז ער האָט שוין דערגרײכט די העכסטע שטופֿע פֿון פֿאָלקאָמענהײַט און אַז ער אַלײן איז שוין מסוגל צו ווערען דער אויסלײזער פֿון יודישען פֿאָלק. צו זײַן אײגענעם גלויבען אין זיך איז נאָך צוגעקומען די השפּעה פֿון דער אַרומיגער סביבה. צו צוואַנציג יאָהר איז שבתי-צבי שוין געשטאַנען אין דער שפּיץ פֿון אַ קרײַזעל יונגע מיסטיקער, וואָס האָבען זיך פֿערטיעפֿט אין די סודות פֿון דער קבלה און הײַס געגלויבט אין דער גיכער גאולה. דער צוואַנציג-יעהריגער שבתי-צבי, מיט זײַן שען בעגײַסטערט געזיכט, שוואַרצע פֿערטראַכטע אויגען און שענער שטים, האָט געמוזט בעצויבערן אַלע זײַנע נאָהענטע און דאָס האָט אויך געווירקט אויף איהם גופֿא: ער האָט אָנגעהויבען אַלץ מעהר גלויבען אין זיך.

ווען עס איז אָנגעקומען דאָס יאָהר 1648, ווען עס האָט זיך געדאַרפֿט, לויט דעם „זהר", אָנהויבען די גאולה, האָט שבתי-צבי'ן זיך אויסגעוויזען, אַז יעצט טאָר ער מעהר נישט וואַרטען און אַז עס איז

געקומען די צייט צו ענטפלעקען זיך פאר א גרעסערען קרייז מענשען. ער האט אנגעהויבען אפענער און דרייסטער צו רעדען וועגען די חלומות, וואס ער זעהט ביינאכט, וועגען די ענטדעקונגען, וואס מען מאכט איהם פון אויבען און וועגען זיין גרויסער מיסיע אויסצולייזען דאס פאלק. איינמאל האט ער עפענטליך ארויסגערעדט דעם שם המפורש (יהוה), וואס איז געווען ערלויבט נאר דעם כהן־גדול בשעת ער האט אבגעריכט די עבודה אין בית־המקדש, און די דאזיגע דעמאנסטראציע האט געזאלט בעווייזען, אז דער מאמענט פון דער גאולה, ווען דער בית־המקדש וועט ווידער אויפגעבויט ווערן, איז שוין נאהנט. די סמירנער רבנים מיט ר׳ יוסף אישקפה אין דער שפיץ האבען זיך דערשראקען פאר דעם דאזיגען דרייסטען שריט פון שבתי־צבי מיט זיינע אנהענגער און האבען איהם און זיינע אנהענגער אריינגעלעגט אין חרם. זיי האבען געמוזט פערלאזען די שטאדט און וואנדערען, און מ׳האט געמיינט, אז דערמיט האט מען אונטערדריקט די גאנצע בעוועגונג; עס האט זיך אבער ארויסגעוויזען, אז דאס פייער האט בלויז זיך פונאנדערגעפלאקערט און איז געווארען נאך געפעהרליכער. וואנדערענדיג האט שבתי־צבי געפיהרט א אגיטאציע אין אלע יודישע שטעדט; די רדיפות אויף איהם האבען נאך פערשטארקט די אמונה אין איהם צווישען זיינע אנהענגער און בילעכווייז איז פון דעם קליינעם הייפעל מיסטיקער געווארען א מעכטיגע פאלקס־בעוועגונג, וואס האט אויפגערודערט נישט בלויז טערקיי, נאר אויך אנדערע לענדער.

אין סאלאניקי און אין קאנסטאנטינאפאל האט שבתי־צבי געפונען נייע אנהענגער. עס האבען נאך געפעהלט אפאסטאלען, וואס זאלען פערשפרייטען זיין נאמען איבער דער וועלט און בעשאפען די נויטיגע אטמאספערע, און אזא מענש האט זיך געפונען. דאס איז געוועזען אברהם היכיני, א בעריהמטער דרשן, א מענש מיט א גרויסען איינפלוס אויף די פאלקס־מאסען. עס איז שווער צו זאגען, צי אברהם היכיני איז געווען פשוט א גייסטיג־קראנקער מענש אדער א שווינדלער, נאר ער האט אבגעטאן א זאך, וואס האט געהאט א גרויסע ווירקונג אויף די פינסטערע מאסען, וועלכע זענען געווען איינגעגלויבט אין שבתי־צבי. ער האט ערגעץ בעקומען א אלטען געהיימניספולען כתב־יד, אין וועלכען עס זענען צווישען אנדערעם געווען פאלגענדע נבואה־ווערטער: „איך, אברהם, וואס האט פערבראכט 40 יאהר אין איינזאמקייט... איך האב געפרעגט, ווען עס וועט קומען דער וואונדערליכער

קץ, און אָט איז דער ענטפֿער פֿון מײַן פֿרײַנד: אין 1626 וועט געבוירען ווערן אַ זוהן בײַ מרדכי=צבי און מען וועט איהם אַ נאָמען געבען שבתי=צבי. ער וועט אײַננעהמען דעם גרויסען קראָקאָדיל, דערשטיקען די שלאַנג און ער איז עם דער אמת'ער משיח"... די דאָזיגע געהײמניספֿולע נבואה האָט געווירקט אויף שבתי=צבי אַלײן, וואָס איז געוואָרען אַלץ דרײסטער און אָנגעהויבען אַלץ מעהר גלויבען אין זיך. אין סאַלאָניקי האָט ער פֿאַר זײַנע אָנהענגער געמאַכט אַ גרויסע סעודה, געהײסען זיך ברענגען אַ ספר=תורה, און ערקלערט, אַז ער פֿײַערט איצט זײַן חתונה מיט דער תורה, די טאָכטער פֿון גאָט. דאָס האָט זעהר אויפֿגעבראַכט די סאַלאָניקער רבנים, וועלכע האָבען איהם אויך פֿון דאָרטען פֿערטריבען.

נאָך לאַנגע וואַנדערונגען איז שבתי=צבי געקומען קײן פּאַלעסטינאַ. דאָרט איז פֿון שטענדיג די מיסטישע שטימונג געווען שטאַרקער, ווי אומעטום, דאָרט איז די אמונה אין דער גאולה געווען פֿעסטער און שבתי=צבי האָט פֿערשטאַנען, אַז דאָרט איז דער באָדען גינסטיגער פֿאַר זײַן מיסיע. ער האָט אָנגעהויבען זיך מעהר אָנשטרענגען, מאַכען אַסקעטישע איבונגען, האָט אָפֿט פֿערבראַכט די צײַט אויף די קברים פֿון די בעריהמטע יודישע מענער און דאָרט הויך געוויינט און מיט זײַן שענער שטים געזונגען מיסטישע הימנען אין די לבנה=נעכט. געהענדיג איבער די גאַסען פֿלעגט שבתי=צבי טײלען מתנות די קינדער און איז דערמיט געוואָרען נאָך פּאָפּולערער. אין גיכען האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, צוליעב וועלכער ער האָט נאָך מעהר נושא חן געווען בײַ די ירושלימער אײַנוואוינער. אין יענער צײַט איז די ירושלימער קהילה, וואָס האָט געלעבט אויפֿ'ן חשבון פֿון די נדבות, וועלכע מען האָט אַהין צוגעשיקט פֿון אײראָפּאַ, זעהר פֿעראָרימט געוואָרען, ווײַל צוליעב דער 30=יעהריגער מלחמה פֿון דײַטשלאַנד און דעם קאָזאַקען=אויפֿשטאַנד אין פּוילען, זענען די יודען פֿון יענע לענדער אַלײן אָרים געוואָרען און נישט געקענט שיקען קײן נדבות. צום אומגליק האָט דער טערקישער פּאַשאַ נאָך אַרויפֿגעלעגט אויף די ירושלימער יודען גרויסע שטײַערען, וועלכע זײ זענען נישט אימשטאַנד געווען צו בעצאָהלען, און דער פּאַשאַ האָט זײ געסטראַשעט מיט שווערע שטראָפֿען. דאַן איז שבתי=צבי אַוועק קײן קאַירא, וואו עס האָט געוואוינט אײנער פֿון זײַנע אָנהענגער, דער רײַכער יוד רפאל יוסף צעלעבי, אַ אָבקויפֿער פֿון די מלוכה=שטײַערען, און בײַ איהם געבעטען קומען צו הילף די יודען פֿון דער הײליגער שטאָדט ירושלים. דער מילדער פֿילאַנטראָפּ

צעלעבי האָט אַרײַנגעטראָגען די גאַנצע סומע געלד, וואָס דער פּאַשאַ האָט געפֿאָדערט פֿון דער ירושלימער געמײַנדע, און די ירושלימער יודען האָבען געבענשט שבתי־צבי, אַלס זײער אויסלעזער פֿון אומגליק.

אויך אין עגיפּטען איז פֿאָרגעקומען אַ געשיכטע, וואָס האָט פֿערפֿעסטיגט אין די אָנהענגער פֿון שבתי־צבי די אמונה אין זײַן געטליכער מיסיע. וואוינענדיג אין קאַאירא האָט שבתי־צבי זיך דערוואוסט וועגען דער וואונדערבאַרער געשיכטע פֿון אַ יודיש מעדעל, שרה, אַ געבוירענע אין פּוילען. בעת דעם קאָזאַקען־אויפֿשטאַנד אין פּוילען, ווען שרה איז נאָך זעקס יאָהר אַלט געוועזען, האָט מען זי אַרויסגעכאַפּט פֿון פֿאָטער'ס הויז און אַװעקגעפֿיהרט אין אַ מאָנאַסטיר, וואו מען האָט זי ערצויגען אין דעם קריסטליכען גלויבען. דאָרט האָט זי אָבגעלעבט צעהן יאָהר און אײנמאָל בײַנאַכט האָט זיך איהר אײַנגעגעבען צו ענטלויפֿען. מען האָט זי געפֿונען אַ האַלב־נאַקעטע אויפֿ'ן יודישען בית־עולם און זי האָט דערצעהלט, אַז איהר פֿאָטער איז צו איהר געקומען אין חלום און מיט געוואַלט אַרויסגעשטופּט פֿון מאָנאַסטיר. די יודען האָבען מורא געהאַט צו האַלטען זי בײַ זיך און מען האָט זי אָבגעשיקט קײַן אַמסטערדאַם, כדי זי זאָל דאָרט קענען פֿרײַ זיך אומקעהרען צום יודענטום. פֿון אַמסטערדאַם איז זי דורך דײַטשלאַנד אָבגעפֿאָהרען קײַן ליוואָרנאָ. דאָס לאַנגיעהריגע לעבען אין מאָנאַסטיר, דאָס אַרומוואַנדערן איבער דער וועלט און די צרות פֿון די קינדער־יאָהרען האָבען אַרויפֿגעלעגט זײער שטעמפּעל אויף דעם יונגען מעדעל, וואָס איז געוואָרען העכסט נערוועז, עקזאַלטירט און אומעטום פֿלעגט זי זאָגען, אַז איהר שטעהט פֿאַר חתונה צו האָבען מיט משיח'ען. די ערצעהלונגען וועגען דעם מערקווירדיגען מעדעל זענען דערגאַנגען אויך צו שבתי־צבי, און ער האָט ערקלערט, אַז פֿון אויבען איז אויך איהם אָנגעצײַכענט געוואָרען חתונה צו האָבען מיט דער שרה. עס זענען אַוועק שלוחים קײַן ליוואָרנאָ, מען האָט געבראַכט דאָס מעדעל שרה קײַן קאַאירא, אין הויז פֿון מאַגנאַט צעלעבי, וואו עס איז פֿײַערליך געמאַכט געוואָרען די חתונה מיט דעם קינפֿטיגען משיח. עס האָבען זיך פֿערשפּרײט קלאַנגען, אַז אין ליוואָרנאָ האָט שרה געפֿיהרט אַ אויסגעלאַסענעם לעבען. ווען מען האָט וועגען דעם דערצעהלט שבתי־צבי, האָט ער געענטפֿערט: „דעם נביא הושע האָט אויך נאָך געהײסען חתונה האָבען מיט אַ אויסגעלאַסענער פֿרוי".

פֿון קאַאירא איז שבתי־צבי ווידער אָבגעפֿאָהרען קײַן ארץ־ישראל שוין אין דער בעגלײַטונג פֿון אַ גרויסער מחנה אָנהענגער. די

עקזאַלטירטע און מיסטיש־אויסגעלאַסענע שרה האָט מיט איהר שענהייט נאָך פערגרעסערט די צאָהל אַנהענגער פון שבתי־צבי. זיינע תלמידים פלעגען זאָגען, אַז ער האָט זיך צו איהר נישט צוגעריהרט, פונקט ווי ער האָט נישט געלעבט מיט זיינע ערשטע צוויי פרויען, נאָר אַ פאַקט איז, אַז שרה פלעגט פיהרען אַ אויסגעלאַסענעם לעבען פון ווילדע טענץ אין מיסטישע שפּיעלערייען און דערמיט צוגעצויגען פיעל יודישע יונגע לייט, וואָס האָבען אין דער געטליכקייט פון שבתי־צבי נישט געגלויבט. אין דער שטאָדט עזה האָט שבתי־צבי בעקומען אַ נייעם ווילטיגען אָנהענגער, דעם יונגען נתן אשכנזי, וועלכער האָט שפּעטער געשפּיעלט אַ גרויסע ראָליע אין דער בעוועגונג. ער האָט זיך ערקלערט אַלס נביא פון משיח און דערצעהלט, אַז אין שבועות 1665 האָט ער געהערט אַ בת־קול: „פון היינט אָן ביז איבער אַ יאָהר מיט איינינע חדשים וועט קומען משיח בן־דוד”. מיט אַמאָל איז דער יונגער און שטילער נתן געוואָרען אַ דרייסטער און ענטוזיאַסטישער טוער. ער האָט פונאַנדערגעשיקט אין אַלע יודישע שטעדט, וואו שבתי־צבי האָט געהאַט אָנהענגער, אַזאַ צירקוליאַר: „אונזער משיח שבתי־צבי... וועט אַראָבנעהמען די קייזערליכע קרוין פון קאָפּ פון טערקישען סולטאַן און אַרויפלעגען אויף זיין קאָפּ, און דער סולטאַן וועט איהם נאָכגעהן ווי אַ עבד כנעני, ווייל איהם, שבתי־צבי, געהערט די מאַכט. דערנאָך וועט אונזער משיח פערשוואונדען ווערן פון די אויגען פון ישראל און קיינער וועט נישט וויסען, צי ער לעבט, צי ער איז געשטאָרבען; ער אָבער וועט אַוועק אין יענער זייט פון טייך סמבטיון, דורך וועלכען, ווי עס איז בעוואוסט, עס איז נאָך נישט דורכגעגאַנגען קיין מענש אויף דער וועלט, ווייל אַ גאַנצע וואָך שטראָמט ער געשווינד און וואַרפט אַרויס שטיינער, און נאָר אום שבת רוהט ער... פון דאָרטען וועט אונזער משיח, רייטענדיג, אַפּפאָהרען צוזאַמען מיט משה רבינו און אַלע יודען קיין ירושלים... אויפ'ן וועג וועט געגען זיי אַרויסטרעטען דאָס חיל פון גוג און מגוג, נאָר שבתי־צבי וועט קעמפּפען מיט זיי, נישט דורך שפּיזען און שווערדען, נאָר מיט זיין אָטעם וועט ער הרג'נען די מערדער און זיי אַראָבנידערן צו דער ערד. ווען אונזער משיח מיט משה רבינו וועלען אָנקומען קיין ירושלים, וועט גאָט אַראָבלאָזען פון הימעל אַ בית־המקדש פון גאָלד און טייערע שטיינער, וואָס וועלען בעלויכטען די גאַנצע שטאָדט. דערנאָך וועט ער ברענגען קרבנות... שפּעטער וועט זיך אָנהויבען תחית־המתים”.

די ירושלימער יודען האָט גוט פערדראָסען די אויפפיהרונג פון שבתי צבי און זיי האָבען געזוכט מיטלען צו מאַכען אַ סוף פון דער גאַנצער בעוועגונג. דער רב ר' יעקב חאַגיז און זיין בית-דין האָבען איהם מתרה געווען, אַז זיי וועלען איהם אַריינלעגען אין חרם, נאָר שבתי צבי האָט זיך נישט וויסענדיג געמאַכט, ווייל ער האָט גוט געוואוסט, אַז כמעט אַלע ירושלימער יודען זענען זיינע אָנהענגער. אפילו ר' משה גאַלאַנטי אַליין, דער איידים פון ר' יעקב חאַגיז, האָט געגלויבט, אַז אויב שבתי צבי איז נישט דער משיח, איז ער יעדענפאַלס אַ געטליכער מענש. די רבנים האָבען אָבער אויסגערופען אין אַלע שוהלען, אַז שבתי צבי איז אַ רשע און איז חייב מיתה. שבתי צבי האָט פערשטאַנען, אַז נישט אַזוי לייכט וועט זיך איהם איינגעבען פטור צו ווערן פון די רדיפות פון די רבנים. און ער האָט דעריבער מרמז געווען זיין „נביא", נתן, אַז ער זאָל אָנהויבען זאָגען נביאות וועגען דעם, וואָס די אַמאָליגע קדושה פון ירושלים האָט זיך אָבגעטאָן פון איהר און איצט איז די שטאָדט עזה היילינגער פון ירושלים. צוזאַמען דערמיט האָט שבתי צבי מיט זיינע תלמידים זיך אַריבערגעקליבען קיין סמירנאַ, די געבורטס-שטאָדט פון משיח, וואו זיי האָבען געהאָפט צו געפינען פאַר זיך אַ גינסטיגערען באָ־ען.

פאַר זיין פערלאָזען ירושלים האָט שבתי צבי פונאַנדערגעשיקט דעלעגאַטען אין פיעל יודישע שטעדט, וואו זיי האָבען געפיהרט אַ פראָפּאַגאַנדע און ערוואָרבען נייע אָנהענגער פון ערוואַרטעטען משיח. אין סמירנאַ אַליין איז ער אָנגענומען געוואָרען מיט גרויס כבוד. דאָרט האָט מען שוין לאַנג געהאַט פערגעסען דעם חרם, אין וועלכען מען האָט איהם אַריינגעלעגט מיט עטליכע יאָהר צוריק. דאָרט האָט ער געפונען אַ נייעם וויכטיגען אָנהענגער, ר' שמואל פרימאָ, אַ געשיקטער און קלוגער מענש, וואָס איז געוואָרען דער סעקרעטאַר פון שבתי צבי. פרימאָ איז אפשר געווען דער איינציגער קלאָרער און ניכטערער מענש צווישען די אַלע ענטוזיאַסטישע משוגעים, וואָס האָבען אַרומגערינגעלט שבתי צבי און באמת געגלויבט אין איהם. פרימאָ איז בעוואוסטזיניג געגאַנגען צו זיין צוועק, האָט געוואוסט ווי אויסצונוצען דעם „משיח" פאַר זיינע פערזענליכע אינטערעסען, און פון דער צווייטער זייט האָט אויך שבתי צבי געהאַט פון איהם פיעל נוצען, ווייל פרימאָ האָט געוואוסט, ווי אַזוי צוצוגעבען דער מינדסטער זאַך אַ פייער-

ליכֿען חאַראַקטער און זי אַזױ ערנאָך צו מאַכֿען פֿאַר אַ גרױס, װיכֿטיג געשעהעניש.

שבתי צבי האָט די ערשטע צײַט זיך געפֿיהרט מיט טאַקט און אַלײַן בעפֿוילען זײַנע מענשען, אַז זײ זאָלען פֿאָרלױפֿיג נישט רעדען װעגען איהם אַלס משיח. די בעװעגונג איז זיך אָבער געגאַנגען מיט איהר אײגענעם װעג, אפשר געגען װילען פֿון שבתי צבי אַלײַן, און דעם 10־טען סעפּטעמבער 1665, אום ראש השנה, איז דאָס געשעהן: װען שבתי צבי איז געקומען אין שוהל אַרײַן, האָט מען פֿון עולם, אין מיטען שופֿר־בלאָזען, איהם פּראָקלאַמירט אַלס משיח און אָנגעהױבען אױסשרײַען: זאָל לעבען אונזער מלך! זאָל לעבען אונזער משיח!

פֿון דעמאָלט אָן האָבען זיך אין סמירנאַ אָנגעהױבען שטורמישע הכנות צו דעם קומען פֿון משיח. עפּעס אַ מין שגעון האָט אַרומגעחאַפּט אַלעמען, אַלט און יונג, מענער און פֿרױען; עס האָט זיך אַנטװיקעלט די עפּילעפּסיע, מענשען פֿלעגען געהן אין גאַס, פּלוצלינג אַנידערפֿאַלען צו דער ערד און אָנהױבען נביאות זאָגען װעגען משיח'ן. אַלע האָבען זיך אָנגעהױבען גרײטען צום טאָג פֿון דער גאולה; די סוחרים האָבען פֿערלאָזען זײערע געשעפֿטען, די אַרבײטער זײער אַרבײט, און אַלע האָבען פֿיעל געפֿאַסט, געפּײניגט זיך און תשובה געטאָן. עס זענען געװען אַזעלכע, װאָס פֿלעגען פֿאַסטען אַ גאַנצע װאָך און די נאַכט נאָכדעם פֿערברענגען אין „תיקונים", זאָגען חצות און טובל'ען זיך אין ים. פֿון דער צװײטער זײַט האָבען אײניגע פֿערבראַכט די טעג אין אױסגעלאַסענקײט, געזונגען לידער און זיך פֿרעהליך געמאַכט. נישט זעלטען פֿלעגט מען זעהן איבער די גאַסען דעם משיח אַלײַן, װאָס איז געגאַנגען אין דער שפּיץ פֿון אַ גרױסער מחנה, און דער כאָר האָט געזונגען פּסוקים פֿון תהלים.

אין דער גרױסער משיח־התלהבות פֿלעגען זיך אױך אָבטאָן מיאוסע מעשים. די פֿרױ פֿון שבתי צבי, די פֿער־חלום'טע און אונבעװאוסטזיניג־אױסגעלאַסענע שרה, האָט נישט איבעריג געהיט די גרענעצען פֿון צניעות און מענער מיט פֿרױען פֿלעגען זיך פֿערזאַמלען און זינגען און טאַנצען ביז צו שגעון. די אײנציגע ניכֿטערע מענשען, װאָס האָבען געפּרובט פּראָטעסטירען געגען דער װילדער שמחה, האָבען טײַער בעצאָהלט דערפֿאַר. זעהר מיאוס איז זיך בעגאַנגען דער בעװאוסטער רב ר' חיים בנבנשתי, אײנער פֿון די גרעסטע תלמודיסטען פֿון יענעם דור. ער האָט נישט פּראָטעסטירט, װען די

שבתי=צבי'ניקעס האָבען בעזייטיגט פון דער שטעל און געצוואונגען צו ענטלויפען דעם רב ר' אהרן לפּפא, וואָס האָט פּראָטעסטירט געגען די משיח=וואַקחאַנאַליעס; ר' חיים האָט נאָך אַליין פערנומען די שטעל פון אָבגעזאָגטען רב און איז דערנאָך געוואָרען אַ הייסער מאמין פון שבתי צבי. איינער אַ גרויסער פילאַנטראָפּ, חיים פּינייא, האָט געפּרובט צווייפלען אין דער הייליגקייט פון שבתי צבי, נאָר דער המון האָט איהם בעלאַגערט אין שוהל און איהם שיער נישט דער'הרג'עט. איהם האָט זיך איינגעגעבען צו ענטלויפען, נאָר ווען ער איז אַהיים געקומען, האָט ער געטראָפען זיינע אייגענע טעכטער ליגען אָהן בעוואוסטזיין אויף דער ערד און זאָגען נביאות וועגען משיח שבתי צבי. דער פאָטער האָט געמוזט אַרויפנעהמען אויף זיך די מאַסקע פון אַ מאמין, און ווען דער עולם האָט זיך דערוואוסט, אַז דער אָנגעזעהענער ר' חיים פּינייא איז צוגעשטאַנען צו די תלמידים פון שבתי צבי, איז די שמחה נאָך גרעסער געוואָרען.

די געשעהענישען אין סמירנאַ זענען אין גיכען בעוואוסט געוואָרען אין אַלע יודישע שטעדט. פון די יודישע קהלות אין קליין=אזיען פלעגען קומען קיין סמירנאַ פיעל מענשען, וואָס האָבען אַליין געוואָלט זעהן דעם משיח, און קומענדיג אַהין, זענען זיי אַליין געוואָרען אָנהענגער פון שבתי צבי. דער סעקרעטאַר פּרימאָ האָט פונאַנדערגעשיקט איבער די יודישע שטעדט מאַניפעסטען מיט גוטע בשורות וועגען משיח; דער „נביא" נתן פון עזה און אַנדערע אַפּאָסטאָלען האָבען בעצויבערט די נאַאיווע צוהערער דורך מעשות וועגען די נסים ונפלאות, וואָס דער „משיח" האָט בעוויזען; אפילו קריסטען האָבען זיך פעראינטערעסירט מיט דער משיח=בעוועגונג. די פאָרשטעהער פון די אייראָפּעאישע מלוכות, די אַגענטען פון די גרויסע האנדעלס=פירמעס אין האָלאַנד און ענגלאַנד האָבען שריפטליך מודיע געווען וועגען די געשעהענישען אין סמירנאַ. אויף די בערזען אין אייראָפּאַ האָט מען געשמועסט וועגען שבתי צבי, ווי וועגען אַ וויכטיג געשעהעניש, און מיט אונגעדולד ערוואַרטעט די ידיעות פון סמירנאַ. דאָס האָט, נאַטירליך, געווירקט אויף די יודען אין אייראָפּאַ. די זיסע האָפנונג, אַז עס איז שוין געקומען אַ סוף צו די יודישע צרות, האָט נישט ווילענדיג פערחאַפּט אַלע יודישע הערצער; אומעטום האָבען זיך איבערגע'חזר'ט דיזעלבע ערשיינונגען, וואָס אין סמירנאַ: מען האָט פיעל געפאַסט, געפּייניגט זיך, תשובה געטאָן און נביאות געזאָגט. אין קאָנסטאַנטינאָ=

פאל האט איינער א אלטער יוד, א מקובל, פלוצלינג אנגעהויבען נביאות זאגען, אז שבתי צבי איז דער יודישער משיח, און ער פלעגט פאלען אויף דער ערד א פער'חלש'טער, זינגען ווי א קינד און טאנצען ביז משוגעת. אפילו אויף דער אינזעל עלבא אין איטאליען האט זיך געפונען א יוד א שניידער, וואס האט בעקומען עפילעפסיע און נביאות געזאגט אויף שבתי צבי. אזעלכע ערשיינונגען פלעגען פארקומען אויך אין אנדערע ערטער. נישט בלויז די פאלקס-מאסען האבען געגלויבט אין משיח'ן, נאר אפילו די רבנים און די געבילדעטע לייט. די משיח-בעוועגונג איז געווארען א מין עפידעמיע, וואס האט זיך געשווינד פערשפרייט איבער אלע יודישע שטעדט. עס איז נישט געווען, ווער עס זאל אבקיהלען די צוהיצטע מוחות, ווער עס זאל צושטרייען די נעדיכטע וואלקענס. אין אזא צייט וואלט נאר אזא מענש ווי שפינאזא, מיט זיין קלארען שכל און געניאלער רוהיגקייט, געקענט פערשפרייטען א שיין אויף דער מיסטישער בעוועגונג און ארויסרופען אין יודענטום א נייע בעוועגונג, א ראציאנאלע און פרייזיניגע; שפינאזא האט שוין אבער דעמאלט זיך געהאט אבגעקעהרט פון אלע יודישע אינטערעסען און האט געקוקט אויף דער משיח-בעוועגונג, ווי אויף א נארישקייט, וואס ס'לוינט נישט וועגען דעם צו רעדען.

די ערשטע ידיעות וועגען דעם, וואס עס טוט זיך אין סמירנא, זענען אנגעקומען קיין אייראפא אין פריהלינג 1665. די האנדעלס-שיפען, וואס זענען געגאנגען פון מעקא, האבען געבראכט די ידיעות וועגען דער משיח-בעוועגונג צוערשט אין די אייראפעאישע פארט-שטעדט — האמבורג, אמסטערדאם, ווענעדיג און ליווארנא. די דאזיגע שטעדט זענען טאקע געווארען א נעסט פאר דער שבתי-צבי-בעוועגונג. די בריעף פון סעקרעטאר שמואל פרימא, די צירקולארען פון „נביא" נתן העזתי, די ערצעהלונגען פון די אנגעקומענע יודען און קריסטען וועגען דעם, וואס עס קומט פאר אין סמירנא, — דאס אלץ האט אויפגערודערט די מוחות און גערייצט די פאנטאזיע. איינע א יודישע פרוי אין האמבורג, וואס האט געלעבט אין יענער צייט, שרייבט אין איהרע מעמוארען: „עס איז אונמעגליך צו בעשרייבען די שמחה, וואס האט אונז אלע ארומגעחאפט, ווען עס זענען אנגעקומען בריעף פון טערקיי. דעם גרעסטען טייל בריעף האבען בעקומען די ספרדים און די אלע פלעגט מען ברענגען אין שוהל אריין און לייענען אויפ'ן קול. אהין פלעגען אויך קומען די אשכנזים. די יונגע ספרדים פלעגען זיך אנטאן אין

זייערע בעסטע קליידער און יעדער פֿון זיי האָט זיך אַרומגעגאַרטעלט מיט אַ ברייטען גאַרטעל פֿון גריניעם זייד, ענליך אויף דעם גאַרטעל פֿון שבתי צבי. זיי פֿלעגען געהן מיט מוזיק און טענץ איבער די גאַסען און האָבען זיך געפֿרעהט, ווי אַמאָל בעת דער שמחה פֿון בית־השואבה, לעזענדיג די אָנגעקומענע בריעף. אייניגע האָבען אויספֿערקויפֿט זייער גאַנץ פֿערמעגען, די הייזער און הויפֿען, און פֿון טאָג אויף טאָג ערוואַרטעט די גאולה. מײַן שוועֶר, וואָס האָט געוואוינט אין האַמעלן, האָט פֿערקויפֿט דאָס הויז מיט'ן גאַנצען פֿערמעגען און זיך בעזעצט אין האָלדעסהיים. ער האָט אונז צוגעשיקט קיין האַמבורג צוויי קעסטלעך מיט לייוועגד פֿון פֿערשידענע סאָרטען און אַלערליי עסענוואַרג; דאָרט איז געווען אַרבעס, געדויכערט פֿלייש, קאָמפּאָטען פֿון פֿלוימען, געטריקענטע פֿרוכטען און אַנדערע שפּייזען, וואָס קענען זיך האַלטען. דער גוטער מענש האָט געמיינט, אַז מיר וועלען גלייך פֿון האַמבורג אַריבערפֿאָהרען קיין ארץ ישראל".

אַזאַ אויפֿרעגונג האָט אויך געהערשט אין אַמסטערדאַם, אין הויפּט האַנדעלס־צענטר פֿון די דעמאָלטיגען יודען. דאָרטען פֿלעגען אַרומגעהן פֿון האַנד צו האַנד פֿערשידענע משיח־מאַניפֿעסטען. אין איינעם פֿון די מאַניפֿעסטען האָט נתן העזתי געשריבען קאַטעגאָריש: „אַזוי האָט גאָט געזאָגט: אייער גואל איז געקומען און זיין נאָמען איז שבתי־צבי. ער וועט אַרויסטרעטען ווי אַ גבור, ווי אַ קאַמפּפס־מענש וועט ער ערוועקען קנאה... איך בעט גאָט, אַז איהר זאָלט זעהן דעם קעניג אין זיין גאַנצער פּראַכט"... אין די שוהלען און אויף די גאַסען פֿלעגען פֿאָרקומען מאַניפֿעסטאַציעס מיט געזאַנג און טענץ. די קריסטען האָבען געקוקט און זיך געוואונדערט: זיי האָבען אַביסעל חוזק געמאַכט פֿון דער בעוועגונג; אייניגע פֿון זיי האָבען אָבער אויך געגלויבט אין דער נאָהענטער אויסלייזונג פֿון יודען, ובפֿרט, אַז די אייראָפּעאישע קאָנסולען האָבען אין זייערע אָפֿיציעלע מעלדונגען בעשטעטיגט פֿיעל פֿון דעם, וואָס יודען האָבען דערצעהלט. פֿון לאָנדאָן האָט דער דייטשער געלעהרטער אָלדענבורג געשריבען זיין פֿריינד ברוך שפּינאָזאַ: „דאָ רעדען אַלע וועגען דער אומקעהרונג פֿון די יודען, וואָס זענען צווייהט אין גלות שוין העכער צוויי טויזענד יאָהר, צוריק אין זייער פֿאָטערלאַנד. ניִשט פֿיעל גלויבען דאָ דערין, נאָר פֿיעל ווינשען דאָס. איך ווייס, אַז אויך די אַמסטערדאַמער יודען האָבען דערפֿון געהערט און זענען זעהר אויפֿגערעגט דערפֿון. אויב דאָס וועט מקוים ווערן, וועט

דאָס אַרויסרופֿען אַ איבּערקעהרעניש אין דער גאַנצער וועלט".

די אויפֿרעגונג האָט דערגרייכט די העכסטע שטופֿע אין דער ערשטער העלפֿט פֿון 1666. אין האַמבורג פֿלעגט מען אין די שוהלען לייענען לכבוד שבתי־צבי „הנותן תשועה". פֿון אַמסטערדאַם זענען אַרויסגעפֿאָהרען קיין פּאַלעסטינאַ פֿאָרשטעהער פֿון דער יודישער געמיינדע, וועלכע האָבּען געוואָלט זיך זעהן מיט שבתי־צבי און מיט איהם צוזאַמען געהן קיין ארץ־ישראל. אויפֿ'ן וועג האָבּען זיי זיך פֿערהאַלטען אין איטאַליען אויף אַ לאַנגע צייט. די אַמסטערדאַמער געמיינדע האָט דאַן געשיקט צו זיי אַ בּריעף מיט אַ בּיטע איבּערצוגעבּען דאָס שבתי־צבי. די שרייבּער'ס פֿון דעם בּריעף ווענדען זיך צו שבתי־צבי, ווי צו אַ משיח און קעניג, דריקען איהם אויס זייערע אַלאונטערטעניגסטע געפֿיהלען און בּעטען איהם, ער זאָל זיי לערנען, וואָס צו טאָן. „לערן אונז, אונזער קייזער־הערשער, מיט וואָס פֿאַר אַ וועג צו געהן און וואָס צו טאָן: צי זאָלען מיר זיך שוין בּעוואָפֿנען און געהן אויף גאָטס־הויז, צו מיר זאָלען וואַרטען אויף גאָטס גנאָד בּיז אַלע אונזערע צווייהטע און צושפּרייטע וועלען זיך ווידער פֿערזאַמלען?" דעם דאָזיגען בּריעף האָבּען אונטערגעשריבּען אין נאָמען פֿון אַ גאַנצער גרופּע דער בּעוואוסטער רב און ד"ר ר' בנימין מוסאַפֿיאַ און נאָך עטליכע פֿאָרשטעהער. אַ צווייטע גרופּע רבנים און פּרנסים האָבּען נאָך פֿריהער געשיקט אַ אַלאונטערטעניגסטען אַדרעס פֿאַר שבתי־צבי.

דער איינציגער, וואָס איז אַרויסגעטרעטען געגען דער אַלגעמיינער פֿערבּלענדניש, איז געווען דער לאָנדאָנער רב ר' יעקב סאַספּאָרטאַס, וואָס האָט אַ צייט געוואוינט אין האַמבּורג. ער איז געווען איבּערצייגט, אַז די גאַנצע בּעוועגונג איז אָדער אַ פּשוט'ער שווינדעל, אָדער אַ פֿערבּלענדניש, און ער האָט אָהן אויפֿהער געשריבּען בּריעף צו די רבנים אין טערקיי און אין אייראָפּאַ, בּעטענדיג זיי, אַז זיי זאָלען ראַטעווען דאָס פֿאָלק פֿון דער געפֿעהרליכער בּעוועגונג. דערויף האָט ער אָבּער בּעקומען ענטפֿערען, וואו די רבנים האָבּען געלויבּט די געטליכקייט פֿון שבתי־צבי, אָדער זיך אויסגעדרעהט פֿון אַ קלאָרער מיינונג. די ערשטע צייט האָט ר' יעקב סאַספּאָרטאַס זיך נישט בּעשלאָסען אַרויסצוטרעטען אָפֿען אין האַמבּורג און אין אַמסטערדאַם געגען דער משיח־בּעוועגונג, ווייל עס איז גענוג געווען איין אונפֿאָרזיכטיג וואָרט, אום צו שטעלען זיך אין אַ סכנה. ער האָט דעריבּער געמוזט אָנטאָן אויף זיך אַ מאַסקע, זיין אויף די פֿייערונגען לכבוד שבתי־צבי, הערען די תפילות און

הימנען — און שווייגען. ווען ער האָט זיך איינמאָל ערלויבט אָפען צו פּראָטעסטירען געגען דעם, וואָס די שבתי־צבי'ניקעס האָבען מבטל געווען איינינע נאַציאָנאַלע תעניתים, ווי תשעה־באָב, האָט מען איהם אין שוהל שיער נישט בעליידיגט און די מאַסע פלעגט זיך בעציהען צו איהם פיינדליך. ער האָט געקענט אַראָבוואַרפען פון זיך די מאַסקע און אָפען פּראָטעסטירען ערשט שפּעטער, ווען שבתי־צבי האָט אַזוי טרויעריג געענדיגט און פערלאָזען די אמונה פון זיינע עלטערן.

אין פיעל שטעדט פלעגען פאָרקומען מחלוקת און געשלעגען צווישען די גלויביגע און די „אונגלויביגע", וואָס זענען געווען אין דער מינדערהייט. אין איינינע ערטער האָט מען זיך זאָגאַר געשלאָגען אין די שוהלען און עס זענען געווען פעלען, ווען מען האָט די אונגלויביגע געשלאָגען ביז טויט. אפילו ווען שבתי־צבי זאָל ביזהער נישט געווען אליין גלויבען אין זיין מיסיע, וואָלט ער איצט, נאָך דעם כבוד, וואָס מען האָט איהם אָנגעטאָן פון אַלע זייטען, געמוזט אָנהויבען גלויבען, אַז ער איז באמת געשיקט פון גאָט אויסצופיהרען אַ וויכטיגע מיסיע. יעדען טאָג פלעגען צו איהם קומען שלוחים פון פערשידענע שטעדט, וואָס האָבען איהם געבראַכט מתנות און בריעף, אין וועלכע מען האָט איהם אויסגעדריקט אונטערטעניגע געפיהלען, ווי — אַ קייזער און משיח. ווי עס זעהט אויס, האָט שבתי־צבי אַליין נישט געהאַט קיין חלק אין די אַלע פייערליכקייטען און אין דער גוזמא'דיגער התפעלות בנוגע צו זיין פערזאָן; דאָס אַלץ איז געטאָן געוואָרען אָהן זיין בעפעהל, אפשר געגען זיין ווילען, און נאָר זיינע „נביאים" און „אַפּאָסטאָלען" האָבען בעשאַפען די אַטמאָספערע, אין וועלכער שבתי־צבי איז געוואָרען אַ „געטליכע פערזאָן".

אַממערהרסטען האָט די משיח־בעוועגונג זיך פערשפּרייט אין פּויילען. דאָרט האָט זי געפונען פאַר זיך טיעפע וואָרצלען אין פאָלק און אין דער פאָלקס־שטימונג. נישט קיין בלויזער צופאַל איז דאָס געווען, וואָס פונקט אין דעם יאָהר (1648), ווען אין פּוילען זענען פאָרגעקומען די הריגות פון חמעלניצקי, איז שבתי־צבי צום ערשטען מאָל אַרויסגעטרעטען אין סמירנאַ.ביידע געשעהענישען האָבען געהאַט אַ גרויסען צוזאַמענהאַנג צווישען זיך. יענע טויזענדע געפאַנגענע יודען, וועלכע חמעלניצקים מיטהעלפער, די טאַטאַרען, האָבען אַוועקגעפיהרט קיין טערקיי, וואו זיי זענען אויסגעלעזט געוואָרען דורך די טערקישע יודען, האָבען מיט זייערע ערצעהלונגען וועגען שרעקליכען חורבן פון יודישען צענטר אין

פוילען געקענט בעשאַפען די נויטיגע אַטמאָספערע פאַר דער משיח־בעוועגונג. עס איז קיין ספק נישט, אַז די ערצעהלונגען וועגען דער שרעקליכער קאַטאַסטראָפע אין פוילען האָבען שטאַרק געווירקט אויף דער נשמה פון שבתי־צבי און צוגעגרייט אַ באָדען פאַר דער פּראָפּאַגאַנדע, וואָס ער האָט געפיהרט בעת זיינע וואַנדערונגען. פון דער צווייטער זייט איז אויך שבתי־צבי געווען בעזונדערס נאָהענט דעם צוועהטאָגטען האַרץ פון די פוילישע יודען און ווען ער איז בעריהמט געוואָרען איבער דער וועלט און זיין נאָמען האָט זיך פערשפּרייט אַלס אויסלייזער און משיח, האָבען זיי, די פוילישע יודען, זיך אָבגערופען דערויף מיט אַ בעזונדער התפעלות און מיטגעפיהלט. איינער אַ מאַלאָראָסישער שריפטשטעלער פון יענער צייט שרייבט וועגען די פוילישע יודען: „די יודען האָבען נע־פייערט אַ נצחון. איינינגע פון זיי האָבען פערלאָזען זייערע הייזער און פערמעגען, נישט געוואָלט טאָן קיין זאַך און געזאָגט, אַז אָט וועט משיח זיי איבערטראָגען אויף אַ וואָלקען קיין ירושלים. אַנדערע האָבען גאַנצע טעג געפאַסט, נישט נעגעבען עסען אפילו די קליינע קינדער און בעת דעם בייזען ווינטער זיך געטובל'ט אין די טייכען, ליי ענענדיג עפּעס אַ ניי־פערפאַסטע תפילה... אין יענער צייט האָבע איינינע קליינ־מוטיגע און אָרימע קריסטען, הערענדיג די מעשות וועגען פאַלשען משיח און זעהענדיג די גרויסע שטאָלצקייט פון די יודען, אָנגעהויבען צוויי־פלען אין קריסטוס'ען".

די האָפנונגען אויף אַ גיכער אויסלעזונג האָבען זיך נאָך פער־שטאַרקט נאָכדעם ווי עס האָבען זיך אומגעקעהרט די שלוחים, וואָס זע־נען געשיקט געוואָרען צו שבתי צבי פון פוילען. איינער פון די שלוחים איז געווען דער זוהן פון לעמבערגער רב ר' דוד הלוי, דער גרעסטער אויטאָריטעט פון יענער צייט, דער קאָמענטאַטאָר פון „שולחן ערוך". די דעלעגאַטען פון פוילען האָבען זיך פאָרגעשטעלט פאַר שבתי צבי זומער 1666, ווען ער איז שוין געווען אַרעסטירט (וועגען דעם — ווייטער) און געזעסען אין אַבידאָס, ביי קאָנסטאַנטינאָפּאָל. זיי זענען ערשטוינט געוואָרען, ווען זיי האָבען דערזעהען, אַז שבתי צבי איז אַרומגערינגעלט פון אַ גרויסער מחנה יודען פון עטליכע טויזענד מאַן, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען פיעל בעגייסטערטע זקנים, אָנגעזעהענע יודען, וואָס זענען זיך צונויפגעפאָהרען פון אַלע עקען וועלט. שבתי צבי האָט איבערגעגעבען די דעלעגאַטען פאָלגענדען בריעף צום לעמבערגער רב: „דעם 6־טען טאָג פון דער אויפלעבונג פון מיין

גייסט און נשמה, כ״ב תמוז... איך שיק א מתנה דעם מאן פון גלויבען, דעם געעהרטען זקן, מחבר פון „טורי זהב״, דוד הלוי, זאל ער אויף זיין עלטער בליהען מוטיג און פריש! אין גיכען וועל איך פאר אייך נקמה נעהמען און אייך טרייסטען ווי א מוטער איהר קינד, איך וועל אייך בעצאהלען הונדערט מאל גוטס. דער טאג פון נקמה איז אין מיין הארץ, און דאס יאהר פון מיין אויסלעזונג איז שוין געקומען. אזוי זאגט דוד בן ישי, דער אויבערשטער פון אלע קיסרים... גאט׳ס משיח, דער לייב פון די בערג, שבתי צבי״ נ״י. אויסער דעם בריעף האט שבתי-צבי איבערגעגעבען א מתנה דעם אלטען רב ר׳ דוד הלוי: א העמד, וואס דער רב זאל אנטאן. אין בריעף האט שבתי אויך געבעטען, מען זאל איהם צושיקען פון פוילען דעם „נביא״ נחמיה הכהן. דער „משיח״ האט נישט געוואוסט, אז דערזעלבער נחמיה הכהן וועט ברענגען א אומגליק אויף זיין קאפ.

דערווייל האט זיך דערנעהענטערט דאס יאהר פון דער גאולה און די שטימונג איז געווארען אלץ געשפאנטער און נערוועזער. אײנער, וואס האט בייגעוואוינט די געשעהנישען פון יענער צייט, דערצעהלט וועגען דעם, וואס איז פארגעקומען אין האמבורג אין אנהויב 1666: „לכבוד שבתי-צבי האט מען אין די שוהלען געלייענט א תפילה, אין א פארם, וואס פאסט פאר א קייזער. דאס פאלק האט דערביי זיך אויפגעהויבען פון די ערטער און מיט יראת הכבוד, ווי פאר דער העכסטער מאכט, געענטפערט „אמן״ אויף יעדע ברכה; ווער עס האט נישט געענטפערט, האט ריזיקירט מיט׳ן לעבען. זיי האבען געווארט אויף א בעשטימטען טאג פון דער גאולה, לויט דעם בעפעהל פון קייזער (שבתי) און זיין נביא (נתן). אמאל איז דער טערמין בעשטימט געווארען אויפ׳ן יאהר 1672, און אמאל אויף די נאהענטסטע חדשים ניסן אדער סיון. ערווארטענדיג די גאולה, האבען אלע פלייסיג זיך אבגעגעבען צו תשובה, תפילה און געוויין, כדי זוכה צו זיין צו דערזעהען די בעפרייאונג אהן חבלי משיח ווייל אזוי האט פערזיכערט זייער נביא: די גאולה וועט קומען אין גיכען, און דורך תשובה וועט מען פערקלענערען די חבלי משיח, און אין דער גאנצער וועלט איז פארגעקומען א פלייסיגע תשובה מיט פייניגען דעם קערפער, תעניתים, וואס האבען אמאל געדויערט א גאנצע וואך, טבילות אין קאלט וואסער און אנדערע פארמען פון סיגופים (פייניגען זיך), וואס דאס מויל קען נישט אויסרעדען און דער שכל — פערשטעהן. דער

נביא פון עזה האט וועגען דעם אלץ מודיע געווען. עס איז דערגאנגען דערצו, אז פיעל האט זיך פערוואלט פאהרען, כדי אליין צו זעהן איהם (שבתי=צבי) און ביי איהם זיך דערוויסען וועגען דעם שרש פון זייער נשמה און וועגען די מיטלען, ווי אזוי צו דערגרייכען די העכסטע שלימות.

צופיעל טומעל האט שוין שבתי=צבי ארום זיך בעשאפען, צוגרויס איז שוין געווען די בעשטימטע ערווארטונג פון דער גאולה, אום ער זאל קענען ווייטער בלייבען זיצען אין סמירנא און רוהיג צוקוקען, ווי עס ברויזען די חוואליעס ארום איהם און עס קלאפען די הערצער. און אט אין אנהויב 1666 איז דער פערגעטערטער אויסלייזער אוועק פון סמירנא קיין קאנסטאנטינאפאל, כדי — ווי מען האט געזאגט — אבצונעהמען די קרוין ביים סולטאן. פאר'ן אבפאהרען האט שבתי=צבי צוטיילט „די וועלט", ד. ה. די גאנצע טעריטאריע פון דער קינפטיגער יודישער מלוכה צווישען זעקס=און=צוואנציג פון זיינע מקורבים. מען דערצעהלט אלס קוריאז, אז איינער פון די זעקס=און=צוואנציג „חלקים" איז אריינגעפאלען צו א ארימאן, וואס האט געלעבט פון נדבות. עס האבען זיך געפונען רייכע יודען, וואס האבען געוואלט ביי דעם ארימאן אבקויפען פאר א גרויסע סומע געלד זיין חלק „מלוכה", נאר יענער האט אויף קיין פאל נישט געוואלט.

די טערקישע רעגירונג, וואס אין איהר שפיץ איז דאן געשטאנען דער גרויס=וויזיר אחמעד קעפרילי, האט געוואוסט וועגען דער בעוועגונג צווישען יודען, נאר ער האט זיי נישט געשטערט כל זמן די בעוועגונג איז נישט אריבערגעגאנגען די גרעניצען פון דער פראווינץ. טיילוויז צוליעב מורא ארויסצורופען אונרוהען און טיילוויז צוליעב האבאר האט די אדמיניסטראציע אין דער פראווינץ געלאזט צו רוה שבתי=צבי מיט זיין חברה. נאר ווען יענער צוזאמען מיט זיין סעקרעטאר פרימא און עטליכע פריינד זענען געפאהרען אין דער רעזידענץ פון טערקיי, האט די העכערע מאכט שוין אנגעהויבען זיך בעאונרוהיגען. לויט דער פעראָרדנונג פון גרויס=וויזיר האט מען שבתי=צבי שוין אבגעווארט בעת דאס שיף האט זיך אבגעשטעלט אין די דארדאנעלען און מען האט איהם ארעסטירט. אין עטליכע טעג ארום האט מען דעם משיח געבראכט צופיהרען אין קייטען קיין קאנסטאנטינאפאל און איינגעזעצט אין טורמע. אין צוויי חדשים ארום האט מען איהם איבערגעפיהרט אין דעם נאהענטען פאלאץ אבידאס. אהין איז אויך געקומען

זיין פרוי, שרה, דער סעקרעטאר פרימא און איינינע מקורבים.

דער ארעסט פון שבתי-צבי האט נאך פערשטארקט דאס גלויבען אין איהם. דאס פאלק האט אויסגעטייטשט דעם ארעסט אזוי, אז דער משיח דארף יעצט איבערלעבען יענע יסורים, וואס דארפען קומען פאר דער גרויסער נאציאנאלער בעפרייאונג. קיין קאנסטאנטינאפאל זענען זיך אנגעפאהרען פיעל פון שבתי-צבי'ס אנהענגער פון דער גאנצער וועלט. פיעל האבען מיטגעבראכט טייערע מתנות פאר דעם ליידענדען משיח און דער משיח האט געלעבט אין זיין תפיסה, ווי א פירשט אין זיין פאלאץ. די טערקישע וואך איז געוועזן איבערגעקויפט און די דעפוטאטען און מאמינים, וואס זענען געקומען צום משיח אין תפיסה אריין, האבען פאר זיך געזעהען א איבערראשענד בילד: אנשטאט א ארימען ארעסטאנט, איז געשטאנען פאר זיי א שטאלצער מענש, וואס איז געזעסען אין זיין פאלאץ, ווי א קייזער. דאס האט נאך מעהר גערייצט די פאנטאזיע און דער פאלאץ אבידאס האט ביי די אנהענגער פון שבתי-צבי בעקומען דעם נאמען „מגדל עוז". כדי צו אונטערהאלטען אין פאלק די אמונה אין א נאהענטער איבערקעהרעניש, האבען די אפאסטאלען פון שבתי-צבי אנגעהויבען אבשאפען פיעל יודישע מנהגים און דינים אויף דעם גרונד, וואס איצט האט די גאולה זיך שוין אנגעהויבען און לויט דער לעגענדע דארפען אלע מצוות בטל ווערן בעת משיח וועט קומען. דעם תענית פון שבעה-עשר-בתמוז האבען די שבתי-צבי'ניקעס מבטל געמאכט אויף דעם סמך, וואס אין יענעם טאג האט די געטליכקייט זיך צום ערשטען מאל ענטפלעקט צו שבתי-צבי. אפילו דער תענית פון תשעה-באב איז פערוואנדעלט געווארען אין א יום-טוב, ווייל אין דעם טאג איז געבוירען געווארען דער משיח, וועלכער דארף צוריק אויפבויען דעם בית-המקדש.

פון אבידאס זענען פונאנדערגעשיקט געווארען אין אלע יודישע געמיינדעס צירקולארען אין נאמען פון שבתי-צבי. אין די שוהלען פלעגט מען לייענען לכבוד שבתי-צבי „הנותן תשועה". זעהר פיעל דעפוטאציעס זענען געקומען זיך בוקען פאר דעם משיח. צווישען אנדערע איז אויך געקומען דער אויבענדערמאהנטער נחמיה הכהן און פון איהם איז אויף שבתי-צבי געקומען א אונערווארטעט אומגליק. שבתי-צבי האט אנגענומען דעם „נביא" נחמיה הכהן זעהר פייערליך און געהאט מיט איהם א לאנגען געשפרעך. ווי עס שיינט, האט ער געוואלט מאכען איהם פאר זיין פארשטעהער אין פוילען; נאר די אודיענץ האט

נישט געבראַכט צום געווינשטען צוועק. נאָך לאַנגע וכּוחים צווישען נחמיה הכּהן און שבתי=צבי וועגען די יסודות פֿון דער קבּלה איז נחמיה אַוועק אַ ענטטוישטער און נישט אָנערקענט שבתי=צבי פֿאַר דעם אמת'ען משיח. די פֿאַנאַטישע אָנהענגער פֿון שבתי=צבי זענען געוואָרען זעהר אויפֿגעבראַכט דערויף און נחמיה האָט געמוזט ענטלויפֿען קיין אַדריאַנאָפּאָל, איבערגעקליידעט אין אַ טערקישען אָנצוג. דאָרט איז נחמיה געגאַנגען צום אָרטיגען נאַטשאַלניק (קיימאַק). איהם מודיע געווען וועגען אַלץ, וואָס טוט זיך אָב אין פּאַלאַץ אַבּידאָס, און איהם אויפֿגעקלערט, ווי ווייט געפֿערליך עס איז די משיח=בעוועגונג פֿאַר דער טערקישער מלוכה.

מען האָט וועגען דעם געגעבען צו וויסען דעם סולטאַן, וואָס האָט זיך דאַן געפֿונען אין אַדריאַנאָפּאָל. דער סולטאַן איז געוואָרען פֿול מיט גרימצאָרן און איז געווען גרייט צו טויטען דעם פֿאַלשען משיח, נאָר זיינע מקורבים האָבען איהם אָבגערעדט דערפֿון, אָנוויי=זענדיג, אַז דאָס קען ברענגען צו גרויסע אונרוהען צווישען יודען. זיי האָבען געראַטען דעם סולטאַן: איבערדעדען שבתי=צבי, אַז ער זאָל איבערגעהן אין מחמד'נישען גלויבען און דערמיט וועלען זיינע מאַמינים, ערשטענס, זיך אָבקעהרען פֿון איהם און פֿאַר'ן איסלאַם וועט דאָס זיין אַ גרויסער נצחון. איינער אַ דאָקטאָר דידאָן, אַ געוועזענער יוד, וואָס האָט אָנגענומען דאָס מחמד'נישע גלויבען, האָט אויף זיך גענומען די מיסיע איבערצורעדען שבתי=צבי. ווען מען האָט דעם משיח איבערגעפֿיהרט פֿון אַבּידאָס קיין אַדריאַנאָפּאָל צום געריכט, האָט דידאָן פֿאַר איהם אָבגעשילדערט אַ שרעקליך בּילד, ווי אַזוי דער סולטאַן איז אויפֿגעבראַכט געגען איהם, וואָס פֿאַר אַ האַרבע שטראָף עס שטעהט איהם פֿאָר, און שבתי=צבי איז געוואָרען פֿול מיט שרעק. דער אינסטינקט פֿון זעלבסט=שוץ האָט געטאָן זיינם און דער „משיח” האָט פֿערשטאַנען, אַז גאָט האָט איהם צוגעשיקט אַ נסיון און אַז ער מוז זיך בּעשליסען אויף אַ ענערגישען שריט. ווען מען האָט איהם אויפֿ'ן צווייטען טאָג געבראַכט צום סולטאַן, האָט ער פֿאַר איהם אַוועקגעוואָרפֿען צו דער ערד זיין יודישע היטעל און אָנגעטאָן אַ ווייסען טערקישען טורבאַן, אַלס צייכען פֿון איבערגאַנג צום איסלאַם. דער געוועזענער יודישער „קייזער” איז באַלד בעשטימט געוואָרען פֿאַר אַ מקורב צום טערקישען סולטאַן און בעקומען דעם טיטול מאַחמער=עפֿענדי. איהם האָבען גלייך נאָכגעטאָן זיין פֿרוי שרה און איניגע מקורבים (אויגוסט 1666).

נאָך דעם האָט שבתי אָנגעהויבען שפּיעלען אַ צווייזייטיגע ראָליע: די טערקען האָט ער פערזיכערט, אַז ער ווענדעט אָן אַלע מיטלען איבערצוציהען די יודען צום מחמד'נישען גלויבען; די יודען ווידער האָט ער איינגערעדט, אַז זיין שריט איז אַריינגעגאַנגען אין דעם פּראָגראַם זיינעם, אַז מיט זיין שמד'ען זיך איז פאָרגעקומען נאָר אַ טיעפער מיסטישער אַקט און אַז זיין ציעל איז איבערצוציהען די מוסולמאַנער צום יודישען גלויבען אין אַ נייער פאָרם. פיעל פון זיינע מאמינים האָבען זיך יעצט אומגעקוקט אויף זייער גרויסען טעות, עפענטליך תשובה געטאָן אויף זייער גרויסען חטא און אַנטלאָפען פון דעם „משיח". די פאַנאַטישסטע צווישען זיי האָבען אָבער אויך ווייטער געגלויבט אין שבתי-צבי און זיך געלאָזט פיהרען דורך די שווינדלער, וואָס האָבען איהם אַרומגערינגעלט. אין די ווייטערע ערטער האָט מען פערשפּרייט קלאַנגען, אַז נאָר דער שאָטען פון שבתי-צבי האָט אָנגענומען אַ פרעמדען גלויבען און דער אמת'ער איז אַרויף אויפ'ן הימעל און וועט זיך בעווייזען, ווי נאָר עס וועט קומען די אמת'ע שעה פון דער גאולה. די הויפּט-אַפּאָסטאָלען פון שבתי-צבי האָבען ווייטער געפיהרט זייער פּראָפּאַגאַנדע. אין „זהר" האָבען זיי געפונען אַ רמז, אַז דער משיח וועט זיין „גוט פון אינעווייניג און שלעכט פון אויסעוועניג". אַז ער וועט זיך אַריינלאָזען אין אַ גרויסען אָבגרונד פון שלעכטס, כדי פון דאָרטען אַרויסצושלעפּען די „געטליכע פונקען". דער נביא נתן פון עזה האָט אין זיינע אויפרופען צום פאָלק ערקלערט, אַז מען דאַרף זיך נישט נעהמען צום האַרצען דעם שריט פון שבתי צבי, ווייל „אַלע זיינע מעשים זענען טיעפע סודות, אין וועלכע דער מענשליכער שכל קען נישט אַריינדרינגען". דער פאַלשער נביא האָט זאָגאַר געהאַט די דרייסטקייט אַריינצופאָהרען קיין אַדריאַנאָפּאָל, די רעזידענץ פון משיח דעם פערדרעטער, נאָר די דאָרטיגע רבנים האָבען איהם געצוואונגען צו פערלאָזען די שטאָדט. דאַן איז נתן אַוועק קיין איטאַליען און דאָרט פאָרטגעזעצט זיין פּראָפּאַגאַנדע, פערשפּרייטענדיג פערשידענע בבאָמעשות וועגען שבתי-צבי. די דאָרטיגע רבנים האָבען איהם גע'רודפ'ט, נאָר די מאַסע האָט זיך דאָך צוגעהערט צו זיינע דרשות און איהם געפאָלגט. די משיח-פאַנטאַזיעס האָבען נאָך געלעבט אין פערשידענע יודישע שטעדט.

שבתי-צבי האָט דערווייל זיך געפיהרט זעהר משונה'דיג. אַמאָל האָט ער אויסגעזעהען ווי אַ הייסער פאַנאַטישער מוסולמאַנער און

אַמאָל — מתפּלל געווען לויט דעם יודישען דין מיט מיסטישע צערעמאָניעם און ליעדער־געזאַנג. די איבערגעלעבטע שטורמישע געשעהענישען האָבען איבערגעלאָזט אַ טיעפען רושם אויף דעם עקזאַלטירטען שבתי און ער איז געווען נישט ווײַט פון פאָלקאָמענעם שגעון. דער טערקישער רעגירונג איז ענדליך נמאס געוואָרען די צווייזײַטיגע שפּיעל פון שבתי־צבי, פון וועלכען מען האָט פריהער ערוואַרטעט גרויסע זאַכען; מ'האָט איהם אויפגעהערט אַרויסגעבען פּענסיע אַלס אַ בעאַמטען פון הויף און מען האָט איהם אָבגעשיקט קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דאָרט האָט ער נאָך געהאַט אַ קלײנעם קרײַז אָנהענגער, וואָס זענען איהם געבליבען טרײַ ביז'ן טויט. דער גרויס־וויזיר האָט זיך דערוואוסט, אַז שבתי האָט נאָך ווײַטער בעציהונגען מיט יודען, האָט ער בעפוילען צו פערשיקען איהם אין אַזאַ אָרט, וואו עס זענען נישט געווען קיין יודען. דאָרט, אין אַ פערוואָרפענעם שטעדטעל דולציגאָ, איז שבתי־צבי געשטאָרבען (ערב יום־כפור 1676). ער איז געשטאָרבען אָפיציעל אַלס מוסולמאַנער און בעגראָבען געוואָרען דורך מוסולמאַנער.

אַזוי האָט זיך געענדיגט די גרויסע טראַגי־קאָמעדיע. דער טויט פון דעם, פון וועלכען יודען האָבען ערוואַרטעט די גאולה, האָט געמוזט אויסניכטערן די פערדונקעלטע מוחות און מאַכען אַ שרעקליכען אײַנדרוק אויף זײַנע מאמינים. די, וואָס האָבען נאָך געגלויבט אין איהם נאָכדעם ווי ער איז אַ פערראַטער געוואָרען, האָבען איצט דערזעהן פאַר זיך דעם ביטערען אמת און עפענטליך תשובה געטאָן אויף זייער חטא. די רבנים האָבען איצט נאָך שטרענגער געקוקט, אַז אין זייערע געמײַנדעס זאָלען מעהר זיך נישט געפינען קיין אָנהענגער פון שבתי־צבי. אָבער דאָך האָט די בעוועגונג געלאָזען אַזעלכע טיעפע וואָרצלען אין פאָלק, אַז אויך יעצט האָבען אײַניגע אַלץ געגלויבט אין דער הויכער מיסיע פון שבתי־צבי. אויב די שבתי־צבי־בעוועגונג איז יעצט אָבגעשטאָרבען, האָבען אָבער די שבתי־צבי'ניקעס אַלץ געלעבט אַלס סעקטע. אײַניגע האָבען נאַאיוו געגלויבט, אַז שבתי־צבי איז אַרויף אויפ'ן הימעל און וועט אין אַ צײַט אַרום ווידער קומען אויסלײַזען דאָס יודישע פאָלק פון גלות; אַנדערע האָבען פערלוירען די אמונה אין דער נאַציאָנאַלער בעפרײַאונג, אָבער זיי האָבען געגלויבט, אַז דאָס לעבען און דער טויט פון שבתי־צבי האָבען געהאַט אַ טיעפען מיסטישען זין, אַז גאָט האָט איהם אַראָבגעשיקט אויף דער וועלט אויסצוקויפען די זינד פון פאָלק.

די נעסט פון דער סעקטע שבתי=צבי'ניקעס האט זיך געפונען אין טערקיי, נאר פון דארטען זענען געשיקט געווארען שלוחים קיין אייראפא צו פיהרען א פראפאגאנדע און ערווערבען נייע מיטגליעדער. אין דער שפיץ פון דער סעקטע זענען די ערשטע צייט געשטאנען מענשען, וואס זענען געווען נאהענט צו שבתי=צבי. איינער פון זיי איז געווען אברהם מיכל קארדאזא, וועלכער האט בעשאפען די „טעאריע" פון דער סעקטע. לויט דער דאזיגער טעאריע, עקזיסטירען צווייערליי געטליכקייטען: גאט אלס די ערשטע סבה פון אלץ, וואס עקזיסטירט (סבה ראשונה) — דעם גאט קאן מען נישט בעגרייפען מיט'ן שכל און ער האט נישט קיין שום סימנים און טיטולען, און דער גאט פון ישראל (אלהי ישראל), וואס הערשט איבער דער וועלט און אין זיינע הענד איז דער גורל פון יודישען פאלק און פון אנדערע פעלקער. שבתי=צבי איז געווען די פערקערפערונג פון צווייטען מין געטליכקייט (צוליעב פארזיכטיגקייט האט די סעקטע איהם אנגערופען בלויז „געטליכער מאן"). זיך אליין האט קארדאזא אמאל ארויסגעשטעלט אלס דעם משיח פון שבט אפרים, וועלכע דארף פארטזעצען די ארבייט פון אמת'ען משיח, וואס איז פארלויפיג פערשוואונדען געווארען פון דער וועלט. דאס לעבען פון דעם אפאסטאל איז געווען רייך אין געשעהענישען. קארדאזא איז געווען א זוהן פון מאראנען, געלעבט אין שפאניען, וואו ער האט געלערנט מעדיצין און געפיהרט א לעבען פון א לעב=יונג, ליעב געהאט פרויען און ליעדער. ווען ער איז עלטער געווארען, איז ער ענטלאפען קיין איטאליען און איבערגעגאנגען אין יודישען גלויבען. פון דארטען איז ער אוועק קיין טערקיי, וואו ער האט זיך צוזאמענגעטראפען מיט שבתי=צבי, און נישט קוקענדיג אויף זיין וועלטליכער בילדונג איז ער געווארען א פערברענטער אנהענגער פון דעם „משיח". אין טריפאליס האט ער פערנומען די שטעל פון א דאקטאר ביי'ם הויף און דא האט ער אנגעהויבען פיהרען שריפטליך און מונדליך א הייסע מיסטישע פראפאגאנדע צווישען די יודען אין אפריקא. די רבנים האבען איהם אבער פערפאלגט און ער האט געמוזט פערלאזען טריפאלי. ער איז ענטלאפען קיין סמירנא, וואו ער האט געוואלט שפיעלען די ראליע פון א צווייטען משיח נאך שבתי=צבי. אבער אויך פון דארטען האט מען איהם פערטריבען. זיין שטורמיש לעבען האט ער געענדיגט אין קאאירא (1706), אלס דאקטאר ביי א עגיפטישען פאשא.

די ערשטע יאהרען נאך דעם טויט פון שבתי=צבי האבען די סעק=

טאַנטען פון סמירנאַ זיך געלאָזט פערדרעהען אַ קאָפּ פון חזן דניאל ישראל, וועלכער האָט געפּרעדיגט, אַז שבתי־צבי איז נישט געשטאָרבען, נאָר לעבט ערגעץ אין אַ אונבעוואוסטען אָרט און וועט קומען אין 45 יאָהר אַרום בעפרייען זיין פאָלק. דער דאָזיגער „נביא" האָט געהאַט אַ ערפאָלג. די אָרטיגע רבנים האָבען גע׳פועל׳ט ביי דער אַדמיניסטראַציע, אַז מען זאָל אַרויסטרייבען דעם דאָזיגען פאַנאַטיקער, אָבער ער האָט ווייטער געפיהרט זיין פּראָפּאַגאַנדע אין דער אומגעגענד פון סמירנאַ. ער האָט געענדיגט דערמיט, וואָס ער האָט לפנים אַרויפגענומען אויף זיך די מאַסקע פון איסלאַם, כדי פּטור צו ווערן פון די רדיפות, ווי עס האָבען געטאָן פיעל אַנדערע סעקטאַנטען.

די הויפּט־נעסט פון דער סעקטע איז געווען סאַלאָניקי, וואו עס האָבען זיך געפונען די קרובים פון שבתי־צבי און זיינע פאַנאַטישסטע אַנהענגער. דאָרט האָבען זיך אויך געפונען די „געזעצליכע יורשים" פון שבתי־צבי. עטליכע יאָהר פאַר זיין טויט איז געשטאָרבען שבתי׳ס פרוי, שרה, און דאַן האָט שבתי חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון איינעם פון זיינע תלמידים, דער סאַלאָניקער „חכם" יוסף פילאָזאָף. די דאָזיגע צווייטע פרוי פון שבתי־צבי האָט געהאַט אַ קליינעם ברודער, וועלכען די שבתי־צבי׳ניקעס האָבען געהאַלטען פאַר אַ גלגול פון שבתי און איהם גערופען יעקב צבי. מען דערצעהלט, אַז נאָך דעם טויט פון שבתי־צבי האָט די אַלמנה זיינע זיך פערמאַכט אין אַ צימער אויף דריי טעג און דריי נעכט מיט איהר ברודער און דערנאָך ערקלערט, אַז איהר מאַן איז געקומען צו איהר פון יענער וועלט און געהייסען, אַז יעקב זאָל זיין פערדרעכענט אַלס זיין זוהן, אין נאָמען פון דעם צווייטען משיח. וואָס איז נאָך געווען זעהר יונג, האָט די „מלוכה" געפיהרט אַ „רעגענט": זיין פאָטער יוסף פילאָזאָף און די אַלמנה פון שבתי. אין דעם דאָזיגען קליינעם קרייזעל האָט געהערשט די מיינונג, אַז די זינד פון דער וועלט קענען אויסגעקויפט ווערן דורך נאָך נייע זינד. דערביי האָט מען זיך פערדרופען אויף דעם מאמר פון תלמוד, אַז משיח וועט קומען אָדער אין אַ דור, וואָס וועט זיין אינגאַנצען זכאי (ריין פון זינד) אָדער אינגאַנצען חייב (פול מיט זינד). אויף דעם סמך האָט די סעקטע זיך אַריינגעלאָזט אין שרעקליכער אויסגעלאַסענקייט. די מענער פלעגען זיך ביטען מיט די ווייבער, ברידער האָבען געלעבט מיט שוועסטער א. אז. וו. די רבנים האָבען נישט געהאַט קיין מיטלען צו קעמפפען געגען דער אויסגעלאַסענקייט און געמאָלדען וועגען דעם דער

אַדמיניסטראַציע, וועלכע האָט אָנגעהויבען פֿערפֿאָלגען די סעקטע. כדי צו בעפֿרײַען זיך פֿון די רדיפֿות, האָט די סעקטע נאָכגעטאָן דעם בײַשפּיעל פֿון שבתי-צבי, און אין 1687 האָבען 400 מאַן פֿון זיי אָנגענומען דאָס מחמד'נישע גלויבען. יעקב צבי און אַנדערע אָנפֿיהרער פֿון דער סעקטע האָבען דערבײַ פֿערזיכערט, אַז אויך דער פֿערראַט האָט אַ טיעפֿען סימבאָלישען זין. פֿאַר די מוסולמאַנער וויעדער האָבען זיי זיך געהאַלטען ווי פֿרומע גלויביגע. אויסערליך האָבען זיי נעהיט די רעליגיעזע צערעמאָניעס פֿון דער מחמד'נישער רעליגיע, נאָר בעהאַלטענערהייד האָבען זיי אָבגעהיט די מיסטעריען פֿון שבתי-צבי. ביסלעכווײַז האָבען די גע'שמד'טע סעקטאַנטען אַלץ מעהר זיך דערווײַטערט פֿון די דינים פֿון דער יודישער רעליגיע און פֿלעגען אָנרופֿען די אמת'ע יודען „כופֿרים", אונגלויביגע. ווען דער יונגער יעקב צבי איז געשטאָרבען, איז די אָנפֿיהרונג איבער דער סעקטע אַריבער צו זײַן זוהן ברכיה.

די רעשטען פֿון דער סעקטע שבתי-צבינ'יקעס זענען נאָך פֿערבליבען ביז יעצט. אין סאַלאָניקי לעבען נאָך הײַנט אייניקלעך פֿון שבתי-צבי, וואָס האָבען זיך אָבגע'שמד'ט. די טערקען רופֿען זיי „דאָנמע", ד. ה. פֿערדרעטער, זיי אַליין רופֿען זיך אָן „מאַמינים". די סעקטע צופֿאַלט זיך אויף דרײַ גרופּען: 1) איזמירלי (סמירנער), וואָס שטאַמען פֿון שבתי-צבי אַליין; 2) יאַקוביטי, אָנהענגער פֿון יעקב-צבי; 3) קוניאָזי, אָנהענגער פֿון אַ געוויסען אָסמאַן-באַבאַ, וואָס האָט געלעבט אין מיטען 18-טען יאָהרהונדערט. אין סאַלאָניקי געפֿינען זיך ביז 1000 פֿאַמיליעס פֿון די „דאָנמע". דער גרעסטער טייל פֿון זיי לעבט אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל און פֿון איין הויז צום צווייטען געהען אינערליכע אַרײַנגאַנגען. זיי האָבען חתונה נאָר צווישען זיך און זענען זיך נישט מתחתן נישט מיט יודען און נישט מיט טערקען. אויסערליך אונטערשיידען זיי זיך נישט פֿון די טערקען, בעזוכען די מעטשעטען און פֿאָהרען קיין מעקאַ, נאָר בײַ זיך אין דער היים האָבען זיי געהיימע ערטער פֿאַר גאָטעסדיענסט לויט זייער אייגענעם שטייגער. זיי פֿײַערען תשעה-באָב, וואָס איז דורך שבתי-צבי פֿערוואַנדעלט געוואָרען פֿון אַ נאַציאָנאַלען טרויער אין אַ יום-טוב. אין זייערע תפֿילות רופֿען זיי אָן שבתי-צבי „אונזער קייזער און משיח". אייניגע תפֿילות זייערע אויף העברעאיש הויבען זיך אָן מיט די ווערטער: „אין נאָמען פֿון גאָט פֿון ישראל, די קרון פֿון

ישראל, פון די דריי פערבאנדען פון דער אמונה, וואס זענען איינס"...

די שפראך זייערע איז טערקיש, נאר אין רעליגיעזע אנגעלעגענהייטען בענוצען נאך די דאנמע'ס עטוואס העברעאיש און שפאניאליש. די דאנמע'ס זענען זעהר פערבארגען אין אלץ, וואס אנבעלאנגט זייער רעליגיע; יעדער, וואס ענטדעקט פאר פרעמדע די סודות פון זייער רעליגיע, רעכענט זיך פאר א פעררעטער און איז חייב מיתה, נאר דאך האט מען די לעצטע צייט ענטדעקט דעם קאטעכיזים פון דער דאזיגער סעקטע אין צווייערליי נוסחאות. דער אינהאלט פון איינעם פון די נוסחאות איז פאלגענדער:

גאט איז איין און איינציגער און שבתי=צבי איז זיין נביא. אדם הראשון, אברהם, יעקב, משה, אסתר און אנדערע העלדען פון דער ביבעל זענען נאך א טייל פון שבתי=צבי, וועלכע האט אכטצעהן מאל זיך בעוויזען אויף דער וועלט אונטער פערשידענע נעמען. די וועלט איז בעשאפען נאר פאר גלויבענדע (מאמינים) און די מוסולמאנער זענען בעשטימט צו שיצען זיי, פונקט ווי די שאלעכטס פאר אנ'איי. נישט=יודען אין אלגעמיינעם ווערען אנגערופען קליפה און זייערע נשמות צוזאמען מיט די קערפער פערשווינדען אין גיהנם. א גלויביגער טאר נישט חתונה האבען נישט מיט קיין "קליפה", נישט מיט קיין יודישע טאכטער, כל=זמן יודען וועלען נישט אנערקענען, אז שבתי=צבי איז געווען זייער משיח; די יודען און די "גלויביגע" וועלען זוכה זיין צום גן=עדן. עס וועט קומען א צייט, ווען אלע יודען וועלען אנערקענען דעם אמת און מודה זיין, אז יעקב און משה און אנדערע זענען געווען נישט מעהר, ווי א חלק פון שבתי=צבי; דעריבער דארף מען יודען נישט האסען. דאך טאר א סעקטאנט נישט רעדען מיט קיין יודען און מיט קיין קליפה וועגען זיין רעליגיע. פריהער פון אלץ דארף מען געדענקען דעם כלל, אז א דאנמע דארף זיך ארויסגעבען פאר א מוסולמאנער און אין הארצען בלייבען א גלויביגער. די גלויביגע זענען מחויב זיך אונטערצוגעבען דער טערקישער רעגירונג, אויסערליך פערטיידיגען דעם איסלאם, אנערקענען דעם קאראן און די מוסולמאנישע גייסטליכע; אבער מען טאר זיך נישט משפט'ן אין די מוסולמאנישע געריכטען. אויב צווישען איין "גלויביגען" און צווייטען קומט פאר א סכסוך, דארף ער בעטראכט ווערן אין זייער אייגענעם בית=דין, וואס משפט נאר לויט די געזעצען

פֿון משה. די דאָנמע'ס דאַרפֿען טראָגען צוויי נעמען: איינעם פֿאַר דער וועלט, און דעם צווייטען פֿאַר די איינענע מענשען. זיי טאָרען נישט טרינקען קיין שום שאַרפֿע משקאות.

אין אייראָפּאַ האָבען די אָנהענגער פֿון שבתי־צבי צוערשט נישט געגלויבט אין דער שרעקליכער ידיעה וועגען זיין פֿערראַט און אין די שוהלען האָט מען ווייטער מתפלל געווען פֿאַר דעם „מלך המשיח". שפּעטער, ווען דער פֿאַקט איז בעשטעטיגט געוואָרען, האָבען זיך דאָך געפֿונען פֿיעל, וואָס זענען ווייטער געבליבען ביי זייער אמונה. איינינע האָבען געגלויבט, אַז דאָ שטעקט עפּעס אַ טיעפֿע פּאָליטישע כונה און אַז שבתי האָט אויסערליך געביטען די יודישע אמונה, כדי אַראָבצעוואַרפֿען די טערקישע רעגיערונג. אַנדערע האָבען דערין געזעהען אַ טיעפֿען קבלה־סימבאָל: אַרויסציהען די „קדושה" פֿון דער „טומאה". די דריטע האָבען געזאָגט, אַז שבתי האָט זיך נישט גע'שמד'ט, נאָר איז אַרויף אויפֿ'ן הימעל. די פֿיערטע האָבען פֿערזיכערט, אַז דער סולטאַן האָט געגעבען שבתי־צבי אַ גרויסע אַרמעע, מיט וועלכער ער געהט אויף פּוילען און וועט זיך נוקם זיין פֿאַר די יודישע קרבנות, וואָס זענען געפֿאַלען ביי דעם אויפֿשטאַנד פֿון חמעלניצקי. ווען קיין אייראָפּא איז אין פֿריהלינג 1668 געקומען דער הויפּט־נביא פֿון שבתי־צבי, נתן העזתי, האָט ער דאָרט שוין געפֿונען מעהר אונגלויביגע, ווי גלוביגע. קיין ווענעדיג האָט מען איהם פֿריהער נישט געוואָלט אַריינלאָזען און דערנאָך האָבען די רבנים איהם געצוואונגען, אונטערצושרייבען אַ ערקלערונג, אַז אַלץ, וואָס ער האָט פֿריהער געזאָגט און געפּרעדיגט וועגען שבתי־צבי, איז פֿאַלש. דעם דאָזיגען אַקט האָבען די וועגעדיגער רבנים פֿונאַנדערגעשיקט צו אַנדערע יודישע געמיינדעס און איטאַליען. פֿון וועגעדיג איז נתן אַרויסגעשיקט געוואָרען קיין ליוואָרנאָ, נאָר איהם האָט זיך איינגעגעבען אַריינצוריַיסען זיך קיין רוים. דאָרט האָט ער פֿערבראַכט צווישען זיינע חברים, געהיימע שבתי־צבי'ניקעס און ווידער געמאַכט שווינדלען; ער האָט אַריינגעוואָרפֿען אין טיבר אַ צעטעלע, אויף וועלכען עס איז געשטאַנען: „אין אַ יאָהר אַרום וועט רוים חרוב ווערן". ער האָט אויך פֿונאַנדערגעשיקט צו זיינע אָנהענגער אַ צירקוליאַר מיט עפּעס דונקעלע פֿראַזען אויף דער שפּראַך פֿון „זהר". דאָך האָבען זיך צו איהם בעצויגען מיט צוטרוי נאָר געצעהלטע מענשען פֿון דער מאַסע. די מעהר אָנגעזעהענע יודען האָבען מעהר שוין אין איהם נישט געגלויבט. מורא האָבענדיג פֿאַר רדיפֿות, האָט

נתן העזתי זיך אומגעקעהרט קיין אדריאַנאָפּאָל און געוואַנדערט איבער פערשידענע שטעדט פון טערקיי, ביז ער איז געשטאָרבען אין סאָפיא (באָלגאַריען) אין 1680.

צוזאַמען מיט נתן העזתי האָט ארומגעוואַנדערט איבער איטאַליען און דייטשלאַנד א צווייטער אַפּאָסטאָל פון שבתי־צבי, שבתי רפאל. ער האָט פריהער געפיהרט זיין אַגיטאַציע אין רוים און אין ווענעדיג, נאָר ווען מען האָט זיך דאָרט דערוואוסט וועגען פערראַט פון שבתי־צבי, איז יענער אריבערגעפאָהרען קיין דייטשלאַנד. אויך דאָרט האָט ער אָבער שוין קיין ערפאָלג נישט געהאַט, ווייל מען האָט איהם געכאַפּט ביי פיעל חטאים, אויך גניבות, און ער האָט געמוזט ארויס־פאָהרען קיין אַמסטערדאַם. פון דאָרט איז ער אריבער קיין טערקיי, וואו מען האָט איהם אָהן אויפהער גע'רודפ'ט אַלס שווינדלער.

א גרעסערען ערפאָלג האָט געהאַט מרדכי מוכיח, א געבוירענער אין אייזענשטאַדט, וואָס האָט געוואוינט אין פּראַג. נאָכ'ן טויט פון שבתי־צבי איז מרדכי מוכיח ארויסגעטרעטען אַלס נייער „נביא". ער איז געווען א געלעהרטער מקובל, געפאַסט פון שבת צו שבת און דורך זיין אַסקעטיזם צוגעקומען צו דער מדרגה פון עקסטאַז. ער איז ארומגעפאָהרען איבער בעהמען אונגאַרן און מעהרען און גערופען דאָס פאָלק צו תשובה און צו פייניגען זיך. אין זיינע דרשות האָט ער ענטוויקעלט אַזאַ געדאַנק: שבתי־צבי האָט געמוזט זיך שמד'ען, כדי ארויסצושלעפּען די „קליפּה" פון איסלאַם, אָבער ער איז געווען נאָר דער מבשר פון משיח (משיח בן יוסף); דער אמת'ער משיח ווידער (משיח בן דוד) וועט ערשיינען אין דריי יאָהר ארום נאָכ'ן טויט פון שבתי (1679). ער וועט זיך האַלטען צווישען די קריסטען, און אויב מען וועט איהם ארויסגעבען, וועט ער אויך זיין געצוואונגען ארויפצו־שלעפּען אויף זיך די מאַסקע פון קריסטענטום. דערביי האָט מרדכי מוכיח געגעבען אָנצוהערעניש, אז ער איז דאָס טאַקי דער אמת'ער משיח. שפּעטער, ווען מען האָט איהם איינגעלאַדען פון אונגאַרן קיין איטאַליען, האָט זיין פאַנטאַזיע נאָך מעהר זיך צופלאַקערט און ער פלעגט שוין אָפען זאָגען, אז ער איז דער משיח בן דוד. אָבער דאָך האָט מרדכי מוכיח סוף כל סוף געמוזט פערלאָזען אויך איטאַליען, ווייל קיין גרויסע אמונה אין זיך האָט ער שוין מעהר נישט געקענט ארויסרופען. ער האָט א צייט געוואַנדערט איבער פּוילען און דייטשלאַנד, און איז געשטאָרבען אין זיין פאָטערלאַנד, אין אונגאַרן.

אין פוילען האט מען נישט אזוי געשווינד זיך דערוואוסט וועגען דעם שרעקליכען פעררעט פון „מלך המשיח", און ווען די שרעקליכע ידיעה איז שוין יא אנגעקומען אהין, האבען פון פאלשען משיח זיך אבגעקעהרט נאר א טייל אנהענגער; די מאסע האט ווייטער געגלויבט, אז שבתי-צבי האט נאר פארלויפיג אנגעטאן אויף זיך דאס טערקישע היטעל, און האט איהם פון ערווארטעט נייע נסים. ווי אין טערקיי און אין מערב-אייראפא, אזוי האט אויך אין פוילען די שבתי-צבי-בעוועגונג זיך פערוואנדעלט אין א סעקטע, אבער נאך לאנג-לאנג האט נע-דויערט די מיסטישע שטימונג צווישען פאלק; נאך ביז ענדע פון 18-טען יאהרהונדערט זענען די יודען אין פוילען געוועזען פערזונקען אין חלומות און מיסטישע טרוימערייען, וואס האבען געפיהרט צו טרויעריגע רעזולטאטען.

ארום 1695 האט זיך אין פוילען בעוויזען א ערנסטער און גע-פעהרליכער פראפאגאנדיסט פון דער משיח-אידעע. דאס איז געוועזען דער מקובל חיים מלאך. ער איז א לענגערע צייט געוועזען אין טערקיי, אין דער סוויטע פון שבתי-צבי, און ווען ער איז צוריקגעקומען קיין פוי-לען, האט ער אנגעהויבען פרעדיגען, אז דער משיח וועט ווידער אויפלעבען 40 יאהר נאך זיין אבזאגען זיך פון יודענטום, ד. ה. אין יאהר 1706, פונקט ווי משה רבינו האט אבגעהאלטען די יודען 40 יאהר אין דער מדבר, איידער ער האט זיי געבראכט קיין ארץ ישראל. די אגיטאציע פון חיים מלאך האט געהאט א ערפאלג, בעזונדערס צווי-שען דער פינסטערער מאסע. אין גיכען איז צוגעקומען א נייער אגיטא-טאר, יהודה החסיד פון סעדלעץ. יהודה החסיד איז א געוויסע צייט געוועזען אין איטאליען, וואו ער האט ערלערנט די פראקטישע קבלה, און צוריקקומענדיג קיין פוילען, האט ער צונויפגערופען עטליכע יונגע לייט און זיי אנגעהויבען איבערגעבען זיין תורה. די צאהל פון זיינע אנ-הענגער איז געוואקסען און זיך פערוואנדעלט אין א בעזונדער סעקטע מיט'ן נאמען „חסידים". (דער לעזער דארף געדענקען, אז די דאזיגע חסידים, וועגען וועלכע מיר רעדען דא, האבען נישט קיין שייכות צו די שפעטערדיגע חסידים פון בעל-שם). די דאזיגע סעקטע האט אי-בערהויפט זיך אבגעגעבען צו תשובה און תקונים, פלעגט פיעל פאסטען און מתפלל זיין אויפ'ן שטייגער פון די מקובלים. די „חסידים" האבען זיך פעראייניגט מיט די אנהענגער פון חיים מלאך און באלד האט די סעקטע דערגרייכט צו אזא גרויסער צאהל אנהענגער, אז די רבנים האבען

דערװעהען אַ גרױסטע געפֿאַהר און אָנגעהױבען רודפ'ן זײ. דאַן האָבען די אָנפֿיהרער פֿון דער סעקטע גענומען רופֿען אַ מאַסען־עמיגראַציע קײן ארץ־ישראל, כּדי דאָרט פֿײערליך צו ערװאַרטען דעם קומענדען משיח.

אין 1700 האָט אַ פּאַרטיע פֿון עטליכע הונדערט מאַן, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון חיים מלאך און יהודה חסיד, זיך געלאָזט אין װעג אַרײַן. די עמיגראַנטען האָבען גרופּענװײַז זיך געלאָזט איבער עסטרײַך, דײַטשלאַנד און איטאַליען און זיך אָבגעשטעלט אין פֿערשידענע שטעדט. דאָרט האָבען חיים מלאך און יהודה חסיד, אָנגעטאָן אין װײַסע קיטלען מיט ספרי תּורות אין די הענד, געפּרעדיגט פֿאַר דער מאַסע װעגען דעם גרױסען טאָג, װען משיח װעט קומען, און גערופֿען צו תּשובה און פֿאַסטען זיך, כּדי זוכה צו זײַן בּעגעגנען דעם משיח. די דרשות האָבען געמאַכט אַ גרױסען אײַנדרוק, איבערהױפּט אויף די פּראָסטע מענשען און פֿרױען, װעלכע האָבען פֿערגאָסען פֿיעל טרערען. אויפ'ן װעג איז צו דער פּאַרטיע צוגעשטאַנען נאָך אַ מחנה יודען, װאָס האָבען געװאָלט זעהן ארץ ישראל, אַזױ אַז די צאָהל עמיגראַנטען האָט דערגרײכט פֿופֿצעהן הונדערט מאַן. די מחנה האָט זיך צוטײלט אויף צװײ טײלען: אײן פּאַרטיע, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון חיים מלאך, איז פֿון װיען אָבגעפֿאָהרען קײן קאָנסטאַנטינאָפּאָל; די צװײטע פּאַרטיע מיט יהודה חסיד אין דער שפּיץ איז געפֿאָהרען קײן פּאַלעסטינאַ דורך װענעדיג. נאָך פֿיעל אומגליקען און לײַדען אין װעג זענען קײן ירושלים אָנגעקומען אַ מאַן טױזענד. אין ניכען איז דאָרט געשטאָרבען יהודה חסיד. זײַנע אָנהענגער זענען געבליבען אין פֿערצװײפֿלונג. זײ האָבען געװאױנט אין אַ בעזונדער פּלאַץ און זיך ערנעהרט פֿון נדבות; אָבער אַזױ װי די אָרימע אײַנװאױנער פֿון ירושלים האָבען אַלײן געלעבט פֿון נדבות, האָבען זײ נישט געקענט אויסהאַלטען די עמיגראַנטען, װעלכע זענען געבליבען אָהן שום מיטלען צום לעבען. אין פֿערצװײפֿלונג איז די פּאַרטיע װאַנדערער צוזײַהט און צושפּרײט געװאָרען: אײניגע האָבען זיך פֿעראײניגט מיט זײערע חברים אין טערקײַ און אַרױפֿגענומען אויף זיך די מאַסקע פֿון איסלאַם; אַנדערע האָבען זיך אומגעקעהרט קײן אײראָפּאַ; די דריטע האָבען זיך געלאָזט אַנדערען פֿון די דײַטשע מיסיאָנערען און אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלױבען. דער צװײטער אָנפֿיהרער פֿון די עמיגראַנטען, חיים מלאך, איז אויף אַ קלײנער צײַט פֿערבליבען אין ירושלים מיט אַ קלײן הײַפֿעל אָנהענגער, װעלכע האָבען געהײם מתפּלל געװען אויף דעם שטײנער פֿון די שבתי־צבי'ניקעס. מען

דערצעהלט, אַז חיים מלאך האָט געמאַכט אַ הילצערנע פיגור פון שבתי-צבי און פאַר איהר געטאַנצט און מתפלל געווען. איהם האָט מען אַרויסגעטריבען פון ירושלים, דערנאָך אויך פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל און ער האָט געמוזט זיך אומקעהרען אַהיים, וואו ער האָט ווידער געפיהרט זיין פּראָפּאַגאַנדע אין גאַליציען און אין פּאָדאָליען. ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1720.

נישט קוקענדיג אויף דער מפלה פון די „חסידים", האָבען די פערשידענע סעקטעס אין פּוילען נישט אויפגעהערט צו עקזיסטירען. אין פּאָדאָליען און גאַליציען האָט ווייטער געאַרבייט די געהיימע סעקטע שבתי-צבי'ניקעס. זיי האָבען עובר געווען אויף פיעל יודישע מצוות און פון תשעה-באָב געמאַכט אַ יום-טוב, אַלס געבורטסטאָג פון שבתי-צבי. די דאָזיגע סעקטע האָט אין איהר קולט אַריינגעפיהרט אויסגעלאַסענקייט צוזאַמען מיט אַסקעטיזם. אין דערזעלבער צייט, וואָס די שבתי-צבי'ניקעס האָבען געפייניגט דעם קערפּער און פערגאָסען טרערען אויף דעם „טרויער פון ציון", האָבען זיי זיך אויך אָבגעגעבען צו פיעל אויסגעלאַסענע מעשים. די רבנים זענען געווען אויפגעבראַכט אויף דער דאָזיגער געפעהרליכער סעקטע און ענדליך זיך גענומען צו ענערגישע טאַטען. אין זומער 1722 איז אין לעמבערג פאָרגעקומען אַ צוזאַמענפאָהר פון רבנים פון פערשידענע שטעדט. דער צוזאַמענפאָהר האָט ביי אַ פייערליכער שטימונג אַריינגעלעגט אין חרם אַלע שבתי-צבי'ניקעס, וואָס ווילען ביז אַ געוויסען טערמין נישט תשובה טאָן עפענטליך אויף זייערע זינד. דאָס דאָזיגע מיטעל האָט טיילוויז געווירקט און איניגע האָבען עפענטליך זיך מתודה געווען און צוריק אָנגעהויבען זיך האַלטען אין אָפיציעלען יודענטום, אָבער דאָס רוב פון זיי זענען געבליבען פער'עקש'נט און ווייטער געהיים זיך געפיהרט, ווי פריהער. אין דריי יאָהר אַרום האָבען די רבנים געמוזט אָנקומען צו אַ צווייטען חרם און דאָס מאָל איז שוין אַרויסגעלעגט געוואָרען אַ חוב אויף יעדען יודען מודיע צו זיין וועגען יעדען שבתי-צבי'ניק, וואָס היט נישט די יודישע רעליגיע. דער דאָזיגער חרם איז פונאַנדערגעשיקט געוואָרען אין אַלע געמיינדעס און געלייענט געוואָרען אין די שוהלען. אָבער אויך די דאָזיגע רדיפות האָבען נישט געקענט אינגאַנצען אויסוואָרצלען די סעקטע. אין פיעל ערטער האָט די אמונה אין שבתי-צבי נאָך אַלץ געלעבט און אָנגענומען נייע פאָרמען.

אַכטעס קאַפּיטעל.

די נאָכוועהעניִשען פֿון דער משיח-בעוועגונג.

די שבתי-צבי-בעוועגונג האָט געהאַט לאַנגע נאָכוועהעניִשען. די מיִסטיִשע נייגונגען בײַ יודען האָבען אָנגענומען נײַע פֿאָרמען, דער נאָמען שבתי-צבי איִז מיִט דער צײַט פֿערגעסען אָדער דערמאָנט געוואָרען זעהר געהײַם; עס איִז אָבער פֿערבליִבען נאָך אויף אַ לאַנגער צײַט דער קולט פֿון אַ משיח בכלל, און פֿון ענדע 17-טען יאָהרהונדערט און אָנהויב 18-טען זעהען מיר אַלץ דיזעלבע טרוימערײַען און מיִסטיִשע שטרעמונגען, וואָס גיִסען זיִך אויס איִן פֿערשיִדענע פֿאָרמען. בכלל טראָגט אויף זיִך יענע עפּאָכע איִן דער יודיִשער געשיִכטע אַ שטעמפּעל פֿון אַ מין ווילדען שגעון צוזאַמען מיִט אַ שרעקליִכער איִנערליִכער בענקשאַפֿט, וואָס האָבען פֿערכאַפּט כמעט אַלע שיִכטען פֿון פֿאָלק. פּונקט ערב דער גרויסער פֿראַנצויזיִשער רעוואָלוציע, פּונקט איִן דער צײַט, ווען איִן מערב-אייראָפּא האָט שוין אָנגעהויבען שטאַרק אָטעמען מיִט די נײַע איִדעען, וואָס האָבען גערופען צו פֿרײַהײַט און נאַטיִרליִכקײַט, האָבען בײַ יודען אויפֿגעלעבט מיִט אַ שטאַרקער קראַפֿט אַלע שטיִמונגען און נייגונגען פֿונ׳ם פֿיִנסטערען מיִטעלאַלטער. דאָס יודיִשע פֿאָלק האָט דעמאָלט אויסגעזעהען, ווי אַ שיף אָהן אַ רודער, געטראָגען דורך מעכטיִגע חוואַליעס פֿון איין פּונקט צום צווייטען, פֿון איין טרוים צום אַנדערען, אָהן אַ וועג-ווײַזער, אָהן אַ בעשטיִמטער גרויסער איִדעע. צוויִשען די יודיִשע רבנים זענען איִן יענער צײַט שוין ניִשט געווען אַזעלכע גרויסע מענשען מיִט ליִכטיִגע קעפּ, וואָס זאָלען קענען דיִענען אַלס בײַשפּיִעל פֿאַר אַנדערע. יעדער נאַריִשער געדאַנק, וואָס

האָט נאָר געפֿונען עפּעס אַ סמך אין אַ פּסוק אָדער אין אַ אויפֿגעבלאָזענער מליצה, יעדע אונלאָגישע אידעע, וואָס איז נאָר געווען בעפּוצט מיט קבלה־ווערטער און רמזים, איז אָנגענומען געוואָרען ביי׳ם פֿאָלק, וואָס האָט נישט געקענט לאָגיש דענקען און אַנאַליזירען. פֿערשידענע משונה׳דיגע מנהגים, ווי קמיעות, שפּרוכען און בעשווערונגען, האָבען זיך פֿערשפּרייט צווישען יודען אין יענער צייט און דאָס פֿאָלק איז נישט פֿעהיג געווען אָבצוטיילען דאָס גוטע פֿון שלעכטען. אין יודענטום האָבען זיך אַריינגעריסען פֿרעמדע רעליגיעזע אידעען און מנהגים. נאָר עס איז נישט געווען, ווער עס זאָל פּראָטעסטירען און צו וועמענס ווערטער מען זאָל זיך שטאַרק צוהערען. דאָס איז געווען אַ צייט פֿון אַ פֿאָלקאָמער רעליגיעזער אַנאַרחיע, פֿון אַ אַלגעמיינער פֿערבלענדעניש, און די רעזולטאַטען דערפֿון זענען געווען: קנאה און שנאה צווישען איין קהלה און דער צווייטער, רדיפֿות און רכילות, וואָס האָבען בעשאַפֿען אַ באָדען פֿאַר פֿערשידענע שווינדלער און אַוואַנטוריסטען.

פֿון סאַלאָניקי און סמירנאַ פֿלעגען אָפֿט קומען קיין מערב־אייראָפּאַ פֿינסטערע פּערזענליכקייטען און געהיים געפֿיהרט אַ אַגיטאַציע פֿאַר דער מיסטישער קבלה, אין וועלכער דער נאָמען פֿון שבתי־צבי איז שוין נישט דערמאָנט געוואָרען בפירוש, נאָר איז ברמז פֿערשטאַנען געוואָרען פֿון די „מאמינים", אַלס סימבאָל פֿון איינעם פֿון די געטליכע אַטריבוטען. אין אָנהויב פֿון 18־טען יאָהרהונדערט האָט אַ גרויסען טומעל אַרויסגערופֿען איינער פֿון די דאָזיגע פֿינסטערע מיסיאָנערען, נחמיה חיון, אַ געבוירענער אין באָסניען, וואָס איז אַרומגעפֿאָהרען איבער גאַנץ טערקיי און מערב־אייראָפּאַ. דאָס איז געווען איינער פֿון יענע טיפּישע מענשען פֿון יענער עפּאָכע, אין וועלכע עס איז שווער אָבצוטיילען, וואו עס ענדיגט זיך דער געבוירענער מיסטיקער און וואו עס הויבט זיך אָן דער אַוואַנטוריסט. אין דער יוגענד האָט חיון געוואוינט אין סאַראַיעוואָ, דערנאָך האָט ער פֿערנומען די שטעל פֿון אַ „חכם" אין איינער פֿון די יודישע קהילות ביי סאַלאָניקי, וואו ער האָט זיך בעקענט מיט די פֿערמאַסקירטע סאַלאָניקער סעקטאַנטען. דאָרט האָט ער אָנגעשריבען אַ ווערק, וואו ער האָט ענטוויקעלט דעם געדאַנק וועגען דער דרייאייניגקייט: סבה ראשונה, אבא קדישא, שכינה (די ערשטע אורזאַך, דער היילינגער פֿאָטער און דער היילינגער גייסט). אונטער „אבא קדישא" האָבען די

סעקטאַנטען פערשטאַנען שבתי-צבי , נאָר אָפען האָט מען דאָס נישט אַרויסגעזאָגט און בלויז די נאָהענטע האָבען וועגען דעם געוואוסט. דאַן האָט נחמיה חיון זיך געלאָזען אין וועג אַרײַן; ער איז פריהער געווען אין איטאַליען, אויסגעבעטען בײַ אײַניגע אָנגעזעהענע רבנים אַ הסכמה אויף זײַן ווערק און דערנאָך איז ער אַוועק קײַן פראָג, וויען, בערלין. אין בערלין האָט ער אָבגעדרוקט זײַן ספר „מהימנותא דכולא“. וואו דער טעקסט איז געווען געשריבען אין נאָמען פון אַ אַנאָנימען מקובל און צום טעקסט זענען געווען צוגעגעבען פירושים פון נחמיה חיון. פון בערלין איז חיון אָבגעפאָהרען קײַן אַמסטערדאַם, דער צענטר פון דעמאָלטיגען יודענטום.

אין דער שפיץ פון דער אַמסטערדאַמער ספרדישער געמײַנדע איז דעמאָלט געשטאַנען ר' שלמה אײַלאָן, וועלכער האָט אין דער יוגענד געגלויבט אין די טרוימערײַען פון שבתי-צבי און דערנאָך, אין די עלטערע יאָהרען, זיך אָבגעזאָגט פון זײַן פריהעריגער אמונה. ווען חיון איז געקומען צום רב ר' שלמה אײַלאָן, וואָס האָט וואַהרשײַנליך, אויך יעצט געהײַם סימפאַטיזירט מיט די מיסטישע חלומות, האָט ער בײַ'ם רב געפונען שטיצע. דאָס האָט אויפגעבראַכט דעם רב פון דער אַשכנזישער געמײַנדע, ר' צבי אשכנזי, וואָס איז מעהר בעוואוסט מיט דעם נאָמען „חכם צבי“. דער חכם צבי איז געווען אַ געבוירענער פון פוילען און איז פון פוילען ענטלאָפען בעת דעם קאָזאַקען-אויפשטאַנד, ווען ער און זײַן גאַנצע פאַמיליע זענען שיער נישט אומגעקומען. ער האָט זײַנע יונגע יאָהרען פערבראַכט אין אָפען, דערנאָך אין באָסניען און אין אַלטאָנאַ, וואו ער האָט בעקומען אַ גרויסען נאָמען אַלס גאון און שטרענגער היטער פון יודישען געזעץ. ווען דער חכם צבי איז אויסגעקליבען געוואָרען פאַר אַ רב פון דער אַשכנזישער געמײַנדע אין אַמסטערדאַם, האָט ער באַלד געהאַט אַ צוזאַמענשטויס מיט ר' שלמה אײַלאָן, ווײַל צווישען די ספרדים און אשכנזים האָבען שוין לאַנג געהערשט שטענדיגע סכסוכים און אויך דערפאַר, ווײַל דער חכם צבי, אַלס שונא פון דער קבלה, האָט פערזענליך נישט געקענט דורכקומען מיט דעם מקובל ר' שלמה אײַלאָן. דאָס אָנקומען פון נחמיה חיון האָט אָט די סכסוכים נאָך פערשאַרפט און געדינט אַלס סיגנאַל צו אַ מלחמה. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם כבוד, וואָס די ספרדים האָבען אָבגעגעבען נחמיה חיון, איז דער חכם צבי געוואָרען זעהר אויפגעבראַכט. צום חכם צבי איז צוגעשטאַנען

דער אָנגעזעהענער געלעהרטער ר׳ משה חגית, וואָס איז פֿון לאַנג געווען פֿערביטערט געגען דער שבתי=צבי=בעוועגונג און געגען יעדען מין מיסטיציזם בכלל, בײדע געלעהרטע האָבען איבערקוקט דאָס ווערק פֿון חיון און זענען געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז די אידעע וועגען דער דרײאײניגקײט איז געגען דעם יסוד פֿון דער יודישער אמונה, וואָס אָנערקענט נאָר איין גאָט, און אַז אויסערדעם איז אין דעם ווערק, אין אַ פֿערמאַסקירטער פֿאָרם, דורכגעפֿיהרט דער געדאַנק וועגען דער געטליכקײט פֿון שבתי=צבי; דערבײ איז אויך פֿעסטגעשטעלט געוואָרען, אַז דער אַנאָנימער טעקסט פֿון ווערק איז נישט מעהר, ווי אַ קאָפּיע פֿון אַ כתב=יד פֿון שבתי=צבי אַלײן. אויף דעם גרונד האָט דער חכם צבי און ר׳ משה חגית אַרײנגעלעגט אין חרם דעם מחבר פֿון ווערק נחמיה חיון און דאָס ווערק אַלײן פֿער׳משפּט צום פֿערברענען. דאָס האָט אויפֿגעבראַכט די ספרדים, וועלכע האָבען ערקלערט, אַז אַ בעזונדער קאָמיסיע פֿון געלעהרטע, וואָס האָבען בעטראַכט דאָס ווערק פֿון חיון, האָבען דאָרט נישט געפֿונען קײן שום אַפּיקורסות. אין דער ספרדישער שוהל האָט מען אויף להכעיס געפֿײערט נחמיה חיון און ערקלערט אַ קאָנטער=חרם געגען חכם צבי און ר׳ משה חגית; דעם לעצטען האָבען די ספרדים זאָגאַר פֿער׳מסר׳ט פֿאַר דער מאַכט. לאַנג האָבען זיך געצויגען די סכסוכים צווישען די בײדע לאַגערען און געענדיגט האָט זיך די גרויסע מחלוקת דערמיט, וואָס ר׳ משה חגית האָט געמוזט אָבפֿאָהרען קײן אַלטאָנאַ, און דער חכם צבי איז געווען געצוואונגען צו פֿערלאָזען זײן שטעל און אָבפֿאָהרען קײן פּוילען, וואו ער האָט שפּעטער פֿערנומען די שטעל פֿון אַ רב אין לעמבערג (ער איז געשטאָרבען אין 1718). דעם נצחון האָט אָבער חיון נישט געקענט אויף לאַנג אויסנוצען, ווײל סוף כל סוף זענען געגען איהם אַרויסגעטרעטען די רבנים אויך פֿון אַנדערע לענדער און איהם אַרײנגעלעגט אין חרם. דער אַוואַנטוריסט חיון האָט געמוזט וואַנדערען פֿון שטאָדט צו שטאָדט און ערגעץ נישט געפֿונען קײן רוה. אין עסטרײך האָט ער זיך בעקלאָגט פֿאַר דער מאַכט, אַז די יודען רודפֿ׳ען איהם פֿאַר זײן געדאַנק וועגען דער דרײאײניגקײט, וואָס וואָלט געקענט מקרב זײן דאָס יודענטום צום קריסטענטום. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז פֿון דער דרײאײניגקײט פֿון די מיסטיקער ביז דער קריסטליכער קירך איז ווירקליך נישט ווײט. שוין דער זוהן פֿון נחמיה חיון האָט זיך גע׳שמד׳ט אין רוים און שפּעטער

פליִיסיג געשיקט מסירות אויף יודען פאר דער אינקוויזיציע.

פונקט ווי דעם חכם צבי, אזוי איז אויך בעשערט געוועזען זיין זוהן ר' יעקב עמדין (י״ב״ץ, 1697 — 1776) צו פיהרען אין זיין לעבען א הארטען קאמפף געגען די רעשטען פון די שבתי-צבי'ניקעס און שטעהן אין מיטען דער גרויסער מחלוקת, וואס האט ווי א פייער ארומגעחאפט פיעל יודישע שטעדט.

ר' יעקב עמדין איז געבוירען געוואָרען און פערבראַכט דעם גרעסטען טייל פון זיין לעבען אין אלטאנא, ביי האמבורג. א קורצע צייט האט ער פערנומען די שטעל פון א רב אין דער שטאָדט עמדען. בטבע איז ער געוועזען א גרויסער קפדן, א שטרענגער מענש, ליעב גע-האט איינזאמקייט און דעריבער געהאט ווינציג גוטע פריינד. ער איז דעריבער נישט געוועזען מסוגל צו פערנעהמען א געזעלשאפטליכע שטעלע, און פון 1730-טען יאהר אן האט ער כסדר געוואוינט אין אלטאנא אלס פריוואטער געלעהרטער און זיך פערנומען מיט האנדעל, מיט דרוק-זאכען און מיט שרייבען זיינע אייגענע ווערק. ווען אין דער לויפ-טען האט ווידער אנגעהויבען שמעקען מיט מיסטיציזם, האט דער שטרענגער טעמפעראמענט פון ר' יעקב עמדין אויפגעפלאקערט און ער איז ארויסגעטרעטען אלס קאמפפס-מענש. דער הויפט-קרבן פון זיין בייזער פעדער איז געוואָרען דער בעריהמטעסטער גאון פון יענער צייט, ר' יהונתן אייבעשיץ.

ר' יהונתן אייבעשיץ (1690—1764) איז געוועזען דער גאון פון בעהמען און מעהרען. צו איין און צוואנציג יאהר איז ער שוין גע-שטאנען אין דער שפיץ פון דער ישיבה אין פראג, פון וועלכער עס זענען ארויסגעקומען הונדערטער קאנדידאטען אויף רבנים. ער איז אויך געוועזען א גיטער דרשן און מיט זיינע דרשות אין שוהל פלעגט ער בע-צויבערן די צוהערער און זיך ערווארבען פיעל פריינד, זאגאר צווישען קריסטען. ווי דאס רוב מענשען פון יענער צייט, האט אויך ר' יהונתן זיך פערנומען מיט קבלה. מען רעכענט, אז אין דער יוגענד האט ער זיך אויך געדרעהט צווישען די געהיימע שבתי-צבי'ניקעס, וואו עס האבען געפיהרט א פראפאגאנדע חיון און אנדערע אוואנטוריסטען, און פון יענער צייט איז ביי ר' יהונתן פערבליבען א פערבארגענע סימפאטיע צו קבלה. אין 1742 איז ר' יהונתן איינגעלאדען געוואָרען אלס רב קיין מעץ, וואס האט געהערט צו פראנקרייך. אין עטליכע יאהר ארום האט ר' יהונתן פערנומען א גרעסערע שטעל אלס הויפט-ראבינער פון די

דריי פעראייניגטע געמיינדעס פון דייטשלאנד – אלטאנא, האמבורג און וואנדסבעק. דארט, אין אלטאנא, האט ער זיך צוזאמענגעשטויסען מיט דעם שטרענגען ר׳ יעקב עמדין און פון דעמאלט אן האבען זיך אנגעהויבען די גרויסע רדיפות אויף איהם.

אלס אנהענגער פון דער פראקטישער קבלה האט ר׳ יהונתן געגלויבט, אז דורך פערשידענע שפרוכען און בעשווערונגען קען מען ארויסטרייבען „דבוקים” און אויסהיילען קראנקע. דעריבער, ווען אין אלטאנא האט זיך ענטוויקעלט א עפידעמיע, פון וועלכער עס פלעגען אויסשטארבען קינפעטארינס, האט ר׳ יהונתן אנגעהויבען העלפען די ווייבער, וואס זענען געקומען צו איהם נאך הילף, דורך קמיעות, אין וועלכע עס איז געווען אריינגעלעגט א שטיקעל פארמעט מיט פערשידענע אונקלארע אויפשריפטען אין גייסט פון דער קבלה. אזעלכע קמיעות פלעגט ער ארויסגעבען נאך פריהער, זייענדיג אין מעץ און פראנקפורט, פון דארט האט מען געגעבען צו וויסען קיין אלטאנא, אז די קמיעות פון ר׳ יהונתן ערוועקען עפעס א צווייפעל. עס האבען זיך געפונען נייגיריגע, וואס האבען געעפענט איינע פון די קמיעות, וואס ר׳ יהונתן האט ארויסגעגעבען, און דורך פונאנדערנעהמען דעם טעקסט מיט פערשידענע קאמבינאציעס האט מען פון דארטען ארויסגעלייענט פאלגענדעס: „אין נאמען פון יהוה דער גאט פון ישראל, וואס רוהט אין דער פראכט פון זיין מאכט... דער גאט פון זיין משיח שבתי-צבי, וואס איז פאר אונז א היילונג געווען און וואס מיט׳ן אטעם פון זיין מויל דער׳הרג׳עט ער דעם רשע... בין איך גוזר אויף אלע שלעכטע רוחות... אז זיי זאלען נישט שלעכטס טאן דער טרעגערין פון דער קמיע”... הגם עס איז א גרויסער ספק, צי דער טעקסט פון דער קמיע איז ריכטיג דעשיפירט געווארען, נאר דערוויל האט דאס געמאכט א גרויסען איינדרוק, און ר׳ יעקב עמדין, וואס האט קיינמאל נישט געוואלט וויסען פון פשרות, ווען עס האט זיך געהאנדעלט וועגען שטרענגען אמת, האט עפענטליך אין שוהל בעשולדיגט דעם רב ר׳ יהונתן, אז ער געהערט צו דער געהיימער סעקטע שבתי-צבי׳ניקעס. ר׳ יהונתן האט צונויפגערופען א גרויסע פערזאמלונג אין שוהל און עפענטליך פאר אלע געגעבען א שבועה, אז ער האט קיין שייכות נישט צו קיין געהיימע סעקטע. אויסערדעם האט ער געפאדערט פון זיינע תלמידים און אנהענגער, אז זיי זאלען זיך אננעהמען פאר דעם כבוד פון דער תורה און ארויסטרעטען צו

פערטיידיגען זייער בעליידיגטען לעהרער. פון דאן אן האט זיך אנגעהויבען א ערביטערטער קאמפף צווישען די אנהענגער פון ר׳ יעקב עמדין און פון ר׳ יהונתן אייבעשיץ.

די פארשטעהער פון די דריי פעראייניגטע געמיינדעס, וואו ר׳ יהונתן איז געוועזען רב, האבען זיך אנגענומען פאר זייער גייסטיגען פיהרער און געדראהעט מיט א חרם געגען די רכילות׳ניקעס. ר׳ יעקב׳ן האט מען אנגעהויבען שטארק רודפ׳ן און ער האט זאגאר אויף א געוויסער צייט געמוזט פערלאזען אלטאנא, אבער דורך דעם איז ער אריין אין נאך א גרעסערען צארן און אנגעהויבען אגיטירען געגען זיין געגנער דורך שארפע פאמפלעטען, וועלכע ער האט אבגעדרוקט פריהער אין אמסטערדאם און דערנאך אין אלטאנא, אין זיין אייגענער דרוקעריי („תורת הקנאות״, „שפת אמת״). אין די ווערק זיינע האט ער ארויסגעשטעלט ר׳ יהונתן אלס פערטרעטער פון שבתי-צבי און איהם בעשולדיגט אין פיעל פערברעכענס. א דאנק די פאמפלעטען זענען אייניגע גרויסע רבנים צוגעשטאנען צו ר׳ יעקב עמדין און אריינגעלעגט אין חרם די אנהענגער פון ר׳ יהונתן. דער קאמפף האט זיך אויף אזא אופן נאך מעהר פונאנדערגעפלאקערט; אין איהם זענען אריינגעצויגען געוואָרען אויך די רבנים פון פוילען, פון וועלכע די מעהרהייט, ווי למשל די מיטגלידער פון „ועד ארבע ארצות״, זענען דאן געוועזען אויף דער זייט פון ר׳ יהונתן. אין 1755 האט ר׳ יהונתן פערעפענטליכט א ספר, אין וועלכען ער האט זיך פערטיידיגט פון די בעשולדיגונגען און געבראכט די מיינונגען פון פיעל אנגעזעהענע רבנים, וואס זענען געשטאנען אויף זיין זייט. דאס האט ארויסגערופען נאך א שארפערען ענטפער פון ר׳ יעקב עמדין. כמעט די גאנצע יודישע וועלט האט זיך פונאנדערגעטיילט אויף צוויי לאגערן: אנהענגער פון ר׳ יהונתן און געגנער זיינע. די גרויסע מחלוקת איז זאגאר דערגאנגען צום האמבורגער סענאט, צום דענישען קעניג און ארויסגערופען א טומעל אין דער דייטשער פרעסע. די קריסטליכע וועלט איז געשטאנען און זיך געוואונדערט: וואס קומט דא אזעלכעס פאר? דער פראפעסאר פון טעאלאגיע מעהרלין האט ערקלערט דעם דענישען קעניג, אז אייבעשיץ פיהלט אין הארצען די דאגמען פון דער קריסטליכער רעליגיע און דעריבער מיט פערדיענט ער, מען זאל איהם שיצען. א דאנק דער בעשיצונג פון די קריסטען איז ר׳ יהונתן פערבליבען אויף זיין שטעל ביז׳ן טויט. ר׳ יעקב עמדין האט איהם איבערגעלעבט אויף 10 יאהר און אויך נאכ׳ן טויט

פֿון געגנער האָט ער נישט אויפֿגעהערט צו בעליידיגען זיין אָנדער⸗
קען דורך שאַרפֿע פּאַמפלעטען. זייענדיג אויפֿגעבראַכט געגען דער
גאַנצער משיח⸗בעוועגונג בכלל, האָט ר׳ יעקב עמדין געזוכט די קוועלען
פֿון דער דאָזיגער בעוועגונג און ער האָט געפֿונען, אַז שולדיג אין אַלץ
איז דער „זהר״. און אָט, ביי זיין גאַנצער שטרענגער פֿרומקייט, האָט
ר׳ יעקב עמדין געהאַט די דרייסטקייט אָפֿען צו ערקלערען אין זיין
ווערק „מטפחת ספרים״, אַז אַ גרויסער טייל פֿון הייליגען „זהר״ איז
נישט מעהר ווי געפֿעלשטע ליטעראַטור, וואָס מען האָט בכיון אַרויס⸗
געשטעלט אַלס די שאַפֿונג פֿון ר׳ שמעון בן יוחאי, און אַז אין „זהר״
געפֿינען זיך פֿיעל אידעען, וואָס זענען געגען גייסט פֿון יודענטום. אין
דער דאָזיגער דרייסטער ערקלערונג, אין דעם אָפֿענעם קאַמפּף צווישען
דער קבלה און דעם רבּ׳ניזם, הערט זיך שוין די שטים פֿון אַ נייער
עפּאָכע, פֿון אַ קולטורעלער בענייאונג אין יודישען לעבען.

נאָר דערווייל איז נאָך נישט פֿערניכטעט געוואָרען דער קוואַל,
פֿון וועלכען עס האָבען געשעפּט די פֿערשידענע טרוימער און מיסטיקער
און וועלכער האָט געבראַכט צו אַזוי פֿיעל נישט⸗ערפֿילטע האָפֿנונגען
און טרויעריגע רעזולטאַטען. פֿון דור צו דור זענען אויפֿגעשטאַנען
נייע טרוימער און נייע שווינדלער, וואָס האָבען געפֿונען פֿאַר זיך פֿיעל
אָנהענגער, און עס האָט געמוזט פֿאָריבער אַ צייט ביז מען האָט אָנגע⸗
הויבען פֿערשטעהן, אַז מען מוז איינמאָל פֿאַר אַלע מאָל מאַכען אַ סוף
צו דער גאַנצער משיח⸗קבלה. דערווייל איז נאָך די רפואה נישט גע⸗
קומען און די עפּידעמיע פֿון טרוימעריי האָט אַרויסגערופֿען אַלץ מעהר
קרבנות. איינער פֿון זיי איז געוועזען דער דיכטער משה חיים לוצאַטאָ,
וועמענס לעבען עס קען דיענען אַלס אַ טעמאַ פֿאַר אַ טראַגישער דראַמע.

משה חיים לוצאַטאָ איז געבוירען געוואָרען אין פּאַדואַ אין 1707
ביי אַ רייכער יודישער פֿאַמיליע פֿון ספרדים. ער האָט בעקומען אַ ער⸗
ציהונג, וואָס איז אין יענעם דור געוועזען אַ זעלטענהייט. צוזאַמען מיט
דער ביבעל און תלמוד האָט ער אויך געלערנט אַלגעמיינע וויסענשאַפֿ⸗
טען. קענענדיג לאַטייניש און איטאַליעניש, האָט לוצאַטאָ געהאַט אַ פֿרייען
וועג צו די אַלטע און נייע ליטעראַטורען. נאָך גאָר אין די יונגע
יאָהרען האָט ער אַרויסגעוויזען אַ פּאָעטישען טאַלענט און געשריבען גע⸗
דיכטען אויף פֿערשידענע פֿאַלען, אין אַ שענער ביבלישער שפּראַך.
בייטערעס האָט ער פֿערפֿאַסט אַ קורצען לעהרבוך וועגען סטיליסטיק
„לשון למודים״. סיי אין פּראָזע, סיי אין פּאָעזיע האָט לוצאַטאָ אַרויס⸗

געוויזען אַ שענעם געשמאַק, אַ זעלטען-שענעם סטיל, — זאַכען, וואָס זענען פאַר דעם שווערען און געשמאַקלאָזען סטיל פון יענער עפּאָכע געווען אַ זעלטענע ערשיינונג. צו 20 יאָהר האָט ער שוין אָנגעשריבען זיין אידילישע דראַמע „מגדל עוז“, וואו עס ווערט בעזונגען די ריינע ליעבע. דאָס דאָזיגע ווערק איז פאַר יענער צייט געווען אַ אונגעוועהנליכע ערשיינונג, לויט זיין סטיל און ריינעם דראַמאַטיזם.

וואָלט לוצאַטאָ ווייטער געגאַנגען אויף דעם וועג, וואָלט ער אפשר געוואָרען דער רעפאָרמאַטאָר פון דער יודישער ליטעראַטור און אַרויסגערופען אַ נייע עפּאָכע. אָבער ער איז געווען אַ זוהן פון זיין דור, געגאַנגען אין וועג פון דער מיסטיק, און דאָ הויבט זיך אָן זיין טראַגעדיע. ערלערנענדיג דעם „זהר“ מיט די פירושים פון אר"י, האָט לוצאַטאָ בעוויזען אַ קונץ, וואָס איז געווען כמעט אונגלויבליך: ער האָט נאָכגעמאַכט דעם אייגענטימליכען אָריגינעלען סטיל פון „זהר“ און דאָס האָט אין איהם אַליין אַרויסגערופען אַ מיסטישע התלהבות. ער האָט אָנגעהויבען רופען זיין ווערק „דער צווייטער זהר“ און זיך איינגערעדט, אַז נישט ער אַליין, מיט זיין אייגענעם שכל, שרייבט דאָס ווערק, נאָר עפּעס אַ נבואה פון אויבען דיקטירט איהם דאָס, עפּעס אַ „מגיד“ אָדער אַ מלאך קומט אַלע נאַכט און זאָגט איהם, וואָס צו שרייבען. וואָס מעהר ער האָט זיך פערטיעפט אין די מיסטישע סודות, אַלץ מעהר האָט ער אָנגעהויבען גלויבען, אַז איהם שטעהט פאָר צו מאַכען דער וועלט עפּעס אַ וויכטיגע ענטדעקונג. אין 1729 האָט ער זיין סוד פערטרויט פאַר די חברים זיינע, וואָס האָבען צוזאַמען מיט איהם ער-לערנט די קבלה, און יענע זענען געוואָרען ענטוזיאַסטישע אָנהענגער פון זיין געטליכקייט. איינער פון די חברים, יקותיאל גאָרדאָן פון ליטאַ, וואָס איז געקומען קיין פּאַדואַ אַריינצוטרעטען אין אוניווערזיטעט, נאָר דערנאָך פערלאָזען די וויסענשאַפט צוליעב דער קבלה, איז געווען אויף אַזוי פיעל אונפאָרזיכטיג, אַז ער האָט אין אַ בריעף אַהיים מודיע געווען, אַז לוצאַטאָ איז אַ געטליכער מאַן, אַז ער זעהט ביינאַכט נבואות, אַז אליהו הנביא אַליין קומט איהם ענטדעקען די סודות פון דער קבלה און אַז בכלל איז לוצאַטאָ אַ אונגעוועהנליכער מענש. פונקט האָט זיך דערוואוסט וועגען אינהאַלט פון בריעף דער אויבענדערמאָנטער ר' משה חגית, וואָס האָט געפיהרט אַ פערביטערטען קאַמפף געגען אַלע מיסטיקער, און ער האָט אויפגעהויבען אַ ליאַרם. עס האָבען אָנגעהויבען פליהען בריעף צו די איטאַליענישע און דייטשע רבנים,

וועלכע ר׳ משה חגיז האט פארגעלעגט בייצייטענס אויסצעווארצלען די אפיקורסות און אריינלעגען לוצאטא׳ן אין חרם אריין, אדער איהם צווינגען זיך אבצוזאגען פון זיינע געדאנקען. נאך לאנגע בקשות און דראהונגען מצד די רבנים האט לוצאטא געגעבען א שבועה, אז ער וועט מעהר נישט פיהרען קיין מיסטישע פראפאגאנדע און וועט אויף ווייטער מעהר גארנישט שרייבען וועגען קבלה.

אין גיכען האט ער אבער געמוזט ברעכען זיין שבועה. ער האט ווידער אנגעהויבען שרייבען וועגען קבלה און אנגעהויבען צוגרייטען עטליכע מאנוסקריפטען צום דרוק. דעמאלט האבען די וועגעדיגער רבנים אריינגעלעגט לוצאטא׳ן אין חרם און זיינע ווערק פער׳משפט צו פערברענען (1734). דער טעקסט פון חרם איז איבערגעלייענט געווארען אין די שוהלען און פונאנדערגעשיקט געווארען אין די געמיינדעס פון דייטשלאנד, האלאנד און פוילען. לוצאטא האט מעהר נישט געקענט פערבלייבען אין איטאליען און ער איז אוועק קיין אמסטערדאם. אויפ׳ן וועג איז ער אריינגעפאהרען קיין פראנקפורט. די דארטיגע רבנים האבען זיך דערוואוסט וועגען זיין קומען און האבען איהם געצוואונגען צו געבען א הבטחה, אז ער וועט מעהר נישט לערנען קיין קבלה, נישט שרייבען און נישט מונדליך, מיט מענשען, וואס זענען יונגער פון 40 יאהר. ערשט אין אמסטערדאם האט דער אומגליקליכער וואנדערער געפונען רוה אויף א צייט. דארט האט ער געפונען פריינד און מעצענאטען, וואס האבען זעהר געשעצט זיין פאעטישען טאלענט און איהם געשטיצט. דארט האט ער אויך אנגעשריבען זיין בעסט ווערק „לישרים תהלה״, א אלעגארישע דראמע. ער האט אבער ווידער נישט געהאלטען ווארט, ווייטער געשריבען וועגען קבלה און פארטגעזעצט די בעציהונגען מיט זיינע אנהענגער. שפעטער האט איהם אנגעהויבען ציהען קיין ארץ־ישראל, אין געבורטסלאנד פון אר״י און די איבעריגע מיסטיקער. לוצאטא איז אוועק אהין. אבער נאך איידער ער האט דערגרייכט זיין ציעל, האט איהם דער טויט אוועקגענומען. ער איז געשטארבען פון דער דזשומא אין 1747, 40 יאהר אלט, און איז בעגראבען געווארען אין טבריה.

אין זיינע פיעל קבלה־ווערק („פתחי חכמה״, „מאמר החכמה״, „חוקר ומקובל״ און אנדערע) האט לוצאטא אריינגעטראגען א קלארע פילאזאפישע סחעמע און א בעשטימטע מעטאדע, פון וועלכע אנדערע מקובלים זענען געווען אינגאנצען פרעמד. אויך זיינע איבעריגע ווערק

וועגען מאָראַל פון יודענטום („מסלת ישרים״), וועגען תלמוד און אגדה („דרך תבונות״) זענען אָנגעשריבען מיט דער קלאָרער שפּראַך פון דער משנה, אין אַ זעלטען־שענעם סטיל.

אויך אין פּוילען, וואו עס האָבען געאַרבייט אַזעלכע אַגיטאַטאָרען, ווי חיים מלאך, האָט די שבתי־צבי־בעוועגונג געלאָזען טיעפע וואָרצלען און קיין חרם פון די רבנים, קיינע רדיפות זענען נישט געווען אימשטאַנד אויסצעוואָרצלען די רעשטען פון דער בעוועגונג. מיט די רדיפות האָט מען דערגרייכט נאָר דאָס, אַז די פאַנאַטישע מיסטיקער האָבען געמוזט לעבען פערבאָרגען און פערמאַסקירט, אָבער געהיים האָבען זיי נאָך פלייסיגער, ווי פריהער, געטאָן זייערס, זיך פערטיעפט אין די מיסטעריען און געלעבט אין אויסגעלאַסענקייט. די בתי־מדרשים זענען געווען פול מיט געהיימע שבתי־צבי׳ניקעס, וואָס האָבען נישט געהאַלטען פון תורה און מצוות און אונטער דער מאַסקע פון חסידות און קבלה אָבגעטאָן מיאוס׳ע מעשים. די צאָהל פון די פערמאַסקירטע מיסטיקער איז געווען גרויס און זיי האָט נאָר געפעהלט אַ אָנפיהרער, וואָס זאָל זיי פעראייניגען, צוגעבען מוט און ווייזען אַ וועג צו אַ אָפענער טעטיגקייט. אַזאַ מענש האָט זיך געפונען און דאָן איז פון דער סעקטע פערבאָרגענע און צושטרייטע שבתי־צבי׳ניקעס געוואָרען אַ בעוועגונג. עס האָט זיך ווידער אָנגעהויבען טומלען אין דער יודישער וועלט און ווידער האָט די בעוועגונג זיך געענדיגט מיט אַ שרעקליכער פערצווייפלונג. דער אָנפיהרער פון דער דאָזיגער סעקטע, מיט וועלכער עס האָט זיך געענדיגט די משיח־בעוועגונג, איז געווען יעקב פראַנק.

יעקב פראַנק איז פון די יונגע יאָהרען אָן געוואַקסען אין אַ אַטמאָספערע פון פוסטע טרוימערייען, צולאָזענקייט און אַבערגלויבען. ער איז געבוירען געוואָרען אַרום 1726 אין אַ שטעדטעל אין גאַליציען. זיין פאָטער יעקב לייב איז געווען אַ רב אָדער אַ דרשן און איז פאַר געהערען צו דער געהיימער סעקטע פון די שבתי־צבי׳ניקעס אַרויסגעטריבען געוואָרען פון שטעדטעל און זיך בעזעצט אין וואַלאַכיען. יעקב איז דאָרט געוואָרען אַ משרת ביי אַ יודישען סוחר און פלעגט אָפט אַריינפאָהרען מיט סחורה קיין טערקיי, וואו ער האָט בעקומען זיין צונאָמען (פראַנק — פרענק, אַזוי רופט מען אין טערקיי אַלע, וואָס קומען

פֿון אייראָפּאַ). אין סאַלאָניקי האָט יעקב פֿראַנק זיך בעקאַנט מיט די איבערגעבליבענע סעקטען פֿון שבתי-צבי'ס אָנהענגער און גלייך איבערגענומען זייער תורה. הגם ער איז אין תלמוד געווען אַ פֿאָלקאָמער עם-הארץ, האָט ער דאָך באַלד אויסגעלערנט די תורה פֿון דער קבלה, בעזונדערס די אמונה אין גלגולים, ד. ה., אַז די נשמה פֿון משיח ווערט יעדען דור מגולגל אין פֿערשידענע מענשען. אַלס אַ געבוירענער אַוואַנטוריסט, וואָס האָט נאָך פֿון די קינדער-יאָהרען שוין געטרוימט וועגען גרויסע שווינדלערייען, איז די דאָזיגע אמונה אין גלגול געווען זעהר גינסטיג פֿאַר איהם, ווייל אויב אין דוד המלך, אליהו הנביא, מחמד, קריסטוס, שבתי-צבי און זיינע נאָכפֿאָלגער האָט געלעבט די נשמה פֿון משיח, פֿאַרוואָס זאָל זי אויך נישט מגולגל ווערן אין איהם, יעקב פֿראַנק? פֿראַנק האָט בעשלאָסען איינמאָל פֿאַר אַלע מאָל, אַז ער מוז ווערען „אַ גרויסער" מענש און שטעהן אין דער שפּיץ פֿון אַ גרויסער בעוועגונג. די אומשטענדען האָבען איהם מיטגעהאָלפֿען צו דערגרייכען זיין ציעל. ער האָט חתונה געהאַט מיט זעהר אַ שענער פֿרוי פֿון באָלגאַריען און אַ דאַנק איהר האָט ער צוגעצויגען צו זיך פֿיעל אָנהענגער. אין אַ קלײנער צייט אַרום האָט ער שוין געהאַט אַרום זיך אַ גאַנצע באַנדע פֿון פּוסטע טרוימער און אויסגעלאַסענע מענשען, וואָס האָבען געגלויבט, אָדער זיך געמאַכט גלויבען, אַז פֿראַנק איז אַ הייליגער מענש און אַז אין איהם לעבט די נשמה פֿון משיח.

ווי עס ווייזט אויס, האָט פֿראַנק זיך דערוואוסט וועגען דער מחלוקת אין פּוילען און וועגען די סכסוכים צווישען ר' יעקב עמדין און ר' יהונתן אייבעשיץ און ער האָט בעשלאָסען, אַז איצט איז די צייט פֿאַר איהם זעהר גינסטיג, אַז איצט וועט ער קענען צונויפֿזאַמלען אַרום זיך די פֿערבאָרגענע שבתי-צבי'ניקעס און ווערן זייער אָנפֿיהרער. ער איז אַוועק קיין פּוילען, אַרומגערייזט איבער פֿיעל שטעדט און זיך בעקאַנט מיט די רעשטען פֿון דער משיח-בעוועגונג. פֿראַנק האָט פֿאַר די פֿערבאָרגענע סעקטאַנטען ענטדעקט דעם סוד, אַז ער איז דער משיח און אויף איהם רוהט די קדושה פֿון שבתי-צבי. ער האָט אָפֿען ערקלערט, אַז דער צווייטער פֿון דער דרייאייניגקייט, מלכא קדישא, אָדער ווי די סאַלאָניקער מיסטיקער פֿלעגען זיך אויסדריקען: „סאַנטאָ סעניאָר" (הייליגער פֿאָטער), איז ע ר. פֿון דעמאָלט אָן פֿלעגען איהם זיינע אָנהענגער רופֿען מיט דעם דאָזיגען נאָמען. אויף

דער שפראַך פון „זהר" און אין דעם נוסח פון די שבתי־צבי'ניקעס האָבען פראַנק'ס אָנהענגער געשאַפען פאַר איהם אַ „יהי־רצון", ווי פאַר אַ געטליכער פּערזאָן. אויב די פראַנקיסטען האָבען געהאַט עפּעס אַ בע־וואוסטזיניגע אויפגאַבע פאַר זיך, איז דאָס געווען: פערטיליגען דעם תלמוד און אינגאַנצען איהם אויסוואָרצלען פון דער וועלט. דעם אָרט פון תלמוד דאַרף ביי יודען פערנעהמען דער „זהר", וואָס איז ביי די פראַנקיסטען געווען הייליגער פון אַלץ. נישט אומזיסט האָט מען זיי טאַקע גערופען „זהר'יסטען" אָדער „קאָנטראַ־תלמודיסטען". מיט אַ פער־ביסענער עקשנות האָבען די פראַנקיסטען זיך געסטאַרעט עובר צו זיין אויף אַלע מצוות, וואָס עקזיסטירען ביי יודען לויט'ן תלמוד. נישט בלויז אין די ענינים פון איסור און היתר, נאָר אויך אין די דינים פון צניעות און מאַן־ און ווייב־לעבען האָבען זיי אויף להכעיס אָבגעטאָן אַלע מעשים, וועלכע דער תלמוד פערבאָט, און די אַלטע יודישע פאַמיל־יען־ריינקייט איז דורך זיי אָפען צערשטערט געוואָרען. צווישען די פראַנקיסטען האָבען זיך געפונען אויך פיעל רבנים און דרשנים, אַ כבוד'דיגען אָרט אין דער דאָזיגער חברה האָט פערנומען אלישע שור, אַ אַלטער יוד, אַ אייניקעל פון גאונים. ער, זיינע זיהן און זיין טאָכטער חיה, וואָס האָט געקענט אויסוועניג דעם „זהר" און אי גערעכענט גע־וואָרען פאַר אַ נביאה ביי די פראַנקיסטען, — זענען געוואָרען פערברענטע אָנהענגער פון יעקב פראַנק און דאָס גרעסטע פערגניגען פאַר זיי איז געוואָרען עובר צו זיין אויף די מצוות פון תלמוד און מבזה זיין איהם.

די ערשטע צייט האָט יעקב פראַנק מורא געהאַט אַרויסצוטרע־טען אָפען, און ער מיט זיין קאָמפּאַניע פלעגען מתפלל זיין און אָב־טאָן זייערע מיסטישע מעשים בשתיקה. נאָר איינמאָל האָט מען זיי ענטדעקט. דאָס איז געווען בעת אַ יריד אין אַ שטעדטעל. דער עולם יודען האָט בעמערקט, אַז ביי איינעם אַ בעל־אַכסניא זיצט אַ קאָמפּאַניע יודען ביי פערשלאָסענע טהירען און זענען זיך עוסק אין פערבאָרגענע מעשים. מען האָט אויפגעריסען די טהיר און זיי ענטדעקט. וואָס האָבען די פראַנקיסטען דאָרט געטאָן? זיי אַליין האָבען געזאָגט, אַז זיי האָבען נאָר געזונגען שירים אין דער שפראַך פון „זהר", אָבער אַנדערע האָבען פערזיכערט, אַז זיי האָבען געטאַנצט אַרום אַ נאַקיטער פרוי און זי געקושט. עס איז געוואָרען אַ גרויסער ליאַרם און מען איז אַוועק צו דער פּאָליציי, וועלכער מען האָט געמאָלדען, אַז פראַנק מיט זיין חברה פערנעהמען זיך מיט אויסגעלאַסענע מעשים. די פּאָ־

ליצי איז געקומען און זיי אַלעמען אַרעסטירט. יעקב פראַנק אַליין, אַלס אַ אונטערטאַן פון אַ פרעמדער מלוכה, האָט מען אויף מאָרגען בעפרייט, נאָר די איבעריגע זענען געבליבען זיצען. די דאָזיגע געשיכטע האָט געמאַכט אַ גרויסען רושם. די רבנים און די פאָרשטעהער פון די קהלות האָבען זיך גענומען צו זייער איינציגען געוועהר און אָנגעהויבען פון אַלע זייטען רודפ׳ען די פערבאָרגענע פראַנקיסטען. דאָס האָט געהאַט אַ ווירקונג, און פיעל זענען געקומען זיך מתודה זיין און עפענטליך תשובה געטאָן אויף זייערע זינד. די מענער־פראַנקיסטען האָבען מודה געווען, אַז פראַנק האָט זיי געצוואונגען עובר זיין אויף אַלע געבאָטען פון תלמוד, און די פרויען האָבען דערצעהלט, אַז זיי האָבען זיך פערנומען מיט אויסגעלאַסענקייט, זיך געבימען מיט די מענער און געלעבט אין זנות. דאַן האָבען זיך פערזאַמעלט אין בראָד די רבנים פון אַלע שטעדט און מיט גרויס פייערליכקייט איז אויסגערופען געוואָרען אַ שטרענגער חרם אויף אַלע פראַנקיסטען. כדי צו פערהיטען פון ווייטערדיגע סעקטעס, האָבען די רבנים אויסערדעם אויך איינגעפיהרט, אַז דעם „זהר״ זאָלען מעגען לערנען נאָר מענשען מיט תורה און ניש יונגער פון דרייסיג יאָהר.

די רבנים האָבען אָבער פערשטאַנען, אַז מיט׳ן חרם אַליין וועט מען די בעוועגונג נישט דערשטיקען און מען מוז זוכען גרינדליכערע מיטלען. פון פוילען האָט מען זיך געווענדעט צום גרויזאַמען ר׳ יעקב עמדין מיט אַ פראַגע, צי מען מעג רודפ׳ען די פראַנקיסטען. ר׳ יעקב עמדין האָט געענטפערט, אַז מען מעג, און דעמאָלט האָט ער אויך געהאַט די דרייסטקייט צו ערקלערען אַז אויב מען וויל אויסוואָרצלען דאָס שלעכטס מיט איין מאָל מוז מען פיהרען אַ קאַמפף געגען דעם הויפט־קוואַל פון אַלע פערשידענע סעקטעס, געגען „הייליגען״ זהר אַליין. די פראַנקיסטען האָט מען דאַן פער׳מסר׳ט פאַר דער רעגיערונג, אַז זיי ווילען גרינדען אַ נייע רעליגיע, און לויט די פוילישע געזעצען האָט מען געדאַרפט פער׳משפט׳ען צום פערברענען יעדען, וואָס וויל איינפיהרען אַ נייעם גלויבען אויסער די שוין עקזיסטירענדע. אָבער דאָ האָבען די פראַנקיסטען געפונען אַ אונערוואַרטעטע שטיצע ביי׳ם בישאָף דעמבאָווסקי פון קאַמענעץ־פּאָדאָלסק. די פראַנקיסטען האָבען דערלאַנגט דעם בישאָף אַ שריפטליכע ערקלערונג, אַז זיי מיינען גאָר נישט צו גרינדען אַ נייע סעקטע, אַז זיי זענען נאָר געגען תלמוד, וואָס איז פול מיט שקרים, און האַלטען זיך ביי׳ם „זהר״, וואָס איז דער ריינער אמת

פון יודענטום. כדי צו בעווייזען, אז זיי האָבען זיך אינגאנצען אָבגעטיילט פון תלמוד, אָדער כדי זיך נוקם צו זיין פאַר די רדיפות אויף זיי, האָבען די פראַנקיסטען ערקלערט, אז יודען בענוצען קריסטליך בלוט און אז שולדיג דערין איז דער תלמוד, וואָס הייסט טאָן אזעלכע זאַכען.

דערשמעקט אזא טייערע מסירה אויף דעם תלמוד, איז דער בישאָף געוואָרען פול מיט ליעבע צו די פראַנקיסטען און זיי אלעמען בעפרייט. די פריהערדיגע גע'רודפ'טע פראַנקיסטען האָבען איצט אליין אָנגעהויבען רודפ'ען אַנדערע, און כדי צו שטעלען זייערע געגנער אין אַ אונאַנגענעהמער לאַגע, האָבען זיי דערלאַנגט אַ בקשה צום בישאָף דעמבאָווסקי, אז ער זאָל איינאָרדנען אַ רעליגיעזען וכוח צווישען די תלמודיסטען און קאָנטראַ־תלמודיסטען. דער בישאָף האָט מיט פערגניגען מסכים געווען צו דער בקשה און דאַן האָט איינער פון די רבנים־פראַנקיסטען (מעגליך, אז דאָס איז געווען אלישע שור) גענומען אויף זיך אָנצושרייבען אַ ווערק, וואו עס זענען אויסגערעכענט געוואָרען פאָלגענדע ניין פרינציפען פון דער אמונה פון די פראַנקיסטען:

א) די פראַנקיסטען גלויבען מיט'ן גאַנצען הארצען אין תורת משה, אָבער די דאָזיגע תורה איז איינגעהילט אין אַ שלייער פון טיפע סודות, וועלכע קענען ענטדעקט ווערן דעם מענשען נאָר דורך אַ בעזונדער געטליכער השפעה.

ב) איינער פון די סודות איז די דריאיינגקייט.

ג) דער צווייטער סוד איז, אז גאָט פערקערפערט זיך אין דער געשטאַלט פון אַ מענשען, וואָס האָט אַלע מענשליכע תאוות. אָבער ביי איהם שטאַמען די תאוות נישט פון יצר־הרע, נאָר פון דער קדושה.

ד) די געטליכע מענשען וועלען ברענגען די גאולה נישט בלויז פאַר יודען, נאָר פאַר דער גאַנצער מענשהייט.

ה) די אמונה, אז עס וועט קומען משיח און צונויפנעהמען די יודען פון גלות און זיי ברענגען קיין ארץ־ישראל, איז פאַלש, ווייל משיח וועט נישט קומען.

ו) די שטאָדט ירושלים וועט מעהר נישט אויפגעבויט ווערן.

ז) גאָט, וועלכער וועט זיך פערקערפערן אין דער געשטאַלט פון אַ מענשען, וועט אָבריינינגען די מענשען פון דעם ערשטען חטא, וואָס אָדם און חוה האָבען ארויפגעוואָרפען אויף דער מענשהייט.

ח) דער תלמוד פערטייטשט די תורת־משה אויף אַ אַנדער אופן,

אָבער ער איז פֿול מיט פֿאַלשע אידעען, און אַלע יודען, וואָס האַלטען זיך בײַ'ם תלמוד, געהען אויף אַ פֿאַלשען וועג; דאָרט געפֿינען זיך אויך שרעקליכע אונמאָראַלישע זאַכען, ווײַל דער תלמוד ערלויבּט אָבצונאַרען די קריסטען און זאָגאַר בענוצען זײערע בלוט.

ט) דער אמת'ער פירוש צו תורת־משה איז דער „זהר", וואָס איז דורכאויס דער היפך פֿון תלמוד.

די דאָזיגע פּרינציפּען זענען בעוויזען געוואָרען דורך פֿאַלשע ראיות פֿון תנ"ך, און דאָס אַלץ האָט מען אָבגעדרוקט אין פּויליש און אין העבּרעאיש און פֿערשפּרײט צווישען פֿאָלק. אויף אַזאַ אופן האָבען פֿאַר די פּוילישע יודען זיך אומגעקעהרט יענע שלעכטע צײַטען פֿון צוריק מיט 350 יאָהר אַנ'ערך, ווען לויט דער פֿעראָרדנונג פֿון פּויפּסט בענעדיקט איז אין טאָרטאָזאַ אײַנגעאָרדענט געוואָרען אויך אַזאַ רעליגיעזער דיספּוט, אויף וועלכען דער משומד יהושע לאָרקי איז געשטאַנען און גע'דרשנ'ט וועגען די שקרים פֿון דער יודישער אמונה. די יודען אין פּוילען האָבען געמוזט מיט זײערע אויגען צוזעהן, ווי זײערע אײגענע ברידער, יודען אין לאַנגע קאַפּאָטעס און שטרײַמלעך, רבנים און אַלטע לײַט שטעהען און רעדען רכילות אויפ'ן תלמוד. צום אומגליק האָבען זיך אויך צו יענער צײַט נישט געפֿונען אין פּוילען יודען, וואָס זאָלען גוט בעזיצען די פּוילישע שפּראַך און זאָלען זײַן פֿעהיג אין אַ קלאָרען סטיל, מיט לאָגישע ראיות, צוצושטערען די טענות פֿון די פֿראַנקיסטען. עס איז קײַן וואונדער נישט, ווען די פּוילישע יודען האָבען זיך ערנסט דערשראָקען פֿאַר דעם וכּוח און אָנגעווענדעט אַלע מיטלען איהם נישט צו דערלאָזען. זײ האָבען גע'טענה'ט, אַז אַזעלכעס איז אין פּוילען נאָך נישט פֿאָרגעקומען און אַז די יודישע רעליגיעזע פֿרײַהײַט איז געזיכערט דורך פֿערשידענע פּריווילעגיעס; זײ האָבען אויך פֿערשפּרײט הויפֿענס געלד און זיך משתדל געווען פֿאַר דער שליאַכטע, אָבער דאָס אַלץ האָט נישט געהאָלפֿען. דער בישאָף דעמבּאָווסקי האָט אַרויסגעגעבען אַ פֿעראָרדנונג, אַז די יודען מוזען שיקען קײַן קאַמענעץ דעלעגאַטען צום וכּוח, און אויב זײ וועלען דאָס נישט טאָן, וועלען זײ בעשטראָפֿט און דער תלמוד פֿערברענט ווערן.

אויפ'ן דיספּוט זענען פֿון די תלמודיסטען געקומען וויניציג דעלעגאַטען, און צווישען זײ האָבען זיך געפֿונען זעהר וויניציג בעוואוסטע רבנים. ווי עס שײַנט, האָבען די רבנים נישט געהאַט די נויטיגע פֿעהיגקײַטען אָבצוענטפֿערן ווי געהעריג אויף די טענות פֿון די פֿראַנקיס־

טען און דער איינדרוק פון דיספוט איז געווען, אז די „קאנטרא-תלמוד'יסטען" האבען מנצח געווען. דאן האט דער בישאף ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז די געגנער פון תלמוד האבען דאס רעכט אין יעדער שטאדט ארויסצורופען אויף א עפענטליכען דיספוט די תלמודיסטען, וועלכע טארען זיך נישט אבזאגען דערפון. אויסערדעם זענען די יודען-תלמוד'יסטען מחויב איינצוצאהלען די פראנקיסטען פינף טויזענד גילדען פאר די שאדענס, וואס די פראנקיסטען האבען געליטען בעת די אנפאלען אויף זיי. אויך דארפען די יודען אריינטראגען 150 דוקאטען געלד פאר דער קאטוילישער קירך אין קאמענעץ; דערצו דארפען אלע עקזעמפליארען פון תלמוד קאנפיסקירט און פערברענט ווערן. א פינסטערניש און פחד איז פלוצלינג אנגעפאלען אויף די פוילישע יודען. יעדען טאג פלעגען די קאטוילישע גייסטליכע צוזאמען מיט די פראנקיסטען זיך אריינרייסען אין די יודישע הייזער, מאכען רעוויזיעס און קאנפיסקירען דעם תלמוד. דערנאך האט מען אלע קאנפיסקירטע עקזעמפליארען מיט פאראד פערברענט אויפ'ן פייער און די יודען האבען דאס געמוזט צוקוקען און זיך נישט געקענט העלפען. אויסערדעם האבען אין יענער צייט זיך פערגרעסערט די בלוט-בלבולים, און אויך דאס איז געווים געווען א דאנק די רכילות פון די פראנקיסטען אויפ'ן תלמוד. עס האט אויסגעזעהן, אז אויף די פוילישע יודען רוקט זיך אן א נייע חמארע. אבער פלוצלינג איז אבגעשטארבען דער פערטייגער פון די פראנקיסטען, דער בישאף דעמבאווסקי, און אויף די פראנקיסטען האט זיך ווידער אנגעהויבען א רייהע רדיפות. די פוילישע מאכט האט מיט אמאל געביטען איהר בעציהונג צו די פראנקיסטען, וועלכע מען האט אנגעהויבען ארעסטירען, שלאגען אפען אין די גאסען און בעליידיגען זיי. זעהענדיג, אז אין פוילען האבען זיי קיין פלאץ נישט פאר זיך, זענען פיעל פראנקיסטען אוועק קיין בעסאראביען, וואס האט דעמאלט געהערט צו טערקיי. אבער אויך דארט האט מען זיי נישט געלאזט צו רוה, ווייל פון פוילען האט מען געגעבען צו וויסען די דארטיגע יודען, ווער און וואס עס זענען די פראנקיסטען און וואס פאר א צרות זיי האבען אנגעטאן די פוילישע יודען. די פראנקיסטען האט מען אויך דארט אנגעהויבען שרעקליך רודפ'ען, און הונגעריגע, פערצווייפעלטע, אהן אויפהער גע'רודפ'טע, פלעגען זיי וואנדערען פון שטאדט צו שטאדט. זיי האבען אפילו גע'פועל'ט ביי'ם קעניג אויגוסט III, אז זיי זאלען מעגען זיך אומקעהרען קיין פוילען און פריי דארט לעבען, אבער

די ערלויבניש פון קעניג האט קיין בעדייטונג נישט געהאט, ווייל די שליאכטע איז געשטאנען אויף דעם צד פון די יודען=תלמוד'יסטען און די פראנקיסטען זענען ווידער גע'רודפ'ט געווארען און נישט בעקומען קיין פרנסה. אין פערצווייפלונג האבען זיי געשיקט דעפוטאטען צו זייער „קדוש" פראנק, אז ער זאל זיי ארויסהעלפען און אליין קומען קיין פא=דאליען. נאך לאנגע בקשות האט יעקב פראנק מסכים געווען זיך אומצו=קעהרען קיין פוילען און מיט זיין קומען האט די סעקטע ווידער אויפגעלעבט.

יעקב פראנק האט זיך בעשלאסען אויף א ענערגישען שריט. לויט זיין עצה האבען זעקס פארשטעהער פון די פראנקיסטען זיך פארגע=שטעלט פאר דעם „פרימאס" פון דער קאטוילישער קירך לוביענסקי, וועלכען זיי האבען דערלאנגט א אויספיהרליכע מעלדונג, אז זיי זענען גרייט זיך אבצושמד'ען, אויב נאר די פוילישע מאכט וועט מסכים זיין אויף געוויסע בעדינגונגען זייערע. איינע פון די בעדינגונגען איז גע=ווען, אז מען זאל זיי ערלויבען איינארדנען נאך איין עפענטליכען וכוח מיט די תלמוד'יסטען און אויך זיי אבגעבען א בעזונדער שטיק ערד צווישען די שטעדט בוסק און גליניאני, ביי לעמבערג, ווייל זיי, די פראנקיסטען, ווילען נישט, ווי די יודען, עקספלאאטירען די פויערן און לעבען פון פראצענט און שענקעריי; זיי ווילען בעסער זיך פער=נעהמען מיט ערד=ארבייט. אויף דער דאזיגער מעלדונג האט לוביענסקי געענטפערט, אז ער קען צוזאגען די פראנקיסטען נאר עולם=הבא און די בעדינגונגען זייערע וועלען ערפילט ווערן שפעטער, ווען זיי וועלען זיך אבשמד'ען. ווי עס שיינט, האט לוביענסקי נישט גע=גלויבט, אז די פראנקיסטען ווילען באמת זיך שמד'ען, און דעריבער נישט מסכים געווען צו זייערע בעדינגונגען. ווירקליך, האבען די פראנקיסטען צו יענער צייט נאך נישט אין זינען געהאט צו שמד'ען זיך און נאר געוואלט אויסנארען די ערלויבניש אויף א עפענטליכען וכוח. אבער באלד האט דאס מזל ווידער אנגעהויבען שפילען פאר די פראנקיסטען. דער פרימאס לוביענסקי איז אויף א צייט אבגעפאהרען און זיין שטעל האט דערווייל פערנומען דער קאנאניקום מיקאלסקי. יענער האט מסכים געווען צו דער בעדינגונג פון דעם וכוח און באלד האבען זיך אנגעהויבען די הכנות דערצו. די רבנים האבען בעקומען א בעפעהל צו קומען צום בעשטימטען טערמין 16=טען יולי 1759 און אויך די גייסטליכע און די אדעליגע זענען פערבעטען געווארען צו קומען

אין א גרויסער צאהל. אריינגאנגס-בילעטען אויף דעם דיספוט זענען פערקויפט געווארען פאר גרויסע פרייזען און די הכנסה איז בעשטימט געווארען לטובת די ארימע פראנקיסטען. צום בעשטימטען טערמין האט דער וכוח זיך אנגעהויבען מיט גרויס פאראד. אין א לעמבערגער קירך געעפענט האט איהם דער קאנאניקום מיקאלסקי, וואס איז אויך געווען פארזיצענדער. פון די רבנים זענען געקומען 40 מאן און זייער פארשטעהער איז געווען דער לעמבערגער רב ר׳ חיים ראפאפארט; פון די פראנקיסטען זענען געקומען נאר 10, ווייל דאס רוב פון זיי זענען געווען ארים און נישט געהאט קיין געלד אויף אזא וויטען וועג. די דעבאטען האבען זיך פערצויגען עטליכע טעג, און דאסמאל זענען די רבנים ארויסגעטרעטען שוין מעהר ענערגיש און מיט מעהר פערשטאנד, אבער עס איז דא א גרונד צו רעכענען, אז דער אלגעמיינער סך-הכל פון די דעבאטען איז דאך געווען לטובת די פראנקיסטען, און די רבנים האבען זיך אומגעקעהרט אהיים דערשלאגען און פערשעמט.

ווען דער דיספוט האט זיך געענדיגט, האט מען פון די פראנקיסטען אנגעהויבען פאדערן, אז זיי זאלען האלטעןווארט און בעווייזען, אז זיי זענען ווירקליך טריי דעם קריסטענטום. צוערשט האבען די פראנקיסטען זיך אבגעזאגט דערפון און נישט געוואלט בייטען די אמונה פון זייערע עלטערן. דערווייל איז אבער געקומען צו פאהרען דער „קדוש” אליין, יעקב פראנק, וועלכער האט געגעבען א סיגנאל זיינע אנהענגער, אנצוטאן אויף זיך די מאסקע פון קריסטענטום, — נאטירליך, צוליעב טיעפע מיסטישע סודות. דאן האט זיך אנגעהויבען דער שמד; די טויף-צערעמאניעס זענען פארגעקומען פייערליך אין די קירכען פון לעמבערג, און אונטערפיהרער פון די פראנקיסטען זענען געווען די פארשטעהער פון דער פוילישער אריסטאקראטיע. דערביי האבען די פראנקיסטען אנגענומען די נעמען און פאמיליעס פון זייערע טויף-פאטערס, אריינטרעטענדיג אויף אזא אופן גלייך אין דער פוילישער אריסטאקראטיע. אין לעמבערג אליין האבען אין פערלויף פון די יאהרען 1759 און 1760 זיך אבגע׳שמד׳ט 514 מענער און פרויען, צווישען זיי אויך די אייניקלעך פון די גאונים שור. פראנק אליין, וועלכער איז אריינגעפאהרען קיין לעמבערג מיט גרויס פאראד, אין א קארעטע איינגעשפאנט מיט 6 פערד און ארומגערינגעלט מיט 50 סאלדאטען, האט צוערשט דורך פערשידענע תירוצים זיך אבגעזאגט

באַלד צו שמד'ען זיך. אין דער אמת'ען איז פֿראַנק נאָר אויסען געווען, אַז זײַן שמד'ען זיך זאָל פֿאָרקומען נישט אין לעמבערג, נאָר אין וואַרשאַ, בײַ אַ גרויסער פֿײַערליכקײַט: ער האָט אויך פֿון זײַן שמד'ען זיך געוואָלט האָבען נוצען פֿאַר זיך. אין וואַרשא האָט פֿראַנק געבעטען, אַז דער קעניג אויגוסט III אַלײַן זאָל זײַן דער טויף=פֿאָטער. דער קעניג האָט מסכים געווען און דאָס שמד'ען זיך פֿון אָנפֿיהרער פֿון די פֿראַנקיסטען איז פֿאָרגעקומען בײַ גרויסע צערעמאָניעס, מיט אַ פּאַראַד, אין דער אָנוועזענהײַט פֿון דער קעניגליכער פֿאַמיליע און הויכגעשטעלטע לײַט (נאָוועמבער 1759). בײַ'ם שמד'ען זיך האָט פֿראַנק אָנגענומען דעם נאָמען יוזעף.

דאָך האָבען די פּוילישע גײַסטליכע נישט אויפֿגעהערט זיך צו בעציהען מיט אונצוטרוי צו די גע'שמד'טע פֿראַנקיסטען. די פֿינסטערע פֿערגאַנגענהײַט פֿון פֿראַנק און די יראת=הרוממות, מיט וועלכער די פֿראַנקיסטען האָבען זיך בעצויגען צום „הײליגען פֿאָטער", — דאָס אַלץ האָט אַרויסגערופֿען אַ שטאַרקען חשד. אויסערדעם האָבען די יודען נישט אויפֿגעהערט שיטען געלד אין אַלע זײַטען און מסר'ען די פֿראַנקיסטען פֿאַר דער פּוילישער מאַכט. זײ האָבען זיך משתדל געווען, אַז מען זאָל צווינגען זיך שמד'ען אויך די איבעריגע פֿראַנקיסטען, כּדי זײער זכר זאָל נישט בלײַבען צווישען יודען. ענדליך האָבען די פּוילישע גײַסטליכע זיך איבערצײַגט, אַז די פֿראַנקיסטען האָבען זיך גע'שמד'ט נאָר כּדי אָבצונאַרען די פּאָליאַקען, אַז זײער אָנפֿיהרער, פֿראַנק, ווערט נאָך אַלץ גערעכענט פֿאַר אַ „הײליגען פּאַן" און אַז זײער דאָגמאַט וועגען דער דרײַאײניגקײַט איז פּונקט אַזוי ווײַט פֿון קריסטענטום, ווי פֿון יודענטום. לויט דער פֿעראָרדנונג פֿון דער העכערער מאַכט האָט מען פֿראַנק'ען אַרעסטירט אין וואַרשאַ און איהם גענומען אויף אַ שטרענגען פֿערהער. ווי פֿראַנק האָט זיך נישט געדרעהט, האָט ער דאָך נישט געקענט בעווײַזען, אַז ער איז אַ גלויביגער קריסט; אויסערדעם האָבען זײַנע אײגענע אָנהענגער דורך זײער עדות=זאָגען איהם אַרויסגעגעבען. דער חשד איז בעשטעטיגט געוואָרען און דאַן האָט דאָס געריכט פֿון די גײַסטליכע בעשלאָסען: אײַנזעצען פֿראַנק'ען אין טשענסטאָחאָווער פֿעסטונג און איהם האַלטען אין דאָרטיגען מאָנאַסטיר, כּדי ער זאָל נישט קענען האָבען קײן בעציהונגען מיט זײַנע פֿערעהרער.

13 יאָהר (1760–72) האָט פֿראַנק פֿערבראַכט אין פֿעסטונג; דער צוועק פֿון די קאַטוילישע גײַסטליכע איז אָבער נישט דערגרײַכט געוואָרען.

זײַנע תלמידים האָבען איצט נאָך מעהר געגלויבט אין איהם און ווײַטער געהאַט נאָהענטע בעציהונגען מיט זייער „הײַליגען פאַן”. פיעל פון זיי זענען זאָגאַר אַרײַנגעדרונגען קיין טשענסטאָחאָוו אַליין און געוואוינט אין דער אומגעגענד פון שטאָדט, וועלכע זיי האָבען אָנגערופען „תרעא דרומי” (די טויערען פון רוים). פראַנק האָט בעגײַסטערט זײַנע אָנהענגער דורך רעדעס און בריעף, אין וועלכע ער האָט ערקלערט, אַז ראַטעווען די נשמה קען מען נאָר דורך דער „רעליגיע פון אדום”. אונטער דעם וואָרט האָט פראַנק פערשטאַנען עפּעס אַ מישמאַש פון יודענטום און קריסטענטום. אויך דאָס אויסזעהען פון „לײַדענדען משיח” האָט צוגעגעבען מוט און גלויבען די אָנהענגער פון פראַנק. זיי האָבען זיך דערמאָנט, אַז אויך שבתי-צבי האָט געביטען זײַן אמונה, און אַז אויך ער איז געזעסען אַרעסטירט אין פעסטונג, און דאָס האָט זיי צוגעגעבען גלויבען, אַז פראַנק איז דער צווייטער משיח. קיין שום בעשטימטע מאָראַלישע פּרינציפּען, אָדער נײַע רעליגיעזע דאָגמען האָט פראַנק זײַנע אָנהענגער נישט געגעבען. ער פלעגט נאָר זאָגען: „איך בין געקומען בעפרײַען די וועלט פון אַלע געזעצען און געבאָטען, וואָס האָבען עקזיסטירט ביז איצט”.

ווען פוילען איז צוטיילט געוואָרען צווישען די מלוכות, (ענדע 1772), איז געקומען אַ סוף צו דער תפיסה פונ'ם „הײַליגען”. דער רוסישער גענעראַל ביביקאָוו, וועלכער האָט אײַנגענומען טשענסטאָחאָוו, האָט פראַנק'ען בעפרײַט. ער האָט אַ קורצע צײַט פערבראַכט אין וואַרשאַ און דערנאָך איז ער מיט זײַן גאַנצער פאַמיליע, אין דער בעגלייטונג פון אַ גרויסער סוויטע אָנהענגער, אַוועק פון פוילען און זיך בעזעצט אין מעהרען (1773). די ווײַטערדיגע מעשים פון דאָזיגען גרויסען אַוואַנטוריסט זענען שוין פאָרגעקומען אין מערב-אייראָפּאַ; אין עסטרײַך האָט ער געשפּיעלט אַ ראָליע פון אַ מיסיאָנער, וואָס זײַן אויפגאַבע בעשטעהט אין פערשפּרייטען קריסטענטום צווישען יודען, און ער האָט זאָגאַר בעקומען חן אין קעניגליכען הויף. אין גיכען האָט מען זיך אָבער אויך דאָרט דערוואוסט וועגען זײַן פינסטערער פערגאַנגענהײַט און מען האָט זיך איבערצײַגט, אַז ער איז אַ שווינדלער. פראַנק האָט געמוזט פערלאָזען אויך עסטרײַך און ער האָט זיך בעזעצט אין אָפענבאַך, דײַטשלאַנד. דאָרט האָט ער זיך אַ נאָמען געגעבען „דער באַראָן פון אָפענבאַך”. צוזאַמען מיט זײַן זעלטען-שענער טאָכטער חוה (האַוואַטשאַ), וועלכע האָט פערדרעהט אַ קאָפּ פיעל הויכע לײַט פון דער

פוילישער אריסטאקראטיע, האט ער געלעבט אין דער שפיץ פון זיין סעקטע, וואס איז איהם געבליבען טריי. חוה'ן האבען פראנק'ס תלמידים גערופען „די היילינע פאננא" און אין דער סעקטע פלעגען פארקומען פערשידענע מיסטעריען, אין וועלכע חוה האט געשפיעלט א גרויסע ראליע. פראנק האט געלעבט אין גרויס רייכטום, וויל זיינע אנהענגער אין פוילען און מעהרען האבען נישט אויפגעהערט צו שיטען געלד פאר זייער „היילינען פאן", און פראנק'ס הויז האט זיך געפיהרט אויפ'ן שטייגער פון די קעניגליכע הויפען. ווען פראנק איז געשטארבען (1791), האט די סעקטע פון די פראנקיסטען אנגעהויבען זיך צופאלען. די אנהענגער פון פראנק האבען ביסלעכווייז אנגעהויבען זיך צונויפגיסען מיט דער קאטוילישער בעפעלקערונג, פערלוירען דעם כאראקטער פון א סעקטע און ענדליך אינגאנצען פערשוואונדען געווארען צווישען דער פוילישער מאסע. די שענע חוה האט פריהער געוואלט שפיעלען די ראליע פון איהר פאטער נאך זיין טויט, אבער דאס האט זיך איהר נישט איינגעגעבען. זענענדיג געוועהנט צו פיהרען א „הויף", האט זי זיך פערפלאנטערט אין חובות און גע'רודפ'ט פון איהרע קרעדיטארען, איז זי געשטארבען אין 1816, אין אפענבאך.

אזוי האט זיך געענדיגט די בעוועגונג פון די פראנקיסטען. מיט זיי צוזאמען האט זיך אויך געענדיגט די גאנצע משיח-בעוועגונג — זי איז פערוואנדעלט געווארען אין א טרוימערישען מיסטיציזם, אין א שטרעבונג צו בעפרייען זיך פון די יודישע אייביגע צרות דורך אבזאגען זיך פון יודענטום, און דער וואנזיניגער מיסטיציזם האט זיך פערוואנדעלט אין פשוט'ער שווינדלעריי. דער דאזיגער שטורם, וואס האט זיך געטראגען איבער יודען אין פערלויף פון פיעל יאהרען, האט אבער געהאט אויך גוטע זייטען, וויל ער האט מיטגעהאלפען אויפצוועקען די יודען פון זייער שלאף און ארויסרופען אין זיי א אינטערעס צו בענייען די יודישע קולטור. דאס פאלק האט געזוכט צו שטילען זיין רעליגיעזען דורשט; דאס אלטע, טרוקענע, רבני'שע יודענטום האט שוין מעהר נישט געקענט בעפרידיגען דאס יודישע הארץ, וואס האט געלעכצט נאך אביסעל פרייהייט פון דער טרוקענער דאגמע, נאך א ניי יודישקייט, וואס זאל מעהר רעדען צום געפיהל, ווי צום געדאנק.

אזוי ווי ביז איצט, האט ווייטער נישט געקענט געהן. די משיח-בעוועגונג האט אבגעפרישט אביסעל די פערשטיקטע לופט און צוגעגרייט א באדען צו נייע אידעען. דער רבניזם און דער מיסטיציזם האבען אין

דעם לאַנגען האַרטען קאַמפּף, וואָס זיי האָבען געפֿיהרט צווישען זיך, אָבגעשוואַכט איינער דעם צווייטען, און ביידע האָבען זיי געמוזט אָבטרעטען זייער אָרט פֿאַר אַ נייער בעוועגונג. סימנים פֿון אַ קולטורעלער בענייאונג זענען געוועזען גענוג: אין דערזעלבער צייט, ווען די רבנים האָבען געפֿיהרט צווישען זיך גרויסע מחלוקת און רכילות וועגען קמיעות און שפּרוכען; אין דערזעלבער צייט, ווען יעקב פֿראַנק האָט געקענט פֿערפֿיהרען אַזוי פֿיעל מענשען מיט זיינע ווילדע געדאַנקען און שווינדלערישע טרוימעריַיען, אין דערזעלבער צייט זעהען מיר נייע שטערען אויף דעם יודישען האָריזאָנט: אין דייטשלאַנד האָט דער גרויסער יודישער געלעהרטער משה בן מנחם געשלאָסען פֿריינדשאַפֿט מיט דעם גרויסען דייטשען שריפֿטשטעלער לעסינג; אין פּאָרטוגאַל זענען איינגעלאָשען געוואָרען די שייטערהויפֿענס פֿון דער אינקוויזיציע, און אין ענגלאַנד האָבען אין פּאַרלאַמענט זיך אָנגעהויבען דעבאַטען וועגען אויסגלייכען די יודען פֿון דער מלוכה אין זייערע רעכטען מיט דער איבעריגער בעפֿעלקערונג. עס איז געוועזען קלאָר, אַז עפּעס נייעס וועבט זיך, אַז פֿאַר יודען הויבט זיך אָן אַ נייע עפּאָכע, און די עפּאָכע איז געקומען.

ניינטעס קאפיטעל.

די יודישע לאגע אין מערב־איראפא:

אין דער לופטען האט שוין געאטעמט מיט נייע אידעען, עס האט זיך געשפירט דאס אנקומען פון דער גרויסער פראנצויזישער רע־וואלוציע, וואס האט געמאכט אזא געוואלדיגע איבערקעהרעניש אין דער גאנצער וועלט, אבער די אלטע פאליטיק פון מיטעלאלטער בנוגע צו יודען האט נאך ווייטער זיך געפיהרט אין פערלויף פון העלפט 17־טען ביז העלפט 18־טען יאהרהונדערט. מערב־איראפא האט נאך אלץ נישט געקענט דערוואקסען ביז דעם געדאנק, אז יודען האבען דאס רעכט צו וואוינען פריי אומעטום און פיהרען א פרייען האנדעל אלס מענשען מיט גלייכע רעכטען. אין דאס רוב לענדער האט מען די יודען אדער אינגאנצען נישט ערלויבט צו וואוינען און האנדלען, אדער מען האט זיי דאס ערלויבט נאר אונטער שווערע און בעליידיגענדע בעדינגונגען.

די טראדיציעס פון די פינסטערע מיטעלאלטערישע צייטען זענען מעהר ווי אומעטום פערבליבען אין עסטרייך, וועלכע איז נאך דער עפאכע פון דער רעפארמאציע געווארען דאס הויפט־נעסט פון קא־טוליציזם אין איראפא. דארט האבען פעסט זיך איינגעארדענט די יעזו־איטען, וועלכע האבען געהאט אין זייערע הענד די גאנצע שליטה און געפיהרט א הארטען קאמפף געגען די פראטעסטאנטען און יודען. אין בעהמען און מעהרען האט מען נאך די יודען געלאזט צו רוה, אבער אין וויען און אין די נידער־עסטרייכישע פראווינצען האבען די פרומע

קאטוילִיקען נישט געקענט אריבערטראגען די יודען. דער וואוקס פון די יודען אין וויען, וואו עס איז זיי אין 1624 ערלויבט געווארען צו וואוינען אין א בעזונדער געטא, האט זעהר בעאונרוהיגט די קאטוילישע בעפעלקערונג. דער וויענער מאגיסטראט האט נישט איינמאל זיך געסטארעט, אז די יודישע געמיינדע זאל בעפרייט ווערן פון אונטער דער שוץ פון קעניג און איבערגעהן צו דער ממשלה פון דעם מאגיסטראט אליין, וועלכער זאל קענען טאן מיט די יודען אלץ, וואס ער וויל, אבער דאס האבען נישט דערלאזט די קיסרים, וועלכע האבען נישט געוואלט פערלירען די גרויסע הכנסות, וואס די יודישע געמיינדע האט זיי אריינגעבראכט. די אגיטאציע פון מאגיסטראט האט אבער סוף כל סוף געהאט א ערפאלג, ווייל זיין זייט איז איבערגעגאנגען די קייזערין מארגאריטא, די פרוי פון קייזער לעאפאלד דעם 1-טען. א געבוירענע פון שפאניען, וואס האט שוין לאנג זיך בעפרייט פון די אונגלויביגע יודען, האט די פרומע מארגאריטא זיך געשפירט זעהר שלעכט אין וויען, וואו צוזאמען מיט איהר האבען געוואוינט די „אונגלויביגע". איינמאל, ווען די קייזערין האט געבוירען א טויט קינד, איז איהר געקומען א געדאנק אין קאפ, אז דאס איז א שטראף פון גאט דערפאר, וואס מען לאזט צו רוהה די „שונאים פון דער קירך". דעם דאזיגען פרומען געדאנק האבען אונטערגעחאפט די גייסטליכע און די קייזערין האט געפאדערט פון איהר מאן, אז ער זאל וויעדער איינפיהרען דעם אלטען עדיקט וועגען פערטריבען יודען וואוינען אין וויען. לעאפאלד האט איבערגעגעבען די פראגע אויף דער בעטראכטונג פון רייכס-ראט. דארט האבען די מיינונגען זיך צוטיילט: איינִיגע האבען געפונען, אז דאס ארויסטרייבען יודען פון וויען וואלט געווען א געוואלדטאט און אויך אויסערדעם געבראכט פיעל שאדען דער מלוכה-קאסע; אנדערע האבען געפונען דעם פלאן וועגען ארויסטרייבען יודען פאר געוואונשען. די וואגשאל האט איבערגעוואויגען דער פאנאטישער גייסטאדטער בישאף קאלאוויטש. ער האט אין קירך אין דער אנוועזענהייט פון קייזער געהאלטען א הייסע פאטריאטישע רעדע, אין וועלכער ער האט געשילדערט די וויענער יודען אלס פערברעכער, גזלנים און גנבים, און אויך זיי בעשולדיגט אין א מלוכה-פערראט — אין געהיימע בעציהונגען מיט דער טערקישער רעגירונג. די רעדע האט געמאכט א גרויסען איינדרוק און לעאפאלד האט ארויסגעגעבען א בעפעהל (27-טען

פעברואר 1670) וועגען ארויסטרייבען די יודען פון וויען און פון די פראווינצען פון נידער= און אויבער=עסטרייך.

דעם 1=טען מארט 1670 האבען די העראלדען מיט טרומייטען אויסגערופען איבער די גאסען פון וויען, אז ביז יולי דעם יאהר דארפען יודען פערלאזען די שטאדט. די יודען האבען אנגעהויבען אנוועגדען אלע מיטלען אבצושאפען דעם דאזיגען שרעקליכען בעפעהל. זיי האבען געשאנקען רייכע מתנות דער קייזערליכער פאמיליע, פארגעשטעלט זייערע אלטע פריווילעגיעס, אויפגעוויזען זייערע גרויסע פערדיענסטען פאר דער מלוכה, אבער קיין זאך האט נישט געהאלפען. די ידיעה וועגען דעם אומגליק האט זיך פערשפרייט איבער דייטשלאנד און אנדערע לענדער, וואו יודען האבען געוואוינט. אין איינינע ערטער האט מען געפאסט און אין די שוהלען גאט געבעטען, אז די גזירה זאל בטל ווערן. די אנגעזעהענע יודען, וואס האבען געשפיעלט א ראליע אין דער פאליטישער וועלט, האבען געפרובט ווירקען אויפ'ן וויענער הויף דורך דער דיפלאמאטיע. אין דער הינזיכט האט פיעל געארבייט דער בעוואוסטער פינאנסיסט יצחק עמנואל טאקסיירא פון די שפאנישע מאראנען, דער רעזידענט פון דער שוועדישער קעניגין אין האמבורג. ער האט אוועקגעשיקט בריעף צו זיינע בעקאנטע פון די הויכגעשטעלטע פערזאנען אין שפאניען, ווי אויך צו דער שוועדישער קעניגין מיט א בקשה, אז זיי זאלען זיך סטארען ביי'ם וויענער הויף וועגען אבשאפען די גזירה. די שוועדישע קעניגין האט טאקע באלד אוועקגעשיקט א שריפטליכע ביטע צו דער עסטרייכישער קייזערין און צו דעם פויפסט'ליכען נונציוס אין וויען וועגען מבטל מאכען דעם בעפעהל ארויסצוטרייבען די יודען. קיין זאך האט אבער נישט געהאלפען: דער קייזער לעאפאלד איז געבליבען ביי זיין בעשלוס.

אין יולי האבען די יודען אנגעהויבען פערלאזען די שטאדט. ווען עס זענען שוין ארויסגעפאהרען פון איהר העכער אנדערטהאלבען טויזענד יודען, האבען די איבערגעבליבענע ווידער זיך געפרובט ווירקען אויף דעם קייזער, אז ער זאל חאטש זיי איבערלאזען, אבער עס האט נישט געהאלפען. די לעצטע גרופע יודען האבען פערלאזט די שטאדט אין טרויער=טאג פון תשעה=באב. עס זענען נאר פערבליבען די יודען, וואס האבען באנקראטירט און זענען ארייננגעזעצט געווארען אין די טורמעס, ווי אויך 18 פארשטעהער פון דער געמיינדע, וועלכע זענען גענומען

געוואָרען אלס ערבות, אז די ארויסגעטריבענע יודען זאָלען נישט פערגיפטיגען די ברונעמס אָדער מיט אנדערע מיטלען נקמה נעהמען פון די קריסטען. אין אויגוסט זענען אויך דאָס רעשט יודען ארויסגעטריבען געוואָרען פון שטאָדט. פון די פיער טויזענד יודען האָט קיין איינער נישט איינגעשטימט צו טויפען זיך, און דאָס האָט ארויסגערופען די פערוואונדערונג פון די קריסטען. אין וויען איז נאָר פערבליבען איין און איינציגער יוד — דער פינאַנץ-אַגענט ביי׳ם הויף מאַרקוס שלעזינגער-יפה. די קלעריקאַלען האָבען געפייערט זייער נצחון. דער וויענער מאַגיסטראַט האָט דעם פערלאָזענעם קוואַרטאַל, וואו יודען האָבען פריהער געוואוינט, א נאָמען געגעבען לעאָפּאָלדשטאַדט, לכבוד דעם קייזער. אויפ׳ן אָרט פון דער גרויסער וויענער יודישער שוהל האָט מען אויסגעבויט א קלויסטער, און דער קייזער האָט געלעגט דעם ערשטען שטיין. דאָרט האָט מען אויף א גאָלדענער שילד אָנגעשריבען: „נאָכדעם ווי די יודען זענען אינגאַנצען ארויסגעטריבען געוואָרען פון דאַנען, האָט דער קייזער בעוויליגט אויסצובויען א קירך אויף דעם אָרט פון זייער שוהל, די מערדער-גרוב״.

די קריסטליכע בעפעלקערונג האָט אָבער באַלד דערשפירט די טרויעריגע רעזולטאַטען פון דער יעזואיטישער פּאָליטיק. די בירגער פון וויען זענען נישט אימשטאַנד געווען צו דעקען די גרויסע סומע מלוכה-שטייערען, וואָס די יודען האָבען פריהער אַריינגעבראַכט, און די קריסטליכע סוחרים האָבען זיך אָנגעהויבען קלאָגען, אז דער מסחר איז געפאַלען, ווייל עס האָט זיך פערקלענערט די צאָהל געברויכער. שוין אין דריי יאָהר אַרום האָט דער קייזער געמוזט ערלויבען יודען קומען צו פאָהרען אויף די ירידים אין די שטעדט פון נידער-עסטרייך, פון וואַנען מען האָט זיי ערשט נישט לאַנג פערטריבען. ביסלעכווייז האָבען די יודען אָנגעהויבען אַריינפאָהרען צוליעב האַנדעלס-צוועקען אויך קיין וויען, וואו זיי האָבען אין א קליינער צייט געבילדעט א בעדייטענדע קאָלאָניע פון „דערווײַליגע איינוואוינער״. ווען עס האָט זיך אָנגעהויבען די טערקיש-עסטרייכישע מלחמה (1683), האָט לעאָפּאָלד ברייט אויסגענוצט די יודישע באַנקירען און פינאַנסיסטען. איינער פון זיי, שמואל אָפּענהיים פון היידעלבערג, האָט זיך אין יענער צייט בעזעצט אין וויען. באַלד נאָך איהם האָבען בעקומען דאָס רעכט צו וואוינען אין וויען נאָך פיעל יודען, אלס קרובים אָדער משרתים פון דעם היידעלבערגער עושר. דער לעצטער, וועלכער איז געווען באמת איבערגעגעבען די אינטערעסען

פון זיינע ברידער, האט פיעל אויפגעטאן פאר דער ווידער-אויפלעבונג פון דער יודישער קהלה אין ווין. דער דעקרעט פון 1670 איז אפיציעל נישט בטל געווארען; ער האט אבער בלויז פערלוירען זיין בע-דייטונג איבער די בעדינגונגען פון לעבען אליין, איבער דער עקאנאמישער נויטווענדיגקייט.

ווען עס האט זיך געענדיגט די מלחמה צווישען עסטרייך און טערקיי און עסטרייך האט אבגעהאלטען א נצחון, זענען צו איהר ווידער איבערגעגאנגען די אונגארישע פראווינצען, וואס האבען זיך פריהער גע-פונען אונטער דער הערשאפט פון טערקיי. די יודען פון בודאפעשטער ראיאן, וועלכע עס האט זיך גאנץ רוהיג געלעבט אונטער דער טערקי-שער ממשלה, האט זיך, נאטירליך, נישט געגלוסט אונטערגעווארפען ווערן דער נייער הערשאפט פון דעם קלעריקאלען עסטרייך. ווען דאס עסטרייכישע מיליטער האט בעלאגערט בודאפעשט, האבען די יודען ענערגיש זיך בעטייליגט אין דער פערטיידיגונג פון דער פעסטונג. דער-פאר, ווען די עסטרייכישע סאלדאטען האבען איינגענומען די בעלאגער-טע שטאדט, האבען זיי זיך אן די יודען נוקם געווען. פיעל פון זיי זענען אויסגע'הרג'עט געווארען און די איבערגעבליבענע זענען ענטלא-פען קיין טערקיי און אין אנדערע לענדער. דער קייזער לעאפאלד האט פערבאטען יודען, מחמר'אנער און פראטעסטאנטען צו וואוינען אין בודא-פעשט, און די שנאה פון די אונגארן צו די יודען איז געווען אזוי גרויס, אז נאך אין 18-טען יאהרהונדערט האט מען זיי נישט ערלויבט צו בעזעצען זיך אין דער אלטער רעזידענץ פון אונגארן און פאר דורכ-פאהרען דורך בודאפעשט האבען די יודען געמוזט צאהלען א ספעציעלען שטייער. גרויסע יודישע קבוצים האבען זיך געפונען נאר אין די איבע-ריגע שטעדט פון אונגארן, און זייער צאהל האט זיך בעדייטענד פער-גרעסערט אין 18-טען יאהרהונדערט, ווען עס זענען צוגעקומען די אנ-געקומענע פון עסטרייך, מעהרען, בעהמען און פוילען. זייער הויפט-געמיינדע איז געווען פרעסבורג.

דער קלעריקאליזם אין עסטרייך האט נישט אויפגעהערט אויך בעת דעם קעניגען פון קארלוס VI (1711—40). עס האבען זיך ווידער אנ-געהויבען די פראבעס צווצוציהען יודען צום קריסטענטום דורך מיסיא-נערישע דרשות אין די שוהלען. עס פלעגט טרעפען, אז די יודען האבען געשטעלט א ווידערשטאנד דער חוצפה פון די מיסיאנערען, וועלכע האבען זיי ארויסגעבראכט פון געדולד. אין דער שטאדט

אויסזעע האבען די יודען ארויסגעטריבען דעם דארטיגען גלח, וואס איז געקומען אום יום כפור האלטען א דרשה וועגען קריסטענטום אין דער יודישער שוהל. דערפאר האט מען די יודען שטרענג בעשטראפט: די שוהל איז צערשטערט געווארען און דריי גבאים זענען ארויסגעטריבען געווארען פון שטאדט. דארט וויעדער, וואו די יודען האבען יא גענאסען עטוואס פרייהייט בנוגע צו דער אמונה, האט דאס זיי אבגעקאסט זעהר טייער. אין וויען האט מען פון די יודען געפאדערט, זיי זאלען צו שטייער געבען 150 טויזענד פלארין אויף די הוצאות פון דער קאראנאציע פון קארלוס VI. די הלואות פון דער רעגיערונג פלעגען געמאכט ווערן דורך די פינאנץ-אגענטען שמואל אפענהיים און שמשון ווערטהיימער, וועלכע האבען געמוזט ביי אלע בעדינגונגען צושטעלען געלד, ווייל אנדערש וואלטען זיי געבראכט א אומגליק אויף אלע יודען. נאר נאך דעם אלעמען האט דאך דער קייזער קארלוס ארויסגעגעבען עטליכע טיראנישע ווילדע געזעצען געגען יודען. אזוי איז אונטער זיין הערשאפט ארויסגעגעבען געווארען דאס ווילדע געזעץ (1726), אז אין יעדער יודישער פאמיליע האט נאר איין מיטגליעד (דער עלטסטער זוהן) דאס רעכט חתונה צו האבען און איינפיהרען א אייגען הויז. דאס דאזיגע געזעץ, דורך וועלכען מען האט געוואלט פערהיטען, אז די יודישע בעפעלקערונג זאל זיך נישט צו-שטארק פערמעהרען, איז שטרענג אבגעהיט געווארען אין פערלויף פון 100 יאהר.

בעת'ן קעניגען פון מאריא טערעזיא (1740—60) האט געדראהט א גרויסע געפאהר די יודען פון בעהמען און מעהרען. אין אנהויב פון איהר קעניגען האט עסטרייך פערפיהרט א מלחמה געגען פרייסען און פראנקרייך. בעת דאס מיליטער פון שונא האט בעלאגערט פראג, האבען די יודישע שונאים פערשפרייט א קלאנג, אז די יודען פיהלען מיט די פרייסען און די פראנצויזען און שטיצען זיי. די קלעריקאלע קייזערין האט געגלויבט אין די דאזיגע קלאנגען און נישט לאנג טראכטענדיג האט זי ארויסגעגעבען א בעפעהל, ארויסצוטרייבען די יודען פון מעהרען און בעהמען „צוליעב פערשידענע וויכטיגע סיבות". א שרעק איז אנגעפאלען אויף דער הונדערט-טויזענדיגער יודישער בעפעלקערונג פוןביידע פראווינצען, ווען דער דעקרעט וועגען גירוש איז פערעפענטליכט געווארען. צוואנציג טויזענד יודען פון דער אלטער פראגער קהלה האבען געמוזט אין מיטען ווינטער פער-

לאזען די שטאדט און וואנדערן איבער די דערפער. דאס גאנצע האנדעלס־לעבען אין ביידע פראווינצען האט זיך אבגעשטעלט און דער בעסערער טייל פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג האט פערשטאנען, צו וואס פאר א קריזיס אזא פאליטיק קען ברענגען. ענדליך האבען זיך ארייגעמישט די ליבעראלע דיפלאמאטישע פארשטעהער פון ענגלאנד און האלאנד, ווי אויך די יודישע קאפיטאליסטען ביי׳ם וויענער הויף, וועלכע האבען אנגעהויבען פאדערן און בעטען, אז די קייזערין זאל אבשאפען דעם דעקרעט. ענדליך האט מאריא טערעזיא נאכגעגעבען; פריהער האט זי ערלויבט די יודען ווידער זיך צו בעזעצען אין אלע שטעדט פון בעהמען און מעהרען, אויסער פראג; דערנאך איז זיי ערלויבט געווארען אויך אומצוקעהרען זיך אויף צעהן יאהר קיין פראג, צוליעב די אנקלאגען פון די „שטאנדען”, אז „דער גירוש פון יודען ברענגט דעם לאנד מיליאנען־היזיקות”.

די לעבענס־בעדינגונגען פון די עסטרייכישע יודען זענען אבער נאכדעם נאך שווערער געווארען. די לאסט פון געוועהנליכע און אויסערגעוועהנליכע שטייערען איז אהן אויפהער געוואקסען. צוזאמען דערמיט האט מען זיך געסטארעט דורך פערשידענע געזעצען צו פערקלענערן די צאהל פון דער יודישער בעפעלקערונג. צו דעם צוועק האט מען איינגעפיהרט א „פרעה׳שען” געזעץ, לויט וועלכען עס איז בעגרענצט געווארען די צאהל פון די יודען, וואס האבען פאמיליעס: אין בעהמען האבען געמעגט עקזיסטירען נישט מעהר פון 20 טויזענד יודישע פאמיליאנטען, און אין מעהרען -- 5,100. מעהר פון די צאהל יודען האבען נישט געטארט התונה האבען. בכלל האבען נישט געפעהלט קיין בעליידיגענדע געזעצען פאר יודען. אזוי, למשל, האט מען אין פראג נישט ערלויבט די יודען צו קויפען אויפ׳ן מארק עסענוואארג פריהער פון א בעשטימטער שעה און דאס איז געטאן געווארען מיט דעם צוועק, אז די קריסטען זאלען פריהער זיך פערזארגען מיט פראוויזיע. די ארטיגע מאכט האט געפאדערט פון די יודען, אז זיי זאלען טראגען א ספעציעלען געלען צייכען אויף די מלבושים און דערצו זענען זיי שטארק בעגרענצט געווארען אויך אין האנדעל און אין האנדווערק.

אין דעמזעלבען יאהר (1670), ווען מען האט פון עסטרייך ארויסגעטריבען די יודען, האט פאר זיי זיך געעפענט א ניי לאנד -- דאס

פראטעסטאנטישע פרייסען. נישט צוליעב הומאניזם און גאסטפריינדליכ-
קייט האט פרייסען אריינגענומען צו זיך די יודען, נאר צוליעב עקא-
נאמישע און פאליטישע צוועקען. דער גרויס-קורפירשט פרידריך-
ווילהעלם פון בראנדענבורג, וועלכער האט געלעגט דעם פונדאמענט
צו דער איבערהערשאפט פון פרייסען און דייטשלאנד, האט זיך גע-
שטעלט א אויפגאבע אויפצוהויבען דעם עקאנאמישען וואוילשטאנד פון
לאנד דורך א האנדעלס-קאלאניזאציע. ער האט זיך גענומען אלס ביי-
שפיעל האלאנד, וואס האט אויפגעבליהט א דאנק די יודען, און ארייג-
געלאזען צו זיך אין לאנד די ארויסגעטריבענע פון פראנקרייך. אין
בראנדענבורג האבען זיך נישט געפונען קיין יודען נאך פון 1573-טען
יאהר, נאר נאך דעם שלום אין וועסטפאליען, ווען צו בראנדענבורג
זענען צוגעקומען נייע צוויי פראווינצען, האלבערשטאדט און קלעווע,
און דער גרויס-קורפירשט האט דארט געפונען יודען, וואס האבען דארט
שוין געוואוינט פון אלטע צייטען, האט ער געפונען פאר נוצליך זיי
איבערצולאזען אויף זייערע ערטער. ער האט זאגאר געשטיצט די
גרויסע יודישע סוחרים און איינעם פון זיי, אליהו האמפערץ, האט
ער בעשטימט פאר זיין פינאנציעלען אגענט. פרידריך-ווילהעלם האט
פערשטאנען, אז די יודישע קאפיטאליסטען קענען ברענגען פיעל נוצען
דער מלוכה, און בעשלאסען, זיי מקרב צו זיין. לויט זיין בעפאלמעכ-
טיגונג פלעגט האמפערץ אפט פאהרען קיין אמסטערדאם פיהרען אונטער-
האנדלונגען וועגען אנלייהען, און אין א צייט פון מלחמה פלעגט ער
צושטעלען געוועהר און פולווער פאר דער ארמעע. דערוויסענדיג זיך
וועגען דעם גירוש פון יודען אין עסטרייך, האט פרידריך-ווילהעלם
געשריבען זיין באטשאפטער אין ווין, אז ער איז גרייט אויפצונעה-
מען ביז 50 יודישע פאמיליעס פון די רייכע קלאסען, וועלכע זאלען
קומען קיין בראנדענבורג מיט זייערע קאפיטאלען. דער באטשאפטער
האט וועגען דעם מודיע געווען די פארשטעהער פון דער יודישער גע-
מיינדע אין ווין, וועלכע האט ארויסגעשיקט קיין בערלין א דעפו-
טאציע פון 12 מאן, אום צו פיהרען אונטערהאנדלונגען מיט'ן קור-
פירשט. אין א יאהר ארום, אין מאי 1671, זענען פערעפענטליכט
געווארען די בעדינגונגען, לויט וועלכע 50 יודישע פאמיליעס האבען
געמעגט זיך בעזעצען אין בערלין און אין אנדערע שטעדט פון פריי-
סען. די דאזיגע בעדינגונגען זענען געווען שווער און בעליידיגענד,
באר פאר געטריבענע מענשען אהן א היים און אהן א שוץ, איז אויך

דאס גוט געווען. יודען איז ערלויבט געווארען צו וואוינען אין אלע שטעדט פון בראנדענבורג אהן דעם רעכט צו ערווערבען אונבעוועג־ליכע גיטער. פאר דעם חסד איז יעדע יודישע פאמיליע מחויב איינ־צוצאהלען יעהרליך אכט טאלער און אויסער דעם איין גולדען גאלד פון יעדע חתונה און קבורה. עפענטליכע שוהלען בויען טאר מען נישט און עס ווערט נאר ערלויבט איינצוארדנען פריוואטע מנינים פאר'ן גאטעס־דינסט. אלערליי מסחרים זענען ערלויבט געווארען אוי־סער „וואכער" און ארויספיהרען מטבעות פון לאנד. אויף די דאזיגע בעדינגונגען זענען די יודען אריינגעלאזען געווארען קיין בראנדענבורג, דערווייל אויף 20 יאהר, מיט דעם רעכט צו בענייען דעם אבמאך נאך דעם טערמין.

די עמיגראנטען פון עסטרייך האבען זיך הויפטזעכליך בעזעצט אין בערלין. באלד זענען אהין אריינגעדרונגען אויך די יודען פון די איבעריגע דייטשע מלוכות. זיי פלעגען אהין אריינגעלאזען ווערן נאר נאך א שטרענגער רעוויזיע פון זייער פערמעגען. נישט־רייכע יודען זענען אהין אריינגעפאהרען בגניבה און אויף זיי פלעגט די קריסטליכע בע־פעלקערונג, ווי אויך די רייכע יודען אליין, קוקען מיט רוגזה און פעראכטונג. די קריסטליכע איינוואוינער האבען זיך בעצויגען צו די עמיגראנטען מיט שנאה און געפועל'ט ביים קורפירשט, אז ער זאל זיי בעגרענצען אין האנדעל.

דער נאכפאלגער פון גרויס־קורפירשט פרידריך I, וועלכער האט אין יאהר 1701 אנגענומען דעם טיטול „פרייסישער קעניג", האט אויך זיך געהאלטען בנוגע צו יודען ביי דער פאליטיק פון „שוץ", ד. ה. פאר גרויסע פרייזען האט ער זיי געשאנקען געוויסע רעכטען. ווען די „שטאנדען" האבען אנגעהויבען זיך משתדל זיין, אז מען זאל ארויס־טרייבען די יודען, וואס האבען בעוויזען צו בעזעצען זיך אין קעניגס־בערג, טילזיט, מעמעל און אנדערע שטעדט, האט דער קעניג נישט געפונען פאר מעגליך צו בעפרידיגען די דאזיגע ביטע. אבער אין דער־זעלבער צייט האט ער אנגענומען מיטלען, אז די יודישע בעפעלקערונג אין די שטעדט, בעזונדערס אין בערלין, זאל זיך נישט שטארק פער־גרעסערן. פאר דעם רעכט צו וואוינען האט פרידריך ארויפגעלעגט אויף די יודען אין גאנץ פרייסען איין אלגעמיינע סומע שטייערען — 1000 דוקאטען, אנשטאט דעם פריהעריגען קאפ־אבצאהל. דערביי האט מען שטרענג אונטערגעשיידט צווישען די יודען, וואס האבען

געהאט א ערלויבניש צו וואוינען, און די, וואס האבען אזא ערלויבניש נישט געהאט. די לעצטע פלעגט מען שטרענג בעשטראפען און ארויסשיקען פון לאנד. פרידריך דער ערשטער האט אויך געהאט יודישע הויף-מעקלערס. א בעזונדער חשוב איז ביי איהם געוועזען דער בערלינער יודישער יובעליר יאסט ליבמאן, וואס האט געגעבען דעם קעניג אויף בארג טייערע שטיינער, צו וועלכע פרידריך האט געהאט א שטארקע ליידענשאפט. ליבמאנ'ען איז ערלויבט געווארען צו האבען ביי זיך אין הויז א שוהל. אזא פריוואטע שוהל האבען אויך געהאט די רייכע פאמיליעס רים און פייט. ווען צווישען דיביידע שוהלען איז אויסגעבראכען א מחלוקת, האט דער קעניג, נישט קוקענדיג אויף דעם אלטען פערבאט, ערלויבט אויסצובויען א עפענטליכע שוהל (1712), וועלכע איז אין צוויי יאהר ארום בענייט געווארען, אין דער אנוועזענהייט פון קעניג אליין. אויף אזא אופן איז די יודישע געמיינדע אין בערלין אפען לעגאליזירט געווארען. די אנגעלעגענהייטען פון דער געמיינדע זענען געפיהרט געווארען דורך געוועהלטע גבאים, וואס פלעגען בעשטעטיגט ווערן פון קעניג.

אין גיכען איז אבער פארגעקומען א קוריאז, וואס האט געבראכט דער רעגיערונג זיך אריינצומישען און אינערליכען רעליגיעזען לעבען פון די יודען. די משומדים ווענצעל און קאץ, וואס זענען אויסגעשלאסען געווארען פון דער יודישער געמיינדע, האבען גע'מסר'ט די יודען, אז אין דער תפילה „עלינו”, וואס זיי זאגען נאך יעדען דאווענען, ווערט געלעסטערט קריסטוס'עס נאמען און ביים דערמאנען דעם נאמען שפייט מען אויס. די דאזיגע בעשולדיגונג איז געגרינדעט געווארען אויף פאלגענדער פראזע פון „עלינו”: „מיר לויבען גאט, דעם בעשעפער פון דער וועלט, דערפאר, וואס ער האט אונז נישט געמאכט געגליכען צו יענע פעלקער, וואס בוקען זיך צום נארישען און פוסטען און זענען מתפלל צו א גאט, וואס קען זיי נישט העלפען”. אין דער דאזיגער פראזע האט מען געזעהען א אום-כבוד פאר'ן קריסטענטום און אין ווארט „צום פוסטען” („וריק”) האט מען איינגעזעהען א רמז איבער קריסטוס'ען אליין (די ווערטער „וריק” און „יש"ו” בעטרעפען לויט די ציפערען פון די אותיות א גלייכע צאהל — 316). ווען מען האט וועגען דעם צו וויסען געגעבען דעם קעניג האט ער בעפוילען, אז די פראווינציעלע אדמיניסטראטארען זאלען ארויסרופען צו זיך די רבנים און די פארשטעהער פון די געמיינדעס און פאדערן פון זיי א שבועה אויף דעם, צו

אין „עלינו" געפינען זיך ווירקליך בעליידיגענדע ווערטער געגען קריסטענטום. די ארויסגערופענע רבנים האבען געענטפערט, אז די רמזים פון „עלינו" זענען נאר געגען די געצענדיענער, אבער נישט געגען קריסטענטום. א גוטע מיינונג פאר יודען האט אויך ארויסגעזאגט דער אנגעפרעגטער קריסטליכער טעאלאג מיחאעלם פון האלע. דאך איז אין הארצען פון קעניג פערבליבען א חשד געגען דער תפילה „עלינו". ער האט דעריבער ארויסגעגעבען א בעפעהל (1703), אז ביים זאגען „עלינו" זאלען די יודען נישט ארויסרעדען קיין ווערטער שטיל, נישט שפייען און נישט מאכען קיין תנועות מיט די הענד. די השגחה אויף דער דאזיגער פערדעכטיגער תפילה איז איבערגעגעבען געווארען פאליציאנטען, וועלכע האבען געדארפט פון צייט צו צייט קומען אין די שוהלען אריין און אכטונג געבען, אז „עלינו" זאל דער חזן זאגען הויך אויף א קול און אז די יודען זאלען דערביי נישט שפייען. די דאזיגע בעליידיגענדע פאליציי-השגחה אין די שוהלען איז ענדגילטיג בטל געווארען ערשט אין דער עפאכע פון מענדעלסאן.

נישט בעסער איז אויך געווען דער גורל פון די יודען ביים קעניגען פון פרידריך-ווילהעלם דעם ערשטען (40 — 1714). די אל-געמיינע שטייערען אין דער בערלינער געמיינדע זענען פערגרעסערט געווארען, נאר דערפאר איז יודען ערלויבט געווארען צו עפענען די קראמען צוגלייך מיט די קריסטען און בעשעפטיגען זיך מיט עטליכע צווייגען פון האנדעל, וואס זענען פריהער געווען פערבאטען. דאס האט ארויסגערופען א פראטעסט מצד די קריסטליכע סוחרים פון בערלין, וועלכע האבען ארויסגעגעבען פאלגענדע דעקלאראציע: „אזוי ווי די סוחר'ישע גילדיע בעשטעהט פון ערענטליכע מענשען, קענען אין איהר נישט ארייננעמען ווערן קיין יודען, גנבים, מערדער, גאט-לעסטע-רער, אויסגעלאסענע און בכלל מענשען, וואס בעזיצען מיאוס'ע איי-גענשאפטען". די סוחרים האבען זיך אויך משתדל געווען פאר'ן קעניג, אז ער זאל בעגרענצען די יודען אין האנדעל, זיי האבען דאס אבער נישט גע'פועל'ט. איבעריגענס, איז דער קעניג געווען נישט ווינציגער יודענפיינד פון די בערלינער קריסטליכע קרעמער און זיך בעמיהט, אז די יודישע בעפעלקערונג זאל נישט וואקסען. אין 1730 האט ער ארויסגעגעבען „א גענעראל-פריווילעגיע און רעגלאמענט וועגען יודען", וואו עס איז אויפ'ן שטרענגסטען אופן נארמירט געווארען די צאהל פון דער יודישער בעפעלקערונג. וואוינרעכט האט יעדער יוד

געקענט איבערגעבען נאָר זיין עלטסטען זוהן, וואָס בעזיצט אַ קאַפּיטאַל נישט ווינציגער פון 2000 טאָלער; פאַר די איבעריגע איז דער צענזוס פון וואוינרעכט שוין פיעל גרעסער. אין בערלין האָבען געמעגט וואוינען נאָר 120 יודישע פאַמיליעס, און אַזוי ווי עס זענען שוין געווען דאָרט גאַנצע 180 פאַמיליעס, האָט דער קעניג בעפוילען די איבעריגע אַרויסצוטרייבען. אויף די אָנקלאָגען און טענות פון די יודען האָט דער קעניג געענטפערט, אַז ער וועט ליבער איינשטימען, דאָס אַלע יודען זאָלען פערלאָזען בערלין און אַז ער זאָל פערלירען דעם יעהרליכען שטייער פון צוואַנציג טויזענד טאָלער, איידער צו דערלאָזען, אַז די קריסטען זאָלען עקספּלאָאַטירט ווערן דורך די יודען.

דער יודישער דרוק איז אויך פערבליבען אין דער עפּאָכע פון „פּרייזיניגען אַבסאָלוטיזם", ביים קעניגען פון פ ר י ד ר י ך II „ד ע ם ג ר ו י ס ע ן" (1740—86). נישט קוקענדיג דערויף, וואָס פרידריך איז געווען אַ פילאָזאָף און אַ פּרייזיניגער, האָט ער דאָך בנוגע צו יודען נישט געקענט בעפרייען זיך פון די אַלטע אַבערגלויבענס און נישט אָנערקענט די עלעמענטאַרסטע רעכטען פאַר זיי. ער האָט נישט בעהאַלטען זיין שנאה צו יודען און אָנגעווענדעט אַלע מיטלען, אַז זייער לאַגע אין פּרייסען זאָל נישט פערבעסערט ווערן. לויט דעם „גענעראַל־רעגלאַמענט" פון פרידריך דעם צווייטען זענען אויף יודען נישט חל געווען די אַלגעמיינע געזעצען, וואָס זענען געווען גילטיג פאַר דער גאַנצער מדינה, נאָר זיי האָבען זיך גערעכענט אַלס „שוץ־יודען", ד. ה. זיי זענען געשטאַנען אונטער דער שוץ פון קעניג אַליין, וועלכער האָט געקענט מיט זיי טאָן, וואָס זיין הארץ גלוסט. די „שוץ־יודען" זענען געווען איינגעטיילט אין צוויי קאַטעגאָריעס: אָרדינערע און עקסטראַ־אָרדינערע. צו די ערשטע האָבען געהערט די אָנגעזעהנע רייכע סוחרים, איבערהויפּט פאַבריקאַנטען, וועלכע האָבען נאָכ'ן טויט איבערגעגעבען זייער וואוינרעכט און רעכט פון האַנדעל זייערע עלטערע זיהן; די „עקסטראַ־אָרדינערע" זענען געווען די יונגערע מיטגליעדער פון יעדער יודישער פאַמיליע, וועלכע האָבען געהאַט וואוינרעכט נאָר פאַר זיך אַליין, אָבער נישט געקענט איבערגעבען דאָס רעכט זייערע קינדער, סיידען לויט אַ ספּעציעלער ערלויבניש פון קעניג, אונטער געוויסע בעדינגונגען. כדי „אויסצונוצען" די שעדליכע יודען, וועלכע מען האָט געהאַלטען אין לאַנד נאָר צוליעב'ן „ריוח", האָט פרידריך אַרויפגעלעגט אויף זיי אַ אָריגינעלען שטייער: יעדער

יוד, וואס האט געוואלט בעקומען א ערלויבניש חתונה צו האבען אדער ערווערבען אונבעוועגליכען פערמעגען, יהאט געמוזט פריהער קויפען אין דער קעניגליכער פארצעלאַי־פאבריק א געוויסע צאהל פארצעלאַי אויף א סומע פון 300 ביז 500 טאלער און די איינגעקויפטע כלים האבען געמוזט טראנספארטירט ווערן קיין אויסלאנד. די געצוואונגענע קונים פון דעם פארצעלאַי האבען נאטירליך געליטען שאדען, ווייל דאס אריבערפיהרען איבער דער גרעניץ האט געקאסט זעהר טייער, אבער דערפאר האט פרידריך זיך געטרייסט מיט דעם געדאנק, אז דורך דעם דאזיגען אייגענטימליכען שטייער אויף יודען ווערט דערווייל די פרייסישע אינדוסטריע געשיצט און פערשפרייט. כדי צו ענטוויקלען די אינדוסטריע אין לאנד פלעגט פרידריך אויך ארויסגעבען די יודען קאנצעסיעס אויף פאבריקען, אדער זיי ערלויבען צו פערגרעסערן די צאהל מיטגלידער פון זייער פאמיליע מיט דעם תנאי, אז זיי זאלען אויסבויען פאבריקען. אויף אזא אופן פלעגען די יודען אפט געניסען פון געוויסע זכיות און פאר געלט קויפען זייער רעכט צו עקזיסטירען. ביי דעם אלעם זענען אבער די יודען דאך געוועזען אין די הענד פון „פילאזאף", פרידריך II, נישט מעהר ווי א שפיעלצייג, מיט וועלכע ער האט געקענט רעגירען אהן שום פערַאנטווארטליכקייט, מאכען איבער זיי פערשידענע פראבעס, זיי גוטס אדער שלעכטס טאן לויט זיין אייגענעם קאפריז. א מאל האט פרידריך די יודען „בעשיצט" און טובות געטאן, און א אנדערם מאל — זיי בעיאגט און געטריבען. ווען (נאך דער ערשטער צוטיילונג פון פוילען) צו פרייסען איז איבערגעגאנגען א טייל פון דער ווייכסעל־געגענד מיט א בעדייטענדער יודישער בעפעלקערונג (1772), האט פרידריך געוואלט ארויסטרייבען פון דער נייער פראווינץ אנ'ערך 4000 יודען, וואס זענען פאר איהם נישט „נוצליך" געוועזען, און נאר מיט גרוים מיה האט זיך איינגעגעבען איהם אבצורעדען פון דעם קאפריז. יעדענפאלס האבען די פוילישע יודען, וואס זענען איצט געווארען פרייסישע אונטערטאנען, פערלוירען פיעל פון זייערע רעכטען, וועלכע זיי האבען געהאט אונטער דער הערשאפט פון פוילען. —

נעהען מיר איבער צו דייטשלאנד און בעטראכטען די לאגע פון די דארטיגע יודען אין דער עפאכע פון העלפט 17־טען ביז העלפט 18־טען

יאהר-הונדערט בעמערקען מיר כמעט דעמזעלבען פראצעס, וואס אין אנדערע לענדער. אויך דארט האט מען יודען נאך בעהאנדעלט ווי א נידעריגען קלאס מענשען, אדער גאר אויסוואורפען פון דער מענשהייט, אויך דארט האבען די אלטע אבערגלויבענס ארויסגערופען שנאה און אונצוטרוי צו יודען, אבער דאס לעבען איז זיך געגאנגען מיט זיין אייגענעם וועג און געגען דעם רצון פון די יודישע שונאים אלץ מעהר דערנעהענטערט די יודען צו זייער בירגערליכער גלייכבערעכטיגונג, וואס האט געמוזט קומען. דער קאפיטאליזם, וואס איז געגאנגען מיט א טריאומפירענדען מארש איבער אייראפא, האט געבראכט דערצו, אז דעם הויפט-פלאץ אין דער אינדוסטריע זאלען פערנעהמען די שטעדט און די הויפט-פאקטארען פון דער דאזיגער עקאנאמישער אויפלעבונג זענען כמעט אומעטום געווען די גערודפ'טע און בעליידיגטע יודען. א דאנק זיי האט שטארק אויפגעבליהט דאס קליינע האלאנד, עס האבען אויפגעוואכט די פארט-שטעדט פון צפון-דייטשלאנד, עס האט אנגעהויבען זיך שטארק ענטוויקלען דאס יונגע פרייסען. א דאנק דער עקאנאמישער ראליע פון די יודען האבען זיי אויך אין דייטשלאנד פערפעסטיגט זייערע אלטע פאזיציעס און ערווארבען נייע קאלאניעס, צווישען וועלכע עס האט א גרויסען פלאץ פערנומען די האמבורגער געמיינדע.

די פיאנערען פון דעם פראצעס אין דער נייער צייט זענען געווען די פארטוגאלישע מאראנען, — דיזעלבע, וואס האבען געגרינדעט אזא גרויסען קולטורעלען צענטר אויך אין אמשטערדאם. נאך אין יאהר 1583 האט א גרופע דייטשע יודען זיך געווענדעט מיט א ביטע צום סענאט אין האמבורג, אז ער זאל זיי ערלויבען וואוינען דארט ווינציגסטענס אויף א צייט, ביי גוטע בעדינגונגען פאר דער שטאדט, נאר די דאזיגע ביטע איז אבגעזאגט געווארען. אין ניכען זענען אבער קיין האמבורג אריינגעדרונגען די מאראנען פון פארטוגאל, וועלכע האבען די ערשטע צייט זיך ארויסגעגעבען פאר קאטוליקען. צווישען זיי זענען געווען רייכע סוחרים, פארשטעהער פון אויסלענדישע פירמעס און דאקטוירים. איינער פון די מאראנישע דאקטוירים, ראדריגא דע-קאסטרא, איז געווארען זעהר פאפולער צווישען דער קריסטליכער בעפעלקערונג אין דער צייט פון דער דזשומא-עפידעמיע, וואס האט זיך ענטוויקעלט אין האמבורג. ביסלעכווייז האבען די מאראנען אנגעהויבען אראבווארפען פון זיך די מאסקע פון קריסטענטום און

אפען זיך ארויסגעבען פאר יודען. די קריסטליכע איינוואוינער זענען געוואָרען זעהר אויפגעבראכט און אנגעהויבען פאדערן פון סענאט אז מען זאל די מאראנען ארויסטרייבען פון שטאָדט. אבער נישט אזוי לייכט איז געוועזען ארויסצוטרייבען א גאנצע גרופע מענשען, וואס האבען שוין געהאט פערנומען וויכטיגע פאזיציעס אין עקאנאמישען לעבען פון שטאדט, און דער סענאט האט זיך דעריבער געווענדעט צו די טעאלאגישע פאקולטעטען פון יענא און פראנקפורט מיט א אנפראגע, וואס מען דארף דא טאן. די טעאלאגען פון יענא האבען געענטפערט, אז מען קען די יודען לאזען ווייטער וואוינען מיט דעם בעדינג, אז זיי זאלען זיך נישט פערזאמלען אין עפענטליכע שוהלען און אז זיי זאלען זיין געצוואונגען צו הערען מיסיאנערישע דרשות וועגען קריסטענטום; די טעאלאגען פון פראנקפורט ווידער האבען אויסגעדריקט זייער האפנונג, אז די מאראנען וועלען סוף כל סוף ווען עס איז ווערען טרייע קריסטען. אויפ'ן גרונד פון די תשובות האט דער סענאט (1612) ערלויבט די מאראנען צו וואוינען אין האמבורג, געשאנקען זיי דאס רעכט פון פרייען האנדעל, נאר דערפאר שטארק בעגרענצט זייערע פערזענליכע רעכטען: זיי האט מען פערבאטען צו בויען א שוהל, קויפען נחלאות און זייערע מתים האבען זיי געמוזט פיהרען צו קבורה קיין אלטאנא, וואו די יודען האבען געהאט א בית-עלמין. עס איז ענטשטאנען א משונה'דיגע לאגע: אין דער צייט, ווען די יודען אין האמבורג האבען שוין געהאט אויסגעבויט א גרויסע האנדעלס-באנק (צווישען די גרינדער פון דער בעריהמטער האמבורגער באנק — אין יאהר 1623 — זענען געוועזען 12 יודען), האבען זיי נאך נישט געהאט קיין איינענע שוהל און אפילו קיין ארט צו בעגראבען זייערע טויטע. אבער ביסלעכווייז האט די ספרד'ישע געמיינדע זיך פערגרעסערט; זיי האבען זיך דערשפירט פעסטער און אין יאהר 1626 האבען זיי שוין, נישט קוקענדיג אויף דעם פערבאט, אויסגעבויט א קליינע שוהל מיט'ן נאמען „תלמוד תורה" און איינגעלאדען צו זיך א רב.

עס האט זיך ווידער אויפגעהויבען א רעש. דער עסטרייכיש-דייטשער קייזער פערדינאנד II האט געשיקט דעם סענאט א שטרענגען פארוואורף, פארוואס ער דערלאזט יודען, צוליעב פראקטישע חשבונות, אזוי פריי זיך לעבען. אויף דער אנפראגע פון סענאט האבען די יודען דיפלאמאטיש אבגעענטפערט, אז זיי האבען אויסגעבויט נישט קיין שוהל, נאר א פשוט הויז, וואו מען זאל קענען צוזאמען לייענען די תורה,

נביאים און תהלים זאָגען; דערביי האָבען די יודען געגעבען אָנצוהערעניש, אַז אויב מען וועט זיך מיט זיי בעגעהן שטרענג, וועלען זיי איבערפיהרען זייערע קאַפּיטאַלען אין אַנדערע שטעדט. אויפ'ן סענאַט, וועלכער האָט געזאָרגט פאַר די האַנדעלס-אינטערעסען פון שטאָדט, האָט דאָס געהאַט אַ ווירקונג. דאַגעגען האָבען אָבער די גייסטליכע זיך נישט בערוהיגט. זיי האָבען נישט אויפגעהערט אַגיטירען געגען יודען; פון די גייסטליכע האָט זיך אויסגעצייכענט דער פאַנאַטישער גלח יאָהאַן מילער, וועלכער האָט געפאָדערט, אַז מען זאָל פערמאַכען די יודישע שוהל, פערוועהרען זיי צו פערנעהמען זיך מיט מעדיצינישער פּראַקטיק און בכלל בענייען געגען זיי אַלע מיטעלאַלטערישע רעפּרעסיעס. זיינע אַנטיסעמיטישע אידעען האָט ער ענטוויקעלט אין אַ בעזונדער בוך מיט'ן טיטול: „דער יודאַאיזם, אָדער אַ אויספיהרליכע ערקלערונג וועגען אונגלויבען, פערבלענדניש און אָבגעשטאַנענקייט פון יודישען פאָלק". אַט די גייסטליכע פאַנאַטיקער זענען אָבער נישט אימשטאַנד געווען עפּעס אויפצוטאָן; די געמיינדע פון די פּאָרטוגעזען אין האַמבורג האָט שוין דעמאָלט געהאַט עטליכע הונדערט מיטגלידער, צווישען וועלכע עס זענען געווען גרויסע קאַפּיטאַליסטען און אַזעלכע אָנגעזעהענע און איינפלוס-רייכע מענשען, ווי די באַנקירען דיעגאָ אברהם און זיין זוהן עמנואל-יצחק טעקסיירא, יעקב קוריעל און נונעס דע-קאָסטאַ, קאָנסולען פון פּאָרטוגאַלישען קעניג. די אַלע האָבען געפיהרט אַ ברייט לעבען, געפאָהרען אין שענע עקיפּאַזשען און אויסערליך איז שווער געווען אונטערצושיידען זיי פון פירשטען.

אין דער צווייטער העלפט פון 17-ען יאָהרהונדערט איז אין האַמבורג צוזאַמען מיט דער ספרדישער געמיינדע געגרינדעט געוואָרען אַ געמיינדע פון אשכנזים. די ערשטע אשכנזים זענען אַהין, ווי ס'שיינט, אַריינגעוואַנדערט פון אַלטאָנאַ, וואָס איז זעהר נאָהענט פון האַמבורג, כמעט ווי איין שטאָדט, נאָר האָט זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון דענעמאַרק. די אַלטאָנער יודען האָבען געפיהרט זייערע מסחרים אין האַמבורג און ביסלעכווייז דאָרט געגרינדעט אַ זעלבסטשטענדיגע געמיינדע. אין דער צייט, וואָס די ספרדים האָבען זיך בעטייליגט אין דער גרויס-אינדוסטריע, האָבען די אשכנזים זיך פערנומען מיט קליין-האַנדעל, אָבער אויך צווישען זיי האָבען זיך געפונען רייכע מענשען.

די דייטשען פלעגען די אשכנזים רופ'ן נאך מעהר ווי די ספרדים, וואס האבען געהאט א שטיקעל פאליטישע מאכט אין אויסלאנד אין גע־שפירט זיך פעסטער; דאך האבען די געמיינדעס פון האמבורג און אלטאנא מיט דער צייט זיך ענטוויקעלט. אין גיכען איז צו זיי צוגע־שטאנען די קהלה פון דער שכנות'דיגער שטאדט וואנדסבעק און די אלע דריי אשכנזישע געמיינדעס האבען זיך פעראייניגט אונטער דער הנהגה פון איין רב, וואס האט געוואוינט אין אלטאנא. די רבנים פון דער דאזיגער פעראייניגטער געמיינדע (אונטער די ראשי תיבות אה"ו) זענען געווען אזעלכע בעריהמטהייטען, ווי ר' יצחק קאצענעלענ־בויגען, ר' יהונתן אייבעשיץ און ר' רפאל כהן. דער רב פון דער ספרדישער געמיינדע איז א געוויסע צייט געווען דער בעריהמטער ר' יעקב סאספארטאס. מיט דער צייט האבען די אשכנזים, א דאנק זייערע פעהיגקייטען צוצופאסען זיך צו די ארומיגע בעדינגונגען, ביסלעכווייז גובר געווען די ספרדים און אין דער צייט, ווען די אשכנזישע געמיינדעס זענען אלץ מעהר געשטיגען, זענען די ספרדים אלץ מעהר געפאלען. שפעטער זענען די שטאלצע ספרדים איינגאנצען אוועק פון האמבורג און איבערגעוואנדערט קיין האלאנד, ענגלאנד און אמעריקא.

די לאגע פון די יודען אין די אלטע געטא'ס פון דייטשלאנד איז געווען בעדייטענד ערגער. אין פראנקפורט אם מאין זענען אין יאהר 1694, לויט דער אפיציעלער רשימה, געווען 415 יודישע פאמיליעס, און נאר א העלפט פון זיי האבען זיך פערנומען מיט בעשטימטע בע־שעפטיגונגען: 109 — מיט געבען געלד אויף פראצענט און מיט אלטווארג, 106 — מיט מאנופאקטור און גאלאנטעריי־סחורות, 26 — מיט באקאליי, 9 — מיט וויין און ביער, 5 האבען געהאלטען האטעלען און רעסטאראנען. די איבעריגע פאמיליעס האבען שוין געלעבט פון די דאזיגע „פערזארג־טע" יודען. אין דער ווירקליכקייט איז אבער די צאהל יודישע פאמי־ליעס אין פראנקפורט געווען גרעסער פון דער דאזיגער אפיציעלער ציפער. ווען א שרפה האט אין יאהר 1711 פערניכטעט דעם יודישען קווארטאל אין פראנקפורט, זענען געבליבען אהן א דאך ביז 2000 יודען. אט די גאנצע יודישע בעפעלקערונג האט געלעבט אין ענגען געטא, פון וועלכען מען האט געמעגט ארויסגעהן אין דער „קריסטלי־כער שטאדט" נאר אין בעשטימטע שעה'ען פון טאג. ביינאכט פלעגען די טויערען פון געטא געשלאסען ווערן און ביי זיי איז אוועקגעשטעלט

געוואָרען אַ וואָך. זונטאָג און אין די קריסטליכע ימים טובים פלעגט דאָס געטאָ אָבגעשלאָסען ווערן נאָך 4 אַ זייגער ביי טאָג. ארויסגעהן פון געטאָ האָט מען געקענט נאָר אין עקסטערע צופאַלען, ווי שיקען נאָך אַ דאָקטאָר אָדער אָבטראָגען אַ בריעף אויף פאָסט. אין די גאַסען האָבען די יודען נישט געטאָרט געהן איבער די טראָטואַרען און דערביי פלעגען זיי די גאַסען-יונגלעך נאָכלויפען און שרייען פערשידענע בעליידיגענדע אויסרופען. די אומגליקליכע האָבען געמוזט אראָבנעהמען די היטלען, דען אַנדערש האָט מען זיי געשלאָגען.

אין די ערשטע יאָהרען פון 18-ען יאָהרהונדערט האָט אין דייטשלאַנד זיך אָנגעהויבען אַ גרויסע ליטעראַרישע אַגיטאַציע געגען יודען. דער אָנפיהרער פון דער אַגיטאַציע איז געווען דער פראָטעסטאַנטישער געלעהרטער יאָהאַן אייזענמענגער, וועלכער האָט געלייענט לעקציעס וועגען די מזרח-לשונות אין היידעלבערגער אוניווערזיטעט. בעקענענדיג זיך אויבערפלעכליך מיט דער רבנ'ישער ליטעראַטור, האָט ער פון דאָרטען ארויסגענומען פערשידענע אַפאָריזמען און אַנעקדאָטען. צונויפגעזאַמעלט פון דער אַלטער ליטעראַטור אַלע בעשולדיגונגען געגען יודען און אויפ'ן גרונד פון דעם מאַטעריאַל האָט ער אָנגעשריבען אויף דייטש אַ בוך אין צוויי טיילען מיט אַ משונה'דיגען לאַנגען טיטול, און דאָס ווערק האָט געזאָלט דינען אַלס אַ מין ענציקלאָפעדיע פון אַנטיסעמיטיזם פאַר די „אָרענטליכע קריסטען". ווען דאָס בוך האָט זיך נאָך געפונען אין דרוק, האָבען שוין וועגען דעם זיך געטראָגען קלאַנגען און די יודען זענען זעהר אונרוהיג געוואָרען. זיי האָבען זיך געווענדעט צום איינפלוס-רייכען יודען שמואל אָפענהיים, אַ באַנקיר אין ווינער הויף, מיט דער ביטע, ער זאָל זיך משתדל זיין פאַר דעם אימפעראַטאָר לעאָפאָלד I און אויס'פועל'ן ביי איהם אַנ'אַרעסט אויף אייזענמענגער'ס בוך, וואָס קען ארויסרופען אַ אויפרעגונג צווישען המון. אַ דאַנק די ענערגישע בעמיהונגען פון אָפענהיים האָט לעאָפאָלד בעפוילען צו פער'חתמ'ענען און האַלטען פערשלאָסען אַלע 2000 עקזעמפּלאַרען פון אָבגעדרוקטען ווערק. די יודען האָבען פאָרגעלעגט אייזענמענגער'ן 12 טויזענד גולדען בתנאי, אַז ער זאָל אינגאַנצען פערניכטען זיין בוך, נאָר יענער האָט געפאָדערט דרייסיג טויזענד גולדען און פון געשעפט איז גאָרנישט געוואָרען. אין גיכען איז אייזענמענגער געשטאָרבען; זיינע יורשים האָבען אָנגעווענדעט אַלע מיטלען אראָבצונעהמען דעם אַרעסט פון בוך און זיי האָט זיך איינגעגעבען אַריינצוציהען אין

דעם ענין דעם פרייסישען קעניג פרידריך, וועלכער איז אין יענער צייט געוועזען פערגלויבט אין די אנטיסעמיטישע העצעס. פרידריך האט זיך משתדל געוועזען פאר׳ן אימפעראטאר לעאפאלד, אז דאס בוך זאל ערלויבט ווערן, און דערביי אנגעוויזען דערויף, אז דער אויטאר האט געליטען פיעל שאדענס און איז דורכדעם זאגאר פריהצייטיג געשטארבען; לעאפאלד האט אבער נישט געוואלט משנה־זיין זיין ווארט. דאן איז דאס בוך אבגעדרוקט געווארען אין קעניגסבערג, וואו די מלוכה־צענזור האט קיין שליטה נישט געהאט. דער דאזיגער פאמפלעט איז פון יענער צייט אן געווארען א אונערשעפליכער קוואל פאר די אנטיסעמיטען פון אלע לענדער. דער אנטיסעמיטיזם דאטירט פון דאן זיין כלומר׳שט טעארעטישע בעגרינדונג, און פון דארטען האבען די יודענפיינד נישט אויפגעהערט צו שעפען פאלשע ציטאטען פון תלמוד, אנעקדאטען פון דער רבנ׳ישער ליטעראטור און קאמישע קוריאזען וועגען יודען.

אין יענער צייט האט אין גאנץ דייטשלאנד אנגעמאכט א גרויסען טומעל אויך א פאליטישער פראצעס געגען יודען. ביים הויף פון הערצאג קארלוס־אלעקסאנדער ווירטעמבערגער אין שטוטגארט האט געדיענט אלס פינאנץ־אגענט און פערמיטלער דער פעהיגער יוד יוסף־זוסיע אפענהיימער, וועלכער האט זיך פערנומען מיט צושטעלען פאוריאדען פאר די ארמעען פון פערשידענע דייטשע פירשטען. דער הערצאג קארלוס, א מענש מיט קליינע מיטלען און גרויסען אפעטיט, האט זיך בענוצט מיט זיין יודישען פערמיטלער פאר פערשידענע ריזיקאלישע אונטערנעהמונגען. אפענהיימער האט בעקומען די קאנטראליע איבער די געלד־אפעראציעס, ער איז אויך געוועזען ממונה אויף די מלוכה־שטייערען, געהאט אין זיינע הענד דעם מאנאפאל אויף פערשידענע געווערבען און פאר די אלע פריווילעגיעס האט דער הערצאג פון איהם געפאדערט נאר איין זאך: אז ער זאל מיט אלע מיטלען זעהען פערגרעסערן די הכנסות זיינע. אפענהיימער, וועלכער האט פאקטיש פערנומען די שטעל פון א פינאנץ־מיניסטער, האט פלייסיג ערפילט דעם רצון פון זיין האר און איינגעפיהרט שטרענגע תקנות וועגען אויפמאהנען פינקטליך די שטייערען, וועלכע זענען אלע מאל פערגרעסערט געווארען און געלעגען ווי א לאסט אויפ׳ן פאלק. די הויף־לייט האבען נישט ליעב געהאט דעם יוד אפענהיימער און געזוכט א געלעגענהייט איהם אומצוברענגען פון דער וועלט; דאס פאלק האט איהם, נאטירליך, אויך שטארק נישט ליעב געהאט און בעטראכט נישט ווי

א פשוט'ען ווערקצייג אין די הענד פון זיין בעל-הבית, נאר ווי א „זשיד", וואס זויגט דאס בלוט פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג. זיינע שונאים האבען איהם איינמאל, בשעת דעם געלד-קריזיס אין גאנץ דייטשלאנד, בעשולדיגט, אז ער האט ארויסגעלאזען מטבעות העכער פון דער נארמע און נישט אין דער אמת'ער וואג, לויט דעם ווערט פון די מטבעות; אפענהיימער האט בעוויזען זיין אונשולדיגקייט פאר א קאמיסיע פון עקספערטען, — זיינע שונאים האבען זיך אבער נישט בערוהיגט און יעדעס מאל אויסגעזוכט א נייע געלעגענהייט צו קאמפראמיטירען איהם. געגען איהם האט מען ארויסגעשטעלט פערשידענע בעשולדיגונגען: דאס פאלק איז געווען אויפגעבראכט אויף דער עשירות, אין וועלכער דער יוד אפענהיימער האט געלעבט, און איז געווען איבערצייגט, אז פון איהם שטאמען אלע שלעכטע פראיעקטען און געזעצען, וואס דער הערצאג גיט ארויס. אפענהיימער האט פערשטאנען, אין וואס פאר א געפאהר ער געפינט זיך, און נישט איינמאל געבעטען ביים הערצאג דימיסיע, נאר יענער האט איהם נישט געוואלט אבלאזען פון זיך. אין דעם מאמענט, ווען דער הערצאג האט שוין ענדליך מסכים געווען צו געבען איהם דימיסיע, איז פלוצלונג א קאטאסטראפע געשעהען. אפענהיימער האט געהאט די לעצטע זעהונג זיינע מיט דעם הערצאג אין לודוויגסבורג, וואו ער האט זיך מיט איהם געזעגענט, נאר אין מיטען דעם געזעגענען זיך איז דער הערצאג פלוצלונג געשטארבען (מערץ, 1737). אפענהיימער איז אוועק צוזאמען מיט א פאלקאווניק פון הערצאגס סוויטע קיין שטוטגארט, כדי אנצוזאגען דער הערצאגין וועגען טויט פון איהר מאן. אבער דא האט איהם ערווארטעט א ארעסט; איהם האט מען אריינגעווארפען אין תפיסה צוזאמען מיט נאך עטליכע שטוטגארטער יודען. אויף דעם פערהער האט מען איהם געפייניגט און ארויסבעקומען ביי איהם דורך ענוים, אז ער זאל זיך מודה זיין אין פערשידענע פערברעכענס. דאן האט מען איהם פערמשפט צום הענגען. מען האט איהם איבערגעלייענט דעם אורטייל און פארגעלעגט אנצונעהמען די קריסטליכע אמונה, נאר ער האט געענטפערט: „איך וויל בלייבען א יוד; איך פאל אלס קרבן פון געוואלדטאט און אונרעכט". דעם דריטען פעברואר 1738 האט מען דעם פערמשפט'ען ארויסגעפיהרט אין מיטען שטאדט און ביי א גרויסען עולם אויסגעפיהרט דעם טויט-אורטייל. ער איז געשטארבען ביי געשרייען פון „שמע ישראל" און ביי פרייד-אויסרופען פון פובליקום. אויף די

גראַוויורען פון יענער צייט איז אויסגעמאָלט די טויט־שטראָף פון אָפּגע־הײמער און אויף איינער פון זיי געפינט זיך פאָלגענדע סאַטירישע אויפשריפט אין פערזען: „זיס (זוסיא), וועלכער האָט שלעכט געקענט די תורת משה און איז אויך קיין קריסט נישט געווען, וועלכער האָט אָבגעלאַכט פון די גייסטליכע און דאָס פאָלק אָרים געמאַכט... דעם הויף און דאָס לאַנד אָבגענאַרט, אין דער מלוכה פאַלשע מטבעות אַריינגעפיהרט, קיין געזעץ נישט געהיט און קיין רעכט נישט געאַכ־טעט, — דער מוז איצט פגר׳ן, ווי אַ הונט, און אלס לויהן — מיט זיך די תליה בעפוצען״.

אין יענער עפּאָכע איז אין ערגעץ אַזוי פלייסיג און אויסגעהאַל־טען נישט אָבגעהיט געוואָרען די פּאָליטיק פון „אַפּוטרופסות״ איבער יודען, ווי אין איטאַליען. זינט דער קאַטוילישער רעאַקציע אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט, ווען דער פאַנאַטישער פּויפּסט פּאַאוּל IV האָט ווידער איינגעפיהרט די מיטעלאַלטערישע אכזריות׳דיגע געזעצען וועגען יודען, איז דאָס יודישע לעבען געוואָרען אונערטרעגליך. פון גאַנץ איטאַליען, אויסער רוים און אַנקאָנאַ, האָט מען יודען אַרויסגעטריבען, אָבער אויך דאָס ביסעל יודען, וואָס האָט געהאַט וואוינרעכט אין די פּויפּסטליכע פּראָווינצען, איז ווי איבערגע־לאָזען געוואָרען נאָר מיט דעם צוועק, אַז מען זאָל זיי פּייניגען און מאַכען איבער זיי פערשיעדענע פּראָבעס. די איבערגעבליבענע יודען זענען געוואָרען שענדליכע קנעכט, וואָס קומען אָב אַ שטרענגע שטראָף פאַר זייער נעהערען צו דער יודישער רעליגיע, אָדער זיי זענען מיט געוואַלט געשלעפּט געוואָרען אין דער קירך. די פּאָליטיק פון די פּויפּס־טען איז בעשטאַנען דערין, אַז יודען דאַרף מען נישט פערטיליגען, נישט אינגאַנצען אויסרוימען, נאָר האַלטען אין שענדליכער שקלאַפערײַ און דערמיט בעווייזען דער קריסטליכער וועלט, ווי אַזוי גאָט בע־שטראָפט די „שונאים פון דער קירך״. אָן דער דאָזיגער פּאָליטיק האָ־בען זיך געהאַלטען אַלע פּויפּסטען פון דער דערמאָנטער עפּאָכע.

דער יודישער קוואַרטאַל אין רוים האָט זיך געפונען אויפ׳ן ברעג פון טיבער, אין אַ טאָל, וואָס פלעגט אָפט פערפלייצט ווערן בעת אַ גרויסען רעגען, אָדער ווען דער טייך האָט זיך פונאַנדערגע־גאָסען. דער דאָזיגער קוואַרטאַל איז געווען אָבגעטיילט פון די איבע־

רינגע טאָלען פֿון שטאָדט דורך אַ פֿעסטער וואַנט, אין וועלכער עס זענען געווען געמאַכט טויערען אויף אַרויסצוגעהן. געגען דעם הויפּט־טויער איז געשטאַנען אַ הילצערנער צלם מיט אַ אויפשריפֿט אויף העברעאיש פֿון נביא ישעיהו: „אַ גאַנצען טאָג שפּרייט איך אויס מיינע אָרימס צו דעם פֿער'עקשנ'טען פֿאָלק" — דאָס האָט געהייסען, אַז די קירך טרויערט זעהר וועגען דעם „אונגלויבען" פֿונ'ם עם קשה־עורף. ביינאַכט פֿלעגען די טויערען פֿון געטאָ פֿערשלאָסען ווערן און די פֿערשפּעטיגטע האָט די וואַך אַריינגעלאָזען נאָר מיט אַ בעזונדער שיין פֿון דער פּאָליציי. אַזוי ווי לויט די בולעס פֿון פּאַאול IV האָבען די יודען נישט געטאָרט האָבען קיין נחלאות, זענען אפילו די הייזער אין געטאָ נישט געווען קיין יודישע; זיי האָבען אָנגעהערט צו קריסטען, וועלכע פֿלעגען זיי פֿערדינגען די יודען. די קריסטליכע הויז־בעזיצער האָבען זיך בענוצט מיט דער קריטישער לאַגע פֿון די יודען, וואָס האָבען קיין אייגענע הייזער נישט געקענט האָבען, און גענומען פֿאַר די וואוינונגען זעהר הויכע פּרייזען, אַזוי אַז די פּויפּסטליכע קוריע אַליין האָט שוין געמוזט רעגולירען די פּרייזען. לויט דער בעשטעטיגונג פֿון אַ רייזענדען, וואָס האָט בעזוכט רוים אין יאָהר 1724, איז דער יודישער קוואַרטאַל בעשטאַנען פֿון צוויי גרויסע און זעקס קליינע גאַסען, וואו עס האָבען געוואוינט אין אַ שרעקליכער ענגשאַפֿט דריי טויזענד פֿאַמיליעס, ד. ה. 20—25 טויזענד פּערזאָן. די מערהייט פֿון זיי האָט זיך פֿערנומען מיט קליין־האַנדעל און מיט מלאכות. די גאַסען פֿון געטאָ זענען געווען איבערפֿולט מיט קרעמלעך, אין וועלכע מען האָט געהאַנדעלט מיט אַלץ. די יודישע אַלטוואַרג־קויפֿער פֿלעגען געשיצט ווערן דורך דער רוימישער מאַכט, אַלס אַ „פּריווילעגירטער" שטאַנד פֿון יודישען פֿאָלק, און זיי האָבען זאָגאַר געהאַט דאָס רעכט אַרומצוגעהן איבער די קריסטליכע הייזער און אויך האָבען סקלאַדען פֿון סחורה אויסערהאַלב דעם געטאָ. פֿון די מלאכות איז די פֿערשפּרייטעסטע געווען שניידעריי. „אָפֿט אום זומער — דערצעהלט איינער פֿון יענער צייט — זעהסטו הונדערטער שניידער, וואָס זיצען מיט זייער אַרבייט אויף די גאַסען, ביי די טהירען פֿון זייערע וואוינונגען. דאָ זיצען אויך די פֿרויען, וואָס אַרבייטען אויס קנעפּ און פּעטעלקעס פֿאַר קנעפּ; די דאָזיגע אַרבייטאָרינס האָבען זיך שוין אַזוי פֿערפֿאָלקאָמט אין זייער אַרבייט, אַז די שניידער פֿון אַנדערע פֿעלקער אין דער גאַנצער שטאָדט מאַכען ביי זיי בעשטעלונגען אויף קנעפּ און פּעטעלקעס. אין אַלגעמיינעם

זענען דרײַ פֿערטעל יודישע בעלי=מלאכות שנײַדער, און די איבעריגע פֿערנעהמען זיך מיט אנדערע מלאכות". די קריסטליכע צעכען און גילדיעס פֿלעגען נישט זעלטען אנגעבען ביטעס צו דער מאכט וועגען פֿערבאָטען יודען צו פֿערנעהמען זיך מיט דער אָדער יענער מלאכה, און די ביטעס פֿלעגען אָפֿט ערפֿילט ווערן. דער פּויפּסט אינאָקענטי XI האָט פֿערבאָטען די יודען צו פֿערנעהמען זיך מיט באַנק=געשעפֿטען, און אינאָקענטי XIII האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, אַז יודען זאָלען פֿערקויפֿען נאָר אַלטוואַרג, אָבער נישט קײן נײַע מלבושים.

פֿון דער דאָזיגער אָרימער בעפֿעלקערונג האָט די קוריע אַרויסגעפּרעסט אונגעוועהנליך גרויסע שטײַערען, אָפֿט אויך זעהר בעלײדיגענדע. עס האָבען עקסיסטירט, למשל, אַזעלכע שטײַערען: לטובת דער קאַטוילישער קאַמער, לטובת גע'שמד'טע יודען, געהאַלט פֿאַר דער וואַך פֿון געטאָ, פֿאַר די מיסיאָנערישע דרשות וועגען קריסטענטום, פֿאַר'ן רעכט צו עסען מצה פּסח א. אז. וו. די דאָזיגע שטײַערען, וואָס פֿלעגען אויפֿגעמאָנט ווערן זעהר שטרענג, האָבען אַ תל געמאַכט פֿון דער יודישער געמײַנדע, וועלכע פֿלעגט מוזען אָנקומען צו הלוואות; אין אָנהויב פֿון 18=ען יאָהרהונדערט האָט דער חוב פֿון דער געמײַנדע דערגרײַכט די סומע פֿון אַ האַלבען מיליאָן רובל, — אַ ציפֿער, וואָס האָט איבערגעשטיגען די סומע פֿון דער יעהרליכער הכנסה פֿון אַלע יודישע אײַנוואוינער צוזאַמען. פֿון ענדע 17=ען יאָהרהונדערט איז פֿאַר די יודען אײַנגעפֿיהרט געוואָרען אַ ספּעציעלער שטײַער, וואָס איז געוועזען פֿערבונדען מיט אַ שענדליכער צערעמאָניע. אין די פֿריהעריגע צײַטען האָט עקסיסטירט אַ באַרבאַרישער מנהג, אַז אין די פֿרעהליכע טעג פֿון דעם קאַטוילישען קאַרנאַוואַל פֿלעגט מען אַרויסטרײַבען אַ גרופּע יודען אויף אַ פֿרײַען אָפֿענעם פּלאַץ און דאָרט זײ צווינגען, זיך צו יאָגען אײנער נאָכ'ן צווײטען ביז די לעצטע כחות. די יודישע רבנים און פֿאָרשטעהער פֿון דער געמײַנדע האָבען געמוזט צו=פֿוס בעגלײטען די רוימישע סענאַטאָרען איבער'ן גאַנצען „קאָרסאָ" און דערבײַ ווערן צו שפּאָט און צו שאַנד פֿון די גאַסען=יונגען און חוליגאַנעס. צוליעב די פּראָטעסטען פֿון די יודען געגען דעם מנהג, האָט דער פּויפּסט קלעמענט IX אין יאָהר 1668 אײַנגעפֿיהרט אַנשטאָט דעם אַ ספּעציעלען יודישען שטײַער פֿון 300 סקודי לטובת דעם מאַגיסטראַט, אָבער דאָס דערלאַנגען דעם דאָזיגען שטײַער איז אויך געווען פֿערבונדען מיט אַ בעלײדיגענדער צערעמאָניע. יעדעס יאָהר אין ערשטען טאָג פֿון

קארנאוואל האט א דעפוטאציע פון יודען, מיט'ן רב אין דער שפיץ, געדארפט קומען אין קאפיטאלישען פאלאץ, וואו עס זענען געזעסען די רוימישע סענאטארען, זיך אראבלאזען אויף די קניע און ארויסזאגען א בעגריסונג מיט א גנעדיגער בקשה וועגען שוץ. אויף דער בעגריסונג פלעגט דער עלטסטער פון דעם פאלאץ ענטפערן מיט א שטרענגען טאן, אז דער סענאט האפט, דאס די יודען וועלען אונטערטעניג זיין, פינקטליך צאהלען די שטייערן, און פערענדיגען די דאזיגע „בעגריסונג" מיט א גראבען אויסרוף: „געהט אייך!"

חוץ דעם אלעם, האבען אלע יודען, אהן אונטערשיעד פון געשלעכט, געמוזט טראגען א שאנד-צייכען אויף די מלבושים; די מענער — א געל היטעל אויף די קעפ, און די פרויענצימער — א דעקטוך פון א שטיק געלע מאטעריע, אנדערטהאלבען ארשין די ברייט. מיט דער צייט האבען די יודען פערביטען דעם געלען קאליר אויף א רויטען, אזוי אז זייערע הוטען זענען געוועזען עהנליך אויף די רויטע קארדינאלישע היטלען, אבער די קוריע האט ארויסגעגעבען א שטרענגען בעפעהל, אז די יודען זאלען זיך ווידער אומקעהרען צו דעם געלען קאליר. נאך שווערער זענען די יודישע רעליגיעזע געפיהלען בעליידיגט געווארען פון די מיסיאנערישע דרשות. דער אלטער חוב פון די יודען, צו הערען די מיסיאנערישע דרשות, פלעגט אין יענער עפאכע זעהר שטרענג קאנטראלירט ווערן. יעדען שבת נאכ'ן עסען פלעגען אין די יודישע הייזער זיך אריינרייסען די פאליציי-בעאמטע און טרייבען די מענער, פרויען און קינדער, עלטער פון 12 יאהר, צו געהן הערען די דרשות. אויף די דרשות האבען געדארפט קומען נישט ווינציגער פון הונדערט מענער און פופציג פרויען. די יודען האט מען געטריבען אין די קירכען, וואו עס איז געשטאנען א קרייץ, און אויף דער בימה האט דער גייסטליכער, אפטמאל א משומד, געהאלטען א דרשה וועגען קריסטענטום; דערביי האט די פאליציי השגחה געגעבען, אז די יודען זאלען נישט שלאפען און אויפמערקזאם הערען.

מיט פעראכטונג פלעגען יודען אבקומען די דאזיגע שטראף, און די דרשות האבען, נאטירליך, קיין ווירקונג נישט געהאט. דאן פלעגט די פאליציאנישע רוט קומען דער קירך צו הילף. אין די יודישע הייזער פלעגען זיך אפט אריינרייסען פאליציי-בעאמטע און אוועקפיהרען איינעם פון דער פאמיליע, מיט דעם אויסרעד, אז יענער האט

ערגעץ=וואו אויסגעדריקט א פערלאנג צו שמד'ען זיך. די קרבנות פלעגט מען אוועקפיהרען אין די הייזער פון די „קאטעחומענען" (משומדים), וואו מען האט זיי אבגעהאלטען פיערציג טעג און מיט גוטען און בייזען געפרובט זיי איבעררעדען צום שמד. די שוואכע פלעגען זיך אונטערגעבען און יענע האט מען מיט גרויס פאראד אריינגעפיהרט אינ'ם נייעם גלויבען; די שטארקערע, דאגעגען, זענען געבליבען פעסט און נאכדעם ווי זיי האבען בעצאהלט פאר די פיערציג טעג געצוואונגענע קעסט האט מען זיי אבגעלאזען אהיים. יעדער משומד האט בעקומען א בעלוין פון 150 סקודי און עס האבען זיך געפונען אוואנטוריסטען און פערברעכער, וואס פלעגען ספעציעל צוליעב דעם אב'שמד'ען זיך. די צאהל פון די משומדים פלעגט אויך פערפולט ווערן דורך די פערמשפט'ע צום טויט אדער צו קאטארגע, וואס פלעגען בעגנעדיגט ווערן, אויב נאר זיי האבען געביטען די אמונה, אזוי אז ווען איינער פלעגט זיך קריגען מיט'ן צווייטען, פלעגט ער סטראשען: „איך וועל דיך דערהרג'נען און דערנאך זיך שמד'ען"; דען געוואוסט האט מען, אז דער שמד פערדעקט אויף יעדען פערברעכען. א דאנק דעם אלעם איז די צאהל פון די משומדים שטארק געוואקסען, און אין יאהר 1724 האט זי דערגרייכט ביז 5000. די משומדים האבען געוואוינט אין א בעזונדער קווארטאל און די יודען האבען נישט געטארט האבען מיט זיי קיינע בעציהונגען.

דער אינקוויזיציאנס=טריבונאל האט אויך געזארגט וועגען דער צענזור פון די יודישע ספרים. איינמאל אין 10 אדער 15 יאהר האבען די צענזארען רעווידירט די יודישע ספרים. צוליעב דעם פלעגען זיי אמגעריכט אריינפאלען אין די יודישע הייזער און מאכען א רעוויזיע. די ספרים, וואס האבען נישט געהאט קיין אונטערשריפט פון די פריהערינע צענזארען, פלעגען צוגענומען און איבערגעקוקט ווערן. די „אנטי=קריסטליכע" ערטער פלעגט מען פערשטרויכען און ערשט דערנאך האט מען די ספרים אומגעקעהרט.

פערענדיגט די שענע געביידע האט דער פויפסט פיוס VI, וועלכער האט אין יאהר 1775 ארויסגעגעבען א „עדיקט וועגען יודען" — א מין שולחן ערוך, וואו עס זענען צונויפגעזאמעלט און סיסטעמאטיזירט געווארען אלע בעגרענצונגען געגען יודען, וואס האבען עקסיסטירט אין פערלויף פון צוויי הונדערט יאהר. דאס איז געווען איינער פון די שענדליכסטע קאדעקסען, וואס די רוימישע קירך האט ווען עס איז

אַרויסגעגעבען; דאָ זענען מיט דער גרעסטער פּינקטליכקייט צונויפֿגענומען געוואָרען אַלע געזעצען געגען יודען, יעדער מינדסטער פּרט, יעדע קלענסטע בעגרענצונג פֿון יודישען רעכט. עס זענען נישט פֿערגעסען געוואָרען אַפילו אַזעלכע איינצעלהייטען, ווי דער פֿערבאָט פֿאַר יודען צו לייענען אויפ׳ן קול תהלים ביים בעגראָבען די מתים, פֿאָהרען איבער דער שטאָדט אין קאַרעטעס, וואוינען אין דער אומגעגענד פֿון רוים אויף זומער-וואוינונגען, אויסקריצען אויפֿשריפֿטען אויף די מצבות פֿון די טויטע א. אז. וו. די דאָזיגע „קאָנסטיטוציע" וועגען יודען האָט דער פּויפּסט בעפֿוילען צו פֿערעפֿענטליכען אין אַלע שוהלען און עפֿענטליכע ערטער, כדי יעדער יוד זאָל וויסען, וואָס ער טאָר נישט און וואָס פֿאַר אַ שטראָף איהם ערוואַרט, ווען ער וועט עובר זיין אויף די פֿערבאָטען. די השגחה אויף דער דורכפֿיהרונג פֿון די דאָזיגע געזעצען איז איבערגעגעבען געוואָרען דער „הייליגער" אינקוויזיציע.

אַזוי האָט זיך געלעבט יודען אין די פּויפּסטליכע פּראָווינצען. ווי אַזוי זיי האָבען געלעבט אין די איבעריגע פּראָווינצען פֿון איטאַליען, אויסערהאַלב דער פּויפּסטליכער שליטה — דאָס קען מען זיך פֿאָרשטעלען, ווען מען נעהמט אין אַכט, אַז צפון-איטאַליען האָט אין יענער עפּאָכע מעהרסטענטייל געהערט צו דער ממשלה פֿון עסטרייך, און דרום-איטאַליען האָט זיך געפֿונען אונטער דער איבער-השגחה פֿון שפּאַניען — צוויי פֿרומע מלוכות, וואו דער קלעריקאַליזם האָט פֿעסט געהערשט. אין די זעלבסטשטענדיגע פּראָווינצען, ווי ווענעדיג און פּאַדוא, איז די לאַגע נישט בעסער געווען; אויב דאָרט האָט מען יודען נישט גע׳רודפֿ׳ט צוליעב רעליגיעזע צוועקען, האָט מען דאָס געטאָן צוליעב פּשוט׳ער עקאָנאָמישער קאָנקורענץ. אין ווענעדיג איז פֿערבליבען די יודישע געטאָ מיט די אַלע בעגרענצונגען, וועלכע האָבען געדאַרפֿט פּאַראַליזירען דעם פֿרייען יודישען האַנדעל. אין פּאַדוא האָבען די יודען געוואָלט קאָנקורירען מיט די קריסטליכע סוחרים אין דער פֿאַבריקאַציע פֿון זיידענס, וואָס איז דאָרט געווען זעהר ענטוויקעלט. אין 1645 האָט דער יוד טריעסטע דאָרט געגרינדעט אַזאַ פֿאַבריק, אין וועלכער עס האָבען געאַרבייט העכער זעקס הונדערט מאַן; אָבער די דאָרטיגע קריסטליכע סוחרים האָבען אַזוי לאַנג אַגיטירט געגען יודען, ביז זיי האָבען גע׳פּועל׳ט, אַז מען זאָל זיי פֿערבאָטען צו פֿערנעהמען זיך מיט דעם מין פֿאַבריקאַציע. אויפ׳ן באָדען פֿון קאָנקורענץ איז אין פּאַדוא אין יאָהר 1684 זאָגאַר פֿאָרגעקומען

א פאגראם, און דער רעגירונג איז נישט לייכט אנגעקומען צוריק־צושטעלען די ארדנונג.

נישט קוקענדיג אויף די רדיפות איז דאך די אלטע יודישע קול־טור אין איטאליען נישט דערשטיקט געווארען. אין פאדוא האבען פיעל יודען געלערנט מעדיצין אין אוניווערזיטעט, און אין פערלויף פון 1619 ביז 1721 האבען בעקומען דעם טיטול דאקטאר פון מעדיצין אנ׳ערך 150 יודען. די יודישע סטודענטען האבען געמוזט צאהלען זעהר גרויסע שטייערען לטובת דעם אוניווערזיטעט און די קריסטליכע סטודענטען; פראקטיצירען האבען זיי געמעגט נאר צווישען יודען; דאך זענען יודישע יונגע לייט, זאגאר פון וויטע לענדער, געקומען קיין פאדוא, אום צו הערען לעקציעס אין דעם דעמאלטיגען „מקום תורה״. —

אין רוים האט אויך נישט אויפגעהערט די טעטיגקייט פון דער יודישער זעלבסט־פערוואלטונג, הגם עס איז אויסגעקומען צו ארבייטען ביי זעהר שווערע בעדינגונגען. די יודישע געמיינדע איז בעשטאנען פון צוויי גרויסע גרופען: איטאליענער און איטיגראנטען; די צווייטע גרופע איז זיך צופאלען אויף עטליכע קלענערע — לויט די לענדער, פון וואנען זיי האבען געשטאמט: „אשכנזים״, „צרפתים״, „קסטילים״ א. אז. וו. יעדע גרופע האט געהאט אבעזונדערע שוהל, און די גאנצע געמיינדע איז געפיהרט געווארען דורך דעם געמיינדע־ראט, וועלכער האט אין זיך פעראייניגט די אלע פערשידענארטיגע גרופען. דער ראט איז בעשטאנען פון זעכציג מיטגלידער, וועלכע פלעגען אויסגעוועהלט ווערען יעהרליך. די וואהלען זענען פארגעקומען אין דער צייט פון שבעה עשר בתמוז ביז תשעה באב. דער ראט האט פון זיך אויס־געקליבען א קאמיסיע פון דריי פערזאן, וועלכע זענען געווען די אפי־ציעלע פארשטעהער פון דער געמיינדע און דירעקט פערוואלטעט מיט איהר. די איבעריגע מיטגלידער פון ראט האבען צווישען זיך פונאנדער־געטיילט די פערשידענע ארבייטען: אכטונג געבען אויף דער ריינקייט אין די גאסען פון געטא, השגחה אויף די שוהלען און אויף די צדקה־אנשטאלטען, קאנטראלירען די הכנסות פון דער געמיינדע, אכטונג געבען אויף דעם פערקויף פון כשר פלייש און ד. גל. דער ראט פלעגט זיך פערזאמלען נאר אין עקסטרע צופאלען. פאר עובר זיין אויף די תקנות פון דער געמיינדע פלעגט דער ראט ארייגלעגען אין חרם. ביי ערנסטערע פערברעכענס האט דער ראט געמוזט איבערגע־בען דעם שולדיגען אין די הענד פון דער פויפסטליכער אדמיניסטראציע.

בכלל האט דאס יודישע געטא אין רוים זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון א קארדינאל און איבער דעם אלעמען האט געקוקט און שטרענגע השגחה געגעבען די הייליגע אינקוויזיציע. די מיטגלידער פון געמיינדע-ראט זענען געווען פעראנטווארטליך פאר די „חטאים" פון גאנצען קהל און אויף אזא אופן איז די שטעל פון א מיטגליד אין ראט געווען נישט קיין כבוד, נאר א שווערע פליכט, וועלכע פיעל האבען אנגענומען מיט א שווער הארץ.

אין שפאניען און אין פארטוגאל האט ווייטער זיך געצויגען די טראגעדיע פון מאראנענטום. פיעל פון די מאראנען זענען שוין געווען אויסגעשטארבען, פיעל זענען פערברענט געווארען אויף די שייטערהויפענס פון דער אינקוויזיציע און פיעל אנדערע זענען אנטלאפען, אבער דאך איז נאך פערבליבען א גרויסע צאל מאראנען, וואס האט נישט געקענט ענטלויפען, און אין הארצען געהיט די צוואה פון זייערע עלטערן, אז זיי זאלען ביז'ן טויט נישט אויפהערען צו זיין יודען און ביי דער ערשטער געלעגענהייט — זיך ארויסרייסען פון די נעגעל פון שונא. די מאראנען האבען זיך איינגעגעסען אין ארגאניזם פון דעם הערשענדען פאלק, צווישען זיי זענען געווען פיעל אנגעזעהענע מענשען אין לאנד, זאגאר בישאפען און אינקוויזיטארען, וואס האבען נישט געקענט און נישט געוואלט צורייסען מיט דער אמונה פון זייערע עלטערן און נאר אויסערליך געטראגען אויף זיך די מאסקע פון קריסטענטום. נאטירליך, איז אזא לאגע פאר דער קריסטליכער געזעלשאפט געווען אי אנ' אומגליק, אי א וועהטאג. אבער אנשטאט צו טאן דאס איינציג מעגליכע: אדער געבען די מאראנען דאס רעכט אפען צו ווערן יודען, אדער זיי ערלויבען פערלאזען דאס לאנד, האט די אינקוויזיציע נישט אויפגעהערט זיי צו פייניגען און שפיאנירען און אלץ נישט פערלוירען די האפנונג, אז די מאראנען וועלען „תשובה" טאן. עס האבען ווייטער געפלאקערט די שייטערהויפענס, און די אויטא-דע-פע'ס זענען געווארן אזא אפטע ערשיינונג, אז דאס פאלק האט געקוקט אויף זיי מיט'ן גרעסטען פערגניגען — ווי אויף א יום-טוב.

איינער פון אזעלכע נאציאנאלע ימים טובים איז פארגעקומען אין מאדריד, אין 1680. דער שפאנישער קעניג, דער יונגער קארלאס II, האט, לויט דער אידעע פון די גייסטליכע, בעשלאסען, לכבוד זיין חתונה

מיט דער פראַנצויזישער פרינצעסין מאַריאַ=לואיזא פון אָרלעאַן, צו געבען דעם פאָלק אַ גראַנדיעזע „פאָרשטעלונג". לויט דער פעראָרדנונג פון גרויס=אינקוויזיטאָר האָט מען פון טאָלעדאָ און פון די טורמען אין אַנדערע שטעדט געבראַכט קיין מאַדריד 118 מאַן, וואָס זענען געוועזען פער'משפט דורכ'ן געריכט צום טויט. צווישען די פער'משפט'ע האָט מען אויך געבראַכט אַנ'ערך 70 מאַראַנען. מיט אַ מאָנאַט פאַר דער „פייערונג" האָבען די העראָלדען מודיע געוועזען איבער די גאַסען, אַז אין דעם און דעם טאָג זאָל דאָס פאָלק זיך צונויפקומען אויף דעם פּלאַץ אין מיטען שטאָדט, וואו עס וועט פאָרקומען אַ אויטאָ=דע=פע. אַ גאַנצען מאָנאַט האָט מען געבויט עסטראַדען, פּאַוויליאָנען און אַ אַמפיטעאַטער פאַר דער קעניגליכער פאַמיליע. אין בעשטימטען טאָג, דעם 30=ען יוני, זעקס אין דער=פריה האָט פון הויף פון דער אינקוויזיציע אָנגעהויבען אַרויסגעהן די פּראָצעסיע. צווישען די געדיכטע רייהען פון המון, וואָס האָט געשריען „עס לעבע די אמונה!", זענען געגאַנגען די פער'משפט'ע — באָרוועס, אין אַרעסטאַנטען=העמדלעך און פּאַפירענע היטלען, אויף וועלכע עס זענען געוועזען אויסגעמאָלט רויטע פיגורען פון טייוולאָנים, מיט אָנגעצונדענע שטורקאַצען אין די הענד, אין דער בעגלייטונג פון פיעל גלחים, וואָס האָבען געטראָגען צלמים און פּעהנער.

ווען די שרעקליכע פּראָצעסיע איז צוגעקומען צום פּלאַץ, האָבען זי שוין דאָרט אָבגעוואַרט דער קעניג, די קעניגין, די הויף=לייט, די הויכע דאַמען און פערשידענע הויכגעשטעלטע פּערזאָנען. ביי התלהבות'דיגע אויסרופען פון המון האָט מען די פער'משפט'ע צוגעפיהרט צום שייטערהויפען, וואָס האָט זיך געפונען נישט וויים פון דער קעניגליכער לאָזשע. פּלוצלונג האָט זיך דערהערט אַ האַרצרייסענדע שטים; דאָס האָט גערעדט די 17=יעהריגע מאַראַנין, די שענהייט פראַנציסקאַ נוניז. זי האָט אויסגעשריען: „האָט רחמנות, קעניגין! קען איך דען זיך ענטזאַגען פון דער רעליגיע, וועלכע איך האָב אין זיך אָנגעזויגען צוזאַמען מיט'ן מילך פון מיין מוטער'ס ברוסט?". די יונגע קעניגין האָט שטיל אָבגעווישט אַ טרער פון די אויגען. באַלד איז צוגעקומען צום קעניג דער גרויס=אינקוויזיטאָר, מיט אַ קרייץ און אַ עוואַנגעליום אין האַנד און פאָרגעלעגט דעם קעניג צו שווערען, אַז ער, אַלס גלויביגער הערשער, וועט אָהן רחמנות אויסרוימען די שונאים פון דער קירך און שטיצען די הייליגע אינקוויזיציע. דער קעניג האָט געשוואוירען און נאָך איהם

האָבען אויף אַ הויך קול געשוואוירען די איבעריגע הויכגעשטעלטע לייט און דער המון האָט פייערליך געשריען: „אָמן!“. נאָך לאַנגע רעליגיעזע צערעמאָניעס, וואָס האָבען פערנומען דעם גאַנצען טאָג, האָט זיך אָנגעהויבען די טויט-שטראָף גופא. דעם קעניג האָט מען דערלאַנגט אַ שטורקאַץ, מיט וועלכען ער האָט אַליין אָנגעצונדען דעם שייטערהויפען. איינע פון די פריינצויזישע הויף-דאַמען, וואָס איז געווען בעת מעשה, דערצעהלט אין איהרע מעמואַרען: „די ענערגיע, מיט וועלכער די יודען זענען געגאַנגען צום טויט, האָט אַרויסגערופען אַ אַלגעמיינע פערוואונדערונג: איינינע האָבען אַליין זיך געוואָרפען אין פייער אַריין, אַנדערע האָבען זיך געלאָזען פריהער אָבּרענגען די הענד, דערנאָך די פיס און דאָס אַלץ איבערגעטראָגען מיט אַזאַ העלדענמוט, וואָס האָט ערשטוינען געמאַכט זאָגאַר דעם קעניג, וועלכער האָט נאָר בעדויערט, וואָס אַזעלכע העלדישע נשמות ווילען נישט געהן אין שיין פון דער אמת'ער אמונה“.

אין פּאָרטוגאַל איז די מאַראַנען-פראַגע געווען נאָך מעהר פערשאַרפט, דאָרט האָט די אַלטע אָפּאָזיציע געגען דעם בלוטיגען אינקוויזיציאָנס-געריכט נישט אויפגעהערט. ווען פּאָרטוגאַל האָט זיך בעפרייט פון דער שפּאַנישער איבער-מאַכט (אין 1640), האָט דער פּאָרטוגאַלישער קעניג געהאַט בדעה מבטל צו מאַכען דעם טריבונאַל פון דער אינקוויזיציע. אונטערוואַרטעט האָבען אין דער דאָזיגער אַגיטאַציע געגען דער אינקוויזיציע זיך בעטייליגט די יעזואיטען, וועלכע האָבען זיך איבערצייגט, אַז פון די רדיפות אויף די מאַראַנען קומט קיין נוטס נישט אַרויס און אַז די אינקוויזיציע רואינירט נאָר דאָס לאַנד, אין וועלכען די מאַראַנען שפּיעלען אַ גרויסע עקאָנאָמישע ראָליע. דער פּויפּסט האָט ערלויבט די מאַראַנען שיקען אַ פאָרשטעהער קיין רוים, וואו זיי זאָלען ערקלערען זייערע טענות. די מאַראַנען האָבען אַוועקגעשיקט אַ דעפּוטאַציע קיין רוים, וועלכע האָט דאָרט בעוויזען מיט פאַקטען, אַז די אינקוויזיציע אַרעסטירט און פּייניגט ביי דעם מינדסטען חשד, צווינגט די אַרעסטירטע דורך ענוים זיך מודה זיין אין דער בעשולדיגונג און פערמאַטערט צום טויט דורך הונגער. דאַן האָט דער פּויפּסט (אָקטאָבער 1674) אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל וועגען אָבשטעלען אויף אַ צייט די טעטיגקייט פון די טריבונאַלען און איבערשיקען קיין רוים אין דעם הויפּט-געריכט פון דער אינקוויזיציע די קאָפּיעס פון אַלע פּראָצעסען וועגען די מאַראַנען, וואָס

זענען שוין פער׳משפט געווארען. די אנהענגער פון דער אינקוויזיציע אין פארטוגאל האבען געמאכט א ליארם און איינגעארדענט פאלקס-פראטעסטען. אין צוויי יאהר ארום האט דער נייער פויפסט ווידער ערלויבט די טריבונאלען אין פארטוגאל, אבער מיט דעם תנאי, אז די טויט-אורטיילען, פערשיקונגען און קאנפיסקאציעס זאלען קאנטראלירט ווערן דורך איהם, דעם פויפסט אליין. די אינקוויזיטארען האבען אבער זיך ענטזאגט פון דער פאדערונג און דער פויפסט האט ענדליך געמוזט נאכגעבען און ווידער שיקען די טריבונאלען א אונבעגרענצטע מאכט אהן שום קאנטראליע.

שוין אין א יאהר ארום נאך דער לעצטער פויפסטליכער בולע (1682[2] האבען די שייטערהויפענס אין פארטוגאל ווידער אויפגעפלאקערט און איינגעשלונגען פיעל נייע קרבנות. מערקווירדיג שען און העלדיש איז געווען דער טויט פון מאראנישען פאעט אנטאניא יוסף, איינער פון די בעסטע פארשטעהער פון דער פארטוגאלישער ליטעראטור. זיינע דראמען אין דער פארטוגעזישער שפראך האבען אויף דער סצענע געהאט א גרויסען ערפאלג. זייענדיג אין הארצען א יוד, האט אנטאניא פריהער זעהר פארזיכטיג אויסבעהאלטען זיינע רעליגיעזע איבערצייגונגען און כדי צו פערבלענדען די אויגען פון די קריסטען איז ער געווארען א מאנאך. דאן האט ער פערבראכט עטליכע יאהרען אין בראזיליען און דערנאך זיך אומגעקערט קיין ליסאבאן. דא האבען די שפיאנען ענטדעקט, אז נאך אויפ׳ן 37-ען יאהר האט אנטאניא געהיים זיך מל געווען און איז איבערגעגאנגען צום יודענטום. מען האט איהם באלד איבערגעגעבען צום אינקוויזיציאנס-געריכט און דא האט ער פאר די ריכטער געהאלטען א מערקווירדיגע פייערדיגע רעדע.

„איך בין זיך מודה, — האט ער געזאגט, — אז איך גלויב מיט׳ן גאנצען הארצען אין משה׳ס תורה. איהר אליין זענט מודה, אז די דאזיגע רעליגיע איז געגעבען געווארען דורך גאט און אז אמאל האט גאט זי ליעב געהאט; איך ווידער גלויב, אז נאך יעצט איז זי געליעבט ביי גאט. איהר, רעכנענדיג, אז גאט האט געביטען זיין מיינונג און האסט איצט דאס, וואס ער האט אמאל ליעב געהאט, פער׳משפט צום טויט יענע, וועלכע רעכענען, אז גאט קען זיין מיינונג נישט בייטען. איהר בעקלאגט זיך אויף די מחמר׳נער, אז זיי האבען מיט׳ן שווערד פערשפרייט זייער רעליגיע, אבער מיט וואס-זשע זענט

איהר בעסער, קריסטען, וועלכע פערשפרייטען זייער רעליגיע דורך שייטערהויפענס? די רדיפות פון די אלטע געצענדינער געגען די גרינ־דער פון אייער רעליגיע דיענען פאר אייך אלס א בעווייז, אז אייער רעליגיע איז די אמת'ע; פארוואס־זשע טוט איהר אליין דאס, וואס עס האט אמאל געטאן אייער בעדריקער דיאָקלעטיאן, און בעגעהט זיך מיט אונז אזוי, ווי מען איז אמאל זיך מיט אייך בעגאנגען? איהר פאָדערט, אז מיר זאָלען ווערן קריסטען, אָבער פארוואס־זשע זענט איהר אליין נישט מקיים דאס, וואס איהר פאָדערט פון אונז? אויב איהר בעזיצט נישט די אייגענשאפטען, וואס פאסטען פאר'ן קריסטענטום, טאָ זייט ווינציגסטענס סתם מענשען, וועלכע אנערקענען פשוט, אָהן שום רעליגיע, מיט זייער נאטירליכען מענשליכען געפיהל, אז מענשען דארפען זיך נישט בעגעהן מיט אנדערע מענשען, ווי ווילדע חיות. אויב איהר האלט זיך פאר די בעליעבטע קינדער פון גאט, וועלכע ער האט געשאָנקען די אמת'ע רעליגיע, — פאסט דען פאר קינדער, וואס האָבען בעקומען א רייכע ירושה, צו רודפ'ן זייערע אָרימע ברי־דער, וואס האָבען קיין ירושה נישט בעקומען? דער אמת איז מנצח מיט זיין אייגענער קראפט; אויב איהר ווידער פערשפרייט אייער תורה דורך שווערד און פייער, דורך ענוים, דאן בעווייזט איהר נאר איהר שוואכקייט. טוט א טראכט וועגען די קינפטיגע דורות. אויב אימיצער וועט וואגען אין דער צוקונפט צו זאגען, אז אין אונזער צייט זענען די פעלקער פון אייראָפּא שוין ציוויליזירט געווען, וועלען אלע אָנווייזען אויף אייך, ווי אויף א בעווייז, אז זיי זענען נאר געווען באר־בארען און פראים".

די רעדע פון דאזיגען גרויסען מענשען, וועלכער האט זיך שוין אין יענער צייט ארומגעטראָגען מיט די גרויסע אידעען פון 15-טען יאהר־הונדערט וועגען פרייהייט און מענשליכקייט, האָבען, נאטירליך, געפו־נען פאר זיך נאר פערשטאָפּטע אויערען, און אנטאָניאָ איז פערמשפט געוואָרען צום טויט. ער איז שוין דעמאָלט 60 יאהר אלט געווען און זיין מערקווירדיגע עקשנות האט ארויסגערופען פערוואונדערונג און ענטציקונג. מען האט איהם געפיהרט צום טויט מיט גרויס פאראד, אין אָנוועזענהייט פון קעניג אליין, וועלכער האט זיך ביי איהם געבעטען, ער זאָל תשובה טאָן, און איהם צוגעזאָגט א לעבענס־לענגליכע פענסיע; אנטאָניאָ איז אָבער געבליבען שטום. זיין טויט איז געווען א שרעקלי־כער. פריהער האט מען פון איהם אָבגעשונדען די הויט און די נעגעל

פון די פינגער און דערנאך ערשט אריינגעווארפען אין פייער. און נאך אויפ'ן שייטערהויפען, ווען דאס פייער האט איהם ארומגעחאפט פון אלע זייטען, האט ער נישט אויפגעהערט צו שרייען איינם: אז עס איז מיאוס און העסליך צו בעגעהן זיך אזוי מיט א מענשען, וואס גלויבט אין זיין רעליגיע...

די שטים פון אנטאניא יוסף איז אבער דאך נישט געבליבען אהן א אבקלאנג. אין גיכען האבען אין אייראפא אנגעהויבען זיך הערען נייע שטימען וועגען מענשליכקייט און פרייהייט און עס איז פארט געקומען א סוף צום פינסטערען קלעריקאליזם און דער אכזריות'דיגער אינקוויזיציע. אין פארטוגאל גופא האבען אין גיכען אנגעהויבען צו-בלאזען נייע ווינטען און דער מיניסטער-רעפארמאטאר פאמבאל האט אבגעשאפט דעם יעזואיטען-ארדען און אבגעשטעלט אלע פראצעסען פון דער אינקוויזיציע געגען די מאראנען. שפעטער, אין יאהר 1774, האט ער בכלל שטארק בעגרענצט די טעטיגקייט פון די אינקוויזיציאנס-געריכטען. אבער עס איז שוין געווען צו שפעט: אין פארטוגאל זענען שוין קיין מאראנען כמעט ווי נישט געווען, וויל די אלע, וואס האבען אינגאנצען זיך נישט אסימילירט מיט דער ארומיגער בעפעלקערונג, זענען זיך צולאפען איבער אלע עקען וועלט.

אין 17-טען יאהרהונדערט האט זיך פאר יודען געעפענט א נייע לאנד, פון וועלכען זיי זענען צוריק מיט פיערטהאלבען הונדערט יאהר פערטריבען געווארען — דאס גרויסע ענגלאנד, וואס איז צו יענער צייט געווען שוין א ערשטקלאסיגע מלוכה. פאר דעם לאנגען פעריאד, וואס די טהירען פון דעם לאנד זענען פאר יודען געווען געשלאסען, פלעגען דאך פון צייט צו צייט אריינדרינגען אהין איינצעלנע יודען, אבער יענע האבען געמוזט טראגען אויף זיך די מאסקע פון קריסטענטום. דארט האבען נאר געקענט וואוינען די מאראנען, וועלכע זענען אפיציעל גערעכענט געווארען פאר שפאניער, דאבען בעזוכט די קאטוילישע קירך און נאר געהיים געהיט די יודישע רעליגיע. די יודען האבען אבער נישט אויפגעהערט צו ווארפען אנ'אויג אויף דער רייכער מלוכה און געהאפט, אז סוף כל סוף וועלען זיי דארט געפינען א מקום מנוחה. די הויפט-צענטרען פון דעם וועלט-האנדעל זענען דעמאלט געווען האלאנד און ענגלאנד, וועלכע האבען שטארק קאנקורירט צווישען

זיך. עס איז דעריבער געווען גאַנץ נאַטירליך, וואָס די יודען אין האָלאַנד, וועלכע זענען געשטאַנען אין נאָהענטע פֿערבינדונגען מיט די סוחרים און שיפֿס-לייט פֿון ענגלאַנד, האָבען נישט אויפֿגעהערט אַרויסקיקען אויף אַ גוטער געלעגענהייט, צו קענען פֿריי אַריבערשווימען צום ענגלישען ברעג, וואָס איז אַזוי נאָהענט געווען פֿון האָלענדישען.

די רעוואָלוציע פֿון 1649, ווען די מאַכט איז איבערגעגאַנגען צו דער פּאַרטיי פֿון דעם מעכטיגען קראָמוועל, האָט געעפֿענט פֿאַר די יודען אַ ברייטע פּערספּעקטיווע. צווישען דער פּאַרטיי פּוריטאַנער, וועלכע האָבען בעקומען די אויבערהאַנד אין פּאַרלאַמענט און אין דער אַרמעע, זענען געווען זעהר שטאַרק די טראַדיציעס פֿון דער ביבעל; די אידעאַלען פֿון די נביאים און די העלדען פֿון דער ביבעל זענען געווען די הויפּט-יסודות פֿון זייער אמונה און דאָס אַלץ האָט זיי געדאַרפֿט נאָהענט מאַכען צום יודישען פֿאָלק. פֿיעל פֿון די פּוריטאַנער האָבען געטרוימט וועגען דעם, אַז דאָס „אויסדערוועהלטע פֿאָלק" ווערט ענדליך מיט'ן גוטען ווילען איבערגעהן צו דער רעפֿאָרמירטער קירך, און צווישען זיי איז זאָגאַר געווען אַ סעקטע, וואָס האָט געגלויבט, ווי די יודישע מיסטיקער, אין אַ נאָהענטער וועלט-איבערקעהרעניש, ווען עס ווערט קומען משיח און די יודען וועלען זיך פֿעראייניגען מיט די קריסטען. ביי אַזאַ פֿריינדליכער שטימונג צום יודישען פֿאָלק איז ביי דער העכערער ענגלישער געזעלשאַפֿט ענטשטאַנען אַ געדאַנק, אַז מען דאַרף מיט עפּעס פֿערגלעטען יענע פֿיעל חטאים, וועלכע די קריסטליכע וועלט איז בעגאַנגען געגען יודען. שוין אין 1649 האָט די מאַראַנישע קאָלאָניע אין לאָנדאָן פֿערשטאַנען, אַז דער מאָמענט איז גינסטיג פֿאַר יודען, און דערלאַנגט דעם מיליטערישען ראַט אַ פּעטיציע וועגען אָבשאַפֿען דאָס געזעץ, וואָס פֿערבאָט יודען צו וואוינען אין ענגלאַנד. דער ראַט האָט אָבגעלעגט די דאָזיגע פֿראַגע אויף אַ געוויסער צייט, ווייל דעמאָלט זענען אויף דער טאַגעס-אָרדנונג געשטאַנען וויכטיגערע פֿראַגען. עס איז אָבער געווען קלאָר, אַז ווען מען זאָל ענטוויקלען אַ שטאַרקע אַגיטאַציע און מיט פֿערשטאַנד אויסנוצען דעם מאָמענט, וואָלט מען געקענט אויפֿטאָן עטוואָס וויכטיגעס פֿאַר יודען. עס זענען נויטיג געווען טעטיגע און פֿעהיגע מענשען, וואָס זאָלען וויסען, ווי אַזוי צו פֿיהרען די דאָזיגע אַגיטאַציע, און אַזאַ מענש האָט זיך ענדליך בעוויזען. דאָס איז געווען ר' מנשה בן ישראל, וועלכער איז אַליין

געוועזן נישט פון די גרויסע גייסט-מענשען, האט אבער דערפאר בעזעסען יענע אלע אייגענשאפטען, וועלכע זענען נויטיג געוועזן פאר זיין ראליע אלס אגיטאטאר און שתדלן.

נאך אין 1650, ווען ר' מנשה האט פערעפענטליכט זיין ווערק „די יודישע האפנונג", וואו ער האט גערעדט וועגען דעם, וואס אין אמעריקא האט מען כלומר'שט געפונען די רעשטען פון די עשרת השבטים, האט ער מיט א טעאלאגישען פשט'על געוואלט בעווייזען, אז ענגלאנד דארף אריינלאזען צו זיך יודען: די יודען זענען שוין צוזייהט און צושפרייט איבער אלע לענדער, אויסער ענגלאנד. כדי עס זאל קומען משיח, וועלכער דארף צונויפזאמלען די יודען „פון אלע עקען וועלט", איז נויטיג, אז זיי זאלען זיין אומעטום; אלזא, אויב די יודען וועלען אריינגעלאזען ווערן קיין ענגלאנד, וועט קומען משיח, ווי עס האבען פארגעזאגט די נביאים. דא, אין די מיסטישע חקירות, איז ר' מנשה זיך צונויפגעגאנגען מיט די קריסטליכע מיסטיקער, וועלכע האבען אויך, אויף זייער שטייגער, געטרוימט וועגען דעם נאהענטען קומען פון משיח. די טעאלאגישע חקירות פון ר' מנשה זענען געוועזן צוגעפאסט צום געשמאק פון יענער עפאכע און האבען געדארפט מאכען א איינדריק. אויף די גוטע הערצער פון יענע ענגלענדער, וואס זענען געוועזן פריינדליך געשטימט צו יודען, האבען אויך געדארפט ווירקען די ערצעהלונגען וועגען יענע שרעקליכע ענוים, וואס עס זענען אויסגעשטאנען די מאראנען אין שפאניען און אין פארטוגאל. אבער נאך מעהר, ווי די בלויזע סימפאטיעס, האבען דא געשפיעלט א ראליע די עקאנאמישע אינטערעסען פון ענגלאנד.

קראמוועל האט פון לאנג זיך ארומגעטראגען מיט א געדאנק וועגען דער נויטיגקייט אבצוציהען די גרויסע יודישע סוחרים פון אמשטערדאם קיין לאנדאן און דערמיט בעקומען די אויבערהאנד איבער דעם שפאנישען מארק. קראמוועל איז דעריבער אריינגעטרעטען אין אונטערהאנדלונגען מיט ר' מנשה בן ישראל, אלס א פארשטעהער פון דער אמשטערדאמער קהלה. איהם האט מען זאגאר ארויסגעשיקט א פאספארט, כדי ער זאל קענען קומען קיין לאנדאן, נאר די צוויי-יעהריגע מלחמה צווישען ענגלאנד און האלאנד (1652 — 54) האט געשטערט די דאזיגע רייזע. ווען די מלחמה האט זיך געענדיגט, איז קיין לאנדאן געקומען דער שוואגער פון ר' מנשה, אבארבאנעל-דארמידא, און פארגעשטעלט דעם פראטעקטאר קראמוועל א פעטיציע וועגען אריינלאזען

יודען קיין ענגלאנד. די פעטיציע איז איבערגעגעבען געווארען דעם רייכס-ראט, וועלכער האט זי אבגעווארפען. דאן איז קיין לאנדאן געקומען ר' מנשה אליין אין בעגלייטונג פון נאך א רב. ר' מנשה איז פריינדליך אויפגענומען געווארען פון קראמוועל'ן, וועלכען ער האט ווידער פארגעשטעלט א פעטיציע אין נאמען פון דער „יודישער נאציע" וועגען אריינלאזען יודען קיין ענגלאנד און זיי געבען רעליגיעזע און בירגערליכע פרייהייט. קראמוועל האט די דאזיגע פעטיציע איבערגעגעבען אויף דער בעראטונג פון א ספעציעלער „נאציאנאלער קאנפערענץ", אין וועלכער עס זענען אריינגעגאנגען סוחרים, טעאלאגען און יוריסטען. די יוריסטען האבען זיך ארויסגעזאגט, אז די ענגלישע געזעצען האבען גארנישט געגען דער יודישער איינוואנדערונג; די סוחרים און טעאלאגען זענען אבער מעהרסטענטייל געווען געגען יודען. איבער א אומבעשטימטער סיבה האט קראמוועל, נאך איידער די קאנפערענץ האט ארויסגעטראגען א בעשטימטען בעשלוס, איבערגעריסען איהרע זיצונגען. אין גיכען האט זיך אבער אין דער ליטעראטור און אין דער געזעלשאפט אנגעהויבען א שארפע אגיטאציע געגען יודען; עס זענען ווידער ארויפגעשוואומען די אלטע אבערגלויבענס פון מיטעלאלטער, און קראמוועל האט פערשטאנען, אז די מעהרהייט פון דער ענגלישער געזעלשאפט איז נאך נישט צוגעגרייט דערצו, אז מען זאל אריינלאזען יודען קיין ענגלאנד. דעמאלט האט ער אויפגעהערט זיך פערנעהמען מיט דער יודענפראגע און נאר אין איינצעלנע פעלען געגעבען יודען געוויסע הנחות און קאנצעסיעס.

אונטער דער צייט האט אויסגעבראכען די מלחמה צווישען ענגלאנד און שפאניען (אין יאהר 1656), און די לאנדאנער מאראנען זענען אוועקגעשטעלט געווארען אין א קריטישער לאגע. אלס אפיציעלע שפאניער האבען זיי געדארפט ארויסגעשיקט ווערן פון ענגלאנד און זייער פערמעגען האט געדארפט קאנפיסקירט ווערן; — זיי האבען דעריבער בשתיקה ענטדעקט פאר קראמוועל'ן דעם סוד, אז זיי טראגען אויף זיך נאר א מאסקע און זענען נישט קיין שפאניער, נאר יודען. קראמוועל האט זיי ערלויבט צו בלייבען אין ענגלאנד און ווייטער האנדלען, נאר מיט דעם תנאי, אז זיי זאלען זיך האלטען שטיל און נישט ארויפציהען אויף זיך די אויפמערקזאמקייט פון די קריסטען. אזוי ווי די פרינציפיעלע פראגע וועגען אריינלאזען יודען קיין ענגלאנד איז דערווייל געבליבען נישט בעשלאסען, האט ר' מנשה אין דעם זעלבען יאהר 1656

ארויסגעלאזען אין ענגליש א ווערק „די פערטהיידיגונג פון יודען", וואו ער האט זעהר אויספיהרליך אבגעלייקענט אלע מיטעלאלטערישע בעשולדיגונגען געגען יודען און מיט הייסע ווערטער זיך געווענדעט צו די געפיהלען פון די ענגלענדער. איהם איז אבער אין גיכען אויסגעקומען זיך איבערצייגען, אז זיין אגיטאציע האט נישט געבראכט דעם געוואונשטען רעזולטאט. קראמוועל אליין האט נישט אויפגעהערט זיך בעציהען פריינדליך צו ר' מנשה'ן און איהם זאגאר בעשטימט א יעהרליכע פענסיע פון 100 פונט שטערלינג; מיט סימפאטיע און מיטגעפיהל האבען זיך צו איהם בעצויגען אויך פיעל ענגלישע געלעהרטע און שריפטשטעלער, אבער די געזעלשאפט אין אלגעמיין איז נאך נישט געווען אויף אזוי וויט פריי און ליבעראל, אז זי זאל איינשטימען אויף דער איינוואנדערונג פון יודען, און מיט א צובראכענעם הארץ האט ר' מנשה געמוזט פערלאזען ענגלאנד און אבפאהרען צוריק קיין אמשטערדאם. ער איז זאגאר נישט דערפאהרען ביז דערהיים און איז אויפ'ן וועג געשטארבען אין שטעדטעל מידעלבורג (1657).

די אלטיעהריגע ענערגישע אגיטאציע, וואס ר' מנשה האט געפיהרט, איז דאך געבליבען נישט אהן א געוויסער ווירקונג. די פאדערשטע פאראד־טהירען זענען, ווי פריהער, געבליבען פערמאכט פאר יודען, דערפאר האט מען זיי אבער אריינגעלאזען דורך דער הינטער־טהיר; די פראגע וועגען דער יודישער איינוואנדערונג איז געבליבען אפען, אבער דאך איז אין לאנדאן אין א האלב־לעגאלער פארם פערבליבען א קליינע יודישע געמיינדע. ביסלעכוויז האבען די יודען דארט בשתיקה זיך איינגעארדענט. זיי האבען שוין געהאט א שטיקעל ערד אויף א בית־עלמין און א פריוואטע שוהל. ווען קארלוס דער צווייטער איז ווידער געווארען קעניג (1660), איז די יודישע לאגע אין ענגלאנד, געגען אלע ערווארטונגען, פעסטער געווארען. נאך זייענדיג אין גלות האט קארלוס צוגעזאגט א פארשטעהער פון יודען, אז ווי נאר ער וועט ווידער בעקומען די קעניגליכע קרוין, וועט ער טאן טובות יודען און פערלייכטערן זייער לאגע. דערפאר האט קארלוס געפאדערט פון די יודען א געלד־שטיצע, און איינִיגע יודישע פינאנסיסטען האבען איהם געגעבען בתורת מתנה א גרויסע סומע געלד. דער קעניג האט זיין ווארט געהאלטען. אין די ערשטע יאהרען פון זיין קעניגען האט די צאהל יודען זיך פערגרעסערט, די יודישע קהלה האט שוין געוואגט אויסצובויען א שוהל, וואו מען האט געדאווענט עפענטליך, און איינ=

געלאדען צו זיך א רב. די ענגלישע קאנסערוואטארען זענען בעאונרו=היגט געווארען און די לארדען און קויפלייט האבען אנגעהויבען שיקען צום קעניג פעטיציעס, אז מען זאל פערמאכען פאר יודען די טהירען פון לאנד, „לטובת דער רעליגיע און דעם פאטערלאנד". יודען פון זייער זייט ווידער האבען אויך געשיקט פעטיציעס צום קעניג און גע=בעטען צו שיצען זיי, אלס טרייע אונטערטאנען. דער קעניג האט זיי געענטפערט, אז זיי קענען ווי פריהער בלייבען וואוינען אין ענגלאנד, אבער מיט דעם תנאי, אז זיי זאלען זיך פיהרען פרידליך און רוהיג. די אגיטאציע געגען יודען האט אבער נישט אויפגעהערט און אין 1673 האט דער רייכס=פראקוראר געוואלט פערפיהרען א פראצעס געגען דער יודישער קהלה דערפאר, וואס זי האט זיך אליין גענומען דאס רעכט פון עפענטליכען גאטעס=דיענסט, וועהרענד לויט די ענגלישע געזעצען האט נאר די אנגליקקאנישע קירך אליין פולע פרייהייט; דער קעניג האט אבער בעפוילען דעם פראקוראר אבצושטעלען דיעם פראצעס און יודען צו=רוה לאזען.

ביי דערזעלבער פאליטיק האט זיך אויך געהאלטען דער קעניג יאקוב II און נאך פעסטער איז געווארען די יודישע לאגע אין דער צייט פון ווילהעלם III (1688 — 1702). ביי זיין קעניגען איז די האנ=דעלס=פערבינדונג צווישען האלאנד און ענגלאנד געווארען אזוי פעסט, אז די יודען פון אמסטערדאם און לאנדאן זענען געווען ווי צוויי גרופען פון איין קהלה. די רעגירונג האט געמוזט זיך רעכענען מיט דעם פאקט, וואס די יודישע גרויסע באנקירען האבען ארומגענומען מיט זייערע פינאנציעלע אפעראציעס גאנץ ענגלאנד, האלאנד און די אמעריקאנישע קאלאניעס, אזוי אז אהן דעם יודישען קאפיטאל וואלט די ענגלישע אינדוסטריע שטארק געפאלען. ביסלעכווייז האט די ענגלישע געזעצגעבונג געמוזט אבשאפען די שטרענגע געזעצען געגען יודען, הגם נאטוראליזירט זענען געווארען נאר איינצעלנע פון זיי און אין אלגעמיין האבען די יודען נאך אלץ זיך גערעכענט פאר „אויסלענדער". אין 1723 האט דער ענגלישער פארלאמענט ערלויבט יודען צו נעהמען אין ארענדע ערד און דערביי זענען פון דער שבועה=פארמעל, וואס פלעגט צוגעגעבען ווערן צום נאטאריעלען אקט, ארויסגעלאזען געווא=רען די ווערטער: „לויט דער קריסטליכער רעליגיע". אין 1740 האבען בעקומען דאס רעכט צו נאטוראליזירען זיך אין די ענגלישע קא=לאניעס פון אמעריקא יענע יודען, וואס האבען דארט געוואוינט מעהר ווי זיבען יאהר.

אין עטליכע יאהר ארום איז אין פארלאמענט אריינגעטראגען געווארען א ביל וועגען דער נאטוראליזאציע פון יודען אין ענגלאנד אליין. עס האט זיך אנגעהויבען א הייסער פארטיי-קאמפף. צוערשט איז אין יאהר 1753 דורכגעגאנגען אין דער אויבערשטער פאלאטע דער פראיעקט פון דער רעגירונג וועגען געבען דאס רעכט צו נאטוראליזירען זיך אלע יודען, וואס וואוינען שוין אין ענגלאנד איבער דריי יאהר; די נאטוראליזירטע האבען בעקומען אלע רעכטען, אויסער דאס רעכט זיך צו בעטייליגען אין די וואהלען און צו פערנעהמען מלוכה-שטעלעס. ווען דער פראיעקט איז געקומען אין דער אונטערשטער פאלאטע, האט ער בעגעגענט א שטארקע אפאזיציע מצד די ט א ר ע ן (קאנסערוואטארען). אלס אנהענגער, דאגעגען, פון דעם געזעצפראיעקט האבען זיך ארויסגעשטעלט די ו ו י ג ע ן (ליבעראלען), וועלכע האבען אנגעוויזען אויף דער וויכטיגער ראליע פון יודען אין עקאנאמישען לעבען און אויסגערעכענט, אז די יודען שטעלען-צו א צוועלפטעל חלק פון אלע מלוכה-הכנסות און האבען אין זייערע הענד א צוואנציגסטעל פונ'ם גאנצען אויסלענדישען האנדעל. נאך א לאנגען קאמפף האבען די וויגען מנצח געווען: דער געזעצפראיעקט איז דורכגעגאנגען און בעשטעטיגט געווארען דורכ'ן קעניג. אבער דא האט זיך אנגעהויבען א שטארקע אגיטאציע אויסערהאלב דעם פארלאמענט: די קריסטליכע סוחרים פון לאנדאן האבען אנגעהויבען שיקען פעטיציעס צום קעניג, אין די קירכען און אין אלע עפענטליכע ערטער האבען אגיטאטארען געהאלטען רעדעס געגען יודען, אין די גאסען האט מען געמאכט פראצעסיעס און דעמאנסטראציעס געגען דעם יודענפריינדליכען געזעץ-פראיעקט. די רעגירונג האט זיך דערשראקען פאר דעם דאזיגען אויפגעבלאזענעם פראטעסט פון „פאלק" און געמוזט נאכגעבען: אין 1754 איז דאס געזעץ וועגען דער נאטוראליזאציע פון די יודען בטל געווארען. די בעשרענקונגען פאר די ענגלישע יודען זענען אלזא פערבליבען אין זייער קראפט, און דאס האט געהאט א דעמאראליזירענדע ווירקונג אויף א טייל פון דער ספרדישער אריסטאקראטיע אין לאנדאן. אייניגע פון די ספרדים האבען אנגענומען די קריסטליכע אמונה, וועלענדיג אריינטרעטען אין דער העכערער געזעלשאפט און ווערן פולבערעכטיגטע בירגער; אזוי האבען זיך אבגעזאגט פון יודענטום די מיטגלידער פון יענע פאמיליעס, וואס זענען דערנאך בעוואוסט געווארען אין דער גאנצער וועלט: ד י ז ר א ע ל י, ר י ק א ר ד א, א ג ו ל י א ר. אנדערע ספרדישע פאמיליעס

זענען ביסלעכווייז אַסימילירט געוואָרען אין דער ענגלישער געזעלשאַפֿט. פֿערבליבען בײַ זייער רעכטלאָזיגקייט און בײַ זייער יודישקייט זענען נאָר די אשכּנזים; זיי זענען געווען פּשוט'ע קליינע הענדלער, זיך נישט געריסען אין די הויכע פֿענסטער און זיך בענוגענט מיט דעם ביסעל רעכט, וואָס זיי האָבען געהאַט. ווי אין האָלאַנד, האָבען אויך דאָ די אשכּנזים געהאַט זייערע באַזונדערע שוהלען, געמיינדעס, רבנים און זיך אָבגעטיילט פֿון די ספרדים, וועלכע האָבען געקוקט אויף זיי פֿון אויבען אַראָב

אין פֿראַנקרייך זענען נאָך דעם דעקרעט פֿון 1394 וועגען גירוש פֿון יודען פֿערבליבען נאָר קליינע יודישע גרופּען אין פּראָוואַנס (מאַרסעל) און אין די פּויפּסטליכע פּראָווינצען (אַוויניאָן). אין דעם אויטאָנאָמישען מאַרסעל האָבען יודען געלעבט רוהיג, ביז די שטאָדט איז נישט פֿעראייניגט געוואָרען מיט די פּראָווינצען פֿון דער קעניגליכער קרוין, וועלכע האָט אויך פֿון דאָרטען אַרויסגעטריבען די יודען (1501). דאָך האָבען די זיהן פֿון דער אייביג-גע'רודפ'טער אומה בעוויזען אַרײַנצודרינגען אויך אַהינצו און אין 17-טען יאָהרהונדערט זעהען מיר אין מאַרסעל אַרויסוואַקסען, ווי פֿון אונטער דער ערד, אַ גאַנץ בעדייטענדע יודישע געמיינדע. די קריסטליכע סוחרים שיקען אָנקלאָגען קיין פּאַריז, די רעגירונג שיקט פֿעראָרדנונגען וועגען אַרויסטרייבען די יודען. אָבער די יודישע קאָלאָניע פֿערבלייבט דאָך. די רעגירונג האָט פֿערשטאַנען, מיט וואָס די אָנקלאָגען פֿון די קריסטליכע סוחרים שמעקען און וואָס איז זייער אמת'ע כּונה; אין 1681 האָט דער בעריהמטער פֿינאַנץ-מיניסטער קאָלבער געשריבען: „די קאָמערץ-קנאה וועט שטענדיג העצען די קריסטליכע סוחרים צו רודפ'ן די יודען, אָבער מיר דאַרפֿען שטעהן העכער פֿון די דאָזיגע געפֿיהלען, וואָס שטאַמען פֿון פּערזענליכע אינטערעסען, און לאָגיש בעטראַכטען, אויף וויפֿיעל נוצליך עס איז פֿאַר דער מלוכה די האַנדעלס-טעטיגקייט פֿון די יודען, וועלכע נעהמט אַרום, אַ דאַנק זייערע פֿערבינדונגען מיט זייערע ברידער, אַלע טיילען פֿון ערד-קוגעל". דערזעלבער מיניסטער האָט געמוזט געהן געגען זיך אַליין און שפּעטער מיט אַ יאָהר אונטערשרייבען אַ בעפֿעהל וועגען אַרויסטרייבען די יודען, וואָס האָבען זיך אונגעזעצליך בעזעצט אין

מארסעל, אבער דאס לעבען איז שטארקער פון יעדען געזעץ און אויך נאך דעם בעפעהל זענען יודען פערבליבען אין מארסעל.

פון די טויזענדער מאראנען, וואס די שרעקליכע אינקוויזיציע האט ארויסגעווארפען און צושפרייט איבער דער גאנצער וועלט, איז א הייפעל וואנדערער אריינגעדרונגען אויך קיין דרום-פראנקרייך. נאך אין 16-ען יאהרהונדערט האבען זיי זיך בעזעצט אין באָרדאָ, באיאן און אנדערע שטעדט, וואו זיי האבען זיך ארויסגעגעבען פאר קאטוילי־קען. געהיים האבען זיי אבגעהיט די געבאטען פון דער יודישער רעליגיע, נאר צווישען פאלק זענען זיי געווען בעוואוסט אונטער'ן נאמען „נייע-קריסטען" און אלס פארטוגאלישע סוחרים זענען זיי שטארק געאכטעט געווארען. אין 1550 האט דער קעניג העינריך II ארויסגעגעבען די „נייע-קריסטען" א חארטיע, אז זיי מעגען וואוינען און פריי האנדלען אין באָרדאָ און אין אנדערע שטעדט פון דרום. ווען די בעפעלקערונג האט אנגעהויבען זיך בעציהען פיינדליך צו די געהיימע יודען און מסר'ן זיי פאר דער מאכט, איז די דאזיגע חארטיע פון קעניג געווען א גוטע שמירה פאר די מאראנען. ערשט אין יאהר 1615, ביי לודוויק VIII, איז ארויס א קעניגליכער בעפעהל, אז די קריסטען טארען נישט אויס-בעהאלטען ביי זיך די געהיימע יודען און האבען מיט זיי בעציהונגען. פיעל מאראנען האבען דעמאלט פערלאזען פראנקרייך און די איבער-געבליבענע האבען אנגעהויבען נאך קונציגער זיך פערמאסקירען; אזוי איז פון דעם קליינעם הייפעלע איבערגעבליבענע מאראנען מיט דער צייט אויסגעוואקסען א גרויסע יודישע געמיינדע. אין 1636 זענען אין באָרדאָ געווען זעקס און דרייסיג מאראנישע פאמיליעס פון 167 נפשות, וואס זענען אפיציעל אנערקענט געווארען פאר „טרייע קאטוילי־קען". יענע פון זיי, וואס זענען געבוירען געווארען אין פראנקרייך, זענען מיט דער צייט נאטוראליזירט געווארען און בעקומען אלע רעכטען. פון זיי האבען זיך אויסגעצייכענט די פאמיליעס מענדעס, סאספארטאס, אל-ווארעס, פורטאדא, אליווייראַ, וועלכע האבען זיך פערנומען מיט גרויס-אינדוסטריע. ביסלעכווייז ווארפען זיי פון זיך אראב די מאסקע און אין אנהויב פון 18-ען יאהרהונדערט טרעטען זיי שוין אפט ארויס אלס אפענע יודען, טויפען נישט זייערע קינדער און היטען עפענטליך די יודישע געזעצען. פונ'ם יאהר 1730 ווערט די יודישע געמיינדע אנערקענט דורך דער רעגירונג און פון דעמאלט אן ווערט די צאהל יודען אין באָרדאָ אלץ גרעסער. אין מיטען 18-ען יאהרהונדערט געפינען זיך שוין

אין באררא 2000 יודען, וועלכע האבען 7 שוהלען. אהין עמיגרירען שפעטער די יודען פון אוויניאן און פון די דייטשע פראווינצען עלזאס און לאטארינגיען, וועלכע ווערן זעהר נישט פריינדליך אויפגענומען פון די „אלט-בעזעסענע" ספרדים, וואס קוקען אויף די אנגעקומענע, ווי אויף פרעמדע. אין 1776 ווערט די יודען אין באררא ארויסגעגעבען א קעניגליכע ערלויבניש צו בעזעצען זיך און פיהרען א פרייען האנדעל נישט בלויז אין דרום-פראנקרייך, נאר אין דער גאנצער מלוכה, פאריז אויך אין כלל. א אנגעזעהענער פערטיידיגער פון די יודישע אינטערעסען אין פאריז איז דעמאלט געווען דער רייכער און געבילדעטער ספרדי יעקב-ראדריגעס פעריירא, דער גרינדער פון בעריהמטען אינסטיטוט פאר טויב-שטומע, א פריינד פון פיעל בעריהמטע פראנצויזישע מענער. אלע יודען, וואס פלעגען קומען קיין פאריז, האבען געדארפט בעווייזען זייערע דאקומענטען פאר פעריירא, וועלכער האט געמאלדען וועגען דעם דער פאליציי און נאר דאן האט מען דעם אנגעקומענעם ארויסגעגעבען א ערלויבניש צו וואוינען אין פאריז.

נאך פיעל בעדייטענדער האט זיך פערגרעסערט די צאהל פון דער יודישער בעפעלקערונג אין פראנקרייך נאכדעם, ווי די פראנצויזען זענען אריינגעדרונגען אין די דייטשע פראווינצען עלזאס און לאטארינגיען. ווען ליודאוויג XIV האט צוזאמען מיט עלזאס בעקומען אויך א גרויסע יודישע בעפעלקערונג, וואס האט דארט שוין פון אלטע צייטען געוואוינט אין די דערפער און אין די שטעדט, האט ער פריהער געוואלט זיך אבזאגען פון דער דאזיגער נישט-געבעטענער „מתנה" און געהאט בדעה ארויסצוטרייבען פון דארטען די יודען. דאס וואלט שוין אבער געווען צו-פיעל אונמענשליך אפילו פאר דעם קעניג פון דער דעמאלטיגער דעספאטישער מאנארכיע און מיט א שווער געמיט האט ער געמוזט איינבערנעהמען די יודען אונטער זיין „שוץ" (1657). די דאזיגע „שוץ" האט געקאסט די יודען זעהר טייער; דאס קען מען זעהן דערפון, וואס אין 1672 איז אויף יעדער יודישע פאמיליע ארויפגעלעגט געווארען א יעהרליכער „קעניגליכער" שטייער פון 10 $^1/_2$ פלארין, אויסער יענע שטייערן, וועלכע זיי האבען געצאהלט די פריצים, אויף וועמענס ערד זיי האבען געוואוינט. שפעטער זענען די דאזיגע ספעציעלע שטייערן פאר דער „אפוטרופסות" פון קעניג נאך פערגרעסערט געווארען. אין מעץ האט יעדע יודישע פאמיליע געדארפט צאהלען יעהרליך א שטייער פון 40 ליווער. אין 1718 האט דער רעגענט פיליפ פון ארלעאן

אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז די צאָהל פון די יודישע פאַמיליעס אין מעץ טאָר נישט זיין העכער פון 480, וועלכע דאַרפען וואוינען אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל און צאָהלען, אויסער דער אַלגעמיינער יעהרליכער סומע פון 20,000 ליווער פאַר דעם וואוינרעכט, אויך פערשיעדענע צינזען לטובת די שטעדטישע און קירכליכע אנשטאַלטען. דאָס רעכט פון האַנדעל איז צוליעב דער שתדלנות פון די קריסטליכע סוחרים נאָך מעהר בעגרענצט געוואָרען און פאַר די יודען איז נאָר פערבליבען די וואַכעריי. אין עלזאַס, וואו פיעל יודען האָבען געוואוינט אין די דערפער, פלעגען זיי באָרגען געלד די פויערען אויף משכנות פון דער תבואה און אַנדערע דאָרפס-פּראָדוקטען און דעריבער זענען זיי פערהאַסט געוואָרען ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג. דער גרויס-האַנדעל פון די יודען אין עלזאַס איז בעשטאַנען נאָר פון האַנדעל מיט יובעליר-אויסאַרבייטונגען און מיט פיה, אָבער אויך דאָ האָבען זיי ווייניג פערדיענט און לויט דער בעשטעטיגונג פון אַ קריסטליכען שריפט-שטעלער זענען צווישען די יודען אין עלזאַס געווען זעהר ווייניג רייכע מענשען.

דער ערד-בעזיצער האָט געדריקט דעם יודען, פונקט ווי ער האָט געדריקט דעם פויער, וואָס איז געווען זיין לייב-אייגענער. פאַר דעם רעכט צו וואוינען האָט דער יוד געמוזט צאָהלען דעם ערד-בעזיצער אַ ספּעציעלען שטייער, אָבער אויך מיט דעם שטייער האָט דער פּריץ געקענט צו יעדע צייט אַראָבטרייבען דעם יודען פון זיין ערד, פונקט ווי אַ פרעמדען. ווען אַ יוד איז געשטאָרבען, האָבען זיינע קינדער געדאַרפט אויפסניי זיך משתדל זיין פאַר'ן „פּריץ" און בעטען ביי איהם אַ חסד, ער זאָל זיי ערלויבען צו בלייבען וואוינען. האָט אַ יוד געוואָלט איבערפאָהרען פון איין אָרט אין צווייטען, האָט ער געהאַט צו טאָן מיט פאַספּאָרט-בעגרענצונגען און מיט שענדליכע ספּעציעלע שטייערען. אַזוי, צום ביישפּיעל, פאַר אַריינפאָהרען קיין שטראַסבורג און אין אַנדערע שטעדט האָט יעדער יוד געמוזט צאָהלען פונקט אַזאַ „לייב-שטייער", ווי מען האָט געצאָהלט פאַר אַריינפיהרען פיה. אין דערזעלבער צייט האָט די אַדמיניסטראַציע געזאָרגט, אַז די יודישע בעפעלקערונג זאָל זיך נישט פערגרעסערן און צו דעם צוועק בעגרענצט די צאָהל חתונות. די אַדמיניסטראַציע האָט זיך אויך אַריינגעמישט אין אינערליכען יודישען לעבען און געפאָדערט, אַז די אויסגעקליבענע רבנים זאָלען פריהער בעשטעטיגט ווערן דורכ'ן קעניג.

אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 18-ען יאָהרהונדערט האָט די געזעלשאַפֿט אָנגעהויבען זיך אינטערעסירען מיט יודען און וועגען דער יודענפֿראַגע איז געפֿירט געוואָרען אין דער פֿראַנצויזישער ליטעראַטור אַ הייסע פּאָלעמיק. דער בעריהמטער פֿראַנצויזישער שריפֿטשטעלער וואָלטער, דער טאָן-געבער פֿון יענער עפּאָכע, וועלכער האָט געהאַט געוויסע פּריוואַטע חשבונות מיט איינינגע יודען, איז אַרויסגעטרעטען אין „פֿילאָזאָפֿישען לעקסיקאָן" מיט אַ שאַרפֿען אַרטיקעל געגען גאַנצען יודענטום. אַלס פֿרייזיניגער, האָט וואָלטער נישט געקענט שטעלען זיך אויף דעם שטאַנדפּונקט פֿון די קלעריקאַלען און בעמערקט, אַז ברענגען יודען אויפֿ'ן פֿייער ראַטעט ער נישט, אָבער קעמפּפֿען געגען זיי איז נויטיג, ווייל די היינטיגע יודען זענען נישט מעהר, ווי קרעמער, געלד-פֿרעסער און באַרבאַרען, וואָס טראָגען אין הארצען אַ שנאה צו אַלע פֿעלקער. געגען די אָנפֿאַלען פֿון וואָלטער איז אַרויסגעטרעטען מיט אַ שענער פֿערטיידיגונג פֿון דער יודישער אומה דער געבילדעטער ספֿרדי פֿון באָרדאָ יצחק פּינטאָ, וועלכער האָט געוואוינט אין האָלאַנד און איז בעריהמט געוואָרען מיט זיין ווערק „וועגען לוקסוס". „וואָלטער — האָט פּינטאָ געשריבען אין ווערק — וויל נישט זעהן די יודען אויף די שייטערהויפֿענס; אָבער צי איז דען די פֿעדער ווייניגער שעדליך, איידער די ווירקונג פֿון פֿייער? די ווירקונג פֿון דער פֿעדער איז נאָך שעדליכער דערמיט, וואָס זי געהט איבער צו די שפּעטערדיגע דורות. און וואָס קען מען ערוואַרטען פֿאַר דער דאָזיגער אומגליקליכער נאַציע פֿון דעם ווילדען און פֿינסטערען המון, ווען אפילו דער גרעסטער געניע פֿון אונזער עפּאָכע האַלט זיך ביי אַזעלכע באַרבאַרישע פֿאָראורטיילען?" זיין אַפּאָלאָגיע האָט פּינטאָ פֿערענדיגט מיט פֿאָלגענדע ווערטער, וועלכע וואָלטער אַליין האָט אַמאָל געזאָגט אין אַנ'אַנדער אָרט, איידער ער איז געוואָרען אַ געגנער פֿון יודען: „זאָלען די קריסטען אויפֿהערען רודפֿ'ן און האַסען יענע, וואָס זענען אַלס מענשען — אונזערע ברידער, און אַלס יודען — אונזערע פֿאָטערס!" דער ענטפֿער פֿון פּינטאָ האָט אַרויסגערופֿען אין דער ליטעראַטור און אין דער געזעלשאַפֿט אַ שטאַרקען מיטגעפֿיהל. וואָלטער אַליין האָט אין אַ בריעף צו פּינטאָ געמוזט זיך מודה זיין, אַז אין זיינע מיינונגען וועגען יודען איז ער בעגאַנגען אַ פֿעהלער און אַז ער איז געווען אומגערעכט. ווען ער האָט בעשולדיגט אַ גאַנצע נאַציע צוליעב די חסרונות פֿון איינצעלנע יודען. פּינטאָ'ס

שענער ענטפער דעם פראנצויזישען פילאזאף האט אבער געהאט איין גרויסען פעהלער: ער האט איינגעטהיילט די יודישע נאציע אויף צוויי טהיילען: ספרדים און אשכנזים. די ערשטע זענען די סמעטענע פון פאלק, שטאמען פון א אלטען יודישען שבט און זענען די יודישע אריסטאקראטיע; מיט זייער הלבשה, מיט זייערע מאנירען און ערציהונג אונטערשיידען זיי זיך שטארק פון די אשכנזים, מיט וועלכע זיי זענען זיך זעלטען אפילו מתחתן. און אין דער צייט, ווען די אשכנזים, אלס א „נידעריגערע ראסע", פערדינען א טהייל פון די פארוואורפען, וואס מען מאכט זיי, זענען די פארטוגעזישע יודען ריין פון יעדען חטא, ווייל זיי זענען לויט זייער האלטען זיך און קולטור עכטע איירא פעער, וועלכע אסימילירען זיך אומעטום מיט דער בעפעלקערונג, צווישען וועלכער זיי וואוינען. דער דאזיגער שטאנדפונקט, לויט וועלכען די ספרדישע יודען זענען דער אויסגעוועהלטער טהייל פון פאלק און שטעהען פיעל העכער פון די „ארימע" פוילישדייטשע יודען, איז אויף א לאנגע צייט שפעטער געבליבען פערשפרייט צווישען דער פראגרעסיווער קריסטליכער בעפעלקערונג, וואס האט וועגען יודען וועניג געוואוסט און באמת געגלויבט, אז די אלע מיאוס'ע חסרונות, וואס מען זעהט אין יודען, געהערען נאר צו די אשכנזים, וועלכע האלטען זיך מיט א זעלטענער עקשנות ביי זייער „אלטער" יודישקייט. איבעריגענס, איז שפעטער אין יאהר 1769 פערעפענטליכט געווארען א גרויס אנאנים ווערק, „אבריעף פון איייניגע פארטוגעזישע און דייטשע יודען צום הערן וואלטער", און דא איז שוין פערטיידיגט געווארען די גאנצע יודישע נאציע. וואלטער אליין האט אויף די עלטערע יאהרען אנגעשריבען א ארטיקעל וועגען דעם בוך און מודה געווען, אז יודען פערדינען אכטונג פאר זייער גייסטיגער העלדישקייט און פאר יענע אונגעוועהנליכע ליידען, וואס זיי האבען אריבערגעטראגען אין פערלויף פון טויזענדער יאהרען.

צעהנטעס קאַפּיטעל.

מענדעלסאָן און זײַן עפּאָכע.

אין יאָהר 1743 איז פון שטעדטעל דעסוי געקומען קײַן בערלין, דער גײַסטיגער צענטר פון דײַטשלאַנד, אַ אָרים יודיש יונגעל, וואָס איז שטיל געגאַנגען זוכען תורה און חכמה, און אָט דעם אָרימען יונגעל איז בעשערט געווען צו לעגען אַ פונדאַמענט פאַר דער קולטורעלער בעניַיאונג פון דער יודישער אומה. דאָס איז געווען דער קינפטיגער בעריהמטער פילאָזאָף משה מענדעלסאָן!

קומענדיג קײַן בערלין איז בן־מנחם אַלט געווען 14 יאָהר (געבוירען איז ער געוואָרען דעם 6־ען סעפּטעמבער 1729), און אין דער גרויסער שטאָדט האָט ער נאָר אײַן פערמעגען מיטגעבראַכט מיט זיך: זײַן ביטעל קענטעניש אין תורה און תלמוד, וואָס ער האָט בעקומען פון זײַן פאָטער, אַ סופר סת״ם, און זײַן שטאַרקען רצון ווײַטער צו לערנען און זיך צו פערפאָלקאָמען. ער האָט אָנגעקלאַפּט אין דער טהיר פון זײַן בן־עיר, דעם בערלינער רב ר׳ דוב פרענקעל, וועלכער האָט פריהער געוואוינט אין דעסוי און דאָרט געלערענט תלמוד מיט׳ן סופר׳ס פעהיגען יונגעל. ר׳ דוב פרענקעל האָט זײַן געוועזענעם תלמיד פרײַנדליך אויפגענומען און דער קומענדיגער דענקער האָט זיך גענומען צום לערנען מיט אַ אונגעווענליכען ברען. געלעבט האָט דער פיערצעהן־יאָהריגער מענדעלסאָן, נאַטירליך, אין דחקות און נויט און געוואוינט ערגעץ אין אַ קעלער־שטוב; געלערנט האָט ער אָבער פלײַסיג, און פון דער אונאויפהערליכער אָנשטרענגונג, ווי פונ׳ם זיצען שטענדיג אויף איין אָרט, האָט ער אַפּשר בעקומען אַ הויקער.

אויסער די תלמוד'ישע למודים, האט מענדעלסאָן געשמאק גע־לערענט אויך דעם „מורה נבוכים", וועלכער האט איהם געעפענט די אויגען און ארויסגערופען ביי איהם אַ אינטערעס צו דער פילאָזאָפיע, און שפעטער, ווען איהם האט אָנגעהויבען ציהען צו פאָזיטיווער וויסענשאַפט און צו ברייטע אידעאלען, האט ער אָנגעהויבען לערנען די דייטשע שפראַך אלס אַ מיטעל, צו בעקענען זיך מיט דער אויסער־ליכער ברייטער וועלט. געטאָן האט ער דאָס בסוד סודות, ווייל אין יענער צייט איז אַזא זאך געמעכנט גערעכענט געוואָרען ביי יודען פאר אפיקורסות. נאָר אין גיכען האט איהם דער גורל צונויפגעפיהרט מיט אייניגע מענ־שען, וועלכע האבען איהם ארויסגעוויזען אַ שטאַרקע שטיצע אויף זיין שווע־רען וועג. אין בערלין האט דעמאלט געוואוינט ישראל זאַמאָשץ, אַ פוילישער געבילדעטער און בעגאַבטער יונגער מאַן, וועלכער האט ביי זיך אין דערהיים געליטען רדיפות פאר זיין נייגונג צו וויסענשאַפט און פילאָזאָפיע. דער דאָזיגער זאַמאָשץ האט מענדעלסאָנען בעקענט מיט דער עלעמענטאַרער מאַטעמאַטיק. אַ צווייטער בעקאַנטער, דער דאָקטאָר אברהם קיש פון פראַג, האט מענדעלסאָנען געלערנט לאַטייניש און אין גיכען איז ער שוין אימשטאַנד געווען צו לייענען אויף לאַטיין דאָס ווערק פון ענגלישען פילאָזאָף לוק „אַ עקספערימענט וועגען דעם מענש־ליכען פערשטאַנד". דער יונגער דאָקטאָר אהרן גאָמפערץ האט מענדעלסאָנען אריינגעפיהרט אין די אוצרות פון דער שענער ליטעראַ־טור און איהם בעקאַנט געמאַכט מיט די נייע שפראַכען. אין גיכען האט מענדעלסאָן שוין געהאט ערוואָרבען אַזעלכע גרויסע ידיעות, אַז דער רייכער בערלינער פאַבריקאַנט בערנאַרד האט איהם צוגענומען פאר אַ ערציהער פון זיינע קינדער. אין עטליכע יאָהר אַרום איז ער געוואָ־רען בוכהאַלטער אין דער קאַנטאָר פון דעמזעלביגען פאַבריקאַנט און נאָך שפעטער איז ער געוואָרען אַ שותף אין דער דאָזיגער פירמע. מענדעלסאָן איז איצט מאַטעריעליש שוין געווען פערזיכערט און געקענט רוהיג זיך אָבגעבען מיט זיין וויסענשאַפטליכער אַרבייט. אין די פרייע צייטען האט ער זיך פערטיעפט אין דער פילאָזאָפיע, זיך בעקענט מיט די ווערק פון די גרעסטע דענקער און אַליין אויך געשאַפען און געשריבען.

אין 1754 האט דער דאָקטאָר גאָמפערץ בעקענט מענדעלסאָנען מיט דעם גרויסען דייטשען שריפטשטעלער לעסינג און דעם אָנהויב פון דער דאָזיגער בעקאַנטשאַפט קען מען רעכענען פאר אַ היסטאָרישען

מאמענט. דא האבען אויסגעשטרעקט די הענד איינער דעם צווייטע פארשטעהער פון צוויי בעזונדערע נאציעס, פון צוויי בעזונדערע וועלטען, וועלכע האבען זיך פעראייניגט אויפ'ן באדען פון אלגעמיינע מענשליכע אינטערעסען, און די דאזיגע בעגעגעניש איז געוועזען ווי א סימבאל פון דער אלגעמיינער בעפרייאונגס-בעוועגונג, וועלכע האט געדארפט זיך אנהויבען סיי אין דער קריסטליכער, סיי אין דער יודי-שער וועלט.

לעסינג, א זוהן פון א לוטעראנישען גלח, איז געוועזען א אמת'ער דעמאקראט און ליעב געהאט אלע געפאלענע, געדריקטע און גע'רודפ'טע. הארציג צוגעבונדען צו די ארימע דייטשע מאסען, האט ער ליעב געהאט אויך די גע'רודפ'טע יודען און נאך אין איינער פון זיינע ערשטע דרא-מען, „די יודען", האט ער ארויסגעשטעלט א טיפ פון א איידעלען און אידעאלען יודען, וואס פערשטעהט די גרויסע עולה, וועלכע די קריסטליכע וועלט בעגעהט געגען יודישען פאלק, און איז דאך מוחל די קריסטען. אלס אמת'ער פרייער מענש, וואס האט ליעב די פריי-הייט נישט בלויז מיט'ן שכל, נאר מיט זיין גאנצען וועזען, איז לעסינג געוועזען א גרויסע מאראלישע פערזענליכקייט, א מענש, וואס האט מיט זיך געטראגען נייע אידעאלען און זיך געשטעלט פאר זיין לעבענס-אויפגאבע צו בעפרייען דאס דייטשע פאלק פון די אלע פאר-אורטיילען און נארישע סאפיזמען, וואס בינדען דעם לעבעדיגען מענש-ליכען גייסט און דערשטיקען זיין פרייהייטס-געפיהל. אין מענדעלסאנען האט לעסינג געפונען די פערקערפערונג פון יענעם אידעאלען יודען, וועלכען ער האט ארויסגעפיהרט אין זיין דראמע, און ער האט איהם א נאמען געגעבען „דער צווייטער שפינאזא אהן די טעותים פון ערשטען". איהם איז געפעלען געווארען אין מענדעלסאנען זיין שטילער גאסט, זיין זוכען דעם אמת, זיין מאראלישע געוויכט און אויך דאס, וואס ער איז א זוהן פון א גע'רודפ'טער נאציע. מענדעל-סאן וויעדער איז נתפעל געווארען פון לעסינג'סברייטער בילדונג, פון זיין פרייען גייסט און עסטעטישען געשמאק. די דאזיגע פריינדשאפט איז געוועזען זעהר נוצליך און פרוכטבאר פאר ביידע. מענדעלסאן האט גע-ווירקט אויף לעסינגען מיט זיין מאראלישער כערזענליכקייט, מיט זיינע פילאזאפישע און עטישע ידיעות, און לעסינג האט איהם אריינגעפיהרט אין דעם קרייז פון זיינע געבילדעטע פריינד און איהם אויך געקרוינט פאר א שריפטשטעלער. ווען מענדעלסאן האט איינמאל איהם געגעבען

איבערצוקוקען זיין כתב־יד מיט'ן טיטול „פילאזאפישע געשפרעכען", האט לעסינג אהן דער ידיעה פון זיין פריינד אבגעדרוקט דאס דאזיגע ווערק און דערמיט אריינגעפיהרט דעם שטילען און עניוות'דיגען מענדעלסאן אין דער ליטעראַרישער וועלט. די „פילאזאפישע געשפרעכען" זענען געפעלען געווארען דעם פובליקום דורך זייער שענער שפראך און קלארען סטיל און מענדעלסאן איז געווארען פאפולער.

אין עטליכע יאהר ארום האט מענדעלסאן אבגעהאלטען נאך א גרויסען נצחון: די בערלינער אקאדעמיע האט בעשטימט א פרעמיע פאר א ווערק, וואס וועט ענטפערן אויף דער פראגע: צי קענען פילאזאפישע רעגעלען ערקלערט ווערן דורך מאטעמאטישע כללים. אין דעם קאנקורס האבען זיך בעטייליגט פיעל דייטשע בעריהמטע געלעהרטע, צווישען זיי אויך דער גרויסער פילאזאף קאנט. מענדעלסאן האט אויך זיך גענומען, מיט אביסעל שרעק און שעמעוודיגקייט, צו דער ארבייט און זיין ווערק האט בעקומען די פרעמיע, ווערענד קאנט'ם ווערק האט נאר זוכה געווען צו א גוטער רעצענזיע (1763). דאס האט צוגעגעבען מוט דעם יונגען פילאזאף און אין גיכען איז ערשיענען מענדעלסאנס בעריהמט ווערק „פעדאן", אין דער פארם פון געשפרעכען צווישען פילאזאף סאקראט מיט זיינע שילער וועגען דער פראגע פון השארת הנפש. דאס ווערק האט איצט שוין נישט קיין ליטעראַרישען ווערט, אבער אין יענער צייט האט „פעדאן" געמאכט א געוואלדיגען רושם. דער הארציגער טאן, די טיפע אינערליכע איבערצייגונג, אז די מענשליכע נשמה קען נישט פערשוואונדען ווערן נאכ'ן טויט, די קלארע און שענע שפראך פון דעם בוך — דאס אלץ האט מענדעלסאנס ווערק בעריהמט און בעליעבט געמאכט. דאס ווערק פלעגט מען לייענען און נאך אמאל איבערלייענען אין אלע קרייזען פון דער געזעלשאפט, דאס איבערזעצט אויף פערשידענע שפראכען און דער אויטאר איז געווארען א מפורסם. מענדעלסאנ'ען האט מען אויעקגעשטעלט אין דער רייהע פון די בעסטע דייטשע שריפטשטעלער און איהם געקרוינט מיט'ן נאמען „דער צווייטער סאקראט".

אין גיכען האט מענדעלסאן, א דאנק לעסינגס השפעה, ערווארבען אויך א פיינעם געשמאק אין דער שענער ליטעראטור און אנגעשריבען א רייהע ארטיקלען וועגען דער ליטעראַרישער קריטיק. ער האט זיך זאגאר ערלויבט אין א פערשטעלטער פארם צו קריטיקירען די געדיכטען פון „קעניג־פילאזאף" פרידריך II, וועלכער האט קיין פאעטישען

טאַלענט נישט געהאַט און איז געווען נישט מעהר, ווי אַ לייִדענ־שאַפטליכער גראַמען־מאַכער. אין הויף האָט מען מענדעלסאָנ׳ען גע׳מסר׳ט און מען האָט איהם אַרויסגערופען אויף אַ ערקלערונג. צום גליק האָט מען דאָרט זיך בּענוגענט מיט זיין ערקלערונג און נאָר אָבּגעשטעלט דעם זשורנאַל, וואו ס׳איז געדרוקט געווען מענדעלסאָנס רעצענזיע אויף דעם קעניגס שאַפונגען. אין די ליטעראַרישע קרייזען פון דייטשלאַנד איז מענ־דעלסאָנס נאָמען געוואָרען אַלץ מעהר און מעהר בּעוואוסט. די גרעסטע מענער פון יענער צייט האָבּען געזוכט זיין בּעקאַנטשאַפט, זיין הויז איז געוואָרען אַ צענטר פאַר די געבּילדעטסטע מענשען פון בּערלין און דאָרט פלעגען אָפט פאָרקומען לעבּהאַפטע געשפּרעכען און דיס־פּוטען וועגען הויכע פילאָזאָפישע און עסטעטישע פּראָבּלעמען. אין דערזעלבּער צייט איז דער מענש, וואָס איז געשטאַנען אין צענטר פון דעמאָלטיגען גייסטיגען לעבען, אַלץ פערבּליבּען ד׳ער זוהן פון דער פערהאַסטער נאַציע, און מיט גרויס מיה האָט זיך איינגעגעבּען אויס־צופועל׳ן בּיים קעניג פרידריך פאַר מענדעלסאָנ׳ען אַ פּריווילעגיע פון אַ „שוץ־יוד“, ד. ה. דאָס רעכט צו וואוינען אין בּערלין. ווען עס איז שוין פערעפענטליכט געוואָרען מענדעלסאָנס „פעדאָן“ און ער איז גע־וואָרען אַזוי בּעריהמט אין דער וועלט, אַז די בּערלינער אַקאַדעמיע האָט געוואָלט אַריינגעהמען דעם אויטאָר פון „פעדאָן“ אין דער צאָהל פון איהרע מיטגלידער, האָט דער קעניג פרידריך נישט מסכים געווען דערויף און אויסגעשטראָכען מענדעלסאָנס נאָמען פון דער ליסטע קאַנדידאַטען, צווישען וועלכע עס איז אויך געווען די רוסישע קייזערין יעקאַטערינאַ די צווייטע. מענדעלסאָנען האָט מען אויך אויף דער גאַס דערמאָנט, אַז ער איז אַ יוד, און איהם קיין מנוחה נישט פערגונען. „איך שפּאַציר אַמאָל מיט מיין פרוי און קינדער. — דערצעהלט ער — פּאַפּאַ! — פרעגט דאָס נאַאיווע קינד — וואָס שרייט אונז דאָרט נאָך יענער שילער? פאַרוואָס וואַרפען זיי אויף אונז שטיינער? וואָס האָבּען מיר זיי אַזוינס געטאָן? — יאָ, טייערער פּאַפּאַ! — זאָגט אַ צווייט קינד —: זיי יאָגען אונז שטענדיג נאָך אויף די גאַסען און שרייען אויף אונז: יודע, יודע! איז דען אַ חרפה צו זיין אַ יוד און וואָס שטערט דאָס זיי? אך! איך לאָז אַראָבּ די אויגען און זיפץ שטיל: מענשען, מענשען! צו וואָס איהר זענט ענדליך געקומען!“

האָט אָבּער מענדעלסאָן געטויטיגט זיך, אַז מען זאָל איהם דערמאָ־נען, דאָס ער איז אַ יוד? ווען מען האָט זיך משתדל געווען פאַר׳ן

קעניג, אז ער זאל מענדעלסאָנען ארויסגעבען א פריווילעגיע צו וואוינען אין בערלין, האט איינער פון די הויף-וויצלינגען, דער פראנצויזישער מארקיז ד'ארזשאן, אנגעשריבען אויף מענדעלסאָנ'ס ביטע צום קעניג: „דער פילאָזאָף און שלעכטער קאטוליק (דער מארקיז) בעט דעם פילאָזאָף און שלעכטען פראָטעסטאנט (פרידריך), אז ער זאל געבען א פריווילעגיע דעם פילאָזאָף און שלעכטען יוד (מענדעלסאָן)". דאָס איז אָבער געווען נישט מעהר, ווי א וויץ, אין גייסט פון די שארפזיניגע בדחנים פון יענער צייט. אין דער אמת'ען האט מענדעלסאָן נישט פערדיענט דעם טיטול „שלעכטער יוד" און אין דער צייט, ווען ער האט זיך געדרעהט אין די קריסטליכע קרייזען, געשריבען אויף פילאָזאָפישע טעמען און אויסערליך מיט קיין זאך זיך נישט אונטערשיידעט פון א קריסט, איז ער אין דערהיים פערבליבען א כשר'ער יוד, וואָס פיהרט א יודיש הויז אין פולען זין פון ווארט און איז מדקדק אין דער קלענסטער מצוה. ער האט קיינמאל נישט פערגעסען, אז ער איז א זוהן פון דעם יודישען פאָלק, איז אין הארצען שטענדיג געווען א אמת'ער רעליגיעזער יוד, זאָגאר א שטרענגער אָרטאָדאָקס. עס איז אָבער זעהר מעגליך, אז מענדעלסאָן וואָלט נישט געוואָרען דאָס, וואָס ער איז געווען פאר יודען, ווען נישט די אומשטענדען אליין זאָלען איהם געצווינגען דערצו. ער איז בטבע געווען א רוהיגער, שטילער מענש, וואָס איז נישט געווען גערופען צו זיין א רעפאָרמאטאָר און אוועקלעגען א יסוד פאר נייע אידעאַלען. ער וואָלט געקענט אָבלעבען אלע זיינע יאָהרען און אפילו נישט פרובען פאָרמולירען פאר זיך אליין זיין בעציהונג צום יודענטום. פאר דער וועלט איז ער טאקע די ערשטע צייט געווען נאר א פילאָזאָף, א שטילער פרעדיגער פון מענשען-ליעבע, וואָס די אינטערעסען פון זיין פאָלק גערהען איהם נישט אָן, פונקט ווי עס גערהט איהם אויך נישט אָן דאָס קריסטענטום. איהם איז אָבער בעשערט געווען צו שפּיעלען א גרויסע היסטאָרישע ראָליע און באלד איז געקומען א צופאל, וואָס האט מיט געוואלט ארויסגעשלעפּט מענדעלסאָנען פון זיין רוהיגקייט און שטילקייט און איהם אוועקגעשטעלט אויפ'ן קאמפּפ'ס-פּלאַץ.

דורך לעסינג'ען האט זיך מיט מענדעלסאָנ'ען בעקאנט דער בעוואוסטער שריפטשטעלער, לאפאטער, דער ערפינדער פון „חכמת הפרצוף", ד. ה. פון דער לעהרע, ווי אזוי צו דערקענען די אייגענשאפטען פון א מענשען דורך די שטריכען פון זיין געזיכט. ווי פיעל

אנדערע קריסטען, איז אויך לאפאטער געוועזען ענטציקט פון מענדעלסאנס פערזענליכקייט און לויט די שטריכען פון זיין געזיכט האט ער אין איהם ענטדעקט „סאקראטעס'עס נשמה". די דאזיגע שענע נשמה האט לאפאטער זעהר געוואלט אריבערציהען צום קריסטענטום. אין יאהר 1769 האט לאפאטער ארויסגעגעבען אין א דייטשער איבערזעצונג א בוך פון זשענעווער פראפעסאר בינעט וועגען אמת פון קריסטענטום און צו דער איבערזעצונג האט לאפאטער אנגעשריבען א הייסע פאררעדע, אין וועלכער ער האט זיך געווענדעט צו מענדעלסאנען מיט א פארשלאג, וואס האט געקלונגען, ווי א פראוואקאציע: „אדער עפענטליך אפלייקענען די ראיות פון דעם בוך, אדער, אויב ער וועט זיי אנערקענען פאר ריכטיג, טאן דאס, וואס עס פאדערן די חכמה, ליעבע, אמת און עהרע, און וואס עס וואלט געטאן סאקראטעס, ווען ער זאל אנערקענען די בעווייזען פון דעם בוך פאר ריכטיגע" — דאס הייסט: שמד'ן זיך. עס איז שווער צו זאגען, אז לאפאטער זאל האבען בכיון געוואלט אונטערשטעלען א פוס מענדעלסאנען, נאר ווי עס זאל נישט זיין, דערווייל איז מענדעלסאן אוועקגעשטעלט געווארען אין זעהר א קריטישער לאגע. נישט ענטפערן אויף דער פראגע, וואס לאפאטער האט איהם אוועקגעשטעלט, האט ער נישט געקענט, ווייל אנדערע וואלטען דאס גערעכענט פאר קליינמוט און פחדנות פון זיין זייט. יא ענטפערן איז אויך געוועזען שווער, ווייל רעדענדיג וועגען יודענטום איז אונמעגליך נישט אנצוריהרען דאס קריסטענטום און ארויסזאגען וועגען דעם עטליכע פרייע ווערטער, וואס האבען געדארפט אויפרייצען די פרומע קריסטען. מען האט געדארפט האבען גענוג טאקט און פערשטאנד, אז מען זאל קענען זיך ארויסדרעהען פון אזא לאגע און, רעדענדיג אלס איבערצייגטער יוד גאנץ אפענהערציג וועגען דער קריסטליכער רעליגיע, דאך נישט בעליידיגען די רעליגיעזע געפיהלען פון די קריסטען. מענדעלסאן האט אזא טאקט בעוויזען אין א גרויסער מאס. זיין ענטפער אויף דעם ארויסרוף פון לאפאטער איז אנגעשריבען זעהר פארזיכטיג, אבער דאך מיט געפיהל פון הויכער זעלבסטווירדע. מענדעלסאן האט ערקלערט, אז ער צווייפעלט נישט אין דער געטליכקייט פון דער יודישער תורה און איז שטענדיג געוועזען און וועט פערבלייבען א טרייער יוד. „איך וועל נישט לייקענען — שרייבט ער, — אז איך האב געפונען אין מיין רעליגיע אייניגע שלעכטע מנהגים, וואס פערשווארצען ליידער איהר שיין — פונקט ווי עס ווערן מיט דער צייט

צוגעטשעפּעט פֿרעמדע עלעמענטען צו יעדער אַנדערער רעליגיע, — אָבער אינ'ם עצם יסוד פֿון מיין רעליגיע בין איך אויף אַזוי פֿיעל זיכער לויט בעווייזען, וואָס קענען נישט אָבגעלייקענט ווערן, אַז איך שווער ביי גאָט, דאָס איך וועל נישט אויפֿהערען צו האַלטען זיך ביי דעם יסוד, כל זמן איך וועל ביי מיין נשמה בלייבען". וואָס אָנבעלאַנגט דעם קריסטענטום, האָט מענדעלסאָן פֿאָרזיכטיג דערמאָנט, אַז ער קען נישט אָנערקענען אַזאַ רעליגיע, וואָס דער גרינדער פֿון איהר האָט זיך ערקלערט פֿאַר אַ גאָט. קריסטענטום אין אַלגעמיין האַלט ער פֿאַר אַ טעות, נאָר צוליעב פֿערשידענע סיבות קען ער וועגען דעם נישט מאַריך זיין.

מענדעלסאָנ'ס טאַקטישער און פֿאָרזיכטיגער ענטפֿער, פֿאַר וועלכען ער וואָלט דאָך אין אַ אַנדער צייט אויפֿ'ן פֿייער געבּרענט געוואָרען, האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק. די פֿריינינגע קריסטען האָבען זיך זעהר געפֿרעהט, וואָס עס האָט זיך געפֿונען אַ מענש, וועלכער האָט אַרויסגעזאָגט אַ פֿריי וואָרט וועגען קריסטענטום. פּראָפֿ. בּינעט אַליין האָט געגעבען מענדעלסאָנען רעכט און אויסגעדריקט זיין בעדויערן, וואָס לאַפֿאַטער האָט אומזיסט איהם אַוועקגעשטעלט אין אַ אונאַנגענעהמער לאַגע; אויך לאַפֿאַטער איז געווען געצוואונגען צו בעטען אין אַ אָפֿענעם בּריעף ענטשולדיגונג ביי מענדעלסאָנען פֿאַר די אונאַנגענעהמליכקייטען, וואָס ער האָט איהם פֿערשאַפֿט; דער גאַנצער אינצידענט האָט אַרויסגערופֿען אַ גרויסען אינטערעס נישט בלויז אין בערלין, נאָר אויך אין אַנדערע שטעדט פֿון אייראָפּאַ. עס האָבען אויך נישט געפֿעהלט קיין פּאַסקווילען און בייזע אַרטיקלען פֿון קריסטען, וואָס זענען געווען אויפֿגעבראַכט אויף דער חוצפּה פֿונ'ם יוד מענדעלסאָן, אָבער אין אַלגעמיין האָט עס אויסגעזעהן, אַז דאָס יודענטום האָט דאָ אָבגעהאַלטען אַ נצחון.

נאָך מעהר בעדייטונג האָט געהאַט דער דאָזיגער אינצידענט פֿאַר מענדעלסאָנען אַליין. ער האָט זיך איבערצייגט, אַז עס איז געקומען די צייט איבערצוגעהן פֿון די אַלגעמיין-פֿילאָזאָפֿישע פֿראַגען צו ערקלערען די יסודות פֿון יודענטום, פֿון וועלכען זאָגאַר די געבילדעטע קריסטען האָבען נישט געהאַט קיין ריכטיגען בעגריף. נאָך וויכטיגער איז געווען אין זיינע אויגען דער געדאַנק צו טאָן עפּעס, אום אויפֿצוהויבען דעם קולטורעלען צושטאַנד פֿון זיינע אייגענע ברידער, און מענדעלסאָן האָט זיך גענומען צו אַ פּלאַן, וואָס האָט אין פֿלוג אויסגעזעהן

נישט בעדייטענד, וועלכער האָט אָבער געהאַט אונגעהויערע רעזולטאַטען פאַר דער קינפטיגער קולטורעלער אויפלעבונג פון די יודען אין דייטשלאַנד און אין אַנדערע לענדער: — ער האָט זיך גענומען איבערזעצען די ביבעל אויף אַ ריינער דייטשער שפּראַך, שטרענג לויט דעם גייסט און ריכטיגען פּשט פון אָריגינאַל, און דערנאָך האָט ער צום טעקסט פון דעם איבערזעצונג צוגעגעבען אַ פּירוש אויף העברעאיש („ביאור"), וואָס איז געווען געגרינדעט אויף דעם גראַמאַטישען און לאָגישען פּשט פון די ווערטער און וואָס האָט בעדאַרפט אומקעהרען די ביבעל צו איהר פריהעדיגער ריינקייט, אָהן די פערדרעהטע פּשטים, אָהן די אַלע נאַרישע און פאַלשע טייטשען, צו וועלכע די יודען זענען ביז אַהער צוגעוועהנט געווען. מענדעלסאָן האָט אויסגערעכענט, אַז מיט דער דאָזיגער רעפאָרם וועט ער פיעל אויפטאָן אויך פאַר דער קולטור בכלל, — וואָס ס'איז אויך ווירקליך געשעהען. אין דער אַרבייט פון „ביאור" האָבען מענדעלסאָנ'ען מיטגעהאָלפען: שלמה דובנאָ, אַ געבוירענער פון פּוילען, אַ קענער פון דער יודישער גראַמאַטיק; דער בעוואוסטער שריפטשטעלער נפתלי הירץ וויזעל; דער לעהרער הערץ האָמבערג און אהרן יאַראָסלאַוו. אַ דאַנק זייער מיטווירקונג איז די אַרבייט אַוועק זעהר פלייסיג, אַזוי אַז אין יאָהר 1783 אין שוין געווען פערענדיגט די איבערזעצונג פון אַלע 5 חומשים (געווען געדרוקט אויף דייטש, נאָר מיט יודישע אותיות), צוזאַמען מיט דעם פּירוש צו דער איבערזעצונג אויף העברעאיש.

אַז מענדעלסאָן האָט זיך נישט גענאַרט אין רעכנונג, האָט געוויזען דער ערשטער טייל פון זיין ביבעל, וואָס איז ערשינען אין יאָהר 1778. עס איז שווער זיך פאָרצושטעלען, וואָס פאַר אַ אויפרעגונג ער האָט אַרויסגערופען אין דער יודישער געזעלשאַפט; די ליעבהאָבער פון בילדונג האָבען אין „מענדעלסאָנ'ס תורה" געזעהן אַ שטאַרק מיטעל אומצוקעהרען זיך צום ריכטיגען פּשט פון דער ביבעל, וואָס איז שטאַרק פערדונקעלט געוואָרען אין דער עפּאָכע פון רבנ'יזם, אָבצוזיינען די העברעאישע שפּראַך, וואָס איז שרעקליך צוקאַליעטשעט און פערדאָרבען געוואָרען דורך דעם ווילדען סטיל פון די רבנים, און, ענדליך, אויך אַ מיטעל פאַר די יודישע יונגע לייט, וואָס קענען קיין זאַך נישט אויסער דעם תלמוד, אויסצולערנען זיך דורך דער איבערזעצונג די דייטשע שפּראַך. אויף מענדעלסאָנ'ס איבערזעצונג זענען אָנגעקומען בעשטעלונגען פון אַלע שטעדט פון דייטשלאַנד, האָלאַנד,

ענגלאנד, פראנקרייך, פוילען, בעזונדערס פון ווילנא, וואס איז שוין צו יענער צייט געוועזען א האלב-פרייע שטאדט. קריסטען זאגאר האבען זיך אבאנירט אויף דער נייער ביבעל-אויסגאבע, צווישען זיי אויך מלכים; דערפאר האט „מענדעלסאָנ'ס תורה" אבער ארויסגערופען א גרויסען צארן אין לאגער פון די אָרטאָדאָקסען, וועלכע האבען אינסטינקטיוו געשפירט, אז פון דער דאזיגער ביבעל-איבערזעצונג הויבט זיך אן א נייע עפאכע, וואס איז א געפאהר פאר'ן אלטען יודענטום. די גרעסטע רבנים פון יענער צייט, ווי: ר' רפאל הכהן פון האמבורג, ר' יחזקאל לאנדוי פון פראג, ר' הירש חריף פון פויזען און ר' פינחס הורוויץ פון פראנקפורט זענען ארויסגעטרעטען געגען דער „דייטשער תורה", וואס האט אויסגעזעהן ביי זיי ווי א חלול הקודש. מענדעלסאָנ'ס איבערזעצונג איז ערקלערט געוואָרען פאר אפיקורסות און די פרומע יודען איז שטרענג פערבאָטען געוואָרען צו בענוצען זיך מיט איהר. אין איינינע ערטער האט מען די תורה מיט'ן ביאור זאגאר גע-ברענט אויפ'ן פייער. ר' רפאל הכהן האט געוואלט זיך סטארען פאר דער מאכט, אז מען זאל די גאנצע אויסגאבע קאָנפיסקירען און פערניכ-טען, נאר ער האט זיך ענטזאגט פון דעם פלאן נאכדעם, ווי דער קעניג פון דענעמארק האט זיך, צווישען אנדערע, אבאָנירט אויף דער איבערזעצונג. פיעל יודישע בחורים האבען אנגעהויבען געהיים „לערנען" די איבערזעצונג מיט דעם ביאור, וואס האט זיי געגעבען א שליסעל צו דער דייטשער שפראך און דערנאך צו דער דייטשער ליטעראטור. עס זענען אויפגעשטאנען אין פערשיעדענע ערטער פיעל קליינע מענדעל-סאָנ'ס: יודישע יונגע לייט, וואס האבען זיך גענומען צו בילדונג און קולטור. נאך דער איבערזעצונג פון דער תורה איז ארויס א איבערזעצונג פון תהלים מיט א גרויסער פאררעדע פון ר' יואל בריל. די איבעריגע ספרים זענען איבערזעצט, פערטייטשט און ארויסגעגעבען געוואָרען דורך מענדעלסאָנ'ס תלמידים.

ווי דעם קאמפף פאר דער אינערליכער אויפלעבונג פון יודענטום, וועלכען מ. האט אנגעהויבען נישט-גערן און איז נאר ארייננגעצויגען גע-וואָרען אין איהם נישט-ווילענדיג, דורך די אומשטענדען, וואס האבען איהם געצוואונגען דערצו, אזוי האט דער דאזיגער שטילער דענקער נישט-ווילענדיג געמוזט ארויסטרעטען אויך אלס קעמפפער געגען דער יודישער רעכטלאזיגקייט און אויך דא ערפילען א וויכטיגע מיסיע. צו יענער צייט האבען די יודען אין עלזאס געוואלט אנגעבען א ביטע צום

פראנצויזישען קעניג וועגען שענקען זיי בירגערליכע רעכטען און זיי האבען זיך געווענדעט צו מענדעלסאנען, אז ער זאל פערפאסען פאר זייערטוועגען די ביטע מיט א לענגערער ערקלערונג. מענדעלסאן, וואס האט געוואלט שטעהן אויסערהאלב יעדען קאמפף, האט ארויפגעלעגט די דאזיגע אויפגאבע אויף זיין פריינד און פערעהרער, דעם פרייסישען ליבעראלען בעאמטען און שריפטשטעלער דאהם. ביי יענעם איז געבוירען געווארען א פלאן ארויסצוטרעטען אין איין וועגס מיט א פערטיידיגונג נישט בלויז פון די עלזאסער יודען, נאר פון גאנצען יודישען פאלק, און ער האט ארויסגעגעבען א גאנץ ווערק „וועגען דער פערבעסערונג פון דער יודישער לאגע". דאס דאזיגע ווערק, אין וועלכען דער אויטאר האט זיך געשטעלט העכער פון יעדען רעליגיעזען שטאנדפונקט און געפאדערט גלייכבערעכטיגונג פאר יודען נאר אין נאמען פון מענשליכען יושר און פאליטישען פערשטאנד, האט ארויסגערופען א גרויסען טומעל אין דער דייטשער געזעלשאפט. עס איז בעשאפען געווארען א גאנצע ליטערארישע פאלעמיק וועגען דעם בוך. אייניגע האבען זיך געפרעהט און בעגריסט דעם אויטאר פאר זיין מוט און פאר זיין פרייער מיינונג וועגען יודען, וואס איז אין יענער צייט נאך ניי געוועזען; אנדערע ווידער זענען ארויסגעטרעטען געגען יודען און דערביי האבען אויך נישט געפעהלט קיין רכילות און שקרים (מ'האט געזאגט, אז דאהם איז איבערגעקויפט געווארען פון די יודען). מענדעלסאן איז די גאנצע צייט געשטאנען פון דערווייטענס, נאר מיט דאהם'ס ווערק איז ער געוועזען נישט אינגאנצען צופרידען. ערשטענס האט דאהם אין זיין בוך מודה געוועזען, אז יודען האבען געוויסע פעהלערען, נאר דאס איז א רעזולטאט פון די רדיפות; מענדעלסאן, וואס האט בעסער געקענט יודען, האט צו אזא שטאנדפונקט נישט געקענט מסכים זיין און יעדענפאלס האט ער נישט געקענט דערלאזען דעם געדאנק, אז יודען שטעהען אין מאראלישער הינזיכט נידעריגער פון די קריסטען. צווייטענס, האט דאהם אין זיין פראיעקט אויסצובעסערן די יודישע לאגע געפאדערט פאר יודען אינערליכע אויטאנאמיע בתנאי, אז די יודישע גייסטליכע און פארשטעהער פון דער געזעלשאפט זאלען האבען די פולע מאכט פון א רעגירונג, און מענדעלסאן, אלס איבערצייגטער אנהענגער פון פאלקאמער רעליגיעזער פרייהייט, האט דאס נישט געקענט דערלאזען. ער האט דעריבער צוגערעדט זיין פריינד און תלמיד ד"ר מארקוס הערץ, אז ער זאל ארויסגעבען אין דייטשער איבערזעצונג

דאס ווערק פון ר' מנשה בן-ישראל „די רעטונג פון יודען“, און צו דער איבערזעצונג האט מענדעלסאן צוגעגעבען א גרויסע איינלייטונג. אין דער איינלייטונג האט מענדעלסאן מיט זיין שטענדיגען קלארען סטיל און לאגישער ארגומענטאציע גרינדליך אבגעווארפען די סיסטעמאטישע בעשולדיגונג, אז יודען זענען פאראזיטען, אז זיי פראדוצירען נישט, נאר לעבען פון יענעמס מיה און ארבייט, אלס פערמיטלער צווישען פראדוצירער און פערברויכער. מענדעלסאן איז געוועזען איבערצייגט, אז די שנאה צו יודען איז נישט מעהר, ווי א רעליגיעזע, און ער האט דעריבער ארויסגעזאגט זיין זיכערהייט, אז ווי נאר דער פרינציפ פון פרייהייט פון געוויסען וועט מנצח זיין, וועט די קריסטליכע וועלט אויפהערען רודפ'ן יודען. אויך ער פאדערט א אינערליכע יודישע אויטאנאמיע, נאר אזוי ווי יודען האבען נישט קיין אנדער מאכט אויסער דעם חרם, טרעט ער היים ארויס געגען דעם דאזיגען מיטעל און דא ווענדעט ער זיך שוין צו די אייגענע, צו יודען אליין, וועלכע ער בעט רחמים, זיך אבצוזאגען פון דער געוועהנהייט צו בעשטראפען און רודפ'ן פאר א פרייען געדאנק. „איהר, ברידער מיינע, האט צו-פיעל געשפירט איבער זיך אליין דעם דרוק פון אונטאלעראנץ. אלע פעלקער פון דער וועלט זענען ביז איצט געוועזען דורכגעדרונגען מיט דעם געדאנק, אז די רעליגיע קען מען איינהיטען דורך גראבער מאכט. און איהר האט, ווארשיינליך, איבערגענומען דעם דאזיגען טעות. א, ברידער מיינע! טוט-זשע איצט נאך דעם ביישפיעל פון ליעבע, ווי איהר האט פריהער נאכגעטאן דעם ביישפיעל פון שנאה! אויב איהר ווילט, אז אנדערע זאלען אייך דולדען און צו-רוה לאזען, זייט-זשע טאלעראנט און גנעדיג פריהער ביי זיך אליין!“

דערווייל איז נאך אבער די דייטשע געזעלשאפט זעהר וייט געוועזען פון מענדעלסאנ'ס אידעאל וועגען פרייהייט פון געוויסען, און ער האט געקענט זיך איבערצייגען, אז נישט בלויז דער רעליגיעזער האס ברענגט צו די יודישע רדיפות. די אגיטאציע געגען יודען אין דער ליטעראטור איז געווארען אלץ שטארקער, יעדעם גוט ווארט פאר יודען האט ארויסגערופען הונדערטער יודענפיינדליכע פאמפלעטען און זידלערייען. דאס האט ארויפגעפיהרט מענדעלסאנען אויפ'ן געדאנק גענויער און ברייטער צו ענטוויקלען אין א גרויס ווערק זיינע מיינונגען וועגען די יסודות פון יודענטום און בעקענען דער קריסטליכער וועלט מיט דער מאראלישער שענקייט פון דער יודישער רעליגיע. ער האט

דאָס געטאָן אין זיין בעסטען ווערק „ירושלים, אָדער וועגען דער רעליגיעזער מאַכט פון יודענטום", וואָס איז אַרויס אין יאָהר 1783.

פון קינדרווייז אָן ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבען האָט מענדעלסאָן זיך געהאַלטען ביי דעם איין געדאַנק, וואָס איז געווען דער יסוד פון זיין גאַנצער וועלט-אַנשויאונג, — וואָס קיין פילאָזאָפיע אין דער וועלט וואָלט איהם נישט געקענט אויסוואָרצלען. מענדעלסאָן האָט נישט בלויז מיט'ן שכל, נאָר מיט'ן גאַנצען האַרצען שטענדיג געגלויבט, אַז עס עקזיסטירט אַ לעבעדיגער גאָט, וואָס גיט השגחה אויף דער וועלט און פיהרט זי, און אַז די מענשליכע נשמה לעבט אייביג און קען נישט פערניכטעט ווערן. נאָר ביי אַזאַ אמונה, ביי אַזעלכע אידעען קען אַ מענש, לויט מענדעלסאָנ'ס מיינונג, געפינען זיין גליק אויף דער און יענער וועלט. ער האָט זיך נישט געקענט פאָרשטעלען אַ קלוג און עהרליך לעבען אָהן דער אמונה אין אַ לעבעדיגען גאָט. „אָהן גאָט, אָהן אַ-העכערע השגחה און אָהן עולם הבא איז די גאַנצע מענשענליבע נישט מעהר, ווי אַ נאַרישע געבוירענע נויגונג, און דאָס זוכען דעם אמת און גערעכטיגקייט שטעהט נישט פיעל העכער פון דער פאַלשקייט". און וויייל מענדעלסאָן איז לויט זיין נאַטור געווען געניגט צו שלום און ליבע, צו אמת און גוטסקייט, האָט ער געגלויבט אין גאָט. ער האָט אויך פעסט געגלויבט, אַז אַ מענש מוז טראָגען אַ רעליגיעזען יאָך אויף זיך, און איז פערציטערט געוואָרען, ווען ער האָט זיך דערמאָנט, אַז עס זענען דאָ מענשען, וואָס אָנערקענען נישט קיין שום רעליגיע. לעבען אָהן אַ רעליגיע הייסט, לויט זיין מיינונג, לעבען אָהן אַ גאָט. די פילאָזאָפיע איז איהם געווען טייער נאָר אויף אַזויפיעל, אויף וויפיעל זי פערשטאַרקט זיינע רעליגיעז-עטישע איבערצייגונגען, זי האָט אָבער פאַר איהם נישט עקזיסטירט אַלס זאַך אָן און פאַר זיך. „די פילאָזאָפיע דאַרף פערגרעסערן מיין גליק מעהר, ווי איך האָב געהאַט אָהן איהר, און די דאָזיגע אויפגאַבע דאַרף זי טריי ערפילען. כל זמן די פילאָזאָפיע וועט זיין מיינע אַ גוטע פריינדין און פריינדליך מיט מיר שמועסען, וועל איך זי נישט פערלאָזען; ווי נאָר אָבער זי וועט אָנהויבען אַרויסווייזען מיר אַ שטאָלץ, קאַלט אָדער צאָרנדיג פנים, וועל איך פון איהר אַוועקגעהן און בעסער געהן שפּילען זיך מיט מיינע קינדער... פון אַלע סיסטעמען קלויב איך שטענדיג אויס יענע, וואָס קען פערגרעסערן מיין גליק און אויסבעסערן מיין לעבען. אַ פילאָזאָפיע, וואָס איז מסוגל אַריינצוברענגען מיך אין אַ טרויער

אָבצוריַיסען מיך פון מייַנע נאָהענטע אָדער פון מיר זעלבסט, אָבצוטויטען אין מיר די געפיהלען פון שענהייַט און גוטס און קאַלט מאַכען מיין הארץ, — אזא פילאָזאָפיע איז נישט מיינע". די דאָזיגע מאָראַלישע און רעליגיעזע בעגריפען זענען נאַטירליכע און וועָרן בעשאַפען צוזאַמען מיט'ן מענשען ביי יעדער קולטורעלער שטופע. זיי זענען נויטיג פאַר'ן מענשען, ווי לופט פאַר'ן אָטעם, זיי זענען אייביג און פינקטליך, ווי מאַטעמאַטישע כללים. דעריבער איז דאָס יודענטום אַזוי טייַער געווען אין זיינע אויגען, ווייַל ער האָט געגלויבט, אַז די יודישע רעליגיע ענטהאַלט אין זיך די דאָזיגע מאָראַלישע יסודות, וואָס זענען נויטיג דעם מענשען, אין זייער גאַנצער רייַנקייַט און אמת'קייַט.

אויף דער דאָזיגער אָנשויאונג, וואָס איז ביי איהם געווען אַ אינערליכע איבערצייַגונג, מעהר ווי אַ לאָגישער געדאַנק, האָט מענדעלסאָן געבויט אויך זיין פאָליטישען סיסטעם. אַלס גרונד פון ווערק „ירושלים" נעהמט מענדעלסאָן יענע פראַגע, וועלכע עס האָט מיט הונדערט יאָהר צוריק שוין בעהאַנדעלט שפינאָזא אין זיין „טעאָלאָגיש-פּאָליטישען טראַקטאַט". אָבער פון דעם אַלגעמיינעם פּרינציפּ פון געוויסענס-פרייַהייַט קומט ער, מענדעלסאָן, צו גאָר אַנ'אַנדער אויספיהר. אויך ער האַלט זיך ביי דער מיינונג, אַז די מלוכה-מאַכט קען נאָר קאָנטראָלירען די מ ע ש י ם פון יחיד, אָבער נישט זיין אינערליכע איבערצייַגונג; די קירך האָט נאָך ווינציגער רעכטען, איידער די מלוכה, און ווען זי נעהמט זיך צו קאָנטראָלירען דאָס געוויסען פון מענשען, איז דאָס אַ געוואַלט-טאַט, אַ פערברעכען, ווייַל איהר זאַך איז נאָר צו לערנען און טרייסטען דעם יחיד. וואָס אָנבעלאַנגט דער יודישער רעליגיע, איז זי בעוואָרענט פון אַזעלכע געוואַלט-טאַטען, ווייַל דאָס יודענטום איז בעצם גרינדליך אַנדערש פון אַלע איבעריגע רעליגיעס.

און דאָ ענטוויקעלט מענדעלסאָן זיינע הויפּט-אידעען וועגען יודענטום. דאָס יודענטום נעהמט-אָן אינגאַנצען דעם פּרינציפּ פון געוויסענס-פרייַהייַט. אין דעם אמת'ען ערשטען יודענטום זענען נישטאָ קיין רעליגיעזע פּרינציפּען און נישט קיין רמזים, וואָס מען זאָל מוזען גלויבען אין זיי און שווערען אויף זיי, אָפּטמאָל פאַלש, געגען דער איבערצייַגונג, (ווי דאָס איז, למשל, דער פאַל מיט'ן קריסטענטום); דאָס יודענטום הייסט נישט ג ל ו י ב ע ן, נאָר ו ו י ס ע ן און פ ע ר ש ט ע ה ן. דאָס איז נישט קיין אמונה, נאָר אַ געזעצגעבונג און איהר ערשטער געבאָט איז נישט „גלויב אָדער גלויב נישט", נאָר „דאָס זאָלסטו

טאָן און דאָס נישט טאָן". די מלוכה און די רעליגיע ווערן אין יודענטום פֿעראייניגט. „די בעציהונג פֿון יחיד צום כלל און זיין בעציהונג צו גאָט האָבען זיך פֿעראייניגט אין איין פּונקט און נישט געקענט ווידערשפּרעכען זיך. דער בעשעפֿער פֿון דער וועלט און איהר מנהיג איז אויך געוועזען דער קעניג פֿון פֿאָלק... די בירגערליכע ענינים האָבען געהאַט אויך אַ פֿאָרם פֿון קדושה און כהונה, די בירגערליכע פֿליכט איז צוזאַמען דערמיט אויך געוועזען אַ גאָטעס־דינסט". לויט'ן יודענטום קען יעדער יחיד טראַכטען און דענקען, ווי ער וויל, און נישט בעטראַכט ווערן. פֿאַר אַ כופר די מאַכט פֿון כלל איבער'ן יחיד הויבט זיך ערשט דאַן אָן, ווען די מחשבה געהט איבער אין אַ מעשה (טאַט), ווען דער יחיד שטערט די אָרדנונג פֿון כלל. נאָכ'ן חורבן פֿון בית המקדש, ווען די יודישע מלוכה־אָרדנונג איז צושטערט געוואָרען, זענען בטל געוואָרען אַלע שטראָפֿען. „די בירגערליכע פֿערבינדונג אין פֿאָלק איז בטל געוואָרען, די רעליגיעזע פֿערברעכענס האָבען אויפֿגעהערט זיין פּאָליטישע פֿערברעכענס, און די אמונה, אַלס אמונה, האָט שוין נישט קיין אַנדער שטראָף, אויסער דער, וואָס דער חוטא (זינדיגער) נעהמט אויף זיך, ווען ער טוט תשובה".

דער תוך פֿון יודענטום בעשטעהט פֿון דריי פּונקטען: 1) רעליגיעזע אמת'ען וועגען גאָט, דעם מנהיג פֿון דער וועלט. אָהן די אמת'ען וואָלט אַ מענש נישט געקענט האָבען קיין קלאָרען בעגריף וועגען וועלט און לעבען; דאָס זענען נישט קיין געבאָטען און קיין רעגעלען, נאָר נאַטירליכע בעגריפֿען פֿון אונזער שכל, וואָס לעבען אין די הערצער פֿון אַלע מענשען אָהן אונטערשיעד פֿון נאַציע; 2) היסטאָרישע אמת'ען, אָדער די לעגענדען וועגען לעבען פֿון די יודישע אָבות, וועגען דער געשיכטע פֿון דער יודישער נאַציע און וועגען גאָט'ס רצון, וואָס האָט זיך אין זיי ענטדעקט; די דאָזיגע מסורה איז נויטיג אַלס היסטאָרישער מאָמענט, וואָס פֿערבינדט און פֿערפֿעסטיגט אַלע מיטגלידער פֿון דעם פֿאָלק; 3) די געזעצען, מנהגים און רעגעלען, וואָס זענען נויטיג צו דערהאַלטען די איינהייט פֿון יודישען פֿאָלק; די דאָזיגע געזעצען שטאַמען אין דער ביבעל נישט פֿון גאָט, אַלס בעשעפֿער פֿון דער וועלט, נאָר פֿון גאָט דעם פֿיהרער און קעניג פֿון דער יודישער אומה און זיי בילדען די אינערליכע קאָנסטיטוציע פֿון פֿאָלק. יעדער יוד האָט דאָס רעכט צו קריטיקירען די אַבסטראַקטע אמת'ען פֿון דער יודישער רעליגיע, אָבער ער

טאָר נישט אָבטרעטען פון איהרע פּראַקטישע געבאָטען. קוים איז ער געבוירען אַ יוד, מוז ער ערפילען אַלע מצוות פון דער יודישער רע־ליגיע. דאָס יודענטום איז אויף אַזאַ אופן דער אידעאַל פון אַ רעליגיע, וואָס האַרמאָנירט פאָלקאָם מיט דער אמת׳ער אידעע פון אַ מלוכה־מאַכט. די יודישע רעליגיע פערדיענט אַלזאָ, אַז זי זאָל געשטיצט ווערן פון דער מלוכה, און מענדעלסאָן פערענדיגט זיין „ירושלים" מיט אַ אויפרוף צו פרייהייט און גלייכהייט: „טרעט ווינציגסטענס אוים אַ וועג פאַר די קינפטיגע דורות צו יענער הויכער מדרגה פון קולטור, צו יענער מענשליכער טאָלעראַנץ, וועגען וועלכער עס זיפצט נאָך איצט אומזיסט דער פערשטאַנד!... ווער עס שטערט נישט די געזעלשאַפטליכע רוה און איז נישט עובר אויף די געזעצען פון זיינע מיט־בירגער — דעם גיט די פרייהייט צו זאָגען דאָס, וואָס ער דענקט, רופען צו גאָט לויט זיין איבערצייגונג אָדער לויט דעם מנהג פון זיינע עלטערן און זוכען די רעטונג פון זיין נשמה דאָרט, וואו ער געפינט זי. זאָל קיינער פון אונזערע מלוכות נישט נעהמען זיך דאָס רעכט צו לייענען אין פרעמדע הערצער, צו משפט׳ן פאַר׳ן געדאַנק... ליעבט דעם אמת, ליעבט דעם שלום!"

„ירושלים" האָט געמאַכט אַ שטאַרקען איינדריק אפילו אויף די געגנער פון „יודישען סאָקראַט". דער גרויסער פילאָזאָף קאַנט האָט וועגען דעם ווערק געשריבען: „איך האַלט דאָס בוך פאַר אַ בשורה־צייכען פון אַ גרויסער רעפאָרם, וואָס דאַרף פאָרקומען נישט בלויז צווישען אייער פאָלק, נאָר אויך צווישען אַנדערע פעלקער. איהר האָט זיך איינ־געגעבען צו פעראייניגען אייער אמונה מיט אַזאַ גרויסער שטופע פון אמת׳ער אינערליכער פרייזיניגקייט, אַז קיינער וואָלט דאָס זיך נישט פאָרשטעלען, און קיין אַנדער רעליגיע וואָלט מיט איהר דערין נישט קענען קאָנקורירען. צוזאַמען דערמיט האָט איהר בעוויזען די נויטיגקייט פון פאָלקאָמער פרייהייט פאַר יעדער רעליגיע אין אַזעלכע קלאָרע און איבערצייגענדע ווערטער, אַז אויך אונזער קירך וועט זיין געצוואונגען אַטראַכטן צו טאָן און בעזייטיגען פון איהר רעליגיע אַלץ, וואָס קען אונטערדריקען דעם מענשליכען יושר, און דאָס וועט פער־אייניגען אַלע מענשען אויף דעם אַלגעמיינעם יסוד פון יעדער רעליגיע".

די יודישע פרייזיניגע זענען געווען צופריעדען מיט דעם ווערק, וואָס האָט געפאָדערט די פרייהייט פון געדאַנק; די יודישע אָרטאָדאָקסען האָבען אָבער אויך געקענט בלייבען צופריעדען, ווייל מענדעלסאָן איז

סוף כל סוף דאָך געווען אַ טרייער יוד, האָט געפאָדערט פון יעדען יוד אָבצוהיטען די יודישע מצוות און געגלויבט אין דער געטליכקייט פון דער תורה און זאָגאַר פון תלמוד. די שפּעטערדיגע קריטיק האָט געפונען פיעל חסרונות אין מענדעלסאָנ'ס ווערק; פיעל מיינונגען זיינע וועגען תוך פון יודענטום זענען שפּעטער אָבגעלייקענט געוואָרען, אָבער יעדענפאַלס זענען די אידעען פון „ירושלים" פאַר יענער צייט געוועזן נייע. און מיט דעם זעלטענעם קלאָרען סטיל פון דעם ווערק, מיט דער איבערליכער איבערצייגונג, וואָס שפּירט זיך אין יעדען וואָרט פון דעם בוך, האָט מענדעלסאָהן געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף דעם גאַנצען געדאַנקענגאַנג פון יענער עפּאָכע.

אַזוי איז מענדעלסאָנ'ס פּאָפּולאַריטעט כסדר געוואַקסען. די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען איז ער געוועזן כמעט דער פּאָפּולערסטער מענש אין גאַנץ דייטשלאַנד. זיין אַלטער גוטער פריינד לעסינג האָט פעראייביגט מענדעלסאָנ'ס פּערזאָן אין דער וואונדערבאַרער דראַמאַ „נתן דער ווייזע", וואו מענדעלסאָהן ווערט געשילדערט אַלס מוסטער פון גוטסקייט, ריינקייט און מענשליכער ליעבע, צו וועלכע עס זענען נאָך נישט דערוואַקסען די קריסטען, די יודישע בעדריקער. דער טויט פון לעסינג'ען (1781) האָט געמאַכט אויף מענדעלסאָנען זעהר אַ טיעפען איינדריק. לעסינג איז געוועזן פאַר מענדעלסאָנען דאָס זעלבע, וואָס ער פאַר לעסינגען: זיין אידעאַל, זיין טרייסט און זיין גלויבען אין דער קינפטיגער מענשהייט. די וועלט האָט פערשטאַנען, ווי זעלטען פריינדליך און פערבונדען עס זענען געוועזן צווישען זיך די דאָזיגע צוויי גרויסע מענשען, און ווען לעסינג איז געשטאָרבען, האָבען זיינע פריינד און קרובים געשיקט מיטליידס-דעפּעשען פריהער פון אַלץ צו זיין פריינד — מענדעלסאָהן. נישט ווינציג יסורים האָט מענדעלסאָנען פערשאַפט די ידיעה, אַז זיין אַלטער פריינד לעסינג איז פאַר'ן טויט געוואָרען אַ אָנהענגער פון שפּינאָזאַ'ס שיטה; דאָס איז פאַר מענדעלסאָנען געוועזן אַ גרויסער קלאַפּ, ווייל קיין זאַך האָט ער אַזוי נישט געהאַסט, ווי שפּינאָזאַ'ס פּאַנטעאיזם, וואָס לייקענט אין דער בעזונדערער עקסיסטענץ פון גאָט, אין דער העכערער השגחה און אין השארת הנפש.

מענדעלסאָהן איז פון דעמאָלט אָן געוואָרען זעהר קפּדנ'יש און נערוועז. אין זיין לעצטען פילאָזאָפישען ווערק „מאָרגענשטונדען" (אַ רייהע לעקציעס, וואָס ער האָט געלייענט פאַר זיינע קינדער און אַ גרופּע צוהערער) איז נאָך דער טאָן רוהיג און געלאַסען, נאָר ווען עס איז

ארוים דאס בוך פון פילאזאף יאקאבי „וועגען דער לעהרע פון שפינאזא, אין בריעף צו מענדעלסאנ׳ען״, איז ער געווארען זעהר צורודערט, ווייל אין דעם ווערק איז אנגעריהרט געווארען זיין פערזענליכקייט. ער האט זיך גענומען שרייבען א ענטפער אויף דעם בוך אונטער׳ן נאמען: „צו לעסינג׳ס פריינד״, און דאס איז געווען זיין לעצט ווערק. נאכ׳ן אבשרייבען דעם ענטפער איז ער זעהר דערנערווירט געווארען און געשטארבען (4 יאנואר, 1786). ער האט איבערגעלאזען נאך זיך א ליכטיגען אנדענקען פון א מענש א דענקער, א גרויסע מאראלישע פערזענליכקייט, וואס האט אין זיין צייט געהאט א גרויסע ווירקונג אויף פיעל קריסטען און אלס יוד געלעגט א פונדאמענט צו דער קולטורעלער אויפלעבונג פון זיין פאלק. זיינע בעגייסטערטע יודישע אנהענגער האבען אויף איהם געשריבען: „ממשה עד משה לא קם כמשה״, ד. ה. פון ר׳ משה מיימון ביז ר׳ משה מענדעלסאן איז נאך אזא מענש נישט געווען. אבער אויך די קריסטליכע וועלט האט געוואוסט, ווי צו שעצען דעם יודישען דענקער. זיין טויט האט געמאכט אין בערלין א גרויסען איינדריק און די אנגעזעהענע שריפטשטעלער פון יענער צייט האבען זיך געאיילט מודיע צו זיין איינער דעם צווייטען די טרויעריגע ידיעה. זיינע קריסטליכע פערעהרער האבען זיך אויך משתדל געווען, אז מען זאל זיין דענקמאל אוועקשטעלען אויף איינער פון די בערלינער גאסען; אזוי וויט האבען אבער אין יענער צייט געקענט אוועקגעהן נאר געצעהלטע מענשען און די מאכט האט דאס נישט ערלויבט.

מענדעלסאן איז נישט נאר אליין געווען א גרויסער מענש — איהם איז בעשערט געווען צו שאפען א נייע שול, א נייע ריכטונג אין יודענטום; ער האט געקענט בעגייסטערן זיינע פריינד און תלמידים און ארויסרופען אין זיי א אינערליכען דראנג צו אידעאלען און מסירת־נפש; ער איז געווען דער שעפער פון יענער עפאכע, וואס איז בעוואוסט מיטין נאמען „השכלה״. די אפאסטאלען פון דער השכלה־בעוועגונג זענען געווען מענדעלסאנ׳ס תלמידים און פריינד. אייניגע פון זיי, ווי פרידלענדער, וועזעל, אייכעל, האבען דערנאך בעקומען א נאמען אין דער ליטעראטור, אנדערע האבען געארבייט אלס געוועהנליכע „סאלדאטען״, אלס פשוט׳ע איבערגעגעבענע און ענערגישע טוער. די אלע פריינד פון דער השכלה האבען זיך ארגאניזירט אין א בעזונדער

גרופע, אונטער׳ן נאמען „מענדעלסאנ׳ס קרייזעל״, און דאס דאזיגע קרייזעל האט געארבייט נישט אזוי פאר זיך, ווי פאר׳ן כלל, פאר׳ן גאנצען פאלק. זיי האבען פאר זיך אוועקגעשטעלט צוויי גרויסע אויפגאבען: רעפארמירען די יודישע שול-ערציהונג און אויפלעבען די יודישע ליטעראטור. די ארבייט האט זיך אנגעהויבען נאך פאר מענדעלסאנ׳ס לעבען, נאר די תלמידים מענדעלסאנ׳ס זענען שפעטער אוועק פיעל ווייטער פון זייער רבי׳ן, וועלכער האט אייגענטליך געהאט קליינע פערלאנגען און קיינמאל נישט געטראכט וועגען ראדיקאלע רעפארמען אין יודענטום. לויט׳ן פלאן פון מענדעלסאנ׳ס פריינד און תלמיד דוד פרידלענדער (1750—1834) איז אין 1778 געגרינדעט געווארען אין בערלין די ערשטע „יודישע פריי-שול״, וואו מען האט געלערנט אויף דער דייטשער שפראך אלגעמיינע עלעמענטארע בילדונג, ווי אויך די גראמאטיק פון דער העברעאישער שפראך און די ביבעל. נאך דער בערלין-שול זענען אזעלכע שולען געגרינדעט געווארען אין נאך פיעל שטעדט און די תלמידים פון די שולען זענען געוועזען די ערשטע פיאנערען און קעמפפער פון דער השכלה. די בערלינער שול אליין האט אין פערלויף פון צעהן יאהר ארויסגעגעבען העכער פינף הונדערט תלמידים, וואס זענען דערנאך אריינגעטרעטען אין לעבען מיט נייע בעגריפען און נייע פאדערונגען און בעשאפען א גאנץ נייע אטמאספערע. אבער עס איז ווינציג געוועזען צו ערציהען אין נייעם גייסט בלויז דעם יונגען דור; מ׳האט געמוזט אריינברענגען נייע בעגריפען אויך צווישען די עלטערע, געבען א נייע ערציהונג יענע דערוואקסענע, וואס האבען פערבראכט זייערע קינדער-יאהרען אין דעם ווילסטען חדר און האבען זיך איצט געריסען צו ליכט און פרייהייט. אויף די דערוואקסענע האט מען אנדערש נישט געקענט ווירקען, ווי דורך דער ליטעראטור; אבער דא האט מען געדארפט אנהויבען פון אלף-בית. מען האט געמוזט צוגעוועהנען דעם דערוואקסענעם דור, וואס איז ערצויגען געווארען אויף די אלטע לעבענס-בעגריפען, צו נייע, מעהר נאטירליכע און פשוט׳ע בעגריפען. מען האט געדארפט איינפיהרען אין דער ליטעראטור א מעהר ריינע און געשמאקפולע שפראך, אנשטאט דעם ווילדען סטיל פון דער רבי׳נישער ליטעראטור.

נאך פאר מענדעלסאנ׳ס לעבען האבען זיינע תלמידים יצחק אייכעל און מענדעל ברעסלוי זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו אלע יודען וועגען גרינדען א חברה „דורשי שפת עבר״ און א ליטע-

ראַרישען זשורנאַל מיט'ן נאָמען „המאסף". אין 1783 איז געגרינדעט געוואָרען די חברה „דורשי שפת עבר" און אין אַ יאָהר שפּעטער האָט אָנגעהויבען אַרויסגעהן דער „מאסף". דאָס רוב מיטאַרבייטער פון „מאסף" זענען געווען אין בערלין, דער צענטר פון דער השכלה. די ערשטע רעדאַקטאָרען פון דעם זשורנאַל זענען געווען יצחק אייכעל און מענדעל ברעסלוי, און אַלס מיטאַרבייטער זענען דאָרט אַרויסגעטרעטען מענדעלסאָן אַליין, פרידלענדער, וויזעל, מאַרקוס הערץ און אַ גאַנצע רייהע אַנדערע יונגע שריפטשטעלער, וואָס זענען ערשט נישט לאַנג אַליין געוועזען תלמידים. צווישען דער חברה „מאספים" האָבען זיך אויך געפונען צוויי פּוילישע יודען, וואָס זענען געווען בערימט מיט זייער העברעאישען סטיל: יצחק סאַטאַנאָוו און בן־זאב. סאַטאַנאָוו (1732—1804) איז געווען אַ מייסטער צו שרייבען אין אַלערליי סטילען, אָנהויבענדיג פון'ם תהלים־סטיל ביז דעם סטיל פון זוהר, און מיט דעם דאָזיגען טאַלענט זיינעם פלעגט ער זיך אָפט בענוצען צו נישט קיין עהרליכע צוועקען. יהודה ליב בן־זאב (געבוירען אין קראָקוי אין 1764 און געשטאָרבען אין וויען אין יאָהר 1811) איז געווען אַ קענער פון דער העברעאישער גראַמאַטיק און אויך אַ בעריהמטער סטיליסט. אין דעם „המאסף" האָבען זיך אויך בעטייליגט שריפטשטעלער פון האָלאַנד, פראַנקרייך, איטאַליען, ענגלאַנד, און אויף אַזאַ אופן האָבען די יודישע משכילים און קולטור־טרעגער פון אַלע לענדער געהאַט אַ אָרט, וואו זיי האָבען געקענט זיך צונויפרעדען, שטאַרקען איינער דעם צווייטען און ווירקען אַלס פעראייניגטער צענטר. די אַרטיקלען און שענע ליטעראַטור פון „המאסף" זענען געווען זעהר עלעמענטאַר, איינפאַך און האָבען כמעט קיין ליטעראַרישען ווערט נישט געהאַט, אָבער דוקא דערפאַר האָבען זיי געהאַט אַזאַ גרויסען ערפאָלג צווישען די משכיל'ישע בחורים אין אַלע לענדער און פיעל געווירקט צו פערפיינערן זייער געשמאַק און אויסצוגלייכען זייער פערקרימטען פּלפּול־שכל.

דער פּאַטריאַרך פון די משכילים איז געווען דער עלטסטער פון מענדעלסאָנ'ס תלמידים נפתלי הערץ וויזעל (1726—1805), וועלכער איז געווען מענדעלסאָנ'ס גייסטיגער יורש און אויך געשפּיעלט די אָנגעזעהענסטע ראָליע אין דער רעדאַקציע פון „המאסף". אַ זוהן פון אַ רייכער יודישער פאַמיליע אין האַמבורג, האָט וויזעל בעקומען אַ ערציהונג, וואָס איז פאַר יענער צייט געווען אַ זעלטענהייט.

אויסער תלמוד האָט ער אויך געקענט עטליכע אייראָפּעאישע שפּראַכען. פון קינדווייז אָן האָט ער אָבער געפיהלט א טיעפע ליעבע צו ז'ער העברעאישער שפּראַך און זיין גאַנץ לעבען איז ער איהר טריי געבליבען. ער איז ווירקליך געווען דער בעסטער כטיליסט פון יענער צייט; נאָך ר' משה חיים לוצאַטאָ איז וויזעל געווען דער ערשטער, וואָס האָט געזונגען ליעדער ביי יודען אין א פיינער ביבלישער שפּראַך מיט קלינגענדע און שטאַרקע פערזען, וואָס האָבען זיי אויפגעשטעלט נאָהענט צו אמת'ער פּאָעזיע. קיין אמת'ער פּאָעט איז וויזעל, אמת, נישט געווען, אָן זיין פּאָעטישער געפיהל קען אויף א מענשען מיט א ריינעם געשמאַק זעהר ווייניג איינדרוק מאַכען, פאַר יענער צייט זענען אָבער וויזעל'ס „שירי תפארת", ווי אויך זיינע איבעריגע ספרים („גן נעול", „ספר המדות" און איבערזעצונג פון אפּאָקריפישען ספר „חכמת שלמה") געווען א אוצר פון נייע געדאַנקען און געפיהלען.

אין 1774 האָט ער זיך בעזעצט אין בערלין און איז געוואָרען איינער פון מענדעלסאָנ'ס אינטימסטע פריינד און מיטהעלפער. פון דעמאָלט אָן האָט וויזעל, דער מענש מיט מיטעלע פעהיגקייטען און מיטעלע קענטעניסען, אָנגעהויבען שפּיעלען א גרויסע ראָליע — די השכלה האָט איהם פאַר א העלד געמאַכט. ווי מענדעלסאָן, איז אויך וויזעל געווען א שטילער מענש און א אמת-רעליגיעזער יוד, און אין א אַנדער צייט וואָלט אפשר קיינער פון איהם נישט געוואוסט; אָבער עס איז געווען א צייט פון נייע אידעען און פערלאַנגען, א צייט פון נייע לאָזונגען און איבערקעהרענישען און אין אַזעלכע עפּאָכען ווערט דער מענש גרעסער, שטאַרקער. דאַן ווערן אמאָל פון מענשען מיט מיטעלע פעהיגקייטען העלדען און פיהרער.

וויזעל'ן איז בעשערט געווען צו ווערן א קעמפפער אין דער צייט, ווען די יודען אין עסטרייך זענען געשטאַנען ערב א גרויסער איבערליכער איבערקעהרעניש. דער פריידענקענדער עסטרייכישער מאָנאַרך יאָזעף דער צווייטער, וועלכער איז אַרויפגעטרעטען אויפ'ן טראָן נאָך דעם שווערען רעזשים פון דער פרומער קייזערין מאַריאַ טערעזיאַ, האָט זיך גענומען צו גרינדליכע רעפאָרמען אין זיין מלוכה: ער האָט אָבגעשאַפט פיעל פעאָדאַלע פּריווילעגיעס, מבטל געווען די שליטה פון די קלעריקאַלען און אַרויסגעגעבען א „טאָלעראַנץ-עדיקט" לטובת די פּראָטעסטאַנטען. אין דערזעלבער צייט האָט ער זיך גענומען איינפיהרען „רעפאָרמען אויך אין יודישען לעבען. אין יאָהר 1781 איז

יודען ערלויבט געווארען פריי צו פערנעהמען זיך מיט ערד־ארבייט, מלאכות, וויסענשאפט און קונסט. עס זענען אבגעשאפט געווארען אזעלכע מיטעלאלטערישע בעליידיגענדע געזעצען ועגען יודען, ווי דער בעזונדער צייכען אויף די מלבושים און דער ספעציעלער קאפ־שטייער. און יודישע קינדער איז ערלויבט געווארען צו בעזוכען די גימנאזיעס און אוניווערזיטעטען. אין דערזעלבער צייט האט דער קייזער בעפוילען איינצופיהרען „נארמאלע שולען" פאר יודען, ד. ה. אזעלכע שולען, וואו יודען זאלען לערנען די דייטשע שפראך און אלגעמיינע למודים. עס האט זאגאר זיך פראיעקטירט, צום ערשטען מאל אין אייראפא, איינצופיהרען פאר יודען מיליטער־דינסט. אין „טאלעראנץ־פאטענט" פון 1782 האט דער קייזער אויסגעדריקט זיין פערלאנג, אז אלע זיינע אונטערטאנען, אהן אונטערשיעד פון גלויבען און נאציע, זאלען בעקומען אלע בירגערליכע רעכטען.

ביז אמת'ער גלייכבערעכטיגונג פון די עסטרייכישע יודען איז נאך, אמת, גאנץ וויים געווען; יודען האבען נאך אלץ געליטען פון דער ארטיגער אדמיניסטראציע און נישט געהאט קיין וואינרעכט אין נידער־עסטרייך און אין אנדערע פראווינצען; עס איז זאגאר נישט אבגעשאפט געווארען דער מיאוס'ער געזעץ פון מאריא טערעזיא ועגען די „פאמיליאנטען", לויט וועלכען די צאהל יודען, וואס האבען געהאט וואינרעכט, איז בעגרענצט געווארען דורך א בעשטימטער נארמע. אבער אויך דאס, וואס איז יא געטאן געווארען לטובת יודען, איז פאר יענער צייט געווען א גרויסער חסד און האט געקלונגען, ווי א בשורה ועגען בעסערע צייטען פאר יודען.

נישט אלע יודען האבען זיך אבער גלייך בעצויגען צו די רעפארמען, וואס דער ליבעראלער הערשער האט מיט געוואלט געוואלט איינפיהרען אין אינערליכען יודישען לעבען. יודען זענען שוין אזוי וויים געוויען געוועהנט מיט זייער אבגעשלאסענקייט, אז יעדע רעפארם האט זיי אויסגעזעהען, ווי א אנפאל אויף זייער אינערליכער פרייהייט און גאנצקייט. מעהר פון אלץ האבען די יודען זיך געשראקען פאר די „נארמאלע שולען" און פאר דעם פראיעקט מכח צוציהען זיי צום אלגעמיינעם מיליטער־דינסט. זיי האבען געזעהען, אז די רעפארמען פון קייזער אין עקאנאמישען לעבען פון יודען שמעקען נישט מיט קיין גרויסע ישועות, און אין דערזעלבער צייט האבען זיי געזעהען, ווי פרעמדע מענשען, רעגירונגס־בעאמטע, קומען און מישען זיך אין

זייער אינערליכען לעבען און פיהרען איין מיט געוואלט רעפאָרמען. עס איז געווען דעריבער גאנץ נאטירליך, ווען די יודישע מאסע האָט געקוקט אויף די רעפאָרמען, ווי אויף נייע גזירות, און געגלויבט, אז דאָס אלץ טוט מען נאָר מיט דעם צוועק, אום ביסלעכווייז אָבצוציהען זיי פון יודישקייט און פיהרען זיי צו שמד.

די משכילים האָבען אנדערש געקוקט אויף דער זאך. זיי האָבען נאאיוו געגלויבט, אז ווען יודען וועלען זיך אָבזאָגען פון זייער אָבגעשלאָסענקייט, אָננעהמען די אלגעמיינע מלוכה־שפּראך און ערווערבען אלגעמיינע בילדונג, וועט קומען די ישועה און יודען וועלען בעקומען גלייכע רעכטען מיט אלע בירגער. דאָס לעבען האָט שפּעטער בעוויזען, אז גערעכט זענען געווען די אָרטאָדאָקסישע יודען, וועלכע האָבען אינסטינקטיוו געשפּירט, מיט וואָס די געצוואונגענע רעפאָרמען שמעקען; עס וואלט אָבער געווען א גרויסער טעות צו גלויבען, אז אזעלכע משכילים ווי וויזעל, וועלכע זענען בטבע געווען זעהר קאָנסערוואטיוו און באמת געגלויבט אין דער גרויסקייט פון יודענטום, האָבען בעוואוסטזיניג געפיהרט צו אסימילאציע. זיי זענען פשוט געווען פּאָליטיש קורצזיכטיג און נאאיוו און האָבען זיך היים איינגעליעבט אין דער „השכלה“. עס איז נאטירליך, אז די ידיעה וועגען די רעפאָרמען פון עסטרייכישען קייזער האָט אין די משכיל׳ישע קרייזען ארויסגערופען א אמת׳ע שמחה. וויזעל האָט אָנגעשריבען א לויב־ליעד לכבוד דעם „קייזער־בעפרייער“ און דערוויסענדיג זיך, אז די פרומע יודען זענען געגען די רעפאָרמען, האָט ער זיך צו זיי געווענדעט מיט א היסען אויפרוף „דברי שלום ואמת“: אין דעם דאָזיגען אויפרוף האָט ער אין היסע ווערטער זיך געסטארעט צו בעווייזען, אז אפילו פון שטרענג־רעליגיעזען שטאנדפּונקט קען מען גארנישט האָבען געגען די רעפאָרמען, ווייל אָהן די עלעמענטארע ידיעות וועגען היסטאָריע, געאָגראפיע און נאטור־וויסענשאפט קען מען נישט ווי געהעריג פערשטעהן דעם תלמוד און בכלל דעם גייסט פון יודענטום. דער דאָזיגער אויפרוף, אין וועלכען וויזעל האָט מיט אזעלכע היסע און ווארימע ווערטער זיך געווענדעט צו זיינע ברידער מיט א בקשה אָנצונעהמען די רעפאָרם, האָט ארויסגערופען מיטגעפיהל נאָר אין דער טריעסטער געמיינדע, וועלכע איז בעשטאנען מעהרסטענטייל פון איטאליענישע יודען; אין די איבעריגע יודישע געמיינדעס האָט דער אויפרוף, דאגעגען, ארויסגערופען א גאנצען שטורם און א גרויסע אויפרעגונג. די פרומע יודען האָבען

מתרעם געווען אויף איינינע אונפארזיכטיגע אויסדריקען פון וויזעלס אויפרוף און זיינע ווערטער זענען ערקלערט געווארען פאר אפיקורסות.

אין דער שפיץ פון די געגנער פון דער השכלה איז געשטאנען דער בעריהמטער פראגער רב ר' יחזקאל לאנדוי. ער האט אין די שוהלען געשאטען פעך און שוועבעל אויף וויזעלס אפיקורסישען אויפרוף און געסטראשעט מיט'ן חרם יעדען יודען, וואס וועט צושטעהן צו די „שונאים פון דער אמונה". ר' יחזקאל לאנדוי איז אריינגעטרעטען אין בעציהונגען מיט אנדערע רבנים פון דייטשלאנד און פוילען און זיי היים אויפגערופען ארויסצוטרעטען אומעטום געגען די געפעהרליכע משכילים. אויף זיינע ווערטער האבען זיך אבגערופען פיעל רבנים און די משכילים איז ערקלערט געווארען א פערביטערטער קאמפף. וויזעל האט דאן פערעפענטליכט א צווייטען אויפרוף, וואו ער פערטיידיגט זיך פון די פארווארפען אין אפיקורסות און בעווייזט ווידער־אמאל די נויטיגקייט פון רעפארמען. דער גרעסטער טייל קהלות איז אבער געבליבען טויב צו זיינע ווערטער און די שנאה צו דער השכלה האט זיך נאר פערשטארקט. די רעפארמען פון יאזעף דעם צווייטען זענען ממילא נאך זיין טויט (1790) בטל געווארען, ווייל זיינע טראן־פערטרעטער האבען זיך אומגעקעהרט צו דער אלטער פאליטיק בנוגע צו יודען. אבער דער קאמפף געגען דער השכלה בכלל האט נישט אויפגעהערט און פון דער צווייטער זייט האט נישט אויפגעהערט וואקסען די צאהל אנהענגער פון דער השכלה.

אין א משך פון א קליינער צייט האט די „השכלה" שוין געהאט ארויסגערוקט א רייהע אנגעזעהענע שריפטשטעלער און דענקער, וואס האבען פערנומען א וויכטיגען פלאץ אויך אין דער קריסטליכער וועלט. ד"ר מארקוס הערץ (1747 — 1803), א זוהן פון א סופר, א געוועזענער תלמיד פון א ישיבה, האט שוין זוכה געווען צו זיין פאפולער און זעהר געאכטעט צווישען קריסטען און געלייענט אין בערלין א רייהע לעקציעס וועגען פיזיק, אויף וועלכע עס פלעגען קומען פיעל אנגעזעהענע קריסטען, צווישען זיי אויך דער קרוינפרינץ. אליעזר (לאצארוס) בן־דוד (1726 - 1832) האט צו יענער צייט געלייענט לעקציעס וועגען קאנט'ס פילאזאפיע אין וויענער אוניווערזיטעט און דערנאך געווען א געוויסע צייט רעדאקטאר פון א צייטונג אין בערלין. אויסער זיי זענען געווען נאך א גאנצע רייהע יודישע יונגע לייט, וואס זענען אין א קליינער צייט געווארען פון געוועהנליכע ישיבה־בחורים פילאזאפען און

דענקער, ווינציגסטענס פון דער צווייטער מדרגה, צום בעדויערן, האָבען אָבער די אַלע יונגע פרישע קרעפטען, וואָס האָבען נישט געפונען פאַר זיך קיין גינסטיגען באָדען צווישען יודען, געמוזט געהן צו פרעמדע און אין דער צייט, ווען אין דער יודישער געשיכטע האָבען זיי כמעט קיין צייכען נישט איבערגעלאָזט, האָבען זיי פיעל אויפגעטאָן פאַר דער ענטוויקלונג פון דער דייטשער ליטעראַטור.

יודישע מענער און פרויען זענען געוועזען די ערשטע אין דייטשלאַנד, וואָס האָבען איינגעפיהרט דעם שענעם מנהג פון גרינדען וויסענשאַפטליכע סאַלאָנען, וואו עס פלעגען זיך פערזאַמלען די בעסטע מענשען פון דער גייסטיגער אַריסטאָקראַטיע: דיכטער און קריטיקער, געלעהרטע און קינסטלער און דאָרט צוזאַמען בעהאַנדלען וויסענשאַפטליכע פראַגען און פיהרען שענע געשפרעכען איבער ליטעראַטור און קונסט. דער ערשטער, וואָס האָט דאָס איינגעפיהרט, איז געוועזען מענדעלסאָן. זיין הויז איז געוועזען אַ צענטר פאַר וויסענשאַפטליכע און פילאָזאָפישע געשפרעכען און דאָרט האָט מען געקענט געפינען מענשען פון פערשיעדענע לענדער און פערשיעדענע פעלקער. נאָך זיין טויט איז דער צענטר איבערגעגאַנגען צו זיינע נאָהענטסטע פריינד פרידלענדער און הערץ, נאָר אַזוי ווי פרידלענדער איז געוועזען אַ שווערער גייסט און איז נישט פעהיג געוועזען צוצוציהען צו זיך די סימפּאַטיע פון די אַרומיגע, איז דער הויפּט-צענטר געוואָרען דאָס הויז פון מאַרקוס הערץ. אַלס אַ גרויסער אַרצט האָט ער געהאַט פיעל בעקאַנטע און פערעהרער צווישען די קריסטען און מיט דער שענער איראָניע, וועלכע ער האָט בענוצט אין זיינע געשפרעכען, האָט ער צו זיך צוגעצויגען פיעל פריינד. אָבער נאָך מעהר האָט דאָ געהאַט צו זאָגען דאָס, וואָס הערץ האָט געהאַט זעהר אַ שענע און קלוגע פרוי, הענריעטאַ, וועלכע פלעגט בעצויבערן אַלע, וואָס האָבען זי געקענט. עס איז כמעט נישט געוועזען קיין איין גייסט-מענש אין בערלין, וואָס זאָל נישט זיין בעקאַנט מיט דער דאָזיגער זעלטענער פרוי. זיין ביי איהר אין הויז האָט זיך גערעכענט פאַר אַ גרויסען כבוד, אפשר נישט ווינציגער, ווי האָבען אַ אַריינגאַנג אין קעניגליכען הויף.

הענריעטאַ הערץ (1764 — 1847) איז געבוירען געוואָרען אין אַ גליקליכער שעה. איהר פאָטער בנימין דע-לימוס איז געוועזען אַ פּאָרטוגעזישער יוד, אַ געניטער און בעליבטער אַרצט, האָט חתונה געהאַט מיט אַ יודיש מיידעל פון דייטשלאַנד און אין דעם דאָזיגען שרוך, וואָס איז

דעמאלט געוועזען א זעלטענע ערשיינונג, האבען זיך פעראייניגט דער שטאלץ און אדעל פון די ספרדים מיט דער טיעפקייט פון די דייטשע יודען. ביי איהרע עלטערן האט הענריעטא געזעהען נאר גליק און פרידען. ערצויגען איז זי געווארען אין רעליגיעזען גייסט און א דאנק איהרע געבוירענע פעהיגקייטען צו שפראכען האט זי אין גיכען זיך אויסגעלערענט גוט העברעאיש. זי איז פריה אויסגעוואקסען און געווארען איינע פון די שענסטע און סימפאטישסטע בערלינער טעכטער זי האט שפעטער בעקומען א נאמען „די טראגישע מוזע” און אין איהר שענקייט איז ווירקליך געוועזען עטוואס טראגישעס, ערהויבענעס. מענשען מבינים אויף שענקייט פלעגען בעוואונדער איהר זעלטען־געפארמטע פיגור און אונגעוועהנליך־שען געזיכט. נאך אלס קינד איז זי שוין אין בערלין בעריהמט געוועזען און פרינצעסינם פלעגען לויפען קוקען אויף איהר. צו 15 יאהר האט זי חתונה געהאט מיט מארקוס הערץ. דורך איהם און דורך מענדעלסאנ׳ס טעכטער האט זי זיך פערפאלקאמט אין איהר בילדונג, ערווארבען א שענעם סטיל און דאס האט איהר נאך צוגעגעבען מעהר חן. „שען ווי א מלאך און פול מיט חכמה און גוטסקייט”, האט וועגען איהר געשריבען א בעריהמטע פראנצוי־זישע פרוי.

די דאזיגע שענע פרוי האט איהר הויז פערוואנדעלט אין א צענטר פאר די בעסטע מענשען פון בערלין, וואס האבען געהאלטען פאר א עהרע צו זיין צווישען איהרע געסט. דארט פלעגען קריסטען ארומגעהן געארעמט מיט יודען און מען האט נישט געשפירט קיין נאציאנאלען אונטערשיעד. לעסינג׳ס פריינד ניקאלאי, דער פאעט ראמלער, דער ערציהער פון קרוין־פרינץ ענגעל, דער געניאלער הומבאלדט, שלייערמאכער, פרידריך פאן־שלעגעל און נאך פיעל פון די גרעסטע דייטשע מענער — אלע זענען זיי געוועזען איינגעהער אין סאלאן פון מארקוס הערץ. ארום דער ווירטין פון הויז האבען זיך גרופירט נאך פיעל יודישע טעכטער, וואס פלעגען קומען אין סאלאן און אויך זיך בעטייליגען אין די גע־שפרעכען. צווישען די דאזיגע פרויענצימער האבען זיך שפעטער אויס־געצייכענט: די עלטסטע טאכטער פון מענדעלסאן, דאראטעא, וואס האט שפעטער חתונה געהאט מיט פרידריך שלעגעל, און רחל לעווין, וואס האט חתונה געהאט מיטווארנהאגען פאן־ענזע. אין דערזעלבער צייט האט אויך זיך געעפענט א סאלאן די יודישע פרוי

פאַני איטציג, די טאָכטער פון א יודישען באַנקיר, צו וועלכער עס פלעגען אויך קומען אָנגעזעהענע לייט, און וועלכע האָט אויך געלעגט א פונדאַמענט פאַר דער גייסטיגער פעראייניגונג צווישען קריסטען און יודען.

און אָט אין דער צייט, ווען די יודען האָבען שוין געשפּילט אזא ראָליע אין דער פילאָזאָפישער און וויסענשאַפטליכער וועלט און זיך געחבר'ט מיט קריסטען, זענען זיי אַלס בירגער נאָך געווען זעהר ווייט אָבגעשטאַנען פון זייערע קריסטליכע חברים. די בעאַמטע האָבען נאָך בעהאַנדעלט די יודען, וועלכע זענען געווען העכער פון זיי אין בילדונג און אין רייכטום, — ווי מען בעהאַנדעלט שנאָרער און בעטלער. אפרים פייטעל האָט אָנגעגעבען א ביטע, אַז מען זאָל לפּחות ערלויבען יודען צו פערנעהמען זיך מיט מלאכה, און זיין ביטע איז נישט ערפילט געוואָרען. צווישען די בערלינער איינוואוינער זענען די יודען געווען די ערשטע מיליאָנערען און דאָך זענען זיי לויט'ן געזעץ געשטאַנען נידעריגער פון בעטלער. דער „פילאָזאָף“ פרידריך דער גרויסער האָט נישט אויפגעהערט פיינט צו האָבען יודען ביז זיין טויט. ווען דעם טראָן האָט פערנומען פרידריך־ווילהעלם II, האָבען די יודען אָנגעהויבען האָפען אויף א פערלייכטערונג און לויט דער עצה פון דוד פרידלענדער האָבען די פאָרשטעהער פון דער געמיינדע אָנגעגעבען א בקשה צום קעניג, אַז מען זאָל יודען ווינציגסטענס ערלויבען פריי צו וואוינען אומעטום און מען זאָל אָבשאַפען דעם ספּעציעלען יודישען שטייער. אויף דער בקשה האָט מען זיי אָבגעענטפערט מיט גוטע רייד, אַז די יודען זאָלען אויסוועהלען פון זיך „ערענטליכע מענשען“, מיט וועלכע די רעגירונג זאָל קענען אַריינטרעטען אין אונטערהאַנדלונגען. עס איז געגרינדעט געוואָרען א קאָמיסיע, אָבער די האָפנונג איז נישט ערפילט געוואָרען און די הנחות, וואָס די רעגירונג האָט געוואָלט שענקען די יודען, זענען געווען אַזוי קליין, אַז די יודישע פאָרשטעהער האָבען זיך אָבגעזאָגט אָנצונעהמען די דאָזיגע נדבה.

די ערניעדריגענדע בירגערליכע בעגרענצונגען האָבען פונדעסטוועגען די משכילים נישט אָבגעשראָקען. פאַר זיי איז די השכלה געוואָרען א אָבגאָט, פאַר וועלכען זיי האָבען מקריב געווען איין קרבן נאָכן צווייטען. יעדער נאַציאָנאַלער אָנדענקען, יעדע זאַך, וואָס קען אונטערשיידען דעם יודען פון די קריסטען, — איז פאַר די משכילים געווען שענדליך, מיאוס, און זייער אידעאַל איז געוואָרען, אין אַלץ צו

זיין געגליכען צו די קריסטען. דאס יודענטום איז אין זייערע אויגען נישט געווען קיין היסטאריש-נאציאנאלער פראצעס, נאר א רעליגיע, וואס איז געגרינדעט אויף איינינע פרינציפען און פערמאגט א געוויסע מאראלישע שיטה, און אלץ, וואס שטעהט אויסער דער דאזיגער שמאלער גרעניץ, איז אין זייערע אויגען געווען נישט מעהר, ווי אבערגלויבען און נארישקייט.

אזוי זענען די טרויעריגע רעזולטאטען פון דער נעגאטיווער השכלה באלד קלאר געווארען פאר יעדען. אלס א רעאקציע געגען אלטען יודענטום, וואס האט דערשטיקט די לעבענסלוסט און דעם פרייען געדאנק, איז איצט אויסגעוואקסען א דור, וואס האט נאר געזוכט תענוגים און, בעהאלטענדיג זיך אונטער דער מאסקע פון השכלה, האבען זיי פון זיך אראבגעווארפען יעדען רעליגיעזען עול און זענען געווארען פשוט'ע הפקר-מענשען. אזעלכע משכילים, ווי דוד פרידלענדער און לאצארוס בן-דוד, האבען געמוזט זיך קלאגען אויף דער הפקרות און אויסגעלאסענהייט, וואס האבען זיך פערשפרייט צווישען יונגען דור, אבער זיי האבען נישט פערשטאנען, אז אין א געוויסער מאס זענען זיי אליין דערין שולדיג. אין גיכען האט זיך אנגעהויבען א שמד-עפידעמיע און פון דער צייט פון די פראנקיסטען האט די קריסטליכע קירך נישט געזעהען פאר זיך אזא גרויסע צאהל געטויפטע יודען. אין פערלויף פון 30 יאהר זענען אנ'ערך א העלפט פון די בערלינער יודען אריינגעפאלען צו די קריסטען. צווישען די פערדעטער האט אויך געצאלט זיין דוד פרידלענדער. ער איז געווען א גוטער פאטער, א עהרליכער סוחר און א גוטמוטיגער מענש, דערביי אבער נישט קיין גרויסער דענקער, נישט קיין גייסט-מענש און קיין גוטער יוד א ודאי נישט. דאס פראקטישע יודענטום האט ער שוין לאנג געהאט פערלאזען, פון מצוות און מנהגים האט ער נישט געהאלטען — וואס-זשע איז געבליבען פאר אזא מענשען פון דער גאנצער יודישער רעליגיע? איהם איז נאר געבליבען די אונבעוואוסטזיניגע ליעבע צו זיינע ברידער און דער אינסטינקטיווער נאציאנאלער חוש, וואס לאזט נישט צופאלען דעם פאלקס-ארגאניזם. ער איז אבער אויך געווען א טרייער פאטער און איהם האט וועה געטאן דאס הארץ, וואס ער און זיין משפחה דארף זיין אבגעשיידט פון דער גאנצער וועלט און ליידען בעליידיגונגען. ער האט אנגעגעבען א ביטע, אז מען זאל איהם און זיין פאמיליע שענקען גלייכע רעכטען; די ביטע איז נישט אנגענומען געווארען, נאר אנשטאט

דעם, וואס ער וואלט אוים שטאלץ און אייגענליעבע געדארפט אויף שטענדיג זיך אבקעהרען פון יענע, וואס ווילען איהם און זיין פאלק נישט אנערקענען פאר קיין מענשען, האט פרידלענדער בעשלאסען צוליעב פראקטישע ציעלען זיך צו שמד'ען. אליין האט ער דאס נישט געוואלט טאן, האט ער זיך געווענדעט צו אייניגע אנגעזעהענע יודען, וואס האבען געדענקט ווי ער, און אין זייער אלעמענס נאמען האט פרידלענדער אנגעשריבען א בריעף צום הויפט-גייסטליכען טעלער, וועלכען ער איז מודיע, אז זיי זענען גרייט צו פערלאזען דאס יודענטום, אבער נאר בתנאי, אז מען זאל זיי ערלויבען נישט צו גלויבען אין קריסטוס'ען און נישט צו בעזוכען די קירך, ווייל זיי קענען נישט געהן געגען זייער געוויסען און פערמאסקירען זיך אלס גלויביגע, אין דער צייט, ווען זיי גלויבען נישט אין די פרינציפען פון דער קירך. טעלער האט אין א העפליכער פארם אבגעענטפערט פרידלענדער'ן, אז די קירך נויטיגט זיך נישט אין אזעלכע מיטגלידער און אויב זיי ווילען אננעהמען דאס קריסטענטום, מוזען זיי מסכים זיין אויף אלע פרינציפען פון דער דאזיגער רעליגיע און ערשט דערנאך וועט אבהענגען פון דער רעגירונג, צי מען זאל זיי שענקען גלייכע רעכטען, צי נישט. פרידלענדער איז געבליבען א יוד, אבער זיינע קינדער האבען זיך שוין אבגעשמד'ט אהן שום תנאים און אהן שום מליצות.

אין דערזעלבער צייט האט זיך אנגעהויבען א מאדנע בעוועגונג צווישען די יודישע טעכטער. ווען אין בערלין איז געגרינדעט געווארען א גרופע „טוגענדבונד”, וואס האט געפרעדיגט פרייע ליעבע, זענען מענדעלסאנ'ס טעכטער, די שענע הענריעטא און אנדערע אנגעזעהענע יודישע טעכטער, געווארען די טעטיגסטע מיטגלידערינס פון דער חברה. די שענע הענריעטא האט זיך געלאזען פערפיהרען פון פיעל קריסטען און געגעבען א גרונד צו פערשפרייטען וועגען איהר מיאוס'ע קלאנגען. מענדעלסאנ'ס עלטערע טאכטער דאראטעא האט פערלאזען איהר מאן מיט איהרע צוויי קינדער און אויף א אונלעגאלען אופן חתונה געהאט מיט דעם פילאזאף פרידריך שלעגעל. זי האט פריהער אנגענומען די פראטעסטאנטישע רעליגיע און דערנאך די קאטוילישע, געליטען פיעל יסורים, שפעטער זיך צושיידט מיט שלעגעל'ען און דערלעבט דערצו, אז זי האט געמוזט נעהמען שטיצע פון איהר פריהעריגען מאן. הענריעטא מענדעלסאן, די צווייטע טאכטער, איז געווען נישט שען און האט קיין ראמאנען נישט געפיהרט, נאר – אזוי זיך געשמד'ט. אזוי האט אויך

געענדיגט די גייסטרייכע און זעהר פעהיגע רחל לעווין, וועלכע האט ערשט ביי דער לעצטער שעה פון איהר לעבען, אויפ'ן קראנקען-בעט, פלוצלונג פערשטאנען די גרויסע היסטארישע בעדייטונג פון איהר פאלק און ערקלערט: „דאס, וואס איך האב מיין גאנץ לעבען געהאלטען פאר א גרויסע חרפה, וואלט איך איצט פאר קיין פרייז נישט פערקויפט". מיט שמד האט אויך געענדיגט העגריעטא הערץ, וועלכע האט דאס געטאן ערשט נאכ'ן טויט פון איהר מוטער און ערגעץ אין א קליין שטעדטעל, כדי נישט מצער זיין איהרע פריינד. פון די הויכע קרייזען האט זיך די בעוועגונג איבערגעטראגען אויך אין די ברייטע יודישע מאסען און באלד האט זיך צווישען די צניעות'דיגע יודישע טעכטער פערשפרייט א מין עפידעמיע פון שמד און ליעבע צו קריסטען; יענע יודישע פרויען, וואס האבען דאס נישט געקענט טאן, האבען אין דער שטיל געזיפצט און בעדויערט, וואס זיי זענען נישט „גליקליך", ווי אנדערע. די ארטאדאקסישע יודען זענען אויף זייער שטייגער געווען גערעכט, ווען זיי האבען אזוי שטארק געקעמפפט געגען דער השכלה-בעוועגונג: אינסטינקטיוו האבען זיי געשפירט, אז די „השכלה" טראגט אין זיך א געוויסען סם פאר די שענע יסודות פון יודענטום.

עלפטעס קאפיטעל.

דער חסידיזם און די השכלה.

אין דער צייט, ווען אין דייטשלאנד האט זיך אלץ מעהר ענטוויקעלט די השכלה־בעוועגונג, וועלכע האט ארויסגעשטעלט פאר איהר לאזונג: פרייהייט פון געדאנק און די ראציאנעלע לאגישע חקירה, איז אין פוילען אויפגעהויבען געווארען אנ'אנדער פאהן, — א פאהן, וואס האט גערופען צו אינערליכען גלויבען, צו טיפער אמונה, וואס שטאמט פון הארץ און נישט פון מוח. משה מענדעלסאהן און ר' ישראל בעל שם טוב (בעש"ט)! — צוויי מעהר געגענגעזעצטע נאטורען איז שווער צו געפינען, און דאך האבען זיי געהאט א געוויסע פערוואנדשאפט, וויל ביידע בעוועגונגען, סיי דער חסידיזם, סיי די השכלה אין איהר בעסערען זין, האבען געצויגען זייער יניקה פון איין מקור: פון דער בענקשאפט נאך נייע פארמען און א נייער קולטור־שאפונג. דאס אלטע תלמודישע יודענטום מיט דער צוגעבונדענקייט צום טויטען בוכשטאב איז געשטאנען פאר א באנקראט און עס זענען נויטיג געוועזן: פון איין זייט נייע מענשליכע בעגריפען און פארמען, און פון דער צווייטער זייט — א נייער קוואל פאר דעם ריינעם רעליגיעזען געפיהל. אין נייע מענשליכע פארמען האט זיך איבערהויפט גענויטיגט די יודישע אריסטאקראטיע, די אינטעליגענץ, און די ראליע האט בעדארפט ערפילען די השכלה, וועלכע איז דערביי אוועק אויף א פאלשען וועג און האט געבראכט צו שמד; די צווייטע בעדערפעניש, די פאר'ן המון, האט געדארפט ערפילען דער חסידיזם, וועלכער איז טאקי געוועזן א אמת־דעמאקראטישע בעוועגונג. צו־שווער איז געוועזן דער יאך פון פארמא-

ליטווישען רבניזם, צו פֿערקרימט און פֿערשטעלט מיט טויזענדער אויסערליכע שאלעכצען איז געווען דאס ריינע רעליגיעזע געפֿיהל, צו גרויס איז געווען דער פרעסטיזש פֿון למדן און גביר און צו קליין און נידעריג איז אויפֿגעשטעלט געווארען דער פשוט׳ער המונ׳ישער יוד, דער „עם הארץ״. עס האט געמוזט קומען א רעאקציע, א מין גייסטיגע איבערקעהרעניש, און דאס איז געווען דער חסידיזם. די דאזיגע בעוועגונג האט גערעדט צום הארצען פֿון המון און אלע, וואס האבען געזוכט צו בעפֿרייען זיך פֿון יאך פֿון די רבנים און גבירים, אלע, וואס האבען געזוכט א פֿרישען קוואל, צו דערקוויקען זייער רעליגיעזען געפֿיהל, האבען זיך ארונטערגעשטעלט אונטער דער פֿאהן פֿון דעמאקראטישען חסידיזם.

דער שעפֿער פֿון חסידיזם איז געווען ר׳ ישראל בעל שם טוב (פֿערקירצט: בעש״ט). ער איז געבוירען געווארען אויף דער גרעניץ פֿון וואלאחיען און פאדאליען, ביי א ארימער יודישער פֿאמיליע, אין יאהר 1700 בערך. נאך אין די קינדער־יאהרען איז ער געבליבען א יתום און איבערגעגאנגען אונטער דער השגחה פֿון קהל. מ׳האט איהם אבגעגעבען אין א חדר, נאר דער יתום איז פֿון נאטור געווען בעגאבט מיט א רייכער פֿאנטאזיע און פֿלעגט אפֿט זיצען א פֿער׳חלומ׳טער, א פֿערטראכטער. דאס לעבען פֿון חדר מיט זיין מורא און קאנטשיק האט ווינציג אויסגענומען ביים פֿער׳חלומ׳טען יונגעל, וואס פֿלעגט זיך שלעכט לערנען. נישט זעלטען פֿלעגט ער פּלוצלונג ענטלויפֿען פֿון חדר און איינמאל האט מען איהם געפֿונען אליין אין וואלד, וואו ער איז געזעסען פֿערזונקען אין זיינע מחשבות. אזוי האט קהל פֿון דעם יתום קיין נחת נישט געהאט און אין גיכען איהם איינגאנצען ארויסגענומען פֿון חדר. צו 12 יאהר איז ער געווארען א בעהעלפֿער און דערמיט פֿערדיענט זיין שטיקעל מחיה. שפעטער איז ער געווארען א שמש פֿון שוהל און דא האט ער זיך געפֿיהרט זעהר משוגה׳דיג. ביי טאג פֿלעגט ער שלאפֿען אדער מאכען זיך שלאפֿענדיג, און ביינאכט, ווען אין שוהל איז קיינער נישט געווען, האט ער אליין מתפלל געווען און געלייענט מוסר־ספֿרים. מען האט איהם, נאטירליך, געהאלטען פֿאר א פּרא־אדם, נאר ישראל איז זיך איינזאם געגאנגען זיין וועג. ער האט אנגעהויבען זיך פֿערטיפֿען אין דער פּראקטישער קבלה, געלייענט די „כתבים פֿון אר״י״, וואס פֿלעגען דעמאלט ארומגעהן פֿון האנד צו האנד, און זיך בעקאנט מיט די פּראקטישע מיטלען פֿון דער קבלה,

ווי בעשווערונגען, קמיעות א. א. וו. צו צוואנציג יאהר האט ער זיך בעזעצט אין בראד, גאליציען, און דארט חתונה געהאט מיט דער שוועסטער פון בעוואוסטען רב ר׳ גרשון קוטאווער. זיין שוואגער האט איהם געוואלט מאכען פאר א למדן און געפרובט מיט איהם לערנען תורה, אבער ישראל האט דערצו ארויסגעוויזען א קנאפען חשק. ר׳ גרשון האט זיך געשעמט צו האבען פאר א שוואגער אן׳עם־הארץ און גערעטען ישראל׳ן, ער זאל אבפאהרען פון בראד. יענער האט געפאלגט און איז צוזאמען מיט זיין פרוי אבגעפאהרען פון בראד און זיך בעזעצט אין א דארף צווישען קוטאוו און קאסאוו. דארט האט ער זיך ערנעהרט דערמיט, וואס ער פלעגט גראבען אין די בערג ליים און די פרוי האט דאס אבגעפיהרט אויף א וועגעלע אין שטאדט אריין. דא, אויפ׳ן שויס פון דער נאטור, צווישען די קארפאטען־בערג, האט דער בעש״ט געקענט אינגאנצען זיך אבגעבען זיין איינזאמקייט, און אונטער׳ן פרייען הימעל פלעגט ער שעה׳ן־ווייז מתפלל זיין, פאסטען און זיך פערטיעפען אין זיינע רעליגיעזע חלומות. אזוי איינזאם האט ער פערבראכט צווישען די בערג גאנצע זיעבען יאהר. נאכדעם האט ער געלעבט א שטיק צייט אין גאליציאנישען שטעדטעל טלוסט. וואו ער איז געווען פריהער א מלמד און שפעטער – א שוחט און א חזן. יענע צייט, לויט דער חסידישער לעגענדע, איז געווען דער פעריאד, ווען דער בעש״ט האט געדארפט מאכען הכנות צו זיין קינפטיגער מיסיע אויף דער וועלט, נאר די ארומיגע מענשען האבען דאס נישט געוואוסט און איהם געהאלטען פאר א פראסטען.

ענדליך איז געקומען די צייט, ווען דעם בעש״ט האט מען „פון אויבען", ווי די חסידים זאגען צו וויסען געגעבען, אז עס איז געקומען דער מאמענט, ווען ער דארף שוין „נתגלה" ווערן פאר דער וועלט. ער איז דעמאלט אלט געווען זעקס און דרייסיג יאהר. ער האט אנגע־הויבען דערפון, וואס ער פלעגט ארומפאהרען איבער די יודישע שטעדטלעך און היילען קראנקע דורך השבעות, קמיעות און גראזען. אזעלכע וואנדערענדע טערעפערס־רופאים זענען דעמאלט געווען א סך און זיי פלעגען זיך רופען „בעלי שם". ר׳ ישראל האט פאר זיין נוטס־קייט און פראסטקייט בעקומען דעם נאמען „בעל שם טוב". ער פלעגט ארומפאהרען איבער די שטעדט און דערפער פון פאדאליען און וואהלין, און געהיילט דורך זיינע „שפרוכען" און פערשידענע גראזען נישט בלויז יודען, נאר אויך פויערען און אפילו פריצים, צו איהם פלעגט

מען זיך ווענדען מיט בקשות, ער זאָל פאַראויס נביאות זאָגען וועגען דער צוקונפט פון מענשען, און דער בעש"ט פלעגט דאָס טאָן, עפּנענדיג דעם „זהר" און טרעפענדיג לויט דעם אָרט, וואָס האָט זיך אויפגעמישט פאַר זיינע אויגען.

אין גיכען איז דער געוויזענער בעל-מלאכה געוואָרען א ליבלינג פון דער מאסע. א גוטהערציגער און א פשוט'ער, האָט ער געוואוסט ווי צו בעגעהן זיך מיט די פּראָסטע מענשען און פערשטאַנען זייער הארץ. ביסלעכווייז איז ער איבערגעגאַנגען פון דער ראָליע פון א טרעפער צו דער ראָליע פון א פאָלקס-לעהרער. ביסלעכווייז האָט ער אויך זיך אָבגעזאָגט פון דער קבלה און ארויסגעטרעטען מיט א זעלבסטשטענדיגער אָריגינעלער לעהרע: דער עיקר פון דער רעליגיע איז די הייסע תפילה און נישט די לומדות; א פּראָסטער יוד, מיט הייסער אמונה אין הארצען, וואָס איז הארציג, היים מתפלל פאַר גאָט, שטעהט העכער פון דעם טרוקענעם למדן, וואָס פערברענגט אלע זיינע יאָהרען אין לערנען תלמוד.

אנ'ערך אין יאָהר 1740 האָט דער בעש"ט אויף שטענדיג זיך בעזעצט אין מעדזשיבאָזש, א שטעדטעל אין פּאָדאָליען. דאָ איז ער שוין אינגאַנצען ארויסגעטרעטען אלס פאָלקס-מנהיג און געשטאַנען אין דער שפּיץ פון א גרויסע צאָהל אַנהענגער און תלמידים. זיינע תלמידים פלעגט דער בעש"ט לערנען אויף א אָריגינעלען אופן: דורך משלים, צופעליגע געשפּרעכען און קורצע אַפאָריזמען, וועלכע ער פלעגט ארויסזאָגען בעת א שפּאַציער, בעת'ן עסען און אין א נישט-סיסטעמאַטישער פאָרם. די דאָזיגע משלים און קורצע שפּריכווערטער זענען פערבליבען אין די חבורים פון זיינע תלמידים, ווייל דער בעש"ט אליין האָט גאָרנישט געשריבען.

דער גאַנצער חסידיזם איז געגרינדעט אויף צוויי הויפּט-אידעען: אויף דער אידעע פון „אין סוף" און אויף דער אידעע פון געגענזייטיגער ווירקונג צווישען דער נידעריגער און העכערער וועלט. „א מענש דארף שטענדיג טראַכטען וועגען דעם, אז גאָט איז אומעטום און שטענדיג מיט איהם; אז ער איז ווי די איידעלסטע מאַטעריע, וואָס פערפלייצט אלץ ארום; אז ער איז דער הערשער פון אלץ, וואָס קומט-פאָר אויף דער וועלט... זאָל א מענש געדענקען, אז בשעת ער קוקט אויף מאַטעריעלע זאַכען, קוקט ער זיך איינענטליך איין אין דער געשטאַלט פון גאָט, וואָס איז אומעטום אין יעדער זאַך; האָבענדיג דאָס אין זכרון, קען א מענש שטענדיג, אפילו אין קליינגקייטען, גאָט דינען".

דאס איז די ערשטע גרונד=אידעע. די צווייטע גרונד=אידעע פון חסידיזם שטאמט פון דער קבלה, וועלכע לערנט, אז צווישען דער מאטעריעלער, מענשליכער וועלט און די העכערע געטליכע וועלטען עקזיסטירט א אינאויפהערליכע געגענזייטיגע השפעה, אזוי אז אויך די מענשליכע מעשים רופען ארויס ענדערונגען אין רצון און אין דער שטימונג פון דער גאטהייט. די דאזיגע צוויי אידעען זענען דער גאנצער יסוד פון חסידיזם און פון זיי פאלגען אלע וויטערדיגע פונקטען פון בעש"ט'ס לעהרע. די הויפט=שטרעבונג פון יעדען רעליגיעזען מענשען דארף זיין דאס בעהעפטען זיך מיט גאט דאס קען מען דערגרייכען דאן, ווען דער מענש קאנצענטרירט אלע זיינע געדאנקען און מעשים אויף גאט. דער תוך פון דער אמונה איז נישט אין שכל, נאר אין געפיהל, און וואס פייערדיגער עס איז דאס געפיהל, אלץ נאהענטער איז דער מענש צו גאט. דאס וויכטיגסטע מיטעל צו פעראייניגען זיך מיט גאט איז די תפילה, אבער מתפלל זיין דארף מען מיט א ברען, מיט התלהבות, אזוי אז בשעת דער תפילה זאל די נשמה זיך ווי אבטיילען פון גוף. כדי צו דערגרייכען צו אזא ענטוזיאסטישע שטימונג, קען מען אנווענדען פערשיעדענע קינסטליכע מיטלען, ווי מאכען מיט די הענד, שאקלען שטארק מיט'ן קאפ, שרייען א. א. וו. לערנען תורה דארף זיין ביים רעליגיעזען יודען א ביי=זאך און האט נאר דאן א בעדייטונג, ווען מען קומט דורכ'ן לערנען צו א רעליגיעזער שטימונג; דעריבער דארף מען בעסער לערנען מוסר=ספרים, איידער די טרוקענע רבנישע ספרים. אין געגענזאץ צו דער קבלה וואס האט געלערענט, אז דער מענש דארף זיך אבגעבען מיט תעניתים, סגופים און פערשיעדענע אסקעטישע מעשים, האט דער בעש"ט געלערנט, אז גאט דיענען קען מען נאר דורך שמחה, און דעריבער דארף מען פון זיך דערווייטערען אלץ, וואס ווארפט אריין אין א מרה=שחורה. בכלל איז אין דער רעליגיע וויכטיגער פון אלץ די שטימונג, די כונה און נישט די אויסערליכע צערעמאניע. א חסיד דארף דיענען גאט נישט בלויז דורך מקיים זיין די מצוות, נאר אין אלערליי פארמען: דורך תפילה, דורך מעשים טובים און זאגאר דורך געוועהנליכע טאג=מעשים. וואס מעהר דער מענש איז קאנצענטרירט אין די געדאנקען וועגען גאט, אלץ נאהענטער ווערט ער צו גאט און אויב ער איז שטענדיג בעהעפט מיט איהם, קען ער דערגרייכען צו דער מדרגה פון נבואה. אזא מענש איז א צדיק און ער שטעהט נאהענטער צו גאט, איידער די געוועהנליכע מענשען. דער

צדיק איז אַ מין פערמיטלער צווישען די פּראָסטע מענשען און גאָט פאַר'ן צדיק דאַרף מען מורא האָבען און דורך איהם קען מען אָברייינגען די נשמה פון ז״ר.

דער לעצטער דאָגמאַט (וועגען דער גרויסער בעדייטונג פון צדיק) האָט שפּעטער געשפּיעלט אַ גרויסע ראָליע אין דער ענטוויקלונג פון חסידיזם און זאָגאַר אָבגערוקט אויפ'ן צווייטען פּלאַן אַלע איבעריגע יסודות פון בעש״ט'ס לעהרע. דער צדיק אַליין איז געוואָרען אַ קולט, זיין פּערזענליכקייט האָט אָנגעהויבען שפּיעלען מעהר ראָליע, איידער זיין לעהרע. „איך בין נישט געקומען צו ר' בער מעזעריטשער — האָט אַמאָל געזאָגט איינער פון זיינע תלמידים, — כדי צו הערען פון איהם תורה און שאַרפע הידושים, איך בין מעהר נישט געקומען זעהן, ווי אַזוי ער טוט אָן און טוט אויס די שיך — דאָס איז וויכטיגער. וואָס איז דען די תורה? אַ מענש דאַרף אַליין זיין תורה, אין זיינע מעשים, אין זיינע תנועות, אין זיין רעדען, אין זיינע מנהגים מיט מענשען און אין זיין בעהעפטען זיך אין גאָט". אָבער דער דאָזיגער קולט האָט זיך אָנגעהויבען נישט פון ר' בער, נאָר נאָך אַ סך פריהער — פון בעש״ט אַליין.

זיין לעהרע האָט נאָר געקענט אינטערעסירען איינצעלנע חסידים, יחידי סגולה; די מאַסע וויעדער האָט זיך נאָר אינטערעסירט מיט זיין פּערזאָן, וואָס איז ביי זיי געוואָרען זייער מנהיג, זייער בעסטער פריינד, זייער לעהרער. דער בעש״ט אַליין האָט אַלץ מעהר אָנגעהויבען גלייבען אין זיין גרויסער מיסיע. אַרום 1750, ווען זיין שוואָגער ר' גרשון קוטאָווער, וואָס האָט דעמאָלט שוין מודה געוועזען אין זיין גרויסקייט, איז געווען אין ארץ ישראל, האָט דער בעש״ט אַוועקגעשיקט אַהין אַ מין נביאישען מאַניפעסט, אין וועלכען ער האָט מודיע געוועזען וועגען דער נבואה, וואָס ער האָט געזעהען. אין זיין בריעף האָט דער בעש״ט דערצעהלט, אַז אין טאָג פון ראש השנה איז זיין נשמה אַרויף אויפ'ן הימעל, וואו ער האָט געזעהען משיח'ן אין פיעל נשמות פון געשטאָרבענע. ער האָט געפרעגט משיח'ן: „זאָג מיר, האַר מיינער, ווען וועסטו שוין אַמאָל אַראָבקומען איף דער וועלט?" און משיח האָט איהם געענטפערט: „אָט וועסט דו האָבען אַ צייכען: ווען עס וועט בעוואוסט ווערן דיין לעהרע און עס וועלען זיך פערשפּרייטען די קוואַלען פון דיין חכמה, ווען אַלע איבעריגע מענשען וועלען זיין אים־שטאַנד צו מאַכען אַזעלכע מופתים, ווי דו, — דעמאָלט וועלען

פערשוואונדען ווערן אלע מחנות פון דער קליפה און עס וועט קומען די צייט פון דער גרויסער ישועה".

דער בעש"ט איז דערביי געוועזן אויפריכטיג און גאנץ ווייט פון שווינדעל און בעוואוסטזיניגער נארעריי; די „סודות" אבער האבען דערוויל געווירקט אויף די מיסטיש-געשטימטע יודען. די חסידים פלעגען זאגען, אז דער בעש"ט האט בעציהונגען מיט אליהו הנביא און אז זיין רבי איז אחיה השלוני. די מאסע האט אין איהם געגלויבט, ווי אין א גרויסען בעל-מופת, און זיין קרייז אנהענגער און תלמידים איז אלץ מעהר געוואקסען. נישט לאנג פאר זיין טויט האט דער בעש"ט איבערגעלעבט די שרעקליכע ידיעה וועגען דעם מאסען-שמד פון די פראנקיסטען. די פרומע יודען האבען זיך געפרעהט, וואס מען איז ענדליך פטור געווארען פון די געפעהרליכע אינערליכע פיינד, נאר דער בעש"ט איז טרויעריג געוועזן. „איך האב געהערט, ווי גאט וויינט און זאגט: כל זמן דער קראנקער אבר איז פעראייניגט מיט'ן קערפער, איז נאך פארהאן חאטש א האפנונג, אז ער וועט ווען עס איז זיך אויסהיילען; אבער אויב מען האט איהם אבגעשניטען, איז ער שוין פערפאלען אויף אייביג". אין פריהלינג 1759 איז דער בעש"ט געשטארבען איף די הענד פון זיינע תלמידים.

נאך דעם בעשט'ס טויט איז די „ממשלה" איבערגעגאנגען צו איינעם פון זיינע תלמידים, ר' בער פון מעזשעריטש. צו יענער צייט איז דער הסידיזם שוין געוועזן שטארק פערשפרייט איבער פאדאליען, גאליציען און וואהלין. אבער די גרעסטע פראפאגאנדע פון חסידיזם האט זיך ערשט אנגעהויבען נאכ'ן בעש"ט'ס טויט. דער צענטר פון דעם חסידיזם איז איצט געווארען מעזשעריטש. ר' בער איז געשטאנען פיעל נידעריגער פין בעש"ט אין טיעפקייט און אריגינאליטעט; ער איז אבער געוועזן פיעל מעהר למדן און דעריבער איז איהם געלונגען, צו געפינען פיעל אנהענגער אויך צווישען די לומדים און רבנים. ער האט פון חסידיזם אראבגענומען דעם פארוואורף, אז דאס איז נאר א בעוועגונג פון עם-הארצים. אין פערלויף פון צוועלף יאהר (1760 — 72) האבען זיך ארום ר' בער'ן גריפירט פיעל אנגעזעהענע לומדים און בעוואוסטע גדולים, וואס זענען געקומען זאגאר פון צענטר פון לומדות — ליטא און ווייס-רוסלאנד. ר' בער האט קיין נייעס נישט אויפגעטאן. ער האט נאר פערברייטערט און ווייטער ענטוויקעלט די אידעען פון זיין רבי, דעם בעש"ט, און נאך מעהר פערשטארקט צווישען די חסידים דאס

בלינדע גלויבען אין צדיק, אלס פערמיטלער צווישען די געוועהנליכע מענשען און גאָט.

א צווייטער ווילטיגער אפּאָסטאָל פון חסידיזם איז געווען ר׳ יעקב יוסף הכהן. ער איז פריהער געוועזען רב אין שאַרגראָד, נאָר פאַר זיין גלויבען אין בעש״ט האָט ער געליטען רדיפות און פערלוירען די שטעל. מיט דער הילף פון בעש״ט האָט ער בעקומען אַ אָרט אַלס מגיד אין נעמיראָוו און נאָכ׳ן טויט פון בעש״ט איז ער געוואָרען מגיד אין פּאָלאָנאָיע. ער האָט אומעטום געפיהרט אַ ענערגישע פּראָפּאַגאַנדע פאַר׳ן חסידיזם, סיי דורך דרשות, סיי דורך ספרים. אין 1780 האָט ער אַרויסגעגעבען אַ זאַמלונג פון זיינע דרשות, מיט׳ן נאָמען „תולדות יעקב יוסף״, וואו עס ווערען געבראַכט פיעל מאמרים און אפּאָריזמען, וואָס ער האָט געהערט פון מויל פון בעש״ט. מיט דעם דאָזיגען ספר זענען דאָס ערשטע מאָל אין דער ליטעראַטור ערקלערט געוואָרען די פּרינציפּען פון חסידיזם. דאָס איז געווען דער ערשטער ספר פון דער חסידישער ליטעראַטור, וועלכע האָט מיטגעבראַכט מיט זיך גאָר נייע פאָרמען און אַ נייעם טאָן.

אין די לעצטע יאָהרען פון 18-טען יאָהרהונדערט איז דער חסידיזם פערשפּרייט געוואָרען צווישען דער יודישער מאַסע אין פּוילען און זאַגאַר אין ליטא מיט אַ אונגעוועהנליכער געשווינדקייט. אין פיעל שטעדט זענען געגרינדעט געוואָרען חסידישע קרייזלעך, וועלכע האָבען געהאַט זייערע בעזונדערע שוהלען (שטיבלעך), וואו מען האָט געדאַווענט אויפ׳ן חסידישען שטייגער, מיט אַ ברען, מיט דבקות און התלהבות. די חסידים האָבען איינגעפיהרט דעם סידור פון אר״י, וואָס אונטערשיידעט זיך פון געוועהנליכען סידור דורך פיעל ענדערונגען אין טעקסט. זיי האָבען אויך געענדערט דעם ריטואַל פון שחיטה און נישט געהאַלטען זיך ביי דעם געזעצליכען טערמין פון תפילת שחרית. געלעבט האָבען זיי צווישען זיך אין גרוים אחדות, געשטיצט איינער דעם צווייטען און ליעב געהאַט צו פערברענגען די צייט צוזאַמען אין שמחות און סעודות, כדי אַרויסצורופען אין זיך אַ התלהבות׳דיגע שטימונג, ווי עס פאָדערט זיך לויט דער חסידישער תורה. דאָס „בוקען״ זיך פאַר׳ן צדיק איז געוואָרען פערשפּרייט אַלץ מעהר און מעהר; ווי נאָר אַ צדיק איז געקומען אין וועלכער עס איז שטאָדט, האָבען צו איהם אָנגעהויבען לויפען אָנהענגער פון אַלע זייטען. מענער און פרויען פלעגען קומען צום צדיק נאָך עצות, בעטען ביי איהם אַ רפואה צו אַ קרענק, אַ מיטעל

קינדער צו האָבען א. אז. וו. אויב עס האָט זיך געמאַכט, אַז אין איינעם פון טויזענד פעלען האָט דער צדיק געהאָלפען אָדער מיט זיין עצה גוט געטראָפען, האָט מען דאָס אָנגענומען פאַר אַ מופת און די צאָהל חסידים איז אַלץ גרעסער געוואָרען.

וואָס ווייטער, איז דער קולט פון צדיק אַלץ געוואַקסען און צוזאַמען דערמיט איז געוואַקסען אויך די צאָהל פון די צדיקים. די אָנגעזעהענסטע פון זיי האָבען געשטאַמט פון ר' בער'ס קלייזעל; יעדער איינציגער פון זיי האָט אָבער אַרויפגעלעגט זיין אייגענעם אינדיווידועלען שטעמפּעל אויף דער חסידישער לעהרע און דעריבער זענען מיט דער צייט געוואָרען חסידים פון פערשידענע שיטות. די פערשידענע שיטות אין חסידיזם קען מען איינטיילען אויף צוויי הויפּטשטרעמונגען: ליטוויש-בעלאָרוסישער און פּויליש-אוקראַינער חסידיזם. די פאָרשטעהער פון פּוילישען חסידיזם זענען געוועזען: ר' אלימלך ליזענסקער, ר' לוי יצחק בערדיטשעווער, ר' נחום טשערנאָבאָלער און ר' ברוך טולטשינער, אַ אייניקעל פון בעש"ט. ר' אלימלך פון ליזענסק האָט שטאַרק ענטוויקעלט דעם צדיק-קולט. דאָס ערשטע געבאָט פאַר אַ חסיד — פלעגט ער זאָגען — איז בוקען זיך פאַר'ן צדיק. דער צדיק איז דער מעקלער צווישען יודען און גאָט. דורך איהם שיקט גאָט דעם גלויביגען לעבען, ערנעהרונג, קינדער, און עס איז גענוג, אַז דער צדיק זאָל וועלען, דאַן פערמאַכען זיך אַלע קוואַלען פון גוטס. דעריבער דאַרף דער חסיד בלינד גלויבען אין צדיק, אָבטיילען איהם אַ טייל פון זיין פערמעגען און איהם דאַנקבאַר זיין. די דאָזיגע טעאָריע האָט געהאַט אַ ווירקונג: די אָרימע יודען פלעגען אָבגעבען זייערע לעצטע גראָשענס די צדיקים, און דער צדיק האָט נישט אויפגעהערט שיקען ברכות, אויסהיילען פון קראַנקהייטען, בענשען מיט קינדער א. אז. וו. די שענע חסידישע לעהרע איז פערוואַנדעלט געוואָרען אין אַ ווילדען צדיקיזם, אין אַ פּראַקטישען געשעפט. זיין אַ צדיק איז פשוט געוואָרען אַ גוטער מסחר און עס האָבען זיך נאַטירליך געפונען פיעל בעלנים דערויף. די שטעל פון אַ צדיק האָט אָנגעהויבען איבערגעהן בירושה, פון פאָטער צו די קינדער און צו די אייניקלעך. עס האָט זיך געמאַכט, אַז עס איז געשטאָרבען אַ צדיק, וואָס האָט איבערגעלאָזט עטליכע זיהן, און דאַן איז זיין ירושה פונאַנדערגעטיילט געוואָרען צווישען דער גאַנצער „דינאַסטיע", וועלכע האָט צווישען זיך געפיהרט מיאוסע מחלוקת פאַר דער בכורה.

נישט אומעטום איז אָבער דער צדיקיזם געוואָרען א קאַריקאַטור. צווישען די צדיקים זענען אויך געווען אייניגע אמת'ע אידעאַליסטען, התלהבות'דיגע מענשען. אַזעלכער איז געווען ר' לוי יצחק בערדיטשעווער, וועלכער האָט פריהער, אין דער ליטא, געליטען פיעל רדיפות פון די רבנים פאר זיין גלויבען אין חסידות, נאָר דערנאָך איז ער געוואָרען צדיק אין בערדיטשעוו, וואו ער איז געוואָרען זעהר פאָפולער און איבערגעלאָזען נאָך זיך א ליכטיגען אָנדענקען פון א איידעלען גייסט און פון א מענשען מיט א אונגעוועהנליכער ליעבע צום פראָסטען פאָלק.

אַנדערש האָט זיך ענטוויקעלט דער חסידיזם אין ליטא און אין ביעלאָרוסיע. דאָרט האָט דער חסידיזם נישט געפונען פאר זיך אזא גינסטיגען באָדען, ווי אין פוילען און אין אוקראַינא, און האָט זיך פערשפרייט זעהר לאַנגזאַם, נאָך לאַנגע רדיפות און ווידערשטאַנדען מצד די רבנים און לומדים. דאָרט איז דער חסידיזם אַריינגעפיהרט געוואָרען דורך די תלמידים פון ר' בער מעזשעריטשער: ר' אהרן קארלינער, ר' מענדעל וויטעבסקער און ר' זלמן שניאורסאָן (געשטאָרבען אין 1813), דעריבער האָט ער דאָרט אָנגענומען אַן'אַנדער כאַראַקטער. דאָ איז ער שוין נישט געווען קיין דעמאָקראַטישע בעוועגונג, צוגעפאַסט צום געשמאַק און צו די בעדערפנישען פון דער מאַסע, נאָר א שטרעמונג פון געצעהלטע מענשען, אַריסטאָקראַטען־קעמפפער, און אויך די לעהרע זייערע האָט דעריבער געהאַט אויף זיך דעם שטעמפעל פון אַריסטאָקראַטיזם און פון קאָפּ־מענשען. דער אָנגעזעהענסטער פון די ליטווישע רביים, ר' שניאור זלמן, האָט בעשאַפען א אייגענעם סיסטעם, וואָס איז פילאָזאָפיש געווען פיעל מעהר בעגרינדעט און זיך שטאַרק אונטערשיידעט פון פוילישען חסידיזם. זיין דעוויז איז געווען: „חכמה, בינה, דעת" (פערקירצט: חב"ד), ד. ה. חכמה, פערשטאַנד און וויסען. אין נעגענטייל פון בעש"ט האָט ער נישט געפאָדערט קיין נאַאיווען גלויבען אין צדיק, נאָר געראַטען, צו קוקען אויף דעם צדיק ווי אויף א וועג־ווייזער. ער האָט אויך נישט געלייקענט אין דער בעדייטונג פון לערנען און טראַכטען, נאָר, פערקעהרט, געפאָדערט פון יעדען חסיד „צו דענקען און טראַכטען". ער האָט דעם חסידיזם אָבגערייניגט פון פיעל אַבערגלויבענס און נאַרישע זייטען, אָבער דערפאַר האָט דער חסידיזם אין ליטא נישט געהאַט יענע נאַאיוויטעט און פאָלקסטימליכקייט, וועלכע עס האָט געהאַט דער פוילישער חסידיזם.

אין ליטא האט זיך אויך אנגעהויבען דער ענערגישער קאמפף פון די רבנים געגען חסידיזם. אין דער שפיץ פון די ליטווישע רבנים איז דעמאלט געשטאנען ר׳ אליהו ווילנער, וועלכער האט בעקומען דעם טיטול „גאון“ (1720—97). דאס איז געווען א מענש מיט א אייזערנעם ווילען, וואס האט פון קינדווייז אן ארויסגעוויזען אונגעוועהנליכע פעהיגקייטען. צו זעקס יאהר האט ער שוין געלערנט גמרא אהן דער הילף פון א רבי. צו צעהן יאהר האט ער שוין זיך בעטייליגט אין רבנישע וכוחים און מיט זיין בקיאות און שכל פערוואונדערט די אלטע גדולים. זיין תפיסה איז געווען אונגעוועהנליך. ער האט אויף גיך אויסגעלערנט די קבלה און אזוי גיך אויך ערווארבען בעדייטענדע קענטנישען אין מאטעמאטיק, געאגראפיע, אסטראנאמיע. אין ווילנא האט ער געלעבט איינזאם, אבגעשלאסען, אינגאנצען פערטיפט אין לערנען; ערנעהרט האט ער זיך שלעכט, געשלאפען בסך הכל צוויי שעה אין מעת לעת, וועניג זיך בעגעגענט מיט מענשען, וועניג גערעדט און נאר אין געוויסע שעה׳ן געלייענט שעורים וועגען תלמוד פאר זיינע תלמידים. פונ׳ם פלפול־סיסטעם האט ער נישט געהאלטען. קענענדיג אויסענוועניג כמעט דעם גאנצען תלמוד, האט ער אהן שום מיה געקענט פסק׳נען די הארבסטע שאלה און נישט זעלטען פלעגט ער זיך ערלויבען אויסצובעסערן דעם טעקסט פון תלמוד אויפ׳ן גרונד פון טיעפע קריטישע חקירות. אין אזא אבגעשלאסענקייט האט ער געשריבען פירושים און הערות צו די ביבלישע, תלמודישע און קבליסטישע ספרים, נאר געשריבען האט ער דאס אלץ אהן ארדנונג, מיט רמזים, האלבע ווערטער, ווייל ער אליין האט נישט גערעכענט ארויסצוגעבען קיין זאך פון זיינע כתבים און דאס נאר איבערגעלאזען פאר די קינפטיגע דורות. ר׳ אליהו ווילנער איז געווען די פערקערפערונג פון דער ליטווישער גאונות; די רבנישע וויסענשאפט איז פאר איהם געווען אלץ; אין איהר האט ער געזעהען דעם גאנצען זין פון יודענטום. ער איז געווען דער אבגאט פון די רבנים אין ליטא און אין אנדערע לענדער; דער המון האט מורא געהאט פאר איהם, אבער איהם נישט פערשטאנען, פונקט ווי ער האט דעם המון נישט פערשטאנען. נאטירליך, האט אזא מענש נישט געקענט סימפאטיזירען מיט דער דעמאקראטישער חסידישער בעוועגונג. אלס אסקעט און אלס גרוסער קאפ האט דער חסידיזם אין איהם בעליידיגט זיין איינזאמען שטאלץ און זיין גאונות, געגען וועלכער די חסידישע האט אויסגעזעהען קליין און נישטיג.

נאך אין 1772, ווען אין ליטא האבען זיך אנגעהויבען גרינדען געהיימע חסידישע קרייזלעך און אין ווילנא האט מען ענטדעקט איינינע אנפיהרער פון די חסידים, האט דער ווילנער קהל, מיט דער ערלויבניש פון „גאון”, ערקלערט א חרם געגען די חסידים. פון ווילנא האט מען פונאנדערגעשיקט צירקוליארען צו אנדערע רבנים מיט א אויפרוף, שטרענג ארויסצוטרעטען געגען דער „אפיקורסישער סעקטע”. דאן האבען זיך אין גאנץ ליטא אנגעהויבען רדיפות אויף די חסידים. אויך די גאליציאנער רבנים, וועלכע האבען זיך פערזאמעלט בעת א יריד אין בראד, האבען אויסגערופען א חרם געגען יעדען, וואס וועט דאווענען לויט'ן חסידישען נוסח, טראגען ווייסע מלבושים אום שבת (ווי עס פלעגען טאן פיעל פון די צדיקים און חסידים) און בכלל בעטייליגען זיך אין די חסידישע קרייזלעך. ווען עס איז פערעפענטליכט געווארען דאס ווערק פון ר' יעקב יוסף הכהן, וואו עס ווערט בעריהרט דער כבוד פון די רבנים און לומדים, האט זיך אין דער רבנישער וועלט ווידער אנגעהויבען א געוואלד. פון ווילנא האט מען געגעבען א סיגנאל, אז מען זאל אנהויבען א קאמפף געגען די חסידים. אין 1781 זענען די ליטווישע רבנים זיך צונויפגעפאהרען בעת דעם יריד אין זעלווא (גראדנער גוב.) און פון דארט פונאנדערגעשיקט אויפרופען צו אלע יודישע געמיינדעס, פאדערענדיג די שטרענגסטע שטראפען פאר די חסידים. די פרומע יודען האבען בעקומען א בעפעהל אומעטום אויסצושליסען די חסידים פון דער געזעלשאפט, נישט חבר'ען זיך מיט זיי, נישט האבען מיט זיי קיינע בעציהונגען, נישט מתחתן זיין זיך מיט זיי, נישט בעגראבען זייערע מתים און בכלל קוקען אויף זיי, ווי אויף מענשען פון א אנדער רעליגיע. ווען אין ביעלארוסיע זענען ענטשטאנען גרויסע גרופען „חבד'ניקעס” (חסידים פון ר' זלמן שניאורסאן), האט די אגיטאציע געגען די חסידים זיך נאך מעהר פערשטארקט. אויף די רבנים-צוזאמענפאהרען אין מאהיליעוו און אין שקלאוו זענען אנגענומען געווארען א רייהע רעפרעסיעס געגען די חסידים און זייער מנהיג, ר' זלמן, איז אנערקענט געווארען פאר א אפיקורס. ר' זלמן האט געפרובט פערענטפערן זיך אין ספעציעלע אויפרופען צו די רבנים, וואו ער האט זיך געסטארעט צו בעווייזען, אז ער איז א איבערגעגעבענער טרייער יוד; ער איז אויך ספעציעל געפאהרען קיין ווילנא, כדי צו זעהען זיך מיט דעם אנפיהרער פון די מתנגדים, ר' אליהו, און איבעררעדען מיט איהם פערזענליך, אבער

דער שטרענגער גאון האט אפילו נישט געוואלט איהם אויפנעהמען. אם ענדע פון 18־ען יאהרהונדערט איז דער קאמפף צווישעןביידע פארטייען נאך שארפער געווארען, עס האבען זיך אנגעהויבען פון ביי־דע זייטען, איבערהויפט פון די מתנגדים, מיאוסע מסירות און רכילות, אזוי אז אין דעם קאמפף האט זיך געמוזט ארייננמישען די רוסישע רעגיערונג, וועלכע האט גענומען אויף זיך די ראליע פון א פערמיט־לערין צווישען די קעמפפענדע פארטייען. אבער אפילו די פיזישע מאכט האט דא ווינציג אויפגעטאן און נאך א לאנגע צייט זענען די חסידים און מתנגדים אין דער ליטא פערבליבען פערביטערטע שונאים איינע די אנדערע.

אויפ'ן חשבון פון דער השכלה מיט'ן חסידיזם צוזאמען דארף מען צורעכענען דעם פילאזאף שלמה זלמן מיימאן, איינער פון די אריגינעלסטע גייסטער נישט בלויז ביי יודען, נאר אויך אין גאנץ איירָאפא. דאס איז געווען א מענש, וואס איז ערצויגען געווארען אין דער חסידישער וועלט, ענטלאפען צו דער פילאזאפיע און השכלה, נאר ענדליך איבערגעוואקסען ביידע וועלטען און פון ביידע זיך דער־ווייטערט; א מענש, וואס האט זיין גאנץ לעבען קיין רוה און קיין פרידען נישט געוואוסט; א אונגעוועהנליך־בעגאבטער ארימער יודישער פילאזאף, וואס האט שטענדיג געמוזט וואנדערן פון ארט צו ארט, פון איין גלויבען צום צווייטען און אין ערגעץ קיין מקום מנוחה נישט געפונען פאר זיין מיעדען קערפער און פאר זיין קריטישען גייסט.

שלמה זלמן מיימאן (1750—1800) איז געבוירען געווארען ביי א פאמיליע פון א דארפס־ארענדאר אין ליטא (נעבען ניעסוויזש, מינס־קער גוב.). נאך אין די קינדער־יאהרען האט ער געמוזט וואנדערן פון דארף צו דארף צוזאמען מיט זיינע עלטערן, וועלכע זענען גע'רודפ'ט געווארען דורך זייערע שכנים־קריסטען און געמוזט געהן זוכען פרנסה. אבער נישט קוקענדיג אויף דער ארימקייט, אין וועלכער ער איז ערצוי־גען געווארען, האט ער דאך בעקומען א גוטע שול לויט יענער צייט און ארויסגעוויזען זעלטענע פעהיגקייטען. צו 11 יאהר האט ער שוין גע'שמ'ט פאר א נ'עלוי און עס האבען זיך שוין געפונען פיעל בעלנים, וואס האבען איהם געוואלט נעהמען פאר א איידים. זיין ארימער פא־טער האט אהן דעם וויסען פון זיין זוהן איהם צוגעזאגט צוויי כלות

מיט אמאל. דער פאטער פון איינער פון די צוויי כלות האט ארויס־
גע'גנב'עט דעם יונגען חתן און איהם צוגענומען אהיים צו זיך, כדי עס
זאל איהם נישט אויסחאפפען דער צווייטער פאטער, אבער ער האט
געמוזט אומקעהרען דעם גע'גנב'עטען חתן, וועלכער האט חתונה געהאט
מיט דער צווייטער כלה. צו 12 יאהר איז ער שוין געווען א מאן פון
א ווייב, געטראגען א עול אויפ'ן קאפ און כדי צו ערנעהרען זיך, איז
ער געווארען א מלמד אין א קליין שטעדטעל.

דאס פאמיליען־לעבען האט איהם אבער, ווי עס שיינט, ווינציג
אינטערעסירט און דער יונגער מיימאן האט זיך פערטיפט אין מחשבות
און חלומות. פון תלמוד איז ער איבערגעגאנגען צו דער קבלה, וועלכע
ער האט א געוויסע צייט געליעבט ביז שגעון. ער איז געפאהרען צום
צדיק ר' בער מעזעריטשער, פון וועלכען ער האט געהאפט וואונדער צו
זעהן, נאר די חסידישע סביבה איז איהם נישט געפעלען געווארען
און אין גיכען האט ער זיך מיאש געווען פון דער גאנצער קבלה. דאן
איז ער איבערגעשפרונגען צום „מורה נבוכים" פון רמב"ם און דאס
דאזיגע ווערק איז איהם באלד אזוי טייער געווארען, אז עס איז גע־
ווארען ווי א טייל פון זיין נשמה, לכבוד דעם רמב"ם האט ער זיך
א נאמען געגעבען מיימאן און ביים נאמען פון רמב"ם פלעגט ער זיך
שווערען יעדעס מאל, ווען ער האט געוואלט צווינגען זיך אליין צו
עפעס. דער „מורה נבוכים" האט אבער אויך אין גיכען אויפגעהערט
בעפרידיגען דעם קריטישען שכל פון יונגען דענקער, וואס האט נישט
אויפגעהערט צו זוכען און פארשען. ער האט זיך דערוואוסט, אז אין
דייטשלאנד האט זיך צווישען די יוד'ען אנגעהויבען עפעס א נייע בע־
וועגונג, אז דארט איז דא א פלאץ פאר מעהר פרייע חקירה, און
אין 1777 פערלאזט ער זיין פרוי און זיין פאמיליע און פאהרט אוועק
קיין דייטשלאנד.

ער איז דעמאלט 25 יאהר אלט געווען, נאר שוין ווילד, מיט א
גרויסער בארד, זעהר ארים און קאמיש געקליידעט, מיט א זאפאס
פון א ביסעל קענטניש אין פויליש, און אין אזא פארם האט דער מאן
פון א פרוי מיט קינדער זיך פארגעשטעלט פאר די משכילים אין קע־
ניגסבערג און זיי ערקלערט, אז ער וויל זיך אבגעבען צו בילדונג.
פון קעניגסבערג האט ער געמוזט אבפאהרען דורך שטעטין קיין בערלין
און די דאזיגע נסיעה זיינע איז געווען פול מיט יסורים און ליידען.
אין בערלין האבען די פרנסים פון דער געמיינדע איהם נישט געוואלט

ערלויבען צו וואוינען, ווייל די פוילישע יודען, וואס האבען פערלאזען דעם תלמוד, זענען געווען בעוואוסט אלס אפיקורסים און האבען אומעטום ערוועקט א חשד אויף זיך. געצוואונגען אויף אזא אופן צו פערלאזען בערלין, האט מיימאן זיך פערבונדען מיט עפעס א שנארער, און מיט איהם צוזאמען געוואנדערט פון שטאדט צו שטאדט, געגאנגען איבער די הייזער, ביז ער איז געקומען, כמעט א נאקעטער, קיין פויזען. דארט האט אויף איהם רחמנות געהאט דער יונגער און גוטהערציגער רב, ר' הירש יאנאוו, וואס איז געווען א פערברענטער געגנער פון דער השכלה, נאר ער האט נישט געפרעגט מיימאנ'ען וועגען זיינע איבערצייגונגען און פריהער פון אלץ איהם בעקליידט און געגעבען צו עסען.

אויך אין פויזען האט אבער מיימאן נישט געפונען קיין רוה אויף א לאנגע צייט און ער האט ווייטער אנגעהויבען וואנדערן, ביז ער איז אין 1779 ווידער געקומען קיין בערלין. דארט איז איהם צו דער האנד געקומען עפעס א פילאזאפיש ווערק אויף דייטש און הגם מיימאן האט נאך דעמאלט ווינציג געקענט די דייטשע שפראך, האט ער דאך מיט זיין שארפען שכל געכאפט דאס, וואס די שפראך האט פון איהם פערבארגען. ער האט באלד בעגריפען דעם אינהאלט פון בוך, געפונען פיעל קשיות געגען דער פילאזאפיע פון דייטשען מחבר און דאס אלץ האט ער אנגעשריבען אויף א פאפיער אין העברעאיש און אריינגעשיקט מענדעלסאנ'ען, וועלכער האט אין איהם דערקענט א אריגינעלען דענקער און אנגעהויבען איהם שטיצען. מיימאן האט אנגעהויבען ווערן בעוואוסט, און וואלט ער געוועזן א פראקטישער מענש, וואלט ער געקענט מאכען א גוטע קאריערע. ער איז אבער געווען בטבע א סקעפטיקער, א מענש מיט זעהר א קריטישען שכל און אין אין קיין זאך נישט פעהיג געווען צו גלויבען. דערצו האט נאך דער שארפער איבערגאנג פון דער רבנישער ליטעראטור צו דער דייטשער פילאזאפיע און פון דעם פאטריארחאלען לעבען פון א ליטווישען יודען צו א לעבען פון א געבילדעטען אייראפעער — געמוזט מאכען א גרויסע ווירקונג אויף מיימאנ'ס נשמה. ער איז געווען א פריהצייטיגער גייסט און איז געווען שוין דעמאלט געווען איבערגעוואקסען די השכלה מיט דער גאנצער דייטשער פילאזאפיע, וועלכע איז אייגענטליך אין יענער צייט געווען גאנץ אויבערפלעכליך און נישט־טיעף. ער האט אנגעהויבען לייקענען אין אלע יסודות פון יעדער רעליגיע און פון יעדער מאראל,

נישט געגלויבט אין דעם אינערליכען מענשליכען רצון צו אמת און גערעכטיגקייט, און אזוי ווי ער האט אליין נישט געקענט ארויסשטעלען קיין נייעם, פאזיטיווען אמת געגען די אלע אנגענומענע אמת'ען, וועלכע ער האט געהאלטען פאר שקר, איז ער געווארען ציניש־ווילד, געפיהרט א לעבען אהן ארדנונג און מאראל און זיך ערווארבען די אנטיפאטיע פון זיינע פריינד, וואס זענען פון איהם אבגעטרעטען. ער האט געלייקענט אין אלע מאראלישע שיטות, וואס זענען לויט זיין מיינונג געווען נישט מעהר ווי פוסטע סברות, אהן א שום גרונד; מיט זיין שארפער לאגיק האט ער אויפגעוויזען, אז אויך דער בעגריף וועגען גאטהייט איז נישט מעהר, ווי א פוסטער געדאנק אהן א אינהאלט; לויט זיין איבערציינונג איז פאר דעם מענשען נישט געבליבען קיין אנדער זאך, ווי פארשען, דענקען, געפינען אידעען, דערנאך זיי אליין צעווארפען און אויפשטעלען נייע. ער האט אויך געהאט די דרייסטקייט צו צווייפלען אין דער גרויסקייט פון מענדעלסאנ'ען, אין וועלכער קיינער האט דעמאלט נישט געלייקענט, אבער דאס אלץ האט ער געטאן נית פון קנאה, נישט פון קיין פערזענליכע נטיות, נאר פון ריינער איבערציינונג. ביי אזעלכע איבערציינונגען איז איהם געבליבען נישט קיין אנדער זאך, ווי ציניזם און בטלה. ווען מענדעלסאן האט איהם גע'מוסר'ט, פאר וואס ער פערנעהמט זיך נית מיט קיין פראקטישער ארבייט און פארוואס ער האט זיך ארייגעלאזט, לויט די קלאנגען, וואס געהען וועגען איהם, בלויז אין פוסטע תענוגים, אין א חברה פון לעב־יונגען, — האט מיימאן דאס נישט אבגעלייקענט, נאר געענטפערט, אז לויט זיין שיטה זענען אלע מענשען נישט מעהר, ווי עפיקורעער.

מענדעלסאן און זיינע פריינד האבען זיך שוין מיאש געווען צו מאכען מיימאנ'ען פאר א שטיקעל „מענש". מען האט איהם אויפגעהערט שטיצען און ער האט געמוזט ווייטער וואנדערן. אין האלאנד איז ער פריהער אנגענומען געווארען מיט גרויס כבוד, נאר צוליעב זיין אויסגעלאסענעם לעבען, האבען די פרומע יודען איהם אנגעהויבען רודפ'ן אזוי וויים, אז מען פלעגט אויף איהם ווארפען שטיינער אין גאס. זיין לאגע איז געווארען אלץ ערגער און ער האט שוין געהאט בעשלאסען זיך נעהמען דאס לעבען. אין האמבורג האט ער זיך צוזאמענגעטראפען מיט א גלח און איהם פארגעלעגט צו שמד'ן זיך, אבער נאר בתנאי, אז ער זאל האבען די פרייע ברירה, צו גלויבען אין קריסטוס'ען אדער ניין. נאטירליך, האט דער גלח נישט מסכים געווען אנצונעהמען אין דער

קירך אזא אפּיקורוס, וואָס גלייבט אין גאָרנישט. צו 30 יאָהר האָט ער אויך געפּרובט בעזוכען די גימנאַזיע און זיצען אויף איין באַנק מיט יונגלעך, כדי צו פֿערפֿאָלקאָמען זיך אין שפּראַכען. אָבער דאָס האָט נאָר אַרויסגערופֿען געלעכטער און אויסערדעם איז מיימאָן נישט געווען געוויהנט צו קיין דיסציפּלין, אַזוי אַז ער האָט געמוזט פֿערלאָזען די גימנאַזיע. פֿון האַמבורג איז ער ווידער געקומען קיין בערלין און מענדעלסאָן מיט זיינע פֿריינד האָבען איהם ווידער אָנגעהויבען שטיצען, נאָר כדי פּטור צו ווערן פֿון איהם, האָבען זיי איהם געגעבען לפּנים עפּעס אַליטעראַרישע אַרבייט און אָבגעשיקט קיין דעסוי. אין גיכען האָט ער זיך צוקריעגט מיט זיינע שטיצער און ער איז פֿון דעסוי אָבגעפֿאָהרען קיין ברעסלוי.

אין 1790 האָט מיימאָן אַרויסגעגעבען אויף דייטש זיין בוך „אַ פּראָבעפֿאָרשונג וועגען דער טראַנסצענדענטאַלער פֿילאָזאָפֿיע". נאָך דעם בוך האָט ער פֿערעפֿענטליכט אַ רייהע אַנדערע ווערק וועגען מעטאַפֿיזיק און לאָגיק. וועגען זיין ערשטען ווערק האָט דער בעריהמטער פֿילאָזאָף קאַנט זיך אָבגערופֿען אַזוי: „קיינער פֿון מיינע געגנער האָט אַזוי טיעף נישט פֿערשטאַנען דעם תוך פֿון מיין סיסטעם, ווי מיימאָן, און בכלל זענען נישט פֿיעל בעגאַבט מיט אַזאַ איידעלען און טיפֿזיניגען שכל אין אַזעלכע אַבסטראַקטע און קאָמפּליצירטע פֿראַגען". אין 1792 איז אַרויס זיין „לעבענסגעשיכטע", וואו עס ווערט בולט און מיט גרויס טאַלענט אָבגעשילדערט דאָס לעבען פֿון די פּויליש-ליטווישע יודען און וואו עס ווערט דערצעהלט די טרויעריגע ביאָגראַפֿיע פֿון מחבר. מיימאָנס אויטאָביאָגראַפֿיע האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק אויף פֿיעל קריטיקען, צווישען אַנדערע אויך אויף געטע און שילער. אויף העברעאיש איז נאָר אַרויס זיין נישט-פֿערענדיגטער פּירוש צום „מורה נבוכים" פֿון רמב"ם.

אין ברעסלוי האָט מיימאָן זיך צוזאַמענגעטראָפֿען מיט דעם פּאָעט אפרים קוה (געבוירען אין ברעסלוי אין יאָהר 1731 און געשטאָרבען אין 1790), וועלכער איז גייסטיג איהם געווען זעהר נאָהענט. אויך אפרים קוה איז געווען אַ צובראָכענער מענש, אַ צוריסענע טראַגישע נשמה, וואָס איז געשליידערט געוואָרען פֿון איין וועלט אין דער אַנדערער. ער האָט פֿערלוירען זיין גאַנץ פֿערמעגען דורכדעם, וואָס ער איז נישט צוגעפּאַסט געווען צום פּראַקטישען לעבען, און האָט געליטען דחקות און הונגער. אויך ער איז וויט אַוועק פֿון יודענטום, נאָר

שמד'ען זיך האט ער נישט געוואלט און געענדיגט דערמיט, וואס ער איז פון זינען אראב. מיימאן און קוה זענען באלד זעהר בעפריינדעט געווארען, נארביידע זענען געווען זעהר ארים און איינער האט דעם צווייטען נישט געקענט העלפען. זיצענדיג אין ברעסלוי, איז צו איהם פלוצלונג געקומען זיין פרוי, וואס ער האט פערלאזען נאך מיט יאהרען צוריק, און איהם געבראכט זיין עלטערען זוהן, וואס איז שוין דעמאלט אלט געווען 20 יאהר און צו וועלכען דער פאטער האט קיין ליעבע נישט געקענט פיהלען. זיין פרוי האט פון איהם געפאדערט אדער גט, אדער אז ער זאל מיט איהר ווידער אנהויבען לעבען, און מיט מיה האט זיך איינגעגעבען צו פועל'ן ביי מאמאנ'ען, אז ער זאל געבען זיין פרוי א גט.

אין 1788 איז מיימאן ווידער אבגעפאהרען קיין בערלין. דארט האט ער פון ארימקייט ווידער געוואלט שמד'ען זיך, נאר זיינע פריינד האבען איהם געגעבען שטיצע און אבגעהאלטען פון שמד. ביז זיין טויט האט מיימאן נישט אויפגעהערט צו פיהרען זיך אנדערש און נישט אויפגעהערט נעהמען שטיצע. די לעצטע יאהרען האט ער געוואוינט אין גוט פון זיין פריינד גראף קאלקרייט, וועלכער האט איהם מיט אלץ אויסגעהאלטען און איז אויסגעשטאנען זיינע אלע קאפריזען און משוגעת'ען. אין זיין גוט (אין שלעזיען) איז דער ארימער ליידענדער פילאזאף געשטארבען און בעגראבען געווארען אין גלאגוי, אהן כבוד און איינזאם, ווי איינזאם און אהן כבוד ער האט געלעבט.

צוועלפטעס קאפיטעל.

די פראנצויזישע רעוואלוציע און די עמאנציפאציע.

דאס ערשטע לאנד אין אייראפא, וואס האט אנערקענט דעם אמת'ען פרינציפ פון פרייהייט, איז געוועזן פראנקרייך און איהר האבען די יודען צו דאנקען פאר דער גלייכבערעכטיגונג, וואס זיי האבען שפעטער בעקומען אויך אין אנדערע אייראפעאישע לענדער. אבער אויך אין פראנקרייך איז דאס נישט אזוי לייכט אנגעקומען און שוין נאכדעם ווי דאס פראנצויזישע פאלק האט זיך מיט אמאל אבגעשאקעלט פון אלע אבערגלויבענס פון דער פערגאנגענהייט און ערקלערט גלייכע מענשען־רעכט פאר אלע, איז בנוגע צו יודען נאך אויף א לאנגער צייט פערבליבען די אלטע פאלשע מיינונג און זיי זענען אין דעם כלל פון „אלע מענשען” נישט אריינגענומען געווארען. די פרייהייט־יסודות פון דער גרויסער פראנצויזישער רעוואלוציע האבען סוף כל סוף מנצח געוועזן אויך די פאלשע טענות געגען יודען; נאר לאנג האט געדויערט דער שטרייט פאר דער יודישער גלייכבערעכטיגונג און די געשיכטע פון דער יודישער עמאנציפאציע אין פראנקרייך איז אין פיעל הינזיכטען חאראקטעריסטיש און לעהר־רייך.

מליצי יושר און פערטיידיגער האט די יודען אין פראנקרייך נישט געפעהלט. נאך פאר דער רעוואלוציע האט געפיהרט א דרייסטע אגיטאציע פאר דער יודישער גלייכבערעכטיגונג דער יוד סערף בער. דאס איז געוועזן א רייכער און געלערנטער מענש, וואס זיין אייגענע גינסטיגע לאגע אין דער מלוכה האט איהם נישט פערגעסען געמאכט אן דער טרויעריגער לאגע פון זיינע ברידער. בער פלעגט צושטעלען אמוניציע

פאר דער פראנצויזישער ארמעע און צוליעב דעם האָט ער געמוזט וואוינען אין שטראסבורג, וואו יודען איז נישט ערלויבט געווען צו וואוינען. צוערשט האָט מען איהם דאָרט ערלויבט וואוינען נאָר איין ווינטער, נאָר אזוי ווי ער איז זעהר נוצליך און נויטיג געווען פאר דער רעגירונג, האָט מען איהם די ערלויבניש יעדעס מאל ווידער פערלענגערט, אזוי אז ער איז שטראסבורג געוואָרען א שטענדיגער איינוואוינער. ביסלעכווייז האָט ער אהין אריינגעבראכט נאָך עטליכע יודישע פאמיליעס, אָבגעקויפט הייזער און דער קעניג לודוויג XVI האָט איהם געגעבען א ערלויבניש צו קויפען אויך ערד און נחלאות. סערף בער האָט אין שטראסבורג אויפגעשטעלט פאבריקען און זיך געסטארעט, אז די ארבייטער דאָרט זאָלען זיין אויסשליסליך יודען, כדי אראָבצונעהמען די אלטע בעשולדיגונג, אז יודען זענען נישט פעהיג צו קיין פראָדוקטיווער ארבייט. בער איז געשטאנען אין פערבינדונגען מיט מענדעלסאָן און האָט זיך משתדל געווען פיעל מאָל פאר׳ן קעניג, אז מען זאָל יודען ערלויבען וואוינען אין גאנץ פראנקרייך. ער האָט ענדליך גע׳פועל׳ט ביים ווייכהערציגען און גוטען לודוויג, אז עס זאָל צונויפגערופען ווערן א קאָמיסיע פון זעכציג אנגעזעהענע יודען, וואָס זאָלען אויסארבייטען א פראָיעקט, ווי אזוי צו פערבעסערן די יודישע לאגע, און ווארשיינליך האָט לודוויג נאָר א דאנק דער דאזיגער קאָמיסיע קאסירט (1784) דעם שענדליכען געזעץ וועגען א ספעציעלען קאָפּ־שטייער פאר יודען. דאָס איז געווען דער ערשטער יודישער נצחון; נאָר דער קאָמיסיע איז נישט בעשערט געווען צו פערענדיגען איהר ארבייט, און איהרע פראָיעקטען זענען נישט פערעפענטליכט געוואָרען.

פון די אייגענע יודישע פערטיידיגער דארף מען אויך דערמאָנען דעם געבילדעטען און גייסטרייכען יונגען מאן יהושע בערבינג, וועלכער איז ארויסגעטרעטען אין דער ליטעראטור מיט א גרינדליכע און גייסטרייכע פערטיידיגונג פון יודען. ער האָט גערעדט, ווי א שטאָלצער מענש, דערמאָנט דער קריסטליכער וועלט, אז אין דער צייט, ווען זיי, די קריסטען, זענען נאָך געצען־דיענער געווען, זענען ביי יודען שוין געווען פיעל גרויסע מענשען, און ער האָט נישט קיין חסד געבעטען, נאָר געפאָדערט, אז יודען זאָלען האָבען דאָס רעכט צו גענימען פון אלע נאטירליכע מענשליכע רעכטען און אז עס זאָל צוערשטערט ווערען די וואנט, וואָס טיילט זיי אָב פון דער גרויסער וועלט און בעליידיגט זייער כבוד.

גרויס אינטערעס האט דעמאלט ארויסגערופען דער „מעצער קאנקורס“. די „געזעלשאפט פאר וויסענשאפט“ אין מעץ האט אין יאהר 1785 בעשטימט א פרעמיע פאר דעם, וואס וועט געבען די בעסטע תשובה, ווי אזוי צו פערענטפערן די פערוויקעלטע יודענפראגע, וואס איז דעמאלט געשטאנען אויף דער טאגעס-ארדנונג און אינטערעסירט אלע בעסטע מענשען פון פראנקרייך. ניין מענשען האבען צוגעשיקט תשובות אויף דער פראגע און נאר צוויי פון זיי זענען געווען נישט גינסטיג פאר יודען. די פרעמיע האט מען צוטיילט צווישען דרייען: צווישען יוד זאלקינד הורוויץ (אקאונער), אדוואקאט טיער און גייסטליכען גרעגואר. דעם גרעסטען רושם האט געמאכט דאס ווערק פון גרעגואר. א טיעף-איבערצייגטער און גלויביגער קריסט, וואס האט אפילו די רעוואלוציע געוואלט מאכען פאר א קריסטליכע בעוועגונג, איז ער צוזאמען דערמיט געווען אויך א פערברענטער אנהענגער פון פאלקאמער פרייהייט, פאר וועלכער ער האט זיין גאנץ לעבען אבגעגעבען. אין נאמען פון קריסטענטום האט ער אויך געפאדערט פרייהייט פאר'ן געדריקטען יודישען פאלק און זיינע ווערטער, וואס זענען ארויס פון ריינעם הארצען און פון טיעפער איבערצייגונג, האבען געדארפט מאכען א טיעפען איינדריק אויף די קריסטען.

דערווייל איז אנגעקומען די רעוואלוציע. די פארטוגעזישע, „ספרד'ישע“ יודען, וואס זענען פאליטיש געווען פיעל מעהר ענטוויקעלט, איידער די אשכנזים, זענען כמעט אלע געווען פערברענטע אנהענגער פון דער רעוואלוציע. פון די קוים 560 יודען, וואס האבען געוואוינט אין פאריז, האבען העכער הונדערט געדינט צוגלייך מיט די פראנצויזען אין דער נאציאנאל-גווארדיע און אנגעהערט צו די פאליטישע קלובען. זיי זענען געווען זעהר טעטיג אין די פערזאמלונגען, זענען אויסגעקליבען געווארען פאר וואהל-מענער, פול געמאכט די צייטונגען מיט לויב-לידער לכבוד דער רעוואלוציע און א גרויסען חלק פון זייערע פערדינסטען אבגעגעבען פאר די בעדערפנישען פון קאמפף פאר דער פרייהייט. ווען עס איז איינגענומען געווארען די באסטיליע און דאס פאלק האט זיך דערשפירט פריי פון די דעספאטישע קייטען, האט מען נישט אומעטום זיך בעצויגען מיט מיטגעפיהל און ברודערליכקייט צו די געדריקטסטע און געפלאגטסטע צווישען אלע געדריקטע, צו די יודען. ווען דער המון איז בעפאלען די גיטער פון ערד-בעזיצער און חרוב געמאכט די פערמעגענס פון די מאגנאטען, האט מען די יודען, וואס

זענען אליין געווען געדריקט דורך די ערד=בעזיצער און גייסטליכע, אנגענומען פאר פריינד פון דער קנעכטשאפט און זיי בעהאנדעלט, ווי שונאים. אין עלזאס איז דער המון מיט אכזריות בעפאלען די יודען, צוראבירט זייער גוטס, חרוב געמאכט זייערע הייזער, און זיי געצוואונגען, כמעט נאקיט צו ענטלויפען קיין באזעל. די יודען פון עלזאס האבען זיך געווענדעט צום גייסטליכען גרעגואר, וועלכער איז געווען א דעפוטאט אין דער נאציאנאל=פערזאמלונג; ער האט אבגעשילדערט פאר דער פערזאמלונג די מיאוס'ע אנפאלען אויף יודען און אין הייסע ווערטער געפאדערט, אז דער פארלאמענט זאל זיך אננעהמען פאר דעם גע'רודפ'טען און געדריקטען פאלק.

אין דער נאציאנאל=פערזאמלונג זענען דאס רוב דעפוטאטען געווען געשטימט לטובת יודען, נאר דאך איז אוועק א שטיק צייט, איידער מען האט זיך גענומען צו דער יודען=פראגע, ווייל די פערזאמלונג האט מורא געהאט ארויסצורופען א אויפרעגונג צווישען פאלק און זיך געסטארעט אויסצודרעהען פון דער אונאנגענעהמער לאגע. דעם 21=טען אויגוסט האט די נאציאנאל=פערזאמלונג אבגעהאלטען איינע פון איהרע שטורמדיגסטע זיצונגען. אויף דער טאגעס=ארדנונג איז געשטאנען די פראגע וועגען פרייהייט פון רעליגיע. איינער פון די דעפוטאטען האט פארגעלעגט אנצונעהמען אזא געזעץ: „מען טאר נישט אנריהרען קיין מענשען פאר זיינע רעליגיעזע איבערצייגונגען און מען קען נישט שטערען קיין מענשען צו דינען גאט אויף זיין שטייגער”. די קאטוילישע גייסטליכע האבען געמאכט א געוואלד, נאר נאך לאנגע דעבאטען איז דער דאזיגער נוסח, וואס איז פון דאן אן געווארען דער יסוד פון אלע קאנסטיטוציעס, אנגענומען געווארען. מיט דעם דאזיגען געזעץ איז פערענטפערט געווארען אויך א טייל פון דער יודענפראגע; די יודענפראגע אין אלגעמיין אבער האט די פערזאמלונג אלץ נאך נישט געוואלט בעטראכטען, ווייל זי האט געהאט צו פערענטפערן פיעל פראגען, וואס זענען פאר איהר וויכטיגער געווען. דאס לעבען אליין האט אבער באלד די יודענפראגע ארויסגעשטעלט אויף דער טאגעס=ארדנונג; די קריסטליכע בעפעלקערונג אין עלזאס האט נישט אויפגעהערט צו רודפ'ן יודען און צו בעקלאגען זיך, אז זי ווערט זעהר עקספלאאטירט פון די יודען; פון דער צווייטער זייט האבען יודען נישט אויפגעהערט פאדערן גלייכע רעכטען און זאגאר געמאכט א דעמאנסטראציע פאר דער נאציאנאל=פערזאמלונג. נישט ווילענדיג האט די פאלקס=פערטרעטונג

געמוזט צוטרעטען צו דער פראגע; עס איז שוין געווען זאגאר צוגעגרייט א בעריכט, אויסגעקליבען א רעפערענט און דעם 23-טען דעצעמבער האבען זיך אנגעהויבען די דעבאטען. דער גרויסער מיראבא, גרעגואר, ראבעספיער און אנדערע האבען הייס פערטיידיגט די יודען, אבער עס האבען זיך אויך געפונען צווישען די רעוואלוציאנערען פיעל דעפוטאטען, וואס האבען ערקלערט, אז עס איז א גרויסע סכנה צו געבען יודען גלייכע רעכטען. די נאציאנאל-פערזאמלונג האט אנגעהויבען צווייפלען און ווידער אבגעלעגט די יודענפראגע אויף אנ'אנדער צייט.

דעם 29-טען יאנואר האט די נאציאנאל-פערזאמלונג זיך אומגעקעהרט צו דער יודענפראגע. די שלעכטע שילדערונגען, וואס דער פארלאמענט האט געהערט פון די עלזאסישע און לאטארינגישע דעפוטאטען, אז די דארטיגע יודען בע'עולה'ן שטארק דער קריסטליכער בעפעלקערונג, האט אויף דער פאלקס-פערטרעטונג געמאכט א נישט-גינסטיגען איינדרוק. א שלעכטע ווירקונג האט אויך געהאט דאס, וואס די ספרדישע יודען פון באררא האבען זיך אבגעטיילט פון די אשכנזישע יודען און פערלאנגט בירגער-רעכטען נאר פאר זיך אליין. די פערזאמלונג האט ענדליך אנגענומען א בעשלוס, אז די פארטוגעזישע אדער ספרדישע יודען פון באררא, אוויניאן און ביאן בעקומען אלע בירגער-רעכטען. די פראגע וועגען די איבעריגע יודען, וואס האבען געלעבט אין די מזרח-פראווינצען פון פראנקרייך, איז ווידער אבגעלעגט געווארען. די דייטשע יודען האבען נאך געהאט אויסצושטעהן א לאנגען קאמפף פאר זייער גלייכבערעכטיגונג. די נאציאנאל-פערזאמלונג האט געקוקט אויף זיי, ווי אויף אויסלענדער, און עס זענען געווען אויך אזעלכע, וואס זענען זיכער געווען, אז די „דייטשע" יודען ווילען גאר אליין נישט ווערן קיין בירגער און אז די גאנצע אגיטאציע פיהרען נאר עטליכע אינטעליגענטען-שרייער. די דייטשע יודען האבען באלד בעוויזען, אז דאס איז נישט אמת. זיי האבען אומעטום געפיהרט א שטארקע אגיטאציע, זיך דערשלאגען דערצו, אז די פאריזער געמיינדע-פערוואלטונג האט דערלאנגט א בקשה אין דער נאציאנאל-פערזאמלונג לטובת יודען, און ענדליך, אין סעפטעמבער 1791, ווען עס איז אנגענומען געווארען די קאנסטיטוציע, וואו עס איז געווען א בפירושער געזעץ, אז אלע בירגער זענען גלייך פאר'ן געזעץ, זענען במילא אויך בטל געווארען אלע בעגרענצונגען געגען יודען. דער נאציאנאל-פערזאמ-

לונג איז נאר פערבליבען אפען צו פראקלאמירען די יודישע גלייכבערעכטיגונג און זי האט דאס געטאן דעם 27=ען סעפטעמבער. דאס ערשטע מאל אין דער נאך=קריסטליכער געשיכטע זענען יודען אנערקענט געווארען פאר גלייכע בירגער מיט אלע איבעריגע מענשען!

אויך נאכדעם ווי די יודען האבען בעקומען גלייכבערעכטיגונג אויפ׳ן פאפיר, האבען זיי נאך געהאט גענוג אויסצושטעהן. פיעל פראנצויזען האבען בשום אופן נישט געוואלט מסכים זיין, אז מען זאל מיט יודען זיך בעגעהן ווי מיט זייער גלייכען. בעזונדערס האט געהערשט א שלעכטע שטימונג געגען יודען אין די מזרח=פראווינצען. אין 1793 האבען די נאנטער יאקאבינער (אזא פארטיי) פארגעלעגט זייערע חברים אין פאריז, אז מען זאל גאר ארויסטרייבען יודען פון פראנקרייך. פערשידענע פאלקס=פערטרעטער האבען נישט אויפגעהערט צו בעשולדיגען יודען, אז זיי פעהלט ליעבע צום פאטערלאנד, אז זיי זענען ארגאניש נישט פעהיג צו אסימילירען זיך און אז פאר געלד וועלען זיי פערקויפען די גאנצע מלוכה.

ווען דער פראנצויזישער קאנווענט האט ערקלערט א „מלחמה געגען גאט“, ווען דער „שכל“ איז פראקלאמירט געווארען אלס דער איינציגער הערשער איבער די מענשען און די קאטוילישע רעליגיע איז דורכ׳ן קאנווענט „בטל“ געווארען, האבען די יודען אויך געליטען פאר זייער רעליגיע, הגם פיעל וויניגער פון די פרומע קאטוילוקען. אין דער צייט, ווען דער קאנווענט האט אנגענומען א בעשלוס, אז „די קאטוילישע רעליגיע ווערט בטל און אויף איהר ארט דארף מען אנהויבען דיענען דעם פערשטאנד“ און אין משך פון 20 טעג זענען העכער דרייצעהן הונדערט קירכען פערוואנדעלט געווארען אין טעמפלען פאר דער פערנונפט, האט מען די יודען און די פראטעסטאנטען געלאזט צו רוה; עס האבען זיך אבער געפונען פיעל, וואס האבען פון קאנווענט געפאדערט, אז מען זאל אויך די יודען צווינגען, צו פערלאזען זייער „נארישע“ רעליגיע און אויפצוהערען מתפלל זיין און מל זיין זייערע קינדער. אין איינציגע שטעדט האט מען די יודען, פונקט ווי די קריסטען, פערבאטען צו דאווענען, אין אנדערע ערטער האבען די רעוואלוציאנערען זיך אריינגעריסען און די יודישע שוהלען און פערברענט די ספרי תורות. ווען דער קאנווענט האט איינגעפיהרט, אז נאר דער צעהנטער טאג אין חודש דארף זיין א רוה=טאג און זונטאג ווערט א וואכעדיגער טאג, האט מען אין איינציגע ערטער געפרובט צווינגען

יודען צו רוהען נאר אין דעם טאג, וואס איז ערקלערט געוואָרען דורכ׳ן פערגונפט פאר שבת. אָבער נאך דעם אלעמען האָבען די יודען געליטען פיעל ווייניגער, אײדער די פרומע קאטוילי‌קען, און געוואוסט, ווי ארויסצודרעהען זיך פון די גזירות. נישט קוקענדיג אויף די געוואלדיגע ענדערונגען, וועלכע די רעוואָלוציע האט אריינגעבראכט, נישט קוקענדיג אויף אלע איבערקעהרעניש, זענען יודען דאך פערבליבען ביי זייערע שוהלען, חדרים, חברה־קדישא׳ס און צדקה־אנשטאלטען.

דערווייל איז אויפגעשטאנען נאפּאָלעאָן, וועלכער האט אליין אבגערוימט פון זיין וועג און געמאכט אין פראנקרייך א נייע איבערקעהרעניש. דער יונגער גענעראל האט גאר ווייניג געקענט די יודען און נישט געהאט וועגען זיי קיין שלעכטע מיינונגען. ער האט פערשטאנען, ווי אזוי אויסצונוצען זיי פון זיין טובה וועגען, פונקט ווי ער פלעגט אויסנוצען אלע און אלץ, וואס ער האט בעגעגענט אויף זיין וועג. בעת ער איז געווען אין עגיפּטען און אין סיריען, האט ער ארויסגעלאָזען א אויפרוף צו די דארטיגע יודען, וועלכע ער האט צוגעזאגט צו בעפרייען ירושלים און ווידער שאפען א יודישע מלוכה. ער האט דערמיט געהאפט צוצוציהען צו זיך יודיש געלד און פיעל יודישע סאלדאטען. זיינע האפנונגען זענען אבער נישט מקוים געוואָרען, ווייל דער גרעסטער טייל יודען איז געבליבען מריי זיין פאטערלאנד; פונדעסטוועגען האבען זיינע הבטחות דאך געבראכט דערצו, אז פיעל יודען זענען אריינגעטרעטען אין זיין ארמעע און געשטריטען פאר די פראנצויזישע אינטערעסען.

נאפּאָלעאָן איז צוריקגעקומען אלס מנצח קיין פראנקרייך. ער האט אראבגעוואָרפען די דירעקטאָרען־רעגירונג און איז געוואָרען דער אלייןהערשער פון דער כלומר׳שטער רעפּובליק. אין גיכען האט ער איינגענומען די פעראייניגטע מלוכות, וואס זענען געווען די שונאים פון פראנקרייך, און שלום געמאכט מיט עסטרייך, ענגלאנד און רוסלאנד. פאר פראנקרייך, וואס האט שוין געבענקט נאך פריעדען נאך די בלוטיגע איבערקעהרענישען, וועלכע זי האט איבערגעלעבט, האט זיך איצט אנגעהויבען א עפּאָכע פון שלום און רוה. דורך זיינע גלענצענדע נצחונות האט נאפּאָלעאָן פראנקרייך גרויס געמאכט, און דאס לאנד, וואס איז שוין מיעד געווען פון די שרעקליכע שטורם־טעג און אויסגעמאטערט געוואָרען פון די שטענדיגע שרעקען און בלוטיגע מעשים, האט איצט זיך גענומען צו שאפונג און צו קולטור. אין דער דאזיגער

ענטוויקלונג פון פראַנקרייך האָבען יודען אַ גרויסען אָנטהייל גענומען, זיך בעטהייליגט מיט גרויס ערפאָלג אין אַלע געביעטען פון אינדוסטריע, קונסט, וויסענשאַפט, און אויס דאַנקבאַרקייט צו נאַפּאָלעאָנ׳ען האָבען יודען פערפאַסט פאַר זיין כבוד פיעל לויב-ליעדער אין העברעאיש און אין אַנדערע שפּראַכען.

נישט קוקענדיג אָבער דערויף, איז נאַפּאָלעאָנס רעגיערונג פאַר יודען נישט גינסטיג געשטימט געוועזען. פּאָרטאַליס האָט די יודען פאָרגעוואָרפען, אַז זיי זענען נישט בלויז אַ רעליגיעזע כתה, נאָר אַ בעזונדער נאַציע, מיט איהרע אייגענע נאַציאָנאַלע אינטערעסען, וואָס דרעהט זיך אויס פון די מלוכה-פליכטען מיט דעם תירוץ, „אַז נאָר גאָט אַליין אָנערקענען זיי פאַר אַ געזעצגעבער”. די דאָזיגע שלעכטע שטימונג האָט אויך געווירקט אויף נאַפּאָלעאָנ׳ען, וואָס איז אין יאָהר 1804 געוואָרען קייזער פון פראַנקרייך.

דעם אמת מוז מען מודה זיין, אַז די יודישע געגנער זענען נישט געווען אינגאַנצען אומגערעכט, ווען זיי האָבען זיך פערופען אויף דער יודענפיינדליכער שטימונג צווישען פאָלק. ווירקליך, האָט אין עלזאַס געהערשט אַ שטאַרקע אונצופרידענהייט מיט יודען, ווייל עס האָבען זיך געפונען צווישען זיי אַזעלכע, וואָס האָבען זיך בענוצט מיט דער געדריקטער קריעגס-צייט און עקספּלאָאַטירט די נישט-יודישע איינוואוינער. די צאָהל יודען אין עלזאַס איז אַלץ גרעסער געוואָרען. אין שטראַסבורג, וואו יודען האָבען פריהער נישט געטאָרט וואוינען איז אין יאָהר 1795 שוין געווען אַזוי פיעל יודען, אַז זיי האָבען שוין געקענט אויסהאַלטען אַ אייגענעם רב. די יודען האָבען זיך מיט אַ גרויס אימפּעט גענומען געלד פערדינען; ענטלויפענדיג פון טעראָר, האָבען פיעל פּריצים אָבגעגעבען זייערע פערמעגענס אין יודישע הענד פאַר דעם קלענסטען פּרייז. נאָכדעם, ווען די פּריצים האָבען זיך אומגעקעהרט צוריק אויף זייערע נחלאות, האָבען זיי געקענט אַרויסראַטעווען זייער גוטס נאָר מיט גרויסע שוועריגקייטען. מען זאָגט, אַז אין אַ משך פון זעקס יאָהר האָבען די עלזאַסער יודען געהאַט פונאַנדערגעליהען העכער 21 מיליאָן מאַרק אויף געלד-משכנות און דערביי זיך נישט געשעמט צו נעהמען 75 פּראָצענט. דאָס איז שטאַרק איבערטריבען: אין דער ווירקליכקייט האָבען יודען נישט צוגענומען די פּריצישע מאַיאָנטקעס לחלוטין, נאָר אַלס משכנות און דער ווערט פון אַלע משכנות, וואָס

האבען זיך דאן געפונען אין די יודישע הענד, האט באמת אנגעטראפען נישט מעהר פון צעהן טויזענד מארק. דאך איז אין די דאזיגע בעשולדיגונגען געוועזען א געוויסע מאס אמת.

מען האט געגען יודען ארויסגעשטעלט נאך א בעשולדיגונג: אז דורך פערשיעדענע שווינדלען און פעלשונגען דרעהען זיי זיך אויס פון מיליטער-דיענסט, און די שטאדט-פערוואלטונגען האבען דורך ציפערען זיך געסטארעט צו בעווייזען, אז אין פערלויף פון זעקס יאהר האבען יודען קיין איינציגען סאלדאט נישט צוגעשטעלט. די דאזיגע ציפערען זענען געוועזען זעהר ווייט פון אמת און אין יאהר 1810 האט די יודישע געמיינדע-פערוואלטונג פון פאריז אליין צוגעשטעלט א רשימה פון פינף און אכציג יודישע סאלדאטען, אפיצירען און אונטער-אפיצירען, וואס האבען נאך דעמאלט געלעבט, נישט רעכענענדיג די גרויסע צאהל פון יענע, וואס זענען געפאלען אין די מלחמות. די יודישע שונאים האבען דעמאלט געמוזט מודה זיין, אז די בעשולדיגונג איז נאר שייך צו די דייטשע יודען און אז די פארטוגעזישע יודען, די ספרדים, ערפילען יא זייער פליכט. יעדענפאלס האט די בעשולדיגונג, אז יודען מיידען אויס מיליטער-דיענסט, געהאט אויף נאפאלעאנ'ען א גרויסע ווירקונג און ביסלעכווייז האט מען איהם צוגעוועהנט צום געדאנק, אז יודען זענען פרעמד און שעדליך פאר'ן לאנד.

די קלעריקאלען פון איין זייט, ווי די אריסטאקראטען-רעאקציאנערען פון דער צווייטער זייט האבען אנגעהויבען פיהרען א עפענטליכע אגיטאציע געגען יודען, און נאפאלעאנס מקורבים האבען געראטען דעם קייזער, אז מען זאל יודען אויסשליסען פון כלל גלייכבערעכטיגטע בירגער און ארויסגעבען פאר זיי ספעציעלע אויסנאהמס-געזעצען. איינינע ציימונגען זענען ארויסגעטרעטען מיט ארטיקלען צו פערטיידיגען יודען, דער בישאף גרעגואר האט מיט א זעלטענער איבערגעבענקייט און טרייהשאפט זיך אנגענומען פאר יודען, יודען אליין האבען אויך נישט געשוויגען און מוטיג זיך פערטיידיגט, דאס אלץ האט אבער נישט געהאלפען. נאפאלעאן איז זיך געגאנגען מיט זיין בעזונדערען וועג. ער האט נישט געוואלט פאלגען די, וואס האבען געראטען ארויסצוטרייבען יודען פון לאנד, ער האט אבער אויך נישט געהאלטען מיט די, וואס האבען גערעכענט די יודען פאר מענשען-גלייך און

געדרונגען, אַז זיי פֿערדיענען שוין גלייכבערעכטיגונג. נאַפּאָלעאָן האָט אַנדערש געדענקט: יודען זענען נאָך דערווייל נישט קיין מענשען, ווי אַלע, אָבער זיי קענען ווערן מענשען און ער, נאַפּאָלעאָן, דאַרף זייער ערציהער זיין. אַלס ערציהונגס־מיטעל האָט ער אויסגעקליבען זיין בעליעבטען דרך, וועלכער האָט איהם געבראַכט צו פֿיעל נצחונות, ווי אויך צו פֿיעל מפּלות: מאַכט און געוואַלט. „איך וויל אָנווענדען אַלע מיטלען, אַז די יודען זאָלען זוכען זייער ירושלים אין פֿראַנקרייך" — האָט נאַפּאָלעאָן געזאָגט. צו דעם צוועק האָט ער אויסגקליבען אַ גאַנצע רייהע מיטלען, אָבער צווישען זיי איז דאָס הויפּט־מיטעל געוועען: צווינגען יעדען דריטען יודען חתונה צו האָבען מיט אַ קריסטליכער פֿרוי און יעדע דריטע יודישע טאָכטער — חתונה צו האָבען מיט אַ קריסט.

דעם 6־ען מערץ 1806 האָט נאַפּאָלעאָן פֿאָרגעלעגט דעם רעגיערונגס־ראַט צו בעטראַכטען אַ גאַנצע רייהע אויסנאַהמס־געזעצען וועגען יודען. די געזעצגעבערישע און אַדמיניסטראַטיווע אָבטהיילונגען פֿון רעגיערונגס־ראַט האָבען זיך אַרויסגעזאָגט געגען יעדע אויסשליסליכע געזעצען פֿאַר יודען; דאַגעגען האָט נאַפּאָלעאָנ'ס מקורב, גראַף מאָלע, וועלכער האָט אַליין געשטאַמט פֿון יודען און איז געוועזען אַ פֿערביטערטער יודישער שונא, אייגפֿאַך געפֿאָדערט, מען זאָל יודען אַרויסטרייבען פֿון לאַנד. די פֿראַגע איז איבערגעגאַנגען אויף דער בעטראַכטונג פֿון גאַנצען רעגיערונגס־ראַט און דאָ האָבען די יודישע געגנער גובר געוועען. פֿון דעם פּראָטאָקאָל, וואָס איז צוגעשטעלט געוואָרען נאַפּאָלעאָנ'ען, האָט ער אָנגענומען די ווערטער, אין וועלכע עס ווערט געזאָגט, אַז יודען זענען אַ אָבגעזונדערט פֿאָלק, דערצו נאָך אָבגעשטאַנען און פֿערדאָרבען. דער רעגיערונגס־ראַט האָט נישט געקענט געהן געגען דער ראָזיגער מיינונג פֿון מעכטיגען קייזער און דעם 30־ען מאַי איז פֿערעפֿענטליכט געוואָרען אַ דעקרעט, וואָס האָט אינגאַנצען איבערראַשט דער יודישער בעפֿעלקערונג.

דער דעקרעט איז בעשטאַנען פֿון צוויי טהיילען. אין ערשטען טהייל איז געזאָגט געוואָרען, אַז אַלע חובות, וואָס יודען האָבען אויף ערד־בעזיצער אין די צפֿון־מזרח'דיגע פּראָווינצען, זאָלען נישט קענען אויפֿגעמאָנט ווערן פֿריהער, ווי אין אַ יאָהר אַרום. דערמיט איז מען אויסען געוועען צו שיצען פֿון אונטערגאַנג די פֿערשולדיגטע פּריצים, וואָס זייערע גיטער זענען געוועען פֿער'משכנ'ט ביי יודען, און כאָטש דאָס איז געוועען געגען געזעץ, ווייל די תקנה איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אָהן

דער הסכמה פון דער געזעצגעבערישער קאמיסיע, האט דאס דאך קיין גרויסען איינדרוק נישט געמאכט, ווייל צו אזעלכע זאכען איז מען ביי נאפאלעאנ׳ס הערשאפט שוין געוועהנט געוועזען. פיעל איבערראשענ=דער איז אבער געוועזען דער צווייטער טייל פון דעקרעט: די יודען פון פראנקרייך, דייטשלאנד און איטאליען איז דורך נאפאלעאנ׳ען בעפוילען געווארען אויסצוקלייבען פארשטעהער, וועלכע זאלען צו א בעשטימטער צייט זיך צונויפקומען קיין פאריז און גרינדען א מין יודישען פארלאמענט, וועלכער זאל האבען א רעליגיעזע געזעצגעבערישע קראפט פאר די יודען פון דער גאנצער וועלט!

דאס איז געוועזען א עכט=נאפאלעאנישער פלאן: זאל די רעפארם פון די יודען זיך אנהויבען פון די יודען אליין, זאל זי געהן און זיך ענטוויקלען אויף א נאטירליכען אופן, אבער דאס אלץ זאל געטאן ווערן לויט דעם ווילען פון מאנארך און די פערזאמלונג פון די גרעסטע יודישע פארשטעהער דארף ווירקען אין דעם גייסט, וואס איז פאר נאפאלעאנ׳ען ניחא.

דעם 26=ען יולי 1806 זענען אין פאריזער מאגיסטראט זיך צונויפ=געקומען די חשוב׳סטע יודישע פארשטעהער פון פראנצויזישען קייזער=טום און איטאליענישען קעניגרייך. די חשובים, פון וועלכע די פער=זאמלונג איז בעשטאנען, זענען אויסגעקליבען געווארען דורך די בירגער=מייסטערס; די הוצאות, וואס עס האבען געמאכט די חשובים, הא=בען די יודישע קהילות געמוזט נעהמען אויף זיך, אבער דאס פראגראם מיט אלע גענויעסטע פרטים איז אויסגעארבייט געווארען פון קייזער אליין, דורך זיין אינערען מיניסטער שאמפאני, וועלכער האט גע=געבען דער פערזאמלונג גענויע אינסטרוקציעס וואס צו טאן, פארגע=לעגט א רייהע פראגען און אליין פאראויס בעשטימט די תשובה, וואס די פערזאמלונג דארף געבען אויף יעדער פראגע. די ערשטע זיצונג פון יודישען פארלאמענט איז בעשטימט געווארען פונקט אויף שבת, און די העכער הונדערט יודישע פארשטעהער, וועלכע האבען זיך צוזאמענ=געקליבען מיט הארצקלאפענדער ערווארטונג און מורא, האבען שוין געהאט פאר זיך א הארבע שאלה: זאל מען צוליעב דעם ווילען פון קייזער מחלל שבת זיין, אדער זיך אבזאגען? די רבנים און ארטאדאק=סען פון דער פערזאמלונג האבען אויף קיין פאל נישט געוואלט מחלל שבת זיין; די איבעריגע פארשטעהער, די פרייזיניגע, האבען וויעדער גע׳טענה׳ט, אז מען מוז זיך אונטערגעבען דעם ווילען פון נאפאלעאנ׳ען,

דען אנדערש וועט דאס זיין דער בעסטער בעווייז, אז די יודישע רעליגיע שטערט די יודען צו זיין „גוטע בירגער" פון לאנד. מען האט צווישען די דאזיגע צוויי בעזונדערע מיינונגען א פשרה געפונען: די רבנים און די פרומע זענען געקומען אויף דער פערזאמלונג צו־פוס און מיט גרייטע וואהל־צעטלען, וואס זענען אנגעשריבען געווארען נאך פרייטאג; די פרייזיניגע האבען געשריבען זייערע וואהל־צעטלען אויפ'ן ארט פון דער פערזאמלונג, כדי צו בעווייזען, אז די רעליגיע שטערט זיי נישט צו ערפילען זייער בירגערליכע פליכט.

מיט גרויס ערנסט און פארכט זענען די יודישע פארשטעהער צוגעטרעטען צו דער ארבייט. זיי האבען פערשטאנען די וויכטיגקייט פון מאמענט, געוואוסט, אז זייער פליכט איז ריין צו וואשען זיך פאר אייראפא און בעווייזען די פאלשקייט פון די אונצעהליגע בלבולים, וואס מען האט אויף יודען אויסגעטראכט. אלס פארזיצענדער פון דער פערזאמלונג איז אויסגעקליבען געווארען דער פארטוגעזישער יוד אברהם פורטאדא; באמת האבען אבער די זיצונגען געפיהרט די קייזערליכע קאמיסארען. איינער פון זיי, גראף מאלע, האט געעפענט די פערזאמלונג מיט א בעליידיגענדער רעדע. „די אנקלאגען געגען יודען — האט מאלע אין זיין רעדע געזאגט — זענען בעוויזען דורך פאקטען. זיין מאיעסטעט פערלאנגט, אז איהר זאלט ווערן פראנצויזען". די פערזאמלונג האט שטיל אויסגעהערט די דאזיגע רעדע און געשוויגען. עס האט זיך נישט געפונען קיין איינציגער פון אלע דעלעגאטען, וואס זאל ווי געהעריג אבענטפערן אויף דער בעליידיגונג.

אין נאמען פון דער רעגירונג איז דער פערזאמלונג פארגעלעגט געווארען צוועלף פראגען, אויף וועלכע דער יודישער „פארלאמענט" האט געדארפט געבען שוין פאראוס בעשטימטע תשובות. די פארשטעהער פון דער פערזאמלונג האבען זיך נישט גע'עקשנ'ט און אויף דעם רוב פראגען געענטפערט אזוי, ווי די רעגירונג האט פערלאנגט: האבען מעהר ווי איין פרוי איז א יודען פערבאטען; א גט מוז בעשטעטיגט ווערן דורך דער רעגירונג; יודען און פראנצויזען זענען ברידער; יודען קוקען אויף פראנקרייך, ווי אויף זייער פאטערלאנד, און די געזעצען פון לאנד זענען אויך זייערע געזעצען; די רבנים האבען נישט קיין דעה אין דיני־ממונות; די יודישע רעליגיע פערוועהרט נישט צו פערנעהמען זיך מיט מלאכה א. א. וו. נאר אין איין פראגע האבען די יודישע פארשטעהער א ביסעל זיך פער'עקשנ'ט און זיך

ערלויבט זעלבסטשטענדיג צו זיין: אין דער פראגע וועגען געמישטע חתונות. די דאזיגע פראגע איז געלעזען געוואָרען אויף אזא אופן: די יודישע רעליגיע ערלויבט נישט קיין געמישטע חתונות צווישען יודען און קריסטען, אָבער די יודען, וואָס האָבען שוין חתונה געהאַט מיט קריסטען, ווערן פונדעסטוועגען גערעכענט פאַר יודען. אויף אזא אופן האָבען די יודישע פאָרשטעהער כמעט פאָלשטענדיג נאָכגעגעבען אלע פאָדערונגען פון דער רעגיערונג און דערביי נאָך אַזוי וויט זיך געסטאַרעט ארויסצעווייזען זייער בעגייסטערונג פאַר'ן קייזער און זייער טריי=איבערגעגעבענהייט דער מלוכה, אז די התלהבות און איבערגעטריבענע לויב=ליעדער פון איינינע פאָרשטעהער לכבוד דעם קייזער האָבען דערגרייכט צו דער מדרגה פון שגעון. די פערזאַמלונג האָט זיך אלזאָ פאָלקאָם איינגעגעבען און די רעגירונג האָט געקענט זיין העכסט צופריעדען. נאַפּאָלעאָן איז אָבער ווייטער געגאַנגען.

נאַפּאָלעאָן האָט געוואָלט, אז די ערקלערונגען פון דער יודישער פערזאַמלונג זאָלען ווערן אַ געזעץ פאַר אלע יודען פון זיין מדינה; ער האָט געוואָלט, אז די בעשלוסען פון דער פערזאַמלונג זאָלען אָננעהמען א חאַראַקטער פון אַ רעליגיעזע געזעצגעבונג, און כדי דאָס אויסצופיהרען, האָט ער זיך בעשלאָסען אויף אַ פּלאַן, וואָס האָט איבערראַשט און אַריינגעבראַכט אין גרויסער התלהבות די יודען פון גאַנץ אייראָפּאַ: ער האָט געהייסען צונויפרופען אַ „סנהדרין", וואָס איז שוין זייט צוויי טויזענד יאָהר בטל געווען. נאַפּאָלעאָן האָט דאָ געוואָלט מאַכען פון דער יודישער רעליגיע אַ פּאָליטיש מיטעל צו זיינע אייגענע צוועקען און דער גאַנצער סנהדרין איז איהם נויטיג געווען נאָר דערויף, אז די בעשלוסען פון דער חשובים=פערזאַמלונג זאָלען דורכגעפיהרט ווערן אין לעבען. אָבער מען מוז מודה זיין, אַז די אויסערליכע פאָרם דערפון איז געווען אַ גרויסאַרטיגע און אַ גלענצענדע. די שטענדיג=פעראַכטעטע און גע'רודפ'טע יודען האָבען מיט אַמאָל דערשפּירט זיך פאַר אַ קראַפט, זיך דערמאָנט אָן די אַלטע גוטע צייטען, ווען זיי זענען אַ שטאַרק שטאָלץ פאָלק געווען, און דאָס בעוואוסטזיין, אַז נאַפּאָלעאָן, דער גרויסער קייזער און וועלט=העררשער, מאַכט פון זיי אַזאַ וועזען, האָט ביי יודען געמוזט גערעכענט ווערן פאַר אַ גרויסע זכיה. עס איז קיין וואונדער נישט, ווען דאָס וואָרט „סנהדרין" האָט ביי יודען אַרויסגערופען אַזאַ שמחה. דעם 17=ען סעפּטעמבער האָט מאָלע אין אַ פריינדליכער רעדע איבערגעגעבען די „חשובים" דעם בעשלוס פון קייזער, און די פערזאַמלונג האָט

זיך אָנגעהאַפּט אָן דעם פּלאַן וועגען אַ סנהדרין מיט דער גרעסטער תלהבות. פון גרויס ענטוזיאַזם האָט מען איבערגעהאַפּט די מאָס און לויט דעם פאָרשלאַג פון איינעם פון די „חשובים“ האָט די פערזאַמלונג זיך בעשלאָסען אויף אַ עובדא פון נידעריגער קנעכטשאַפט: זי האָט געשיקט אַ דאַנק די קאַטוילישע גלחים פאַר דעם חסד, וואָס די קירך האָט געטאָן מיט די יודען. מיט דער דאָזיגער נידעריגער חנופה האָט די פערזאַמלונג די יודישע געגנער, נאַטירליך, נישט ווייניגער געמאַכט, קיין נייע פריינד פאַר זיך נישט געוואונען און דערביי גאָר פערגעסען, אַז די קאַטוילישע אָרגאַניזאַציע איז שטענדיג געווען די פערביטערסטע פיינדין פון יודען.

פון דער „חשובים“-פערזאַמלונג זענען אין סנהדרין אויסגעקליבען געוואָרען פופצעהן רבנים און זעקסאונצוואַנציג בעלי-בתים, און צו זיי האָט מען צוגעגעבען נאָך דרייסיג אַנדערע רבנים. דעם 6-טען אָקטאָבער האָט די פערזאַמלונג זיך געווענדעט צו אַלע יודען מיט אַ אויפרוף, וואָס איז געווען געשריבען אין פיער שפּראַכען: העברעאיש, פראַנצויזיש, דייטש, איטאַליעניש. דער „פּאַרלאַמענט“ האָט זיך געווענדעט צו אַלע יודען, אַז זיי זאָלען אויסקלייבען און שיקען דעלעגאַטען אין סנהדרין, און דער פייערדיגער אויפרוף האָט זיך אָנגעהויבען מיט די ווערטער: „אונז שטעהט-פאַר אַ גרויסע זאַך. דאָס, וואָס אונזערע עלטערן האָבען נישט געזעהען שוין הונדערטער יאָהרען, וואָס מיר האָבען נישט געקענט האָפען צו זעהן אין אונזער צייט, וועט איצט פאָרקומען פאַר דער גאַנצער וועלט און אַלע וועלען זעהן און ערשטוינט ווערן“.

דעם 9-טען פעברואַר 1807 איז דער סנהדרין זיך צונויפגעקומען. ער איז בעשטאַנען, פונקט ווי דער אַמאָליגער סנהדרין מיט צוויי טויזענד יאָהר צוריק, פון 71 מיטגלידער, איין נשיא און צוויי וויצע-פּאָרזיצענדע, איינער אַ „אַב בית-דין“, דער צווייטער אַ „חכם“. דער גרויסער נאַפּאָלעאָן, וועלכער האָט אַלץ געהאַט אין אויג, האָט און מיטען זיינע שווערע מלחמות, וואָס ער האָט דאַן געפיהרט, זיך גרונדליך פערנומען אויך מיט דעם סנהדרין. די רייזע-קאָסטען און אַלע הוצאות פאַר די מיטגלידער פון סנהדרין זענען גענומען געוואָרען פון דער רעגירונגס-קאַסע. די אונטערהאַנדלונגען זענען געפיהרט געוואָרען מיט דער גרעסטער שנעלקייט, אונטער דער השגחה פון אינערן-מיניסטער שאַמפּאַני. דעם 9-טען מערץ, בעת דער 8-טער זיצונג, איז

אלץ שוין פארטיג געוועז. דעם סנהדרין האט מען פארגעלעגט די אלע צוועלף שאלות, וואס מען האט פארגעלעגט דער חשובים=פערזאמלונג, אבער דערביי האט מען פון סנהדרין געפאדערט, אז ער זאל אויך מסכים זיין אויף דעם פונקט, געגען וועלכען עס האט זיך ארויסגעזאגט די פערזאמלונג, ד. ה. אויף דעם פונקט וועגען געמישטע חתונות. מען האט דערביי אויך געגעבען אנצוהערעניש, אז אויב מען וועט נישט אננעהמען די בעשלוסען לויט דעם פערלאנג פון קייזער, וועלען אלע יודען ארויס=געטריבען ווערן פון פראנקרייך, דייטשלאנד און איטאליען. דער סנהדרין האט אין א פייערליכען טאן און געשווינד איבערגע'חזר'ט, אין א פארם פון רעליגיעזע מצוות, אלע תשובות פון די חשובים, אבער בנוגע צו די געמישטע חתונות האט ער אויך נישט געוואלט נאכגעבען נאפאלעאנ'ס ווילען.

דער סנהדרין איז באלד נאכדעם פערשוואונדען געווארען און אויף דער סצענע איז ווידער ארויסגעטרעטען די חשובים=פערזאמלונג. דעם 6=טען אפריל 1807 איז אויך די פערזאמלונג, נאך א עקזיסטענץ פון $8\frac{1}{2}$ חדשים, פונאנדערגעלאזען געווארען, נאר פאר דער צייט האט דערווייל די פערזאמלונג בעוויזען אבצוטאן נאך א אקט פון הכנעה און שפלות: לויט דער פאדערונג פון דער רעגירונג האט די פערזאמלונג — אמת מיט גרויס מיה — מסכים געווען ארויסצוזא=גען איהר וואונש פאר'ן קייזער, אנצונעהמען מיטלען, „אז דער שא=כער=האנדעל און דער וואוכער פון איינציגע יודען זאל מעהר נישט ארויסרופען קיין אונרוה און אונארדנונג". די דאזיגע ביטע פון יודען אליין, וועלכע מען האט פון דער פערזאמלונג מיט געוואלט ארויס=געשלעפט, איז נאפאלעאנ'ען נויטיג געוועזן אלס הכשר אויף די אויסנאהמס=געזעצען געגען יודען, וועלכע ער האט שוין געהאט ביי זיך בעשלאסען און וועלכע ער האט טאקע באלד נאכדעם ארויסגעגעבען.

דערווייל האט נאפאלעאן געלאזען דורכפיהרען אין לעבען אלע פראקטישע פארשלאגען, וואס די חשובים=פערזאמלונג האט פארגעלעגט. דעם 17=טען מערץ 1808 האט ער בעפוילען, אז דער יודישער קולטוס (גאטעס=דיענסט און די גאנצע הנהגה פון די קהילות) זאל שטעהן אונטער'ן שוץ פון געזעץ. אויף צו פערוואלטען מיט די סינאגאגען, אכטונג געבען אויף די קולטוס=בעאמטע און אלע כלי=קדש האט מען פאר די 77,162 יודען אין גאנץ פראנקרייך געגרינדעט 13 קאנסיס=טאריומס מיט איין צענטראל=קאנסיסטאריום אין פאריז. יעדעס קאנסיס=

טאריום איז בעשטאנען פון א ראבינער און דריי בעלי־בתים. די ראבינער זענען געווארן געוועהלט פאר בעאמטע, ווי אנדערע גייסטליכע, און האבען בעקומען א בעשטימטע פענסיע, אבער נישט פון דער רעגירונג, נאר פון די יודען גופא. אויף אזא אופן איז די יודישע רעליגיאנס־טעטיגקייט צום ערשטען מאל אנערקענט געווארען פון דער מלוכה צוגלייך מיט אלע איבעריגע קירכען און רעליגיאנען; די הנהגה פון די קהילות האט בעקומען א שטארקע ארגאניזאציע און פאר דער אויסערליכער וועלט איז דאס יודענטום מיט אמאל געווארען א קלארע אפענע זאך, אהן א שום זכר פון דער כלומר'שטער דונקעלהייט, אין וועלכער מען האט געהאלטען די יודישע רעליגיע אין פערלויף פון הונדערטער יאהרען.

אבער גלייכצייטיג דערמיט האט נאפאלעאן אויך ארויסגעגעבען א שענדליכען דעקרעט, דורך וועלכען דער גרעסטער טייל פון די פראנצויזישע יודען איז אויף א צייט אויסגעשלאסען געווארען פון די אלגעמיינע געזעצען. לויט דעם דעקרעט זענען די יודען פון די צפון־מזרח־פראווינצען אונטערגעווארפען געווארען אונטער בעזונדערע בעגרענצונגען אין זייער וואוינערטער; יודישע קאפיטאליסטען, וואס האבען געהאט וועקסלען אויף קריסטען, האבען געמוזט אויסשטעהן פיעל שוויריגקייטען ביים אויפמאהנען זייערע חובות; א יוד האט אנדערש נישט געטארט האנדלען, סיידען דער בירגערמייסטער פון זיין שטאדט האט וועגען איהם פריהער חוקר ודורש געווען און דערנאך א פאטענט ארויסגעגעבען. דער דעקרעט איז ארויסגעגעבען געווארען אויף צעהן יאהר, אבער דערביי איז בפירוש אויסגערעדט געווארען, אז נאך די צעהן יאהר קען דער דעקרעט בענייט ווערן, אויב עס וועט זיך ארויסווייזען, אז די יודישע אויפפיהרונג איז נישט בעסער געווארען.

די דאזיגע אלע גזירות און נייע געזעצען זענען ארויסגעגעבען געווארען דורך א איינפאכען בעפעהל פון קייזער, אהן דעם הסכם פון דער געזעצגעבערישער פערוואלטונג. דאס איז געווען געגען דעם יסוד פון גלייכהייט צווישען אלע בירגער, געגען דעם יסוד פון האנדעלס־פרייהייט און אויך געגען דער קאנסטיטוציע, וועלכע נאפאלעאן אליין האט געגעבען. מען דארף אבער נישט פערגעסען, אז אזעלכע זאכען האבען זיך ביי נאפאלעאן'ען געטראפען גאנץ אפט: ער איז געווען דער מענש, וואס האט געגלויבט, אז ער שטעהט העכער פון

יעדען געזעץ און יעדע ארדנונג. דעם דאזיגען דעקרעט געגען יודען האט נאפאלעאן געהאט שוין צוגעגרייט נאך מיט צוויי יאהר צוריק, פונקט אין דער צייט, ווען ער האט צונויפגערופען די חשובים־פערזאמלונג און זי געלאזען גלויבען, אז ער, נאפאלעאן, איז גערופען צו בענייען און צוריקשטעלען דעם שטאלץ פון יודישען פאלק. דער דעמאלטיגער מיניסטער פון אינערן האט זיך ארויסגעזאגט געגען יעדען אויסנאהם־געזעץ בנוגע צו יודען, ערקלערענדיג, אז דאס איז א אונרעכט און אן עולה; אויך דער רעגירונגס־ראט האט א לאנגע צייט זיך אבגעזאגט צו בעשטעטיגען דעם דעקרעט געגען יודען, נאר נאפאלעאן האט דאס געטאן אויף זיין אייגענער אחריות.

6 חדשים נאך דעם דעקרעט האט דער דעמאלטיגער מיניסטער פון אינערן, גראף גרעטע, מודיע געוועזען נאפאלעאנ׳ען:

„די 2548 יודען, וואס וואוינען און פאריז, האבען קיינמאל, נישט פאר און נישט בשעת דער רעוואלוציע, געגעבען קיין שום גרונד, מען זאל זיך אויף זיי קענען בעקלאגען. זיי האבען קיינמאל נישט געהערט צו די וואוכערער, שווינדלער, שפעקולאנטען און אויפקויפער; פערקעהרט, זיי זענען עהרליכע און נוצליכע בירגער, וואס גיבען פיעל ארבייט און פערדיענסט פאר פיעל קריסטען. זיי בעשעפטיגען זיך מיט וויסענשאפט און קונסט; פון זיי קומען ארויס אויך דאקטוירים און מעדיצין־געלעהרטע, זיי זענען גוטע פאטריאטען. מעהר ווי 150 פון זיי, ד. ה. פולע 6 פראצענט, דיענען אין מיליטער". מיט א צייט שפעטער, אין יאהר 1811, האט דער נייער אינערן־מיניסטער, מאנטאליווע, מודיע געוועזען דעם קייזער, אז עס לאזט זיך בעמערקען א אויסבעסערונג פון אלע פראנצויזישע יודען: וואוכער איז ווינציגער געווארען; די יודען פערנעהמען זיך מיט נוצליכע בעשעפטיגונגען און פערדיענען „די פאטערליכע גנאד פון זיין מאיעסטעט". פון פערשיעדענע דעפארטאמענטען און פראווינצען קומען־אן די בעסטע מיינונגען וועגען יודען און נאפאלעאן הויבט־אן ביסלעכווייז אבשאפען דעם דעקרעט געגען זיי. בנוגע צו 22 וויטע פראווינצען איז ער אינגאנצען מבטל דעם דעקרעט, ווייל דארט האבען די יודען זיך „גוט אויפגעפיהרט" און פערדיענען עהרליך צו זיין גלייך מיט די איבעריגע בירגער. בנוגע צו די איבעריגע פראווינצען האט ער ערלויבט דעם אינערן־מיניסטער צו בעפרייען איינצעלנע שטעדט פון דעקרעט, לויט זיין אייגענעם איינזעהען. אין מערץ 1818 איז דער שענדליכער

דערקרעט פערשוואונדען געווארען לחלוטין און אויף שטענדיג.

די נאפאלעאנישע הערשאפט האט אויף אזא אופן געבראכט פאר יודען לפי שעה געוויסע גזירות, אבער עס וואלט געווען א אונרעכט צו פערגעסען אויך די טובות, וואס ער האט יודען געטאן. די חשובים־פערזאמלונג און דער סנהדרין האבען געהאט א גרויסע ווירקונג אויף די יודען פון פראנקרייך און אויך פון דער גאנצער וועלט. דאס ערשטע מאל האבען יודען דערלעבט צו אזא כבוד און שעצונג פון א קריסטליכען קייזער, און דאס האט אויפגעהויבען דעם יודישען זעלבסט־געפיהל. די רעליגיעזע און מאראלע תקנות פון סנהדרין האבען געמאכט א גרויסען איינדרוק אין גאנץ פראנקרייך און אגב טאקע א ביסעל אויסגעבעסערט געוויסע יודישע חסרונות. און חאטש דער סנהדרין אליין האט ארויסגעוויזען געגוג הכנעה און שפלות, האט ער דאך געהאט אין זיך דעם כח פון א פערטרעטונג און אנשטאט דער גלייכגילטיגקייט און דערשלאגענקייט, וואס האבען ביזהער געהערשט צווישען די יודען אין מערב־איירא פא, האט מען איצט אנגעהויבען בעמערקען א לעבעדיגקייט, א פרישקייט און א אינער־ליכע בעוועגונג.

פון פראנקרייך איז די יודישע גלייכבערעכטיגונג אריבערגעגאנגען אויך אין אנדערע לענדער און כמעט אומעטום, וואו עס האט געהערשט נאפאלעאנ'ס גייסט, האבען יודען עטוואס געוואונען דערפון. אין באן איז דער טאג פון דער בעפרייאונג פאר יודען געקומען מיט אויסער־ליכען גלאנץ און התלהבות. אין סעפטעמבער 1797 זענען די אנ־הענגער פון דער נייער ארדנונג מיט א פייערליכער פראצעסיע אריין אין יודען־קווארטאל. סטאליארעס מיט העק אין די הענד האבען גע־נומען ברעכען דעם שענדליכען געטא־טויער, און די יודען, וואס האבען דארט געוואוינט, זענען געשטאנען אנגעטאן אין די יום־טוב־קליי־דער און מיט פרייד־געשרייען בעגלייט די קלעפ פון די האמערס, וואס האבען צובראכען די גלות־ווענט. דאס טויער איז ענדליך איינגעפאלען און די פראצעסיע איז אין גאס אריינגעקומען. מען איז איינער דעם אנדערען אויפ'ן האלז געפאלען, די הענט געדריקט, זיך געקושט און זיך אבגעגעבען מזל טוב: אלע בעגרענצונגען, וואס האבען עקזיסטירט געגען יודען, זענען בטל געווארען!

אין מאינץ האט דער קורפירסט קארל יאזעף פאן ערטהאל גענעבען די יודען געוויסע הנחות און שטארק געזארגט פאר דער ערציהונג פון די יודישע קינדער. אבער אפשר טאקע דערפאר האבען יודען זיך בעצויגען מיט אונצוטרוי צו די זארגען פון קורפירסט און נישט געוואלט איינגעהן אויף דעם פארשלאג צו שיקען זייערע קינדער אין די עפענטליכע שולען. בכלל האבען די דאזיגע יודען די ערשטע צייט מיט אונצופרידענהייט געקוקט אויף דעם פראנצויזישען נצחון; מיט דער צייט אבער האבען יודען זיך צוגעוועהנט צו די נייע בעדינגונגען, גערן אנגענומען די רעפארמען, וואס די פראנצויזען האבען איינגעפיהרט, און דער נייער יודישער דור האט שוין ענערגיש זיך בעטייליגט אין דער אינדוסטריעלער און גייסטיגער טעטיגקייט פון די פראנצויזען.

ביסלעכווייז זענען געפאלען די טויערען פון געטא אויך אין מעץ און אין דעם „הייליגען קעלן", אבער מעהר ווי אומעטום האבען יודען אויסגעשפיעלט אין דעם נייעם קעניגרייך וועסטפאלען. דאס דאזיגע קעניגרייך, וואס איז געשאפען געווארען אין נאוועמבער 1807, איז בעשטאנען פון עטליכע טיילען. צו וועסטפאלען האבען געהערט טיילען פון פרייסען, בראונשווייג, קורהעסען, דער גרעסטער טייל פון האנאווער און אנדערע קליינע מדינות. אלס הערשער פון דער מלוכה האט נאפאלעאן בעשטימט זיין יונגסטען ברודער זשעראם, וועלכער איז געווען א לייכטזיניגער, גוטהערציגער און פריידענקענדער יונגער מאן און האט יודען בעווארענט דורך א דעקרעט, אין וועלכען עס איז בפירוש געזאגט געווארען: „די יודען זאלען געניסען דיזעלבע רעכט און פרייהייטען, וואס אלע איבעריגע אונטערטאנען". מיט אמאל האבען יודען פריי אבגעאטעמט נאך דעם לאנג-יעהריגען דרוק און אין פיעל לויב-לידער ווערט דער הערשער פון וועסטפאלען בעזונגען און געבענשט.

יודען האבען פערשטאנען ווי אזוי אויסצונוצען די גינסטיגע לאגע און באלד אנגעהויבען זיך ארגאניזירען. דערביי האט א גרויסע ראליע געשפיעלט ישראל יאקאבסאן (1768 — 1828).

א זוהן פון רייכע און וואלטעטיגע יודען, איז יאקאבסאן, ווי אלע יודישע קינדער פון זיין דור, ערצויגען געווארען אויף תלמוד און פוסקים. שפעטער האט ער אבער אנגעהויבען זיך אינטערעסירען מיט דער השכלה און די אידעאלען פון מענדעלסאנ'ס עפאכע איז ער זיין גאנץ לעבען טריי געבליבען. א דאנק זיינע קענטעניסען און האנדעלס-

פעהיגקייטען האט דער הערצאג פון ברוינשווייג איהם געמאכט פאר זיין פערטרויטען קאמער-אגענט; אויף דעם הערצאג קוקענדיג האבען אויך אנדערע פירשטען איבערגעגעבען יאקאבסאנ'ען צו פיהרען זייערע פינאנץ-געשעפטען און זיין גאנצען איינפלוס אין די הויכע ספערען האט יאקאבסאן אויסגענוצט לטובת זיינע ברידער, וועלכע ער איז מיט'ן גאנצען הארצען איבערגעגעבען געווען. ער האט זיך אבער אויך גענומען צו „רעפארמען" אין יודענטום גופא. אין זעזען האט ער געגרינדעט א האנדווערקער-שול פאר יודישע קינדער, וואוהין מען האט אנגענומען אויך קריסטען, און דער מיין דערפון איז געוועזען איינצופיהרען געגענזייטיגע טאלעראנץ און התקרבות צווישען יודען און קריסטען. יאקאבסאן האט אויך אויסגעבויט א יודישען טעמפעל און האט דארט צום ערשטען מאל גע'דרשנ'ט אויף דער דייטשער שפראך. דערביי האט ער איינגעפיהרט גרויסע נייעסען: דייטשע געזאנג אין שוהל מיט דער בעגלייטונג פון א ארגעל. ביי יודען האט ער מיט די רעפארמען זעהר ווינציג אויסגענומען, אבער דערפאר איז דאס זעהר געפעלען די קריסטען: די ברוינשווייגער אוניווערזיטעט האט איהם געשענקט דעם טיטול עהרען-דאקטאר, דער קעניג זשעראם פלעגט איהם זעהר פריינדליך אויפנעהמען און אין גיכען האט ער איהם זאגאר בעשטימט פאר זיין וועסטפאלישען פינאנץ-אגענט. ער איז געוועזען א מענש, וואס האט ליעב געהאט כבוד, און זיינע „רעפארמען" אין יודענטום זענען געוועזען נישט ווייטזיכטיג, נאאיוו און זאגאר שעדליך. מען מוז אבער מודה זיין, אז ער איז אויסען-געוועזען די טובה פון יודען און זייערע אינטערעסען זענען איהם זעהר טייער געוועזען. פון די 30 טויזענד טאלער, וואס ער האט פערדינט א יאהר, פלעגט ער פערלעבען פאר זיך נאר 4 טויזענד און דאס איבעריגע אבגעגעבען פאר וואלטעטיגע צוועקען.

אין גיכען האט דער יונגער וועסטפאלישער מאנארך בעשטימט יאקאבסאנ'ען אלם פערמיטלער צווישען איהם און די 19 טויזענד יודען פון וועספאלען. לויט יאקאבסאנ'ס איניציאטיוו איז צונויפגערופען געווארען א קאמיסיע פון יודישע פארשטעהער פון אלע דעפארטאמענטען, כדי צו בעטראכטען די פראגע וועגען שאפען א יודישע ארגאניזאציע. פארזיצענדער פון דער קאמיסיע איז געוועזען יאקאבסאן אליין און ער איז אויך געוועזען דער שטענדיגער פערמיטלער צווישען דער קאמיסיע און דער רעגירונג. לויט דעם פארשלאג פון דער קאמיסיע האט דער קעניג אין יאהר 1808 ארויסגעגעבען א דעקרעט וועגען שאפען א יודיש

קאָנסיסטאָריום, יודישע געמיינדעס און פאָרשטעהער, וועלכע האָבען בעקומען דיזעלבע מאכט, ווי אַלע אנדערע מלוכה־בעאמטע. פּרעזידענט פון קאָנסיסטאָריום איז נאַטירליך ווידער געוועזען יאַקאָבסאָן אַליין און כדי נושא חן צו זיין ביים קעניג, האָט ער פאַרן קולטוס־מיניסטער אין די אויגען געגעבען אַ שבועה טריי צו דינען דעם מאָנארך. אזא שבועה האָט ער אויך אַרויסבעקומען ביי זיינע חברים און יאַקאָבסאָן האָט זיך געשאַפען אַ ספּעציעלען אמט־קאָסטיום: אַ שווארצען מאַנטעל געשטיקט מיט זילבער און אויף דעם האלז אָנגעהאַנגען די עשרת הדברות. דאָס קאָנסיסטאָריום האָט געעפענט אַ לעהרער און ראַבינער־סעמינאַריום, שולען פאַר קינדער און דערביי אויך איינגעפיהרט פיעל נייעסען אין רעליגיעזען לעבען. אזוי, למשל, זענען די תפילות, חתונות און בר־מצוות איינגעאָרדענט געוואָרען מיט גרויסע צערעמאָניעס. טיילוויז איז דערביי אָנגעווענדעט געוואָרען די דייטשע שפּראַך, און דאָס רוב יודען זענען זעהר נישט צופריעדען געוועזען מיט די דאָזיגע רעפאָרמען, וועלכע מען האָט זיי מיט געוואַלט אָנגעהאַנגען. געגען יענע פרומע קהילות, וואָס האָבען נישט געוואָלט אָננעהמען די נייע „רעפאָרמען", האָט דאָס קאָנסיסטאָריום, וואָס איז אויסגעהאַלטען געוואָרען אויף יודיש געלד, אָנגענומען פּאָליציייאישע מיטלען, און דאָס האָט נאַטירליך נאָך מעהר בעליידיגט דאָס רעליגיעזע געפיהל פון די פרומע יודען.

אין יאָהר 1808 האָט נאַפּאָלעאָן געשאַפען דאָס גרויס־הערצאָגטום בערג, וואָס איז בעשטאַנען פון עטליכע טיילען; אַ טייל האָט ער אָבגעריסען פון וועסטפאַלען, אַ טייל פון העסען־נאַסאַו א. ד. ג. פריהער האָט ער דאָרט בעשטימט פאַר אַ קעניג זיין שוואָגער מוראַט. שפּעטער, ווען דער שוואָגער איז געוואָרען קעניג אין נעאַפּאָל, איז אין הערצאָגטום בעשטימט געוואָרען אלס קעניג נאַפּאָלעאָנ'ס שוועסטער־קינד נאַפּאָלעאָן־לואי. אזוי ווי דער לעצטער איז נאָך נישט מינדיג געוועזען, האָט מען איהם בעשטימט פאַר אַ רעגענט דעם וועסטפאַלער פינאַנץ־מיניסטער בענאָ. אין וועסטפאַלען האָט בענאָ ערוואָרבען די ליעבע און אַכטונג פון די דאָרטיגע יודען און אויך אין הערצאָגטום האָט ער זיך באַלד גענומען אָבשאַפען אַלע בעגרענצונגען און אויסנאַהמס־געזעצען געגען יודען. יודען האָבען אויך דאָ בעקומען גלייכע רעכטען און הגם די פרומע האָבען מורא געהאַט, אַז די פרייהייט זאָל נישט שאַדען דעם יודענטום, און אָנגעווענדעט אַלע מיטלען צו שטערען דער בעפרייאונג, האָט דאָס

נישט געהאָלפען און די יודישע גלייכבערעכטיגונג איז געזעצליך אָנער-
קענט געוואָרען.

פיעל ערגער ווי אין אנדערע דײַטשע מדינות, וואָס זענען איבערגעגאַנגען אין נאַפּאָלעאָנ'ס רשות, איז יודען צוגעגאַנגען אין גרויס-הערצאָגטום פראַנקפורט. די בערך זעקס טויזענד יודען אין נײַעם גרויס-הערצאָגטום האָבען דאָ שוין געוואוינט פון לאַנגע צײַטען אָן אין זייער בעזונדער ענגען געטאָ, און די ארומיגע בעפעלקערונג איז שוין געווען געוועהנט פון אַלטע יאָהרען צו קוקען אויף יודען, ווי אויף נידעריגע בעשעפענישען, און מאַכען זיי צו שאַנד און צו שפּאָט. קיין ערד האָבען די יודען נישט געטאָרט קויפען; אין זייער וואוינרעכט זענען זיי געווען שטאַרק בעגרענצט, פונקט ווי אין זייערע בעשעפטיגונגען; אויף דער גאַס האָבען זיי געמוזט טראָגען ספּעציעלע קליידער; די עפענטליכע שפּאַציר-ערטער, קאַפעס און רעסטאָראַנען זענען פאַר זיי געשלאָסען געווען, און אין דער צײַט, ווען צווישען די פראַנקפורטער יודען זענען שוין אויסגעוואַקסען אַ גאַנצע רייהע אויפגעקלערטע און אָנגעזעהענע פאַמיליעס, וואָס האָבען זיך טעטיג בעטייליגט אין דער דײַטשער קולטור, האָט נאָך דער מינדסטער גאַסען-יונג געקענט אָבשפּעטען און פערוואַרפען מיט שטיינער יעדען יודען. אַלס הערשער פון פראַנקפורטער הערצאָגטום האָט נאַפּאָלעאָן בעשטימט דעם דײַטשען קורפירסט קאַרל טעאָדאָר פאָן דאַלבערג, זעהר אַ ליעבער און געבילדעטער מענש, אָבער אָהן פעסטע פּרינציפּען און מיט אַ שוואַכען כאַראַקטער. דאַלבערג אַליין איז געווען גענייגט צו געבען יודען גלייכבערעכטיגונג און עטוואָס פערלײַכטערט זייער לאַגע, אָבער געגען איהם איז געווען די קריסטליכע בעפעלקערונג, וועלכע האָט מורא געהאַט צו שענקען יודען פרייהייט. די פראַנקפורטער יודען האָבען מוטיג געקעמפּפט פאַר זייער פרייהייט און פאַר זיי האָט אויך זיך שטאַרק משתדל געווען ישראל יאַקאָבסאָן, וועלכער האָט זיך געווענדעט מיט אַ מעמאָריאַל צום פירשט און איהם אָנגעוויזען אויף די איבעריגע אויפגעקלערטע פירשטען פון יענער צײַט, וואָס האָבען יודען שוין לאַנג געגעבען פרייהייט. באַלד האָבען אָבער די יודישע געגנער אָנגעהויבען פיהרען אַ שטאַרקע יודענפיינדליכע אַגיטאַציע, וועלכע האָט זעהר אויסגענומען זאָגאַר ביים גרויסען געטהע. סוף כל סוף האָבען אָבער די יודען אויסגעפיהרט. דאַלבערג האָט פערלאַנגט פאַר דער יודישער גלייכבערעכטיגונג, אַז יודען זאָלען אַרײַנטראָגען אין דער רע-

גירונגס=קאסע 20 מאל אזוי פיעל, וויפיעל עס בעטרעפט זייער יעהרליכע שוץ=געלד. אויף פראנקפורט אליין האט דאס אויסגעמאכט 440,000 גולדען. אין פערשידענע ערטער האבען יודען אנגעהויבען נאכגעבען די פאדערונג און ווי נאר זיי האבען בעצאהלט די סומע, האבען זיי גלייך בעקומען אלע בירגערליכע רעכטען.

דער ערשטער פון די דייטשע פירשטען, וואס האט געגעבען יודען א ביסעל פרייהייט לויט זיין אייגענעם ווילען, איז געוועזען קארל פרידריך דער הערצאג פון באדען. צוליעב דער נאהענטקייט צו פראנקרייך און די האנדעלס=בעציהונגען מיט איהר איז מען אין באדען געווען צוגעוועהנט צו קוקען אויף יודען, ווי אויף בירגער, און דא איז די געזעלשאפטליכע מיינונג דעריבער געווען געגייגט לטובת יודען. דער שטענדיגער יודישער מליץ=יושר איז געווען דער גראף וועצעל פאן שטערנוי. איהם האט דער פירשט אין יאהר 1809 בעפוילען אויסצוארבייטען ספעציעלע כללים וועגען יודישער זעלבסטפערוואלטונג. ער האט געגעבען פאלקאמע גלייכבערעכטיגונג די יודען, וואס האבען זיך בעשעפטיגט מיט קונסט, וויסענשאפט און האנדעל. דערפון זענען אבער געווען אויסגעשלאסען די יודישע פראצענטניקעס, פיה=מעקלער, הויזירער און קליינע הענדלער, וואס האבען געמעגט וואוינען נאר אין די שטעדט און דאס נאר מיט א בעזונדער ערלויבניש פון דער ארומיגער בעפעלקערונג. אויך די ארגאניזאציע פון די יודישע קהילות איז געווען איינגעארדענט אזוי, אז די הנהגה איז פאקטיש געלעגען איננאנצען אין די הענד פון דעם הערשער מיט זיינע בעאמטע. דערמיט איז מען נאטירליך אויסען=געווען נאר די יודישע „טובה", אבער כאראקטעריסטיש איז דא, וואס די דייטשע פירשטען האבען זיך אלץ נישט געקענט אבזאגען פון דעם געדאנק, אז יודען דארף מען „ערציהען" און זאגאר זיי בעגליקען נעגען זייער ווילען. די יודישע רעליגיע האט דער פירשט צוגעזאגט צו אכטען, „אבער נאר לויט תורת=משה און נישט לויט די פירושים פון תלמוד".

אויך די דריי האפען=שטעדט (האמבורג, לובעק און ברעמען), וואס זענען געווען אונאבהענגיגע רעפובליקען, זענען געווען געצוואונגען צו געבען יודען גלייכבערעכטיגונג, לויט דער פאדערונג פון פראנצויזישען מיליטער. האמבורג האט באלד נאכגעגעבען די פאדערונג צו געבען גלייכע רעכטען אלע בירגער, צווישען זיי אויך יודען, און די יודען האבען שפעטער בעוויזען, אז זיי האבען דאס עהרליך פער=

דיענט. ווען דאס פראנצויזישע מיליטער איז אוועק פון האמבורג, האט דער סענאט געמוזט עפענטליך מודה זיין, „אז ביי די אלע טובות, וואס יודען האבען בעקומען דורך דער גלייכבערעכטיגונג, איז נישט געוועזען צו בעמערקען אין זיי קיין גאוה אדער א אנדער שעדליכע זאך, פאר וועלכע מען האט פריהער מורא געהאט, נאר פערקעהרט: מען האט פון זיי געזעהען א שטיל עניוות'דיג פערהאלטען זיך צו זייערע רעכטען און א ענערגישע אנשטרענגונג צו בעטייליגען זיך אין דער געזעלשאפטליכער ארבייט. איינציגע פון זיי האבען זיך אויסגעצייכענט מיט צדקה־זאכען און מיט גרויסער ליעבע צום פאטערלאנד”. פון לובעק זענען די יודען פערטריבען געווארען אין יאהר 1699 און נאר איין און איינציגען „שוץ־יודען” האט מען דערמאלט אנגענומען און יענער האט דערפאר געמוזט בעצאהלען גרויסע סומען. פון דער קליינער דערבייאיגער שטאדט מאיזלינג האבען געמעגט קומען יעדען טאג קיין לובעק נאר דריי יודען אלס שלוחים פון דענעמארק אדער האלשטיין, און דאס אויך אונטער שטרענגע בעדינגונגען און בעגרענצונגען. אבער ווען לובעק איז ארונטערגעפאלען אונטער דער הערשאפט פון פראנקרייך, זענען אלע גזירות מיט אמאל בטל געווארען און באלד האבען דארט זיך בעזעצט זעקס־און־צוואנציג יודישע פאמיליעס, צום גרויסען פערדרוס פון די קריסטליכע איינוואוינער. פון דער דריטער שטאדט ברעמען זענען די יודען שוין פון יאהר 1324 פערטריבען געוועזען. איינצעלנע פאמיליעס, וועלכע האבען זיך דארט פארט בעזעצט, זענען אין יאהר 1803 נאך אמאל פערטריבען געווארען. אבער אויך דארט האט דאס יאהר 1811 א איבערקעהרעניש געמאכט און אונטער דער שוץ פון די פראנצויזישע געזעצען האבען זיך דארט בעזעצט 30 יודישע פאמיליעס און אנגעהויבען פיהרען גרויסע געשעפטען.

נאר דריי דייטשע פירשטען האבען זיך איינגעשפארט און נישט געוואלט געבען די יודען קיין גלייכבערעכטיגונג. דאס זענען געוועזען די הערשער פון עסטרייך, ביירען און זאקסען. מאקס יאזעף, וועלכען נאפאלעאן האט בעשטימט פאר קעניג פון ביירען, האט, אמת, ארויסגעגעבען א געזעץ, אין וועלכען ער האט ערלויבט די יודען צו וואוינען אין זיין מלוכה, אבער דערביי זענען געמאכט געווארען פיעל שטרענגע בעגרענצונגען: אין די ערטער, וואו עס האבען ביז אהער נישט געוואוינט קיין יודען, האבען זיי אויך ווייטער נישט געטארט בעזעצען זיך אהן דער הסכמה פון קעניג, און אפילו אין די ערטער, וואו זיי האבען

יאָ געטעגט וואוינען, האָט מען געדאַרפֿט זיך סטאַרען, אַז די יודישע בעפֿעלקערונג זאָל נישט וואַקסען, נאָר פֿערקלענערט ווערן. אין עכטרײַך זענען די יורשים פֿון גוטען קייזער יאָזעף דער צווייטער נישט געגאַנגען אין זײַן וועג, נאָר נאָך אײַנגעפֿיהרט נײַע גזירות. צו די אַלטע אָבצאָהלונגען איז נאָך צוגעקומען אַ נײַער שטײַער פֿון יעדען יודען, וואָס קומט קײַן וויען, און די פּאָליציי פֿלעגט נאָכשפּיאָנירען יעדען יוד, וואָס איז געקומען קײַן וויען און זיך דאָרט פֿערזאַמט אַ קלײַנע צײַט אָהן אַ ספּעציעלער ערלויבניש. מיט אַזאַ יודען איז מען זיך בעגאַנגען, ווי מיט אַ פֿערברעכער. די בעגרענצונגען פֿון די יודישע חתונות זענען געבליבען ווי פֿריהער און נאָר דער עלטסטער זוהן פֿון אַ יודישער פֿאַמיליע האָט געמעגט חתונה האָבען. זאַקסען האָט מען מיט רעכט גערופֿען „דאָס פּראָטעסטאַנטישע שפּאַניען" פֿאַר יודען; דאָרט זענען פֿערבליבען די אַלע בעגרענצונגען פֿון די אַלטע גוטע צײַטען. פֿאַקטיש האָבען די יודען נישט געטאָרט וואוינען אין גאַנץ זאַקסען און נאָר אין דרעזדען און אין לײַפּציג האָט מען לפי שעה ערלויבט צו וואוינען אײַניגע יודען, אָבער דערבײַ האָט מען אויסדריקליך זײַ געשטעלט אַ בעדינג, אַז יעדע מינוט קען מען זײַ אַרויסטרײַבען. קײַן עפֿענטליכע שוהלען האָבען יודען נישט געטאָרט האָבען און אויך אין די פּריוואַטע הײַזער האָבען זײַ נישט געטאָרט מתפּלל זײַן אויף אַ הויך קול. אין האַנדעל און אין מלאכה זענען יודען געווען שטאַרק בעגרענצט און זאָגאַר דער קאָפּ-שטײַער, וועלכער איז שוין אין גאַנץ דײַטשלאַנד בטל געוואָרען, איז דאָרט נאָך געבליבען אין זײַן גאַנצער קראַפֿט. עס איז געווען קלאָר, אַז די נאָהענטע רעאַקציע אין דײַטשלאַנד וועט אין דעם פֿאַנאַטישען פּראָטעסטאַנטישען לאַנד געפֿינען זעהר אַ גוטען באָדען פֿאַר זיך.

דרייצעהנטעם קאפּיטעל.

די צייט פון דער רעאקציע.

אין די שניי־פעלדער פון וויטען גרויסען רוסלאנד איז נאפּאלעאנ׳ס שטערען מיט אמאל אויסגעלאשען געווארען. זיין גרויסע ארמעע פון העכער א האלבען מיליאן מענשען איז צעשמעטערט געווארען און דער געניאלער מענש, וואס האט א צייט געפיהרט נאך זיך מיט שטאלץ און אונבעגרענצטער הערשאפט גאנץ אייראפּא, איז פּלוצלונג נידעריג געפאלען און איינזאם געבליבען. דייטשלאנד, פעראייניגט מיט רוסלאנד, עסטרייך און ענגלאנד, האט אין א דריי־יעהריגען קאמפף צוטרעטען דעם גרויסען נאפּאלעאן און צוזאמען מיט איהם אונטערדריקט אויך פראנק־רייך. נאפּאלעאנ׳ען האבען בּיסלעכווייז אלע פערלאזען און איינזאם האט ער געמוזט ענטלויפען און זיך אויסבעהאלטען פון פאלקס־צארן.

דער גרויסער מענש איז געפאלען און דעם קאפּ האבען אויפ־געהויבען די אלע קליינליכע ברואים, וואס ציהען זייער יניקה פון יעדער מענשליכער שוואכקייט און נפילה, די אלע פינסטערע קרעפטען, וואס געהען ארוים אויף דער לעבעדיגער וועלט נאר דאן, ווען ארום הערשט פינסטערניש און קנעכטשאפט, — אין אייראפּא האט זיך אנגעהויבען די שרעקליכע רעאקציע! דער ריעז, וואס האט אלץ געטאן אויף זיין איי־גענער אחריות און אפט געטרעטען מיט די פיס די פרייהייט, איז געפאלען, אבער צוזאמען מיט איהם איז אויך דערשטיקט געווארען די רעוואלוציע און אלץ, וואס זי האט ערווארבען. אייראפּא איז פערזונ־קען געווארען אין א פיעל ערגערער קנעכטשאפט, ווי אין דער צייט פון נאפּאלעאנ׳ס הערשאפט.

די מפלה פון גרויסען נאפאלעאן איז געווען א ירידה אויך פאר'ן יודישען פאלק, וואס האט דער ערשטער דערשפירט אויף זיך דעם שווערען אטעם פון דער רעאקציע, און אין ערגעץ האט די רעאקציע אזוי שווער און שנעל נישט געטראפען די יודען, ווי אין דייטשלאנד.

אין דער צייט פון דער רעוואלוציע און פון נאפאלעאנ'ס הערשאפט איז דייטשלאנד אויסגעשטאנען די שווערסטע און ביטערסטע בעליידיגונגען. די דייטשע ארמעע איז צושלאגען געווארען, איהרע מדינות זענען צוברעקעלט געווארען, איהרע פירשטען זענען ווי קנעכט בעהאנדעלט געווארען. דער נצחון, וואס די דייטשען האבען אבגעהאלטען איבער נאפאלעאנען און זיין גרויסע ארמעע, האט דעריבער זיי אליין איבערראשט און פערשכור'ט. ווי געוועהנליך נאך אזא אונערווארטעטען נאציאנאלען נצחון, האט זיך אין דייטשלאנד ענטוויקעלט א שטארקער שאוויניזם, א איבערגעטריבענע ליעבע צו אלץ, וואס איז אייגענס, און זייער שטארקע שנאה צו פראנקרייך, וואס זיי האבען געטראגען אין הארצען, האט זיך פערוואנדעלט אין א שנאה צו דער גאנצער רעוואלוציע און צו אלץ, וואס איז פרעמד. אין דערזעלבער צייט זענען די דייטשען, צוטומעלט פון גרויסען נצחון, געווארען טרוימער, פאנטאסטען און מיט זייער גאנצער נשמה זיך פערזונקען אין דער פערגאנגענהייט, אין דער טראדיציע. די מיטעלאלטערישע עפאכע מיט איהרע גראבקייטען און אבערגלויבענס, מיט איהרע פערדארבענע זיטען און פרומער אויסגעלאסענקייט האט זיך די דייטשען פארגעשטעלט אין די שענסטע אידעלסטע פארבען און אזוי־ארום איז געשאפען געווארען די דייטשע רעאקציאנערע ראמאנטיק. אייניגע מיט דעם פולען בעוואוסטזיין, אנדערע אונבעוואוסטזיניג האבען געפרעדיגט זיך אומצוקעהרען צו דער אלטער פערפוילטער פערגאנגענהייט, צו דער צייט פון די יעזואיטען און אינקוויזיציע; עס איז בעשאפען געווארען א טעאריע, אז די קריסטליכע לעהרע איז די העכסטע ציוויליזאציע און דאס עכטע קריסטענטום עקסיסטירט נאר אין דייטשלאנד. נאטירליך, האבען יודען נישט וואס צו טאן אין אזא לאנד פון עכטען ריינעם קריסטענטום, און עס האט זיך אנגעהויבען א סיסטעמאטישע ענערגישע אגיטאציע געגען יודען.

דער ערשטער, וואס האט אנגעהויבען די שענדליכע אגיטאציע, איז געווען דער פראפעסאר ר י ה ס. די יודען, האט ער גע'טענה'ט, זענען פון שטענדיג אן א פערדארבען פאלק און בילדען אומעטום א מלוכה אין א מלוכה. פאר דייטשלאנד זענען זיי א גרויס אומגליק און

נאָר זיי זענען שולדיג אין דער דייטשער לאַנגיעהריגער קנעכטשאַפֿט, אַרויסטרייבען זיי איננאַנצען פֿון לאַנד וואָלט אָבער געווען צו אַכזריות׳דיג און דעריבּער דאַרף מען זיי נאָר אונטערדריקען און ערנידעריגען, דולדען זיי אַלס מענשען פֿון צווייטען קלאַס. בעציהען זיך צו זיי ווי צו אַ אומגליק, וואָס איז בעשערט דעם דייטשען פֿאָלק, אָבער אויף קיין פֿאַל זיי נישט בעהאַנדלען, ווי בירגער מיט אַלע מענשען גלייך.
דער דאָזיגער בלינדער אַנטיסעמיטיזם האָט געפֿונען אַ שטאַרקען אָבּקלאַנג ביי די מאַסען; אָבער אויך די געבּילדעטע לייט, די סטודענטען־פּאַטריאָטען, פּראָפֿעסאָרען און געלעהרטע, וועלכע זענען געווען פֿערפֿיהרט דורך דעם פֿרומען מיסטיציזם און דער ראָמאַנטישער יראת־שמים, האָבען געגלויבט, אַז אין אַ ריין־קריסטליכער מלוכה זענען יודען אַ פֿרעמדער שעדליכער עלעמענט.

דערווייל איז צונויפֿגערופֿען געוואָרען דער וויענער פֿרידענס־קאָנגרעס, וואָס האָט געדאַרפֿט איינפֿיהרען שלום צווישען די פֿעלקער און אויסאַרבּייטען אַ פּראָגראַם פֿאַר אַ געמיינזאַמער טעטיגקייט געגען דער ירושה פֿון דער רעוואָלוציע. די צוויי שטאַטס־מענער, וואָס זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ פֿון ביידע גרויסע דייטשע מלוכות אויפֿ׳ן וויענער קאָנגרעס: דער עסטרייכישער קאַנצלער מעטערניך און דער קאַנצלער פֿון פּרייסען האַרדענבּערג, האָבען זיך צו יודען בעצויגען נישט שלעכט. מעטערניך איז געווען אַ איינגעהער אין די יודישע סאַלאָנען און האָט זיך געפֿונען אונטער׳ן בעזונדערן איינפֿלוס פֿון דער יודישער באַראָנעסע פֿאַני פֿאָן־אַרנשטיין. האַרדענבּערג איז בכלל געווען אַ ליבעראַלער מענש און געהאַט צווישען יודען פֿיעל גוטע פֿריינד. זיי האָבען דאָס אויפֿ׳ן קאָנגרעס אויפֿגעהויבען די יודענפֿראַגע און אַרויסגעשטעלט דעם פּרינציפּ, „אַז די, וואָס געהערען צום יודישען גלויבען, זאָלען האָבען אַלע בירגער־רעכטען, אויב זיי וועלען נאָר אָבּהיטען די פֿליכטען פֿון די איבּעריגע בירגער". די איבּעריגע דייטשע מלוכות האָבען געשטעלט אַ שטאַרקען ווידערשטאַנד געגען דער פֿאָדערונג און דאַן האָבען די פֿאָרשטעהער פֿון עסטרייך און פּרייסען געמוזט נאָכגעבען און איינגעהן אויף אַזאַ הנחה: צום פּונקט וועגען יודען איז צוגעגעבען געוואָרען אַ בעמערקונג: „די בונדעס־פֿערזאַמלונג וועט בעטראַכטען אויף איהר פֿערזאַמלונג, ווי ווייט עס איז מעגליך צו געבען יודען אין דייטשלאַנד בירגערליכע רעכט; ביז דעמאָלט אָבער וועלען זיי דערווייל ווייטער

האָבען די רעכטען, וואָס איז זיי שוין געגעבען געוואָרען אין די בונדעס-שטאַטען".

דורך דער דאָזיגער בעמערקונג איז די פראַגע וועגען דער יודישער גלייכבערעכטיגונג אָבגעלעגט געוואָרען אויף אַ אונבעשטימטע צייט, אָבער דורך איהר זענען נצול געוואָרען יענע רעכט, וואָס יודען האָבען שוין בעקומען בעת נאַפּאָלעאָנ'ס הערשאַפט. די בעמערקונג איז אָנגענומען געוואָרען און דערביי האָבען אויך מיטגעווירקט די ביידע דעלעגאַטען פון די פראַנקפורטער יודען, וואָס זענען געקומען צום קאָנגרעס (איינער פון זיי איז געוועזען יעקב ברוך, דער פאָטער פון לודוויג בערנע), ווי אויך דער קריסטליכער פערטרעטער פון די יודען, דער יוריסט קאַרל בוכהאָלץ פון ליבעק. נאָך די יודישע געגנער אויפ'ן קאָנגרעס האָבען אויך דאָ געפונען אַ מיטעל פטור צו ווערן פון דעם אונאָנגענעהמען פונקט. זיי האָבען אונטערגעקויפט דעם גענעראַל-סעקרעטאַר פון קאָנגרעס און ביי איהם גע'פועל'ט אויסצומעקען אין דעם לעצטען זאַץ פון פונקט 16 דאָס וואָרט „אין" און אָנשטאָט דעם שטעלען דאָס וואָרט „פון", אַזוי אַז דער גאַנצער פונקט האָט דורך דעם קליינעם שינוי בעקומען גאָר אַ אַנדער בעדייטונג: „יודען וועלען דערווייל ווייטער האָבען די רעכט, וואָס איז זיי שוין געגעבען געוואָרען פון (אָנשטאָט „אין") די בונדעס-שטאַטען". דאָס האָט געהייסען, אַז יודען האָבען געקענט געניסען נאָר פון יענע רעכט, וואָס זיי האָבען בעקומען פון די בונדעס-שטאַטען אַליין, אָבער נישט פון נאַפּאָלעאָנען. מעטערניך און האַרדענבערג האָבען דעם דאָזיגען שווינדעל נישט בעמערקט און אויף אַזאַ אופן האָט מען איצט פראַנק און פריי געקענט אָבנעהמען ביי יידען די רעכטען, וואָס זיי האָבען בעקומען דורך די פראַנצויזען.

מעהר פון אַלע האָט די רעאַקציע שווער געטראָפען די יודען פון פראַנקפורט. די גרויסע רעגירונגען האָבען, אמת, אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל דעם פראַנקפורטער סענאַט, אַז „די שטאָדט מוז אַכטען די ערוואָרבענע רעכט פון אַלע קלאַסען איינוואוינער און יעדע רעאַקציאָנערע פעראָרדנונג מוז פערמיטען ווערן", אָבער דער פראַנקפורטער מאַגיסטראַט האָט דערמיט זיך ווינציג גערעכענט און ווי נאָר די פראַנצויזען האָבען פערלאָזען פראַנקפורט, איז די ערשטע אַרבייט פון דער נייער פערוואַלטונג געוועזען: צונעהמען ביי די יודען זייערע בירגער-רעכט. האַרדענבערג און מעטערניך האָבען אומזיסט בעפוילען דעם סענאַט פון

פֿראַנקפֿורט, ער זאָל נישט אָבנעהמען בײַ יודען זײערע רעכטען; די פֿערוואַלטונג האָט דערמיט זיך נישט געוואָלט רעכענען און די יודען האָבען געמוזט אָנהויבען פֿיהרען מיט דעם סענאַט אַ שווערען קאַמפּף, וואָס האָט געדויערט גאַנצע נײַן יאָהר.

דערווײַל האָבען אויך די איבעריגע פֿרײַ־שטעדט אָנגעהויבען דריקען יודען, נישט ווינציגער ווי פֿראַנקפֿורט. אין לובעק, וואו עס האָבען זיך געהאַט בעזעצט 66 יודישע פֿאַמיליעס און מיט גרויס מיה זיך אײַנגעאָרדענט און אָנגעהויבען פֿיהרען אַ געמײַנדע־לעבען, האָט מען זײ איצט געהײַסען פֿערלאָזען די שטאָדט און ווען די יודען האָבען זיך אָבגעזאָגט דאָס צו טאָן, האָט מען זײ געהײַסען שליסען די געשעפֿטען און די סחורות קאָנפֿיסקירט. אַזאַ אַכזריות׳דיגע בעהאַנדלונג האָט אַרויסגערופֿען שאַרפֿע פּראָטעסטען זאָגאַר בײַ פֿיעל רעגירונגס־בעאַמטע און האַרדענבערג אַלײן אין אַ בריעף צום לובעקער סענאַט האָט איהם געמאַכט שאַרפֿע פֿאָרוואורפֿען. ווײַטער פֿון די מוסר־בריעף איז עס אָבער נישט געגאַנגען: קײן סאָלדאַטען האָט פּרײַסען צוליעב יודען נישט געשיקט נישט קײן פֿראַנקפֿורט, נישט קײן לובעק — און אַלץ איז געבליבען ווי געוועזען.

אין האַמבורג האָט דער סענאַט זיך בעצויגען צו יודען פֿרײַנדליך און אין אַ אויפֿרוף צו דער בעפֿעלקערונג האָט ער גערימט די יודען אַלס מענשען און אַלס גוטע בירגער און האָט אויסגעדריקט זײַן האָפֿנונג, אַז אַ דאַנק יודען וועט דער האַנדעל און די אינדוסטריע ווידער אויפֿלעבען; דער סענאַט אַלײן איז אָבער געוועזען אָבהענגיג פֿון דער בעפֿעלקערונג, וועלכע האָט מורא געהאַט פֿאַר דער יודישער קאָנקורענץ, און די יודען זענען צוריק אַוועקגעשטעלט געוואָרען אויף דער מדרגה, אויף וועלכער זײ זענען געשטאַנען אין יאָהר 1810: בעשרענקט אין אַלע פּאָליטישע רעכטען, אויסגעשלאָסען פֿון אַלע עפֿענטליכע שטעלעס און אַמטען, נישט געטאָרט זײַן קײן אַדוואָקאַטען, אַפּטײקער און באַרבירער, געמעגט ערווערבען נחלאות נאָר אין בעשטימטע ערטער פֿון שטאָדט א. א. וו.

נעגען אַזאַ אונגערעכטיגקײַט זענען אַרויסגעטרעטען עטליכע יודישע שריפֿטשטעלער, ווי משה העס, ש. צימערן, וואָל און סאַלאַמאָן, וועלכע האָבען אין בעזונדערע ווערק אָבגעלײקענט די אַנטיסעמיטישע בלבולים און געפֿאָדערט אַ גערעכטע בעציהונג צו יודען. צום כבוד פֿון די קריסטען מוז מען זאָגען, אַז אויך אין יענער שווערער

צײַט פון רעאַקציע האָבען זיך געפונען געצעהלטע קריסטען, וואָס האָ=
בען פערשטאַנען די עולה, וואָס מען בעגעהט געגען יודען, און זיך
אָנגענומען זײַער קריוודע; אויך פון ענגלאַנד און פראַנקרײַך האָט מען
שאַרפע פאָרוואורפען געמאַכט די דײַטשען פאַר זײַער שאָוויניזם און
פאַר זײַער בעציהונג צו יודען, אָבער וואָס האָט דאָס אַלץ גע=
קענט העלפען, ווען די יודישע פערטײדיגער האָט מען געזידעלט, ווי
די ערגסטע, און די אַנטיסעמיטען האָבען מיט זײַערע שריפטען פער=
פלײַצט גאַנץ דײַטשלאַנד. אויסער דעם אויבענדערמאָהנטען פראָפ. ריהם
האָט אויך דער פילאָזאָף פריז אַרויסגעגעבען אַ בעזונדער ווערק
וועגען דער „יודישער סכנה" און זיך נישט געשעמט צו פערלאַנגען,
אַז די יודישע נאַציע זאָל מען אינגאַנצען פערטיליגען פון דער וועלט;
נאָר אַזוי ווי דאָס איז שווער אויסצופיהרען, זאָל מען דערווײַל זיי
דריקען אַזוי לאַנג, ביז זיי וועלען אומקומען. אין דער טעאַטער=וועלט
האָט דעמאָלט געמאַכט אַ גרויסען ליאַרם דער אַנטיסעמיטישער פאַרס
פון דאָקטאָר קאַרל סעסאַ „די יודען=שולע", וועלכער פיהרט אַרויס
אויף דער סצענע אַ גאַנצע מחנה קאַריקאַטורען פון יודען. דאָס שטיק
וואָלט אפשר נישט געווען געמאַכט אַזאַ סענסאַציע, ווען נישט אײניגע
יודישע פאָרשטעהער, צווישען זיי ישראל יאַקאָבסאָן, וואָס האָבען
גע'פועל'ט בײַם קאַנצלער האַרדענבערג, אַז ער זאָל פערבאָטען דאָס
שטיק צום שפּיעלען. ערשט דעמאָלט זענען אַלע געוואָרען נײַגיריג צו
וויסען, וואָס אין דעם שטיק געפינט זיך, און דער פאַרס איז געוואָרען
זעהר פאָפולער. אין 1815 האָט מען דאָס שטיק, אונטער אַ נײַעם
נאָמען „אונזער פערקעהר", שוין געשפּיעלט אין די גרעסטע שטעדט
פון דײַטשלאַנד און אומעטום האָט דער פאַרס געהאַט אַ אונגעוועהנליכען
ערפאָלג. דער אַרטיסט וואורם, וואָס האָט געשפּיעלט די הויפּט=ראָליע
אין דעם שטיק, איז געוואָרען בײַם המון זעהר בעליעבט; די צײַטונ=
גען פלעגען ברענגען גאַנצע אויסצוגען פון דעם פאַרס, וואו יודען
זענען מיאוס אויסגעלאַכט געוואָרען, און וואורם פלעגט פאָרשטעלען זײַנע
יודען=קאַריקאַטורען אויך אין פריוואַט=הײַזער אויף שמחות און בעלער
און בעקומען דערפאַר גוט בעצאָהלט. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווײַט,
אַז בעת דער רוסישער קייזער אַלעקסאַנדער I איז געווען אין בערלין,
האָט מען לכבוד איהם אויך געוואָלט פאָרשטעלען „אונזער פערקעהר",
נאָר אַלעקסאַנדער האָט בפירוש געבעטען, מען זאָל דאָס נישט מאַן

און דעם פאַרם פאַר איהם נישט שפּיעלען, פון וואָס די דייטשען האָבען זיך געשפּירט אַ ביסעל אונאַנגענעהם און פערשעמט.

נאָך דער ערמאָרדונג פון דייטשען דיכטער און רוסישען שפּיאָן קאָצעבו דורך דעם דייטשען פּאַטריאָטישען סטודענט זאַנד זענען די רעגיערונגען אַרויסגעטרעטען מיט שאַרפע מיטלען געגען דעם שאָוויניסטישען דייטשען פּאַטריאָטיזם. אָבער דערמיט האָבען די ליידענשאַפטען נאָך מעהר זיך פונאַנדערגעפלאַקערט און דאָ האָט אין דייטשלאַנד אויסגעבראָכען אַ שטורם, וועלכער האָט אויף אַ לאַנגע צייט אַוועקגעשטעלט אַ מחיצה צווישען די יודען און דער דייטשער בעפעלקערונג. די דייטשע פּאַטריאָטען זענען געווען פול מיט צאָרן אויף עסטרייך, אויף וועלכער זיי האָבען געקוקט, ווי אויף דעם מקור פון אַלע גזירות און נאַציאָנאַלע בעליידיגונגען, און אַזוי ווי די רייכע יודען, איבערהויפּט די ראָטשילדס, זענען געשטאַנען אין נאָהענטע בעציהונגען מיט עסטרייך און זי געשטיצט מיט געלד־הלואות, האָט מען דעם גאַנצען כעס אויסגעלאָזען צו יודען. אָנגעהויבען האָט זיך דאָס אין ווירצבורג (דעם 2־ען אויגוסט 1819), מיט אויסרופען „העפּ, העפּ!" (ווי מען פלעגט שרייען ביים אַרויסטרייבען ציגען מיט בערד) זענען דאָרט אַ מחנה סטודענטען צוזאַמען מיט אַ גרויסען המון בעפאַלען די יודען, געראַובט זייערע געשעפטען און חרוב געמאַכט די וואוינונגען. ווען די יודען האָבען מיט געוועהר אין די הענד געפּרובט זיך שטעלען אַנטקעגען, האָט אויסגעבראָכען אַ פאָרמעלער געשלעג מיט הריגות און דער סוף איז געווען, אַז די 400 יודען, וואָס האָבען דאָרט געוואוינט, האָבען געמוזט פערלאָזען די שטאָדט. דער פּאָגראָם אין ווירצבורג האָט געדיענט אַלס ביישפּיעל פאַר די איבעריגע שטעדט. דער המון, וואָס איז שטענדיג דורשטיג צו רציחות און אָנפאַלען; סוחרים, בעלי־מלאכות און קליינע הענדלער, וואָס האָבען געהאַט אַ האַרץ אויף יודען צוליעב דער קאָנקורענץ; סתם פאַנאַטיקער און פּאַטריאָטען — די אַלע פערשידענע עלעמענטען האָבען זיך פעראייניגט אין קאַמפּף מיט די יודען. אין באַמבערג, פראַנקפורט, דאַרמשטאַדט, באַדען, גאַנץ, דיסעלדאָרף, האַמבורג, דאַנציג און אַנדערע שטעדט האָט מען געהאַקט די שויבען אין די יודישע וואוינונגען, חרוב געמאַכט די הייזער און נישט זעלטען אויך זייער לעבען נישט געשוינט. אַ געווויסער שווינדלער הונדט, וועלכער האָט זיך אַליין גענומען דעם טיטול פאָן־ראַדאָווסקי, האָט אויסגענוצט די פּאָגראָם־בעוועגונג צוליעב געשעפט. ער האָט אַרויסגעגעבען

א פאמפלעט „יודענשפיעגעל" מיט שרעקליכע זלזולים אויף יודען, וועלכע ער האט געפאדערט צו מאכען פאר סריסים. דאס ווערק איז גוט פערקויפט געווארען און הונדרט האט געמאכט א פערמעגען; דאס האט נאטירליך ארויסגערופען א גרויסען חשק ביי אנדערע שמוציגע מחברים און דער ליטעראַרישער מארק איז פערפלייצט געווארען מיט מיאוס'ע פאמפלעטען געגען יודען. די רעגירונגען האבען ענדליך איינגעזעהען, אז די העצע געגען יודען נעהמט־אן א געפעהרליכען חאראקטער, און די אונרוהען אונטערגעדריקט, אבער דער זאמען פון שנאה צווישען יודען און דער קריסטליכער בעפעלקערונג איז שוין געווען טיעף פערוואַרצעלט און געהאלטען אין איין וואקסען.

אזוי האבען אויסגעזעהען די יודען אין די מיטעלע און קליינע דייטשע מדינות. אבער וואס האבען געטאן יענע גרויסע רעגירונגען, וועלכע האבען זיך כלומר'שט אנגענומען די יודישע קריוודע אויפ'ן בונדעס־ראט? דער עסטרייכישער קייזער פראנץ I און זיין קאנצלער מעטערניך האבען נישט בלויז איבערגעלאזען אלע פריהעריגע בעגרענ־צונגען, נאר אויך צוגעגעבען נייע. אמת, זיי האבען נישט ארויסגעטרי־בען די יודען, ווי מען האט געטאן אין לובעק און אין ברעמען, אבער זיי האבען זיי פערשפארט אין די געטא'ס אין צענטער פון עסטרייך און פון דארטען זיי נישט ארויסגעלאזען. טיראל איז פאר יודען פער־שלאסען געווארען, אין בעהמען האבען זיי געמעגט וואוינען נאר אין די דערפער און אין די בערג־שטעדט, און אין מעהרען, פערקעהרט, זענען נאר די גרויסע שטעדט געווען אפען פאר יודען. זיי זענען שטענדיג געלעגען אונטער א שווערען מאטעריעלען דרוק. מען האט זיי אומעטום געלאזען וואוינען נאר ווי פון רחמנות וועגען און איבערהויפט נאר אין די שטעדט. דאס אריבערציהען זיך פון איין ארט אין צווייטען איז געווען זעהר בעשווערט. מען האט זיי בכלל נישט געלאזען זיך ענטוויקלען און הגם דער קייזער האט פאר געלד געגעבען איניגע רייכע יודען דעם טיטול פון אדעליגע, איז אבער די ארימע מאסע גע־בליבען זעהר ערנידעריגט און געהאט אויסצושטעהן א שווערען קאמפף פאר דער עקזיסטענץ.

אין עסטרייכישען שלעזיען און אין מעהרען איז יודען געווען פער־באטען צו וואוינען אין די וויכטיגסטע שטעדט, אבער אפילו אין די ערלויבטע ערטער, ווי אויך אין די גאליציאנישע שטעדט, האבען יודען געמעגט וואוינען נאר אין אבגעשלאסענע געטא'ס. ביי דעם אלעם

האט מען נאך אויף יודען ארויפגעלעגט אונגעהויער גרויסע אבצאהלונגען. די אלע בעזונדערע אבצאהלונגען האבען בעטראפען א סומע פון 700,000 גולדען יעהרליך. קאראבקע אויף כשר פלייש האט בעטראפען פונקט אזוי פיעל, וויפיעל עס איז געווען דער פרייז פון פלייש אויפ'ן מארק און דער יוד האט אלזא געדארפט צאהלען פאר פלייש צוויימאל אזוי פיעל, ווי א אנדערער. דאס רוב פון די דארטיגע יודען האבען דעריבער נישט געקענט ערלויבען זיך צו עסען קיין פלייש און בכלל געלעבט אין אזא דחקות, אז עס איז צו בעוואונדערן, ווי אזוי זיי האבען ביי אזא שרעקליכען דרוק גענוג ענערגיע און מוט געהאט אויסצוהאלטען און נישט אומצוקומען אין די שווערע לעבענס-בעדינגונגען.

עסטרייך האט ווינציגסטענס קיין זאך יודען נישט צוגעזאגט און זיי נישט פערפיהרט דורך פאלשע הבטחות; פון פרייסען אבער האבען די יודען געהאט דאס רעכט צו ערווארטען א בעסערע און גערעכטערע בעציהונג צו זיך. פרידריך ווילהעלם III האט שטארק געהאלטען פון דעם פרינציפ פון גלייכבערעכטיגונג פאר אלע פעלקער און פון איהם האט מען געהערט פיעל שענע הבטחות. יודען האבען אלזא געקענט האפען דארט אויף א פאלשטענדיגער בעפרייאונג; אבער ווי עס שיינט, זענען דאס געווען נישט מעהר ווי שענע ווערטער און דעריבער האבען דארט די יודען נאך שטארקער און טיעפער געשפירט דעם דרוק פון דער רעאקציע. מיט'ן טויט פון ליבעראלען הארדענבערג האט זיך אין פרייסען אנגעהויבען א רעאקציאנערע פאליטיק. מען האט אנגעהויבען דערפון, וואס מען האט פערפאסט איין און צוואנציג פערשידענע כללים וועגען די יודען, וואס וואוינען אין פרייסען. די יודען זענען איינגעטיילט געווארען אויף פראנצויזישע, אלט-פרייסישע, זאקסישע און פוילישע, ד. ה. עס איז ערקלערט געווארען, אז דאס געזעץ פון 1812, וועלכעס האט געבראכט פיעל נייע רעכט אויך פאר יודען, איז גילטיג נאר פאר יענע פראווינצען, וועלכע האבען אין יענעם יאהר געהערט צו פרייסען, אבער די אלע פראווינצען, וואס זענען פעראייניגט געווארען צו פרייסען נאך דעם שלום, בלייבען ביי די פריהעריגע בעדינגונגען. די נייע פראווינצען האבען בעטראפען א העלפט פון דער פרייסישער מלוכה און דארט האבען געוואוינט צוויי דריטעל פון אלע פרייסישע יודען, וועלכע זענען אויסגעשלאסען געווארען פון די נייע רעכטען. אבער אויך אין די אלט-פרייסישע פראווינצען האט מען דאס געזעץ פון 1812 נישט אנגעווענדעט צו יודען; די רעגירונג האט זיך גארנישט

ווימענדיג געמאַכט פון דעם געזעץ און ווען דער בעריהמטער יוריסט גאַנז האָט אָנגעהויבען פאָדערן, מען זאָל איהם צולאָזען צו אַ קאַטעדר אין אוניווערזיטעט, האָט מען איהם מיט אַלע תירוצים מרחה געווען און עס האָט קיין זאַך נישט געהאָלפען ביז גאַנז האָט זיך נישט אָבגעשמד'ט. דאָס איז געווען נאָר אַ אָנהויב און באַלד האָט מען יודען אָנגעהויבען דערוויַיטערן פון אַלע עפענטליכע שטעלעס, צוגענומען בײַ זײַ דאָס וואַהל-רעכט אין די לאַנדטאַגען און נישט געלאָזען יודען טראָגען קיין אָפיציערען-טיטול אין דער אַרמעע. אין יאָהר 1825 האָט מען בײַ די געמײַנדעס אָבגענומען דאָס פריהערדיגע רעכט צו בויען שוהלען אָהן אַ בעזונדער ערלויבניש און בכלל ערקלערט די געמײַנדעס פאַר פּריוואַטע חברות. נישט קוקענדיג דערויף, האָט די רעגיערונג דאָך זיך אַרײַנגעמישט אין די רעליגיעזע ענינים פון יודען, געגען די געזעצען פון גלויבענס-פרײַהײַט.

אָבער פיעל ערגער ווי אין אַלט-פּרײַסען איז עס צוגעגאַנגען מיט יודען אין יענע פּראָווינצען, וואָס פּרײַסען האָט נישט לאַנג ערוואָרבען. אין יאָהר 1819 האָט זיך געפונען אין גאַנץ פּרײַסען 250 טויזענד יודען און פון זײַ האָבען אין פּויזען געלעבט 55 טויזענד. פריהער האָט פּויזען געהערט צום וואַרשאָווער הערצאָגטום און ווען די פּראָווינץ איז איבערגעגאַנגען צו פּרײַסען, האָבען די דאָרטיגע יודען, וואָס האָבען געליטען פון שווערען דרוק, זיך זעהר דערפרעהט. פיעל יודישע יונגע לײַט זענען אַרײַנגעטרעטען אין די פרײַוויליגע יעגער-פּאָלקען, וואָס פּרײַסען האָט אָרגאַניזירט. אין גיכען האָבען זײַ אָבער זיך איבערצײַגט, אַז די האָפנונגען אויף נײַע רעכטען איז אַ פאַלשע און אַלץ איז געבליבען, ווי געוועזען. אין הערצאָגטום בערג, וואָס איז איבערגעגאַנגען פון פראַנקרײַך צו פּרײַסען, האָט די רעגיערונג אָהן צערעמאָניעס אָבגענומען בײַ יודען אַלע רעכטען, וואָס נאַפּאָלעאָן האָט זײַ געגעבען. בכלל האָט מען, אויסער אין אַלט-פּרײַסען, אומעטום ווי ווײַט מעגליך בעשרענקט די יודישע רעכטען, און אפילו אין צענטר פון פּרײַסען האָט מען די יודען אַרויסגעשטופּט פון אַלע צווײַגען פון דער קולטור און אין דערזעלבער צײַט האָט מען זיך נישט געשעמט צו שרײַען, אַז יודען האַלטען זיך אָבגעזונדערט פון דער אַרומיגער וועלט און ווילען אויף קיין פאַל נישט צושטעהן צו דער מאָדערנער קולטור. די פיעל רעפּרעסיעס און בעגרענצונגען האָבען סוף כל סוף געבראַכט דערצו, אַז פיעל פון די יודען, וועלכע האָבען געוואָלט זיך בעטײַליגען אין דער

ארומיגער קולטור און נישט געהאט קיין מעגליכקייט אויסצונוצען זייערע פעהיגקייטען און טאלענטען האבען קיין מוט נישט געהאט אויסצושטעהן די גזירות און זיך אבגעשמד׳ט. אין יאהר 1822 איז אין בערלין געגרינדעט געווארען א „פעראיין אבצושמד׳ען יודען״. דער קעניג האט דעם פעראיין געגעבען אלע נויטיגע מיטלען און אויך צוגעזאגט צו שענקען 10 דוקאטען יעדען יודען, וואס וועט זיך לאזען טויפען. די 10 דוקאטען האבען נאטירליך געקענט צוציהען נאר גאסען-יונגען, אבער פיעל מעהר האט צוגעצויגען דער וואונש צו ווערן „לייטען גלייך״, געניסען פון דער וועלטליכער קולטור און עס איז געווארען, ווי א מין צווייטע שמד-בעוועגונג פון נאך מענדעלסאנ׳ס עפאכע.

אויך אין פראנקרייך האט אויסגעבראכען א שטארקע ליטערארישע פאלעמיק וועגען דער יודישער גלייכבערעכטיגונג, אבער דארט זענען די יודישע פריינד געוועזען אין דער מעהרהייט. א געוויסער באיל איז ארויסגעטרעטען מיט א פערטיידיגונג פון יודען אין א בעזונדער ווערק, וואס האט געהאט א ערפאלג. א געוועזענער גובערנאטאר, דקיראן, איז ארויסגעטרעטען מיט א בראשור וועגען יודען, וועלכע ער האט זעהר געריהמט אויפ׳ן גרונד פון פערזענליכער ערפאהרונג און אויפ׳ן גרונד פון דער יודישער רעליגיע. די בראשור איז ארוים אין פיעל אייפלאגען, איז זעהר פיעל געלייענט געווארען, און דאס האט בעוויזען, אז די פראנצויזען האבען נאך נישט פערגעסען די יסודות פון פרייהייט און גלייכהייט. עס האבען אויך נישט געפעהלט קיין שארפע געגנער פון יודען, אבער אויסגעלאזען האט זיך די פאלעמיק צום גונסטען פון די לעצטע, און ווען אין פארלאמענט (אין יאהר 1818) איז בעטראכט געווארען די פראגע, צי מען זאל נאפאלעאנ׳ס דעקרעט וועגען יודען, וואס איז ארויסגעגעבען געווארען אויף 10 יאהר, ווייטער פערלענגערען, אדער נישט, האט גובר געווען יענע גרופע, וואס איז געווען געגען פערלענגערן, און דער דעקרעט איז בטל געווארען אויף שטענדיג. דאס צענטראל-קאנסיסטאריום פון יענער צייט האט זיך געשטארעט צו פערדינען דעם צוטרוי פון דער רעגיערונג און האט צוגעשיקט א צירקוליאר צו אלע קאנסיסטאריומס, פארצולייענען אין די שוהלען, אז יודען זאלען זיך אויפפיהרען זעהר ערליך און טריי צום געזעץ, אליין רודפ׳ן די, וואס האנדלען מיט וואוכער, און אויך גרינדען

שולען, וואו מען זאל לערנען די יודישע קינדער מאראל און וועלטליכע קענטנישען. פאקטיש זענען אין פיעל שטעדט באלד געגרינדעט געווארען יודישע פאלקס־שולען, וואו מען האט געלערנט, חוץ רעליגיע און העברעאיש, דייטש, פראנצויזיש, חשבונ׳ען, יודישע און פראנצויזישע געשיכטע. ביסלעכווייז זענען די יודען אינגאנצען פערשלונגען געווארען אין דער ארומיגער קולטור, די אבגעזונדערטקייט איז פערשוואונדען און עס האט זיך אויסגעבילדעט דער טיפ: „פראנצויזען פון משה׳ס גלויבען”.

אין שכנות׳דיגען ענגלאנד האבען זיך דאן געפונען בסך הכל אנערך דריי טויזענד יודען, וועלכע עס האט זיך אין אלגעמיין געלעבט זעהר גוט. די יודען האבען נאר נישט געקענט פערנעהמען קיין עפענטליכע שטעלעס; אבער די סבה דערפון איז געוועזען נאר דאס, וואס ביים פערטרעטען א אפיציעלע שטעלע האט מען אין ענגלאנד געדארפט שווערען „ביים אמת׳ען גלויבען פון א קריסט”, און יודען האבען אזא שבועה נישט געקענט געבען. ביסלעכווייז האט מען פאר יודען מבטל געוועזען דעם נוסח פון דער שבועה און דאן האט מען אנגעהויבען אננעהמען יודען אלס געשווירענע ריכטער, פראפעסארען אין די אוניווערזיטעטען א. ד. גל.

אויף דעם וויענער קאנגרעס איז בעשלאסען געווארען צו פעראייניגען בעלגיען מיט האלאנד אין איין גרויסער נידערלאנדישער מלוכה, וועלכע מען האט געשטעלט אונטער דער רעגירונג פון דער דינאסטיע ארעניען. דער קעניג פון דער מלוכה, ווילהעלם דער ערשטער, האט נישט בלויז בעשטעטיגט די פאלקאמע גלייכבערעכטיגונג, וואס די יודען האבען בעקומען פון די פראנצויזען, נאר געטאן יודען נאך טובות און אויך רעגולירט זייערע אינערליכע בעציהונגען אין די געמיינדעס.

מאסען יודען האבען דאן פערנומען הויכע רעגירונגס־שטעלעס. יונה דניאל מייער, א גוטער יוריסט, האט זיך בעטייליגט אין דער אויסארבייטונג פון דער קאנסטיטוציע און איז געוועזען א מיטגליד פון פיעל אקאדעמיעס. א צווייטער יודישער יוריסט, קארל אסער, איז געוועזען ערשטער בעאמטער אין יוסטיץ־מיניסטעריום און א מיטגליד פון מלוכה־ראט. א יוד האט אויך פערנומען די הויכע שטעלע פון א שעף אין דער מלוכה־קאנצעלאריע. אויך אין אלע נידערלענדישע קאלאניעס אין אינדיען און אין דרום־אמעריקא האבען יודען בעקומען אלע רעכטען און פערטרעטען פיעל שטעלעס אלס רעגירונגס־בעאמטע.

ניט ערגער איז אויך געווען די יודישע לאגע אין דענעמארק. קיין פאליטישע רעכטען האבען יודען דארט נאך נישט געהאט, אבער דערפאר האבען זיי געהאט אלע בירגערליכע רעכטען. די רעגירונג האט זיך אויך געזארגט פאר דער ערציהונג פון די יודישע קינדער און זיי געצוואונגען צו בעזוכען די אלגעמיינע שולען. די פאגראמען פון 1819 אין דייטשלאנד האבען זיך אויך אריבערגעטראגען קיין דענעמארק און אין קאפענהאגען האבען זיך דאן געפונען גאסען-מענשען, וואס האבען איבערגע'חזרט די ווילדע מעשים פון די דייטשע פאגראמשציקעס. אבער די עפענטליכע מיינונג איז באמת געווען געגען דעם, און די געבילדעטע מענשען זענען ארויסגעטרעטען מיט ענערגישע פראטעסטען געגען די יודישע שונאים בכלל.

דאגעגען איז נארוועגיען געבליבען אינגאנצען יודען-ריין. לויט דער קאנסטיטוציע פון 1814 האט א יוד דארט נישט געטארט וואוינען אפילו איין טאג אהן א ערלויבניש פון קעניג און פאר נישט אבהיטען דאס דאזיגע געזעץ איז געקומען א שטראף פון 840 טאלער. דער קנס איז ווירקליך אפטמאל ארויפגעלעגט געווארען אויף דורכרייזענדע יודען און די, וואס האבען נישט געהאט איינצוצאהלען די שטראף, זענען אריינגעזעצט געווארען אין געפענגעניש. אין שוועדען, וואס איז געווען פעסט פערבונדען מיט נארוועגיען, איז די יודען שוין פיעל בעסער געווען. דארט האבען זיי געמעגט וואוינען אין די פיער שטעדט: שטאקהאלם, גאטענבורג, נארקעפינג, קארלקראנע; זיי זענען אבער געווען שטארק בעגרענצט אין האנדעל און אין מלאכה. פאר די יודען איז נאר פערבליבען די מיאוס'ע פרנסה פון וואוכער, אבער דאס האט מען זיי נאטירליך, שטענדיג אויפגעווארפען אלס חטא, אלס ארגאנישען חסרון, וואס ליעגט אין דער יודישער נאטור.

אויך אין דער פרייער רעפובליקאנישער שווייץ האט מען יודען בעהאנדעלט אויפ'ן שענדליכסטען אופן. ביז די 40-ער יאהרען פון 19-ען יאהרהונדערט זענען דארט קיין יודען נישט אריינגעלאזען געווארען. אין קאנטאן באזעל האט א פרעמדער יוד אפילו א טאג נישט געטארט פערברענגען. נאר אין צוויי דערפער פון קאנטאן ארגוי האבען פון אלטע צייטען זיך אריינגעכאפט א ביסעל יודען, וועלכע האבען דארט פערנומען זעהר נישט קיין בכבוד'יגען ארט, זענענדיג אין אלץ שטארק בעגרענצט, אפילו אין דער צייט פון דער פראנצויזישער רעוואלוציע

האָט מען ביי דער פריער שוייץ נישט געקענט פועל'ן צו געבען יודען געוויסע רעכטען.

אין איטאליען האָט זיך נאָך נאַפּאָלעאָנ'ס מפלה ווידער אָנגעהויבען די ממשלה פון די גלחים, וואָס האָבען רואינירט און בעראַובט דאָס לאַנד. זעלבסטפערשטענדליך, אַז די יודען האָבען דערפון פיעל פערשפּירט. ווי נאָר די פראַנצויזען האָבען פערלאָזען רוים, איז ווידער איינגעפיהרט געוואָרען דאָס געטאָ און די יודען זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון די אוניווערזיטעטען און פון די רעגירונגס-שטעלען. בשעת דער פּויפּסט פּיוס VII איז אין מאַי 1814 ווידער אָנגעקומען קיין רוים, האָבען די יודישע סוחרים איהם פאָרגעלעגט 100,000 סקודי, מיט'ן תנאי, אַז ער זאָל ביי זיי נישט צונעהמען די בירגערליכע רעכטען. דאָס האָט אָבער נישט געהאָלפען; אין פערלויף פון דריי חדשים האָבען יודען געמוזט אָברוימען אַלע געשעפטען, וואָס זיי האָבען געהאַט אויסערהאַלב דעם געטאָ, און דאַדורך זענען פיעל פאַמיליעס רואינירט געוואָרען. פּיוס האָט דאָך זיך בעציהען צו יודען טאָלעראַנט און זיי געשיצט פון רדיפות. פיעל ערגער איז יודען געוואָרען, ווען אויפ'ן טראָן איז אַרויפגעטרעטען דער פּויפּסט לעאָ XII, וועלכער איז געווען פערהאַסט אפילו ביי די גייסטליכע אַליין. די מויערען פון געטאָ זענען איצט ענגער און פעסטער געשלאָסען געוואָרען: 12 ביינאַכט זענען די געטאָ-טויערען שוין געווען פערריגעלט, ווייל אַ יוד האָט נישט געטאָרט אין דער צייט זיך בעוויזען אין שטאָדט. אויך אין די פראָווינץ-שטעדט האָט מען ווידער איינגעפיהרט די געטאָ'ס און פיעל רייכע יודישע פאַמיליעס זענען פעראָרימט געוואָרען און האָבען געמוזט פערלאָזען דאָס לאַנד. ביי יודען האָט מען אויך צוגענומען דאָס רעכט צו האָבען נחלאות און די, וואָס האָבען אַזעלכע שוין געהאַט, האָבען זיי געמוזט פערקויפען.

בכלל האָט מיט נאַפּאָלעאָנ'ס מפלה אין גאַנץ איטאַליען צוריק זיך אָנגעהויבען פאַר יודען די פינסטערע צייט פון מיטעל-אַלטער, נאָר אין הערצאָגטום טאַסקאַנאַ און אין הערצאָגטום פּאַרמאַ איז די יודישע לאַגע געווען צום דערליידען. אין טאַסקאַנאַ האָט די יודען פון שטענדיג אָן זיך געלעבט נישט שלעכט. נאָך פאַר דער רעוואָלוציע האָבען זיי דאָרט בעקומען בירגער-רעכטען און דורכשניטליך זענען די דאָרטיגע יודען געווען רייך און געבילדעט.

מערקווירדיג איז, וואָס גראָד אין דער צייט, ווען אין דעם

גרעסטען טייל פון איירָאפּא האָט וויִעדער געזיעגט די רעאקציע, האָבען יודען געפונען אַ שטיקעל שוץ אין פּאָרטוגאַל, וואָס איז פריהער געווען אַזוי פול מיט האַס געגען יודען. דאָרט האָבען נאָך אין מיטען 18־טען יאָהרהונדערט זיך בעזעצט אַ ביסעל יודען. אין דעם הונגער־יאָהר 1813 האָבען די יודען אריינגעפיהרט אַהין פיעל תבואה, געבראַכט אַ ישועה פאַר'ן לאַנד און דערפאַר האָבען זיי בעקומען דאָס רעכט צו בויען אַ שוהל אין ליסאַבאָן. אין 1826 איז ערלויבט געוואָרען אַלע נישט־קאַטוילישע איינוואוינער אָבצוהאַלטען פריי זייערע גאָטעס־דיענסטען, אָבער נאָר בתנאַי, אַז דאָס זאָל פאָרקומען אין איינפאַכע הייזער, וואָס זאָלען נישט האָבען קיין סמנים פון טעמפּלען און שוהלען. הגם אָפיציעל האָבען די יודען אין פּאָרטוגאַל זיך גערעכענט אַלס פרעמדע, האָבען זיי דאָך זיך שטאַרק בעטייליגט אין אַלגעמיינעם מלוכה־לעבען און מיט טרייהאַפט און פּאַטריאָטיזם געצאָהלט פאַר דער שרעקליכער שנאָה און אכזריות, וואָס דאָס אַלטע פאָטערלאַנד האָט פריהער ארויסגעוויזען צו די זיהן פון יודישען פאָלק.

פיערצעהנטעס קאפיטעל.

די רעפארם-בעוועגונג און די יודישע וויסענשאפט?

אין דער צייט, ווען די מויערען פון געטא האבען פארט ביסלעכווייז אנגעהויבען פאלען, האט אויך אין יודענטום גופא געמוזט זיך אנהויבען א גייסטיגע שטרעבונג צו א ניי לעבען. יודען האבען זיך נישט געקענט בענוגענען מיט דעם קאמפף פאר גלייכבערעכטיגונג; עס איז זיי אויך פארגעשטאנען א גרויסע אויפגאבע צו בענייען דאס גאנצע יודענטום און צו געפינען א וועג, ווי צו פעראייניגען זיך מיט דער אייראפעאישער קולטור. אין דער צייט, ווען די רעוואלוציע האט חרוב געמאכט די יסודות פון גאנצען פאליטישען און קולטורעלען לעבען פון אייראפא און עס איז ענטשטאנען א וועלט מיט נייע געדאנקען, נייע מענשען און נייע מעשים, האבען יודען נישט געקענט בלייבען זיצען מיט פערלעגטע הענד און נאר ווייטער שארפען די מוחות דורך דעם פלפול אינ'ם מעחאנישען לערנען. עס איז געוועזען קלאר, אז יודען מוזען נישט בלויז אויסערליך, נאר אויך אינערליך זיך בעפרייען פון ענגען געטא און געפינען א וועג צו דער וועלטליכער קולטור.

דאס האט געזאלט טאן די השכלה פון מענדעלסאנ'ס צייט, אבער די פראגע איז כלל נישט גערא טען. די השכלה-שטרעבונגען זענען נישט געוועזען קיין פאלקס-בעוועגונג; עס האבען זיך נאר ארויסגעריסען די רייכע און געבילדעטע, ווערענד די פאלקס-מאסען זענען ווי פריהער געבליבען ארים און אונוויסענד, עלענד און גלייכגילטיג צו אלע פראגען און פראבלעמען פון דעם ביסעל אינטעליגענץ. די אינטעליגענץ ווידער, וועלכע האט נישט געצויגען איהר יניקה פון

פֿאָלקס-לעבען, האָט דעריבער געמוזט זײַן פֿלאַך און קלײנליך, אָהן יעדען מאָראַלישען אנהאַלט, אָהן אַ נשמה און טיעפֿע װאָרצלען אין לעבען. דער סוף איז געװעזען, אַז די יודישע אינטעליגענץ, װאָס האָט זיך מיט אַזאַ ברען אָנגעכאַפּט אָן דער השכלה, איז געבליבען אָבגעריסען פֿון בײדע װעלטען, זאָגאַר אויך אָהן אמת'ער השכלה, אָהן גרינדליכער בילדונג, מיט אַ אויסערליכער, איבערפֿלעכליכער בעציהונג צום לעבען. פֿיעל פֿון זײ זענען געװאָרען ביליגע אַפּיקורסים, װאָס לאַכען אָב פֿון אַלע רעליגיעס צוזאַמען, װאָס גלויבען נישט אין קײן אידעאַלען, און שפּעטער האָבען זײ איבערגעריסען אויך דעם דינעם פֿאָדים, װאָס האָט זײ פֿערקניפּט מיט'ן יודענטום, און זיך אָבגעשמד'ט. אַנדערע פֿון זײ זענען געבליבען לעב-יונגען, מענשען, װאָס שטרעבען נאָר צו לוקסוס, צו ביליגע פֿערגעניגענס, מענשען, װאָס קײן זאַך איז בײַ זײ נישט הײליג און זײ זענען גרײט אויף יעדער שפלות און קלײנמוטיגער הכנעה צוליעב זײער ביסעל תענוגים.

די מענדעלסאָנישע השכלה האָט אַלזאָ קײן ישועה נישט געבראַכט און די לאַגע נאָך ערגער געמאַכט. מען האָט געמוזט זוכען נײַע װעגען, מען האָט געמוזט זוכען אַ אויסגלײַך מיט דער אַרומיגער סביבה — און עס האָט זיך אָנגעהויבען אַ נײַע אינטעליגענץ-שטרעבונג צו רעפֿאָרמען אין דער יודישער רעליגיע. דער ערשטער האָט אָנגעהויבען דער אַלטער אַסימיליאַטאָר דוד פֿרידלענדער, װעלכער האָט פֿערלאַנגט, אַז דאַװנען זאָל מען אין דײַטשען און אויסמעקען פֿון די יודישע תפילות אַלע שטעלן, װאָס האָבען אַ יודיש-נאַציאָנאַלען אינהאַלט. פֿרידלענדער איז געבליבען אַלײן, װײַל די רײַכע און געבילדעטע בערלינער יודען זענען סתם געװען קאַלט און גלײַכגילטיג צום יודענטום, און בײַ די פֿרומע יודען האָט דאָס אַרויסגערופֿען אַ שטורם פֿון צאָרן און פּראָטעסטען. פֿרידלענדער'ן צו הילף איז דאַן געקומען ישראל יאַקאָבסאָן. ער האָט אײַנגעאָרדענט אַ אײגענע שוהל, װאו מען האָט געדאַװענט אויף דײַטש, אַרויסגעטריבען די אַלטע יודישע נגונים און אײַנגעפֿיהרט דײַטשען געזאַנג מיט אַ אָרגעל און בכלל אין אַלץ נאָכגעטאַנצט דער קריסטליכער קירך. ס'האָבען זיך אויך געפֿונען טאַלאַנטפֿולע פּרעדיגער, װאָס האָבען מיט זײערע דרשות בײַם דאַװנען צוגעצויגען אַ ביסעל אָנהענגער. שפּעטער האָט מען די דאָזיגע פּריװאַטע רעפֿאָרם-שוהל איבערגעמאַכט אויף אַ געמײַנדע-סינאַגאָגע און דאָ האָבען די פֿרומע יודען שוין געמוזט אַרויסטרעטען אין אַ אָפֿענעם קאַמפּף מיט די

רעפֿאָרמאַטאָרען. די רעגירונג איז געוועזן אויף דער זייט פֿון די אָרטאָדאָקסען, נאָר דאָך האָט דאָס דווקא אַ טובה געבראַכט דער רעפֿאָרם-בעוועגונג, וועלכע האָט ביסלעכווייז אָנגעהויבען זיך פֿערברייטערן נישט בלויז אין בערלין, נאָר אויך אין אַנדערע שטעדט. די רבנים פֿון יענער צייט האָבען פּראָטעסטירט געגען דער נייער רעפֿאָרם, אָבער אויך די דעמאָלטיגע רבנים האָבען שוין נישט געהאַט דעם אויטאָריטעט, וואָס אַמאָל, און יאַקאָבסאָן מיט זיינע אָנהענגער, וועלכע האָבען געהאַט אויף זייער זייט אי עשירות, אי בילדונג, אי השפּעה אין די געבילדעטע קרייזען, האָבען זייערס אויסגעפֿיהרט.

פֿון דערזעלבער אינטעליגענטער סביבה און אין דערזעלבער צייט איז אויסגעוואַקסען דער „פֿעראיין פֿאַר קולטור און וויסענשאַפֿט פֿון יודען". דער גרינדער פֿון פֿעראיין איז געוועזן דער יונגער ע ד ו א ר ד ג אַ נ ז צוזאַמען מיט זיינע חברים ל ע אָ פּ אָ ל ד צ ו נ ץ און מ ש ה מ אָ ז ע ר. אַט די אַלע יונגע לייט האָבען זיך געשטעלט אַ הויכע אויפֿגאַבע: דורכפֿיהרען ביי יודען אַ פֿאָלשטענדיגע געזעלשאַפֿטליכע און גייסטיגע איבערקעהרעניש. לויט דעם פּלאַן פֿון די יונגע אידעאַליסטען האָט מען געדאַרפֿט גרינדען שולען, סעמינאַריעס, אַקאַדעמיעס, שטיצען אַלערליי וויסענשאַפֿטליכע אַרבייטען, פֿערברייטען צווישען יודען מלאכה, פֿעלד-אַרבייט, קונסט און זאָגאַר אויסבעסערן די אויסערליכע פֿיינקייט פֿון יודען. מיט איין וואָרט, דער פֿעראיין האָט זיך אַרומגעטראָגען מיט הויכע פּלענער וועגען אַ גייסטיגער רעוואָלוציע אין יודענטום און אין דערזעלבער צייט האָט יעדער מיטגליד פֿון פֿעראיין געדאַרפֿט געבען אַ שבועה, צו ווייזען דער וועלט אַ ביישפּיעל פֿון ווילענס-שטאַרקייט און מוט און אויף קיין פֿאַל נישט בוגד זיין אין יודענטום. צום פֿעראיין זענען גלייך צוגעשטאַנען: פֿ ר י ד ל ע נ ד ע ר, י אַ ק אָ ב ס אָ ן, ה יי נ ר י ך ה יי נ ע און נאָך עטליכע צעהנדליג מענשען, אָבער באַלד האָבען די יונגע אידעאַליסטען געמוזט מודה זיין, אַז אַזעלכע הויכע פּלענער וועלען נישט דורכגעפֿיהרט דורך אַ הייפֿעלע מענשען, אַז אין פּראַקטישען לעבען איז פֿאַר דעם קיין אָרט נישטאָ; דען אָנשטאָט צו זוכען אַ וועג צום פֿאָלק, אָנשטאָט צו געפֿינען די וואָרצלען פֿון דער פֿאָלקס-נשמה, האָבען די גרינדער פֿון פֿעראיין, וועלכע זענען אין תוך געוועזן אַסימילאַטאָרען, אָנגעהויבען שיטען פּעך און שוועבעל אויף דעם יודישען פֿאָלק און אין כעם געוואָרען אויף דער גאַנצער וועלט דערפֿאַר,

וואס זייערע פאנטאסטישע פלענער ווערן נישט גלייך פערווירקליכט. דער פעראיין האט מיט דער צייט געמוזט זיך אבזאגען פון זיין צו-ברייטען פראגראם און קאנצענטרירען זיין גאנצע טעטיגקייט אויפ'ן געביעט פון יודישער וויסענשאפט, „חכמת ישראל", וואו זיי דא:ען ווירקליך עפעס אויפגעטאן. אבער אויך דא איז דאס יודענטום אין די אויגען פון די גרינדער פון פעראיין געווען נישט מעהר, ווי א אבגעשטארבענער גוף, וועלכער איז נאר אינטערעסאנט אלס מאטע-ריאל פאר וויסענשאפטליכע עקספרימענטען, און זיי האבען געגלויבט אין דער משונה'דיגער תורה פון זייער רבי, העגעל, וועלכער האט געזאגט, אז דאס יודענטום איז „א גייסט-רעליגיע, פון וועלכער דער גייסט איז פערשוואונדען געווארען", ד. ה., אז דאס יודענטום האט דערגרייכט זיין העכסטען אויסדריק אין קריסטענטום און מוז איצט אונטערגעהן. אין אזא גייסט האבען די פיהרער פון פעראיין געפיהרט אויך זייער „צייטשריפט", וואס האט אנגעהויבען ארויסגעהן אין יאהר 1823, אונטער דער רעדאקציע פון צונץ, און עס איז קיין וואונדער נישט, ווען די דאזיגע „צייטשריפט" האט נישט געפונען קיין שום אבקלאנג ביי יודען. אין גיכען האבען די פיהרער געמוזט זיך איבער-צייגען, אז די יודישע געזעלשאפט איז קאלט און גלייכגילטיג צום גאנצען פעראיין, וועלכער האט זיך נישט גערעכענט מיט דער יודישער היסטאריע און אבגעלאכט פון דער גאנצער יודישער פערגאנגענהייט.

דער פעראיין האט אנגעהויבען אלץ פאלען און פאלען, גאנז האט געשאסען מיט שטורמדיגע און צארניגע אויפרופען, וואס ער האט ארויסגעלאזט איינעם נאכ'ן אנדערן, אבער עס האט נישט געהאלפען: שוין אין 1824 איז דער פעראיין שטיל געשטארבען און קיינער האט דאס אפילו נישט בעמערקט. דער גאנצער פיהרער פון פעראיין, גאנז, איז געווען אזוי פול מיט כעס און יאוש, אז ער האט פערגע-סען זיין שבועה און זיך אבגע'שמד'ט, כדי צו בעקומען די שטעל פון א פראפעסאר. ביי היינריך היינע האט דאס ארויסגערופען א גרויסען פערדרוס און צארן: „עס איז שוין לאנג אנגענומען אויף דער וועלט— האט ער דאן געשריבען, — אז ווען עס טרינקט זיך א שיף אין ים, פערלאזט עס דער לעצטער זיין קאפיטאן. אבער גאנז האט דער ערשטער זיך געראטעוועט".

פון דעם „קולטור-פעראיין" איז אבער דאך פערבליבען איין זאך, וואס האט אריבערגעוואויגען אלע חסרונות זיינע: די יודישע

וויסענשאַפֿט. דער קאַמפּף פֿאַר דער גלײַכבערעכטיגונג, די שטרעבונג צו רעפֿאָרמען אין יודענטום גופא. דער פֿערלאַנג צו שאַפֿען אַ קולטור — דאָס אַלץ האָבען סוף כּל סוף אַרויסגערופֿען צווישען יודען אַ זעלבסט־בעוואוסטזײַן, דאָס געפֿיהל פֿון זעלבסט־ווירדע און עס איז געשאַפֿען געוואָרען אַ דור פֿון געלעהרטע, פֿון גרויסע יודישע קענער, וואָס האָבען ווינציגסטענס זיך נישט געשעמט מיט'ן נאָמען יוד און ממילא בערײַכערט דעם גײַסטיגען יודישען אוצר.

קודם כּל האָט אויפגעבליהט די יודישע וויסענשאַפֿט פֿון דער געשיכטע. ביז דעמאָלט איז די יודישע געשיכטע געשריבען געוואָרען נאָר דורך קריסטען, וועלכע האָבען זי שלעכט פֿערשטאַנען אָדער בכוונה שלעכט אויסגעטײַטשט. איצט האָט זיך געפֿונען אַ געבילדעטער און זעהר פֿלײַסיגער יוד, יצחק מרדכי יאָסט, וועלכער האָט אין יאָהר 1820 אָנגעהויבען שרײַבען זײַן גרויס ווערק „די געשיכטע פֿון יודען פֿון דער צײַט פֿון די חשמונאים". אמת, דאָס ווערק איז ווײַט פֿון פֿאָלקאָמענהײַט; יאָסט'ען האָט געפֿעהלט דער היסטאָרישער חוש און זײַן ראַציאָנאַליזם האָט איהם געשטערט צו פֿערשטעהן ריכטיג די היסטאָרישע געשעהענישען. מ'דאַרף אָבער נישט פֿערגעסען, אַז ער האָט געהאַט פֿאַר זיך אַ אונגעהויערע אַרבײַט בײַם זאַמלען און צונויפשטעלען די אַלע מאַטעריאַלען, און זײַן ווערק איז דאָך געווען זעהר נוצליך אַלס פֿונדאַמענט פֿאַר דער יודישער געשיכטע.

פֿון פּוילען, פֿון דעם לאַנד, וואָס איז בײַ די דײַטשע משכּילים געווען אַזוי פֿערהאַסט און פֿעראַכטעט, זענען אין יענער צײַט דוקא אויסגעוואַקסען צוויי יודישע גרויסע דענקער, וואָס זענען געווען אַ ציערונג פֿאַר דער יודישער וויסענשאַפֿט: ר' נחמן קראָכמאַל און ר' שלמה יהודה ראַפּאָפּאָרט (שיר). ר' נחמן (געבוירען אין בראָד אין יאָהר 1785 און געשטאָרבען אין טאַרנאָפּאָל אין 1840) איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געלערנט צו קוקען אויף דער יודישער געשיכטע, ווי אויף אַ היסטאָרישען פּראָצעס, און ער האָט אויך געוויזען, ווי אַזוי מען דאַרף זיך בענוצען מיט דעם טײַערען מאַטעריאַל, וואָס געפֿינט זיך אין תּלמוד, אום צו פֿערשטעהן פֿיעל זײַטען פֿון דעם יודישען לעבען אין דער ווײַטער פֿערגאַנגענהײַט, וואָס זענען אָהן דעם אונפֿערשטענדליך. ר' נחמן האָט פֿאַר זײַן לעבען פֿערעפֿענטליכט נאָר אַ קלײַנעם טײל פֿון זײַנע וויסענשאַפֿטליכע חקירות; נישט קוקענדיג אויף דעם, איז ער דאָך געווען זעהר

פאפולער און געשעצט. מיט זיין נעימות׳דיגער, שעמעוודיגער, עטוואס אנגעשראקענער נאטור, האט ער צוגעציגען צו זיך פיעל תלמידים און אויך די דייטשע משכילים האבען איהם שטארק געאכט. דער בעסטער פון זיינע תלמידים, ר׳ שלמה יהודה ראפאפארט (געבוירען אין 1790 אין לעמבערג און געשטארבען אין 1867 אין פראג), איז געוועזן א זוהן פון אנ׳אלטער תלמודיסטען״-משפחה. ער אליין איז אויך געוועזן א גרויסער תלמודיסט און זיין שווער איז געוועזן ר׳ אריה לייב הכהן, איינער פון די לעצטע פוילישע גאונים, אבער אין גיכען האט ער אנגעהויבען זיך אינטערעסירען מיט אלגעמיינער וויסענשאפט און בשתיקה לערנען השכלה-ספרים. איהם איז אויסגעקומען אויסצושטעהן א לאנגען קאמפף מיט די פאנאטישע גאליציאנער חסידים; אין דעם קאמפף איז ער אבער נישט געוועזן אליין. אין גאליציען זענען שוין דעמאלט געוועזן קליינע קרייזלעך משכילים, וועלכע זענען געשטיצט געווארען דורך יוסף פערל פון טארנאפאל, וועלכער איז ארויסגעטרעטען אין א אפענעם קאמפף מיט די חסידים, געעפענט א מוסטערהאפטע הויך-שול פאר יודען און אוועקגעלעגט פיעל מיה און ענערגיע איינצופיהרען אין גאליציען די דייטשע השכלה. אין ר׳ נחמן קראכמאל האט ראפאפארט געפונען א גוטען געטריי֗ען לעהרער, וועלכער האט איהם פיעל נוצען געבראכט. ר׳ נחמן האט אין איהם ערוועקט די ליעבע צו פארשונגען אויפ׳ן געביעט פון דער יודישער געשיכטע און דער רבי מיט׳ן תלמיד זענען געוועזן אזוי צוגעבונדען איינער צום צווייטען, אז זיי האבען גע-מוזט פון צייט צו צייט זיך צונויפפאהרען און פערברענגען עטליכע טעג אין וויסענשאפטליכע שמועסען. אין 1828 האט ראפאפארט אבגעדרוקט מיט אמאל זעקס ביאגראפיעס פון יודישע גרויסע מענער און דא האט ער ארויסגעוויזען א זעלטענע חריפות, ליעבע צו דער זאך, וועגען וועלכער ער האט געשריבען, און איהם, צוזאמען מיט ר׳ נחמן קראכמאל, קען מען רעכענען פאר די פאטער׳ם פון דער יודישער וויסענשאפט. ראפאפארט איז געווארען זעהר בעריהמט און די לעצטע יאהרען געוועזן רב פריהער אין טארנאפאל דערנאך אין פראג.

פון דערזעלבער סביבה איז אויסגעוואקסען דער פאעט יצחק ערטער (געבוירען אין א דארף ביי פרזשעמיסל אין 1792 און גע-שטארבען אין בראד אין 1851), א גרויסער העברעאישער סטיליסט מיט א שענעם הומאר און סארקאסטישען געלעכטער. ער איז געוועזן בעפריי-נדעט מיט ראפאפארט׳ען, האט ווי ער געליטען פון די חסידישע

רדיפות און איז בכלל אויסגעשטאנען פיעל הונגער און דחקות. — אויך מאיר הלוי לעטערים (1807 — 1871) איז געווען פון דערזועלבער סביבה; אלע זיינע יאהרען געליטען פיעל נויט און זיך בערימהט געמאכט דורך זיינע גלענצענדע איבערזעצונגען פון אייראפעאישע שריפטשטעלער אויף העברעאיש און אויך מיט זיינע אריגינעלע שירים אין א אויסגעצייכענטער העברעאישער שפראך.

פאר דער וויסענשאפט פון יודענטום האט בעזונדער פיעל אויפגעטאן לעאפאלד צונץ, איינער פון די גרינדער פון אויבענדערמאנטען „קולטור־פעראיין". נאכדעם ווי דער פעראיין איז באנקראט געבליבען, האט ער זיך געטרייסט מיט זיינע ארבייטען אויפ'ן געביעט פון דער וויכענשאפט, וואו ער האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין שארפקייט, זעלטענע המצאות און וויסענשאפטליכע קאמבינאציעס. א גרויסען רושם האט געמאכט זיין ווערק „די סינאגאגישע פאעזיע פון מיטעל־אלטער", וואס איז געווארען א קלאסיש בוך.

וואס קראכמאל און ראפאפארט זענען געווען פאר'ן מזרח, דאס זענען רעגיא און לוצאטא געווען פאר'ן דרום. יצחק שמואל רעגיא, געבוירען אין גערץ אין 1784, איז געווען מענדעלסאנ'ס תלמיד, א בעדייטענדער העברעאישער שריפטשטעלער, א גרויסער רבנער און זיך אויסגעצייכענט מיט זיינע פירושים צו ביבעל און היסטארישע שריפטען. זיין יונגער פריינד שמואל דוד לוצאטא (געבוירען אין 1800 אין טריעסט) האט פערפאסט פיעל שירים אין העברעאיש און ארויסגעוויזען פיעל ליעבע צו דער שפראך און א שענעם סטיל, אבער איהם האט געפעהלט די אמת'ע נשמה פון פאעזיע און ער האט אויך מיט זיינע פאעטישע ווערק זיך נישט בענוגענט. ער האט זיך אנגעהויבען פערנעהמען מיט עקסעגעטישער קריטיק פון דער ביבעל; ער איז אבער ביי דעם אלעמען דאך געבליבען א שטרענג־ארטאדאקסישער יוד. לוצאטא האט פיעל אויפגעטאן אויך פאר דער יודישער היסטאריאגראפיע; ער איז קיינמאל נישט מיעד געווארען אויסצוגראבען און אויפצוזוכען אלטע האנדשריפטען, וואס זענען געווען פערווארפען אין פערשידענע ערטער פון איטאליען, און וועלכע האבען שפעטער געדיענט אלס זעהר נוצליכער מאטעריאל פאר דער יודישער געשיכטע.

שלמה מונק, א דייטשער יוד (געבוירען אין 1802 אין גלאגוי), האט די יודישע וויסענשאפט אריבערגעטראגען קיין פראנקרייך. ער

איז געוועזען אַ אויסגעצייכענטער קענער פון דער מזרח־קולטור און ער האָט דער ערשטער וויסענשאַפטליך בעאַרבייט די געאָגראַפיע פון פּאַלעסטינאַ. אין דערזעלבער צייט האָט ער אויך אויסגעפאָרשט די געשיכטע פון יודען אין מיטעל־אַלטער אין אַ גאַנצער רייהע מאָנאָגראַפיעס, וואָס זענען געוועזען שטרענג וויסענשאַפטליך בעאַרבייט.

אַט די אַלע געלעהרטע אין די פערשיעדענע לענדער האָבען זיך פעראייניגט אין איין גרופּע און צוזאַמען געאַרבייט אין דעם זאַמעלבוך „כרם חמד", וואָס איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אין טאַרנאָפּאָל 10 יאָהר נאָכאַנאַנד. צוזאַמען דערמיט זענען אין דייטשען אַרויסגעגעבען געוואָרען: „איזראַעליטישעס פּרעדיגט אונד שולמאַגאַזין", „וויסענשאַפטליכע צייטשריפט פיר יודישע טעאָלאָגיע" און „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס". דאָס אַלץ זענען געוועזען סמנים, וואָס האָבען אָנגעזאָגט, אַז דאָס יודענטום איז ריהרעוודיג און לעבענס־פעהיג און אַז צווישען די געבילדעטע יודען האָט זיך דערוועקט דאָס זעלבסט־בעוואוסטזיין, דאָס געפיהל פון זעלבסט־ווירדע. אין דערזעלבער צייט האָט זיך שטילערהייד ענטוויקעלט די רעפאָרם־בעוועגונג און עס האָט אויסגעוויזען, אַז די אַלטע רבנים און די אָרטאָדאָקסישע יודען האָבען אַוועקגעלעגט שוין דאָס געוועהר און אָבגעטרעטען דעם פּלאַץ פאַר נייע מענשען. וואָס ווייטער, איז אַלץ מעהר פערשפּרייט געוואָרען דער מנהג, אויפצונעהמען פאַר רבנים מענשען מיט אַקאַדעמישער בילדונג און מען האָט געקאָנט מיינען, אַז די רעפאָרמאַטאָרען האָבען שוין אויף זייער זייט דעם נצחון. באַלד האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזען, אַז אויב עס איז אָבגעטרעטען פון קאַמפּפס־פּלאַץ דער אַלטער יודישער דור, וואָס האָט מיט זיינע אויסערליכע זיטען און געטאָ־געוואוהנהייטען שוין ניט געקענט צופרידענשטעלען די יודען פון דער מאָדערנער קולטור מיט זייערע נייע געשמאַקען און נייע זיטען, איז אויף זיין אָרט אויפגעשטאַנען אַ נייע קראַפט, וואָס פעראייניגט אין זיך די גוטע זייטען פון דער מאָדערנער קולטור מיט דער אַלטער געטרייער איבערגעגעבענהייט דער יודישער רעליגיע. דאָס האָט זיך אַרויסגעוויזען אין דעם האַרטען קאַמפּף צווישען צוויי יונגע מענשען, וואָס האָבען צוזאַמען געלערנט אין איין אוניווערזיטעט, צוזאַמען זיך צוגעגרייט צו דער שטעל פון רבנות און זענען אין די קינדער־יאָהרען געוועזען זעהר בעפריינדעט. אברהם גייגער און שמשון רפאל הירש זענען דאָס געוועזען, ביידע מענשען מיט

גרויסע פעהיגקייטען, וואָס האָבען אָנגעהויבען פיהרען אַ האַרטען קאַמפף צווישען זיך.

דעם קאַמפף האָט אָנגעהויבען גייגער (געבוירען אין פראַנקפורט אין 1810 און געשטאָרבען אין בערלין אין 1875). פון דער נאַטור אַ אונערשראָקענער, קאַמפפס־לוסטיגער מענש, האָט ער אין זיין „צייט־שריפט פאַר טעאָלאָגיע" אָנגעהויבען אַ שאַרפע פאָלעמיק מיט יענע קריסטליכע געלעהרטע, וואָס האָבען זיך מיט פעראַכטונג בעצויגען צום יודענטום. אין דערזעלבער צייט האָט ער געפרובט וויסענשאַפטליך בעגרינדען די רעפאָרם־בעוועגונג. ער האָט געשטרעבט „צוצופאַסען די רעליגיע צום לעבען" און אויפ'ן גרונד פון שאַרפזיניגע טיעפע חקירות זיך געסטאַרעט צו בעווייזען, אַז אין יודענטום דאַרף נאָר בלייבען דאָס אייביגע, דאָס גרינדליכע און, פערקעהרט, יענע טראַדיציעס, וואָס שטאַמען נישט פון עצם פון דער יודישער רעליגיע און זענען ענטשטאַנען נאָר מיט דער צייט, מוזען אָבטרעטען זייער פלאַץ פאַר די פאָדערונגען פון דער נייער צייט, פון דער געגענוואַרט. געגען דעם שטאַנדפּונקט איז אַרויסגעטרעטען די געבילדעטע אָרטאָדאָקסיע, ביי וועלכע דער עיקר איז געווען אָבצוהיטען די יודישע רעליגיע אין איהר גאַנצקייט צוזאַמען מיט'ן תלמוד און דער רבנישער ליטעראַטור. בראש פון דער נייער אָרטאָדאָקסיע האָט זיך געשטעלט ר' שמשון רפאל הירש, וועלכער איז געווען פריהער לאַנד־ראַבינער אין אָלדענבורג און דערנאָך אין עמדען. זיין ווערק „19 בריעף וועגען יודענטום" האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק אין די ברייטע קרייזען פון דער געזעלשאַפט. מיט אַ אויפריכטיגער התלהבות האָט ער שריפטליך און מינדליך, אין זעהר טאַלאַנטפולע דרשות, פערטיידיגט די יודישע תורה אין איהר גאַנצקייט און געלערנט, אַז יעדער האָט די ברירה אָדער אינגאַנצען צו אָנערקענען די יודישע תורה, אָדער אינגאַנצען אָבזאָגען זיך פון איהר, אָבער קיינע פשרות, קיינע מיטעל־וועגען קענען דאָ נישט גילטען. צווישען די דאָזיגע צוויי עקסטרעמע שטרעבונגען פון גייגער און הירש האָט זיך געשטעלט לודוויג פיליפזאָן, וועלכער איז אַרויסגעטרעטען אין זיין „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" מיט אַ פּראָגראַם פון מעסיגע רעפאָרמען. די „אַלגעמיינע צייטונג" האָט געהאַט אַ גרויסען ערפאָלג און אַרום איהר האָבען זיך גרופירט פיעל געבילדעטע קרעפטען.

גאָר אַ בעזונדער פלאַץ אין דער געשיכטע פון דער קולטור־

בעוועגונג פון יענער צייט פערנעהמען די צוויי גרויסע שריפטשטעלער היינע און בערנע, וועלכע מען דארף בעטראכטען אלס קינדער פון יענער עפאכע ביי יודען, מיט אלע איהרע אינערליכע סתירות און דראנגען: איהר אכטונג צום אלטען יודענטום און שטרעבונג צו דער מאדערנער קולטור, רעפארם בעוועגונג און יודישער וויסענשאפט, אייגענער קולטור און פאקטישער טיעפער אסימילאציע.

לודוויג בערנע אדער לייב ברוך (געבוירען אין פראנקפורט אם מאין אין 1786 און געשטארבען אין פאריז אין 1837) איז כמעט שוין אין די קינדער-יאהרען געוועזען א שונא פון יודענטום. זיין פאטער יעקב ברוך, וועלכער האט געהאט א ארייננאנג צווישען הויכגעשטעלטע פערזאנען און אין עסטרייכישען הויף, איז געוועזען א פרידענקער און כמעט אינגאנצען פרעמד פון יודענטום. דאך האט ער געפאדערט פון די לעהרער, אז זיי זאלען ערציהען זיינע קינדער לויט'ן אלטען שטייגער און דערוויל זיי נישט „איפדעקען" די אויגען. א דאנק דעם האט בערנע אין דער יוגענד געלערנט תורה און א ביסעל תלמוד, אבער אהן השק און גייסט, ווי אן אויטאמאט. און גיכען האט ער געמוזט איינזעהן, אז די תורה, וועלכע עס לערנען איהם די עלטערן, איז ביי זיי אליין נישט געשעצט און געאכטעט, און דער יונגער בערנע האט דעריבער נישט געקענט בעציהען זיך צו זיין יודישקייט מיט כבוד. ביסלעכווייז האט ער פערלאזען זיינע יודישע למודים, אזוי אז שפעטער איז איהם אפילו לעזען העברעאיש שווער געוועזען. דער סאלאן פון מארקום הערץ, וואו מען פלעגט אבשפעטען פון אלץ, וואס איז יודיש, האט איבערגעריסען דעם לעצטען פאדים, וואס האט פעראייניגט בערנע'ן מיט'ן יודענטום. ער איז געוועזען היים פערליבט אין דער שענער הענריעטא הערץ, וואס איז דעמאלט געוועזען כמעט דאפעל עלטער פון איהם, אזוי ווייט, אז ער האט צוליעב איהר געוואלט זיך דאס לעבען נעהמען. נאטירליך, האט זי געהאט אויף איהם א גרויסע ווירקונג.

צו 18 יאהר האט בערנע פערשריבען אין זיין טאג-ביכעל פאלגענדען געדאנק: דעם אינהאלט פון גוטס קען מען ערקלערען אין עטליכע ווערטער. וואס איז דען גוטס? גליק. און וואס איז גליק? — די פרייהייט. אויף דער פרייהייט קען מען שוין מעהר נישט פרעגען, וואס דאס איז, ווייל דאס איז די איינציגע איינפאכע און אייביגע אייגענשאפט, וועלכע איז בעהעפט מיט'ן שכל. מיט גאט, מיט דעם

אַבסאָלוט, און װערט ערקלערט דורך זיך זעלבסט. די דאָזיגע אידעע האָט בערנע׳ן בעהערשט זײַן גאַנץ לעבען און איז געװאָרען דער יסוד פֿון זײַן גאַנצער טעטיגקײַט. „װײַל איך בין געבוירען געװאָרען אַ קנעכט, ליעב איך די פֿרײַהײַט מעהר אײדער איהר; יאָ, װײַל איך האָב גע־קענט די קנעכטשאַפֿט, װײס איך צו שעצען די פֿרײַהײַט״ — פֿלעגט בערנע אָפֿט זאָגען. און, באמת, האָט ער, „דאָס יודעל פֿון פֿראַנקפֿורט״, געלערנט די דײַטשען, װי צו זײַן מענשען, אָהן אױפֿהער אין זײ גע־װעקט דאָס זעלבסט־בעװאוסטזײַן און די ליעבע צו פֿרײַהײַט. מיט אַ װאונדערבאַרער איראָניע, מיט אַ אױסערגעװעהנליכער שאַרפֿקײַט האָט בערנע נישט אױפֿגעהערט צו שלײַדערן זײַן צאָרן דעם דײַטשטום פֿאַר זײַן קלײַנליכקײַט און נאַרישקײַט. איז ער אַ אמת׳ער פּאַטריאָט געװעזען? איז ער אַ דײַטש געװעזען? בערנע האָט קײנמאָל נישט (נאָך זײַן שמד׳ן זיך אפילו) געלײקענט אין זײַן יודישער אָבשטאַמונג; זײַן ליעבע צום אמת, זײַן געבוירענער רעאַליזם און שכל הישר האָבען איהם קײנמאָל נישט געלאָזען װערען עהנליך צו יענע נאַרישע משומדים, װעלכע האָבען שטענדיג מורא, מען זאָל זײ נישט דערמאָנען זײער אָבשטאַמונג און סטאַרען זיך צו זײַן פֿרימער פֿון פּױפּסט אַלײן. װי װײַט ער האָט גע־שעצט זײַן נײַע רעליגיע קען מען זעהן דערפֿון, װאָס ער פֿלעגט אָפֿט זאָגען, אַז איהם איז אַ שאָד „די קאָסטען פֿון דער טבילה״. פֿאַר איהם איז פּשוט נישט װיכטיג געװעזען דער אַקט פֿון איבערגעהן אין אַ פֿרעמדער רעליגיע. „איך האָב נישט ליעב דעם קריסט און נישט דעם יוד, איך ליעב זײ נאָר, אויף װיפֿיעל זײ זענען מענשען און זענען געבוירען צו זײַן פֿרײַ״. אמת׳ע גײַסטיגע פֿרײַהײַט — דאָס איז געװעזען זײַן אידעאַל. אין יודענטום האָט ער מעהר נישט געזעהן, װי אָדער געלד־דורשטיגע באַנקירען און מיאוס׳ע געטאָ־געװעהנהײַטען, אָדער מאָדערנע לײַכטע אַפּיקורסים׳לעך, װאָס מאַכען אין אַלץ נאָך די קריסטען. אין דײַטשטום װידער האָט ער געזעהן אָדער קלײַנליכקײַט און נאַרישקײַט, אָדער מיאוס׳ע שקלאַפֿערײַ. בערנע האָט דעריבער נישט געקענט שפּירען זיך גוט נישט בײַ יודען, נישט בײַ דײַטשען און ער האָט בײדע געשלײַדערט אין פּנים אַרײַן זײַן צאָרן און זײַן איראָניע. אין זײַן „אַפּאָסטאַטען דעם װיסענס און נעאָפֿיטען דעם גלויבענס״ קריטיקירט ער מיט אַ אונגעװעהנליכער שאַרפֿקײַט יעדעם אינערליך אָב־רײַסען זיך פֿון יודענטום און איבערגעהן צו די אױסערליכע פֿאָרמען פֿון דער קריסטליכער אמונה. דערפֿאַר האָט ער נישט אױפֿגעהערט אָנ־

צופאלען אויף די גענגער פון יודען, גענומען דעם אנטיסעמיטישען „בייזען אָקס" פאר די הערנער און מיט א פעסטער האנד איהם צוגע־פיהרט צום שאנד־סלופ. אין קאמפף מיט'ן אנטיסעמיטיזם האט בערנע, אָהן צווייפעל, אויפגעטאָן מעהר פון אנדערע און נאָר דערפאר, ווייל ער האט געגען איהם געקעמפפט אין נאָמען פון דער אלגעמיינער פרייהייט און ענטדעקט זיין גאנצען מיאוס'ען אינהאלט.

א מעהר רייכע, מעהר פערוויקעלטע נאטור איז געווען היינריך היינע. אויב בערנע איז געווען אָביעקטיווער און געביל־דעטער פון היינע'ן, האט איהם דערפאר אָבער געפעהלט היינע'ס גאונות, — יענע גרויסע קראַפט, וואס געהט פון אינווענינ, וואס ענט־פלעקט זיך דעם מענשען אין „רוח הקודש". היינריך היינע (געבוירען אין דיסעלדאָרף אין יאָהר 1799 און געשטאָרבען אין פאריז אין 1854) איז געווען פיעל מעהר צוגעבונדען צום יודענטום, איידער בערנע, און דערפאר אויך פיעל טראגישער און צובראָכענער. מיט'ן יודענטום האט ער זיך שטענדיג ארומגעטראָגען, אלצאיינס, צי ער האט דאס געליבט, צי ער איז אויף איהם אָנגעפאלען. די פראגע וועגען יודענ־טום האט איהם שטענדיג געפייניגט און נישט געגעבען קיין רוה. היינע'ס מוטער איז געווען א טאָכטער פון א אָנגעזעהענער יודישע משפחה, היינע האט זיין גאנץ לעבען נישט אויפגעהערט זי צו ליבען און שעצען — ער האט זי זאָגאר אין לידער בעזונגען. זיין מוטער האט ערצויגען איהרע קינדער אין גייסט פון דער יודישער רעליגיע, און דאס, וואס א מענש בעקומט אין די קינדער־יאָהרען, ווערט אזוי גיך נישט פערגעסען. אין דער יוגענד האט היינע געהיט אלע יודישע דינים און אויך געלערנט תורה. ער האט געקענט ווינציגער, איידער בערנע, אָבער דערפאר איז דאס ביסעל יודישקייט, וואס ער האט געהאט, פערבליבען ביי איהם פיעל לענגער. דער ביבעל און דער יודישער געשיכטע איז ער געבליבען טריי זיין גאנץ לעבען; אין איהם האט, אפשר אונבעוואוסטזיניג, קיינמאל נישט אויפגעהערט רעדען דאס געפיהל פון שטאלץ, וואס ער איז א זוהן פון יענע יודען, וועלכע זענען געגאנגען אויף קדוש השם און אריבערגעטראָגען אונגעוועהנ־ליכע יסורים.

ווי בערנע, האט אויך היינע נישט געפונען זיין אידעאל נישט אין יודענטום און נישט אין דייטשטום. ער האט קיינמאל נישט אויפ־געהערט שטרעבען צו א אידעאל, אָבער קוים האט ער איהם געפונען,

האט ער באלד מיט זיין פעסימיזם און מיט דער קראפט פון זיין געניאלען וויץ דעם אידעאל אליין צו שפאט געמאכט. די אויטערליכע זייטען פון אלטען טראדיציאנעלען יודענטום האבען איהם פונקט אזוי אבגעשטויסען, ווי די גענג פון די קריסטען און די מאדערנע יודען, וואס מאכען זיי נאך. אין הארצען האט ער אבער נישט אויפגעהערט צו טראגען א הויכע מיינונג וועגען דער וועלט-בעדייטונג פון יודענטום. ער איז געוועזען א טעטיגער מיטגליד פון „קולטור-פעראיין״ און אויך אבגעגעבען עטליכע שטונדען אין וואך פאר פוילישע יונגלעך, וואס האבען זיך געלערנט אין דער בערלינער שול. אבער אין דערזעלבער צייט האט ער צו שפאט געמאכט פרידלענדער׳ן מיט זיינע חברים און זייערע רעפארם-שטרעבונגען. „מיר זענען שוין מעהר נישט אימשטאנד צו פערלאזען זיך א בארד, פאסטען פיינד האבען און טראגען אונזער יאך מיט דער קראפט פון דער שנאה. דאס איז דער זין פון אונזער רעפארמאציע״. „אויך איך — האט היינע אפענהערציג מודה געוועזען — האב קיין קראפט נישט צו פערלאזען זיך א בארד און לאזען זיך צו שפאט מאכען אויף די גאסען״. די קריסטליכע צערעמאניעס, וועלכע די יודישע רעפארמאטארען האבען איינגעפיהרט אין די שוהלען, האבען ביי היינע׳ן ארויסגערופען עקעל און ער האט פערשטאנען, וויפיעל שענקייט עס ליגט אין דער אלטער יודישער רעליגיע און ווי נאריש עס איז, ווען מען טוישט-אויס די גרויסע יודישע אידעאלען אויף דעם „עוואנגעלישען קליין-קריסטענטום״. די דאזיגע שנאה צו די, וואס גערען איבער פון יודענטום אין לאגער פון שונא, האט היינע אויסגעדריקט אין זיין דראמא „אלמאנזאר״, וועלכע האט אין דייטשלאנד געמאכט א געוואלדיגען רושם, אבער די דייטשען האבען קיינמאל נישט געקענט שענקען דעם יוד היינע, וואס ער האט געוואגט אין פרעכטיגע ריימען צו שילדערן די אלע מיאוס׳קייטען, וואס ווערן אבגעטאן אין נאמען פון קריסטענטום.

אין יענער צייט האט היינע שטארק זיך פערנומען מיט דעם שטודיום פון דער יודישער געשיכטע. אין זיין „רבי פון באכראך״ האט ער געוואלט שילדערן די גאנצע יודישע טראגעדיע אין דער פארם פון א היסטארישען ראמאן. אין גאנג פון דער יודישער געשיכטע, וואס איז אזוי רייך מיט פאקטען, יסורים און מסירת-נפש, האט היינע געזעהן עפעס א העכערע השגחה. בעזונדערס האט ער זיך אבגעשטעלט

אויף דער געשיכטע פון יודען אין שפאניען פאר דער צייט פון מיטעל־אלטער. פון יענער עפאכע האט ער געוואלט שילדערן יודען פון גרויסען שטאלץ, וואס האבען הויך געטראגען זייער פאהן און זענען מיט בעוואוסטזיין געגאנגען וויטער זייער וועג. ער האט צוליעב דעם פיעל זיך געגראבען אין ביכער, געזאמעלט מאטעריאל און געגלויבט, אז ער וועט מיט דעם ווערק פיעל אויפטאן.

אבער אין דערזועלבער צייט, ווען היינע איז געווען אזוי פערנומען מיט דער יודישער געשיכטע און אזוי פול מיט דרך־ארץ צו זיין פאלק און מיט א שטארקער שנאה צום קריסטענטום — האט ער שטיל זיך אבגעשמד'ט. א לאנגע צייט האט ער מיט זיך אליין מלחמה געהאלטען און סוף כל סוף זיך בעשלאסען אויף דעם שריט, האפענדיג צו בעקומען דערנאך א רעגירונגס־שטעל. אבער נאכ'ן שמד'ען זיך איז זיין שנאה צום קריסטענטום נאך גרעסער געווארען. „איך פערזיכער דיך — האט ער געשריבען צו זיין חבר מאזער —, אז ווען מען וואלט לויט'ן געזעץ געמיינט גנב'נען זילבערנע לעפלען, וואלט איך מיך נישט געשמד'ט". איהם האט אויך באמת פערדראסען אויף זיינע יודישע חברים, וואס זיי מאכען איהם נישט קיין פארוואורף פאר זיין נישט־שענעם שריט, און אין א בריעף צו דעמזועלבען מאזער שרייבט ער: „איך בין צופריעדען, וואס דער אלטער פרידלענדער און בן־דוד זענען שוין אלטע מענשען און וועלען אין גיכען אבשטארבען. און זיי קענען מיר זיכער זיין און חאטש א דאנק זיי וועט מען נישט קענען זאגען אויף אונזער דור, אז ער האט נישט פערמאגט קיין איין פעסטען מענשען".

שפעטער האט היינע נישט ווינציג ביטערע ווערטער ארויסגעזאגט וועגען יודענטום. אין איהם האבען נישט אויפגעהערט צו קעמפפען צווישען זיך צוויי געגענגעזעצטע שטרעבונגען: איינע צו דער הויכער מאראל פון יודענטום און די צווייטע צו דער גרויסער שענקייט פון העלעניזם. היינע האט זיך געוואלט איינרעדען, אז ער האט אין זיך א נשמה פון א העלעניסט, אבער די לעצטע יאהרען, אונטער דער ווירקונג פון זיין שווערער קראנקהייט, האט ער זיך אומגעקעהרט צו דער ביבעל, וואס איז ביי איהם הייליג געווארען, צו דער יודישער געשיכטע און צום יודישען גאט. „איך האב זיך אומגעקעהרט צו גאט" — האט ער געשריבען פאר זיין טויט, און מען קען זאגען, אז ער האט זיך

אומגעקעהרט אין געדאנקען אויך צום יודישען פאלק; פאקטיש איז ער אבער דאך געבליבען ביי פרעמדע און זיינע געניאלע ווערק האבען בערייכערט יענער פרעמדער קולטור, צו וועלכער ער האט געטראגען אין הארצען א בעהאלטענע שנאה ביז זיין לעצטען אטעם-צוג.

פופצעהנטעם קאפיטעל.

די עלילת־דם אין דמשק און דאס יאהר 1848.

די רעוואָלוציע פון יולי 1830, דער קאמפף אויף די פאריזער באריקאדען, די מפלה פון דער בורבאָנען־דינאסטיע אין פראנקרייך, — אָט די אַלע פאקטען, וועלכע זענען פאר אייראָפּא געקומען ווי אונערווארטעט, האָבען געמאַכט אַ געוואַלדיגען רושם. די פעלקער, וואָס זענען געוועזען מיעד נאָך דער גרויסער רעוואָלוציע און די נאפּאָלעאָנישע מלחמות און אויף אַ לאַנגע צייט איינגעשלאָפען, האָבען איצט ערוואַכט פון שלאָף. די אונטערדריקטע האָבען אומעטום אויפגעהויבען דעם קאָפּ. די בעלגיער האָבען געמאַכט אַ אויפשטאנד געגען קעניג פון האָלאנד, די פּאָליאַקען — געגען דעם רוסישען קייזער, די איטאַליענער און דייטשען — געגען זייערע קליינע טיראַנען. וואָס האָבען די יודען געוואונען פון דער אַלגעמיינער רעוואָלוציע?

אין פּוילען, וואו די רעוואָלוציאָנערע מרידה האָט זיך פערשפּרייט מיט אַ גרויסער קראַפט, האָט נאָך אַלץ געהערשט דער אַלטער פאַנאַטיזם און אַבערגלויבען בנוגע צו יודען. אין דער הינזיכט איז קיין חילוק נישט געוועזען צווישען דער אַריסטאָקראַטיע און די דעמאָקראַטישע פּאַרטייען. בשעת דער מרידה האָבען אַ טייל יודען פון ווארשאָ דערלאַנגט אַ בקשה, אַז מען זאָל זיי צולאָזען אין די רייהען פון די קעמפפער פאַר דעם פאָטערלאַנד, אָבער דער אָנפיהרער פון דער ארמעע, גראַף ליובענסקי, האָט די בקשה אָבגעזאָגט. די פּאַטריאָטישע התלהבות פון פיעל יודישע יונגע לייט איז אָבער געוועזען אַזוי גרויס, אַז הונדערט אָנגעזעהענע יודען האָבען ווידער דערלאַנגט אַ בקשה,

מען זאָל זיי צונעהמען צו מיליטער־דיענסט און דערפאַר שפּעטער זיי געבען גלייכע רעכטען. ווען מען האָט בעטראַכט די פראַגע אין סיים, האָט דאָס אַרויסגערופען הייסע דעבאַטען. איינצעלנע דעפּוטאַטען זענען געווען דערפאַר, אַז מען זאָל יודען שוין געבען גלייכע רעכטען און זיי צונעהמען אין מיליטער, וואו זיי קענען פיעל נוצען ברענגען. אָבער דאָ איז אויפגעשטאַנען דער קריעגס־מיניסטער מוראַווסקי און אויסגעשריען מיט פּאַטאָס: „ווי קענען מיר דערלאָזען, אַז יודיש בלוט זאָל זיך אויסמישען מיט'ן איידעלען בלוט פון די פּאָליאַקען? און וואָס וועט זאָגען אייראָפּאַ, ווען מען וועט זיך דערוויסען, אַז אום צו דערשלאָגען זיך צו פרייהייט, האָבען מיר געמוזט אָנקומען צו יודען?" דער דאָזיגער פאַלשער פּאַטריאָטישער פּאַטאָס האָט געמאַכט אויף די דעפּוטאַטען אַ איינדרוק. דעם 31־טען מאַי 1831 איז אַרויסגעגעבען געוואָרען דאָס געזעץ, לויט וועלכען יודען ווערען „בעפרייט" פון מיליטער־דיענסט און דערפאַר ווערט אויף זיי אַרויפגעלעגט אַ מיליטערישער אָבצאָהל פיער מאָל אַזוי גרויס, ווי פריהער. אַלס פרייווילליגע איז יודען יאָ ערלויבט געוואָרען צו בעטייליגען זיך אין דער מלחמה, אָבער נישט צוזאַמען מיט אַלע סאָלדאַטען, נאָר אין אַ ספּעציעלען פאָלק. און נאָך דעם אַלעמען האָבען די פּאָליאַקען געפאָדערט פון די יודען איבערגעגעבענהייט און טרייהייט, און ווען צווישען זיי האָט זיך פערשפּרייט אַ קלאַנג, אַז יודען דיענען אַלס שפּיאָנען ביים רוסישען מיליטער, האָט מען זיך אָן די פערדעכטיגע שרעקליך נוקם געווען און דער'הרג'עט אַזויערנאָך פיעל יודען.

נאָכדעם ווי וואַרשאַ איז געפאַלען און דאָס רעשט פון דער פּוילישער אַרמעע איז אַריבער קיין פּרייסען, איז די פּוילישע מרידה שוין אינגאַנצען געווען אונטערדריקט. פּוילען האָט ענדגילטיג פערלוירען איהר זעלבסטשטענדיגקייט און איז געוואָרען אַ רוסישע פּראָווינץ. די פּאָליאַקען זענען מאַסענווייז ענטלאָפען קיין פּאַריז און פון דאָרט נישט אויפגעהערט צו פערשפּרייטען רעוואָלוציאָנערע אויפרופען איבער גאַנץ אייראָפּאַ און אַגיטירען פאַר דער זעלבסטשטענדיגקייט פון זייער פאָטערלאַנד. ערשט דאָרט האָבען זיי זיך אַרומגעזעהן, וואָס פאַר אַ פעהלער זיי זענען בעגאַנגען דערמיט, וואָס זיי האָבען פון זיך אָבגעשטויסען די נידעריגע שיכטען פון פאָלק, ווי אויך די יודען. די יודישע עמיגראַנטאַן, וואָס זענען אויך אַנטלאָפען קיין אויסלאַנד, זענען געוואָרען גרויסע חשובים ביי די פּאָליאַקען און די גרעסטע פּוילישע פירשטען

זענען זיך בעגאַנגען מיט די יודען זעהר ליעבליך. עס האָט זיך באמת אָנגעהויבען צווישען די פוילישע עמיגראַנטען א חרטה־איבערלעבעניש און א אויפריכטיגער מיטגעפיהל צום יודישען געדריקטען פאָלק, וואָס איז געווען פעהיג צו פערשטעהן זייער הארץ און מיטפיהלען זייערע ליידען. די עמיגראַנטען האָבען פערעפענטליכט א אויפרוף „צום יודישען פאָלק", וואו זיי פערגלייכען זייערע ליידען מיט די ליידען פון דער אייביג־געראָדפ'טער יודישער אומה, דריקען־אויס יודען זייער פריינדשאַפט און ברידערליכע ליעבע און זאָגען זיי צו פאָלקאָמע גלייכבערעכטיגונג, ווען נאָר פוילען וועט ווידער זעלבסטשטענדיג ווערן. דער אויפרוף האָט געמאַכט א איינדרוק אויף יודען און אויך אויף די פּאָליאַקען, וואָס זענען איצט געוואָרען מעהר טאָלעראַנט און פריינדליך. עס איז שוין אָבער צו שפּעט געווען!

אין דייטשלאַנד איז פאַר יודען צו יענער צייט ענטשטאַנען א מוטיגער קעמפּפער און פערטיידיגער, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין ענערגיע און פעהיגקייטען און געשפּיעלט א בעדייטענדע ראָליע אויך אינ'ם אַלגעמיינעם לעבען. דאָס איז געווען גבריאל ריסער. ער איז געווען א זוהן פון א אויפגעקלערטען און רייכען סוחר (געבוירען אין 1806 און געשטאָרבען אין 1863) און, אין אמת גערעדט, — זעהר ווייט פון יודישקייט; ער איז אָבער געווען א מוטיגער מענש, א זוהן פון נייעם דור, וואָס האָט שוין געטראָגען שטאָלץ דעם קאָפּ און געוואוסט פון זעלבסט־ווירדע און פון מענשליכער עהרע. ער האָט אויף זיך זעלבסט געמוזט פיהלען, ווי גרוים עס איז דער דרוק און דער יאָך. ער האָט געהאַט א גרויסע אַלגעמיינע בילדונג און ווען ער האָט מיט אויסצייכנונגען אויסגעהאַלטען דעם דאָקטאָר־עקזאַמען און געוואָלט ווערן פּריוואַט־דאָצענט ביי דער היידעלבורגער אוניווערזיטעט, האָט די באַדישע רעגירונג איהם דאָס נישט ערלויבט. דאַן האָט ער געוואָלט ווערן האַנדעלס־אַדוואָקאַט אין זיין געבורטס־שטאָדט — האָט איהם דער סענאַט דערצו נישט דערלאָזען. ער איז אריבערגעפאָהרען קיין באַקענהיים און געוואָלט בעקומען בירגער־רעכט — האָט מען איהם אויך דאָס נישט געוואָלט געבען. דאָס בעוואוסטזיין פון בעליידיגונג און פון דעם געוואַלדיגען אונרעכט, וואָס מען בעגעהט נעגען יודען, האָט דאַן איהם, דעם פון דער נאַטור פרידליכען און רוהיגען געלעהרטען, געמאַכט פאַר א קעמפּפער. מיט זיין ערשטען ווערק וועגען דער לאַגע פון די דייטשע

יודען הויבט זיך אָן אַ נײַע עפּאָכע אין דעם קאַמפּף פֿאַר דער יודישער גלײַכבערעכטיגונג.

ביז דעמאָלט פֿלעגט מען פֿערטיידיגען יודען אויפ׳ן גרונד פֿון חקירות און פֿון די געזעצען און רעדען אין נאָמען פֿון רחמנות און גענאָד. ריסער האָט געהאַט גאָר אַ אַנדער גאַנג. מיט אַ אונגעוועהנליכען פֿײַער האָט ער גערעדט וועגען דעם מענשליכען שטאָלץ און מענשליכע רעכט, אַרויסגעשטעלט די שענדליכע עולה, וואָס די וועלט איז אייביג בעגאַנגען געגען יודען, און געפֿאָדערט האָט ער נישט קיין ברעקלעך, נאָר פֿאָלקאָמע גלײַכבערעכטיגונג. ער האָט נישט געבעטעלט קיין רעכט, ווי אַ חסד, נאָר מוטיג געפֿאָדערט דאָס, ווי אַ זאַך, וואָס קומט יודען, ווי אַ חוב פֿון די פֿעלקער. צו די דײַטשע יודען האָט ער זיך געווענדעט, זיי זאָלען אויפֿהערען זיצען מיט פֿערלעגטע הענד, נאָר אָהן אויפֿהער רעדען און שרײַען וועגען זייערע רעכטען און זיך נישט פֿערלאָזען אויף גוטע מענשען, ווײַל בעשיידענהייט און שטילקייט זענען אַזוי מיאוס, ווי פּחדנות, און אויב דער שטאַרקער מעג זיך דאָס ערלויבען, טאָר דאָס נישט טאָן דער שוואַכער, דער אונטערדריקטער. אין דער זעלבער צײַט האָט ריסער געפֿאָדערט פֿון די יודען אַליין, זיי זאָלען אויפֿהערען מאַכען דעם קאַמפּף פֿאַר זייערע רעכטען פֿאַר „אַ עסק", נישט קויפֿען קיין רעכט פֿאַר געלד אָדער פֿאַר הכנעה־געפֿיהלען. צו די אַסימילאַטאָרען האָט ער זיך געווענדעט מיט אַ אויפֿרוף, אַז אויב אפילו זיי געפֿעהלט די קריסטליכע רעליגיע, טאָרען זיי זיך נישט אָפּ׳שמד׳ען שוין צוליעב דעם מענשליכען כבוד אַליין, כל זמן יודען וועלען זײַן די געדריקטע.

אַזעלכע רייד, אויסגעדריקט אין אַ שענער שפּראַך און מיט דער קראַפֿט פֿון גרויסער איבערצײַגונג, האָבען אומעטום געמאַכט אַ גרויסען אײַנדרוק. צוזאַמען מיט זײַן ברען און צאָרן האָט ריסער׳ס שפּראַך געהאַט אין זיך פֿיעל ליעבע און ווייכקייט, און דאָס האָט צו איהם צוגעצויגען די סימפּאַטיע פֿון אַלע. פֿיעל איידעלע מענשען צווישען די קריסטען זענען געוואָרען ריסער׳ס פֿרײַנד און צוזאַמען דערמיט אויך יודישע פֿרײַנד. אפילו די געגנער זענען געווען גערירט און נישט געקענט בײַשטעהן געגען ריסער׳ס אײַזערנער לאָגיק. נאָך שטאַרקער איז געווען די ווירקונג פֿון ריסער׳ס שריפֿטען אויף דער יודישער גאַס; עס האָט זיך געשטאַרקט דאָס זעלבסט־בעוואוסטזיין און עס איז פֿעסטער געוואָרען דאָס געפֿיהל פֿון מאָראַלישער גערעכטיגקייט און פֿון גלויבען אין

א ניכען נצחון. ריסער׳ס ערשטע שריפט האט ארויסגערופען א גרויסען וכוח אין דער דייטשער ליטעראטור און דערביי איז געוועזען צו בעמערקען, אז אפילו ביי די געגנער איז שוין פערשוואונדען דער פריהעריגער האס און די פערביסענהייט, און די פאלעמיק ווערט געפירט אין א רוהיגען טאן. שוין דאס אליין איז געוועזען א גרויסער שריט פאראויס!

אין דאס רוב לענדער האט די רעוואלוציע פון 1830 נישט געהאט קיין גרויסע בעדייטונג פאר דער יודישער עמאנציפאציע; אבער געוויסע הנחות האבען יודען דאך בעקומען. דער קאמפף געגען דער יודישער גלייכבערעכטיגונג איז געווארען שוואכער, טעארעטיש האט מען שוין כמעט גארנישט געהאט געגען דעם, אז מען זאל יודען געבען רעכטען, נאר „דאס הארץ״ האט עס נישט דערלאזען און פראקטיש האט מען זיך געדרונגען, ווי גרוים עס זאלען זיין די רעכטען. עס איז געוועזען קלאר, אז די פראגע וועגען גלייכבערעכטיגונג פאר יודען אין איירָאפּא איז נאר א פראגע פון צייט און וועט סוף כל סוף געלעזט ווערן לטובת די יודען. דערצו איז אין גיכען געשעהען עטוואס אזעלכעס, וואס האט בעוויזען, אז יודען זענען א גרויסע קראפט, מיט וועלכעס מען מוז זיך רעכענען און אז מען קאן שוין מעהר די יודענפראגע נישט אוועקמאכען מיט דער האנד. דאס איז געוועזען דער בלוט-בלבול אין דמשק.

אין דמשק, עגיפטען, וואו עס האבען זיך דאן געפונען ביז 20 טויזענד יודען, איז איינמאל (דעם 5-טען פעברואר 1840) פלוצלונג פערשוואונדען געווארען דער מאנאך טאמאס. וואס מיט איהם איז פארגעקומען האט קיינער נישט געוואוסט, נאר עס זענען געגאנגען קלאנגען, אז טאמאס האט נישט לאנג פאר דעם געהאט א שארפען וכוח מיט א טערק און ווען דער מאנאך האט אבגעשפעט פון דעם נביא מחמד, האט דער טערק געשוואוירען צו דער׳הרג׳ענען „דעם קריסטליכען הונט״. איינער א טערקישער סוחר, וואס איז געשטאנען דערביי, האט זיך נישט געקענט איינהאלטען און באלד דער׳הרג׳עט אויפ׳ן ארט דעם מאנאך און דערנאך זיך אליין גענומען דאס לעבען. נישט קוקענדיג אבער דערויף, האבען די מאנאחען בעסער געגלויבט, אז דער׳הרג׳עט טאמאס׳ען האבען יודען, און זיי האבען געפאדערט פון פראנצויזישען קאנסול, דעם אוואנטוריסט ראטי-מענטאן, ער זאל געפינען דעם מערדער. ראטי-מענטאן, וועלכער האט פערשטאנען, אז דא קען מען אבלעקען א ביין, האט זיך אנגעחאפט אן דעם חשד, אז טאמאס איז

גע׳הרג׳ט געוואָרען דורך יודען. אַזוי ווי אין עגיפּטען האָט דעמאָלט אַ גרויסען איינפלוס געהאַט די פראַנצויזישע רעגיערונג, האָט שאַריף־פּאַשאַ, דער גובערנאַטאָר פון דמשק, געמוזט אין אַלץ פאָלגען דעם פראַנצויזישען קאָנסול. דער לעצטער האָט אַלזאָ געקענט טאָן אַלץ, וואָס ער האָט געוואָלט. באַלד האָבען זיך געפונען קריסטען, וואָס האָבען עדות געזאָגט, אַז זיי אַליין האָבען געהערט, ווי יודען האָבען גערעדט וועגען פאָרשטעהענדען מאָרד, און אויפ׳ן גרונד פון די עדות האָט מען אָנגעהויבען שלעפּען יודען צום געריכט. מען האָט פריהער אַרעסטירט איינעם אַ יודישען שערער, איהם שרעקליך געפּייניגט און ענדליך איהם איבערגערעדט, אַז ער זאָל עדות זאָגען אויף זיבען אָנגעזעהענע יודען, דאָס זיי האָבען דער׳הרג׳עט דעם מאָנאַך, מיט׳ן צוועק צו בענוצען זיין בלוט אויף פסח. די זיבען יודען האָט מען אַרעסטירט און געפּייניגט; פריהער האָט מען זיי אַלע אַוועקגעשטעלט אונטער אַ וואַך און זיי האָבען געמוזט שטעהן 36 שעה נאָכאַנאַנד אויף די פיס אָהן עסען און טרינקען און אָהן שלאָפען. דערנאָך האָט מען זיי געשמיסען מיט ריטער און ווען זיי זענען געפאַלען אין חלשות, האָט מען זיי אָבגעמינטערט און ווידער געשלאָגען, נאָר אויך דאָס האָט נישט געהאָלפען. דאַן האָט מען גענומען אַנ׳ערך 60 יודישע קינדער, זיי אַריינגעזעצט אין אַ פינסטערן קעלער און געלאָזען אָהן עסען; דערמיט האָבען די מערדער געהאָפט צו ווירקען אויף די מאַמעס פון די קינדער און זיי צווינגען צו זאָגען פאַלשע עדות. האָט דאָס אויך נישט געהאָלפען: קיין איינציגע פון די מוטערס האָט זיך נישט בעשלאָסען אויף קיין פעררעט, און נאָר איינע פון זיי האָט פון וועהטאָג זיך אָבגע׳שמד׳ט. ראַטי־מענטאָן איז דאַן אַריין אין גרימצאָרן און געסטראַשעט אויסצוקוילען אַלע יודען.

נאָך דעם האָט ער זיך געחאַפּט פאַר דעם לעצטען מיטעל. מען האָט אַרעסטירט דעם בעדינטען פון איינעם פון די אָנגעזעהענע יודען, דוד אַררי, און מען האָט איהם אַזוי לאַנג געפּייניגט און געשונדען פון איהם די הויט, ביז דער בעדינטער, אַ טערק, האָט זיך מודה געווען, אַז ער אַליין האָט דער׳הרג׳עט דעם מאָנאַך, אין דער אָנוועזענהייט פון דוד אַררי און אַנדערע אָנגעזעהענע יודען. אויף אַזאַ אופן איז אַלץ שוין געווען פערטיג. איצט האָט מען זיך גענומען ווידער פּייניגען די פערדעכטיגע יודען און פערלאַנגען פון זיי, אַז זיי זאָלען אָנווייזען, וואו עס געפינט זיך דאָס פלעשעל מיט בלוט, וואָס מען האָט

בלומר׳שט אַרויסגעצאַפּט פון ערמאָרדעטען. פון די שרעקליכע ענוּים אין איינער פון די יודען געשטאָרבען, אַ צווייטער האָט אָנגענומען דאָס מחמד׳נישע גלויבען און די איבעריגע האָבען שוין קיין כח נישט געהאַט אויסצוהאַלטען און זיך מודה געווען אין אַלץ, וואָס מען האָט פון זיי פערלאַנגט. ווייל אָבער זיי האָבען דאָך פאָרט נישט געקענט אָנווייזען, וואו עס געפינט זיך דאָס פלעשעל מיט בלוט, האָט מען זיך ווידער גענומען צום בעדינטען פון דוד אררי. לויט זיין געצוואונגענער אָנ־ווייזונג האָט מען אַרעסטירט נאָך עטליכע חשוב׳ע יודען און עס האָט זיך אָנגעהויבען אַ נייע סדרה פון אַכזריות׳דיגע ענוים.

די געשיכטע האָט געדראָהט אָנצונעהמען אַ שרעקליך־טראַגישען כאַראַקטער. דער רוצח׳ישער קאָנסול איז נישט מיעד געוואָרען צו גע־פינען אַלץ נייע בלבולים אויף יודען און אונטערשטעלען נייע עדות. ער האָט אויך איבערזעצט אַ שענדליך ווערק וועגען עלילת־דם און דאָס פערשפרייט צווישען די מושלמענער. פון די אַרעסטירטע יודען זענען פיעל אויסגעשטאָרבען און די איבעריגע איז פאָרגעשטאַנען טויט־שטראָף. און ווי אויף להכעים איז צו יענער צייט פאָרגעקומען נאָך איין עהנליכער בלוט־בלבול אויף דער אינזעל ראָדאָס, וואָס האָט געהערט צו טערקיי. דאָרט האָט זיך אַליין דערוואָרגען אַ יונגעל פון 10 יאָהר, אַ קינד פון אַ גרעק, נאָר דער חשד איז געפאַלען אויף אַ יודען, אַז דאָס האָט ער ערמאָרדעט דאָס קינד. מען האָט דעם יודען אַרעסטירט, געפייניגט, און ווען ער איז שוין געווען האַלב־טויט, האָט ער „מודה" געווען, אַז ער און נאָך 7 יודען זענען בעגאַנגען דעם מאָרד. מען האָט די 7 יודען אַרעסטירט און דערנאָך אָבגעשלאָסען דעם גאַנצען געטאָ־קוואַרטאַל, געהאַלטען דריי טעג און דריי נעכט אַלע יודען אָהן עסען, און דאָס אַלץ איז געטאָן געוואָרען מיט דער הסכמה פון די קריסטליכע קאָנסולען. די ידיעות וועגען דעם דאָפּעלטען מאָרד האָבען אַרויסגערופען אַ שטורם נעגען יודען אין סיריען און אין טערקיי און אין פיעל ערטער איז געקומען צו גרויסע יודענפיינדליכע אונרוהען.

אָט די אַלע רציחות האָבען אַרויסגעוואָרפען אַ טיעפע שרעק אויף די יודען אין איירָאָפּאַ; זיי האָבען דערזעהן, אַז אין מיטען 19־טען יאָהרהונ־דערט מוזען זיי נאָך זיך פערטיידיגען פון אַזעלכע שרעקליכע בלבולים און בעווייזען, אַז זיי בענוצען נישט קיין מענשליך בלוט! ראַטי־מענטאָן האָט זיך געשטאַרעט, אַז אַלע פרטים וועגען דעם בלבול אין דמשק

זאָלען פערעפענטליכט ווערן אין דער פראַנצויזישער פרעסע, פון וואַנען די ידיעות זענען איבערגעגאַנגען אין דער איבעריגער אייראָפּעאישער פרעסע און אונטערגעכאַפּט געוואָרען אַלס ריינער אמת. עס האָט אויסגעזעהן, אז יודען לעבען נישט אין 19=ען יאָהרהונדערט, נאָר אין שרעקליכען מיטעל=אַלטער און עס שטעהען ווידער פאַר אַלע אַמאָליגע שרעקען און בלוט=פערגיסונגען. עס האָבען זיך אָבער געפונען מוטיגע יודען, וועלכע האָבען זיך גענומען אַראָבצורייסען די פאַלשע מאַסקע און ענטדעקען דעם אמת. די דאָזיגע יודען זענען געוועזען אדאָלף קרעמיע אין פראַנקרייך און באַראָן נתנאל ראָטשילד מיט סער משה מאָנטיפיאָרע אין ענגלאַנד. אין איין און דעמזעלבען טאָג זענען אוועק: קרעמיע צום פראַנצויזישען קעניג לואי פיליפּ, און א יודישער דעפּוטאַציע צום לאָרד פּאַלמערסטאָן, דעם ענגלישען מיניסטער, בעטען זיי, אז זיי זאָלען זיך אָננעהמען פאַר די יודען אין דמשק.

דער פראַנצויזישער קעניג האָט געענטפערט נישט קלאָר, אז ער איז גרייט זיך אָנצונעהמען פאַר די „אונגליקליכע יודען“, אָבער די גאַנצע מעשה איז איהם נישט בעקענט. דער ענגלישער מיניסטער האָט געענטפערט קלאָרער און קאַטעגאָרישער און צוגעזאָגט תיכף צו בעפוילען די ענגלישע פאָרשטעהער אין טערקיי און אין עגיפּטען אָבצושטעלען די אַכזריות. פון דער דריטער זייט האָבען יודען בעקומען גוטע הבטחות אויך פון עסטרייך. דער עסטרייכישער קאָנסול אין דמשק, מערלאַטאָ, איז געווען דער איינציגער, וואָס איז שאַרף אַרויסגעטרעטען נעגען דער אַכזריות פון פראַנצויזישען קאָנסול און ער האָט צוגעשטעלט דער עסטרייכישער רעגירונג א גענויען בעריכט וועגען דער גאַנצער געשיכטע. מעטערניך, צי ווייל ער האָט ווירקליך מיטגעפיהלט די יודען, צי ווייל ער האָט געוואָלט אויסנעהמען ביי ראָטשילדען, האָט בעפוילען זיינע אַגענטען אין עגיפּטען, אז זיי זאָלען זיך שטעלען אויף דער זייט פון יודען.

ענדליך זענען די יודישע דעפּוטאַטען, צווישען זיי אויך ראָטשילד, געקומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און גע'פועל'ט ביים סולטאַן, ער זאָל אַרויסגעבען א פירמאַן, לויט וועלכען די גריכען האָבען געדאַרפט שיקען דריי בעפּאָלמעכטיגטע, וואָס זאָלען אַרויסטרעטען אַלס בעשולדיגער פון יודען אין מאָרד אין ראָדאָס, און די יודען זאָלען אויך שיקען פון זייער זייט דריי פערטיידיגער. אויף אַזאַ אַרט איז נעגרינדעט געוואָרען

א בעזונדער געריכט און נאך דריי חדשים ארבייט האט דאס געריכט אנערקענט, אז יודען זענען אונשולדיג. דער פערוואלטער פון אינזעל ראדאס איז אבגעזאגט געווארען פון דער שטעל און די ארעסטירטע יודען זענען ארויס פריי. אויך ביי'ם פאשא פון עגיפטען, מאחמעד=אלי, האט מען גע'פועל'ט, ער זאל הייסען אבשטעלען די ענוים פון די ארעסטירטע יודען און בעשטימען א געריכט פון די קאנסולען פון עסטרייך, פרייסען, ענגלאנד און רוסלאנד, וואס זאלען בעטראכטען די געשיכטע אין דמשק.

דער פראנצויזישער קעניג האט זיין ווארט נישט געהאלטען. די אינערליכע פאליטישע אנגעלעגענהייטען האבען דעמאלט געפאדערט, אז מען זאל לעבען בשלום מיט די גייסטליכע, פאר וועלכע דער אמת וועגען דמשק וואלט געווען א גרויסער קלאפ, און דעריבער ווען אין פארלאמענט איז ארייננעטראגען געווארען א אנפראגע וועגען ראטי=מענטאן, האט דער מיניסטער טיער פריהער גערעדט מיט דער צונג און דערנאך געזאגט, אז ער האט ידיעות, דאס די יודען אין דמשק זענען ווירקליך שולדיג. די בעפעלקערונג אין פאריז איז אויך געווען פערבלענדעט און אפילו געבילדעטע לייט האט מען איינגערעדט, אז די יודען אין דמשק זענען מענשען=פרעסער. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז איינע א פראנצויזישע צייטונג איז ארויס מיט א פארשלאג צו די גע'שמד'טע יודען, אז זיי זאלען זאגען דעם ריינעם אמת, צי יודען בענוצען ווירקליך בלוט אויף פסח, צי נישט. אויף דעם פארשלאג האט זיך אבגערופען נאר איין יודישער משומד, וועלכער האט געשווארען מיט א קרייץ אין האנד, אז אין דעם בלבול איז נישטא קיין טראפען אמת. די איבעריגע האבען געשוויגען. דערפאר האט זיך אויס=געצייכענט דער ענגלישער פארלאמענט, וועלכער האט ענערגיש פראָ=טעסטירט געגען דער אכזריות אין דמשק און פיעל דעפוטאטען האבען געלויבט דעם מיניסטער פאלמערסטאן דערפאר, וואס ער האט זיך אנגענומען פאר יודען.

ענדליך איז אין לאנדאן פארגעקומען א גרויסע בעראטונג פון אלע אנגעזעהענע יודען און עס איז בעשלאסען געווארען ארויסצושיקען קיין עגיפטען דעם אנגעזעהענעם משה מאנטיפיארע מיט אדאלף קרעמיע און נאך עטליכע בעגלייטער. עס איז צונויפגעקליבען געווארען א גרויסע סומע געלד און מען האט בעשטימט א מתנה פון 1000 פונט שטערלינג פאר דעם, וואס וועט געפינען דעם אמת'ען רוצח פון מאגאך

טאַמאַס. מיט רעקאָמענדאַציעס פון גרויסע לייט אין די הענד און מיט מיליאָנען ברכות אויפ'ן וועג האָט מאָנטיפיאָרע מיט זיין קאָמפּאַניע זיך געלאָזען אין וועג אַריין. ער האָט מיטגענומען מיט זיך זיין איי־דעלע פרוי יהודית און דעם ד״ר לואי לעווי, אַ קענער פון שפּראַכען.

די ענגלישע קעניגין וויקטאָריע האָט אַרויסגעוויזען פיעל מיטגעפיהל צו יודען און זי האָט פאַר'ן אַבפאָהרען אָנגענומען משה מאָנטיפיאָרע אויף אַ אוידיענץ און איהם געגעבען אַ רעגיערונגס־שיף אַריבערצופאָה־רען דעם לאַמאַנש. פאַר'ן אַבפאָהרען פון מאָנטיפיאָרע האָבען די לאָנ־דאָנער רבנים עפענטליך געשוואוירען, אַז אין תלמוד איז נישטאָ קיין זכר פון בענוצען קריסטליך בלוט און אַז דאָרט איז בכלל נישט קיין שום גרונד אין לעבען פון די יודען. דאַן האָבען די ענגלענדער אויך אַרויסגעוויזען זייער הויכע קולטור און זייער הומאַניזם; זיי האָבען צו־נויפגערופען אַ גרויסע עפענטליכע פערזאַמלונג אין לאָנדאָן, אויף וועל־כער עס זענען געקומען פיעל געלעהרטע, דעפּוטאַטען, גייסטליכע, סוחרים און פיעל רעדעס זיינען געהאַלטען געוואָרען וועגען די מעלות פון די ענגלישע יודען, וועגען דער גרויסקייט פון דער יודישער רעליגיע און וועגען דער עלילת־דם אין דמשק, וואָס איז אַ שאַנדע פאַר איירא־פּאַ. די רעזאָלוציעס, וואָס זענען אָנגענומען געוואָרען אויף דעם מי־טינג, זענען אַבגעשיקט געוואָרען צו אַלע אייראָפּעאישע רעגיערונגען און האָבען געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק, — אַזוי ווייט, אַז אויך דער רוסישער קייזער ניקאָלאַי האָט אַרויסגעזאָגט זיין פּראָטעסט געגען די ענוים פון די יודען.

מאָנטיפיאָרע און קרעמיע זענען געקומען קיין קאַאיר דעם 4־טען אויגוסט. זיי האָבען זיך באַלד גענומען צו דער אַרבייט און דעם 6־טען אויגוסט איז מאָנטיפיאָרע שוין אָנגענומען געוואָרען אויף אַ אוידיענץ ביי מאַחמעד־אַלי. מאָנטיפיאָרע האָט פערלאַנגט פון מאַחמעד־אַלי, ער זאָל איהם געבען אַ ערלויבניש צו פאָהרען קיין דמשק און מאַכען דאָרט אַ אויספאָרשונג און דערנאָך זאָל דער פּאַשאַ בעשטעטיגען די רעזולטאַטען פון דער אויספאָרשונג. צום דעם צוועק האָט ער געבעטען ביים פּאַשאַ, ער זאָל איהם געבען מיליטערישע שומרים אויפ'ן וועג, בעוואָרענען דאָס רעכט צו רעדען און אויספרעגען די אַרעסטירטע יודען און עס זאָל אויך וועגען דעם פערעפענטליכט ווערן אין די גאַסען אַ ספּעציעלער פירמאַן. דאָס האָט מאַחמעד־אַלי'ן שטאַרק צומישט. ער איז געווען גרייט צו ערפילען די בקשה פון מאָנטיפיאָרע, אָבער ער האָט מורא געהאַט

פאַר דעם פראַנצויזישען הויפּט-קאָנסול, וועלכער איז געווען געגען דעם. די יודישע דעפּוטאַטען האָבען זיך אָבער נישט מיאש געווען און נאָך דריי וואָכען וואַרטען האָבען זיי זיך געווענדעט צו אַלע אייראָפּעאישע קאָנסולען מיט אַ בקשה, אַז זיי זאָלען ווירקען אויף מאַחמעד-אַלי, מען זאָל בעפרייען די אַרעסטירטע יודען. אַלע נייַן קאָנסולען, אויסער דעם פראַנצויזישען, האָבען מסכים געווען און מאַחמעד אַלי האָט געמוזט נאָכגעבען און אַרויסגעבען אַ בעפעהל צו בעפרייען די אַרעסטירטע אין דמשק.

די שמחה פון דער יודישער דעפּוטאַציע איז געווען זעהר גרויס, נאָר אַזוי ווי אין יענער צייט האָבען פיער אייראָפּעאישע מלוכות אָנגעהויבען אַ מלחמה מיט מאַחמעד-אַלי און מען האָט געקענט פאָראויסזעהן, אַז סיריען, וואָס איז פריהער אָבגעריסען געוואָרען פון טערקיי, וועט ווידער איבערגעהן צו דער טערקישער מלוכה, האָבען די יודישע דעפּוטאַטען אויך גע'פועל'ט ביים טערקישען סולטאַן, ער זאָל אַרויסגעבען אַ פירמאַן, אַז אויף ווייטער זאָל מען יודען נישט בעשולדיגען אין בענוצען בלוט. קרעמיע און מאָנטיפיאָרע זענען צוריקפאָהרענדיג אומעטום בעגעגענט געוואָרען מיט גרויס כבוד און יעדע יודישע קהילה האָט געהאַלטען פאַר איהר חוב אָבצוגעבען כבוד די, וואָס האָבען מציל געווען אַזוי פיעל יודען פון טויט און אַראָבגענומען דעם שאַנדפלעק פון גאַנצען יודישען פאָלק. די יודען פון גאַנץ אייראָפּאַ האָבען געפייערט זייער נצחון און אין אייניגע ערטער האָט מען דעם טאָג פון דער בעפרייאונג פון די יודען אין דמשק געמאַכט פאַר אַ נאַציאָנאַלען יום-טוב. מאָנטיפיאָרע איז אויך אָנגענומען געוואָרען ביים פראַנצויזישען קעניג, וועלכען ער האָט איבערגעגעבען דעם פירמאַן; וואו עס רעדט זיך וועגען דער אונשולד פון די יודען, און לואי פיליפּ האָט געמוזט פון העפליכקייט וועגען אָננעהמען דעם יודישען דעפּוטאַט און איהם גראַטולירען מיט זיין ערפאָלג. נאָך גרעסער איז געווען דער כבוד, וואָס מאָנטיפיאָרע האָט געהאַט ביי דער ענגלישער קעניגין; זי האָט איהם זעהר פריינדליך אויפגענומען און געשאָנקען אַ הויכען אָרדען צוזאַמען מיט אַ ספּעציעלען רעסקריפּט אויף זיין נאָמען.

אַ גרויסען אָרט אין דער יודישער געשיכטע פערנעהמט אויך דאָס יאָהר 1848. די רעוואָלוציע פון פעברואַר 1848 האָט געמאַכט

אַ סוף צו דער הערשאַפֿט פֿון לואי פֿיליפּ און זיך שנעל פֿערשפּרייט אויך איבער דייטשלאַנד, עסטרייך-אונגאַרן און איטאַליען. אין בייערן האָט דער קעניג לודוויג דער ערשטער געמוזט זיך אָבזאָגען פֿון טראָן; אין פֿיעל מדינות פֿון דייטשלאַנד האָבען די ליבעראַלען פֿערכאַפּט די מאַכט. נאָכדעם איז די בעוועגונג אַריבער אין די גרויסע מדינות און בעוואָפֿענטע פֿאָלקס-מאַסען האָבען דעם 13-טען און 14-טען מערץ אַראָבגעוואָרפֿען פֿון דער שטעל דעם פֿיהרער פֿון דער אייראָפּעאישער רעאַקציע מעטערניך. דעם 18-טען און 19-טען מערץ האָט אויך דער קעניג פֿערדינאַנד IV געמוזט נאָכגעבען דעם פֿאָלק, וואָס האָט געמאַכט אַ אויפֿשטאַנד אין בערלין, און ערפֿילען אַלע זיינע פֿאָדערונגען.

אומעטום האָבען די רעגירונגען געמוזט זיך אונטערגעבען דעם רצון פֿון פֿאָלק. אין בערלין האָט זיך געעפֿענט די פּרייסישע און אין פֿראַנקפֿורט אַם מאַין די דייטשע נאַציאָנאַל-פֿערזאַמלונג אויפֿ'ן גרונד פֿון אַלגעמיינעם, גלייכען וואַהל-רעכט אָהן אונטערשייד פֿון גלויבען. דער פֿאָטער פֿון וואַהל-רעכט צום „פּאַרלאַמענט איז געווען גבריאל ריסער. ער איז אויך געווען דער בעגרינדער פֿון פּאָליטישע רעכט פֿאַר זיינע ברידער. די יודען האָבען בעקומען דאָס רעכט צו וועהלען און ווערן אויסגעוועהלט פֿאַר דעפּוטאַטען. איינמאָל פֿאַר אַלע מאָל האָבען די יודען אין דייטשלאַנד און אין עסטרייך בעקומען דאָס וויכטיגסטע פּאָליטישע רעכט. דאָס דאָזיגע רעכט איז טאַקע באַלד פּראַקטיש בענוצט געוואָרען. קיין פֿראַנקפֿורט זענען געקומען אַלס דעפּוטאַטען: גבריאל ריסער און ד"ר פֿייט פֿון בערלין; פֿון עסטרייך זענען געקומען: מאָריץ האַרטמאַן און איגנאַץ קוראַנדאַ. אין דער בערלינער נאַציאָנאַל-פֿערזאַמלונג זענען געזעסען: יאָהאַן יאַקאָבי, ד"ר קאָש און בריל. ווי ווייט די שטימונג איז דעמאָלט געווען פֿאַר יודען, קען מען זעהן דערפֿון, וואָס ריסער איז מיט אַ מעהרהייט פֿון 282 געגען 43 שטימען אויסגעקליבען געוואָרען פֿאַר'ן צווייטען וויצע-פּרעזידענט פֿון דער נאַציאָנאַל-פֿערזאַמלונג. וואָס-זשע איז נאָכדעם אין דער ווירקליכקייט געשעהען מיט דער יודישער גלייכבערעכטיגונג?

ווי ביי יעדער גרויסער פֿאָלקס-בעוועגונג האָט דער שטורם פֿון 1848 אין פֿיעל ערטער פֿון דייטשלאַנד אַרויסגעריסען די נידעריגע אינסטינקטען פֿון המון און אַזוי ווי יודען זענען פֿון שטענדיג דאָס כפּרה-הינדעל, האָט מען זיך גענומען ראַבעווען יודיש פֿערמעגען. די רעאַקציאָנערען האָבען אויסגענוצט די בהמה'שע אינסטינקטען פֿון המון,

פֿערשפּרייט קלאַנגען, אַז די גאַנצע רעוואָלוציע איז מעהר נישט ווי אַ יודישע זאַך און איז געמאַכט געוואָרען נאָר אין די אינטערעסען פֿון די יודען. אין פֿיעל ערטער האָט מען אָפֿען אַגיטירט פֿאַר פּאָגראָמען און עס איז טאַקי געקומען צו גרויסע אונרוהען געגען יודען. אָבער די אמת'ע שטימונג פֿון פֿאָלק האָט זיך נישט אָבגעשפּיגעלט אין די פּאָגראָמען. דעם צווייטען אַפּריל 1848 האָט זיך אין בערלין צוזאַמענגעקליבען דער „אַלגעמיינער לאַנדטאַג”, וועלכער האָט בעשלאָסען צונויפצורופֿען אַ פּרייסישע גרינדונגס-פֿערזאַמלונג און צונויפשטעלען בהסכם מיט דעם קעניג אַ נייע קאָנסטיטוציע פֿאַר'ן לאַנד. אין דעם פּראָיעקט פֿון דער קאָנסטיטוציע, וואָס די רעגירונג האָט אַריינגעטראָגען, האָבען זיך געפֿינען אויך פֿאָלגענדע פּונקטען: „אַלע בירגער פֿון דער מדינה זענען גלייך פֿאַר'ן געזעץ”, „דאָס בענוצען זיך מיט פּאָליטישע רעכט איז נישט אָבהענגיג פֿון אמונה און גלויבען”. די דאָזיגע תקנות זענען אַריינגענומען געוואָרען אין די פּרייסישע קאָנסטיטוציעס און דערמיט האָבען יודען ענדגילטיג בעקומען גלייכבערעכטיגונג.

ווי אין דייטשלאַנד, האָט אויך די עסטרייכישע פֿרייהייט געקאָסט יודען נישט וועניג בלוט. אין פּראָג זענען פֿאָרגעקומען יודישע פּאָגראָמען, וועלכע זענען דערשטיקט געוואָרען מיט מיליטערישער מאַכט. די פּאָגראָמען האָבען ווייטער פֿון פּראָג זיך נישט פֿערשפּרייט. אין דער ווינער מרידה פֿון 15-טען מאַי האָבען זיך בעטייליגט פֿיעל יודען און ווען פֿערדינאַנד IV האָט געמוזט ענטלויפֿען און אין ווין איז געעפֿענט געוואָרען דער עסטרייכישער פּאַרלאַמענט, זענען דאָרט געווען אַלס דעפּוטאַטען פֿיעל יודען. אין פּראָיעקט פֿון דער קאָנסטיטוציע איז געווען אַ פּונקט, אַז די אמונה קען נישט שטערען צו בעקומען פּאָליטישע רעכט, און אויף אַזאַ אופֿן האָט אויך דער האַלבער מיליאָן יודען אין עסטרייך בעקומען גלייכבערעכטיגונג.

אויך אין איטאַליען, וואו די יודישע לאַגע איז געווען זעהר אַ טרויעריגע, האָט די רעוואָלוציע פֿון 1848 אַראָבגענומען פֿון די יודען זייערע שווערע קייטען. אין מילאַן און ווענעדיג האָבען די קאָנסטיטוציאָנאַליסטען, נאָך אַ שווערען קאַמפּף, אין וועלכען עס האָבען זיך אויך בעטייליגט פֿיעל יודען, פֿערכאַפּט די מאַכט און צווישען די 34 פּאָדערונגען, וואָס דאָס פֿאָלק האָט אַרויסגעשטעלט דעם פּויפּסט, איז אויך געווען די פֿאָדערונג פֿון יודישער גלייכבערעכטיגונג. דעם 17-טען אַפּריל 1848 האָט דער פּויפּסט שוין בעפֿוילען צו צערשטערען די טויערן

פון געטא. אין קעניגרייך סארדיניען זענען די יודען מיט אמאל פערוואנדעלט געווארען פון פערשקלאפטע מיטעל-אלטערישע אלטווארג-הענדלער און פראצענטניקעס אין פרייע בירגער מיט אלע רעכטען. די יודען האבען דערפאר אבגעדינט מיט זייער האב און גוטס און מיט זייער בלוט, וואס זיי האבען געאפפערט פאר די אינטערעסען פון דער מלוכה.

בכלל האט דאס יאהר 1848 געבראכט פאר יודען א טיילווייזע אדער פאלקאמע גלייכבערעכטיגונג כמעט אין גאנץ אייראפא. אפילו שפעטער, ווען די רעוואלוציע איז אונטערדריקט געווארען און די רעאקציע האט ווידער אויפגעהויבען דעם קאפ, האבען די יודען וועניג דערפון געליטען און ביסלעכווייז זענען די רעכטען, וואס זיי האבען פריהער בעקומען אויפ'ן פאפיער, דורכגעפיהרט געווארען אין לעבען.

פון יאהר 1848 האט פאר יודען זיך אנגעהויבען א בעסערע צייט אויך אין קונסט וויסענשאפט און בילדונג. אומעטום, וואו מען האט יודען נישט געשטעלט קיין שטערונגען, האבען זיי זיך זעהר אויסגעצייכענט און פערנומען הויכע שטעלעס. אין אינערליכען גייסטיגען לעבען האבען די אייראפעאישע יודען קיין גרויסע פארשריטען נישט געמאכט. יענע יאהרען האבען זיך נאר אויסגעצייכענט מיט אינערליכע רייסענישען צווישען די רעפארמער, ארטאדאקטען, חסידים, און פון גרויסען פעראייניגטען יודישען פאלק זענען געווארען קליינע סעקטעס מיט בעגרענצטע השגות און שטרעבונגען. אבער ביי אלע אינוועניגסטע סכסוכים האבען דאך די בעסטע יודישע קרעפטען נישט אויפגעהערט ארבייטען לטובת די אלגעמיין-יודישע אינטערעסען. נאך לאנגע בעמיהונגען איז ענדליך פערווירקליכט געווארען דער פלאן וועגען א יודיש-טעאלאגישען פאקולטעט, וואס האט זיך געעפענט אין 1854 פאר'ן געלד, וואס ס'האט איבערגעלאזען דער רייכער סוחר יונה פרענקעל. דאס איז געווען די ערשטע וויסענשאפטליכע ראבינער-שול אונטער דער אנפיהרונג פון גרויסען געלעהרטען זכריה פרענקעל. אין 1872 איז געגרינדעט געווארען דער „דייטש-איזראעליטישער געמיינדע-בונד", אין וועלכען עס זענען באלד אריינגעטרעטען 113 יודישע געמיינדעס. אין דעמזעלבען יאהר האט זיך געעפענט די בערלינער ראבינער-שול. אין יאהר 1860 איז אין פאריז געגרינדעט געווארען די „אליאנס איזראעליט אוניווערסעל" (חברת כל ישראל חברים). איהר הויפט-ציעל איז געווען צו פערטיידיגען יודען אין אלע לענדער, וואו זיי ווערן אונטערדריקט.

און פערשפרייטען צווישען יודען בילדונג. אין דער שפיץ פון דער חברה איז געשטאַנען קרעמיע. די יודישע פאָרשטעהער אין אנדערע לענדער האָבען מורא געהאַט, אַז דער נאָמען „יודישער וועלט־פעראיין" זאָל נישט אויפרייצען די שונאים, וואָס טענה'ן שוין לאַנג, אַז יודען וועלען דורך זייער אַחדות פערהאַפּען די גאַנצע מאַכט אויף דער וועלט; מען איז אייך נישט צופרידען געווען, וואָס די „אַליאַנס" בעמיהט זיך אין אַלע איהרע שולען צו פערשפרייטען די פראַנצויזישע שפּראַך און דעם פראַנצויזישען גייסט, און דעריבער האָבען זיך פון איהר אָבגע־טיילט: די ענגלישע חברה „אַנגלאָ דזשואיש אַסאָסיאיישען", די עסטריי־כישע „איזראַעליטישע אַליאַנס אין ווין" און די דייטשע „איזראַעליטישע אַליאַנס אין דייטשלאַנד".

זעכצעהנטעס קאפיטעל.

די יודען אין רוסלאנד.

דאס אלטע „מאסקווער רוסלאנד“, וואס איז געוועזן אבגעשלאסען מיט א חינעזישער וואנט פון מערב־אייראפא, האט פון שטענדיג אן געציטערט פאר יודען, ווי פאר מכשפים און מחבלים. דאס אבגעשטאנענע רוסלאנד מיט זיין האלב־בארבארישער קולטור האט נישט געקענט פערשטעהן און בענעהמען די ריהרעוודיגקייט און קולטורעלע קראפט פון די יודען — עס האט פאר זיי מורא געהאט. די יודישע סוחרים פון ליטא פלעגען אמאל אריינפאהרען קיין רוסלאנד, נאר וואוינען האבען זיי דארט נישט געטארט. אין 1545 זענען אין מאסקווא פערברענט געווארען די סחורות, וואס די יודישע סוחרים האבען אהין געבראכט פון בריסק. ווען דער פוילישער קעניג סיגיזמונד־אויגוסט האט געפאדערט פון רוסישען קייזער יאהאן גראזני, מען זאל ערלויבען די יודישע סוחרים צו האנדלען אין רוסלאנד, האט דער צאר געענטפערט אזוי: „די זשידעס קענען נישט אריינגעלאזען ווערן קיין רוסלאנד צו פיהרען האנדעל, ווייל פון זיי קומט פיעל שלעכטס ארויס, ווייל זיי פיהרען אריין קיין רוסלאנד פערגיפטעטע מעדיקאמענטען און רעדען אב די רוסען פון קריסטענטום און ער (דער קייזער) וואלט אויף ווייטער בעסער וועגען די זשידעס נישט גערעדט מעהר“. אין 1563, ווען דאס רוסישע מיליטער האט פערנומען די פוילישע שטאדט פלאצק, האט יאהאן גראזני געהייסען אלע יודען אויס׳שמד׳ען אדער דערטרינקען אין טייך. די דאזיגע בארבארישע פאליטיק האט אין רוסלאנד זיך נאך

לאנג געהאלטען. נאר אין גיכען איז די רוסען פארט אויסגעקומען זיך צונויפצוטרעפען מיט די יודען.

ווען דאס מאסקווער מיליטער אין פערבאנד מיט די אויפגע־שטאנענע קאזאקען האט פערפלייצט ביעלארוסיע, ליטא און אוקריינא, האבען זיי דערזעהען פאר זיך א אונגעוויעהנליך בילד: פיעל שטעדט זענען בעזעצט מיט יודען, מיט דעם פאלק, וועגען וועלכען זיי האבען געהאט גאר אונקלארען בעגריף און וואס האבען זיך אין זייער פאנ־טאזיע פארגעשטעלט אלס משונה׳דיגע מענשען. אלעקסיי מיכיילאוויטש האט אנגעהויבען בעל־הבית׳עווען אין די איינגענומענע פוילישע פראַ־ווינצען אויף דעם רוסישען שטייגער: אין ווילנא און אין מאהילעוו האט מען יודען גע׳הרג׳עט און די איבעריגע פערטריבען; אין וויטעבסק האט מען די יודען גענומען אין געפענגניש און אין די איבעריגע שטעדט האט מען זיי בעראבעוועט און גע׳שחט׳ען; אין גיכען איז אבער פוילען צוריק פריי געווארען. לויט דעם אבמאך פון 1667 האבען די יודען אויפ׳ן לינקען ברעג פון אוקריינא, וואס איז איבערגעגאנגען צו רוסלאנד, געהאט דאס רעכט אדער זיך איבערקלייבען קיין פוילען אדער בלייבען אויפ׳ן ארט — נאר נאטירליך מיט דעם הסכם פון דער ארטיגער קריסטליכער בעפעלקערונג. ווי עס שיינט זענען אביסעל יודען פערבליבען אין סמאלענסק, דעם נאהענטסטען פונקט צו מאסקווא, און די רוסישע רעגירונג האט דא געהאט פאר זיך א שווערע אויפגאבע: ווי אזוי אבצוהיטען די היילינגע מאסקווא פון הייפעל יודען. עס איז ארויס א בעפעהל, אז יודען טארען נישט קומען קיין מאסקווא האנדלען, און אין די אבמאכען מיט פוילען איז אויסגענומען געווארען א תנאי, אז קיין מאסקווא מעגען קומען אלע מענשען „חוץ די זשידעס".

די רעפארמען פון פיעטר דעם גרויסען האבען יודען נישט אנ־געריהרט. אלץ איז געבליבען ווי געוועזען. מען דערצעהלט, אז ווען פיעטר איז געוועזען אין האלאנד, האבען די יודען פון אמסטערדאם גע־בעטען דעם בורגמיסטער וויטסען, וואס איז געוועזען זעהר בעפריינדעט מיט׳ן רוסישען קייזער, ער זאל אויף איהם ווירקען, אז מען זאל אריינ־לאזען יודען קיין רוסלאנד. דערויף האט פיעטר געענטפערט: „מיין ליעבער וויטסען, איהר קענט די יודען, זייער חאראקטער און זיטען; איהר קענט אויך די רוסען. איך קען אי די, אי יענע, און גלויבט מיר: עס איז נאך נישט געקומען די צייט צו פערייניגען די דאזיגע ביידע פעלקער. גיט־איבער יודען, אז איך בין זיי דאנקבאר פאר

וייער פארשלאג און פערשטעה, ווי גוט עס וואלט געווען אויסצונוצען זיי, נאר איך וואלט זיי געמוזט בעדויערן, ווען זיי וואלטען לעבען צווישען די רוסען". עס לאזט זיך ווירקליך גלויבען, אז פיטער, וועלכער האט גוט געקענט די רוסען און געוואוסט, ווי אזוי זיי קוקען אויף יודען, האט גערעכענט פאר געפעהרליך אריינצולאזען יודען קיין רוסלאנד. עס איז בעקאנט, אז בעת דער מלחמה מיט די שוועדען האט פיטער דער גרויסער אבגעהאלטען פון א גרויסען מיליטערישען פאגראם, וואס האט זיך אנגעהויבען געגען יודען אין שטאדט מסטיסלאוו.

ביי די נאהענטסטע יורשים פון פיטער דעם גרויסען האט די פאליטיק בנוגע צו יודען זיך געביטען. אנשטאט פערטיידיגען זיך פון די „שרעקליכע" יודען איז מען איבערגעגאנגען אין אגרעסיווע אנפאלען. אין סמאלענסקער אויעזד האבען די ביעלארוסישע יודען געלעבט פון נעהמען אין ארענדע די צינזען אויף משקאות און טאמאזשנע. איינער פון די דאזיגע יודען, א געוויסער ברוך לייבאוו, האט זאגאר געהאט די העזה אויסצובויען פאר יודען א שוהל אין דארף זוועראוויטש. דאס האט זעהר אויפגערעגט דעם דארטיגען פראוואסלאוונעם גלח, וועלכער האט בתמימות געמיינט, אז די יודישע שוהל איז א גרויסע סכנה פאר דער פראוואסלאוויע. עס האבען אנגעהויבען פליהען אנקלאגען קיין פעטערבורג, די זקנים פון הייליגען סינאד האבען זיך שטארק דערשראקען און באלד האט יעקאטערינע די ערשטע ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז ביי ברוך לייבאוו און זיינע חברים זאל מען אבנעהמען די פרנסה און ארויסשיקען פון די גרעניצען פון רוסלאנד (מערץ 1727). אין א חודש ארום האט די קייזערין שוין ארויסגעגעבען א בעפעהל וועגען אלע יודען אין אוקריינא: עס איז בעפוילען געווארען אלע יודען ארויסצוטרייבען פון רוסלאנד, מעהר זיי נישט אריינלאזען און איינארדנען א פעסטע שמירה געגען זיי. די ארויסגעטריבענע האבען נישט געטארט מיטנעהמען מיט זיך נישט קיין גאלדענע און נישט קיין זילבערנע מטבעות, נאר קופער-געלד.

דער דאזיגער ווילקיר פון דער צענטראל-רעגירונג האט זאגאר ארויסגערופען א פראטעסט ביי די אוטאנאמישע קאזאקען, וועלכע האבען זיך מיט קיין יודענפריינדליכקייט נישט אויסגעצייכענט. אין נאמען פון דעם „זאפאראזשער מיליטער פון ביידע זייטען דניעפר" האט דער

העטמאן אפאסטאל אנגעגעבען א ביטע קיין פעטערבורג, מען זאל לאזען יודען אריינפאהרען קיין מאלארוסיע, וויל זיי זענען נוצליך פאר'ן מסחר. אלס ענטפער אויף דער בקשה איז אין נאמען פון מינדעריעהריגען קייזער פיעטער II ארויסגעגעבען געווארען אזא פונקט: די יודען ווערט ערלויבט צו קומען אויף די ירידים אין מאלארוסיע, אבער פערקויפען זייערע סחורות קענען זיי נאר אין הורט און נישט אין איינצעל. פאר דעם געלד, וואס זיי בעקומען פון די פערקויפטע סחורות, מעגען זיי קויפען אנדערע סחורות, אבער ארויספיהרען פון רוסלאנד גאלד אדער זילבער ווערט נישט ערלויבט. דער פערבאט פאר יודען צו וואוינען אין רוסלאנד בלייבט אין דער פריהעריגער קראפט.

אין 1731 איז דער דאזיגער חסד (צו מעגען קומען אויף די ירידים) פערשפרייט געווארען אויך אויף כמאלענסקער גובערניע און אין דריי יאהר ארום האט די רעגירונג געמוזט געהן אויף נאך איין הנחה. די פארשטעהער פון סלאבאדסקער אוקריינא (איצט חארקאווער גובערניע) האבען זיך משתדל געווען פאר דער רעגירונג, אז די יודען אויף די ירידים זאלען מעגען פערקויפען נישט נאר אין הורט, נאר אויך אויף איינצעל. די קייזערין אננא יאאנאוונא האט די בקשה צופרידענגעשטעלט און שפעטער איז דער דאזיגער חסד געגעבען געווארען אויך פאר אלע איבעריגע יודען אין מאלארוסיע.

פלוצלונג האבען זיך די דאזיגע „חסדים" אבגעשטעלט און עס האט זיך ווידער אנגעהויבען א רייהע רעפרעסיעס געגען יודען. די סיבה דערפון איז געווען די אלטע מורא פון די רוסען פאר די „זשידאווסטוואוויושטשי", וויל צו יענער צייט האט זיך ווירקליך געטראפען אזוינס, וואס האט געקענט אנווארפען א גרויס פחד אויף די רוסען מיט זייערע אלטמאדישע השגות. דער אויבענדערמאנטער סוחר ברוך לייבאוו האט אויך נאך דעם פערבאט צו קומען קיין רוסלאנד נישט אויפגעהערט צו האבען געהיימע בעציהונגען מיט די רוסישע סוחרים. אין מאסקווא האט ער זיך נאהענט בעקענט מיט דעם דימיסיאנירטען פלאטס-קאפיטאן וואזניצין און איהם „איבערגערעדט". וואזניצין, וועלכער איז פון נאטור-אויס געווען גענייגט צו געדאנקען וועגען רעליגיע, האט אונטער דער אנפיהרונג פון זיין יודישען פריינד אנגעהויבען לערנען די ביבעל און דא האט ער מיט א מאל פערשטאנען, אז די אלטע יודישע לעהרע וועגען א איינציגען גאט איז סותר די רעליגיעזע יסודות

פון קריסטענטום, אויף וועלכע ער איז ערצויגען געוואָרען. דאן האָט ער בעשלאָסען זיך מגיר צו זיין, און ער האָט זיך נישט אָבגעשטעלט אפילו פאַר די סכנות און גרויסע שוועריגקייטען, וואָס זענען איהם פאָרגעשטאַנען. ער איז אַוועק קיין דובראָוונאַ, מאָהילעווער גוב., וואו עס האָט געוואוינט לייבאָוו'ס זוהן, און דאָרט זיך מל געוועזען און אָנגענומען די יודישע רעליגיע. מען האָט די געשיכטע אָבער ענטדעקט און וואָזניצינען צוזאַמען מיט לייבאָוו'ן איבערגעגעבען צום געריכט. מען האָט זיי געבראַכט אין דער שרעקליכער „קאַנצעלאַריע פון געהיימע אויספאָרשונגען" און דאָ האָבען זיי נאָך שרעקליכע עינוים זיך מודה געווען אין זייער פערברעכען. דאָס אינקוויזיציאָנס-געריכט האָט אַרויסגעגעבען זיין אורטייל, וועלכער איז בעשטעטיגט געוואָרען דורכ'ן קייזער (1738): „ביידע טויטען דורך שרפה, כדי אז, קוקענדיג דערויף, זאָלען אַנדערע עם-הארצים און אַפיקורסים פון קריסטליכען געזעץ נישט איבטרעטען, און אזעלכע פערלען, ווי יענער זשיד ברוך, זאָלען נישט וואַגען אָבצורעדען פון קריסטענטום".

עס איז גענוג געווען דער איינער צופאַל, אז די אַלטע שנאה צו די יודען זאָל זיך פונאַנדערפלאַקערן. אין 1739 האָט דער סענאַט פעראָרדענט, אז פון מאַלאָראָסיע זאָלען אַרויסגעשיקט ווערן יענע יודען, וואָס האָבען זיך דאָרט געגען געזעץ בעזעצט און זיך פערנומען מיט מסחר און שענקעריי. דעם דאָזיגען בעפעהל האָט מען נישט באַלד דורכגעפיהרט צוליעב מיליטערישע סיבות: רוסלאַנד האָט דעמאָלט געפיהרט מלחמה מיט טערקיי און מען האָט מורא געהאַט, אז די אַרויסגעשיקטע יודען זאָלען נישט איבערגעבען קיין מיליטערישע סודות דער טערקישער אַרמעע. אָבער ווי נאָר די מלחמה האָט זיך געענדיגט, איז אַרויס א בעפעהל אַרויסצוטרייבען די יודען. בסך הכל זענען אַרויסגעשיקט געוואָרען 573 יודישע נפשות, און דאָס דאָזיגע קליינע הייפעלע האָט דאָס אָנגעוואָרפען אַזא פחד אויף דער רוסישער רעגיערונג!

ביים קעניגען פון יעליזאַבעטאַ פעטראָוונאַ האָבען די רדיפות אויף יודען זיך פערשטאַרקט. אין יענער צייט האָט מען אָנגעהויבען מיט געוואַלט פערשפרייטען די פּראַוואָסלאַוויע צווישען די אינאָראָדצעס אויפ'ן מזרח; יענע, וואָס האָבען, אונטער דער ווירקונג פון די טאַטערען, אָנגענומען די מוסולמאַנישע אמונה, זענען געצוואונגען געוואָרען אַריבערצוגעהן אין פּראַוואָסלאַוויע; די מוסולמאַנישע מעטשעטען זענען אין פיעל דערפער פון קאַזאַנער און אַסטראַכאַנער גובערניעס

צערשטערט געווירגן, און אויך מיט יודען האט מען זיך אנגעהויבען בעגעהן אויף אַ נייעם אופן: מיט איין האנט האט מען זיי געטריבען און מיט דער צווייטער געשלעפּט אין די קלויסטערס. ענדע 1741 האט די קייזערין יעליזאבעטא אין אַ אוקאז געמוזט מיט גרויס צער מודה זיין, אַז אַלע מיטלען פּטור צו ווערן פון די יודען האבען נישט געהאָלפען און דורך פערשידענע קונצען האט זיי זיך דאך איינגעגעבען צו בעזעצען זיך אין רוסלאנד, און דעריבער בעפעהלט די קייזערין, אַז מען זאָל אַלע יודען ווידער אַרויסטרייבען און נאר איבערלאָזען די, וואָס וועלען זיך אָב׳שמד׳ען. אויף די יודען האט דאס נישט געווירקט און קיין איינציגער פון זיי האט נישט מסכים געווען צו שמד׳ען זיך, נאר אויך די רוסישע אונטערטאנען, וועמענס טובה די רעגירונג איז אויסען געווען, זענען גאר נישט געווען צופרידען מיט דעם בעפעהל, און די פאָרשטעהער פון מאלאָראָסיע און ליפלאנד האבען ערקלערט, אַז דאס אַרויסטרייבען יודען וועט זיי נאר רואינירען. פון מאלאָראָסיע האבען די גריכישע אָבקויפער פון די קאזיאָנע אָבצאָהלונגען ערקלערט, אַז דאס אַרויסטרייבען יודען, וועלכע זענען פערבונדען מיט קריסטען דורך געשעפטען און וועקסלען, וועט ברענגען אַ חורבן פאר ביידע צדדים. אויך די גובערנסקע אדמיניסטראציע און דער מאגיסטראט פון שטאָדט ריגא האבען מודיע געווען דעם סענאט, אַז דאס אַרויסטרייבען יודען פון ליפלאנד וועט ברענגען אַ גרויסען שאָדען דער קאזנא און די סוחרים, וויל די פּוילישע סוחרים, וואס האבען יודישע פערמיטלער אין ריגא, וועלען איצט אויפהערען דאָרט קויפען סחורה און אָנהויבען קויפען דורך דיזעלבע יודען אין אויסלאנד. דער סענאט האט געמוזט זיך אָבשטעלען פאר די אַלע וויכטיגע טענות און אין אַ דאָקלאד דער קייזערין האט דער סענאט פערלאנגט צופרידענצושטעלען די בקשות פון די רוסישע סוחרים און ערלויבען יודען ווינציגסטענס קומען קיין מאלאָראָסיע און קיין ליפלאנד אויף די ירידים. אויף דעם דאָקלאד האט די קייזערין געענפערט קורץ און שארף: „פון די שונאים פון קריסטוס׳ען וויל איך קיין פערדיענסטען נישט האבען!” — דער רעליגיעזער פאנאטיזם האט גובר געווען. דער סענאט האט געמוזט נאָכגעבען דעם ווילען פון דער קייזערין און אין אַ אוקאז פון יאנואר 1744 ווערט בעפוילען אַרויסצושיקען אַלע יודען, מעהר זיי נישט אַריינלאָזען און אויך מעהר וועגען זיי זיך נישט משתדל זיין. עס איז אַ סברה, אַז אין יענער צייט זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען ביז פינף

און דרייסיג טויזענד יודען, וואס האבען שוין בעוויזען צו בעזעצען זיך אין רוסלאנד און ווי־עס־איז איינארדנען זייער פרנסה.

די פרומע קייזערין יעליזאבעטא האט גוט נאכגעשפירט, אז פון יודען זאל אין רוסלאנד קיין זכר נישט בלייבען. אין פעטערבורג האט פון 1731 געוואוינט דער געלעהרטער מעדיקער אנטאניא סאנשעס — ווי עס שיינט, א ספרדישער מאראן, וועלכער האט בשתיקה געהיט די יודישע רעליגיע. ער איז דא ארויסגערופען געווארען פון אויסלאנד קיין פעטערבורג, וואו ער האט פערנומען די שטעל פון א הויף־דאקטאר, אנגעפיהרט מיט די מעדיצינישע אנשטאלטען אין דער ארמעע און איז דערנאך געווארען א מיטגליד פון דער וויסענשאפטליכער אקאדעמיע. אין 1749 איז סאנשעס פלוצלונג אבגעזאגט געווארען פון זיין שטעל און געמוזט פערלאזען פעטערבורג. עס האט זיך ארויסגעוויזען, אז די קייזערין האט זיך דערוואוסט וועגען זיין גרויסען „חטא", וואס ער איז א יוד, און עס איז געוועזען געגען איהר געוויסען, „אז אין דער אקאדעמיע פון וויסענשאפט זאל זיך געפינען א מענש, וואס האט אוועקגעווארפען די פאהן פון קריסטוס'ען און זיך געשטעלט אין די רייהען פון די קעמפפער אונטער דער פאהן פון משה און די יודישע נביאים". דער בעריהמטער מאטעמאטיקער אוילער, דער וויסענדיג זיך וועגען סאנשעס'עס דימיסיע, האט דאן געשריבען: „איך צווייפעל, אז אזעלכע וואונדערליכע פאקטען זאלען צוגעבען כבוד דער אקאדעמיע פון וויסענשאפט".

זאגאר די געבילדעטע און אייראפעאישע קייזערין יעקאטערינא II האט נישט געקענט בייטען די פאליטיק בנוגע צו יודען. די דעמאלטיגע אינערליכע לאגע אין רוסלאנד האט געפאדערט, אז די קייזערין זאל שפיעלען א ראליע פון א נאציאנאלער הערשערין, און כדי צו געפינען חן ביי דער רעאקציאנערער געזעלשאפט און ביי די גייסטליכע, האט זי געמוזט געהן נעגען איהרע אייגענע ליבעראלע איבערצייגונגען און פיהרען א עכט־רוסישע פאליטיק. זי אליין דערצעהלט וועגען דעם אין איהרע מעמוארען: „אויפ'ן 5־ען אדער 6־ען טאג פון איהר ארויפטרעטען אויפ'ן טראן, איז יעקאטערינא די צווייטע געקומען אין סענאט. ווען עס איז אויסגעקומען צו רעדען וועגען דער פראגע, צי מען זאל יודען אריינלאזען אין רוסלאנד, האבען אלע איינשטימיג אנערקענט, אז דאס איז נוצליך פאר'ן לאנד. נאר יעקאטערינא

האט, צוליעב די דעמאלטיגע אנגעלעגענהייטען, נישט געקענט געבען איהר הסכמה דערויף. איהר האט מיטגעהאלפען דער סענאטאר פירשט אדאיעווסקי; ער האט זיך אויפגעשטעלט און געזאגט: „איידער מען נעהמט אן א בעשלוס, וועט אפשר אייער מאיעסטעט נישט בעוויליגען צו זעהן די רעזאלוציע, וועלכע די קייזערין יעליזאבעטא פעטראוונא האט ארויסגעגעבען אין אזא פאל". אדאיעווסקי האט דא דערלאנגט די רעזאלוציע, וואס יעליזאבעטא האט אנגעשריבען מיט איהר אייגענער האנד: „פון די שונאים פון קריסטוס'ען וויל איך קיין פערדינסטען נישט האבען". ווען מען האט אנגעהויבען צונויפנעהמען די שטימען וועגען דער פראגע און מען איז צוגעגאנגען צו יעקאטערינא, האט זי געזאגט: „איך פערלאנג, אז די פראגע זאל אבגעלעגט ווערן אויף א אנדער צייט". „אויף אזא אופן — זאגט יעקאטערינא ווייטער אין איהרע מעמוארען — איז ווינציג צו זיין געבילדעט, האבען די בעסטע כוונות און זאגאר א מאכט אויסצופיהרען זיי". די געבילדעטע יעקאטערינא האט געמוזט פאלגען דעם איינשטימיגען ווילען פון סענאט און נאך אין דעמזעלבען יאהר האט זי אויפ'ן מאניפעסט וועגען אריינלאזען אויסלענדער קיין רוסלאנד צוגעגעבען די בעריהמטע פארמעל „אויסער זשידעס".

אין צוויי יאהר ארום האט די שליאכטע צוזאמען מיט דעם העטמאן פון מאלאראסיע דערלאנגט א בקשה צו יעקאטערינא וועגען צוריק איינפיהרען זייערע אמאליגע אויטאנאמישע רעכטען. אין דער פעטיציע, וועלכע האט ענטהאלטען צוואנציג פונקטען, איז אויך געווען א פונקט וועגען יודען. די פארשטעהער פון מאלאראסישען פאלק ערקלערען, אז דער פערבאט פאר יודען צו וואוינען אין מאלאראסיע ברענגט א גרויסען שאדען דעם האנדעל, נאר בעטען וועגען ערלויבען די יודען איינגאנצען וואוינען אין מאלאראסיע וואגען זיי נישט און זיי בעטען לפחות, אז מען זאל יודען ערלויבען קומען אויף די ירידים. זייער ביטע איז נישט ערפילט געווארען.

אבער אין גיכען איז געשעהען אזוינס, וואס האט ארויסגערופען א גרויסען קריזיס אין דער געשיכטע פון יודען און איינגאנצען געביטען זייער גורל: רוסלאנד האט אנגעהויבען אב'ירשנ'ען דאס אונטערגעהענדע פוילען. אין 1772 איז פארגעקומען די ערשטע איינטיילונג פון פוילען און די גרויסע צאהל יודען אין ביעלאראסיע זענען

מיט אמאל געווארען רוסישע אונטערטאנען. וואס האט רוסלאנד געקענט טאן מיט דער דאזיגער געצוואונגענער „מתנה", וואס די מלוכה האט בעקומען צוזאמען מיט דעם נייעם טעריטאריום? בשעת רוסלאנד האט איינגענומען ביעלאראסיע, האט די קייזערין יעקאטערינא ארויסגעגעבען א מאניפעסט, אין וועלכען זי האט פערזיכערט דער בעפעלקערונג, אז דאס פערמעגען און לעבען, פרייהייט פון רעליגיע און פון פערזאן פון אלע בירגער וועלען בלייבען הייליג און אונבעריהרבאר. דערביי איז בפירוש געזאגט געווארען, אז אויך יודען וועלען פערבלייבען ביי די רעכטען, וועלכע זיי האבען פריהער געהאט אין דער דאזיגער פראווינץ. תיכף ווי ביעלאראסיע איז איבערגעגאנגען צו רוסלאנד, האט מען געמאכט א צעהלונג פון דער גאנצער בעפעלקערונג. יודען זענען לויט דעם רייסטער געווען העכער 200,000. לויט א אוקאז פון 1772, איז ארויפגעלעגט געווארען אויף יודען א אבצאהל פון א רובל אויף יעדען נפש, און די נייע פראווינץ איז איינגעטיילט געווארען אין צוויי גובערניעס: מאהילעווער און פאלאצקער (היינט וויטעבסקער).

אין גיכען האט די רוסישע רעגירונג געמוזט זיך פערנעהמען מיט דער פראגע וועגען איינארדנען די אינערליכע אנגעלעגענהייטען פון די יודען. אין יענער צייט האט די רעגירונג איינגעפיהרט גרויסע אדמיניסטראטיווע רעפארמען און עס איז ענטשטאנען א פראגע: זאל מען אויך יודען איינטיילען אויף בעזונדערע קלאסען (סוחרים, מעשטשאנעס, האנדווערקער-צעכען), אדער צוליעב זייער אייגענטימליכקייט און בעזונדער ארט לעבען זיי געבען אינערליכע אויטאנאמיע און זעלבסט-פערוואלטונג. לויט זייער אייגענעם איינזעהן? די פראגע איז געווען צו א שווערע, א פערפלאנטערטע און די רוסישע רעגירונגס-לייט האבען זיך דא לאנג געבראכען די קעפ און נישט געוואוסט, וואס צו טאן.

לויט דעם סענאטס-איקאז פון 1776 איז פאר יודען איינגעפיהרט געווארען א קהל, צו וועלכען אלע האבען געדארפט זיין צוגעשריבען, און דאס איז געווען נוצליך פאר דער רעגירונג ביים איינמאהנען די שטייערן. יעדער יוד האט געמוזט בעקומען זיין פאספארט נאר דורכ'ן קהל און דער קהל וויעדער האט אין יעדער פראווינץ בעזונדער געדארפט איינצאהלען אלע יודישע אבצאהלונגען. דער קהל האט

אויך בעקומען, ווי אין פוילען, א געריכטליכע מאכט. נאר פראצעסען צווישען יודען און קריסטען האבען געדארפט בעטראכט ווערן אין די אלגעמיינע געריכטען; יודען צווישען זיך האבען געדארפט זיך לאדען פאר'ן קהל און אלס העכערע געריכט-אנשטאלטען פאר אפעלאציע זענען געגרינדעט געווארען אויעזדנע און גובערנסקע קהילות. אין 1783 האט די רעגירונג געמאכט א ענערגישען שריט אין א אנדער ריכטונג: יודען, וואס זענען געווען פערשריבען צו דער „קופיעטשעסטווא”, האבען בעקומען דאס רעכט צו בעטייליגען זיך אין דער אלגעמיינער שטאדט-פערוואלטונג, וועהלען און אליין געוועהלט ווערן אלס מיטגליעדער פון מאגיסטראט, ראט-הויז און שטאדטישע געריכטען. די קריסטליכע בעפעלקערונג, וועלכע איז געווען געוועהנט צו קוקען אויף יודען, ווי אויף מענשען פון א נידעריגערען קלאס, האט זיך נישט געאיילט איינצוגעהן אויף אזא זאך, אז יודען זאלען זיין גלייך מיט קריסטען אין דער שטאדט-פערוואלטונג, און די קריסטליכע מיטגליעדער פון מאגיסטראט און ראטהויז האבען בעגעגענט אומעטום זייערע יודישע „קאלעגען” מיט אפענער שנאה און שפאט.

פון דער צווייטער זייט האט מען יודען אנגעהויבען שטארק דריקען אין עקאנאמישען לעבען. די פעטיציע, וואס א יודישע דעפוטאציע האט איבערגעגעבען דער קייזערין אין יאהר 1784, בעווייזט, אין וואס פאר א שווערער לאגע יודען האבען זיך דאן געפונען. די יודען בעקלאגען זיך, אז די אדמיניסטראציע האט ביי זיי צוגענומען זייער הויפט-קוועלע פון פרנסה: ביער-ברויערייען און שענקערייען אין די שטעדט; אז דער יודענפיינדליכער גענעראל-גובערנאטאר פאסעק האט פערבאטען די פריצים אבצוגעבען די יודען אין ארענדע די שיינקען אין די דערפער און דערמיט רואינירט פיעל יודישע פאמיליען; אז דאס אויסגלייכען יודען מיט די קריסטען אין די רעכטען פון שטאדטישער זעלבסט-פערוואלטונג האט נישט געבראכט די ערווארטעטע טיבה, ווייל דארט, וואו יודען זענען אין דער מינדערהייט, דערלאזען נישט די קריסטען קיין איין יודישען קאנדידאט אויף דער שטעל פון ריכטער, אזוי אז אין די פראצעסען צווישען קריסטען און יודען קומט אוים יודען צו ליידען, ווייל זיי קענען נישט די רוסישע שפראך און האבען ניעט אויף די געריכטען קיינעם.

וואָס זאָל זיך פאַר זיי אָננעהמען, ווייטער בעקלאָגען זיך די יודען אויף דעם ווילקיר פון די פריצים, וואָס נעהמען צו אַ הויכען צינש ביי די יודען, וועלכע האָבען אויסגעבויט הייזער אויף זייער ערד, אַז מען נעהמט אָפּט אָב ביי יודען הייזער צוליעב קאַזיאָנע אינטערע-סען א. אז. וו.

יעקאַטערינאַ האָט די דאָזיגע פעטיציע איבערגעגעבען אויף דער בעטראַכטונג פון סענאַט און דערביי געפונען פאַר נויטיג צו ערקלע-רען, אַז קוים וואוינען שוין יודען אין רוסלאַנד, מוזען זיי גערעכענט ווערן פאַר בירגער מיט אַלע גלייך און קיין אונגעזעצליכקייטען טאָרען ניט דערלאָזען ווערן. דער סענאַט האָט די פעטיציע בעטראַכט און אַ טייל פון די בקשות נאָכגעגעבען, אַ טייל אָבגעוואָרפען. דער-ביי האָט אויך דער סענאַט ערקלערט, אַז עס דאַרף געהיט ווערן דער פרינציפּ פון גלייכהייט פאַר אַלע מיטגליעדער פון יעדען קלאַס און עס דאַרפען געהיט ווערן די רעכטען, וואָס דער קלאַס האָט. דאָך איז צוזאַמען מיט די דאָזיגע ליבעראַלע פראַזען וועגען גלייכהייט אין גיכען (1786) אַרויס דער אוקאַז וועגען „טשערטאַ“, דאָס הייסט וועגען פערפעסטיגען די יודען צו יענע ערטער, וואָס זענען איבער-גענומען געוואָרען פון פוילען, אָהן דעם רעכט איבערצוקלייבען זיך אין די איבעריגע גובערניעס פון רוסלאַנד. אויף אַזאַ אַרט איז צום ערשטען מאָל פעסטגעשטעלט געוואָרען דער שענדליכער פּרינציפּ פון דער ווייטערדיגער רוסישער געזעצגעבונג.

נאָר אויב די ערשטע יאָהרען נאָך דעם איינגעהמען ביעלאָראָסיע האָט די רעגירונג זיך נאָך פערהאַלטען צו יודען פערהעלטניסמעסיג ליבעראַל, האָט זיך דערנאָך אָנגעהויבען אַ עפּאָכע פון אויסנאַהמס-געזעצען און בעגרענצונגען. די אַלגעמיינע רעאַקציאָנערע פּאָליטיק, וועלכע האָט אין רוסלאַנד זיך אָנגעהויבען די לעצטע יאָהרען פון יעקאַטערינאַ'ס הערשאַפט, האָט געהאַט אויך אַ ווירקונג אויף דער בע-ציהונג צו יודען. צו יענער צייט זענען פאָרגעקומען די צווייטע און דריטע איינטיילונגען פון פוילען (1793–95) און די רוסישע רעגירונג האָט וויעדער בעקומען אונטער איהר הערשאַפט הונדערטער טויזענדער נייע יודען פון ליטאָ, וואָהלין, פּאָדאָליען. די רעגירונג, וואָס האָט אַמאָל אַזוי געציטערט און ניט געוואָלט האָבען ביי זיך אפילו קיין איין יודען, האָט איצט, אפשר געגען איהר ווילען, געמוזט האָבען

בײַ זיך אַ יודישע מיליאָנען־בעפעלקערונג. מען האָט געמײנט זולען אַ וועג פֿון צוזאַמענלעבען, פֿין אַ פֿרידליכער פּשרה צווישען די קריסטען און יודען. אָבער אַנשטאָט דעם האָט זיך געגען יודען אָנגעהויבען אַ נײַע רײַד בעגרענצונגען, עס איז פּאַר זײ געשאַפֿען געוואָרען אַ ספּעציעלע געזעצגעבונג, און צו דער געשיכטע פֿין יודען אין 19־ען און אין 20־טען יאָהרהונדערט וועט צוגעשריבען דאָס סאַמע טרויעריגסטע בלאַט.